Khuddakanikāye Abhidhammapiṭake

Dhammasaṅgaṇīpāḷiyā saṁvaṇṇanā

Bhadantamahābuddhaghosattherena katā

AṬṬHASĀLINĪ-AṬṬHAKATHĀ

Buddhavasse 2552 Marammavasse 1370 AD. 2008

Romanized from Myanmar version published in 1963

Aṭṭhakathā Series 48

First published in 2008 by Ministry of Religious Affairs

Yangon, Myanmar

THE PĀḶI ALPHABET
IN BURMESE AND ROMAN CHARACTERS

VOWELS

အ a　　အာ ā　　ဣ i　　ဤ ī　　ဥ u　　ဦ ū　　ဧ e　　ဩ o

CONSONANTS WITH VOWEL "A"

က ka　　ခ kha　　ဂ ga　　ဃ gha　　င ṅa

စ ca　　ဆ cha　　ဇ ja　　ဈ jha　　ဉ ña

ဋ ṭa　　ဌ ṭha　　ဍ ḍa　　ဎ ḍha　　ဏ ṇa

တ ta　　ထ tha　　ဒ da　　ဓ dha　　န na

ပ pa　　ဖ pha　　ဗ ba　　ဘ bha　　မ ma

ယ ya　　ရ ra　　လ la　　ဝ va　　သ sa　　ဟ ha　　ဠ ḷa　　ံ ṃ

VOWELS IN COMBINATION

ာ ါ = ā　　ိ = i　　ီ = ī　　ု ု = u　　ူ ူ = ū　　ေ = e　　ော ေါ = o

က ka　　ကာ kā　　ကိ ki　　ကီ kī　　ကု ku　　ကူ kū　　ကေ ke　　ကော ko

ခ kha　　ခါ khā　　ခိ khi　　ခီ khī　　ခု khu　　ခူ khū　　ခေ khe　　ခေါ kho ...

CONJUNCT-CONSONANTS

က္က kka	င်္ဃ ṅgha	ဏ္ဌ ṇṭha	ဓျ dhya	ပ္လ pla	လ္လ lla
က္ခ kkha	စ္စ cca	ဏ္ဍ ṇḍa	ဓွ dhva	ဗ္ဗ pba	လျ lya
ကျ kya	စ္ဆ ccha	ဏ္ဏ ṇṇa	န္တ nta	ဗ္ဘ bbha	လှ lha
ကြိ kri	ဇ္ဇ jja	ဏှ ṇha	န္တွ ntva	ဗျ bya	ဝှ vha
က္လ kla	ဇ္ဈ jjha	တ္တ tta	န္ထ ntha	ဗြ bra	သ္တ sta
ကွ kva	ည ñña	တ္ထ ttha	န္ဒ nda	မ္ပ mpa	သ္တြ stra
ချ khya	ဉှ ñha	တွ tva	န္ဒြ ndra	မ္ဖ mpha	သ္န sna
ခွ khva	ဉ္စ ñca	တျ tya	န္ဓ ndha	မ္ဗ mba	သျ sya
ဂ္ဂ gga	ဉ္ဆ ñcha	တြ tra	န္န nna	မ္ဘ mbha	ဿ ssa
ဂ္ဃ ggha	ဉ္ဇ ñja	ဒ္ဒ dda	နျ nya	မ္မ mma	သ္မ sma
ဂျ gya	ဉ္ဈ ñjha	ဒ္ဓ ddha	နှ nha	မျ mya	သွ sva
ဂြ gra	ဋ္ဋ ṭṭa	ဒျ dya	ပ္ပ ppa	မှ mha	ဟ္မ hma
င်္က ṅka	ဋ္ဌ ṭṭha	ဒြ dra	ပ္ဖ ppha	ယျ yya	ဟွ hva
င်္ခ ṅkha	ဍ္ဍ ḍḍa	ဒွ dva	ပျ pya	ယှ yha	ဠှ ḷha
င်္ဂ ṅga					

၁	၂	၃	၄	၅	၆	၇	၈	၉	၀
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0

Nidānakathā

Sirimatā amhākaṁ Buddhena Bhagavatā Arahatā Sammāsambuddhena sakalalokapatthaṭamahākaruṇāsinehasiniddhahadayena sabbattha appaṭihatasabbaññutānāvaraṇādiñāṇobhāsasamujjalitena sanarāmaralokagurunā sadevakassa lokassa atthāya hitāya sukhāya dhammo ca vinayo ca desito paññatto, so pariyattipaṭipattipaṭivedhavasena vibhattesu tīsu saddhammesu pariyattisaddhammo nāma, tadeva ca sāsanaṭṭhitiyā pamāṇaṁ, satiyeva hi tasmiṁ itare uppajjanti, nāsati, vuttañhetaṁ **Aṅguttaraṭṭhakathāyaṁ—** (Aṁ-Ṭṭha 1. 72 piṭṭhe)

"Suttantesu asantesu, pamuṭṭhe vinayamhi ca.
Tamo bhavissati loko, sūriye atthaṅgate yathā.

Suttante rakkhite sante, paṭipatti hoti rakkhitā.
Paṭipattiyaṁ ṭhito dhīro, yogakkhemā na dhaṁsatī"ti.

Teneva ca saddhammaciraṭṭhitikāmino theravarā Mahākassapādayo pariyattisaddhammasaṅkhātaṁ Tepiṭakaṁ Buddhavacanaṁ saṅgītimāropetvā Buddhasāsanaṁ saṁrakkhiṁsu, taṁkālikā ca rājāno saddhammābhivuddhikāmā tesaṁ saṅgītikārānamanubalappadānena sahāyattamupāgamuṁ.

Tathā hi catūhādhikatimāsaparinibbute Bhagavati Mahākassapattherappamukhehi pañcahi arahantasatehi Rājagahe **paṭhamā dhammasaṅgīti** katā rañño Māgadhassa Ajātasattuno visesānuggahamādāya.

Vassasataparinibbute ca Bhagavati Mahāyasattherappamukhehi sattahi arahantasatehi Vesāliyaṁ **dutiyā dhammasaṅgīti** katā, tadā ca Kālāsoko mahīpati tesaṁ sahāyattamupāgato.

Tathāgataparinibbānato pana dvinnaṁ vassasatānamupari pañcattiṁsatime vasse Mahāmoggaliputtatissattherappamukhehi arahantasahassehi Pāṭaliputte **tatiyā dhammasaṅgīti** katā sakalalokapatthaṭayasassa Dhammāsokassa bhūpatino niratisayānuggahaṁ laddhāna.

Sammāsambuddhaparinibbutito pana catunnaṁ vassasatānamupari paṇṇāse vasse Laṅkādīpe Vaṭṭagāmaṇirājino kāle Mātulajanapade Ālokaleṇe **catutthī dhammasaṅgīti** katā pañcahi arahantasatehi Mahādhammarakkhitattherappamukhehi, yā loke "potthakāropanasaṅgītī"ti pākaṭā.

Buddhavasse pana catussatādhikadvisahassānamupari pannarasamasaṅkhyaṁ sampatte imasmimpi Marammaraṭṭhe **Mindon**nāmassa mahādhammarājino kāle Mandalay itipākaṭe Ratanāpuñjanagare **pañcamī dhammasaṅgīti** katā catussatādhikadvisahassattherehi Dakkhiṇārāmavāsītipiṭakadharabhadantajāgarattherappamukhehi tasseva rañño anavasesānuggahamādāya, yā loke "selakkharāropanasaṅgītī"ti vuccati.

Itthaṁ sudaṁ Buddhassa Bhagavato sāsanaṁ iddhañceva hoti phītañca vitthārikaṁ bāhujaññaṁ puthubhūtaṁ yāvajjatanā.

Cirakālato panetaṁ Buddhavacanaṁ lekhaparamparāya ceva muddaṇaparamparāya ca anekakkhattuṁ parivattiyābhataṁ na sakkā dāni vattuṁ "paṭhamadutiyatatiyādisaṅgītimāropitākāreneva sabbaso parisuddhan"ti, aññadatthu panādhunikapotthakesu saṁvijjamānehi kehici pamādalekhādisañjātakhalitādhikaparibhaṭṭhapāṭhehi malīnamevetaṁ, tathā hi nānādesiyapotthakesu aññamaññaṁ saṁsandiyamānesu anekā visadisapāṭhā dissanti.

Tatoyeva ca Buddhavacanassa suparisuddhabhāvakāmino mahātherā sasatthantarapiṭakattayakovidā dhammavinayaṁ vācentāyeva te khalitādhikaparibhaṭṭhapāṭhe disvā evaṁ samacintesuṁ kathesuṁ ca—

"Advayavādino suparisuddhavacanassa tassa Bhagavato pāvacanaṁ advayaṁ suparisuddhaṁ nimmalamevassa, imesu pana pāvacanapotthakesu aññamaññaṁ visadisā ceva aparisuddhā ca pāṭhā dissanti, nissaṁsayaṁ kho ayameva mūlapāṭho, yo nesaṁ yuttisampanno, tadañño pana pamādalekhapāṭhoyeva, tādisā ca dissanti ādhunikapāvacanapotthakesu kismiñci kismiñci ṭhāne.

Kāmañcetedāni na tāva bahutarā, yāva yathābhūtaṁ Pāḷiyā atthaṁ paṭisedheyyuṁ, etarahi pana asodhiyamānā te gacchante gacchante

kāle bahutarā bahutarā jāyeyyuṁ, taṁkālikā ca pacchimā janā te sodhetuṁ asamatthā yathādhippetaṁ Pāḷiyā atthaṁ na sammā jāneyyuṁ, evamete saddhammassa sammosāya antaradhānāya saṁvatteyyuṁ.

Vuttaṁ hetaṁ **Aṅguttaranikāye**— (Aṁ 1. 60 piṭṭhe)

'Dveme bhikkhave dhammā saddhammassa sammosāya antaradhānāya saṁvattanti, katame dve, dunnikkhittaṁ ca padabyañjanaṁ attho ca dunnīto, dunnikkhittassa bhikkhave padabyañjanassa atthopi dunnayo hoti, ime kho bhikkhave dve dhammā saddhammassa sammosāya antaradhānāya saṁvattantī'ti.

Yaṁnūna mayaṁ te sodhetvā nimmalaṁ parisuddhaṁ Buddhavacanaṁ sampatiṭṭhāpeyyāma, tadassa saddhammaciraṭṭhitiyā bahujanahitāya bahujanasukhāya ca, taṁ pana na sukaraṁ sampādetuṁ aññatra dhammikarājūnamanuggahenā"ti.

Sā panāyaṁ kathā patthaṭā sādhujanaparamparāya, sutā ca **U Nu** nāmadheyyaggamahāmaccappamukhehi Marammaraṭṭhissarehi, sutvāna te evaṁ samacintesuṁ sammantayiṁsu ca "na kho panetaṁ amhākaṁ patirūpaṁ, ye mayaṁ pubbakehi dhammikehi dhammarājūhi samanuggahitassa Buddhasāsanassa parihānikāraṇaṁ passamānāyeva ajjhupekkhitvā appossukkā vihareyyāma, yaṁnūna mayaṁ sāsanopakārupāye sampādetvā visesato ca ādhunikapāvacanapotthakesu dissamāne saṁsayaṭṭhānīye pamādalekhapāṭhe saṁsodhetukāmānaṁ mahātherānaṁ ajjhāsayaṁ paripūretvā Buddhasāsanaṁ anuggaṇheyyāmā"ti, atha te sabbepi sāsanānuggahāya katasanniṭṭhānā ahesuṁ.

Anuggahitukāmehipi ca tehi na sakkā āṇāya kātuṁ vinā mahājanacchandasañjātopadesena, mahājanappatinidhibhūtā hi etarahi Marammikā rājāno, upadeso ca santhāgārasamitiyaṁ mahājanappatinidhibhūtānaṁ matisajīvānaṁ chandeneva samuppajjati, tasmā Buddhasāsanānuggahāya santhāgārasamitiyaṁ ekaṁ dhammupadesaṁ paññāpetvā **Buddhasāsanasamiti** nāma mahāsamiti samuṭṭhāpitā. Tassā kho pana samitiyā sabhāpati hoti *Thado*sirīsudhammopādhidhārī ***Sir*** **U Thwin**vhayo mahāseṭṭhi, upasabhāpati pana *Thado*sirīsudhammopādhidhārīyeva **U Thein Maung**vhayo padhānaḍḍavinicchayamandiramhi mahākkhadassādhipati, sabbakammavidhāyako pana

hitadharo *Thado*mahāsaresīthūpādhiko **U Chan Htun**vhayo upadesikādhipatipadhānanītivedimahāmantī. Bhaṇḍuppādako pana raṭṭhissarānaṁ patinidhibhūto **U Win** nāmadheyyo sāsanaṭṭhānikamahāmatto.

Atha te Buddhasāsanasamitikā "yāyeva kho panatthāya samuṭṭhāpitāyaṁ samiti, tadatthamidāni visesato kāhāmā"ti Marammaraṭṭhebhipākaṭaguṇasamudayasamudite tattha tattha padhānanāyakabhūte paropaṇṇāsamahāthere dīghadassino nimantiya evamārocesuṁ "ayaṁ bhante amhākaṁ Buddhasāsanamahāsamiti Buddhasāsanānuggahatthāyeva raṭṭhissarānaṁ dhammupadesena samuṭṭhāpitā, sacedāni bhante pubbe viya dhammasaṅgītiṁ katvā sāsanaṁ paggaṇhituṁ yujjeyya, mahātherā ca tathā kātumiccheyyuṁ, vissatthāva bhante karontu, mayaṁ tattha kāyañāṇapaccayabalehi niravasesaṁ byāvaṭā bhavissāmā"ti.

Atha kho te mahātherā "dhammasaṅgītiṁ karissāmā"ti katasanniṭṭhānā evaṁ pativedesuṁ "kattabbāyevesā dhammasaṅgīti, nesā na kattabbā, tasmā mayaṁ dāni piṭakapotthakāni pañcamasaṅgītisilālekhāya samānetvā tāniyeva sarīraṁ katvā Pāḷisaṁsodhanapubbaṅgamaṁ dhammasaṅgītiṁ kassāma, yāya ādhunikapotthakesu paramparāparivattanavasena sañjātā pamādalekhapāṭhā ca nirākarīyissanti, visodhitañca suparisuddhaṁ pāvacanamūlaṁ labhitvā taṁ muddāpetvā sakalaloke nānāraṭṭhesu nānādesesu byāpanavasena Buddhasāsanassa ciraṭṭhiti ca sādhiyissati, sabbe ca Theravādikā raṭṭhā Marammaraṭṭhasahitā ekato hutvā Buddhasāsanaṁ abhūtapubbapaggahena paggaṇhituṁ labhissanti, sā ca purimikā pañca saṅgītiyo upanidhāya **chaṭṭhasaṅgīti** nāma bhavissati, tañca sabbaṁ bhavissati bahujanahitāya bahujanasukhāya atthāya hitāya sukhāya devamanussānaṁ, bahūni panettha āvassakakiccāni paṭikacceva samādapetabbāni tumhākamāyattāni, tasmā saṅgītikālavavatthānādikiccaṁ tumhākaṁyeva bhāro hotū"ti.

Atha te Buddhasāsanasamitikā sāsanapālakānaṁ mahātherānaṁ chandañca ruciñca samādāya ovādañca sirasā sampaṭicchitvā therānaṁ ceva attano ca kattabbakiccānaṁ pariniṭṭhānasamayaṁ sallakkhetvā "ayaṁ chaṭṭhasaṅgīti Sammāsambuddhaparinibbānato catussatādhikānaṁ dvinnaṁ vassasahassānamupari

aṭṭhanavutime vasse vesākhapuṇṇamito paṭṭhāya ārabhitabbā, dve ca vassāni kattabbā, pañcannaṁ ca sāsanavassasahassānamupaḍḍhavasse vesākhapuṇṇamiyaṁyeva pariniṭṭhāpetabbā"ti saṅgītikālaṁ vavatthapesuṁ.

Tato paṭṭhāya ca te punappunaṁ sannipatitvā sammantayitvā saṅgītiyā pubbakiccesu nirantaraṁ byāvaṭā honti, "mahantaṁ kho Jinasāsanaṁ mahatiyāyevetaṁ pūjāya pūjanīyan"ti mantvā tehi kārāpitāni mahantamahantāni sāsanamandirāni, tattha saṅgītiṁ kurumānassa bhikkhusaṁghassa sukhasannisajjatthaṁ sannipātaṭṭhānabhūtaṁ mahantaṁ saṅgītimandiraṁ Yangon nāma rājadhāniyaṁ **Sirīmaṅgala**tthale **Kaba Aye** (Lokasāma) nāmakassa cetiyassa āsanne selapabbataguhāvesena kārāpitaṁ tibhūmakaṁ pāyaso silā-iṭṭhakāyomayaṁ, evaṁ mahantampetaṁ ekasaṁvacchareneva pariniṭṭhāpitaṁ iddhiyā mañña nimmitaṁ, tañca bahi ṭhatvā apekkhattaṁ sayaṁjātaselapabbato viya dissati, anto pavisitvā olokayataṁ pana olokitolokitaṭṭhānato dassanīyaṁ pāsādikaṁ ramaṇīyaṁ atittikarameva hutvā devavimānamiva khāyati. Tassa panāvidūre aḍḍhateyyānaṁ saṅgītikārabhikkhusahassānaṁ nivāsappahonakā cattāro iṭṭhakamayā mahāpāsādā ceva iṭṭhakamayāyeva bhojanamahāsālā ca mahāsīmāpāsādādayo ca muddaṇayantasālā ca tatheva kārāpitā.

Mahātherāpi ca "saṅgītikiccaṁ nāma therādheyyaṁ, therānaṁ ovādeneva kattabbaṁ, na vinā tena, tasmā bhikkhusaṁghassa ceva upāsakānañca sabbampi saṅgītipaṭibaddhamovādaṁ dātuṁ bhavitabbamettha ovādadāyakasaṁghasabhāyapī"ti Marammaraṭṭhadhajūpame aggamahāpaṇḍitopādhidhārino ca raṭṭhovādācariyasammate ca raṭṭhavinayadharasammate ca aññe cābhipākaṭagarubhāvanīyādiguṇagaṇasamaṅginoti parosataṁ nāyakamahāthere uccinitvā "chaṭṭhasaṅgīti-ovādācariyasaṁghanāyakasabhaṁ" nāmekaṁ padhānamahāsaṁghasabhaṁ patiṭṭhāpesuṁ, te ca nāyakamahātherā Sambuddhavacanaratanākarapārage vividhasatthantaragahanāsaṅgacārine therānuthere pañcavīsatimatte samuccinitvā "chaṭṭhasaṅgītidhurandharasabhā"ti ca sammannitvā tassā sabhāya bhāraṁ niyyātesuṁ sabbāni saṅgītipaṭibaddhakiccāni saṁvidahituṁ. Te ca saṅgītidhurandharasabhikā therā sakalamarammaraṭṭhe **Nyaung Yan Sayadaw**ti abhipākaṭaṁ "Aggamahāpaṇḍito" pādhinā ceva "Abhidhajamahāraṭṭhagurū" pādhinā cāti

dvīhi Marammaraṭṭhissarasamappitopādhīhi virājitaṁ jātiyā āsītivassikaṁ upasampadāya saṭṭhivassaṁ "Bhadantarevataṁ" nāma mahātheravaraṁ sabhāpatiṁ katvā Tepiṭake Buddhavacane ceva nānāsatthesu ca kovide dhammācariyakavipadappatte bhikkhū uccinitvā aṭṭhadasādivaggavasena parosataṁ Pāḷivisodhakavagge ceva sambahule ca paṭivisodhakavagge bandhāpetvā visodhanappaṭivisodhanehi Buddhavacanaṁ suparisuddhattaṁ paṭipāpetvā dhammasaṅgītimakaṁsu yathā taṁ porāṇakasaṅgītikārā.

Evaṁ saṅgītimāropitassa Tepiṭakassa Buddhavacanassa atthasaṁvaṇṇanābhūtā Aṭṭhakathāyo ca saṁvijjanti manoramāya tantinayānucchavikāya bhāsāya Ācariyabuddhaghosādīhi theravarehi katā.

Tāsampi Aṭṭhakathānaṁ sadesīyamūlehi ceva videsīyamūlehi ca saṁsanditvā Tepiṭakassa viya Buddhavacanassa visodhanapaṭivisodhanavasena mahātherā pāvacanadassino saṁvaṇṇanākovidā pāṭhasodhanamakaṁsu.

Iccevamaṭṭhakathāyo ca pamādakhalitādhika paribhaṭṭhapāṭhānaṁ nirākaraṇavasena visodhitā ceva paṭivisodhitā ca hutvā Buddhasāsanamuddaṇayantālaye samappitā suṭṭhu muddāpaṇāya.

Muddāpaṇakāle ca Piṭakattayamuddāpaṇe viya mahātheravarā mūlasodheyyapattapāṭhakehi gahaṭṭhapaṇḍitehi ceva dhammācariyabhikkhupaṇḍitehi ca anekavāraṁ parisodhitaṁ osānasodheyyapattaṁ paṭivisodhitamūlapotthakena ceva aññehi sadesa desantarika Aṭṭhakathāpotthakehi ca vividhabyākaraṇādisatthehi ca punappunaṁ saṁsandetvā suvisada paribyattakaṇḍavāra vākyaccheda saṅketatañca sampāpetvā mahatā parissamena osānasodhanamakaṁsu.

Evametāsampi ca suvisodhitānaṁ Aṭṭhakathānaṁ saṅgītibhāranitthārakā mahātherā nikhilamarammaraṭṭhe Maso Yein Sayadawti abhipākaṭaṁ "Aggamahāpaṇḍito" pādhinā ceva "Abhidhajamahāraṭṭhagurū" pādhinā cāti dvīhi Marammaraṭṭhissarasamappitopādhīhi virājitaṁ jātiyā chasattativassikaṁ upasampadāya chappaññāsavassaṁ "Bhadantasūriyābhivaṁsaṁ" nāma mahātheravaraṁ sabhāpatiṁ katvā chaṭṭhasaṅgītikārakapariyāpannehi therānutherehi saṅgamma paṭhanatthāya samārabhiṁsu yathā taṁ chaṭṭhasaṅgītidhammasaṅgāyanākāle.

Evametāsaṁ Aṭṭhakathānaṁ saṁsodhana-muddāpaṇa-sampaṭhanesu karīyamānesu raṭṭhissaragaṇe aggamahāmacco **U Nu** nāmadheyyo mahāsayo ceva Buddhasāsanasamitiyaṁ sampati bhaṇḍuppādako raṭṭhissarānaṁ patinidhibhūto **U Basaw** nāmadheyyo sāsanaṭṭhānikamahāmatto cāti-imepi taṁkiccasampādanāya Pāḷisaṅgītikāle viya mahussāhena byāvaṭā honti.

Iccevametāpi Aṭṭhakathāyo theravādīnekāyikavibudhappamukhānaṁ satthāgamaratanālayasāragāhīnaṁ veyyākaraṇakesarīnaṁ accantanimmalañāṇavārinā paridhovitā saṅgamma ca paṭhitā, tā vibudhappavarekagocarā vimuttirasassādadāyiniyo Piṭakattayassatthaṁ paribyattaṁ pakāsentiyo ciraṁ vilasantiyo lokatthasiddhiṁ sādhayantūti.

Tenetaṁ vuccati—

1. Mūlakaṁ pariyattīva, sāsanassa Mahesino.
   Pariyattippamāṇā hi, ciraṁ saddhammasaṇṭhiti.
2. Tasmā taṁ rakkhituṁ therā, dhammasaṅgāhakā purā.
   Rājāno upanissāya, akaṁsu dhammasaṅgahe.
3. **Paṭhamaṁ** dhammasaṅgītiṁ, **Ajātasatturājino.**
   Anuggahena katvāna, pālayuṁ Jinasāsanaṁ.
4. **Dutiyaṁ** tu tathā katvā, **Kālāsokassa** rājino.
   Kāle tamupanissāya, pālayuṁ Jinasāsanaṁ.
5. **Tatiyaṁ**pica katvāna, **Dhammāsokassa** rājino.
   Anuggahena Buddhassa, sāsanaṁ abhipālayuṁ.
6. **Catutthiṁ** pana Laṅkāyaṁ, **Vaṭṭagāmaṇi**rājino.
   Kālamhi potthakāruḷhaṁ, katvāna pālayuṁ tathā.
7. Imasmiṁ Marammaraṭṭhepi, **Mindon**nāma narādhipaṁ.
   Rajjaṁ samanusāsantaṁ, ratanattayamāmakaṁ.
8. Sannissāya mahātherā, thirasīlā guṇākarā.
   Pañcamiṁ dhammasaṅgītiṁ, karontā sāsanaṭṭhitiṁ.

9. Patthayantā likhāpetvā, silāpaṭṭesu peṭakaṁ.
Vāyāmena mahantena, pālayuṁ Jinasāsanaṁ.

10. Itthaṁ purā mahātherā, rājāno cāpi dhammikā.
Sāsanaṁ paripālesuṁ, jīvitaṁ viya attano.

11. Tathāpi khalitādāni, dissanti Piṭakattaye.
Paramparāya lekhāya, sañjātā muddaṇena ca.

12. Disvāna te mahātherā, vācentāva Tipeṭakaṁ.
Vuccamānanayenevaṁ, cintesuṁ mantayiṁsu ca.

13. "Katvāna sādhukaṁ gantha-suddhikaṁ sāsanāyukaṁ.
Yaṁnūna dhammasaṅgītiṁ, kareyyāma mayaṁ" iti.

14. Etamatthaṁ suṇitvāna, **U Nu** nāma mahāsayo.
Marammavisaye **agga-mahāmacca**dhurandharo.

15. "Sāsanāyattakiccāni, sampādentā visesato.
Saṅgītiyañca therānaṁ, sampūrentā manorathaṁ.

16. Yathā rakkhiṁsu porāṇā, surājāno tathā mayaṁ.
Saṁrakkheyyāma Sambuddha-sāsanaṁ" iti cintiya.

17. Mahāmaccehi aññehi, saṅgamehi ca mantiya.
Suppatiṭṭhāpayitvāna, **Buddhasāsana**saṅgamaṁ.

18. Mahātherānamādāya, chandaṁ idha nivāsinaṁ.
Aññesu Sīhaḷādīsu, videsesu ca vāsinaṁ.

19. Kāretvā dhammasaṅgītiṁ, sodhetvā Satthusāsanaṁ.
Saddhammānuggahatthāya, karaṁ daḷhaparakkamaṁ.

20. **Sirīmaṅgala**vikhyāte, thalasmiṁ pavare subhe.
Cetiyassāvidūramhi, **Kaba Aye** itisaññino.

21. Guhāvesena kāretvā, mahāsaṅgītimandiraṁ.
Āvāsādiñca bhikkhūnaṁ, kāresi muddaṇālayaṁ.

22. Ganthasaṁsodhanaṁ dhamma-saṅgītiyā tu paṇḍitā.
Mahātheravarākaṁsu, satimantā punappunaṁ.

23. Muddāpente ca passitvā, mahātherehi pañcahi.
Sodheyyapattamosānaṁ, nimmalattaṁ supāpitaṁ.

24. Katvā suvisadaṁ Buddha-bhāsitaṁ Piṭakattayaṁ.
Yathā muddāpitaṁ āsi, sāsanatthaṁ Mahesino.

25. Tathā Aṭṭhakathāyo ca, saṁsodhetvā punappunaṁ.
Suṭṭhu muddāpitā honti, sabbalokatthasiddhiyāti.

Aṭṭhasālinī-aṭṭhakathā

Mātikā | Piṭṭhaṅka

Ganthārambhakathā

1. Cittuppādakaṇḍa

2. Rūpakaṇḍa

3. Nikkhepakaṇḍa

4. Aṭṭhakathākaṇḍa

Aṭṭhasāliniyā Dhammasaṅgaha-aṭṭhakathāya mātikā niṭṭhitā.

Abhidhammapiṭaka

Aṭṭhasālinī-aṭṭhakathā

Namo tassa Bhagavato Arahato Sammāsambuddhassa.

Ganthārambhakathā

1. Karuṇā viya sattesu, paññā yassa Mahesino.
   Ñeyyadhammesu sabbesu, pavattittha yathāruci.

2. Dayāya tāya sattesu, samussāhitamānaso.
   Pāṭihīrāvasānamhi, vasanto tidasālaye.

3. Păricchattakamūlamhi, Paṇḍukambalanāmake.
   Silāsane sannisinno, ādiccova Yugandhare.

4. Cakkavāḷasahassehi, dasahāgamma sabbaso.
   Sannisinnena devānaṁ, gaṇena parivārito.

5. Mātaraṁ pamukhaṁ katvā, tassā paññāya tejasā.
   Abhidhammakathāmaggaṁ, devānaṁ sampavattayi.

6. Tassa pāde namassitvā, Sambuddhassa sirīmato.
   Saddhammañcassa pūjetvā, katvā saṁghassa cañjaliṁ.

7. Nipaccakārassetassa, katassa ratanattaye.
   Ānubhāvena sosetvā, antarāye asesato.

8. Visuddhācārasīlena, nipuṇāmalabuddhinā.
   Bhikkhunā Buddhaghosena, sakkaccaṁ abhiyācito.

9. Yaṁ devadevo devānaṁ, desetvā nayato puna.
Therassa Sāriputttassa, samācikkhi Vināyako.

10. Anotattadahe katvā, upaṭṭhānaṁ Mahesino.
Yañca sutvāna so thero, āharitvā mahītalaṁ.

11. Bhikkhūnaṁ payirudāhāsi, ito bhikkhūhi dhārito.
Saṅgītikāle saṅgīto, vedehamuninā puna.

12. Tassa gambhīrañāṇehi[1], ogāḷhassa abhiṇhaso.
Nānānayavicittassa, abhidhammassa ādito.

13. Yā Mahākassapādīhi, vasīhiṭṭhakathā purā.
Saṅgītā anusaṅgītā, pacchāpi ca isīhi yā.

14. Ābhatā pana therana, Mahindenetamuttamaṁ.
Yā dīpaṁ dīpavāsīnaṁ, bhāsāya abhisaṅkhatā.

15. Apanetvā tato bhāsaṁ, Tambapaṇṇinivāsinaṁ.
Āropayitvā niddosaṁ, bhāsaṁ tantinayānugaṁ.

16. Nikāyantaraladdhīhi, asammissaṁ anākulaṁ.
Mahāvihāravāsīnaṁ, dipayanto vinicchayaṁ.

17. Atthaṁ pakāsayissāmi, Āgamaṭṭhakathāsupi.
Gahetabbaṁ gahetvāna, tosayanto vicakkhaṇe.

18. Kammaṭṭhānāni sabbāni, cariyābhiññā vipassanā.
Visuddhimagge panidaṁ, yasmā sabbaṁ pakāsitaṁ.

19. Tasmā taṁ aggahetvāna, sakalāyapi tantiyā.
Padānukkamato eva, karissāmatthavaṇṇanaṁ.

20. Iti me bhāsamānassa, abhidhammakathaṁ imaṁ.
Avikkhittā nisāmetha, dullabhā hi ayaṁ kathāti.

---

1. Gambhīraññāṇena (Sī)

Nidānakathā

Tattha[1] kenaṭṭhena **abhidhammo**? Dhammātirekadhammavisesaṭṭhena. Atirekavisesatthadīpako hettha abhisaddo "bāḷhā me dukkhā vedanā abhikkamanti, no paṭikkamanti[2] abhikkantavaṇṇā"ti-ādīsu[3] viya. Tasmā yathā samussitesu bahūsu chattesu ceva dhajesu ca yaṁ atirekappamāṇaṁ, visesavaṇṇasaṇṭhānañca chattaṁ, taṁ aticchattanti vuccati. Yo atirekappamāṇo, nānāvirāgavaṇṇavisesasampanno ca dhajo, so atidhajoti vuccati. Yathā ca ekato sannipatitesu bahūsu rājakumāresu ceva devesu ca yo jātibhogayasa-issariyādisampattīhi atirekataro ceva visesavantataro ca rājakumāro, so atirājakumāroti vuccati. Yo āyu vaṇṇa issariya yasa sampatti-ādīhi atirekataro ceva visesavantataro ca devo, so atidevoti vuccati. Tathārūpo brahmāpi atibrahmāti vuccati. Evameva ayampi dhammo dhammātirekadhammavisesaṭṭhena **abhidhammo**ti vuccati.

Suttantañhi patvā pañcakkhandhā ekadeseneva vibhattā, na nippadesena. Abhidhammaṁ patvā pana suttantabhājanīya-abhidhammabhājanīyapañhapucchakanayānaṁ vasena nippadesato vibhattā. Tathā dvādasāyatanāni, aṭṭhārasa dhātuyo, cattāri saccāni, bāvīsatindriyāni, dvādasapadiko paccayākāro. Kevalañhi Indriyavibhaṅge suttantabhājanīyaṁ natthi, paccayākāre ca pañhapucchakaṁ natthi. Suttantañca patvā cattāro satipaṭṭhānā ekadeseneva vibhattā, na nippadesena. Abhidhammaṁ patvā pana tiṇṇampi nayānaṁ vasena nippadesatova[4] vibhattā. Tathā cattāri sammappadhānāni, cattāro iddhipādā, satta bojjhaṅgā, ariyo aṭṭhaṅgiko maggo, cattāri jhānāni, catasso appamaññāyo, pañca sikkhāpadāni, catasso paṭisambhidā. Kevalañhettha Sikkhāpadavibhaṅge suttantabhājanīyaṁ natthi. Suttantaṁ patvā ca ñāṇaṁ ekadeseneva vibhattaṁ, na nippadesena. Tathā kilesā. Abhidhammaṁ patvā pana "ekavidhena ñāṇavatthū"ti-ādinā[5] nayena mātikaṁ ṭhapetvā

1. Tattha abhidhammoti (Sī, Syā)
2. Ma 3. 302-8; Saṁ 3. 71 piṭṭhāsu.
3. Saṁ 1. 1 piṭṭhādīsu.
4. Nippadesato (Sī, Syā)
5. Abhi 2. 323 piṭṭhe.

nippadesatova vibhattaṁ. Tathā ekakato paṭṭhāya anekehi nayehi kilesā. Suttantaṁ patvā ca bhūmantaraparicchedo[1] ekadeseneva vibhatto, na nippadesena. Abhidhammaṁ pana patvā tiṇṇampi nayānaṁ vasena bhūmantaraparicchedo nippadesatova vibhatto. Evaṁ dhammātirekadhammavisesaṭṭhena abhidhammoti veditabbo.

Pakaraṇaparicchedato panesa Dhammasaṅgaṇīvibhaṅgadhātukathāpuggalapaññattikathāvatthuyamakapaṭṭhānānaṁ sattannaṁ pakaraṇānaṁ vasena ṭhito. Ayamettha ācariyānaṁ samānakathā. Vitaṇḍavādī panāha "Kathāvatthu kasmā gahitaṁ, nanu Sammāsambuddhassa parinibbānato aṭṭhārasavassādhikāni dve vassasatāni atikkamitvā **Moggaliputtatissattherenetaṁ** thapitaṁ? Tasmā sāvakabhāsitattā chaḍḍetha nan"ti. Kiṁ pana chappakaraṇāni abhidhammoti. Evaṁ na vadāmīti. Atha kiṁ vadesīti. Satta pakaraṇānīti. Kataraṁ gahetvā satta karosīti[2], mahādhammahadayaṁ nāma atthi, etena saha sattāti. Mahādhammahadaye apubbaṁ natthi, katipayāva pañhavārā avasesā, Kathāvatthunāva saddhiṁ sattāti. No Kathāvatthunā, Mahādhātukathā nāma atthi, tāya saddhiṁ sattāti. Mahādhātukathāyaṁ apubbaṁ natthi, appamattikāva tanti avasesā, Kathāvatthunāva saddhiṁ sattāti.

Sammāsambuddho hi satta pakaraṇāni desento Kathāvatthuṁ patvā yā esā puggalavāre[3] tāva catūsu pañhesu dvinnaṁ pañcakānaṁ vasena aṭṭhamukhā vādayutti[4], taṁ ādiṁ katvā sabbakathāmaggesu asampuṇṇabhāṇavāramattāya Pāḷiyā mātikaṁ ṭhapesi. Sā panesā "puggalo upalabbhati saccikaṭṭhaparamatthenāti? Āmantā. Yo saccikaṭṭho paramattho, tato so puggalo upalabbhati saccikaṭṭhaparamatthenāti? Nahevaṁ vattabbe. Ājānāhi niggahaṁ -pa-. Puggalo nupalabbhati saccikaṭṭhaparamatthenāti? Āmantā. Yo saccikaṭṭho paramattho, tato so puggalo nupalabbhati saccikaṭṭhaparamatthenāti? Nahevaṁ vattabbe. Ājānāhi niggahaṁ -pa-. Sabbattha puggalo upalabbhati. Sabbattha puggalo nupalabbhati. Sabbadā puggalo upalabbhati. Sabbadā puggalo nupalabbhati. Sabbesu puggalo upalabbhati. Sabbesu puggalo nupalabbhati saccikaṭṭhaparamatthenā"ti[5] evaṁ paṭhamaṁ vādaṁ

---

1. Bhummantaraparicchedo (Sī, Syā) 2. Karontīti (Sī) 3. Puggalavāde (Sī, Syā)
4. Aṭṭhamukhavādayutti (Syā, Ka) 5. Abhi 4. 1, 10 piṭṭhesu.

nissāya paṭhamaṁ niggahaṁ. Dutiyaṁ nissāya dutiyaṁ -pa- aṭṭhamaṁ nissāya aṭṭhamaṁ niggahaṁ dassentena Satthārā ṭhapitā. Iminā nayena sabbattha mātikāṭhapanaṁ veditabbaṁ. Taṁ panetaṁ mātikaṁ ṭhapento imaṁ disvā ṭhapesi—"mama parinibbānato aṭṭhārasavassādhikānaṁ dvinnaṁ vassasatānaṁ matthake **Moggaliputtatissatthero** nāma bhikkhu bhikkhusahassamajjhe nisinno sakavāde pañca suttasatāni, paravāde pañcāti suttasahassaṁ samodhānetvā Dīghanikāyappamāṇaṁ Kathāvatthuppakaraṇaṁ bhājessatī"ti.

Moggaliputtatissattheropi idaṁ pakaraṇaṁ desento na attano ñāṇena desesi, Satthārā pana dinnanayena ṭhapitamātikāya desesi. Iti Satthārā dinnanayena ṭhapitamātikāya desitattā sakalampetaṁ pakaraṇaṁ Buddhabhāsitameva nāma jātaṁ. Yathā kiṁ? Yathā madhupiṇḍikasuttantādīni. Madhupiṇḍikasuttantasmiñhi Bhagavā "yatonidānaṁ bhikkhu purisaṁ papañcasaññāsaṅkhā samudācaranti, ettha ce natthi abhinanditabbaṁ abhivaditabbaṁ ajjhositabbaṁ, esevanto rāgānusayānan"ti[1] mātikaṁ ṭhapetvā uṭṭhāyāsanā vihāraṁ pāvisi.

Dhammappaṭiggāhakā bhikkhū **Mahākaccānattheraṁ** upasaṅkamitvā Dasabalena ṭhapitamātikāya atthaṁ pucchiṁsu. Thero pucchitamattakeneva akathetvā Dasabalassa apacitidassanatthaṁ "seyyathāpi āvuso puriso sāratthiko sāragavesī"ti[2] sāropamaṁ āharitvā sārarukkho viya Bhagavā, sākhāpalāsasadisā savakā. So hāvuso Bhagavā jānaṁ jānāti, passaṁ passati cakkhubhūto ñāṇabhūto dhammabhūto brahmabhūto vattā pavattā atthassa ninnetā amatassa dātā Dhammassāmī Tathāgatoti Satthāraṁ thometvā punappunaṁ therehi yācito Satthārā ṭhapitamātikāya atthaṁ vibhajitvā "ākaṅkhamānā ca pana tumhe āyasmanto Bhagavantaṁyeva upasaṅkamitvā etamatthaṁ paṭipuccheyyātha, sace sabbaññutaññāṇena saddhiṁ saṁsandiyamānaṁ sameti, gaṇheyyātha. No ce, mā gaṇhitthā"ti iminā adhippāyena "yathā vo Bhagavā byākaroti, tathā naṁ dhāreyyāthā"ti vatvā uyyojesi.

---

1. Ma 1. 156 piṭṭhe. 2. Ma 1. 157 piṭṭhe.

Te Satthāraṁ upasaṅkamitvā pucchiṁsu. Satthā "dukkathitaṁ Kaccānenā"ti avatvā suvaṇṇāliṅgaṁ ussāpento viya gīvaṁ unnāmetvā supupphitasatapattasassirikaṁ mahāmukhaṁ pūrento brahmassaraṁ nicchāretvā "sādhu sādhū"ti therassa sādhukāraṁ datvā "paṇḍito bhikkhave Mahākaccāno, mahāpañño bhikkhave Mahākaccāno, maṁ cepi tumhe bhikkhave etamatthaṁ paṭipuccheyyātha, ahampi taṁ evamevaṁ byākareyyaṁ, yathā taṁ Mahākaccānena byākatan"ti[1] āha.

Evaṁ Satthārā anumoditakālato paṭṭhāya ca pana sakalaṁ suttaṁ Buddhabhāsitaṁ nāma jātaṁ. **Ānandattherādīhi** vitthāritasuttesupi eseva nayo. Evameva Sammāsambuddho satta pakaraṇāni desento Kathāvatthuṁ patvā vuttanayena mātikaṁ ṭhapesi. Ṭhapento ca pana imaṁ addasa—

> "Mama parinibbānato aṭṭhārasavassādhikānaṁ dvinnaṁ vassasatānaṁ matthake **Moggaliputtatissatthero** nāma bhikkhu bhikkhusahassa majjhe nisinno sakavāde pañca suttasatāni, paravāde pañcāti suttasahassaṁ samodhānetvā Dīghanikayappamāṇaṁ Kathāvatthuppakaraṇaṁ bhājessatī"ti.

Moggaliputtatissattheropi imaṁ pakaraṇaṁ desento na attano ñāṇena desesi, Satthārā pana dinnanayena ṭhapitamātikāya desesi. Iti Satthārā dinnanayena ṭhapitamātikāya desitattā sakalampetaṁ pakaraṇaṁ Buddhabhāsitameva jātaṁ. Evaṁ Kathāvatthunāva saddhiṁ satta pakaraṇāni abhidhammo nāma.

Tattha **Dhammasaṅgaṇīpakaraṇe** catasso vibhattiyo cittavibhatti, rūpavibhatti, nikkheparāsi, atthuddhāroti. Tattha kāmāvacarakusalato aṭṭha, akusalato dvādasa, kusalavipākato soḷasa, akusalavipākato satta, kiriyato ekādasa, rūpāvacarakusalato pañca, vipākato pañca, kiriyato pañca, arūpāvacarakusalato cattāri, vipākato cattāri, kiriyato cattāri, lokuttarakusalato cattāri, vipākato cattārīti ekūnanavuti cittāni cittavibhatti nāma. **Cittuppādakaṇḍan**tipi etasseva nāmaṁ. Taṁ vācanāmagatto atirekachabhāṇavāraṁ, vitthāriyamānaṁ pana anantamaparimāṇaṁ hoti.

---

1. Ma 1. 161 piṭṭhe.

Tadanantaraṁ "ekavidhena, duvidhenā"ti-ādinā nayena mātikaṁ ṭhapetvā vitthārena vibhajitvā dassitā rūpavibhatti nāma. **Rūpakaṇḍan**tipi etasseva nāmaṁ. Taṁ vācanāmaggato atirekadvibhāṇavāraṁ, vitthāriyamānaṁ pana anantamaparimāṇaṁ hoti.

Tadanantaraṁ mūlato khandhato dvārato bhūmito atthato dhammato nāmato liṅgatoti evaṁ mūlādīhi[1] nikkhipitvā desito nikkheparāsi nāma. So—

Mūlato khandhato cāpi, dvārato cāpi bhūmito.
Atthato dhammato cāpi, nāmato cāpi liṅgato.
Nikkhipitvā desitattā, nikkhepoti pavuccati.

Nikkhepakaṇḍantipi tasseva nāmaṁ. Taṁ vācanāmaggato timattabhāṇavāraṁ, vitthāriyamānaṁ pana anantamaparimāṇaṁ hoti.

Tadanantaraṁ pana Tepiṭakassa Buddhavacanassa atthuddhārabhūtaṁ yāva saraṇadukā nikkhittaṁ **Aṭṭhakathākaṇḍaṁ** nāma, yato mahāpakaraṇiyā bhikkhū mahāpakaraṇe gaṇanacāraṁ asallakkhentā gaṇanacāraṁ[2] samānenti. Taṁ vācanāmaggato dvimattabhāṇavāraṁ, vitthāriyamānaṁ pana anantamaparimāṇaṁ hoti.

Iti sakalampi Dhammasaṅgaṇīpakaraṇaṁ vācanāmaggato atirekaterasamattabhāṇavāraṁ, vitthāriyamānaṁ pana anantamaparimāṇaṁ hoti. Evametaṁ—

Cittavibhatti rūpañca, nikkhepo atthajotanā.
Gambhīraṁ nipuṇaṁ ṭhānaṁ, tampi Buddhena desitaṁ.

Tadanantaraṁ **Vibhaṅgappakaraṇaṁ** nāma. Taṁ "Khandhavibhaṅgo Āyatanavibhaṅgo Dhātuvibhaṅgo Saccavibhaṅgo Indriyavibhaṅgo Paccayākāravibhaṅgo Satipaṭṭhānavibhaṅgo Sammappadhānavibhaṅgo Iddhipādavibhaṅgo Bojjhaṅgavibhaṅgo Maggaṅgavibhaṅgo[3] Jhānavibhaṅgo Appamaññāvibhaṅgo Sikkhāpadavibhaṅgo Paṭisambhidāvibhaṅgo Ñāṇavibhaṅgo Khuddakavatthuvibhaṅgo Dhammahadayavibhaṅgo"ti aṭṭhārasavidhena vibhattaṁ.

---

1. Mūlādīni (Sī, Ka)
2. Gaṇanavāraṁ (Sī), gaṇanaṁ (Syā)
3. Maggavibhaṅgo (Sī, Syā)

Tattha Khandhavibhaṅgo suttantabhājanīya-abhidhammabhājanīyapañhapucchakānaṁ vasena tidhā vibhatto. So vācanāmaggato pañcamattabhāṇavāro, vitthāriyamāno pana ananto aparimāṇo hoti. Tato paraṁ Āyatanavibhaṅgādayopi eteheva tīhi nayehi vibhattā. Tesu Āyatanavibhaṅgo vācanāmaggato atirekabhāṇavāro. Dhātuvibhaṅgo dvimattabhāṇavāro. Tathā Saccavibhaṅgo. Indriyavibhaṅge suttantabhājanīyaṁ natthi. Vācanāmaggato panesa atirekabhāṇavāramatto. Paccayākāravibhaṅgo chamattabhāṇavāro. Pañhapucchakaṁ panettha natthi. Satipaṭṭhānavibhaṅgo atirekabhāṇavāramatto. Tathā sammappadhāna-iddhipādabojjhaṅgamaggaṅgavibhaṅgā. Jhānavibhaṅgo dvibhāṇavāramatto. Appamaññāvibhaṅgo atirekabhāṇavāramatto. Sikkhāpadavibhaṅgepi suttantabhājanīyaṁ natthi. Vācanāmaggato panesa atirekabhāṇavāramatto. Tathā Paṭisambhidāvibhaṅgo. Ñāṇavibhaṅgo dasavidhena vibhatto. Vācanāmaggato panesa timattabhāṇavāro. Khuddakavatthuvibhaṅgopi dasavidhena vibhatto. Vācanāmaggato panesatimattabhāṇavāro. Dhammahadayavibhaṅgo tividhena vibhatto. Vācanāmaggato panesa atirekadvibhāṇavāramatto. Sabbepi vitthāriyamānā anantā aparimāṇā honti. Evametaṁ Vibhaṅgappakaranaṁ vācanāmaggato pañcatiṁsamattabhāṇavāraṁ, vitthārato pana anantamaparimāṇaṁ hoti.

Tadanantaraṁ **Dhātukathāpakaraṇaṁ** nāma. Taṁ "saṅgaho asaṅgaho, saṅgahitena asaṅgahitaṁ, asaṅgahitena saṅgahitaṁ, saṅgahitena saṅgahitaṁ, asaṅgahitena asaṅgahitaṁ, sampayogo vippayogo, sampayuttena vippayuttaṁ, vippayuttena sampayuttaṁ, sampayuttena sampayuttaṁ, vippayuttena vippayuttaṁ, saṅgahitena sampayuttaṁ vippayuttaṁ, sampayuttena saṅgahitaṁ asaṅgahitaṁ, asaṅgahitena sampayuttaṁ vippayuttaṁ, vippayuttena saṅgahitaṁ asaṅgahitan"ti cuddasavidhena vibhattaṁ. Taṁ vācanāmaggato atirekachabhāṇavāramattaṁ, vitthāriyamānaṁ pana anantamaparimāṇaṁ hoti.

Tadanantaraṁ **Puggalapaññatti** nāma. Sā "Khandhapaññatti Āyatanapaññatti Dhātupaññatti Saccapaññatti Indriyapaññatti Puggalapaññattī"ti chabbidhena vibhattā. Sā vācanāmaggato atirekapañcabhāṇavārā, vitthāriyamānā pana anantā aparimāṇāva hoti.

Tadanantaraṁ **Kathāvatthuppakaraṇaṁ** nāma. Taṁ "sakavāde pañca suttasatāni, paravāde pañcā"ti suttasahassaṁ samodhānetvā vibhattaṁ. Taṁ vācanāmaggato idāni potthake likhitaṁ aggahetvā saṅgīti-āropitanayena Dīghanikāyappamāṇaṁ, vitthāriyamānaṁ pana anantamaparimāṇaṁ hoti.

Tadanantaraṁ **Yamakaṁ** nāma. Taṁ "Mūlayamakaṁ Khandhayamakaṁ Āyatanayamakaṁ Dhātuyamakaṁ Saccayamakaṁ Saṅkhārayamakaṁ Anusayayamakaṁ Cittayamakaṁ Dhammayamakaṁ Indriyayamakan"ti dasavidhena vibhattaṁ. Taṁ vācanāmaggato vīsabhāṇavārasataṁ[1], vitthārato pana anantamaparimāṇaṁ hoti.

Tadanantaraṁ **Mahāpakaraṇaṁ** nāma. **Paṭṭhānan**tipi tasseva nāmaṁ. Taṁ "hetupaccayo ārammaṇapaccayo adhipatipaccayo anantarapaccayo samanantarapaccayo sahajātapaccayo aññamaññapaccayo nissayapaccayo upanissayapaccayo purejātapaccayo pacchājātapaccayo āsevanapaccayo, kammapaccayo vipākapaccayo āhārapaccayo indriyapaccayo jhānapaccayo maggapaccayo sampayuttapaccayo vippayuttapaccayo atthipaccayo natthipaccayo vigatapaccayo avigatapaccayo"ti paccayavasena tāva catuvīsatividhena vibhattaṁ.

Imasmiṁ pana ṭhāne paṭṭhānaṁ samānetabbaṁ—Kusalattikādayo hi dvāvīsati tikā nāma. Hetū dhammā, nahetū dhammā -pa-. Saraṇā dhammā, araṇā dhammāti ime sataṁ dukā. Aparepi vijjābhāgino dhammā, avijjābhāgino dhammā -pa-. Khaye ñāṇaṁ, anuppāde ñāṇanti dvācattālīsa suttantikadukā nāma. Tesu dvāvīsati tikā sataṁ dukāti ayaṁ āhaccabhāsitā Jinavacanabhūtā Sabbaññubuddhena desitā sattannaṁ pakaraṇānaṁ mātikā nāma.

Athāpare dvācattālīsa suttantikadukā kutopabhavā kena ṭhapitā kena desitāti. **Dhammasenāpatisāriputtattherappabhavā,** tena ṭhapitā tena desitāti. Ime ṭhapento pana thero na sāmukkaṁsikena attano ñāṇena ṭhapesi. Ekuttariyaṁ pana Ekanipātadukanipātasaṅgīti Dasuttarasuttantehi samodhānetvā ābhidhammikattherānaṁ suttantaṁ patvā akilamatthaṁ ṭhapitā. Te panete ekasmiṁ Nikkhepakaṇḍeyeva

---

1. Vīsaṁ bhāṇavārasataṁ (Sī)

matthakaṁ pāpetvā vibhattā, sesaṭṭhānesu yāva saraṇadukā abhidhammo vibhatto.

Sammāsambuddhena hi anulomapaṭṭhāne dvāvīsati tike nissāya **Tikapaṭṭhānaṁ** nāma niddiṭṭhaṁ. Sataṁ duke nissāya **Dukapaṭṭhānaṁ** nāma niddiṭṭhaṁ. Tato paraṁ dvāvīsati tike gahetvā dukasate pakkhipitvā **Dukatikapaṭṭhānaṁ** nāma dassitaṁ. Tato paraṁ dukasataṁ gahetvā dvāvīsatiyā tikesu pakkhipitvā **Tikadukapaṭṭhānaṁ** nāma dassitaṁ. Tike pana tikesuyeva pakkhipitvā **Tikatikapaṭṭhānaṁ** nāma dassitaṁ. Duke ca dukesuyeva pakkhipitvā **Dukadukapaṭṭhānaṁ** nāma dassitaṁ. Evaṁ—

Tikañca paṭṭhānavaraṁ dukuttamaṁ,
Dukatikañceva tikadukañca.
Tikatikañceva dukadukañca,
Cha **Anulomamhi** nayā sugambhīrāti[1].

Paccanīyapaṭṭhānepi dvāvīsatitike nissāya **Tikapaṭṭhānaṁ** nāma, dukasataṁ nissāya **Dukapaṭṭhānaṁ** nāma, dvāvīsatitike dukasate pakkhipitvā **Dukatikapaṭṭhānaṁ** nāma, dukasataṁ dvāvīsatiyā tikesu pakkhipitvā **Tikadukapaṭṭhānaṁ** nāma, tike tikesuyeva pakkhipitvā **Tikatikapaṭṭhānaṁ** nāma, duke dukesuyeva pakkhipitvā **Dukadukapaṭṭhānaṁ** nāmati Paccanīyepi chahi nayehi paṭṭhānaṁ niddiṭṭhaṁ. Tena vuttaṁ—

Tikañca paṭṭhānavaraṁ dukuttamaṁ,
Dukatikañceva tikadukañca.
Tikatikañceva dukadukañca,
Cha **Paccanīyamhi** nayā sugambhīrāti[2].

Tato paraṁ Anulomapaccanīyepi etenava upāyena cha nāyā dassitā. Tenāha—

Tikañca Paṭṭhānavaraṁ dukuttamaṁ,
Dukatikañceva tikadukañca.
Tikatikañceva dukadukañca,
Cha **Anulomapaccanīyamhi** nayā sugambhīrāti[3].

---

1. Abhi 8. 15 piṭṭhe Paṭṭhāne. 2. Abhi 8. 16 piṭṭhe. 3. Abhi 8. 17 piṭṭhe.

Tadanantaraṁ Paccanīyānulomepi eteheva chahi nayehi niddiṭṭhaṁ. Tenāha—

Tikañca Paṭṭhānavaraṁ dukuttamaṁ,
Dukatikañceva tikadukañca.
Tikatikañceva dukadukañca,
Cha **Paccanīyānulomamhi** nayā sugambhīrāti[1].

Evaṁ Anulome cha Paṭṭhānāni, Paṭilome cha, Anulomapaccanīye cha, Paccanīyānulome cha Paṭṭhānānīti idaṁ catuvīsatisamantapaṭṭhānasamodhānaṁ Paṭṭhānaṁ Mahāpakaraṇaṁ nāma.

Idāni imassa abhidhammassa gambhīrabhāvavijānanatthaṁ **cattāro sāgarā** veditabbā saṁsārasāgaro, jalasāgaro, nayasāgaro, ñāṇasāgaroti. Tattha **saṁsārasāgaro** nāma—

Khandhānañca paṭipāṭi, dhātu-āyatanāna ca.
Abbocchinnaṁ vattamānā, saṁsāroti pavuccatīti

Evaṁ vuttaṁ saṁsāravaṭṭaṁ. Svāyaṁ yasmā imesaṁ sattānaṁ uppattiyā purimā koṭi na paññāyati. Ettakānañhi vassasatānaṁ vā vassasahassānaṁ vā vassasatasahassānaṁ vā kappasatānaṁ vā kappasahassānaṁ vā kappasatasahassānaṁ vā matthake sattā uppannā, tato pubbe nāhesunti vā, asukassa nāma rañño kāle uppannā, asukassa Buddhassa kāle uppannā, tato pubbe nāhesunti vā ayaṁ paricchedo natthi. [2]"Purimā bhikkhave koṭi na paññāyati avijjāya ito pubbe avijjā nāhosi, atha pacchā samabhavī"ti[3] iminā pana nayena saṁsārasāgaro anamataggova[2].

Mahāsamuddo pana **jalasāgaro** nāmāti veditabbo. so caturāsītiyojanasahassagambhīro. Tattha udakassa āḷhakasatehi vā āḷhakasahassehi vā āḷhakasatasahassehi vā pamāṇaṁ nāma

---

1. Abhi 8. 18 piṭṭhe Paṭṭhāne.
2-2. Tasmā "purimā bhikkhave -pa- samabhavī"ti iminā nayena anamataggova. (?) Svāyaṁ yasmā na paññāyati, tasmā anamataggovāti hi sambandho.
3. Aṁ 3. 346 piṭṭhe.

natthi, atha kho asaṅkhyeyyo appameyyo mahā-udakakkhandhotveva saṅkyaṁ[1] gacchati. Ayaṁ jalasāgaro nāma.

Katamo **anayasāgaro**? Tepiṭakaṁ Buddhavacanaṁ. Dvepi hi tantiyo paccavekkhantānaṁ saddhāsampannānaṁ pasādabahulānaṁ ñāṇuttarānaṁ kulaputtānaṁ anantaṁ pītisomanassaṁ uppajjati. Katamā dve? Vinayañca abhidhammañca. Vinayadharabhikkhūnañhi vinayatantiṁ paccavekkhantānaṁ "dosānurūpaṁ sikkhāpadapaññāpanaṁ nāma 'imasiṁ dose imasmiṁ vītikkame idaṁ nāma hotī'ti sikkhāpadapaññāpanaṁ aññesaṁ avisayo, Buddhānameva visayo"ti, uttarimanussadhammapeyyālaṁ paccavekkhantānaṁ, nīlapeyyālaṁ paccavekkhantānaṁ, sañcarittapeyyālaṁ paccavekkhantānaṁ anantaṁ pītisomanassaṁ uppajjati. Ābhidhammikabhikkhūnampi "khandantaraṁ āyatanantaraṁ dhātvantaraṁ indriyantaraṁ balabojjhaṅgakammavipākantaraṁ rūpārūpaparicchedaṁ saṇhasukhumadhammaṁ gaganatale tārakarūpāni gaṇhanto viya rūpārūpadhamme pabbaṁ pabbaṁ koṭṭhāsaṁ koṭṭhāsaṁ katvā vibhajanto dassesi vata no Satthā"ti abhidhammatantiṁ paccavekkhantānaṁ anantaṁ pītisomanassaṁ uppajjati.

Evaṁ uppattiyā panassa idaṁ vatthupi veditabbaṁ— **Mahāgatigamiya[2]tissadattatthero** kira nāma "mahābodhiṁ vandissāmī"ti paratīraṁ gacchanto nāvāya uparitale nisinno mahāsamuddaṁ olokesi. Athassa tasmiṁ samaye neva paratīraṁ paññāyittha, na orimatīraṁ. Ūmivegappabhedasamuggatajalacuṇṇaparikiṇṇo pana pasāritarajatapaṭṭasumanapupphasantharasadiso mahāsamuddova paññāyittha. So "kiṁ nu kho mahāsamuddassa ūmivego balavā, udāhu catuvīsatippabhede samantapaṭṭhāne nayamukhaṁ balavan"ti cintesi. Athassa mahāsamudde paricchedo paññāyati. Ayañhi heṭṭhā mahāpathaviyā paricchinno, upari ākāsena, ekato cakkavāḷapabbatena, ekato velantena paricchinno. Samantapaṭṭhānassa pana paricchedo na paññāyatīti saṇhasukhumadhammaṁ paccavekkhantassa balavapīti uppannā, so pītiṁ vikkhambhetvā vipassanaṁ vaḍḍhetvā yathānisinnova sabbakilese khepetvā aggaphale arahatte patiṭṭhāya udānaṁ udānesi—

1. Saṅkhaṁ (Sī)   2. Mahāgatimbaya (Sī)

Attheva gambhīragataṁ sudubbudhaṁ,
Sayaṁ abhiññāya sahetusambhavaṁ.
Yathānupubbaṁ nikhilena desitaṁ,
Mahesinā rūpagataṁva passatīti.

Ayaṁ nayasāgaro nāma.

Katamo **ñāṇasāgaro**? Sabbaññutaññāṇaṁ ñāṇasāgaro nāma. "Ayaṁ saṁsārasāgaro nāma, ayaṁ jalasāgaro nāma, ayaṁ nayasāgaro nāmā"ti hi aññena na sakkā jānituṁ, sabbaññutaññāṇeneva sakkā jānitunti sabbaññutaññāṇaṁ ñāṇasāgaro nāma. Imesu catūsu sāgaresu imasmiṁ ṭhāne nayasāgaro adhippeto. Imañhi Sabbaññubuddhāva paṭivijjhanti.

Ayampi Bhagavā bodhimūle nisinno imaṁ paṭivijjhitvā "imaṁ vata me dhammaṁ esantassa gavesantassa kappasatasahassādhikāni cattāri asaṅkhyeyyāni[1] vītivattāni, atha me imasmiṁ pallaṅke nisinnena diyaḍḍhakilesasahassaṁ khepetvā ayaṁ dhammo paṭividdo"ti paṭividdhadhammaṁ paccavekkhanto sattāhaṁ ekapallaṅkena nisīdi. Tato tamhā pallaṅkā vuṭṭhāya "imasmiṁ vata me pallaṅke sabbaññutaññāṇaṁ paṭividdhan"ti animisehi cakkhūhi sattāhaṁ pallaṅkaṁ olokento aṭṭhāsi. Tato devatānaṁ "ajjāpi nuna siddhatthassa kattabbakiccaṁ atthi, pallaṅkasmiñhi ālayaṁ na vijahatī"ti parivitakko udapādi.

Satthā devatānaṁ vitakkaṁ ñatvā tāvadeva tāsaṁ vitakkavūpasamanatthaṁ vehāsaṁ abbhuggantvā yamakapāṭihāriyaṁ dassesi. Mahābodhipallaṅkasmiṁ hi katapāṭihāriyañca ñātisamāgame katapāṭihāriyañca pāthikaputtasamāgame[2] katapāṭihāriyañca sabbaṁ kaṇḍambarukkhamūle[3] katayamakapāṭihāriyasadisameva ahosi. Evaṁ yamakapāṭihāriyaṁ katvā pallaṅkassa ṭhitaṭṭhānassa ca antare ākāsato oruyha sattāhaṁ caṅkami. Imesu ca ekavīsatiyā divasesu ekadivasepi Satthu sarīrato rasmiyo na nikkhantā.

Catutthe pana sattāhe pacchimuttarāya disāya ratanaghare nisīdi. Ratanagharaṁ nāma neva sattaratanamayaṁ gehaṁ, sattannaṁ pana pakaraṇānaṁ

1. Asaṅkheyyāni (Sī)
2. Pāṭhākaputtasamāgame (Sī), pāṭiyaputtasamāgame (Syā) Dī 3. 12, 22 piṭṭhesu passitabbaṁ.
3. Gaṇḍambarukkhamūle (Sī, Syā)

sammasitaṭṭhānaṁ **“ratanagharan”**ti veditabbaṁ. Tattha Dhammasaṅgaṇiṁ sammasantassāpi sarīrato rasmiyo na nikkhantā. Vibhaṅgappakaraṇaṁ, Dhātukathaṁ Puggalapaññattiṁ, Kathāvatthuppakaraṇaṁ, Yamakappakaraṇaṁ sammasantassāpi sarīrato rasmiyo na nikkhantā. Yadā pana Mahāpakaraṇaṁ oruyha “hetupaccayo ārammaṇapaccayo -pa- avigatapaccayo”ti sammasanaṁ ārabhi, athassa catuvīsatisamantapaṭṭhānaṁ sammasantassa ekantato sabbaññutaññāṇaṁ Mahāpakaraṇeyeva okāsaṁ labhi. Yathā hi Timirapiṅgalamahāmaccho caturāsītiyojanasahassagambhīre mahāsamuddeyeva okāsaṁ labhati, evameva sabbaññutaññāṇaṁ ekantato Mahāpakaraṇeyeva okāsaṁ labhi.

Satthu evaṁ laddhokāsena sabbaññutaññāṇena yathāsukhaṁ saṇhasukhumadhammaṁ sammasantassa sārīrato nīla pīta lohitodāta mañjiṭṭha[1] pabhassaravasena chabbaṇṇarasmiyo nikkhamiṁsu. Kesamassūhi ceva akkhīnañca nīlaṭṭhānehi **nīlarasmiyo** nikkhamiṁsu, yāsaṁ vasena gaganatalaṁ añjanacuṇṇasamokiṇṇaṁ viya, umāpupphanīluppaladasañchannaṁ viya, vītipatantamaṇitālavaṇṭaṁ viya, sampasāritamecakapaṭaṁ viya ca ahosi.

Chavito ceva akkhīnañca pītaṭṭhānehi **pitarasmiyo** nikkhamiṁsu, yāsaṁ vasena disābhāgā suvaṇṇarasadhārābhisiñcamānā[2] viya, suvaṇṇapaṭapasāritā viya, kuṅkumacuṇṇakaṇikārapupphasamparikiṇṇā viya ca virociṁsu.

Maṁsalohitehi ceva akkhīnañca rattaṭṭhānehi **lohitarasmiyo** nikkhamiṁsu, yāsaṁ vasena disābhāgā cīnapiṭṭhacuṇṇarañjitā viya, supakkalākhārasasiñcamānā viya, rattakambalaparikkhitā viya, jayasumanapāribhaddakabandhujīvakakusumasamparikiṇṇā viya ca virociṁsu.

Aṭṭhīhi ceva dantehi ca akkhīnañca setaṭṭhānehi **odātarasmiyo** nikkhamiṁsu, yāsaṁ vasena disābhāgā rajataghaṭehi āsiñcamānakhīradhārāsamparikiṇṇā viya, sampasāritarajatapaṭṭavitānā viya, vītipatantarajatatālavaṇṭā viya, kundakumudasinduvārasumanamallikādikusumasañchannā viya ca virociṁsu.

---

1. Mañjeṭṭha (Sī)
2. Suvaṇṇadhāranisiñcamānā (Ka), suvaṇṇarasadhārāhi siñcamānā (Sī)

Mañjiṭṭhapabhassarā pana tamhā tamhā sarīrappadesā nikkhamiṁsu. Iti tā chabbaṇṇarasmiyo nikkhamitvā ghanamahāpathaviṁ gaṇhiṁsu.

Catunahutādhikadviyojanasatasahassabahalā mahāpathavī niddhantasuvaṇṇapiṇḍi viya ahosi. Atha mahāpathaviṁ bhinditvā heṭṭhā udakaṁ gaṇhiṁsu. Pathavisandhārakaṁ aṭṭhanahutādhikacatuyojanasatasahassabahalaṁ udakaṁ suvaṇṇakalasehi āsiñcamānavilīnasuvaṇṇaṁ viya ahosi. Udakaṁ vinivijjhitvā vātaṁ aggahesuṁ. Chanahutādhikanavayojanasatasahassabahalo vāto samussitasuvaṇṇakkhandho viya ahosi. Vātaṁ vinivijjhitvā heṭṭhā ajaṭākāsaṁ pakkhandiṁsu.

* Uparibhāgena uggantvāpi Cātumahārājike gaṇhiṁsu. Te vinivijjhitvā Tāvatiṁse, tato Yāme, tato Tusite, tato Nimmānaratī, tato Paranimmitavasavattī, tato nava brahmaloke, tato Vehapphale, tato pañca Suddhāvāse vinivijjhitvā cattāro āruppe gaṇhiṁsu. Cattāro ca āruppe vinivijjhitvā ajaṭākāsaṁ pakkhandiṁsu.

Tiriyabhāgehi anantā lokadhātuyo pakkhandiṁsu. Ettakesu ṭhānesu candamhi candappabhā natthi, sūriye[1] sūriyappabhā natthi, tārakarūpesu tārakarūpappabhā natthi, devatānaṁ uyyānavimānakapparukkhesu ceva sarīresu ca ābharaṇesu cāti sabbattha pabhā natthi. Tisahassimahāsahassilokadhātuyyā[2] ālokapharaṇasamattho mahābrahmāpi sūriyuggamane khajjopanako viya ahosi. Candasūriyatārakarūpadevatuyyāna[3] vimānakapparukkhānaṁ paricchedamattakameva paññāyittha. Ettakaṁ ṭhānaṁ Buddharasmīhiyeva ajjhotthaṭaṁ ahosi. Ayañca neva Buddhānaṁ adhiṭṭhāniddhi, na bhāvanāmayiddhi. Saṇhasukhumadhammaṁ pana sammasato Lokanāthassa lohitaṁ pasīdi, vatthurūpaṁ pasīdi, chavivaṇṇo pasīdi, cittasamuṭṭhānā vaṇṇadhātu samantā asītihatthamatte padese niccalāva aṭṭhāsi. Iminā nīhārena sattāhaṁ sammasi.

Satta rattindivāni sammasitadhammo kittako ahosīti? Ananto aparimāṇo ahosi. Ayaṁ tāva manasādesanā nāma. Satthā pana evaṁ sattāhaṁ manasā cintitadhammaṁ vicībhedaṁ katvā desento

---

* Ma-Ṭṭha 2. 90 piṭṭhepi passitabbaṁ.
1. Suriye (Sī, Syā)
2. ...dhātuyo (Syā, Ka)
3. ...devuyyāna (Ka)

vassasatenapi vassasahassenapi vassasatasahassenapi matthakaṁ pāpetvā desetuṁ na sakkotīti na vattabbaṁ. Aparabhāgepi hi Tathāgato Tāvatiṁsabhavane pāricchattakamūle Paṇḍukambalasilāyaṁ dasasahassacakkavāḷadevatānaṁ majje nisinno mātaraṁ kāyasakkhiṁ katvā "kusalā dhammā akusalā dhammā abyākatā dhammā"ti dhammaṁ desento satabhāgena sahassabhāgena satasahassabhāgena dhammantarā dhammantaraṁ saṅkamitvā saṅkamitvāva desesi. Tayo māse nirantaraṁ pavattitadesanā vegena pavattā ākāsagaṅgā viya, adhomukhaṭhapita-udakaghaṭā nikkhanta-udakadhārā viya ca hutvā anantā aparimāṇā ahosi.

Buddhānañhi bhattānumodanakālepi thokaṁ vaḍḍhetvā anumodentānaṁ desanā Dighamajjhimanikāyappamāṇā hoti. Pacchābhattaṁ pana sampattaparisāya dhammaṁ desentānaṁ desanā Saṁyutta-aṅguttarikadvemahānikāyappamāṇāva hoti. Kasmā? Buddhānañhi bhavaṅgaparivāso lahuko, dantāvaraṇaṁ suphusitaṁ[1], mukhādānaṁ siliṭṭhaṁ, jivhā mudukā, saro madhuro, vacanaṁ lahuparivattaṁ, tasmā taṁ muhuttaṁ desitadhammopi ettako hoti. Temāsaṁ desitadhammo pana ananto aparimāṇoyeva.

Ānandatthero hi bahussuto Tipiṭakadharo pañcadasa gāthā sahassāni saṭṭhi padasahassāni latāpupphāni ākaḍḍhanto viya ṭhitapadeneva ṭhatvā gaṇhāti vā vāceti vā deseti vā. Ettako therassa eko uddesamaggo nāma hoti. Therassa hi anupadaṁ uddesaṁ dadamāno añño dātuṁ na sakkoti, na sampāpuṇāti, Sammāsambuddhova sampāpuṇeyya. Evaṁ adhimattasatimā adhimattagatimā adhimattadhitimā sāvako Satthārā temāsaṁ iminā nīhārena desitadesanaṁ vassasataṁ vassasahassaṁ uggaṇhantopi matthakaṁ pāpetuṁ na sakkoti.

Evaṁ temāsaṁ nirantaraṁ desentassa pana Tathāgatassa kabaḷīkārāhārappaṭibaddhaṁ upādinnakasarīraṁ kathaṁ yāpesīti? Paṭijagganeneva. Buddhānañhi so so kālo suvavatthito suparicchinno supaccakkho. Tasmā Bhagavā dhammaṁ desentova manussaloke kālaṁ oloketi. So

---

1. Suphassitaṁ (Sī)

bhikkhācāravelaṁ sallakkhetvā nimmitabuddhaṁ māpetvā "imassa civaraggahaṇaṁ pattaggahaṇaṁ sarakutti ākappo ca evarūpo nāma hotu, ettakaṁ nāma dhammaṁ desetū"ti adhiṭṭhāya pattacīvaramādāya Anotattadahaṁ gacchati. Devatā nāgalatādantakaṭṭhaṁ denti. Taṁ khāditvā Anotattadahe sarīraṁ paṭijaggitvā manosilātale ṭhito surattadupaṭṭaṁ nivāsetvā cīvaraṁ pārupitvā Cātumahārājadattiyaṁ selamayaṁ pattaṁ ādāya Uttarakuruṁ gacchati. Tato piṇḍapātaṁ āharitvā Anotattadahatīre nisinno taṁ paribhuñjitvā divāvihārā candanavanaṁ gacchati.

Dhammasenāpatisāriputtattheropi tattha gantvā Sammāsambuddhassa vattaṁ katvā ekamantaṁ nisīdati. Athassa Satthā nayaṁ deti "Sāriputta ettako dhammo mayā desito"ti ācikkhati. Evaṁ Sammāsambuddhe nayaṁ dente paṭisambhidāppattassa aggasāvakassa velante ṭhatvā hatthaṁ pasāretvā dassitasamuddasadisaṁ nayadānaṁ hoti. Therassāpi nayasatena nayasahassena nayasatasahassena Bhagavatā desitadhammo upaṭṭhātiyeva.

Satthā divāvihāraṁ nisīditvā dhammaṁ desetuṁ kāya velāya gacchatīti? Sāvatthivāsīnaṁ kulaputtānaṁ sampattānaṁ dhammadesanavelā nāma atthi, tāya velāya gacchati. Dhammaṁ desetvā gacchantaṁ vā āgacchantaṁ vā ke jānanti, ke na jānantīti? Mahesakkhā devatā jānanti, appesakkhā devatā na jānanti. Kasmā na jānantīti? Sammāsambuddhassa vā nimmitabuddhassa vā rasmi-ādīsu nānattābhāvā. Ubhinnampi hi tesaṁ rasmīsu vā saresu vā vacanesu vā nānattaṁ natthi.

Sāriputtattheropi Satthārā desitaṁ desitaṁ dhammaṁ āharitvā attano saddhivihārikānaṁ pañcannaṁ bhikkhusatānaṁ desesi. Tesaṁ ayaṁ pubbayogo—te kira Kassapadasabalassa kāle khuddakavagguliyoniyaṁ nibbattā pabbhāre olambantā dvinnaṁ ābhidhammikabhikkhūnaṁ abhidhammaṁ sajjhāyantānaṁ sare nimittaṁ gahetvā kaṇhapakkhasukkapakkhe ajhānitvāpi sare nimittaggāhamattakeneva kālaṁ katvā devaloke nibbatiṁsu, ekaṁ Buddhantaraṁ devaloke vasitvā tasmiṁ kāle manussaloke nibbattā hamakapāṭihāriye pasīditvā therassa santike pabbajiṁsu. Thero Satthārā desitaṁ desitaṁ dhammaṁ āharitvā tesaṁ desesi. Sammāsambuddhassa

abhidhammadesanāpariyosānañca tesaṁ bhikkhunaṁ sattappakaraṇa-uggahaṇañca ekappahāreneva ahosi.

Abhidhamme vācanāmaggo nāma **Sāriputttattherappabhavo,** Mahāpakaraṇe gaṇanacāropi[1] thereneva ṭhapito. Thero hi "iminā nīhārena dhammantaraṁ amakkhetvāva sukhaṁ gahetuṁ, dhāretuṁ, pariyāpuṇituṁ, vācetuñca pahotī"ti gaṇanacāraṁ[2] ṭhapesi. Evaṁ sante therova paṭhamataraṁ ābhidhammiko hotīti? Na hoti, Sammāsambuddhova paṭhamataraṁ ābhidhammiko. So hi naṁ Mahābodhipallaṅke nisīditvā paṭivijjhi. Buddho hutvā ca pana sattāhaṁ ekapallaṅkena nisinno udānaṁ udānesi—

"Yadā have pātubhavanti dhammā,
Ātāpino jhāyato brāhmaṇassa.
Athassa kaṅkhā vapayanti sabbā,
Yato pajānāti sahetudhammaṁ.

Yadā have pātubhavanti dhammā,
Ātāpino jhāyato brāhmaṇassa.
Athassa kaṅkhā vapayanti sabbā,
Yato khayaṁ paccayānaṁ avedi.

Yadā have pātubhavanti dhammā,
Ātāpino jhāyato brāhmaṇassa.
Vidhūpayaṁ tiṭṭhati mārasenaṁ,
Sūriyova obhāsayamantalikkhan"ti[3].

Idaṁ **paṭhamabuddhavacanaṁ** nāma. Dhammapadabhāṇakā pana—

"Anekajātisaṁsāraṁ, sandhāvissaṁ anibbisaṁ.
Gahakāraṁ[4] gavesanto, dukkhā jāti punappunaṁ.
Gahakāraka diṭṭhosi, puna gehaṁ na kāhasi.
Sabbā te phāsukā bhaggā, gahakūṭaṁ visaṅkhataṁ[5].
Visaṅkhāragataṁ cittaṁ, taṇhānaṁ khayamajjāgā"ti[6].

Idaṁ **paṭhamabuddhavacanaṁ** nāmāti vadanti.

---

1. Gaṇanavāropi (Sī, Syā) 2. Gaṇanavāraṁ (Sī, Syā) 3. Vi 3. 2; Khu 1. 79 piṭṭhesu.
4. Gahakārakaṁ (Sī) 5. Visaṅkhitaṁ (Sī) 6. Khu 1. 36 Dhammapade.

Yamakasālānamantare nipannena parinibbānasamaye "handa dāni bhikkhave āmantayāmi vo, vayadhammā saṅkhārā, appamādena sampādethā"ti[1] vuttavacanaṁ **pacchimabuddhavacanaṁ** nāma.

Ubhinnamantare pañcacattālīsa vassāni pupphadāmaṁ ganthentena viya, ratanāvaliṁ āvunantena viya ca kathito amatappakāsano[2] saddhammo **majjhimabuddhavacanaṁ** nāma.

Taṁ sabbampi saṅgayhamānaṁ piṭakato **tīṇi piṭakāni** honti, nikāyato **pañca nikāyā,** aṅgato **navaṅgāni,** dhammakkhandhato **caturāsītidhammakkhandhasahassāni.** Kathaṁ? Sabbampi hetaṁ piṭakato Vinayapiṭakaṁ Suttantapiṭakaṁ Abhidhammapiṭakanti tippabhedameva hoti. Tattha ubhayāni pātimokkhāni, dve vibhaṅgā, dvāvīsati khandhakā, soḷasa parivārāti idaṁ **Vinayapiṭakaṁ** nāma. Brahmajālādicatuttiṁsasuttasaṅgaho Dīghanikāyo, Mūlapariyāyasuttādidiyaḍḍhasata dvesuttasaṅgaho Majjhimanikāyo, Oghataraṇasuttādisattasuttasahassa sattasata dvāsaṭṭhi suttasaṅgaho Saṁyuttanikāyo, Cittapariyādānasuttādinavasuttasahassapañca-satasattapaññāsasuttasaṅgaho Aṅguttaranikāyo, Khuddakapāṭhadhamma-pada-udāna-itivuttakasuttanipātavimānavatthupetavatthutheragāthātherīgāthā-jātakaniddesapaṭisambhidā-apadānabuddhavaṁsacariyāpiṭakavasena pannarasappabhedo Khuddakanikāyoti idaṁ **Suttantapiṭakaṁ** nāma. Dhammasaṅgaṇī-ādīni satta pakaraṇāni **Abhidhammapiṭakaṁ** nāma. Tattha—

Vividhavisesanayattā, vinayanato ceva kāyavācānaṁ.
Vinayatthavidūhi ayaṁ, vinayo "vinayo"ti akkhāto.

Vividhā hi ettha pañcavidhapātimokkhuddesapārājikādisatta-āpattikkhandhamātikāvibhaṅgādippabhedā nayā, visesabhūtā ca daḷhīkammasithilakaraṇappayojanā anupaññattinayā, kāyikavācasika-ajjhācāranisedhanato cesa kayaṁ, vācañca vineti. Tasmā vividhanayattā, visesanayattā, kāyavācānañca vinayanato ayaṁ vinayo "vinayo"ti akkhāto. Tenetametassa vacanatthakosallatthaṁ vuttaṁ—

---

1. Dī 2. 128 piṭṭhe. 2. Amatappakāsako (Sī)

"Vividhavisesanayattā, vinayanato ceva kāyavācānaṁ.
Vinayatthavidūhi ayaṁ, vinayo 'vinayo'ti akkhāto"ti.

Itaraṁ pana—

Atthānaṁ sucanato, suvuttato savanatotha sūdanato.
Suttāṇā suttasabhā-gato ca "suttan"ti[1] akkhātaṁ.

Tañhi attatthaparatthādibhede atthe sūceti, suvuttā cettha atthā veneyyajjhāsayānulomena vuttattā. Savati cetaṁ atthe sassamiva phalaṁ, pasavatīti vuttaṁ hoti. Sūdati cetaṁ dhenu viya khīraṁ, paggharatīti vuttaṁ hoti. Suṭṭhu ca ne tāyati, rakkhatīti vuttaṁ hoti. Suttasabhāgañcetaṁ, yathā hi tacchakānaṁ suttaṁ pamāṇaṁ hoti, evametampi viññūnaṁ. Yathā ca suttena saṅgahitāni pupphāni na vikiriyanti na viddhaṁsīyanti, evametena saṅgahitā atthā. Tenetametassa vacanatthakosallatthaṁ vuttaṁ—

"Atthānaṁ sūcanato, suvuttato savanatotha sūdanato.
Suttāṇā suttasabhā-gato ca 'suttan'ti akkhātan"ti.

Abhidhammassa vacanattho vuttoyeva. Aparo nayo—

Yaṁ ettha vuḍḍhimanto, salakkhaṇā pūjitā paricchinnā.
Vuttādhikā ca dhammā, abhidhammo tena akkhāto.

Ayaṁ hi abhisaddo vuḍḍhilakkhaṇa[2] pūjita paricchinnādhikesu dissati. Tathā hesa "bāḷhā me dukkhā vedanā abhikkamanti, no paṭikkamantī"ti-ādīsu[3] vuḍḍhiyaṁ āgato. "Yā tā rattiyo abhiññātā abhilakkhitā"ti-ādisu[4] lakkhaṇe. "Rājābhirājā manujindo"ti-ādīsu[5] pūjite. "Paṭibalo vinetuṁ abhidhamme abhivinaye"ti-ādīsu[6] paricchinne, aññamaññasaṅkaravirahite dhamme ca vinaye cāti vuttaṁ hoti. "Abhikkantena vaṇṇenā"ti-ādīsu[7] adhike.

---

1. Suttaṁ suttanti (Sī, Syā)
2. Salakkhaṇa (Sī)
3. Ma 3. 302-8; Saṁ 3. 71 piṭṭhādīsu.
4. Ma 1. 25 piṭṭhe.
5. Ma 2. 351; Khu 1. 368 piṭṭhe.
6. Vi 3. 97 piṭṭhe.
7. Khu 2. 10 piṭṭhe.

Ettha ca "rūpūpapattiyā maggaṁ bhāveti mettāsahagatena cetasā ekaṁ disaṁ pharitvā viharatī"ti-ādinā[1] nayena vuḍḍhimantopi dhammā vuttā. "Rūpārammaṇaṁ vā saddārammaṇaṁ vā"ti-ādinā[2] nayena ārammaṇādīhi lakkhaṇīyattā salakkhaṇāpi. "Sekkhā dhammā, asekkhā dhammā, lokuttarā dhammā"ti-ādinā[3] nayena pūjitāpi, pūjārahāti adhippāyo. "Phasso hoti, vedanā hotī"ti-ādinā[2] nayena sabhāvaparicchinnattā paricchinnāpi. "Mahaggatā dhammā, appamāṇā dhammā, anuttarā dhammā"ti-ādinā[4] nayena adhikāpi dhammā vuttā. Tenetametassa vacanatthakosallatthaṁ vuttaṁ—

"Yaṁ ettha vuḍḍhimanto, salakkhaṇā pūjitā paricchinnā.
Vuttādhikā ca dhammā, abhidhammo tena akkhāto"ti.

Yaṁ panettha avisiṭṭhaṁ, taṁ—

Piṭakaṁ piṭakatthavidū, pariyattibbhājanatthato[5] āhu.
Tena samodhānetvā, tayopi vinayādayo ñeyyā.

Pariyattipi hi "mā piṭakasampadānenā"ti-ādīsu[6] piṭakanti vuccati. "Atha puriso āgaccheyya kudālapiṭakaṁ ādāyā"ti-ādīsu[7] yaṁkiñci bhājanampi. Tasmā piṭakaṁ piṭakatthavidū pariyattibhājanatthato āhu.

Idāni **tena samodhānetvā tayopi vinayādayo ñeyyā**ti tena evaṁ duvidhatthena piṭakasaddena saha samāsaṁ katvā vinayo ca so piṭakañca pariyattibhāvato, tassa tassa atthassa bhājanato cāti Vinayapiṭakaṁ. Yathāvutteneva nayena suttantañca taṁ piṭakañcāti Suttantapiṭakaṁ. Abhidhammo ca so piṭakañcāti Abhidhammapiṭakanti evamete tayopi vinayādayo ñeyyā.

Evaṁ ñatvā ca punapi tesveva piṭakesu nānappakārakosallatthaṁ—

Desanāsāsanakathā-bhedaṁ tesu yathārahaṁ.
Sikkhāpahānagambhīra-bhāvañca paridīpaye.
Pariyattibhedaṁ sampattiṁ, vipattiñcāpi yaṁ yahiṁ.
Pāpuṇāti yathā bhikkhu, tampi sabbaṁ vibhāvaye.

---

1. Abhi 1. 44 piṭṭhādīsu. 2. Abhi 1. 17 piṭṭhe. 3. Abhi 1. 2, 5 piṭṭhesu.
4. Abhi 1. 2, 13 piṭṭhesu. 5. Pariyattibhājanatthato (Sī, Syā)
6. Aṁ 1. 189 piṭṭhādīsu. 7. Ma 1. 178; Aṁ 1. 208 piṭṭhesu.

Tatrāyaṁ paridīpanā, vibhāvanā ca—etāni hi tīṇi piṭakāni yathākkamaṁ āṇāvohāraparamatthadesanā, yathāparādhayathānulomayathādhammasāsanāni, saṁvarāsaṁvaradiṭṭhiviniveṭhananāmarūpaparicchedakathāti ca vuccanti.

Ettha hi Vinayapiṭakaṁ āṇārahena Bhagavatā āṇābāhullato desitattā **āṇādesanā,** Suttantapiṭakaṁ vohārakusalena Bhagavatā vohārabāhullato desitattā **vohāradesanā,** Abhidhammapiṭakaṁ paramatthakusalena Bhagavatā paramatthabāhullato desitattā **paramatthadesanā**ti vuccati.

Tathā paṭhamaṁ ye te pacurāparādhā sattā, te yathāparādhaṁ ettha sāsitāti **yathāparādhasāsanaṁ,** dutiyaṁ anekajjhāsayānusayacariyādhimuttikā sattā yathānulomaṁ ettha sāsitāti **yathānulomasāsanaṁ,** tatiyaṁ dhammapuñjamatte "ahaṁ mamā"tisaññino sattā yathādhammaṁ ettha sāsitāti **yathādhammasāsanan**ti vuccati.

Tathā paṭhamaṁ ajjhācārapaṭipakkhabhūto saṁvarāsaṁvaro ettha kathitoti **saṁvarāsaṁvarakathā, saṁvarāsaṁvaro**ti khuddako ceva mahanto ca saṁvarāsaṁvaro kammākammaṁ viya ca phalāphalaṁ viya ca, dutiyaṁ dvāsaṭṭhidiṭṭhipaṭipakkhabhūtā diṭṭhiviniveṭhanā ettha kathitāti **diṭṭhiviniveṭhanakathā,** tatiyaṁ rāgādipaṭipakkhabhūto nāmarūpaparicchedo ettha kathitoti **nāmarūpaparicchedakathā**ti vuccati.

Tīsupi cetesu tisso sikkhā, tīṇi pahānāni[1], catubbidho ca gambhīrabhāvo veditabbo. Tathā hi Vinayapiṭake visesena **adhisīlasikkhā** vuttā, Suttantapiṭake **adhicittasikkhā,** Abhidhammapiṭake **adhipaññāsikkhā.**

Vinayapiṭake ca **vītikkamappahānaṁ** kilesānaṁ, vītikkamapaṭipakkhattā sīlassa, Suttantapiṭake **pariyuṭṭhānappahānaṁ,** pariyuṭṭhānapaṭipakkhattā samādhissa, Abhidhammapiṭake **anusayappahānaṁ,** anusayapaṭipakkhattā paññāya.

---

1. Pahāṇāni (Sī)

Paṭhame ca **tadaṅgappahānaṁ** kilesānaṁ, itaresu **vikkhambhanasamucchedappahānāni.** Paṭhame ca **duccaritasaṁkilesassa** pahānaṁ, itaresu **taṇhādiṭṭhisaṁkilesānaṁ** pahānaṁ.

Ekamekasmiñcettha catubbidhopi dhammatthadesanāpaṭivedhagambhīrabhāvo veditabbo. Tattha **dhammo**ti tanti[1], **attho**ti tassāyevattho, **desanā**ti tassā manasā vavatthāpitāya tantiyā[2] desanā, **paṭivedho**ti tantiyā, tanti-atthassa[3] ca yathābhūtāvabodho. Tīsupi cetesu ete dhammatthadesanāpaṭivedhā yasmā sasādīhi viya mahāsamuddo mandabuddhīhi dukkhogāhā[4], alabbhaneyyapatiṭṭhā ca, tasmā gambhīrā. Evaṁ ekamekasmiṁ ettha catubbidhopi gambhīrabhāvo veditabbo.

Aparo nayo. **Dhammo**ti hetu, vuttañhetaṁ "hetumhi ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidā"ti[5]. **Attho**ti hetuphalaṁ, vuttañhetaṁ "hetuphale ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā"ti[5]. **Desanā**ti paññatti, yathādhammaṁ dhammābhilāpoti adhippāyo. Anulomapaṭilomasaṅkhepavitthārādivasena vā kathanaṁ. **Paṭivedho**ti abhisamayo. So ca lokiyalokuttaro visayato, asammohato ca atthānurūpaṁ dhammesu, dhammānurūpaṁ atthesu, paññattipathānurūpaṁ paññattīsu avabodho. Tesaṁ tesaṁ vā tattha tattha vuttadhammānaṁ paṭivijjhitabbo salakkhaṇasaṅkhāto aviparītasabhāvo.

Idāni yasmā etesu piṭakesu yaṁ yaṁ dhammajātaṁ vā atthajātaṁ vā, yā cāyaṁ yathā yathā ñāpetabbo attho sotūnaṁ ñāṇassa abhimukho hoti, tathā tathā tadatthajotikā desanā, yo cettha aviparītāvabodhasaṅkhāto paṭivedho, tesaṁ tesaṁ vā dhammānaṁ paṭivijjhitabbo salakkhaṇasaṅkhāto aviparītasabhāvo, sabbampetaṁ anupacitakusalasambhārehi duppaññehi sasādīhi viya mahāsamuddo dukkhogāhaṁ, alabbhaneyyapatiṭṭhañca, tasmā gambhīraṁ. Evampi ekamekasmiṁ ettha catubbidhopi gambhīrabhāvo veditabbo. Ettāvatā ca—

> Desanāsāsanakathā-bhedaṁ tesu yathārahaṁ.
> Sikkhāpahānagambhī-bhāvañca paridīpayeti—

Ayaṁ gāthā vuttatthā hoti.

---

1. Dhammoti Pāḷi (Vi-Ṭṭha 1. 18 piṭṭhe) 2. Pāḷiyā (Ka) 3. Pāḷiyā Pāḷi-atthassa (Ka)
4. Dukkhogāḷā (Syā, Ka) 5. Abhi 2. 307piṭṭhe.

Pariyattibhedaṁ sampattiṁ, vipattiñcāpi yaṁ yahiṁ.
Pāpuṇāti yathā bhikkhu, tampi sabbaṁ vibhāvayeti—

Ettha pana tīsu piṭakesu tividho **pariyattibhedo** daṭṭhabbo. Tisso hi pariyattiyo alagaddūpamā, nissaraṇatthā, bhaṇḍāgārikapariyattīti.

Tattha yā duggahitā, upārambhādihetu pariyāpuṭā, ayaṁ **alagaddūpamā.** Yaṁ sandhāya vuttaṁ—"seyyathāpi bhikkhave puriso alagaddatthiko alagaddagavesī alagaddapariyesanaṁ caramāno, so passeyya mahantaṁ alagaddaṁ tamenaṁ bhoge vā naṅguṭṭhe vā gaṇheyya, tassa so alagaddo paṭiparivattitvā[1] hatthe vā bāhāya vā aññatarasmiṁ vā aṅgapaccaṅge ḍaṁseyya. So tatonidānaṁ maraṇaṁ vā nigaccheyya maraṇamattaṁ vā dukkhaṁ. Taṁ kissa hetu? Duggahitattā bhikkhave alagaddassa. Evameva kho bhikkhave idhekacce moghapurisā dhammaṁ pariyāpuṇanti suttaṁ -pa- vedallaṁ. Te taṁ dhammaṁ pariyāpuṇitvā tesaṁ dhammānaṁ paññāya atthaṁ na upaparikkhanti, tesaṁ te dhammā paññāya atthaṁ anupaparikkhataṁ na nijjhānaṁ khamanti, te upārambhānisaṁsā ceva dhammaṁ pariyāpuṇanti itivādappamokkhānisaṁsā ca. Yassa catthāya dhammaṁ pariyāpuṇanti, tañcassa atthaṁ nānubhonti. Tesaṁ te dhammā duggahitā dīgharattaṁ ahitāya dukkhāya saṁvattanti. Taṁ kissa hetu? Duggahitattā bhikkhave dhammānan"ti[2].

Yā pana suggahitā, sīlakkhandhādipāripūriṁyeva ākaṅkhamānena pariyāpuṭā, na upārambhādihetu, ayaṁ **nissaraṇatthā.** Yaṁ sandhāya vuttaṁ—"tesaṁ te dhammā suggahitā dīgharattaṁ hitāya sukhāya saṁvattanti. Taṁ kissa hetu? Suggahitattā bhikkhave dhammānan"ti[3].

Yaṁ pana pariññātakkhandho pahīnakileso bhāvitamaggo paṭividdhākuppo sacchikatanirodho khīṇāsavo kevalaṁ paveṇipālanatthāya vaṁsānurakkhaṇatthāya pariyāpuṇāti, ayaṁ **bhaṇḍāgārikapariyattī**ti.

Vinaye pana suppaṭipanno bhikkhu sīlasampadaṁ nissāya tisso vijjā pāpuṇāti tāsaṁyeva ca tattha pabhedavacanato. Sutte suppaṭipanno samādhisampadaṁ nissāya chaḷabhiññā pāpuṇāti tāsaṁyeva ca tattha pabhedavacanato. Abhidhamme suppaṭipanno paññāsampadaṁ nissāya catasso

---

1. Parivattitvā (Ka) 2. Ma 1. 186 piṭṭhe. 3. Ma 1. 187 piṭṭhe.

paṭisambhidā pāpuṇāti tāsañca tattheva pabhedavacanato. Evametesu suppaṭipanno yathākkamena imaṁ vijjāttayachaḷabhiññācatupaṭisambhidāppabhedaṁ sampattiṁ pāpuṇāti.

Vinaye pana duppaṭipanno anuññātasukhasamphassa-attharaṇapāvuraṇādiphassasāmaññato paṭikkhittesu upādinnakaphassādīsu anavajjasaññī hoti. Vuttañhetaṁ—"tathāhaṁ Bhagavatā dhammaṁ desitaṁ ājānāmi, yathā yeme antarāyikā dhammā vuttā Bhagavatā, te paṭisevato nālaṁ antarāyāyā"ti[1]. Tato dussīlabhāvaṁ pāpuṇāti. Sutte duppaṭipanno "cattārome bhikkhave puggalā santo saṁvijjamānā lokasmin"ti-ādīsu[2] adhipppāyaṁ ajānanto duggahitaṁ gaṇhāti. Yaṁ sandhāya vuttaṁ—"attanā duggahitena amhe ceva abbhācikkhati, attānañca khanati, bahuñca apuññaṁ pasavatī"ti[3]. Tato micchādiṭṭhitaṁ pāpuṇāti. Abhidhamme duppaṭipanno dhammacintaṁ atidhāvanto acinteyyānipi cinteti, tato cittakkhepaṁ pāpuṇāti. Vuttañhetaṁ—"cattārimāni bhikkhave acinteyyāni na cintetabbāni, yāni cintento ummādassa vighātassa bhāgī assā"ti[4]. Evametesu duppaṭipanno yathākkamena imaṁ dussīlabhāvamicchādiṭṭhitācittakkhepappabhedaṁ vipattiṁ pāpuṇātīti. Ettāvatā ca—

Pariyattibhedaṁ sampattiṁ, vipattiñcāpi yaṁ yahiṁ.
Pāpuṇāti yathā bhikkhu, tampi sabbaṁ vibhāvayeti—

Ayampi gāthā vuttatthā hoti. Evaṁ nānappakārato piṭakāni ñatvā tesaṁ vasena sabbampetaṁ saṅgayhamānaṁ tīṇi piṭakāni honti.

Kathaṁ nikāyato pañca nikāyāti? Sabbameva hetaṁ Dīghanikāyo Majjhimanikāyo Saṁyuttanikāyo Aṅguttaranikāyo Khuddakanikāyoti pañcappabhedaṁ hoti. Tattha katamo **Dīghanikāyo**? Tivaggasaṅgahāni Brahmajālādīni catuttiṁsa suttāni.

Catuttiṁseva suttantā, tivaggo yassa saṅgaho.
Esa Dīghanikāyoti, paṭhamo anulomiko.

---

1. Vi 2. 175; Ma 1. 182 piṭṭhesu.
2. Aṁ 1. 311 piṭṭhādīsu.
3. Vi 2. 177; Ma 1. 185 piṭṭhesu.
4. Aṁ 1. 392 piṭṭhe.

Kasmā panesa Dīghanikāyoti vuccati? Dīghappamāṇānaṁ suttānaṁ samūhato, nivāsato ca. Samūhanivāsā hi nikāyoti vuccanti. “Nāhaṁ bhikkhave aññaṁ ekanikāyampi samanupassāmi evaṁ cittaṁ, yathayidaṁ bhikkhave tiracchānagatā pāṇā[1]. Poṇikanikāyo cikkhallikanikāyo”[2] evamādīni cettha sādhakāni sāsanato lokato ca. Evaṁ sesānampi nikāyabhāve vacanattho veditabbo.

Katamo **Majjhimanikāyo?** Majjhimappamāṇāni pañcadasavaggasaṅgahāni Mūlapariyāyasuttādīni diyaḍḍhasataṁ, dve ca suttāni.

Diyaḍḍhasatasuttantā, dve ca suttāni yattha so.
Nikāyo majjhimo pañca-dasavaggapariggaho.

Katamo **Saṁyuttanikāyo?** Devatāsaṁyuttādivasena ṭhitāni Oghataraṇādīni[3] satta suttasahassāni, satta ca suttasatāni, dvāsaṭṭhi ca suttāni.

Satta suttasahassāni, satta suttasatāni ca.
Dvāsaṭṭhi ceva suttantā, eso saṁyuttasaṅgaho.

Katamo **Aṅguttaranikāyo?** Ekeka-aṅgātirekavasena, ṭhitāni Cittapariyādānādīni nava suttasahassāni, pañca suttasatāni, sattapaññāsañca suttāni.

Nava suttasahassāni, pañca suttasatāni ca.
Sattapaññāsasuttāni, saṅkhyā aṅguttare ayaṁ.

Katamo **Khuddakanikāyo?** Sakalaṁ Vinayapiṭakaṁ, Abhidhammapiṭakaṁ, Khuddakapāṭhadhammapadādayo ca pubbe dassitā pañcadasappabhedā ṭhapetvā cattāro nikāye avasesaṁ Buddhavacananti.

Ṭhapetvā caturopete, nikāye dīgha-ādike.
Tadaññaṁ Buddhavacanaṁ, nikāyo khuddako matoti.

Evaṁ nikāyato pañca nikāyā honti.

---

1. Saṁ 2. 123 piṭṭhe.
2. Pāṇinināmake Sakkatabyākaraṇe.
3. Oghataraṇasuttādīni (Sī)

Kathaṁ aṅgavasena navaṅgānīti? Sabbameva hidaṁ Suttaṁ Geyyaṁ Veyyākaraṇaṁ Gāthā Udānaṁ Itivuttakaṁ Jātakaṁ Abbhutadhammaṁ Vedallanti navappabhedaṁ hoti. Tattha Ubhatovibhaṅganiddesakhandhakaparivārā, Suttanipātemaṅgalasuttaratanasuttanālakasuttatuvaṭṭakasuttāni, aññampi ca suttanāmakaṁ Tathāgatavacanaṁ **"Suttan"**ti veditabbaṁ. Sabbampi Sagāthakaṁ Suttaṁ **"Geyyan"**ti veditabbaṁ, visesena Saṁyuttanikāye sakalopi Sagāthāvaggo[1]. Sakalampi Abhidhammapiṭakaṁ, niggāthakaṁ suttaṁ, yañca aññampi aṭṭhahi aṅgehi asaṅgahitaṁ Buddhavacanaṁ, taṁ **"Veyyākaraṇan"**ti veditabbaṁ. Dhammapadaṁ, Theragāthā, Therīgāthā, Suttanipāte nosuttanāmikā suddhikagāthā ca **"Gāthā"**ti veditabbā. Somanassañāṇamayikagāthāppaṭisaṁyuttā dvāsīti suttantā **"Udānan"**ti veditabbaṁ. "Vuttaṁ hetaṁ Bhagavatā"ti[2] ādinayappavattā dasuttarasatasuttantā **"Itivuttakan"**ti veditabbaṁ. Apaṇṇakajātakādīni paññāsādhikāni pañca jātakasatāni **"Jātakan"**ti veditabbaṁ. "Cattārome bhikkhave acchariyā abbhutā dhammā Ānande"ti-ādinayapavattā[3] sabbepi acchiriya-abbhutadhammappaṭisaṁyuttā suttantā **"Abbhutadhamman"**ti veditabbaṁ. Cūḷavedallamahāvedallasammādiṭṭhisakkapañhasaṅkhāra-bhājanīyamahāpuṇṇamasuttādayo sabbepi vedañca tuṭṭhiñca laddhā laddhā pucchitasuttantā **"Vedallan"**ti veditabbaṁ. Evametaṁ aṅgato navaṅgāni.

Kathaṁ dhammakkhandhato caturāsīti dhammakkhandhasahassānīti? Sabbameva hidaṁ Buddhavacanaṁ—

"Dvāsīti[4] Buddhato gaṇhiṁ, dve sahassāni bhikkhuto.
Caturāsīti sahassāni, ye me dhammā pavattino"ti[5]—

Evaṁ paridīpitadhammakkhandhavasena caturāsītisahassappabhedaṁ hoti. Tattha ekānusandhikaṁ suttaṁ eko dhammakkhandho. Yaṁ anekānusandhikaṁ, tattha anusandhivasena dhammakkhandhagaṇanā. Gāthābandhesu pañhapucchanaṁ eko dhammakkhandho, vissajjanaṁ eko. Abhidhamme ekamekaṁ tikadukabhājanaṁ, ekamekañca cittavārabhājanaṁ eko[6] dhammakkhandho. Vinaye atthi vatthu, atthi mātikā, atthi padabhājanīyaṁ, atthi āpatti, atthi anāpatti,

---

1. Sagāthakavaggo (Sī, Syā)
2. Khu 1. 195 piṭṭhādīsu.
3. Dī 2. 119; Aṁ 1. 448 piṭṭhesu.
4. Dvāsītiṁ (Sī)
5. Khu 2. 347 Theragāthāyaṁ.
6. Ekameko (Ka)

atthi antarāpatti, atthi tikacchedo. Tattha ekameko koṭṭhāso ekameko dhammakkhandhoti veditabbo. Evaṁ dhammakkhandhato caturāsīti dhammakkhandhasahassāni.

Evametaṁ sabbampi Buddhavacanaṁ pañcasatikasaṅgītikāle saṅgāyantena Mahākassapappamukhena vasīgaṇena "ayaṁ dhammo, ayaṁ vinayo, idaṁ paṭhamabuddhavacanaṁ, idaṁ majjhimabuddhavacanaṁ, idaṁ pacchimabuddhavacanaṁ, idaṁ Vinayapiṭakaṁ, idaṁ Suttantapiṭakaṁ, idaṁ Abhidhammapiṭakaṁ, ayaṁ Dīghanikāyo -pa- ayaṁ Khuddakanikāyo, imāni suttādīni navaṅgāni, imāni caturāsīti dhammakkhandhasahassānī"ti imaṁ pabhedaṁ vavatthapetvāva saṅgītaṁ. Na kevalañca imameva, aññampi uddānasaṅgaha vaggasaṅgaha peyyālasaṅgaha ekanipātadukanipātādi nipātasaṅgaha saṁyuttasaṅgaha paṇṇāsasaṅgahādi anekavidhaṁ tīsu piṭakesu sandissamānaṁ saṅgahapabhedaṁ vavatthapetvāva sattahi māsehi saṅgītaṁ.

Saṅgītipariyosāne cassa "idaṁ Mahākassapattherena Dasabalassa sāsanaṁ pañcavassasahassaparimāṇakālaṁ pavattanasamatthaṁ katan"ti sañjātappamodā sādhukāraṁ viya dadamānā ayaṁ mahāpathavī udakapariyantaṁ katvā anekappakāraṁ kampi saṅkampi sampakampi sampavedhi, anekāni ca acchariyāni pāturahesuṁ.

Evaṁ saṅgīte panettha ayaṁ abhidhammo piṭakato Abhidhammapiṭakaṁ, nikāyato Khuddakanikāyo, aṅgato Veyyākaraṇaṁ, dhammakkhandhato katipayāni dhammakkhandhasahassāni honti.

Taṁ dhārayantesu bhikkhūsu pubbe eko bhikkhu sabbasāmayikaparisāya nisīditvā abhidhammato suttaṁ āharitvā dhammaṁ kathento "rūpakkhandho abyākato, cattāro khandhā siyā kusalā siyā akusalā siyā abyākatā. Dasāyatanā abyākatā, dve āyatanā siyā kusalā siyā akusalā siyā abyākatā. Soḷasa dhātuyo abyākatā, dve dhātuyo siyā kusalā siyā akusalā siyā abyākatā. Samudayasaccaṁ akusalaṁ, maggasaccaṁ kusalaṁ, nirodhasaccaṁ abyākataṁ, dukkhasaccaṁ siyā kusalaṁ siyā akusalaṁ siyā abyākataṁ. Dasindriyā abyākatā, domanassindriyaṁ akusalaṁ, anaññātaññassāmītindriyaṁ kusalaṁ, cattāri indriyāni siyā kusalā siyā abyākatā,

cha indriyāni siyā kusalā siyā akusalā siyā abyākatā"ti dhammakathaṁ kathesi.

Tasmiṁ ṭhāne eko bhikkhu nisinno "dhammakathika tvaṁ Sineruṁ parikkhipanto viya dīghasuttaṁ āharasi, kiṁ suttaṁ nāmetan"ti āha. Abhidhammasuttaṁ nāma āvusoti. Abhidhammasuttaṁ kasmā āharasi, kiṁ aññaṁ Buddhabhāsitaṁ suttaṁ āharituṁ na vaṭṭatīti? Abhidhammo kena bhāsitoti? Na eso Buddhabhāsitoti. Kiṁ pana te āvuso Vinayapiṭakaṁ uggahitanti? Na uggahitaṁ āvusoti. Avinayadhāritāya maññe tvaṁ ajānanto evaṁ vadesīti. Vinayamattameva āvuso uggahitanti. Tampi te duggahitaṁ, parisapariyante nisīditvā niddāyantena uggahitaṁ bhavissati, tumhādise hi[1] pabbājento vā upasampādento vā sātisāro hoti. Kiṁ kāraṇā? Vinayamattassapi duggahitattā. Vuttañhetaṁ tattha "anāpatti na vivaṇṇetukāmo 'iṅgha tāva āvuso suttantaṁ vā gāthāyo vā abhidhammaṁ vā pariyāpuṇassu, pacchāpi vinayaṁ pariyāpuṇissasī'ti[2] bhaṇati. 'Suttante okāsaṁ kārāpetvā abhidhammaṁ vā vinayaṁ vā pucchati, abhidhamme okāsaṁ kārāpetvā suttantaṁ vā vinayaṁ vā pucchati, vinaye okāsaṁ kārāpetvā suttantaṁ vā abhidhammaṁ vā pucchatī'ti"[3]. Tvaṁ pana ettakampi na jānāsīti. Ettakenapi paravādī niggahito hoti.

Mahāgosiṅgasuttaṁ pana itopi balavataraṁ, tatra hi Dhammasenāpati **Sāriputttatthero**[4] aññamaññaṁ pucchitapañhañca vissajjanañca ārocetuṁ Satthu santikaṁ gantvā Mahāmoggallānattherasa vissajjanaṁ ārocento[5] "idhāvuso Sāriputtta dve bhikkhū abhidhammakathaṁ kathenti, te aññamaññaṁ pañhaṁ pucchanti, aññamaññassa pañhaṁ puṭṭhā vissajjenti, no ca saṁsādenti[6], dhammī ca nesaṁ kathāpavattinī hoti. Evarūpena kho āvuso Sāriputtta bhikkhunā gosiṅgasālavanaṁ sobheyyā"ti[7] āha. Satthā "ābhidhammikā nāma mama sāsane paribāhirā"ti avatvā suvaṇṇāliṅgasadisaṁ gīvaṁ unnāmetvā puṇṇacandasassirikaṁ mahāmukhaṁ pūretvā brahmaghosaṁ nicchārento "sādhu

---

1. Tumhādisehi (Ka), tumhādiso hi (?) 2. Vi 2. 189 piṭṭhe.
3. Vi 2. 460 piṭṭhe. 4. Dhammasenāpatimhi Sāriputttatthere (Ka)
5. Ārocente (Ka) 6. Saṁsārenti (Ka) 7. Ma 1. 297 piṭṭhe.

sādhu Sāriputttā”ti Mahāmoggallānattherassa sādhukāraṁ datvā “yathā taṁ Moggallāno ca sammā byākaramāno byākareyya, Moggallāno hi Sāriputtta dhammakathiko”ti[1] āha. Ābhidhammikabhikkhūyeva kira dhammakathikā nāma, avasesā dhammakathaṁ kathentāpi na dhammakathikā. Kasmā? Te hi dhammakathaṁ kathentā kammantaraṁ vipākantaraṁ rūpārūpaparicchedaṁ dhammantaraṁ āloḷetvā kathenti, ābhidhammikā pana dhammantaraṁ na āloḷenti. Tasmā ābhidhammiko bhikkhu dhammaṁ kathetu vā mā vā, pucchitakāle pana pañhaṁ kathessatīti ayameva[2] ekantadhammakathiko nāma hoti. Idaṁ sandhāya Satthā sādhukāraṁ datvā “sukathitaṁ Moggallānenā”ti āha.

Abhidhammaṁ paṭibāhento imasmiṁ Jinacakke pahāraṁ deti, sabbaññutaññāṇaṁ paṭibāhati, Satthu vesārajjaññāṇaṁ paṭinivatteti, sotukāmaṁ parisaṁ visaṁvādeti, ariyamagge āvaraṇaṁ bandhati, aṭṭhārasasu bhedakaravatthūsu ekasmiṁ sandissati, ukkhepanīyakammatajjanīyakammāraho[3] hoti, taṁ taṁ kammaṁ katvā uyyojetabbo “gaccha vighāsādo hutvā jīvissasī”ti.

Athāpi evaṁ vadeyya “sace abhidhammo Buddhabhāsito, yathā anekesu suttasahassesu ‘ekaṁ samayaṁ Bhagavā Rājagahe viharatī’ti-ādinā nayena nidānaṁ sajjitaṁ, evamassāpi nidānaṁ sajjitaṁ bhaveyyā”ti. So “Jātakasuttanipātadhammapadādīnaṁ evarūpaṁ nidānaṁ natthi, na cetāni na Buddhabhāsitānī”ti paṭikkhipitvā uttaripi evaṁ vattabbo “paṇḍita abhidhammo nāmesa Sabbaññubuddhānaṁyeva visayo, na aññesaṁ visayo. Buddhānañhi okkanti pākaṭā, abhijāti pākaṭā, abhisambodhi pākaṭā, dhammacakkappavattanaṁ pākaṭaṁ, yamakapāṭihāriyaṁ pākaṭaṁ, tivikkamo[4] pākaṭo, devaloke desitabhāvo pākaṭo, devorohanaṁ pākaṭaṁ. Yathā nāma cakkavattirañño hatthiratanaṁ vā assaratanaṁ vā thenetvā yānake yojetvā vicaranaṁ nāma aṭṭhānaṁ akāraṇaṁ, cakkaratanaṁ vā pana thenetvā palālasakaṭe olambitvā vicaraṇaṁ nāma aṭṭhānaṁ akāraṇaṁ, yojanappamāṇaṁ obhāsanasamatthaṁ maṇiratanaṁ vā pana kappāsapacchiyaṁ pakkhipitvā

1. Ma 1. 279 piṭṭhe. 2. Ayameva kira (Sī)
3. Ukkhepaniyakammaniyasakammatajjanīyakammāraho (Sī, Syā)
4. Tidivakkamo (Syā), divikkamo (Ka)

vaḷañjanaṁ nāma aṭṭhānaṁ akāraṇaṁ. Kasmā? Rājārahabhaṇḍatāya. Evameva abhidhammo nāma na aññesaṁ visayo, Sabbaññubuddhānaṁyeva visayo, tesaṁ vasena desatabbadesanā. Buddhānañhi okkanti pākaṭā -pa- devorohanaṁ pākaṭaṁ, abhidhammassa nidānakiccaṁ nāma nitthi paṇḍitā"ti. Na hi sakkā evaṁ vutte paravādinā sahadhammikaṁ udāharaṇaṁ udāharituṁ.

Maṇḍalārāmavāsī **Tissabhūtitthero** pana "mahābodhinidāno esa abhidhammo nāmā"ti dassetuṁ "yena svāhaṁ bhikkhave vihārena paṭhamābhisambuddho viharāmi, tassa padesena vihāsin"ti imaṁ Padesavihārasuttantaṁ[1] āharitvā kathesi. Dasavidho hi padeso nāma khandhapadeso āyatanapadeso dhātupadeso saccapadeso indriyapadeso paccayākārapadeso satipaṭṭhānapadeso jhānapadeso nāmapadeso dhammapadesoti. Tesu Satthā Mahābodhimaṇḍe pañcakkhandhe nippadesena paṭivijjhi, imaṁ temāsaṁ vedanākkhandhavaseneva vihāsi. Dvādasāyatanāni aṭṭhārasa dhātuyo nippadesena paṭivijjhi, imaṁ temāsaṁ dhammāyatane vedanāvasena, dhammadhātuyañca vedanāvaseneva vihāsi. Cattāri saccāni nippadesena paṭivijjhi, imaṁ temāsaṁ dukkhasacce vedanāvaseneva vihāsi. Bāvīsatindriyāni nippadesena paṭivijjhi, imaṁ temāsaṁ vedanāpañcaka[2] indriyavasena vihāsi. Dvādasapadikaṁ paccayākāravaṭṭaṁ nippadesena paṭivijjhi, imaṁ temāsaṁ phassapaccayā vedanāvaseneva vihāsi. Cattāro satipaṭṭhāne nippadesena paṭivijjhi, imaṁ temāsaṁ vedanāsatipaṭṭhānavaseneva vihāsi. Cattāri jhānāni nippadesena paṭivijjhi, imaṁ temāsaṁ jhānaṅgesu vedanāvaseneva vihāsi. Nāmaṁ nippadesena paṭivijjhi, imaṁ temāsaṁ tattha vedanāvaseneva vihāsi. Dhamme nippadesena paṭivijjhi, imaṁ temāsaṁ vedanāttikavaseneva vihāsīti evaṁ thero Padesavihārasuttantavasena abhidhammassa nidānaṁ kathesi.

Gāmavāsī **Sumanadevatthero** pana heṭṭhālohapāsāde dhammaṁ parivattento "ayaṁ paravādī bāhā paggayha araññe kandanto viya, asakkhikaṁ aḍḍaṁ[3] karonto viya ca abhidhamme nidānassa atthibhāvampi na jānātī"ti vatvā nidānaṁ kathento evamāha "ekaṁ samayaṁ Bhagavā devesu viharati Tāvatiṁsesu pāricchattakamūle Paṇḍukambalasilāyaṁ. Tatra kho Bhagavā

---

1. Saṁ 3. 11 piṭṭhe. 2. Vedanāpañcake (Sī, Syā) 3. Aṭṭaṁ (Sī)

devānaṁ Tāvatiṁsānaṁ abhidhammakathaṁ kathesi 'kusalā dhammā akusalā dhammā abyākatā dhammā'ti".

Aññesu pana suttesu ekameva nidānaṁ, abhidhamme **dve nidānāni** adhigamanidānañca desanānidānañca. Tattha **adhigamanidānaṁ** Dīpaṅkaradasabalato paṭṭhāya yāva Mahābodhipallaṅkā veditabbaṁ. **Desanānidānaṁ** yāva dhammacakkappavattanā. Evaṁ ubhayanidānasampannassa panassa abhidhammassa nidānakosallatthaṁ idaṁ tāva **pañhakammaṁ**[1] veditabbaṁ "ayaṁ abhidhammo nāma kena pabhāvito, kattha paripācito, kattha adhigato, kadā adhigato, kena adhigato, kattha vicito, kadā vicito, kena vicito, kattha desito, kassatthāya desito, kimatthaṁ desito, kehi paṭiggahito, ke sikkhanti, ke sikkhitasikkhā, ke dhārenti, kassa vacanaṁ, kenābhato"ti.

Tatridaṁ **vissajjanaṁ—kena pabhāvito**ti bodhi-abhinīhārasaddhāya pabhāvito. **Kattha paripācito**ti aḍḍhachakkesu jātakasattesu. **Kattha adhigato**ti bodhimūle. **Kadā adhigato**ti visākhāpuṇṇamāsiyaṁ. **Kenādhigato**ti Sabbaññubuddhena. **Kattha vicito**ti Bodhimaṇḍe. **Kadā vicito**ti ratanagharasattāhe. **Kena vicito**ti Sabbaññubuddhena. **Kattha desito**ti devesu Tāvatiṁsesu. **Kassatthāya desito**ti devatānaṁ. **Kimatthaṁ desito**ti caturoghaniddharaṇatthaṁ. **Kehi paṭiggahito**ti devehi. **Ke sikkhantī**ti sekkhā ca puthujjanakalyāṇā ca. **Ke sikkhitasikkhā**ti arahanto khīṇāsavā. **Ke dhārentī**ti yesaṁ vattati[2], te dhārenti. **Kassa vacanan**ti Bhagavato vacanaṁ Arahato Sammāsambuddhassa. **Kenābhato**ti ācariyaparamparāya.

Ayañhi Sāriputttatthero Bhaddaji Sobhito Piyajālī Piyapālo Piyadassī Kosiyaputto Siggavo Sandeho Moggaliputto Sudatto Dhammiyo Dāsako Soṇako Revatoti evamādīhi yāva tatiyasaṅgītikālā ābhato, tato uddhaṁ tesaṁyeva sissānusissehīti evaṁ tāva Jambudīpatale ācariyaparamparāya ābhato. Imaṁ pana dīpaṁ—

---

1. Pañhākammaṁ (Ka)
2. Vattanti (sabbattha)

Tato Mahindo Iṭṭiyo, Uttiyo Sambalo tathā.
Paṇḍito Bhaddanāmo ca, ete nāgā mahāpaññā.

Jambudīpā idhāgatāti[1].

Imehi mahānāgehi ābhato, tato uddhaṁ tesaṁyeva sissānusissasaṅkhātāya ācariyaparamparāya yāvajjatanakālā ābhato.

Sumedhakathā

Evaṁ ābhatassa panassa yaṁ taṁ **Dīpaṅkaradasabalato** paṭṭhāya yāva Mahābodhipallaṅkā adhigamanidānaṁ, yāva dhammacakkappavattanā desanānidānañca vuttaṁ, tassa āvibhāvatthaṁ ayaṁ anupubbikathā veditabbā.

Ito kira kappasatasahassādhikānaṁ catunnaṁ asaṅkhyeyyānaṁ matthake Amaravatī nāma nagaraṁ ahosi, tattha **Sumedho** nāma brāhmaṇo paṭivasati ubhato sujāto mātito ca pitito ca saṁsuddhagahaṇiko yāva sattamā kulaparivaṭṭā akkhito anupakuṭṭho jātivādena abhirūpo dassanīyo pāsādiko paramāya vaṇṇapokkharatāya samannāgato. So aññaṁ kammaṁ akatvā brāhmaṇasippameva uggaṇhi. Tassa daharakāleyeva mātāpitaro kālamakaṁsu. Athassa rāsivaḍḍhako amacco āyapotthakaṁ āharitvā suvaṇṇarajatamaṇimuttādipūrite gabbhe vivaritvā "ettakaṁ te kumāra mātu santakaṁ, ettakaṁ pitu santakaṁ, ettakā ayyakapayyakānaṁ[2] santakā"ti yāva sattamā kulaparivaṭṭā dhanaṁ ācikkhitvā "etaṁ paṭipajjāhī"ti āha. **Sumedhapaṇḍito** cintesi "imaṁ dhanaṁ saṁharitvā mayhaṁ pitupitāmahādayo paralokaṁ gacchantā ekakahāpaṇampi gahetvā na gatā, mayā pana gahetvā gamanakāraṇaṁ kātuṁ vaṭṭatī"ti, so rañño ārocetvā nagare bheriṁ carāpetvā mahājanassa dānaṁ datvā tāpasapabbajjaṁ pabbaji. Imasmiṁ pana ṭhāne **Sumedhakathā** kathetabbā. Vuttañhetaṁ **Buddhavaṁse**[3]—

"Kappe ca satasahasse, caturo ca asaṅkhiye.
Amaraṁ nāma nagaraṁ, dassaneyyaṁ manoramaṁ.

---

1. Vi 5. 3, 6 piṭṭhādīsu. 2. Ayyakapeyyakānaṁ (Sī), ayyaka-ayyika-ayyikānaṁ (Syā)
3. Khu 4. 306 Buddhavaṁse.

Dasahi saddehi avivittaṁ, annapānasamāyutaṁ.
Hatthisaddaṁ assasaddaṁ, bherisaṅkharathāni ca.
Khādatha pivatha ceva, annapānena ghositaṁ.

Nagaraṁ sabbaṅgasampannaṁ, sabbakammamupāgataṁ.
Sattaratanasampannaṁ, nānājanasamākulaṁ.
Samiddhaṁ devanagaraṁva, āvāsaṁ puññakamminaṁ.

Nagare Amaravatiyā, Sumedho nāma brāhmaṇo.
Anekakoṭisannicayo, pahūtadhanadhaññavā.

Ajjhāyako mantadharo, tiṇṇaṁ vedāna pāragū.
Lakkhaṇe itihāse ca, sadhamme pāramiṁ gato.

Rahogato nisīditvā, evaṁ cintesahaṁ tadā.
Dukkho punabbhavo nāma, sarīrassa ca bhedanaṁ. ()[1]

Jātidhammo jarādhammo, byādhidhammo sahaṁ[2] tadā.
Ajaraṁ amataṁ khemaṁ, pariyesissāmi nibbutiṁ.

Yaṁnūnimaṁ pūtikāyaṁ, nānākuṇapapūritaṁ.
Chaḍḍayitvāna gaccheyyaṁ, anapekkho anatthiko.

Atthi hehiti so maggo, na so sakkā na hetuye.
Pariyesissāmi taṁ maggaṁ, bhavato parimuttiyā.

Yathāpi dukkhe vijjante, sukhaṁ nāmapi vijjati.
Evaṁ bhave vijjamāne, vibhavopi icchitabbako.

Yathāpi uṇhe vijjante, aparaṁ[3] vijjati sītalaṁ.
Evaṁ tividhaggi vijjante, nibbānaṁ icchitabbakaṁ.

Yathāpi pāpe vijjante, kalyāṇamapi vijjati.
Evameva jāti vijjante, ajātipicchitabbakaṁ.

---

1. (Sammohamaraṇaṁ dukkhaṁ, jarāya abhimaddanaṁ) Sabbattha Buddhavaṁsapāḷi-aṭṭhakathāsu pana natthi.
2. Cahaṁ (Sī, Syā)
3. Aparampi (Ka)

Yathā gūthagato puriso, taḷākaṁ disvāna pūritaṁ.
Na gavesati taṁ taḷākaṁ, na doso taḷākassa so.

Evaṁ kilesamaladhove[1], vijjante amatantaḷe.
Na gavesati taṁ taḷākaṁ, na doso amatantaḷe.

Yathā arīhi pariruddho, vijjante gamanampathe.
Na palāyati so puriso, na doso añjasassa so.

Evaṁ kilesapariruddho, vijjamāne sive pathe.
Na gavesati taṁ maggaṁ, na doso sivamañjase.

Yathāpi byādhito puriso, vijjamāne tikicchake.
Na tikicchāpeti taṁ byādhiṁ, na doso so tikicchake.

Evaṁ kilesabyādhīhi, dukkhito paripīḷito.
Na gavesati taṁ ācariyaṁ, na doso so vināyake.

Yathāpi kuṇapaṁ puriso, kaṇṭhe baddhaṁ[1] jigucchiya.
Mocayitvāna gaccheyya, sukhī serī sayaṁvasī.

Tathevimaṁ pūtikāyaṁ, nānākuṇapasañcayaṁ.
Chaḍḍayitvāna gaccheyyaṁ, anapekkho anatthiko.

Yathā uccāraṭṭhānamhi, karīsaṁ naranāriyo.
Chaḍḍayitvāna gacchanti, anapekkhā anatthikā.

Evamevāhaṁ imaṁ kāyaṁ, nānākuṇapapūritaṁ.
Chaḍḍayitvāna gacchissaṁ, vaccaṁ katvā yathā kuṭiṁ.

Yathāpi jajjaraṁ nāvaṁ, paluggaṁ udagāhiniṁ.
Sāmī chaḍḍetvā gacchanti, anapekkhā anatthikā.

Evamevāhaṁ imaṁ kāyaṁ, navacchiddaṁ dhuvassavaṁ.
Chaḍḍayitvāna gacchissaṁ, jiṇṇanāvaṁva sāmikā.

Yathāpi[2] puriso corehi, gacchanto bhaṇḍamādiya.
Bhaṇḍacchedabhayaṁ disvā, chaḍḍayitvāna gacchati.

---

1. Kilesamaladhovaṁ (Buddhavaṁse 307 piṭṭhe.) 2. Baddhaṁ (Syā) 3. Yathā (Ka)

Evameva ayaṁ kāyo, mahācorasamo viya.
Pahāyimaṁ gamissāmi, kusalacchedanābhayā.

Evāhaṁ cintayitvāna, nekakoṭisataṁ dhanaṁ.
Nāthānāthānaṁ datvāna, Himavantamupāgamiṁ.

Himavantassāvidūre, Dhammiko[1] nāma pabbato.
Assamo sukato mayhaṁ, paṇṇasālā sumāpitā.

Caṅkamaṁ tattha māpesiṁ, pañcadosavivajjitaṁ.
Aṭṭhaguṇasamupetaṁ, abhiññābalamāhariṁ.

Sāṭakaṁ pajahiṁ tattha, navadosamupāgataṁ.
Vākacīraṁ nivāsesiṁ, dvādasaguṇamupāgataṁ.

Aṭṭhadosasamākiṇṇaṁ, pajahiṁ paṇṇasālakaṁ.
Upāgamiṁ rukkhamūlaṁ, guṇe[2] dasahupāgataṁ.

Vāpitaṁ ropitaṁ dhaññaṁ, pajahiṁ niravasesato.
Anekaguṇasampannaṁ, pavattaphalamādiyaṁ.

Tatthappadhānaṁ padahiṁ, nisajjaṭṭhānacaṅkame.
Abbhantaramhi sattāhe, abhiññābala pāpuṇinti[3].

Tattha **assamo sukato mayhaṁ, paṇṇasālā sumāpitā**ti imissā Pāḷiyā Sumedhapaṇḍitena assamapaṇṇasālācaṅkamā sahatthā māpitā viya vuttā, ayaṁ panettha attho—Mahāsattañhi "Himavantaṁ ajjhogāhetvā ajja Dhammikapabbataṁ pavisissāmī"ti nikkhantaṁ disvā Sakko Devānamindo Vissakammadevaputtaṁ[4] āmantesi "gaccha tāta, ayaṁ Sumedhapaṇḍito 'pabbajissāmī'ti nikkhanto, etassa vasanaṭṭhānaṁ māpehī"ti. So tassa vacanaṁ sampaṭicchitvā ramaṇīyaṁ assamaṁ suguttaṁ paṇṇasālaṁ, manoramaṁ caṅkamaṁ ca māpesi. Bhagavā pana tadā attano puññānubhāvena nipphanaṁ[5] taṁ assamapadaṁ sandhāya "Sāriputta tasmiṁ Dhammikapabbate—

1. Dhammako (Sī)
2. Guṇehi (Sī, Syā)
3. Abhiññābalamapāpuṇinti (Sī) Buddhavaṁse 309 piṭṭhepassitabbaṁ.
4. Visukammadevaputtaṁ (Ka)
5. Buddhaṁvaṁsa-Ṭṭha 90 piṭṭhe.

Assamo sukato mayhaṁ, paṇṇasālā sumāpitā.
Caṅkamaṁ tattha māpesiṁ, pañcadosavivajjitan"ti—

āha. Tattha **assamo sukato mayhan**ti sukato mayā. **Paṇṇasālā sumāpitā**ti paṇṇacchadanā[1] sālāpi me sumāpitā ahosi.

Pañcadosavivajjitanti pañcime caṅkamadosā nāma thaddhavisamatā, antorukkhatā, gahanacchannatā, atisambādhatā, ativisālatāti. Thaddhavisamabhūmibhāgasmiñhi caṅkame caṅkamantassa pādā rujjanti, phoṭā uṭṭhahanti, cittaṁ ekaggataṁ na labhati, kammaṭṭhānaṁ vipajjati. Mudusamatale pana phāsuvihāraṁ āgamma kammaṭṭhānaṁ sampajjati. Tasmā thaddhavisamabhūmibhāgatā eko dosoti veditabbo. Caṅkamanassa anto vā majjhe vā koṭiyaṁ vā rukkhe sati pamādamāgamma caṅkamantassa nalāṭaṁ vā sīsaṁ vā paṭihaññatīti antorukkhatā dutiyo doso. Tiṇalatādigahanacchanne caṅkame caṅkamanto andhakāravelāyaṁ uragādike pāṇe akkamitvā vā māreti, tehi vā daṭṭho dukkhaṁ āpajjatīti gahanacchannatā tatiyo doso. Atisambādhe caṅkame vitthārato ratanike vā aḍḍharatanike vā caṅkamantassa paricchede pakkhalitvā nakhāpi aṅguliyopi bhijjantīti atisambādhatā catuttho doso. Ativisāle caṅkame caṅkamantassa cittaṁ vidhāvati, ekaggataṁ na labhatīti ativisālatā pañcamo doso. Puthulato pana diyaḍḍharatanaṁ dvīsu passesu ratanamatta-anucaṅkamaṁ dīghato saṭṭhihatthaṁ mudutalaṁ samavippakiṇṇavālukaṁ caṅkamaṁ vaṭṭati, cetiyagirimhi Dīpappasādakamahāmahindattherassa caṅkamanaṁ viya, tādisaṁ taṁ ahosi. Tenāha "caṅkamaṁ tattha māpesiṁ, pañcadosavivajjitan"ti.

Aṭṭhaguṇasamupetanti aṭṭhahi samaṇasukhehi upetaṁ. Aṭṭhimāni samaṇasukhāni nāma dhanadhaññapariggahābhāvo, anavajjapiṇḍa[2] pariyesanabhāvo, nibbutapiṇḍabhuñjanabhāvo, raṭṭhaṁ pīḷetvā dhanasāraṁ vā sīsakahāpaṇādīni vā gaṇhantesu rājakulesu raṭṭhapīḷanakilesābhāvo, upakaraṇesu nicchandarāgabhāvo, coravilope nibbhayabhāvo, rājarājamahāmaccehi asaṁsaṭṭhabhāvo, catūsu disāsu appaṭihatabhāvoti. Idaṁ vuttaṁ

1. Paṇṇacchannā (Ka)
2. Anavajjapiṇḍapāta (Sī)

hoti "yathā tasmiṁ assame vasantena sakkā honti[1] imāni aṭṭha samaṇasukhāni vindituṁ, evaṁ aṭṭhaguṇasamupetaṁ taṁ assamaṁ māpesin"ti.

Abhiññābalamāharinti pacchā tasmiṁ assame vasanto kasiṇaparikammaṁ katvā, abhiññānañca samāpattīnañca uppādanatthāya aniccato dukkhato vipassanaṁ ārabhitvā thāmappattaṁ vipassanābalaṁ āhariṁ. Yathā tasmiṁ vasanto taṁ balaṁ āharituṁ sakkomi, evaṁ taṁ assamaṁ tassa abhiññatthāya vipassanābalassa anucchavikaṁ katvā māpesinti attho.

Sāṭakaṁ pajahiṁ tattha, navadosamupāgatanti etthāyaṁ anupubbikathā, tadā kira kuṭileṇacaṅkamādipaṭimaṇḍitaṁ pupphūpagaphalūpagarukkhasañchannaṁ ramaṇīyaṁ madhurasalilāsayaṁ apagatavāḷamigabhiṁsanakasakuṇaṁ pavivekakkhamaṁ assamaṁ māpetvā alaṅkatacaṅkamassa ubhosu antesu ālambanaphalakaṁ saṁvidhāya nisīdanatthāya caṅkamavemajjhe samatalaṁ muggavaṇṇasilaṁ māpetvā antopaṇṇasālāyaṁ jaṭāmaṇḍalavākacīratidaṇḍakuṇḍikādike tāpasaparikkhāre maṇḍape pānīyaghaṭa[2] pānīyasaṅkhapānīyasarāvāni aggisālāyaṁ aṅgārakapalladāru-ādīnīti evaṁ yaṁ yaṁ pabbajitānaṁ upakārāya saṁvattati, taṁ taṁ sabbaṁ māpetvā paṇṇasālāya bhittiyaṁ "ye keci pabbajitukāmā ime parikkhāre gahetvā pabbajantū"ti akkharāni chinditvā devalokameva gate Vissakammadevaputte Sumedhapaṇḍito Himavantapāde girikandarānusārena attano nivāsanānurūpaṁ phāsukaṭṭhānaṁ olokento nadīnivattane vissakammanimmitaṁ sakkadattiyaṁ ramaṇīyaṁ assamaṁ disvā caṅkamakoṭiṁ gantvā padavalañjaṁ apassanto "dhuvaṁ pabbajitā dhuragāme bhikkhaṁ pariyesitvā kilantarūpā āgantvā paṇṇasālaṁ pavisitvā nisinnā bhavissantī"ti cintetvā thokaṁ āgametvā "ativiya cirāyanti, jānissāmī"ti paṇṇasālakuṭidvāraṁ vivaritvā anto pavisitvā ito cito ca olokento mahābhittiyaṁ akkharāni vācetvā "mayhaṁ kappiyaparikkhārā ete, ime gahetvā pabbajissāmī"ti attanā nivatthapārutaṁ sāṭakayugaṁ pajahi. Tenāha "sāṭakaṁ pajahiṁ tatthā"ti. Evaṁ paviṭṭho ahaṁ Sāriputtta tassaṁ paṇṇasālāyaṁ sāṭakaṁ pajahiṁ.

1. Hoti (Ka) 2. Pānīyakūṭa (Sī)

Navadosamupāgatanti sāṭakaṁ pajahanto nava dose disvā pajahinti dīpeti. Tāpasapabbajjaṁ pabbajitānaṁ hi[1] saṭakasmiṁ nava dosā upaṭṭhahanti. Tesu tassa mahagghabhāvo eko doso, parapaṭibaddhatāya uppajjanabhāvo eko, paribhogena lahuṁ[2] kilissanabhāvo eko, kiliṭṭho hi[3] dhovitabbo ca rajitabbo ca hoti, paribhogena lahukaṁ[4] jīraṇabhāvo eko, jiṇṇassa hi tunnaṁ vā aggaḷadānaṁ vā kātabbaṁ hoti. Punapariyesanāya durabhisambhavabhāvo eko, tapasapabbajjāya asāruppabhāvo eko, paccatthikānaṁ sādhāraṇabhāvo eko, yathā hi naṁ paccatthikā na gaṇhanti, evaṁ gopetabbo hoti. Paribhuñjantassa vibhūsanaṭṭhānabhāvo eko, gahetvā carantassa khandhabhāramahicchabhāvo ekoti.

Vākacīraṁ nivāsesinti tadā ahaṁ Sāriputtta ime nava dose disvā sāṭakaṁ pahāya vākacīraṁ nivāsesiṁ, muñjatiṇaṁ hīraṁ hīraṁ katvā ganthetvā kataṁ vākacīraṁ nivāsanapārupanatthāya ādiyinti attho.

Dvādasaguṇamupāgatanti dvādasahi ānisaṁsehi samannāgataṁ, vākacīrasmiñhi dvādasānisaṁsā—appagghaṁ sundaraṁ kappiyanti ayaṁ tāva eko ānisaṁso, sahatthā kātuṁ sakkāti ayaṁ dutiyo, paribhogena saṇikaṁ kilissati, dhoviyamānepi papañjo natthīti ayaṁ tatiyo, paribhogena jiṇṇepi sibbitabbābhāvo catuttho, puna pariyesantassa sukhena karaṇabhāvo pañcamo, tāpasapabbajjāya sāruppabhāvo chaṭṭho, paccatthikānaṁ nirupabhogabhāvo[5] sattamo, paribhuñjantassa vibhūsanaṭṭhānābhāvo aṭṭhamo, dhāraṇe sallahukabhāvo navamo, cīvarapaccaye appicchabhāvo dasamo, vākuppattiyā dhammika-anavajjabhāvo ekādasamo, vākacīre naṭṭhepi anapekkhabhāvo dvādasamoti.

Aṭṭhadosasamākiṇṇaṁ, pajahiṁ paṇṇasālakanti kathaṁ pajahiṁ? So kira varasāṭakayugaṁ omuñcanto cīvaravaṁse laggitaṁ anojapupphadāmasadisaṁ rattavākacīraṁ gahetvā nivāsetvā tassupari aparaṁ suvaṇṇavaṇṇaṁ vākacīraṁ paridahitvā punnāgapupphasantharasadisaṁ sakhuraṁ ajinacammaṁ ekaṁsaṁ katvā

---

1. Tāpasapabbajitānaṁ hi (Ka)
2. Lahukaṁ (Ka)
3. Kiliṭṭhe ca (Sī), kiliṭṭho ca (Ka)
4. Idaṁ padaṁ Sī-Syā-potthakesu natthi.
5. Nipparibhogabhāvo (Syā)

jaṭāmaṇḍalaṁ paṭimuñcitvā cūḷāya saddhiṁ niccalabhāvakaraṇatthaṁ sārasūciṁ pavesetvā muttājālasadisāya sikkāya pāvāḷavaṇṇaṁ kuṇḍikaṁ odahitvā tīsu ṭhānesu vaṅkakājaṁ ādāya ekissā[1] kājakoṭiyā kuṇḍikaṁ, ekissā aṅkusaka[2] pacchitidaṇḍakādīni olaggetvā khārikājaṁ[3] aṁse katvā dakkhiṇena hatthena kattaradaṇḍaṁ gahetvā paṇṇasālato nikkhamitvā saṭṭhihatthe mahācaṅkame aparāparaṁ caṅkamanto attano vesaṁ oloketvā "mayhaṁ manoratho matthakaṁ patto, sobhati vata me pabbajjā, Buddhapaccekabuddhādīhi sabbehipi dhīrapurisehi vaṇṇitā thomitā ayaṁ pabbajjā nāma, pahīnaṁ me gihibandhanaṁ, nikkhantosmi nekkhammaṁ, laddhā me uttamapabbajjā, karissāmi samaṇadhammaṁ, labhissāmi aggaphalasukhan"ti ussāhajāto khārikājaṁ otāretvā caṅkamavemajjhe muggavaṇṇasilāpaṭṭe suvaṇṇapaṭimā viya nisinno divasabhāgaṁ vītināmetvā sāyanhasamayaṁ paṇṇasālaṁ pavisitvā bidalamañcakapasse[4] kaṭṭhattharikāya nipanno sarīraṁ utuṁ gāhāpetvā balavapaccūse pabujjhitvā attano āgamanaṁ āvajjesi "ahaṁ gharāvāse ādīnavaṁ disvā amitabhogaṁ anantayasaṁ pahāya araññaṁ pavisitvā nekkhamagavesako[5] hutvā pabbajito, itodāni paṭṭhāya pamādacāraṁ carituṁ na vaṭṭati, pavivekañhi pahāya vicarantaṁ micchāvitakkamakkhikā khādanti, idāni mayā pavivekamanubrūhetuṁ vaḍḍati, ahañhi gharāvāsaṁ palibhodhato disvā[6] nikkhanto, ayañca manāpā paṇṇasālā, beluvapakkavaṇṇā paribhaṇḍakatā bhūmi, rajatavaṇṇā setabhittiyo, kapotapādavaṇṇaṁ paṇṇacchadanaṁ, vicittattharaṇavaṇṇo bidalamañcako, nivāsaphāsukaṁ vasanaṭṭhānaṁ, na etto atirekatarā viya me gehasampadā paññāyatī"ti paṇṇasālāya dose vicinanto aṭṭha dose passi.

Paṇṇasālāparibhogasmiñhi aṭṭha ādīnavā—mahāsamārambhena[7] dabbasambhāre samodhānetvā karaṇapariyesanabhāvo eko ādīnavo, tiṇapaṇṇamattikāsu patitāsu tāsaṁ punappunaṁ ṭhapetabbatāya

---

1. Ekissāya (Ka) 2. Aṅkusa (Sī) 3. Khāribhāraṁ (Sī)
4. Biralamañcakapasse (Ka) 5. Nekkhammaṁ gavesanto (Sī)
6. Gharāvasapalibhodhato ādīnavaṁ disvā (Ka), gharāvāsapalibodhaṁ disvā (Syā)
7. Mahāsambhārena (Ka) Buddhavaṁsa-Ṭṭha 99 piṭṭhepi.

nibaddhajagganabhāvo dutiyo, senāsanaṁ nāma mahallakassa pāpuṇāti, avelāya vuṭṭhāpiyamānassa cittekaggatā na hotīti uṭṭhāpanīyabhāvo tatiyo, sītuṇhapaṭighātena kāyassa sukhumālakaraṇabhāvo catuttho, gehaṁ paviṭṭhena yaṁkiñci pāpaṁ sakkā kātunti garahapaṭicchādanabhāvo pañcamo, "mayhan"ti pariggahakaraṇabhāvo chaṭṭho, gehassa atthibhāvo nāmesa dutiyakavāso viyāti sattamo, ūkāmaṅgula[1]gharagoḷikādīnaṁ sādhāraṇatāya bahusādhāraṇabhāvo aṭṭhamoti ime aṭṭha ādīnave disvā mahāsatto paṇṇasālaṁ pajahi. Tenāha "aṭṭhadosasamākiṇṇaṁ, pajahiṁ paṇṇasālakan"ti.

Upāgamiṁ rukkhamūlaṁ, guṇe dasahupāgatanti channaṁ paṭikkhipitvā dasahi guṇehi upetaṁ rukkhamūlaṁ upāgatosmīti vadati.

Tatrime dasa guṇā—appasamārambhatā[2] eko guṇo, upagamanamattameva hi tattha hotīti. Appaṭijagganatā dutiyo, tañhi sammaṭṭhampi asammaṭṭhampi paribhogaphāsukaṁ hotiyeva. Anuṭṭhāpanīyabhāvo tatiyo, garahaṁ nappaṭicchādeti, tattha hi pāpaṁ karonto lajjatīti garahāya appaṭicchādanabhāvo catutto, abbhokāsāvāso viya kāyaṁ na santhambhetīti kāyassa asanthambhanabhāvo pañcamo, pariggahakaraṇābhāvo chaṭṭho, gehālayapaṭikkhepo sattamo, bahusādhāraṇagehe viya "paṭijaggissāmi naṁ, nikkhamathā"ti nīharaṇābhāvo aṭṭhamo, vasantassa sappītikabhāvo navamo, rukkhamūlasenāsanassa gatagataṭṭhāne sulabhatāya anapekkhabhāvo dasamoti, ime dasa guṇe disvā rukkhamūlaṁ upāgatosmīti vadati.

Imāni ettakāni kāraṇāni sallakkhetvā mahāsatto punadivase bhikkhāya gāmaṁ pāvisi. Athassa sampattagāme manussā mahantena ussāhena bhikkhaṁ adaṁsu. So bhattakiccaṁ niṭṭhāpetvā assamaṁ āgamma nisīditvā cintesi "nāhaṁ 'āhāraṁ na labhāmī'ti pabbajito, siniddhāhāro nāmesa mānamadapurisamade vaḍḍheti, āhāramūlakassa dukkhassa anto natthi, yaṁnūnāhaṁ vāpitaṁ ropitaṁ dhaññanibbattakaṁ āhāraṁ pajahitvā pavattaphalabhojano[3] bhaveyyan"ti. So tato paṭṭhāya

---

1. Ūkāmaṅkuṇa (Sī) 2. Appasambhāratā (Ka) 3. ...bhojī (Sī)

tathā katvā ghaṭento vāyamanto sattāhabbhantareyeva aṭṭha samāpattiyo, pañca ca abhiññāyo nibbattesi. Tena vuttaṁ—

“Vāpitaṁ ropitaṁ dhaññaṁ, pajahiṁ niravasesato.
Anekaguṇasampannaṁ, pavattaphalamādiyiṁ.

Tatthappadhānaṁ padahiṁ, nisajjaṭṭhānacaṅkame.
Abbhantaramhi sattāhe, abhiññābala pāpuṇin”ti.

Evaṁ me siddhippattassa, vasībhūtassa sāsane.
Dīpaṅkaro nāma Jino, uppajji Lokanāyako.

Uppajjante ca jāyante, bujjhante dhammadesane.
Caturo nimitte nāddasaṁ, jhānaratisamappito.

Paccantadesavisaye, nimantetvā Tathāgataṁ.
Tassa āgamanaṁ maggaṁ, sodhenti tuṭṭhamānasā.

Ahaṁ tena samayena, nikkhamitvā sakassamā.
Dhunanto vākacīrāni, gacchāmi ambare tadā.

Vedajātaṁ janaṁ disvā, tuṭṭhahaṭṭhaṁ pamoditaṁ.
Orohitvāna gaganā, manusse pucchi tāvade.

“Tuṭṭhahaṭṭho pamudito, vedajāto mahājano.
Kassa sodhīyati maggā, añjasaṁ vaṭumāyanaṁ”.

Te me puṭṭhā viyākaṁsu “Buddho loke anuttaro.
Dīpaṅkaro nāma Jino, uppajji Lokanāyako.
Tassa sodhīyati maggo, añjasaṁ vaṭumāyanaṁ.

“Buddho”tivacanaṁ[1] sutvāna, pīti uppajji tāvade.
“Buddho Buddho”ti kathayanto, somanassaṁ pavedayiṁ.

Tattha ṭhatvā vicintesiṁ, tuṭṭho saṁviggamānaso.
“Idha bījāni ropissaṁ, khaṇo ve mā upaccagā”.

Yadi Buddhassa sodhetha, ekokāsaṁ dadātha me.
Ahampi sodhayissāmi, añjasaṁ vaṭumāyanaṁ.

---

1. Buddhoti nāmaṁ (Ka) Khu 4. 309 Buddhavaṁse passitabbaṁ.

Adaṁsu te mamokāsaṁ, sodhetuṁ añjasaṁ tadā.
“Buddho Buddho”ti cintento, maggaṁ sodhemahaṁ tadā.

Aniṭṭhite mamokāse, Dīpaṅkaro Mahāmuni.
Catūhi satasahassehi, chaḷabhiññehi tādihi.
Khīṇāsavehi vimalehi, paṭipajji añjasaṁ Jino.

Paccuggamanā vattanti, vajjanti bheriyo bahū.
Āmoditā naramarū, sādhukāraṁ pavattayuṁ.

Devā manusse passanti, manussāpi ca devatā.
Ubhopi te pañjalikā, anuyantathāgataṁ.

Devā dibbehi turiyehi, manussā mānusehi ca[1].
Ubhopi te vajjayantā, anuyanti Tathāgataṁ.

Dibbaṁ mandāravaṁ pupphaṁ, padumaṁ pārichattakaṁ.
Disodisaṁ okiranti, ākāsanabhagatā marū[2].

Dibbaṁ candanacuṇṇañca, varagandhañca kevalaṁ.
Disodisaṁ okiranti, ākāsanabhagatā marū.

Campakaṁ saralaṁ nīpaṁ, nāgapunnāgaketakaṁ.
Disodisaṁ ukkhipanti, bhūmitalagatā narā.

Kese muñcitvāhaṁ tattha, vākacīrañca cammakaṁ.
Kalale pattharitvāna, avakujjo nipajjahaṁ.

Akkamitvāna maṁ Buddho, saha sissehi gacchatu.
Mā naṁ kalale akkamittha[3], hitāya me bhavissati.

Pathaviyaṁ nipannassa, evaṁ me āsi cetaso.
“Icchamāno ahaṁ ajja, kilese ghātiyāmahaṁ[4].

Kiṁ me aññātavesena, dhammaṁ sacchikatenidha.
Sabbaññutaṁ pāpuṇitvā, Buddho hessaṁ sadevake.

---

1. Mānussakehi ca (Syā, Ka) 2. Ākāsena gatā marū (Syā, Ka) 3. Akkamittho (Sī)
4. Ghātissāmahaṁ (Sī, Syā) jhāpaye mama (Jātaka-Ṭṭha 1. 17 piṭṭhe) Mūlaṭīkā 25 piṭṭhe passitabbā. Jhāpiyāmahaṁ (Maṇidīpa)

Kiṁ me ekena tiṇṇena, purisena thāmadassinā.
Sabbaññutaṁ pāpuṇitvā, santāressaṁ sadevakaṁ.

Iminā me adhikārena, katena purisuttame.
Sabbaññutaṁ pāpuṇitvā, tāremi janataṁ bahuṁ.

Saṁsārasotaṁ chinditvā, viddhaṁsetvā tayo bhave.
Dhammanāvaṁ samāruyha, santāressaṁ sadevakaṁ".

Dīpaṅkaro Lokavidū, āhutīnaṁ paṭiggaho.
Ussīsake maṁ ṭhatvāna, idaṁ vacanamabravi.

"Passatha imaṁ tāpasaṁ, jaṭilaṁ uggatāpanaṁ.
Aparimeyye ito kappe, Buddho loke bhavissati.

Ahu Kapilavhayā rammā, nikkhamitvā Tathāgato.
Padhānaṁ padahitvāna, katvā dukkarakārikaṁ.

Ajapālarukkhamūle, nisīditvā Tathāgato.
Tattha pāyāsaṁ paggayha[1], Nerañjaramupehiti.

Nerañjarāya tīramhi, pāyāsaṁ ada so Jino.
Paṭiyattavaramaggena, bodhimūlamupehiti.

Tato padakkhiṇaṁ katvā, Bodhimaṇḍaṁ anuttaro[2].
Assattharukkhamūlamhi, bujjhissati mahāyaso.

Imassa janikā mātā, Māyā nāma bhavissati.
Pitā Suddhodano nāma, ayaṁ hessati Gotamo.

Anāsavā vītaragā, santacittā samāhitā.
Kolito Upatisso ca, aggā hessanti sāvakā.
Ānando nāmupaṭṭhāko, upaṭṭhissatimaṁ Jinaṁ.

Khemā Uppalavaṇṇā ca, aggā hessanti sāvikā.
Anāsavā vītarāgā, santacittā samāhitā.

---

1. Pāyāsamaggayha (Sī) Khu 4. 311 Buddhavaṁse passitabbaṁ.
2. Anuttaraṁ (Syā, Ka)

Bodhi tassa Bhagavato, assatthoti pavuccati.
Citto ca Hatthāḷavako, aggā hessantupaṭṭhakā.
Uttarā Nandamātā ca, aggā hessantupaṭṭhikā".

Idaṁ sutvāna vacanaṁ, asamassa Mahesino.
Āmoditā naramarū, Buddhabījaṁ kira[1] ayaṁ.

Ukkuṭṭhisaddā vattanti, apphoṭenti[2] hasanti ca.
Katañjalī namassanti, dasasahassī sadevakā.

Yadimassa Lokanāthassa, virajjhissāma sāsanaṁ.
Anāgatamhi addhāne, hessāma sammukhā imaṁ.

Yathā manussā nadiṁ tarantā, paṭititthaṁ virajjhiya.
Heṭṭhā titthe gahetvāna, uttaranti Mahānadiṁ.

Evameva mayaṁ sabbe, yadi muñcāmimaṁ Jinaṁ.
Anāgatamhi addhāne, hessāma sammukhā imaṁ.

Dīpaṅkaro Lokavidū, āhutīnaṁ paṭiggaho.
Mama kammaṁ pakittetvā, dakkhiṇaṁ pādamuddhari.

Ye tatthāsuṁ jinaputtā, sabbe[3] padakkhiṇamakaṁsu maṁ.
Narā nāgā ca gandhabbā[4], abhivādetvāna pakkamuṁ.

Dassanaṁ me atikkante, sasaṁghe Lokanāyake.
[5]Haṭṭhatuṭṭhena cittena, āsanā vuṭṭhahiṁ tadā[5].

Sukhena sukhito homi, pāmojjena pamodito.
Pītiyā ca abhissanno, pallaṅkaṁ ābhujiṁ tadā.

Pallaṅkena nisīditvā, evaṁ cintesahaṁ tadā.
"Vasībhūto ahaṁ jhāne, abhiññāpāramiṁ gato.

1. Buddhabījaṅkuro (Sī, Syā) 2. Apphoṭhenti (Sī)

3. Idaṁ padaṁ Buddhavaṁse natthi.

4. Devā manussā asurā ca (Buddhavaṁse 312 piṭṭhe.)

5-5. Sayanā vuṭṭhahitvāna, pallaṅkaṁ ābhujiṁ tadā. (Buddhavaṁse 312 piṭṭhe.)

Dasasahassilokamhi[1], isayo natthi me samā.
Asamo iddhidhammesu, alabhiṁ īdisaṁ sukhaṁ".

Pallaṅkābhujane mayhaṁ, dasasahassādhivāsino[2].
Mahānādaṁ pavattesuṁ, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Yā pubbe bodhisattānaṁ, pallaṅkavaramābhuje.
Nimittāni padissanti, tāni ajja padissare.

Sītaṁ byapagataṁ hoti, uṇhañca upasammati.
Tāni ajja padissanti, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Dasasahassī lokadhātū, nissaddā honti nirākulā.
Tāni ajja padissanti, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Mahāvātā na vāyanti, na sandanti savantiyo.
Tāni ajja padissanti, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Thalajā dakajā[3] pupphā, sabbe pupphanti tāvade.
Tepajja pupphitā sabbe, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Latā vā yadi vā rukkhā, phalabhārā honti tāvade.
Tepajja phalitā sabbe, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Ākāsaṭṭhā ca bhūmaṭṭhā[4], ratanā jotanti tāvade.
Tepajja ratanā jotanti, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Mānussakā[5]ca dibbā ca, turiyā vajjanti tāvade.
Tepajjubho abhiravanti, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Vicittapupphā gaganā, abhivassanti tāvade.
Tepi ajja pavassanti, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Mahāsamuddo ābhujati, dasasahassī pakampati.
Tepajjubho abhiravanti, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

---

1. Sāhassikamhi lokamhi (Sī, Syā), sāhassiyamhi lokamhi (Buddhavaṁse 312 piṭṭhe.)
2. Dasasahassivāsino (Syā, Ka)
3. Jalajā (Sī, Syā)
4. Bhummaṭṭhā (Sī, Syā)
5. Mānusakā (Sī)

Nirayepi dasasahasse, aggī nibbanti tāvade.
Tepajja nibbutā aggī, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Vimalo hoti sūriyo, sabbā dissanti tārakā.
Tepi ajja padissanti, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Anovaṭṭhena[1] udakaṁ, mahiyā ubbhijji tāvade.
Tampajjubbhijjate mahiyā, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Tārāgaṇā virocanti, nakkhattā gaganamaṇḍale.
Visākhā candimāyuttā, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Bilāsayā darīsayā, nikkhamanti sakāsayā.
Tepajja āsayā chuddhā, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Na hoti arati sattānaṁ, santuṭṭhā honti tāvade.
Tepajja sabbe santuṭṭhā, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Rogā tadupasammanti, jighacchā ca vinassati.
Tānipajja padissanti, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Rāgo tadā tanu hoti, doso moho vinassati.
Tepajja vigatā sabbe, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Bhayaṁ tadā na bhavati, ajjapetaṁ padissati.
Tena liṅgena jānāma, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Rajo'nuddhaṁsati uddhaṁ, ajjapetaṁ padissati.
Tena liṅgena jānāma, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Aniṭṭhagandho pakkamati, dibbagandho pavāyati.
Sopajja vāyati gandho, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Sabbe devā padissanti, ṭhapayitvā arūpino.
Tepajja sabbe dissanti, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Yāvatā nirayā nāma, sabbe dissanti tāvade.
Tepajja sabbe dissanti, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

1. Anovuṭṭhena (Syā, Ka)

Kuṭṭā[1] kavāṭā selā ca, na hontāvaraṇā tadā.
Ākāsabhūtā tepajja, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Cutī ca upapatti ca, khaṇe tasmiṁ na vijjati.
Tānipajja padissanti, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Daḷhaṁ paggaṇha vīriyaṁ, mā nivatta abhikkama.
Mayampetaṁ vijānāma, dhuvaṁ Buddho bhavissasi.

Buddhassa vacanaṁ sutvā, dasasahassīna cūbhayaṁ.
Tuṭṭhahaṭṭho pamodito, evaṁ cintesahaṁ tadā.

Advejjhavacanā Buddā, amoghavacanā Jinā.
Vitathaṁ natthi Buddhānaṁ, dhuvaṁ Buddho bhavāmahaṁ.

Yathā khittaṁ nabhe leḍḍu, dhuvaṁ patati bhūmiyaṁ.
Tatheva Buddhaseṭṭhānaṁ, vacanaṁ dhuvasassataṁ.

Yathāpi sabbasattānaṁ, maraṇaṁ dhuvasassataṁ.
Tatheva Buddhaseṭṭhānaṁ, vacanaṁ dhuvasassataṁ.

Yathā rattikkhaye patte, sūriyuggamanaṁ[2] dhuvaṁ.
Tatheva Buddhaseṭṭhānaṁ, vacanaṁ dhuvasassataṁ.

Yathā nikkhantasayassa, sīhassa nadanaṁ dhuvaṁ.
Tatheva Buddhaseṭṭhānaṁ, vacanaṁ dhuvasassataṁ.

Yathā āpannasattānaṁ, bhāramoropanaṁ dhuvaṁ.
Tatheva Buddhaseṭṭhānaṁ, vacanaṁ dhuvasassataṁ.

Handa Buddhakare dhamme, vicināmi ito cito.
Uddhaṁ adho dasa disā, yāvatā dhammadhātuyā.

Vicinanto tadā dakkhiṁ, paṭhamaṁ **dānapāramiṁ.**
Pubbakehi Mahesīhi, anuciṇṇaṁ mahāpathaṁ.

Imaṁ tvaṁ paṭhamaṁ tāva, daḷhaṁ katvā samādiya.
Dānapāramitaṁ gaccha, yadi bodhiṁ pattumicchasi.

---

1. Kuḍḍā (Sī) Buddhavaṁse 314 piṭṭhe passitabbaṁ. 2. Suriyassuggamanaṁ (Sī)

Yathāpi kumbho sampuṇṇo, yassa kassaci adhokato.
Vamate'vu'dakaṁ nissesaṁ, na tattha parirakkhati.

Tatheva yācake disvā, hīnamukkaṭṭhamajjhime.
Dadāhi dānaṁ nissesaṁ, kumbho viya adhokato.

Na hete ettakāyeva, Buddhadhammā bhavissare.
Aññepi vicinissāmi, ye dhammā bodhipācanā.

Vicinanto tadā dakkhiṁ, dutiyaṁ **sīlapāramiṁ.**
Pubbakehi Mahesīhi, āsevitanisevitaṁ.

Imaṁ tvaṁ dutiyaṁ tāva, daḷhaṁ katvā samādiya.
Sīlaparamitaṁ gaccha, yadi bodhiṁ pattumicchasi.

Yathāpi camarī vālaṁ, kismiñci paṭilaggitaṁ.
Upeti maraṇaṁ tattha, na vikopeti vāladhiṁ.

Tatheva catūsu bhūmīsu, sīlāni paripūraya.
Parirakkha sadā sīlaṁ, camarī viya vāladhiṁ.

Na hete ettakāyeva, Buddhadhammā bhavissare.
Aññepi vicinissāmi, ye dhammā bodhipācanā.

Vicinanto tadā dakkhiṁ, tatiyaṁ **nekkhammapāramiṁ.**
Pubbakehi Mahesīhi, āsevitanisevitaṁ.

Imaṁ tvaṁ tatiyaṁ tāva, daḷhaṁ katvā samādiya.
Nekkhammapāramitaṁ[1] gaccha, yadi bodhiṁ pattumicchasi.

Yathā andughare puriso, ciravutto dukhaṭṭito.
Na tattha rāgaṁ janeti, muttimeva gavesati.

Tatheva tvaṁ sabbabhave, passa andugharaṁ viya.
Nekkhammābhimukho hohi, bhavato parimuttiyā.

Na hete ettakāyeva, Buddhadhammā bhavissare.
Aññepi vicinissāmi, ye dhammā bodhipācanā.

---

1. Nekkhammapāramiṁ (Sī)

Vicinanto tadā dakkhiṁ, catutthaṁ **paññāpāramiṁ.**
Pubbakehi Mahesīhi, āsevitanisevitaṁ.

Imaṁ tvaṁ catutthaṁ tāva, daḷhaṁ katvā samādiya.
Paññāpāramitaṁ gaccha, yadi bodhiṁ pattumicchasi.

Yathāpi bhikkhu bhikkhanto, hīnamukkaṭṭhamajjhime.
Kulāni na vivajjento, evaṁ labhati yāpanaṁ.

Tatheva tvaṁ sabbakālaṁ, paripucchaṁ Budhaṁ janaṁ.
Paññāpāramitaṁ gantvā, sambhodhiṁ pāpuṇissasi.

Na hete ettakāyeva, Buddhadhammā bhavissare.
Aññepi vicinissāmi, ye dhammā bodhipācanā.

Vicinanto tadā dakkhiṁ, pañcamaṁ **viriyapāramiṁ.**
Pubbakehi Mahesīhi, āsevitanisevitaṁ.

Imaṁ tvaṁ pañcamaṁ tāva, daḷhaṁ katvā samādiya.
Vīriyapāramitaṁ gaccha, yadi bodhiṁ pattumicchasi.

Yathāpi sīho migarājā, nisajjaṭṭhānacaṅkame.
Alīnavīriyo hoti, paggahitamano sadā.

Tatheva tvaṁ sabbabhave, paggaṇha vīriyaṁ daḷhaṁ.
Vīriyapāramitaṁ gantvā, sambodhiṁ pāpuṇissasi.

Na hete ettakāyeva, Buddhadhammā bhavissare.
Aññepi vicinissāmi, ye dhammā bodhipācanā.

Vicinanto tadā dakkhiṁ, chaṭṭhamaṁ **khantipāramiṁ.**
Pubbakehi Mahesīhi, āsevitanisevitaṁ.

Imaṁ tvaṁ chaṭṭhamaṁ tāva, daḷhaṁ katvā samādiya.
Tattha advejjhamānaso, sambodhiṁ pāpuṇissasi.

Yathāpi pathavī nāma, sucimpi asucimpi ca.
Sabbaṁ sahati nikkhepaṁ, na karoti paṭighaṁ tayā[1].

---

1. Paṭighaṁ dayaṁ (Sī) Buddhavaṁse 317 piṭṭhe passitabbaṁ.

Tatheva tvampi sabbesaṁ, sammānāvamānakkhamo[1].
Khantipāramitaṁ gantvā, sambodhiṁ pāpuṇissasi.

Na hete ettakāyeva, Buddhadhammā bhavissare.
Aññepi vicinissāmi, ye dhammā bodhipācanā.

Vicinanto tadā dakkhiṁ, sattamaṁ **saccapāramiṁ.**
Pubbakehi Mahesīhi, āsevitanisevitaṁ.

Imaṁ tvaṁ sattamaṁ tāva, daḷhaṁ katvā samādiya.
Tattha advejjhavacano, sambodhiṁ pāpuṇissasi.

Yathāpi osadhī nāma, tulābhūtā sadevake.
Samaye utuvasse vā, na vokkamati[2]vīthito.

Tatheva tvampi saccesu, mā vokkamasi[3] vīthito.
Saccapāramitaṁ gantvā, sambodhiṁ pāpuṇissasi.

Na hete ettakāyeva, Buddhadhammā bhavissare.
Aññepi vicinissāmi, ye dhammā bodhipācanā.

Vicinanto tadā dakkhiṁ, aṭṭhamaṁ **adhiṭṭhānapāramiṁ.**
Pubbakehi Mahesīhi, āsevitanisevitaṁ.

Imaṁ tvaṁ aṭṭhamaṁ tāva, daḷhaṁ katvā samādiya.
Tattha tvaṁ acalo hutvā, sambodhiṁ pāpuṇissasi.

Yathāpi pabbato selo, acalo suppatiṭṭhito.
Na kampati bhusavātehi, sakaṭṭhāneva tiṭṭhati.

Tatheva tvampi adhiṭṭhāne, sabbadā acalo bhava.
Adhiṭṭhānapāramitaṁ gantvā, sambodhiṁ pāpuṇissasi.

Na hete ettakāyeva, Buddhadhammā bhavissare.
Aññepi vicinissāmi, ye dhammā bodhipācanā.

Vicinanto tadā dakkhiṁ, navamaṁ **mettāpāramiṁ.**
Pubbakehi Mahesīhi, āsevitanisevitaṁ.

---

1. Sammānavimānakkhamo (Ka) 2. Na okkamati (Sī)
3. Mā okkami hi (Sī), mā vokkama hi (Buddhavaṁse 318 piṭṭhe.)

Imaṁ tvaṁ navamaṁ tāva, daḷhaṁ katvā samādiya.
Mettāya asamo hohi, yadi bodhiṁ pattumicchasi.

Yathāpi udakaṁ nāma, kalyāṇe pāpake jane.
Samaṁ pharati sītena, pavāheti rajomalaṁ.

Tatheva tvampi hitāhite, samaṁ mettāya bhāvaya.
Mettāpāramitaṁ gantvā, sambodhiṁ pāpuṇissasi.

Na hete ettakāyeva, Buddhadhammā bhavissare.
Aññepi vicinissāmi, ye dhammā bodhipācanā.

Vicinanto tadā dakkhiṁ, dasamaṁ **upekkhāpāramiṁ.**
Pubbakehi Mahesīhi, āsevitanisevitaṁ.

Imaṁ tvaṁ dasamaṁ tāva, daḷhaṁ katvā samādiya.
Tulābhūto daḷho hutvā, sambodhiṁ pāpuṇissasi.

Yathāpi pathavī nāma, nikkhittaṁ asuciṁ suciṁ.
Upekkhati ubhopete, kopānunayavajjitā.

Tatheva tvampi sukhadukkhe, tulābhūto sadā bhava.
Upekkhāpāramitaṁ gantvā, sambodhiṁ pāpuṇissasi.

Ettakāyeva te loke, ye dhammā bodhipācanā.
Tatuddhaṁ[1] natthi aññatra, daḷhaṁ tattha patiṭṭhaha.

Ime dhamme sammasato, sabhāvarasalakkhaṇe[2].
Dhammatejena vasudhā, dasasahassī pakampatha.

Calatā ravati[3] pathavī, ucchuyantaṁva pīḷitaṁ.
Telayante yathā cakkaṁ, evaṁ kampati medinī[4].

Yāvatā parisā āsi, Buddhassa parivesane.
Pavedhamānā sā tattha, mucchitā sesi bhūmiyā.

---

1. Taduddhaṁ (Sī) Buddhavaṁse 319 piṭṭhe passitabbaṁ.
2. Sabhāvasarasalakkhaṇe (Sī, Buddhavaṁse ca) Mūlaṭīkā 25 piṭṭhe passitabbā.
3. Calatī ravatī (Sī, Syā, Buddhavaṁse ca)
4. Medanī (Ka)

Ghaṭānekasahassāni, kumbhīnañca satā bahū.
Sañcuṇṇamathitā tattha, aññamaññaṁ paghaṭṭitā[1].

Ubbiggā tasitā bhītā, bhantā byathitamānasā[2].
Mahājanā samāgamma, Dīpaṅkaramupāgamuṁ.

Kiṁ bhavissati lokassa, kalyāṇamatha pāpakaṁ.
Sabbo upadduto loko, taṁ vinodehi cakkhuma.

Tesaṁ tadā saññāpesi, Dīpaṅkaro Mahāmuni.
Vissatthā hotha mā bhātha[3], imasmiṁ pathavikampane.

Yamahaṁ ajja byākāsiṁ, Buddho loke bhavissati.
Eso sammasati dhammaṁ, pubbakaṁ jinasevitaṁ.

Tassa sammasato dhammaṁ, Buddhabhūmiṁ asesato.
Tenāhaṁ kampitā pathavī, dasasahassī sadevake.

Buddhassa vacanaṁ sutvā, mano nibbāyi tāvade.
Sabbe maṁ upasaṅkamma, punāpi abhivandisuṁ[4].

Samādayitvā Buddhaguṇaṁ, daḷhaṁ katvāna mānasaṁ.
Dīpaṅkaraṁ namassitvā, āsanā vuṭṭhahiṁ tadā.

Dibbaṁ mānusakaṁ pupphaṁ, devā mānusakā ubho.
Samokiranti pupphehi, cuṭṭhahantassa āsanā.

Vedayanti ca te sotthiṁ, devā mānusakā ubho.
Mahantaṁ patthitaṁ tuyhaṁ, taṁ labhassu yathicchitaṁ.

Sabbītiyo vivajjantu, soko rogo vinassatu.
Mā te bhavantvantarāyā[5], phusa khippaṁ bodhimuttamaṁ.

Yathāpi samaye patte, pupphanti pupphino dumā.
Tatheva tvaṁ Mahāvīra, Buddhañāṇena pupphasu.

---

1. Aññamaññūpaghaṭṭitā (Sī) Buddhavaṁse 319 piṭṭhe passitabbaṁ.
2. Byaṭṭhitamanasā (Syā), byadhitamānasā (Ka)
3. Bhetha (Buddhavaṁse), bhāyatha (Syā)
4. Abhivādayuṁ (Sī)
5. Mā te bhavatvantarāyo (Sī, Syā)

Yathā ye keci Sambuddhā, pūrayuṁ dasapāramī.
Tatheva tvaṁ Mahāvīra, pūrehi[1] dasapāramī.

Yathā ye keci Sambuddhā, Bodhimaṇḍamhi bujjhare.
Tatheva tvaṁ Mahāvīra, bujjhassu jinabodhiyaṁ.

Yathā ye keci Sambuddhā, dhammacakkaṁ pavattayuṁ.
Tatheva tvaṁ Mahāvīra, dhammacakkaṁ pavattaya[2].

Puṇṇamāye[3] yathā cando, parisuddho virocati.
Tatheva tvaṁ puṇṇamano, viroca dasasahassiyaṁ.

Rāhumutto yathā sūriyo, tāpena atirocati.
Tatheva lokā muccitvā, viroca siriyā tuvaṁ.

Yathā yā kāci nadiyo, osaranti mahodadhiṁ.
Evaṁ sadevakā lokā, osarantu tavantike.

Tehi thutappasattho[4] so, dasa dhamme samādiya.
Te dhamme paripūrento, pavanaṁ pāvisī tadā.

Sumedhakathā niṭṭhitā.

Tadā te bhojayitvāna, sasaṁghaṁ lokanāyakaṁ.
Upagacchuṁ[5] saraṇaṁ tassa, Dīpaṅkarassa Satthuno.

Saraṇāgamane kañci, nivesesi Tathāgato.
Kañci pañcasu sīlesu, sīle dasavidhe paraṁ.

Kassaci deti sāmaññaṁ, caturo phalamuttame.
Kassaci asame dhamme, deti so paṭisambhidā.

Kassaci varasamāpattiyo, aṭṭha deti narāsabho.
Tisso kassaci vijjāyo, chaḷabhiññā pavecchati.

---

1. Pūraya (Buddhavaṁse 320 piṭṭhe) 2. Pavattasu (Ka) 3. Puṇṇamāyaṁ (Syā)
4. Thutippasattho (Sī, Syā) 5. Upagañchuṁ (Sī, Syā)

Tena yogena janakāyaṁ, ovadati Mahāmuni.
Tena vitthārikaṁ[1] āsi, Lokanāthassa sāsanaṁ.

Mahāhanusabhakkhandho, Dīpaṅkarasanāmako.
Bahū jane tārayati, parimoceti duggatiṁ.

Bodhaneyyaṁ janaṁ disvā, satasahassepi yojane.
Khaṇena upagantvāna, bodheti taṁ mahāmuni.

Paṭhamābhisamaye Buddho, koṭisatamabodhayi.
Dutiyābhisamaye Nātho, navutikoṭimabodhayi[2].

Yadā ca devabhavanamhi, Buddho dhammamadesayi.
Navutikoṭisahassānaṁ, tatiyābhisamayo ahu.

Sannipātā tayo āsuṁ, Dīpaṅkarassa Satthuno.
Koṭisatasahassānaṁ, paṭhamo āsi samāgamo.

Puna nāradakūṭamhi, pavivekagate Jine.
Khīṇāsavā vītamalā, samiṁsu satakoṭiyo.

Yamhi kāle[3] Mahāvīro, Sudassanasiluccaye.
Nacutikoṭisahassehi, pavāresi Mahāmuni[4].

Ahaṁ tena samayena, Jaṭilo uggatāpano.
Antalikkhamhi caraṇo, pañcābhiññāsu pāragū[5].

Dasavīsasahassānaṁ, dhammābhisamayo ahu.
Ekadvinnaṁ abhisamayā[6], gaṇanāto asaṅkhiyā[6].

Vitthārikaṁ bāhujaññaṁ, iddhaṁ phītaṁ ahū tadā.
Dīpaṅkarassa Bhagavato, sāsanaṁ suvisodhitaṁ.

Cattāri satasahassāni, chaḷabhiññā mahiddhikā.
Dīpaṅkaraṁ lokaviduṁ, parivārenti sabbadā.

---

1. Vitthāritaṁ (Sī, Syā, Ka)
2. Satasahassaṁ abodhayi (Ka)
3. Yadā vasi (Sī, Syā)
4. Tadā muni (Sī, Syā)
5. Ayaṁ gāthā Buddhavaṁse 322 piṭṭhe natthi.
6. Abhisamayo, asaṅkhiyo (Sī, Syā)

Ye keci tena samayena, jahanti mānusaṁ bhavaṁ.
Appattamānasā sekhā, garahitā bhavanti te.

Supupphitaṁ pāvacanaṁ, arahantehi tādihi.
Khīṇāsavehi vimalehi, upasobhati sadevake[1].

Nagaraṁ Rammavatī nāma, Sudevo nāma khattiyo.
Sumedhā nāma janikā, Dīpaṅkarassa Satthuno.

Sumaṅgalo ca Tisso ca, ahesuṁ aggasāvakā.
Sāgato[2] nāmupaṭṭhāko, Dīpaṅkarassa Satthuno.

Nandā ceva Sunandā ca, ahesuṁ aggasāvikā.
Bodhi tassa Bhagavato, pipphalīti pavuccati.

Asītihatthamubbedho, Dīpaṅkaro Mahāmuni.
Sobhati dīparukkhova, sālarājāva pupphito[3].
Pabhā vidhāvati tassa, samantā dvādasayojane[4].

Satasahassavassāni, āyu tassa Mahesino.
Tāvatā tiṭṭhamāno so, tāresi janataṁ bahuṁ.

Jotayitvāna saddhammaṁ, santāretvā mahājanaṁ.
Jalitvā aggikkhandhova, nibbuto so sasāvako.

Sā ca iddhi so ca yaso, tāni ca pādesu cakkaratanāni.
Sabbaṁ tamantarahitaṁ[5], nanu rittā sabbasaṅkhārāti.

Dīpaṅkarassa Bhagavato aparabhāge ekaṁ asaṅkhyeyyaṁ atikkamitvā **Koṇḍañño** nāma Satthā udapādi. Tassāpi tayo sāvakasannipātā ahesuṁ. Paṭhamasannipāte koṭisatasahassaṁ, dutiye koṭisahassaṁ, tatiye navutikoṭiyo.

Tadā bodhisatto **Vijitāvī** nāma cakkavattī[6] hutvā koṭisatasahassasaṅkhassa Buddhappamukhassa bhikkhusaṁghassa mahādānaṁ adāsi. Satthā bodhisattaṁ "Buddho bhavissatī"ti byākaritvā dhammaṁ desesi. So

1. Sabbadā (Buddhavaṁse 322 piṭṭhe)
2. Sobhito (Ka)
3. Phullito (Buddhavaṁse)
4. Idaṁ pādadvayaṁ Buddhavaṁ natthi.
5. Samantarahitaṁ (Sī, Syā)
6. Cakkavatti (Syā, Ka)

Satthu dhammakathaṁ sutvā rajjaṁ niyyātetvā pabbaji. So tīṇi piṭakāni uggahetvā aṭṭha samāpattiyo, pañca ca abhiññāyo uppādetvā aparihīnajjhāno brahmaloke nibbatti. Koṇḍaññabuddhassa pana Rammavatī nāma nagaraṁ, Sunando nāma khattiyo pitā, Sujātā nāma mātā, Bhaddo ca Subhaddo ca dve aggasāvakā, Anurudddho nāma upaṭṭhāko, Tissā ca Upatissā ca dve aggasāvikā, sālakalyāṇī bodhi, aṭṭhāsītihatthubbedhaṁ sarīraṁ, vassasatasahassaṁ āyuppamāṇaṁ ahosi.

Tassa aparabhāge ekaṁ asaṅkhyeyyaṁ atikkamitvā ekasmiṁyeva kappe cattāro Buddhā nibbattiṁsu **Maṅgalo Sumano Revato Sobhito**ti. **Maṅgalassa** pana Bhagavato tīsu sāvakasannipātesu paṭhamasannipāte koṭisatasahassabhikkhū ahesuṁ. Dutiye koṭisahassaṁ. Tatiye navutikoṭiyo. Vemātikabhātā panassa[2] Ānandakumāro nāma navutikoṭisaṅkhyāya parisāya saddhiṁ dhammasavanatthāya Satthu santikaṁ agamāsi, Satthā tassa anupubbiṁ kathaṁ kathesi. So saddhiṁ parisāya saha paṭisambhidāhi arahattaṁ pāpuṇi. Satthā tesaṁ kulaputtānaṁ pubbacariyakaṁ olokento iddhimayapattacīvarassa upanissayaṁ disvā dakkhiṇahatthaṁ pasāretvā "etha bhikkhavo"ti āha. Sabbe taṅkhaṇaññeva iddhimayapattacīvaradharā saṭṭhivassikattherā[2] viya ākappasampannā hutvā Satthāraṁ vanditvā parivārayiṁsu. Ayamassa tatiyo sāvakasannipāto ahosi.

Yathā pana aññesaṁ Buddhānaṁ samantā asītihatthappamāṇāyeva sarīrappabhā hoti, na evaṁ tassa. Tassa pana Bhagavato sarīrappabhā niccakālaṁ dasasahassilokadhātuṁ pharitvā aṭṭhāsi. Rukkhapathavīpabbatasamuddādayo antamaso ukkhaliyādīni upādāya suvaṇṇapaṭa[3] pariyonaddhā viya ahesuṁ. Āyuppamāṇaṁ panassa navutivassasahassāni ahosi. Ettakaṁ kālaṁ candimasūriyādayo attano pabhāya virocituṁ nāsakkhiṁsu, rattindivaparicchedo na paññāyittha. Divā sūriyālokena viya sattā niccaṁ Buddhālokeneva vicariṁsu. Sāyaṁ pupphitānaṁ kusumānaṁ[4], pāto ravanakasakuṇānañca[5] vasena loko rattindivaparicchedaṁ

1. Kirassa (Syā, Ka) 2. Saṭṭhivassatherā (Sī) 3. Suvaṇṇapaṭṭa (Ka)
4. Pupphanakusumānaṁ (Sī) 5. Ravanasakuṇādīnañca (Sī)

sallakkhesi. Kiṁ pana aññesaṁ Buddhānaṁ ayamānubhāvo natthīti? No natthi, tepi hi ākaṅkhamānā dasasahassiṁ vā lokadhātuṁ, tato vā bhiyyo ābhāya phareyyuṁ. Maṅgalassa pana Bhagavato pubbapatthanāvasena aññesaṁ byāmappabhā viya sarīrappabhā niccameva dasasahassilokadhātuṁ pharitvā aṭṭhāsi.

So kira bodhisattacariyakāle Vessantarasadise attabhāve ṭhito saputtadāro Vaṅkapabbatasadise pabbate vasi. Atheko Kharadāṭhiko nāma yakkho mahāpurisassa dānajjhāsayataṁ sutvā brāhmaṇavaṇṇena upasaṅkamitvā Mahāsattaṁ dve dārake yāci. Mahāsatto "dadāmi brāhmaṇassa puttake"ti haṭṭhapahaṭṭho udakapariyantaṁ pathaviṁ kampento dvepi dārake adāsi. Yakkho caṅkamanakoṭiyaṁ ālambanaphalakaṁ nissāya ṭhatvā passantasseva mahāsattassa muḷālakalāpaṁ[1] viya dve dārake khādi. Mahāpurisassa yakkhaṁ oloketvā vivaṭamatte[2] aggijālaṁ viya lohitadhāraṁ uggiramānaṁ tassa mukhaṁ disvāpi kesaggamattampi domanassaṁ nuppajji,"sudinnaṁ vata me dānan"ti cintayato panassa sarīre mahantaṁ pītisomanassaṁ udapādi. So "imassa me[3] nissandena anāgate imināva nīhārena sarīrato rasmiyo nikkhamantū"ti patthanaṁ akāsi. Tassa taṁ patthanaṁ nissāya Buddhabhūtassa sarīrato rasmiyo nikkhamitvā ettakaṁ ṭhānaṁ phariṁsu.

Aparampissa pubbaciritaṁ atthi. So kira bodhisattakāle ekassa Buddhassa cetiyaṁ disvā "imassa Buddhassa mayā jīvitaṁ pariccajituṁ vaṭṭatī"ti daṇḍakadīpikāveṭhananiyāmena sakalasarīraṁ veṭhāpetvā ratanamattamakulaṁ[4] satasahassagghanikaṁ suvaṇṇapātiṁ sappissa pūrāpetvā tattha sahassavaṭṭiyo jālāpetvā taṁ sīsenādāya sakalasarīraṁ jālāpetvā cetiyaṁ padakkhiṇaṁ karonto sakalarattiṁ vītināmesi. Evaṁ yāva aruṇuggamanā vāyamantassāpissa lomakūpamattampi usumaṁ na gaṇhi, padumagabbhaṁ paviṭṭhakālo viya ahosi. Dhammo hi nāmesa attānaṁ rakkhantaṁ rakkhati. Tenāha Bhagavā—

---

1. Mūlakalāpaṁ (Syā, Ka)
2. Mukhe vivaṭamatte (Syā, Ka)
3. Iminā (Sī, Ka)
4. ...makuṭa (Syā)

Dhammo have rakkhati dhammacāriṁ,
Dhammo suciṇṇo sukhamāvahāti.
Esānisaṁso dhamme suciṇṇe,
Na duggatiṁ gacchati dhammacārīti[1].

Imassāpi kammassa nissandena tassa Bhagavato sarīrobhāso dasasahassilokadhātuṁ pharitvā aṭṭhāsi.

Tadā amhākaṁ bodhisatto **Suruci** nāma brāhmaṇo hutvā "Satthāraṁ nimantessāmī"ti upasaṅkamitvā madhuradhammakathaṁ sutvā "sve mayhaṁ bhikkhaṁ gaṇhatha bhante"ti āha. Brāhmaṇa kittakehi te bhikkhūhi atthoti, kittakā pana vo bhante parivārā bhikkhūti. Tadā Satthu paṭhamasannipātoyeva hoti. Tasmā "koṭisatasahassan"ti āha. "Bhante sabbehipi saddhiṁ mayhaṁ bhikkhaṁ gaṇhathā"ti āha. Satthā adhivāsesi. Brāhmaṇo svātanāya nimantetvā gehaṁ gacchanto cintesi "ahaṁ ettakānaṁ bhikkhūnaṁ yāgubhattavatthādīni dātuṁ no na sakkomi, nisīdanaṭṭhānaṁ pana kathaṁ bhavissatī"ti. Tassa sā cintā caturāsītiyojanasahassamatthake ṭhitassa devarañño Paṇḍukambalasilāsanassa uṇhabhāvaṁ janesi. Sakko "ko nu kho maṁ imasmā ṭhānā cāvetukāmo"ti dibbacakkhunā olokento Mahāpurisaṁ disvā "ayaṁ Suruci brāhmaṇo Buddhappamukhaṁ bhikkhusaṁghaṁ nimantetvā nisīdanaṭṭhānatthāya cintesi, mayāpi tattha gantvā puññakoṭṭhāsaṁ gahetuṁ vaṭṭatī"ti vaḍḍakivaṇṇaṁ nimminitvā vāsipharasuhattho mahāpurisassa purato pāturahosi. So "atthi nu kho kassaci bhatiyā kattabbakiccan"ti āha. Māhāpuriso taṁ disvā "kiṁ kammaṁ karissasī"ti āha. Mama ajānanasippaṁ nāma natthi, gehaṁ vā maṇḍapaṁ vā yo yaṁ kāreti, tassa taṁ kātuṁ jānāmīti. Tena hi mayhaṁ kammaṁ atthīti. Kiṁ ayyāti. Svātanāya me koṭisatasahassabhikkhūnimantitā, tesaṁ nisīdanamaṇḍapaṁ karissasīti. Ahaṁ nāma kareyyaṁ, sace me bhatiṁ dātuṁ sakkhissathāti. Sakkhissāmi tātāti. "Sādhu karissāmī"ti gantvā ekaṁ padesaṁ olokesi.

1. Khu 2. 272; Khu 5. 215, 357 piṭṭhesu.

Dvādasaterasayojanappamāṇo padeso kasiṇamaṇḍalaṁ viya samatalo ahosi. So "ettake ṭhāne sattaratanamayo maṇḍapo uṭṭhahatū"ti cintetvā olokesi. Tāvadeva pathaviṁ bhinditvā maṇḍapo uṭṭhahi. Tassa suvaṇṇamayesu thambhesu rajatamayā ghaṭakā ahesuṁ, rajatamayesu thambhesu suvaṇṇamayā, maṇitthambhesu pavāḷamayā, pavāḷatthambhesu maṇimayā, sattaratanamayesu thambhesu sattaratanamayāva ghaṭakā ahesuṁ. Tato "maṇḍapassa antarantare[1] kiṅkiṇikajālaṁ olambatū"ti olokesi. Saha olokaneneva kiṅkiṇikajālaṁ olambi, yassa mandavāteritassa pañcaṅgikasseva tūriyassa madhurasaddo niggacchati. Dibbasaṅgītivattanakālo viya ahosi. "Antarantarā gandhadāmamālādāmāni olambantū"ti cintesi. Tāvadeva dāmāni olambiṁsu. "Koṭisatasahassasaṅkhyānaṁ bhikkhūnaṁ āsanāni ca ādhārakāni ca pathaviṁ bhinditvā uṭṭhahantū"ti cintesi. Tāvadeva uṭṭhahiṁsu. "Koṇe koṇe[2] ekekā udakacāṭiyo uṭṭhahantū"ti cintesi, tāvadeva udakacāṭiyo uṭṭhahiṁsu. Ettakaṁ māpetvā brāhmaṇassa santikaṁ gantvā "ehi ayya tava maṇḍapaṁ oloketvā mayhaṁ bhatiṁ dehī"ti āha. Mahāpuriso gantvā maṇḍapaṁ olokesi. Olokentassevassa sakalasarīraṁ pañcavaṇṇāya pītiyā nirantaraṁ phuṭaṁ ahosi. Athassa maṇḍapaṁ oloketvā etadahosi "nāyaṁ maṇḍapo manussabhūtena kato, mayhaṁ pana ajjhāsayaṁ mayhaṁ guṇaṁ āgamma addhā Sakkassa bhavanaṁ uṇhaṁ ahosi, tato Sakkena devaraññā ayaṁ maṇḍapo kārito bhavissatī"ti. "Na kho pana me yuttaṁ evarūpe maṇḍape ekadivasaṁyeva dānaṁ dātuṁ, sattāhaṁ dassāmī"ti cintesi.

Bāhirakadānañhi tattakampi samānaṁ bodhisattānaṁ tuṭṭhiṁ kātuṁ na sakkoti. Alaṅkatasīsaṁ pana chinditvā añjita-akkhīni uppāṭetvā, hadayamaṁsaṁ vā uppāṭetvā dinnakāle bodhisattānaṁ cāgaṁ nissāya tuṭṭhi nāma hoti. Amhākampi hi bodhisattassa **Sivijātake** devasikaṁ pañcasatasahassakahāpaṇāni vissajjetvā catūsu nagaradvāresu, majjhe nagare ca dānaṁ dadantassa taṁ dānaṁ tuṭṭhiṁ uppādetuṁ nāsakkhi. Yadā panassa brāhmaṇavaṇṇena āgantvā Sakko devarājā akkhīni yāci, tadā tāni

1. Antantena (Ka), antantare (Syā, Ka)
2. Koṇesu koṇesu (Ka)

uppāṭetvā dadamānasseva hāso uppajji, kesaggamattampi cittassa aññathattaṁ nāhosi. Evaṁ dānaṁ nissāya bodhisattānaṁ titti nāma natthi. Tasmā sopi mahāpuriso "sattāhaṁ mayā koṭisatasahassasaṅkyānaṁ bhikkhūnaṁ dānaṁ dātuṁ vaṭṭatī"ti cintentvā tasmiṁ maṇḍape Buddhappamukhaṁ bhikkhusaṁghaṁ nisīdāpetvā sattāhaṁ gavapānaṁ nāma[1] adāsi. **Gavapānan**ti mahante mahante kolambe[2] khīrassa pūretvā uddhanesu āropetvā ghanapākapakke khīre thoke taṇḍule pakkhipitvā pakkamadhusakkaracuṇṇasappīhi abhisaṅkhataṁ bhojanaṁ vuccati. Manussāyeva pana parivisituṁ nāsakkhiṁsu, devāpi ekantarikā hutvā parivisiṁsu. Dvādasaterasayojanappamāṇaṁ ṭhānampi bhikkhū gaṇhituṁ nappahotiyeva. Te pana bhikkhū attano ānubhāvena nisīdiṁsu. Pariyosānadivase sabbabhikkhūnaṁ pattāni dhovāpetvā bhesajjatthāya sappinavanītatelamadhuphāṇitānaṁ pūretvā ticīvarehi saddhiṁ adāsi. Saṁghanavakabhikkhunā laddhaticīvarasāṭakā satasahassagghanikā ahesuṁ. Satthā anumodanaṁ karonto "ayaṁ puriso evarūpaṁ mahādānaṁ adāsi, ko nu kho bhavissatī"ti upadhārento "anāgate kappasatasahassādhikānaṁ dvinnaṁ asaṅkhyeyyānaṁ matthake Gotamo nāma Buddho bhavissatī"ti disvā mahāpurisaṁ āmantetvā "taṁ ettakaṁ nāma kālaṁ atikkamitvā Gotamo nāma Buddho bhivissasī"ti byākāsi.

Mahāpuriso byākaraṇaṁ sutvā "ahaṁ kira Buddho bhavissāmi, ko me gharāvāsena attho, pabbajissāmī"ti cintetvā tathārūpaṁ sampattiṁ kheḷapiṇḍaṁ viya pahāya Satthu santike pabbaji. Pabbajitvā ca Buddhavacanaṁ uggaṇhitvā abhiññā, samāpattiyo ca nibbattetvā āyupariyosāne[3] brahmaloke nibbatti.

Maṅgalassa pana Bhagavato Uttaraṁ nāma nagaraṁ ahosi, pitāpi Uttaro nāma khattiyo, mātāpi Uttarā nāma, Sudevo ca Dhammaseno ca dve aggasāvakā, Pālito nāma upaṭṭhāko, Sīvalā ca Asokā ca dve aggasāvikā, nāgarukkho bodhi, aṭṭhāsītihatthubbedhaṁ sarīraṁ ahosi. Navutivassasahassāni ṭhatvā parinibbute pana tasmiṁ

---

1. Gavapānaṁ nāma dānaṁ (Sī) Jātaka-Ṭṭha 1. 41piṭṭhepi. 2. Koḷumbe (Syā, Ka)
3. Āyūhapariyosāne (Syā, Ka)

ekappahāreneva dasacakkavāḷasahassāni ekandhakārāni ahesuṁ. Sabbacakkavāḷesu manussānaṁ mahantaṁ ārodanaparidevanaṁ ahosi.

Evaṁ dasasahassilokadhātuṁ andhakāraṁ katvā parinibbutassa tassa Bhagavato aparabhāge **Sumano** nāma Satthā udapādi. Tassāpi tayo sāvakasannipātā. Paṭhamasannipāte koṭisatasahassabhikkhū ahesuṁ. Dutiye kañcanapabbatamhi navutikoṭisahassāni, tatiye asītikoṭisahassāni. Tadā mahāsatto **Atulo** nāma nāgarājā ahosi mahiddhiko mahānubhāvo, so "Buddho uppannā"ti sutvā ñātisaṁghaparivuto nāgabhavanā nikkhamitvā koṭisatasahassabhikkhuparivārassa tassa Bhagavato dibbatūriyehi upahāraṁ kārāpetvā mahādānaṁ pavattetvā paccekaṁ dussayugāni datvā saraṇesu patiṭṭhāsi. Sopi naṁ Satthā "anāgate Buddho bhavissasī"ti byākāsi.

Tassa Bhagavato nagaraṁ Mekhalaṁ nāma ahosi, Sudatto nāma rājā pitā, Sirimā nāma mātā, Saraṇo ca Bhāvitatto ca dve aggasāvakā, Udeno nāma upaṭṭhāko, Soṇā ca Upasoṇā ca dve aggasāvikā, nāgarukkhova bodhi, navutihatthubbedhaṁ sarīraṁ, navutiyeva vassasahassāni āyuppamāṇaṁ ahosīti.

Tassa aparabhāge **Revato** nāma Satthā udapādi. Tassāpi tayo sāvakasannipātā ahesuṁ, paṭhamasannipāte gaṇanā nāma natthi, dutiye koṭisatasahassabhikkhū ahesuṁ, tathā tatiye. Tadā bodhisatto **Atidevo** nāma brāhmaṇo hutvā Satthu dhammadesanaṁ sutvā saraṇesu patiṭṭhāya sirasmiṁ añjaliṁ ṭhapetvā tassa Satthuno kilesappahāne vaṇṇaṁ vatvā uttarāsaṅgena pūjamakāsi. Sopi naṁ "Buddho bhavissasī"ti byākāsi.

Tassa pana Bhagavato nagaraṁ Sudhaññavatī nāma ahosi, pitā Vipulo nāma khattiyo, mātāpi Vipulā nāma, Varuṇo ca Brahmadevo ca dve aggasāvakā, Sambhavo nāma upaṭṭhāko, Bhaddā ca Subhaddā ca dve aggasāvikā, nāgarukkhova bodhi, sarīraṁ asītihatthubbedhaṁ ahosi, āyu saṭṭhi vassasahassānīti.

Tassa aparabhāge **Sobhito** nāma Satthā udapādi. Tassāpi tayo sāvakasannipātā, paṭhamasannipāte koṭisatabhikkhū ahesuṁ, dutiye navutikoṭiyo, tatiye asītikoṭiyo. Tadā bodhisatto **Ajito** nāma brāhmaṇo hutvā Satthu dhammadesanaṁ sutvā saraṇesu patiṭṭhāya Buddhappamukhassa bhikkhusaṁghassa mahādānaṁ adāsi. Sopi naṁ "Buddho bhavissasī"ti byākāsi.

Tassa pana Bhagavato nagaraṁ Sudhammaṁ nāma ahosi, pitā Sudhammo nāma rājā, mātāpi Sudhammā nāma, Asamo ca Sunetto ca dve aggasāvakā, Anomo nāma upaṭṭhāko, Nakulā ca Sujātā ca dve aggasāvikā, nāgarukkhova bodhi, aṭṭhapaṇṇāsahatthubbedhaṁ sarīraṁ ahosi, navuti vassasahassāni āyuppamāṇanti.

Tassa aparabhāge ekaṁ asaṅkhyeyyaṁ atikkamitvā ekasmiṁyeva kappe tayo Buddhā nibbattiṁsu **Anomadassī, Padumo, Nārado**ti. **Anomadassissa** Bhagavato tayo sāvakasannipātā, paṭhame aṭṭhabhikkhusatasahassāni ahesuṁ, dutiye satta, tatiye cha. Tadā bodhisatto eko **yakkhasenāpati** ahosi mahiddhiko mahānubhāvo anekakoṭisatasahassānaṁ yakkhānaṁ adhipati. So "Buddho uppanno"ti sutvā āgantvā Buddhappamukhassa bhikkhusaṁghassa mahādānaṁ adāsi. Satthāpi naṁ "anāgate Buddho bhavissasī"ti byākāsi.

Anomadassissa pana Bhagavato Candavatī nāma nagaraṁ ahosi, Yasavā nāma rājā pitā, Yasodharā nāma mātā, Nisabho ca Anomo ca dve aggasāvakā, Varuṇo nāma upaṭṭhāko, Sundarī ca Sumanā ca dve aggasāvikā, ajjunarukkho bodhi, sarīraṁ aṭṭhapaṇṇāsahatthubbedhaṁ ahosi, vassasatasahassaṁ āyūti.

Tassa aparabhāge **Padumo** nāma Satthā udapādi. Tassāpi tayo sāvakasannipātā, paṭhamasannipāte koṭisatasahassabhikkhū ahesuṁ, dutiye tīṇi satasahassāni, tatiye agāmake araññe mahāvanasaṇḍavāsīnaṁ bhikkhūnaṁ dve satasahassāni. Tadā Tathāgate tasmiṁyeva vanasaṇḍe vasante bodhisatto **sīho** hutvā Satthāraṁ nirodhasamāpattisamāpannaṁ disvā pasannacitto vanditvā padakkhiṇaṁ

katvā pītisomanassajāto tikkhattuṁ sīhanādaṁ naditvā sattāhaṁ Buddhārammaṇaṁ pītiṁ avijahitvā pītisukheneva gocarāya apakkamitvā jīvitapariccāgaṁ katvā payirupāsamāno aṭṭhāsi. Satthā sattāhaccayena nirodhā vuṭṭhito sīhaṁ oloketvā "bhikkhusaṁghepi cittaṁ pasādetvā saṁghaṁ vandissatī"ti "bhikkhusaṁgho āgacchatū"ti cintesi. Bhikkhū tāvadeva āgamiṁsu. Sīho saṁghe cittaṁ pasādeti. Satthā tassa mānasaṁ oloketvā "anāgate Buddho bhavissasī"ti byākāsi.

Padumassa pana Bhagavato Campakaṁ nāma nagaraṁ ahosi, Asamo nāma rājā pitā, mātā Asamā nāma, Sālo ca Upasālo ca dve aggasāvakā, Vuruṇo nāma upaṭṭhāko, Rāmā ca Surāmā ca dve aggasāvikā, soṇarukkho nāma bodhi, aṭṭhapaṇṇāsahatthubbedhaṁ sarīraṁ ahosi, āyu vassasatasahassanti.

Tassa aparabhāge **Nārado** nāma Satthā udapādi. Tassāpi tayo sāvakasannipātā, paṭhamasannipāte koṭisatasahassabhikkhū ahesuṁ, dutiye navutikoṭisahassāni, tatiye asītikoṭisahassāni. Tadā **bodhisatto isipabbajjaṁ** pabbajitvā pañcasu abhiññāsu, aṭṭhasu ca samāpattīsu ciṇṇavasī hutvā Buddhappamukhassa bhikkhusaṁghassa mahādānaṁ datvā lohitacandanena pūjamakāsi, sopi naṁ "anāgate Buddho bhavissasī"ti byākāsi.

Tassa pana Bhagavato Dhaññavatī nāma nagaraṁ ahosi, Sudevo nāma khattiyo pitā, Anomā nāma mātā, Bhaddasālo ca Jitamitto ca dve aggasāvakā, Vāsiṭṭho nāma upaṭṭhāko, Uttarā ca Phaggunī ca dve aggasāvikā, mahāsoṇarukkho bodhi, sarīraṁ aṭṭhāsītihatthubbedhaṁ ahosi, navuti vassasahassāni āyūti.

Nāradabuddhassa pana aparabhāge ekaṁ asaṅkhyeyyaṁ atikkamitvā ito satasahassakappamatthake ekasmiṁ kappe ekova **Padumuttaro** nāma Buddho udapādi. Tassāpi tayo sāvakasannipātā, paṭhamasannipāte koṭisatasahassabhikkhū ahesuṁ, dutiye Vebhārapabbate navutikoṭisahassāni, tatiye asītikoṭisahassāni. Tadā bodhisatto **Jaṭilo** nāma mahāraṭṭhiyo hutvā Buddhappamukhassa bhikkhusaṁghassa sacīvaraṁ

dānaṁ adāsi. Sopi naṁ "anāgate Buddho bhavissasī"ti byākāsi. Padumuttarassa pana Bhagavato kāle titthiyā nāma nāhesuṁ, sabbe devamanussā Buddhameva saraṇamakaṁsu.

Tassa nagaraṁ Haṁsavatī nāma ahosi, pitā Ānando nāma khattiyo, mātā Sujātā nāma, Devalo[1] ca Sujāto ca dve aggasāvakā, Sumano nāma upaṭṭhāko, Amitā ca Asamā ca dve aggasāvikā, salalarukkho bodhi, sarīraṁ aṭṭhāsītihatthubbedhaṁ ahosi, sarīrappabhā samantato dvādasa yojanāni gaṇhi, vassasatasahassaṁ āyūti.

Tassa aparabhāge sattatikappasahassāni[2] atikkamitvā (Ito tiṁsakappasahassamatthake)[3] **Sumedho** ca **Sujāto** cāti ekasmiṁ kappe dve Buddhā nibbattiṁsu. Sumedhassāpi tayo sāvakasannipātā, paṭhamasannipāte Sudassananagare koṭisatakhīṇāsavā ahesuṁ, dutiye navutikoṭiyo, tatiye asītikoṭiyo. Tadā bodhisatto **Uttaro** nāma brāhmaṇamāṇavo hutvā nidahitvā ṭhapitaṁyeva asītikoṭidhanaṁ vissajjetvā Buddhappamukhassa bhikkhusaṁghassa mahādānaṁ datvā dhammaṁ sutvā saraṇesu patiṭṭhāya nikkhamitvā pabbaji. Sopi naṁ "anāgate Buddho bhavissasī"ti byākāsi.

Sumedhassa Bhagavato Sudassanaṁ nāma nagaraṁ ahosi, Sudatto nāma rājā pitā, mātāpi Sudattā nāma, Saraṇo ca Sabbakāmo ca dve aggasāvakā, Sāgaro nāma upaṭṭhāko, Rāmā ca Surāmā ca dve aggasāvikā, mahānīparukkho[4] bodhi, sarīraṁ aṭṭhāsītihatthubbedhaṁ ahosi, āyu navuti vassasahassānīti.

Tassa aparabhāge **Sujāto** nāma Satthā udapādi. Tassāpi tayo sāvakasannipātā, paṭhamasannipāte saṭṭhi bhikkhusatasahassāni

---

1. Devilo (Ka) 345 piṭṭhe Buddhavaṁse passitabbaṁ.
2. Tiṁsakappasahassāni (sabbattha) Buddhavaṁsapāḷi-aṭṭhakathāhi saṁsandetabbaṁ.
3. ( ) Sabbatthapi na dissati. Buddhavaṁsapāḷiñca Padumuttarabuddhavaṁse 234 piṭṭhe vuttaṭṭhakathāvacanañca nissāya paṭipūritamidaṁ padadvayaṁ.
4. Mahānimbarukkho (Syā, Ka)

Ahesuṁ, dutiye paññāsaṁ, tatiye cattālīsaṁ. Tadā bodhisatto **cakkavattirājā** hutvā "Buddho uppanno"ti sutvā upasaṅkamitvā dhammaṁ sutvā Buddhappamukhassa bhikkhusaṁghassa saddhiṁ sattahi ratanehi catumahādīparajjaṁ datvā Satthu santike pabbaji. Sakalaraṭṭhavāsino raṭṭhuppādaṁ gahetvā ārāmikakiccaṁ sādhentā Buddhappamukhassa bhikkhusaṁghassa niccaṁ mahādānaṁ adaṁsu. Sopi naṁ Satthā byākāsi.

Tassa Bhagavato nagaraṁ Sumaṅgalaṁ nāma ahosi, Uggato nāma rājā pitā, Pabhāvatī nāma mātā, Sudassano ca Sudevo ca dve aggasāvakā, Nārado nāma upaṭṭhāko, Nāgā ca Nāgasamālā ca dve aggasāvikā, mahāveḷurukkho[1] bodhi, so kira mandacchiddo ghanakkhandho upariniggatāhi mahāsākhāhi morapiñchakalāpo viya virocittha. Tassa Bhagavato sarīraṁ paṇṇāsahatthubbedhaṁ ahosi, āyu navuti vassasahassānīti.

Tassa aparabhāge ito aṭṭhārasakappasatamatthake ekasmiṁ kappe **Piyadassī, Atthadassī, Dhammadassī**ti tayo Buddhā nibbattiṁsu. **Piyadassissāpi** tayo sāvakasannipātā. Paṭhame koṭisatasahassabhikkhū ahesuṁ, dutiye navutikoṭiyo, tatiye asītikoṭiyo. Tadā bodhisatto **Kassapo** nāma māṇavo tiṇṇaṁ vedānaṁ pāraṅgato hutvā Satthu dhammadesanaṁ sutvā koṭisatasahassadhanapariccāgena saṁghārāmaṁ kāretvā saraṇesu ca sīlesu ca patiṭṭhāsi. Atha naṁ Satthā "aṭṭhārasakappasataccayena Buddho bhavissasī"ti byākāsi.

Tassa Bhagavato Anomaṁ nāma nagaraṁ ahosi, pitā Sudinno nāma rājā, mātā Candā nāma, Pālito ca Sabbadassī ca dve aggasāvakā, Sobhito nāma upaṭṭhāko, Sujātā ca dhammadinnā ca dve aggasāvikā, kakudharukkho[2] bodhi, sarīraṁ asītihatthubbedhaṁ ahosi, navuti vassasahassāni āyūti.

Tassa aparabhāge **Atthadassī** nāma Bhagavā udapādi. Tassāpi tayo sāvakasannipātā. Paṭhame aṭṭhanavuti bhikkhusatasahassāni ahesuṁ, dutiye aṭṭhāsītisahassāni, tathā tatiye. Tadā bodhisatto

1. Mahāveṇurukkho (Sī)
2. Piyaṅgurukkho (bahūsu) 352 piṭṭhe Buddhavaṁse Jātaka-Ṭṭha 1. 47 piṭṭhe ca passitabbaṁ.

Susīmo nāma mahiddhiko tāpaso hutvā devalokato mandāravapupphacchattaṁ āharitvā Satthāraṁ pūjesi. Sopi naṁ Satthā byākāsi.

Tassa Bhagavato Sobhanaṁ nāma nagaraṁ ahosi, Sāgaro nāma rājā pitā, Sudassanā nāma mātā, Santo ca Upasanto ca dve aggasāvakā, Abhayo nāma upaṭṭhāko, Dhammā ca Sudhammā ca dve aggasāvikā, campakarukkho bodhi, sarīraṁ asītihatthubbedhaṁ ahosi, sarīrappabhā samantato sabbakālaṁ yojanamattaṁ pharitvā aṭṭhāsi, āyu vassasatasahassanti.

Tassa aparabhāge **Dhammadassī** nāma Satthā udapādi. Tassāpi tayo sāvakasannipātā. Paṭhamasannipāte koṭisatabhikkhū[1] ahesuṁ, dutiye navutikoṭiyo[2], tatiye asītikoṭiyo. Tadā bodhisatto **Sakko devarājā** hutvā dibbagandhapupphehi ca dibbatūriyehi ca pūjamākāsi. Sopi naṁ Satthā byākāsi.

Tassa Bhagavato Saraṇaṁ nāma nagaraṁ ahosi, pitā Saraṇo nāma rājā, mātā Sunandā nāma, Padumo ca Phussadevo ca dve aggasāvakā, Sunetto nāma upaṭṭhāko, Khemā ca Sabbanāmā[3] ca dve aggasāvikā, rattaṅkurarukkho[4] bodhi, "Kakudharukkho"tipi "Bimbijālo"tipi[5] vuccati, sarīraṁ panassa asītihatthubbedhaṁ ahosi, vassasatasahassaṁ āyūti.

Tassa aparabhāge ito catunavutikappamatthake ekasmiṁ kappe ekova **Siddhattho** nāma Buddho udapādi. Tassāpi tayo sāvakasannipātā. Paṭhamasannipāte koṭisatasahassabhikkhū ahesuṁ, dutiye navutikoṭiyo, tatiye asītikoṭiyo. Tadā bodhisatto uggatejo abhiññābalasampanno **Maṅgalo** nāma tāpaso hutvā mahājambuphalaṁ āharitvā Tathāgatassa adāsi. Satthā taṁ phalaṁ paribhuñjitvā "catunavutikappamatthake Buddho bhavissasī"ti bodhisattaṁ byākāsi.

---

1. Koṭisatasahassabhikkhū (Buddhavaṁse 355 piṭṭhe)
2. Sattatikoṭiyo (Sī, Syā)
3. Saccanāmā (Sī, Syā)
4. Rattakuravakarukkho (Sī), rattaṅkururavakarukkho (Syā)
5. Bimbajālotipi (Ka)

Tassa Bhagavato nagaraṁ Vebhāraṁ nāma ahosi, pitā Jayaseno nāma rājā, mātā Suphassā nāma, Sambalo ca Sumitto ca dve aggasāvakā, Revato nāma upaṭṭhāko, Sīvalā ca Surāmā ca dve aggasāvikā, kaṇikārarukkhā bodhi, sarīraṁ saṭṭhihatthubbedhaṁ ahosi, vassasatasahassaṁ āyūti.

Tassa aparabhāge ito dvenavutikappamatthake **Tisso, Phusso**ti ekasmiṁ kappe dve Buddhā nibbattiṁsu. **Tissassa** pana Bhagavato tayo sāvakasannipātā. Paṭhamasannipāte bhikkhūnaṁ koṭisataṁ ahosi, dutiye navutikoṭiyo, tatiye asītikoṭiyo. Tadā bodhisatto mahābhogo mahāyaso **Sujāto** nāma khattiyo hutvā isipabbajjaṁ pabbajitvā mahiddhikabhāvaṁ patvā "Buddho uppanno"ti sutvā dibbamandāravapadumapāricchattakapupphāni ādāya catuparisamajjhe gacchantaṁ Tathāgataṁ pūjesi, ākāse pupphavitānaṁ hutvā aṭṭhāsi. Sopi naṁ Satthā "ito dvenavutikappamatthake[1] Buddho bhavissasī"ti byākāsi.

Tassa Bhagavato Khemaṁ nāma nagaraṁ ahosi, pitā Janasandho nāma khattiyo, mātā Padumā nāma, Brahmadevo ca Udayo ca dve aggasāvakā, Samaṅgo[2] nāma upaṭṭhāko, Phussā ca Sudattā ca dve aggasāvikā, asanarukkho bodhi, sarīraṁ saṭṭhihatthubbedhaṁ ahosi, vassasatasahassaṁ āyūti.

Tassa aparabhāge **Phusso** nāma Satthā udapādi. Tassāpi tayo sāvakasannipātā, paṭhamasannipāte saṭṭhi bhikkhusatasahassāni ahesuṁ, dutiye paṇṇāsa, tatiye dvattiṁsa. Tadā bodhisatto **Vijitāvī** nāma khattiyo hutvā mahārajjaṁ pahāya Satthu santike pabbajitvā tīṇi piṭakāni uggahetvā mahājanassa dhammakathaṁ kathesi. Sīlapāramiñca pūresi. Sopi naṁ "Buddho bhavissasī"ti byākāsi.

Tassa Bhagavato Kāsi nāma nagaraṁ ahosi, Jayaseno nāma rājā pitā, Sirimā nāma mātā, Surakkhito ca Dhammaseno ca dve aggasāvakā, Sabhiyo nāma upaṭṭhāko, Cālā ca Upacālā ca dve

1. Dvinavutikappe (Sī) 2. Sumaṅgalo (Ka) 360 piṭṭhe Buddhavaṁse passitabbaṁ.

aggasāvikā, āmalakarukkho bodhi, sarīraṁ aṭṭhapaṇṇāsahatthubbedhaṁ ahosi, navuti vassasahassāni āyūti.

Tassa aparabhāge ito ekanavutikappe **Vipassī** nāma Bhagavā udapādi. Tassāpi tayo sāvakasannipātā, paṭhamasannipāte aṭṭhasaṭṭhi bhikkhusatasahassāni ahesuṁ, dutiye ekasatasahassaṁ, tatiye asīti sahassāni. Tadā bodhisatto mahiddhiko mahānubhāvo **Atulo** nāma nāgarājā hutvā sattaratanakhacitaṁ sovaṇṇamayaṁ mahāpīṭhaṁ Bhagavato adāsi. Sopi naṁ Satthā "ito ekanavutikappe Buddho bhavissasī"ti byākāsi.

Tassa Bhagavato Bandhumatī nāma nagaraṁ ahosi, Bandhumā nāma rājā pitā, Bandhumatī nāma mātā, Khaṇḍo ca Tisso ca dve aggasāvakā, Asoko nāma upaṭṭhāko, Candā ca Candamittā ca dve aggasāvikā, pāṭalirukkho[1] bodhi, sarīraṁ asītihatthubbedhaṁ ahosi, sarīrappabhā sadā satta yojanāni pharitvā aṭṭhāsi, asīti vassasahassāni āyūti.

Tassa aparabhāge ito ekatiṁsakappe **Sikhī, Vessabhū** cāti dve Buddhā ahesuṁ. **Sikhissāpi** Bhagavato tayo sāvakasannipātā, paṭhamasannipāte bhikkhusatasahassaṁ ahosi, dutiye asītisahassāni, tatiye sattati. Tadā bodhisatto **Arindamo** nāma rājā hutvā Buddhappamukhassa bhikkhusaṁghassa sacīvaraṁ mahādānaṁ pavattetvā sattaratanapaṭimaṇḍitaṁ hatthiratanaṁ datvā hatthippamāṇaṁ katvā kappiyabhaṇḍaṁ adāsi. Sopi naṁ "ito ekatiṁsakappe Buddho bhavissasī"ti byākāsi.

Tassa pana Bhagavato Aruṇavatī nāma nagaraṁ ahosi, Aruṇo nāma Khattiyo pitā, Pabhāvatī nāma mātā, Abhibhū ca Sambhavo ca dve aggasāvakā, Khemaṅkaro nāma upaṭṭhāko, Sakhilā ca Padumā ca dve aggasāvikā, puṇḍarīkarukkho bodhi, sarīraṁ sattatihatthubbedhaṁ ahosi, sarīrappabhā yojanattayaṁ pharitvā aṭṭhāsi, sattati vassasahassāni āyūti.

Tassa aparabhāge **Vessabhū** nāma Satthā udapādi. Tassāpi tayo sāvakasannipātā, paṭhamasannipāte asīti bhikkhusahassāni ahesuṁ,

1. Pāṭalīrukkho (Sī)

dutiye sattati, tatiye saṭṭhi. Tadā bodhisatto **Sudassano** nāma rājā hutvā Buddhappamukhassa bhikkhusaṁghassa sacīvaraṁ mahādānaṁ datvā Satthu santike pabbajitvā ācāraguṇasampanno Buddharatane cittīkārapītibahulo ahosi. Sopi naṁ "ito ekatiṁse kappe Buddho bhavissasī"ti byākāsi.

Tassa pana Bhagavato Anomaṁ nāma nagaraṁ ahosi, Suppatīto nāma rājā pitā, Yasavatī nāma mātā, Soṇo ca Uttaro ca dve aggasāvakā, Upasanto nāma upaṭṭhāko, Dāmā ca Samālā ca dve aggasāvikā, sālarukkho bodhi, sarīraṁ saṭṭhihatthubbedhaṁ ahosi, saṭṭhi vassasahassāni āyūti.

Tassa aparabhāge imasmiṁ kappe cattāro Buddhā nibbattā **Kakusandho, Koṇāgamano, Kassapo, amhākaṁ Bhagavā**ti. **Kakusandhassa** Bhagavato eko sāvakasannipāto, tattha cattālīsa bhikkhusahassāni ahesuṁ. Tadā bodhisatto **Khemo** nāma rājā hutvā Buddhappamukhassa bhikkhusaṁghassa sapattacīvaraṁ mahādānañceva añjanādibhesajjāni ca datvā Satthu dhammadesanaṁ sutvā pabbaji. Sopi naṁ Satthā byākāsi.

Kakusandhassa pana Bhagavato Khemaṁ nāma nagaraṁ ahosi, Aggidatto nāma brāhmaṇo pitā, Visākhā nāma brāhmaṇī mātā, Vidhuro ca Sañjīvo ca dve aggasāvakā, Buddhijo nāma upaṭṭhāko, Sāmā ca Campā[1] ca dve aggasāvikā, mahāsīrīsarukkho bodhi, sarīraṁ cattālīsahatthubbedhaṁ ahosi, cattālīsa vassasahassāni āyūti.

Tassa aparabhāge **Koṇāgamano** nāma Satthā udapādi. Tassāpi eko sāvakasannipāto, tattha tiṁsa bhikkhusahassāni ahesuṁ. Tadā bodhisatto **Pabbato** nāma rājā hutvā amaccagaṇaparivuto Satthu santikaṁ gantvā dhammadesanaṁ sutvā Buddhappamukhaṁ bhikkhusaṁghaṁ nimantetvā mahādānaṁ pavattetvā pattuṇṇacīnapaṭṭakoseyyakambaladukulāni ceva suvaṇṇapādukañca[2] datvā Satthu santike pabbaji. Sopi naṁ Satthā byākāsi.

Tassa Bhagavato Sobhavatī nāma nagaraṁ ahosi, Yaññadatto nāma brāhmaṇo pitā, Uttarā nāma brāhmaṇī mātā, Bhiyyaso ca

---

1. Rambhā (Ka) Buddhavaṁse 372 piṭṭhe, Jātaka-Ṭṭha 1. 51 piṭṭhe ca passitabbaṁ.
2. Suvaṇṇapaṭṭakañca (Sī), suvaṇṇapaṭākañca (Syā, Ka)

Uttaro ca dve aggasāvakā, Sotthijo nāma upaṭṭhāko, Samuddā ca Uttarā ca dve aggasāvikā, udumbararukkho bodhi, sarīraṁ tiṁsahatthubbedhaṁ ahosi, tiṁsa vassasahassāni āyūti.

Tassa aparabhāge **Kassapo** nāma Satthā udapādi. Tassāpi ekova sāvakasannipāto, tattha vīsati bhikkhusahassāni ahesuṁ. Tadā bodhisatto **Jotipālo** nāma māṇavo tiṇṇaṁ vedānaṁ pāragū bhūmiyañceva antalikkhe ca pākaṭo Ghaṭikārassa kumbhakārassa mitto ahosi, so tena saddhiṁ Satthāraṁ upasaṅkamitvā dhammakathaṁ sutvā pabbajitvā[1] āraddhavīriyo tīṇi piṭakāni uggahetvā vattāvattasampattiyā[2] Buddhasāsanaṁ sobhesi. Sopi naṁ Satthā byākāsi.

Tassa Bhagavato jātanagaraṁ Bārāṇasī nāma ahosi, Brahmadatto nāma brāhmaṇo pitā, Dhanavatī[3] nāma brāhmaṇī mātā, Tisso ca Bhāradvājo ca dve aggasāvakā, Sabbamitto nāma upaṭṭhāko, Anuḷā[4] ca Uruveḷā[5] ca dve aggasāvikā, nigrodharukkho bodhi, sarīraṁ vīsatihatthubbedhaṁ ahosi, vīsati vassasahassāni āyūti.

Tassa pana Bhagavato orabhāge ṭhapetvā imaṁ Sammāsambuddhaṁ añño Buddho nāma natthi. Iti **Dīpaṅkarādīnaṁ catuvīsatiyā Buddhānaṁ** santike laddhabyākaraṇo pana bodhisatto ye'nena—

> "Manussattaṁ liṅgasampatti, hetu Satthāradassanaṁ.
> Pabbajjā guṇasampatti, adhikāro ca chandatā.
> Aṭṭhadhammasamodhānā, abhinīhāro samijjhatī"ti[6]—

Ime aṭṭha dhammaṁ samodhānetvā Dīpaṅkarapādamūle katābhinīhārena "handa Buddhakare dhamme vicināmi ito cito"ti ussāhaṁ katvā "vicinanto tadā dakkhiṁ, paṭhamaṁ dānapāramin"ti dānapāramitādayo Buddhakarā dhammā[7] diṭṭhā, te pūrento yāva Vessantarattabhāvā āgami. Āgacchanto ca ye te katābhinīhārānaṁ bodhisattānaṁ ānisaṁsā saṁvaṇṇitā—

---

1. Pasīditvā pabbajitvā (Sī)
2. Vattasampattiyā (Sī, Syā) Jātaka-Ṭṭha 1. 52 piṭṭhe passitabbaṁ.
3. Candavatī (Sī)
4. Aruṇā (Syā)
5. Uruvelā (Syā)
6. Khu 4. 311 piṭṭhe Buddhavaṁse.
7. Buddhakārakadhammā (Sī, Syā)

* “Evaṁ sabbaṅgasampannā, bodhiyā niyatā narā.
Saṁsaraṁ dīghamaddhānaṁ, kappakoṭisatehipi.

Avīcimhi nuppajjanti, tathā lokantaresu ca.
Nijjhāmataṇhā khuppipāsā, na honti Kālakañjikā[1].

Na honti khuddakā pāṇā, uppajjantāpi duggatiṁ.
Jāyamānā manussesu, jaccandhā na bhavanti te.

Sotavekallatā natthi, na bhavanti mūgapakkhikā.
Itthibhāvaṁ na gacchanti, ubhatobyañjanapaṇḍakā.

Na bhavanti pariyāpannā, bodhiyā niyatā narā.
Muttā ānantarikehi, sabbattha suddhagocarā.

Micchādiṭṭhiṁ na sevanti, kammakiriyadassanā.
Vasamānāpi saggesu, asaññaṁ[2] nupapajjare.

Suddhāvāsesu devesu, hetu nāma na vijjati.
Nekkhammaninnā sappurisā, visaṁyuttā bhavābhave.
Caranti lokatthacariyāyo[3], pūrenti[4] sabbapāramī”ti.

Te ānisaṁse adhigantvāva āgato. Pāramiyo pūrentassa ca tassa Akitti[5]brāhmaṇakāle Saṅkhabrāhmaṇakāle Dhanañcayarājakāle Mahāsudassanarājakāle Mahāgovindakāle Nimimahārājakāle Candakumārakāle Visayhaseṭṭhikāle Sivirājakāle Vessantararājakāleti dānapāramitāya pūritattabhāvānaṁ parimāṇaṁ nāma natthi. Ekantena panassa Sasapaṇḍitajātakāle—

“Bhikkhāya upagataṁ disvā, sakattānaṁ pariccajiṁ.
Dānena me samo natthi, esā me dānapāramī”ti[6]—

Evaṁ attapariccāgaṁ karontassa **dānapāramitā** paramatthaparamī nāma[7] jātā.

---

1. Kālakañjakā (Sī), Kālakañcikā (Ka) 2. Asaññiṁ (Syā) 3. Lokatthacariyāya (Sī)
4. Pūrentā (Ka) 5. Akatti (Ka)
6. Khu 4. 398 Cariyāpiṭake. 7. Paramatthapāramitā nāma (Sī, Syā)

* Apadāna-Ṭṭhā 1. 55; Jātaka-Ṭṭha 1. 53; Buddhavaṁsa-Ṭṭha 316; Cariyāpiṭaka-Ṭṭha 321 piṭṭhādīsu.

Tāthā Sīlavanāgarājakāle Campeyyanāgarājakāle Bhūridattanāgarājakāle Chaddantanāgarājakāle Jayaddisarājaputtakāle Alīnasattukumārakāleti sīlapāramitāya pūritattabhāvānaṁ parimāṇaṁ nāma natthi. Ekantena panassa Saṅkhapālajātakāle—

"Sūlehipi vijjhiyanto, koṭṭiyantopi sattihi[1].
Bhojaputte na kuppāmi, esā me sīlapāramī"ti[2]—

Evaṁ attapariccāgaṁ karontassa **sīlapāramitā** paramatthapāramī nāma jātā.

Tathā Somanassakumārakāle Hatthipālakumārakāle Ayogharapaṇḍitakāleti mahārajjaṁ pahāya nekkhammapāramitāya pūritattabhāvānaṁ parimāṇaṁ nāma natthi. Ekantena panassa Cūḷasutasomajātakāle—

"Mahārajjaṁ hatthagataṁ, kheḷapiṇḍaṁva chaḍḍayiṁ.
Cajato na hoti laganaṁ, esā me nekkhammapāramī"ti—

Evaṁ nissaṅgatāya rajjaṁ chaḍḍetvā nikkhantassa **nekkhammapāramitā** paramatthapāramī nāma jātā.

Tathā Vidhurapaṇḍitakāle Mahāgovindapaṇḍitakāle Kudālapaṇḍitakāle Arakapaṇḍitakāle Bodhiparibbājakakāle Mahosadhapaṇḍitakāleti paññāpāramitāya pūritattabhāvānaṁ parimāṇaṁ nāma natthi. Ekantena panassa Sattubhastajātake Senakapaṇḍitakāle—

"Paññāya vicinantohaṁ, brāhmaṇaṁ mocayiṁ dukhā.
Paññāya me samo natthi, esā me paññāpāramī"ti—

Antobhastagataṁ sappaṁ dassentassa **paññāpāramitā** paramatthapāramī nāma jātā.

Tathā vīriyapāramitādīnampi pūritattabhāvānaṁ parimāṇaṁ nāma natthi. Ekantena panassa Mahājanakajātake—

"Atīradassī jalamajjhe, hatā sabbeva mānusā.
Cittassa aññathā natthi, esā me vīriyapāramī"ti—

---

1. Sūlehi vijjhayantepi, koṭṭayantepi sattihi (Sī) 2. Khu 4. 407 piṭṭhe Cariyāpiṭake.

evaṁ mahāsamuddaṁ tarantassa **vīriyapāramitā** paramatthapāramī nāma jātā.

Khantivādījātake—

> “Acetanaṁva koṭṭente, tiṇhena[1] pharasunā mamaṁ.
> Kāsirāje na kuppāmi, esā me khantipāramī”ti—

Evaṁ acetanabhāvena viya mahādukkhaṁ adhivāsentassa **khantipāramitā** paramatthapāramī nāma jātā.

Mahāsutasomajātake—

> “Saccavācaṁ anurakkhanto, cajitvā mama jīvitaṁ.
> Mocesiṁ ekasataṁ khattiye, esā me saccapāramī”ti—

Evaṁ jīvitaṁ cajitvā saccamanurakkhantassa **saccapāramitā** paramatthapāramī nāma jātā.

Mūgapakkhajātake—

> “Mātā pitā na me dessā, napi dessaṁ mahāyasaṁ[2].
> Sabbaññutaṁ piyaṁ mayhaṁ, tasmā vatamadhiṭṭhahin”ti—

Evaṁ jīvitaṁ cajitvā vataṁ adhiṭṭhantassa **adhiṭṭhānapāramitā** paramatthapāramī nāma jātā.

Ekarājajātake[3]—

> “Na ma koci uttasati, napihaṁ bhāyāmi kassaci.
> Mettābalenupatthaddho, ramāmi pavane tadā”ti[4]—

Evaṁ jīvitaṁ anapaloketvā mettāyantassa **mettāpāramitā** paramatthapāramī nāma jātā.

---

1. Tikkhena (Ka)
2. Attā me na ca dessiyo (Khu 4. 413 Cariyāpiṭake)
3. Evameva sabbattha, Suvaṇṇasāmacariyāpiṭakeyeva pana ayaṁ gāthā dissati.
4. Khu 4. 418 piṭṭhe Cariyāpiṭake.

Lomahaṁsajātake—

“Susāne seyyaṁ kappemi, chavaṭṭhikaṁ upanidhāyahaṁ.
Gāmaṇḍalā[1] upāgantvā, rūpaṁ dassenti’nappakan”ti—

Evaṁ gāmadārakesu niṭṭhubhanādīhi ceva mālāgandhūpahārādīhi ca sukhadukkhaṁ uppādentesupi upekkhanaṁ anativattentassa **upekkhāpāramitā** paramatthapāramī nāma jātā. Ayamettha saṅkhepo, vitthārato panesa attho Cariyāpiṭakato gahetabbo.

Evaṁ pāramiyo pūretvā Vessantarattabhāve ṭhito—

“Acetanāyaṁ pathavī, aviññāya sukhaṁ dukhaṁ.
Sāpi dānabalā mayhaṁ, sattakkhattuṁ pakampathā”ti[2]—

Evaṁ mahāpathavīkampanāni[3] mahāpuññāni katvā āyupariyosāne[4] tato cuto Tusitabhavane nibbatti, tattha aññe deve dasahi ṭhānehi adhigaṇhitvā “yāvatāyukaṁ dibbasampattiṁ anubhavanto manussagaṇanāya ( )[5] idāni sattahi divasehi āyukkhayaṁ pāpuṇissatī”ti vatthāni kilissanti, mālā milāyanti, kacchehi sedā muccanti, kāye vevaṇṇiyaṁ okkamati, devo devāsane na saṇṭhahatīti imesu pañcasu pubbanimittesu uppannesu tāni disvā “suññā vata bho saggā bhavissantī”ti saṁvegajātāhi devatāhi mahāsattassa pūritapāramibhāvaṁ ñatvā “imasmiṁ idāni aññaṁ devalokaṁ anupagantvā manussaloke uppajjitvā Buddhabhāvaṁ patte puññāni katvā cutā cutā manussā devalokaṁ paripūressantī”ti cintetvā—

“Yadāhaṁ Tusite kāye, Santusito[6] nāmahaṁ tadā.
Dasasahassī samāgantvā, yācanti pañjalī mamaṁ.

Kālo kho te[7] Mahāvīra, uppajja mātukucchiyaṁ.
Sadevakaṁ tārayanto, bujjhassu amataṁ padan”ti[8].

---

1. Gomaṇḍalā (Sī), gāmamaṇḍalā (Syā) Khu 4. 419 piṭṭhe passitabbaṁ
2. Khu 4. 396 piṭṭhe.
3. Mahāpathavīkampanādikāraṇāni (Ka)
4. Āyūhapariyosāne (Syā, Ka)
5. (Saṭṭhivassasatasahassādhikāni sattapaññāsakoṭiyo) (Syā,Ka)
6. Santussito (Ka)
7. Kāloyaṁ te (Sī) Kālo deva (Ka)
8. Khu 4. 305 piṭṭhe Buddhavaṁse.

Evaṁ Buddhabhāvatthāya āyācito kālaṁ dīpaṁ desaṁ kulaṁ janettiyā āyuppamāṇanti[1] imāni * **pañca mahāvilokanāni** viloketvā katasanniṭṭhāno tato cuto Sakyarājakule paṭisandhiṁ gahetvā tattha mahāsampattiyā parihariyamāno[2] anukkamena bhadrayobbanaṁ anupāpuṇi. Imasmiṁ antare "sato sampajāno Ānanda bodhisatto Tusitā kāyā cavitvā mātukucchiṁ okkamī"ti-ādīnaṁ[3] suttapadānañceva tesaṁ Aṭṭhakathāya ca vasena vitthāro veditabbo.

So tiṇṇaṁ utūnaṁ anucchavikesu tīsu pāsādesu devalokasiriṁ viya rajjasiriṁ anubhavamāno uyyānakīḷāya gamanasamaye anukkamena jiṇṇabyādhimatasaṅkhāte tayo devadūte disvā sañjātasaṁvego nivattitvā catutthavāre pabbajitaṁ disvā "sādhu pabbajjā"ti pabbajjāya ruciṁ uppādetvā uyyānaṁ gantvā tattha divasabhāgaṁ khepetvā maṅgalapokkharaṇītīre nisinno kappakavesaṁ gahetvā āgatena Vissakammena devaputtena alaṅkatapaṭiyatto Rāhulabhaddassa jātasāsanaṁ sutvā puttasinehassa balavabhāvaṁ ñatvā "yāva idaṁ bandhanaṁ na vaḍḍhati, tāvadeva naṁ chindissāmī"ti cintetvā sāyaṁ nagaraṁ pavisanto—

"Nibbutā nūna sā mātā, nibbuto nūna so pitā.
Nibbutā nūna sā nārī, yassāyaṁ īdiso patī"ti—[4]

Kisāgotamiyā nāma pitucchādhītāya bhāsitaṁ imaṁ gāthaṁ sutvā "ahaṁ imāya nibbutapadaṁ sāvito"ti gīvato satasahassagghanikaṁ muttāhāraṁ muñcitvā tassā pesetvā attano bhavanaṁ pavisitvā sirisayane nisinno niddāvasena nāṭakānaṁ vippakāraṁ disvā nibbinnahadayo Channaṁ uṭṭhāpetvā Kaṇḍakaṁ[5] āharāpetvā Kaṇḍakaṁ āruyha Channasahāyova dasasahassilokadhātudevatāhi kataparivāro mahābhinikkhamanaṁ nikkhamitvā teneva rattāvasesena tīṇi mahārajjāni atikkamma Anomānadītīre pabbajitvā anukkamena Rājagahaṁ gantvā tattha piṇḍāya caritvā Paṇḍavapabbatapabbhāre nisinno Magadharājena rajjena nimantiyamāno taṁ paṭikkhipitvā sabbaññutaṁ patvā tassa vijitaṁ āgamanatthāya tena

---

1. Āyuparimāṇanti (Sī) 2. Paridhāriyamāno (Syā) 3. Ma 3. 161 piṭṭhe.
4. Buddhavaṁsa-Ṭṭha 328; Dhammapada-Ṭṭha 1. 54; Apadāna-Ṭṭha 1. 73; Jātaka-Ṭṭha 1. 71 piṭṭhesupi.
5. Kanthakaṁ (Sī), Kaṇṭhakaṁ (Syā)
* Buddhavaṁsa-Ṭṭha 3; Jātaka-Ṭṭha 1. 57; Apadāna-Ṭṭha 1. 59 piṭṭhesupi.

gahitapaṭiñño āḷārañca udakañca[1] upasaṅkamitvā tesaṁ santike adhigatavisesena aparituṭṭho chabbassāni mahāpadhānaṁ padahitvā visākhāpuṇṇamadivase pātova Senānigame[2] Sujātāya dinnaṁ pāyāsaṁ paribhuñjitvā Nerañjarāya nadiyā suvaṇṇapātiṁ pavāhetvā Nerañjarāya tīre mahāvanasaṇḍe nānāsamāpattīhi divasabhāgaṁ vītināmetvā sāyanhasamaye Sottiyena[3] dinnaṁ aṭṭhatiṇamuṭṭhiṁ gahetvā Kāḷena nāgarājena abhitthutaguṇo Bodhimaṇḍaṁ āruyha tiṇāni santharitvā "na tāvimaṁ pallaṅkaṁ bhindissāmi, yāva me na anupādāya āsavehi cittaṁ vimuccissatī"ti paṭiññaṁ katvā pācīnadisābhimukho nisīditvā sūriye anatthaṅgamiteyeva[4] mārabalaṁ vidhamitvā paṭhamayāme pubbenivāsañāṇaṁ, majjhimayāme cutūpapātañāṇaṁ patvā pacchimayāmāvasāne dasabalacatuvesārajjādisabbabuddhaguṇapaṭimaṇḍitaṁ Sabbaññutaññāṇaṁ paṭivijjhantoyeva imaṁ abhidhammanayasamuddaṁ adhigañchi. Evamassa **adhigamanidānaṁ** veditabbaṁ.

Evaṁ adhigatābhidhammo ekapallaṅkena nisinnasattāhaṁ, animisasattāhaṁ, caṅkamanasattāhañca atikkamitvā catutthe sattāhe sayambhūñāṇādhigamena adhigataṁ abhidhammaṁ vicinitvā aparānipi Ajapālamucalindarājāyatanesu tīṇi sattāhāni vītināmetvā aṭṭhame sattāhe Ajapālanigrodharukkhamūle nisinno dhammagambhīratāpaccavekkhaṇena appossukkataṁ āpajjamāno dasasahassimahābrahmaparivārena[5] Sahampatibrahmunā āyācitadhammadesano Buddhacakkhunā lokaṁ oloketvā brahmuno ajjhesanaṁ ādāya "kassa nu kho ahaṁ paṭhamaṁ dhammaṁ deseyyan"ti olokento Āḷārudakānaṁ kālaṅkatabhāvaṁ ñatvā pañcavaggiyānaṁ bhikkhūnaṁ bahūpakārataṁ anussaritvā uṭṭhāyāsanā Kāsipuraṁ gacchanto antarāmagge Upakena saddhiṁ mantetvā āsāḷhīpuṇṇamadivase Isipatane migadāye pañcavaggiyānaṁ bhikkhūnaṁ vasanaṭṭhānaṁ patvā te ananucchavikena samudācārena samudācarante saññāpetvā dhammacakkaṁ pavattento Aññāsikoṇḍaññattherappamukhā[6] aṭṭhārasa brahmakoṭiyo amatapānaṁ pāyesi. Evaṁ yāva dhammacakkappavattanā

---

1. Uddakañca (Sī, Syā)Ma 1. 222 piṭṭhe passitabbaṁ.
2. Senānīnigame (Sī)
3. Sotthiyena (sabbattha)
4. Anatthamiteyeva (Sī)
5. Dasasahassamahābrahmaparivārena (Syā)
6. Aññākoṇḍañña... (Sī, Syā), Aññātakoṇḍañña... (Ka)

desanānidānaṁ veditabbaṁ. Ayamettha saṅkhepo. Vitthāro pana sāṭṭhakathānaṁ **Ariyapariyesana**[1] **pabbajjasuttādīnaṁ**[2]vasena veditabbo.

Evaṁ adhigamanidānadesanānidānasampannassa panassa abhidhammassa aparānipi dūrenidānaṁ, avidūrenidānaṁ, santikenidānanti tīṇi nidānāni. Tattha Dīpaṅkarapādamūlato paṭṭhāya yāva Tusitapurā **dūrenidānaṁ** veditabbaṁ. Tusitapurato paṭṭhāya yāva Bodhimaṇḍā **avidūrenidānaṁ.** "Ekaṁ samayaṁ Bhagavā devesu viharati Tāvatiṁsesu pāricchattakamūle Paṇḍukambalasilāyaṁ. Tatra kho Bhagavā devānaṁ Tāvatiṁsānaṁ abhidhammakathaṁ kathesī"ti idamassa **santikenidānaṁ.** Ayaṁ tāva nidānakatā.

Nidānakathā niṭṭhitā.

---

1. Ma 1. 217 piṭṭhe.
2. Khu 1. 340 piṭṭhe Suttanipāte.

1. Cittuppādakaṇḍa

Tikamātikāpadavaṇṇanā

Idāni

“Iti me bhāsamānassa, abhidhammakathaṁ imaṁ.
Avikkhittā nisāmetha, dullabhā hi ayaṁ kathā”ti.

Evaṁ paṭiññātāya abhidhammakathāya kathanokāso sampatto. Tattha yasmā abhidhammo nāma Dhammasaṅgaṇī-ādīni sattappakaraṇāni, Dhammasaṅgaṇīpi[1] Cittuppādakaṇḍādīnaṁ vasena cattāri kaṇḍāni, Cittuppādakaṇḍampi mātikāpadabhājanīyavasena duvidhaṁ, tattha mātikā ādi, sāpi tikamātikā dukamātikāti duvidhā, tattha tikamātikā ādi, tikamātikāyapi kusalattikaṁ, kusalattikepi “kusalā dhammā”ti idaṁ padaṁ, tasmā—

Ito paṭṭhāya gambhīraṁ, abhidhammakathaṁ imaṁ.
Vuccamānaṁ nisāmetha, ekaggā sādhu sādhavoti.

1. “Kusalā dhammā, akusalā dhammā, abyākatā dhammā”ti ayaṁ tāva ādipadena laddhanāmo kusalattiko nāma. “Sukhāya vedanāya sampayuttā dhammā, dukkhāya vedanāya sampayuttā dhammā, adukkhamasukhāya vedanāya sampayuttā dhammā”ti ayaṁ sabbapadehi laddhanāmo vedanāttiko nāma. Evaṁ ādipadavasena vā sabbapadavasena vā sabbesampi tikadukānaṁ nāmaṁ veditabbaṁ. Sabbeva cete pañcadasahi paricchedehi vavatthitā. Tikānañhi eko paricchedo, dukānaṁ catuddasa. “Hetū dhammā, na hetū dhammā”ti-ādayo hi cha dukā ganthato ca atthato ca aññamaññasambandhena kaṇṇikā viya ghaṭā viya hutvā ṭhitattā “Hetugocchako”ti vuccati. Tato apare “sappaccayā dhammā, appaccayā dhammā”ti-ādayo satta dukā aññamaññaṁ asambandhā kevalaṁ dukasāmaññato uccinitvā uccinitvā visuṁ visuṁ gocchakantare ṭhapitattā, aññehi ca mahantaradukehi cūḷakattā “Cūḷantaradukā”ti[2] veditabbā. Tato paraṁ āsavadukādīnaṁ channaṁ vasena

1. Dhammasaṅgaṇiyāpi (Syā)
2. Cullakattā “Cullantaradukā”ti (Sī)

āsavagocchako, tathā saṁyojanadukādīnaṁ vasena saṁyojanagocchako, tathā gantha-oghayoganīvaraṇadukādīnaṁ vasena gantha-oghayoganīvaraṇagocchakā. Parāmāsadukādīnaṁ pañcannaṁ vasena parāmāsagocchakoti sabbepi satta gocchakā veditabbā. Tato paraṁ "sārammaṇā dhammā"ti-ādayo catuddasa mahantaradukā nāma. Tato upādānadukādayo cha dukā upādānagocchako nāma. Tato kilesadukādayo aṭṭha dukā kilesagocchako nāma. Tato paraṁ dassanenapahātabbadukādayo aṭṭhārasa dukā abhidhammamātikāya pariyosāne ṭhapitattā piṭṭhidukā nāma. "Vijjābhāgino dhammā, avijjābhāgino dhammā"ti-ādayo pana dvācattālīsa dukā suttantikadukā nāma. Evaṁ sabbepete pañcadasahi paricchedehi vavatthitāti veditabbā.

Evaṁ vavatthitā panete sappadesanippadesavasena dve[1] koṭṭhāsā honti. Tesu hi nava tikā, ekasattati ca dukā sappadesānaṁ rūpārūpadhammānaṁ parigahitattā sappadesā nāma. Avasesā terasa tikā, ekasattati ca dukā nippadesā nāma. Tattha tikesu tāva vedanāttiko vitakkattiko pītittiko uppannattiko atītattiko cattāro ārammaṇattikāti ime nava tikā sappadesā nāma. Dukesu hetugocchakādīnaṁ upādānagocchakapariyosānānaṁ navannaṁ gocchakānaṁ pariyosāne tayo tayo dukā, kilesagocchakapariyosāne cattāro dukā, cittasampayuttā dhammā cittavippayuttā dhammā, cittasaṁsaṭṭhā dhammā cittavisaṁsaṭṭhā dhammāti dve mahantaradukā, Suttantikadukesu adhivacanadukaṁ niruttidukaṁ paññattidukaṁ nāmarūpadukanti ime cattāro duke ṭhepetvā avasesā aṭṭhatiṁsa dukā cāti ete sappadesā nāma. Vuttāvasesā tikadukā sabbepi nippadesāti veditabbā.

Idāni "kusalā dhammā"ti-ādīnaṁ mātikāpadānaṁ ayamanupubbapadavaṇṇanā. **Kusala**saddo tāva ārogya anavajja cheka sukhavipākesu dissati. Ayañhi "kacci nu bhoto kusalaṁ, kacci bhoto anāmayan"ti-ādīsu[2] ārogye dissati. "Katamo pana bhante kāyasamācāro kusalo, yo kho mahārāja kāyasamācāro anavajjo"ti[3] ca "aparaṁ pana bhante

---

1. Dveva (Sī) 2. Khu 5. 327; Khu 6. 77 piṭṭhādīsu. 3. Ma 2. 318 piṭṭhe.

etadānuttariyaṁ[1], yathā Bhagavā dhammaṁ deseti kusalesu dhammesū"ti[2] ca evamādīsu anavajje. "Kusalo tvaṁ rathassa aṅgapaccaṅgānaṁ[3], kusalā naccagītassa, sikkhitā cāturitthiyo"ti-ādīsu[4] cheke. "Kusalānaṁ bhikkhave dhammānaṁ samādānahetu[5], kusalassa kammassa katattā upacitattā"ti-ādīsu[6] sukhavipāke. Svāyamidha ārogyepi anavajjepi sukhavipākepi vattati.

Dhammasaddo panāyaṁ pariyattihetuguṇanissattanijjīvatādīsu dissati. Ayañhi "dhammaṁ pariyāpuṇāti suttaṁ geyyan"ti-ādīsu[7] pariyattiyaṁ dissati. "Hetumhi ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidā"ti-ādīsu[8] hetumhi.

"Na hi dhammo adhammo ca, ubho samavipākino.
Adhammo nirayaṁ neti, dhammo pāpeti suggatin"ti[9]—

Ādīsu guṇe. "Tasmiṁ kho pana samaye dhammā honti[10], dhammesu dhammānupassī viharatī"ti-ādīsu[11] nissattanijjīvatāyaṁ. Svāyamidhāpi nissattanijjīvatāyameva vattati.

Vacanattho panettha kucchite pāpake dhamme salayanti calayanti kampenti viddhaṁsentīti **kusalā.** Kucchitena vā ākārena sayantīti kusā, te akusalasaṅkhāte kuse lunanti chindantīti **kusalā.** Kucchitānaṁ vā sānato tanukaraṇato osānakaraṇato ñāṇaṁ kusaṁ nāma, tena kusena lātabbāti **kusalā,** gahetabbā pavattetabbāti attho. Yathā vā kusā ubhayabhāgagataṁ hatthappadesaṁ lunanti, evamimepi uppannānuppannabhāvena ubhayabhāgagataṁ kilesapakkhaṁ lunanti, tasmā kusā viya lunantītipi **kusalā.** Attano pana sabhāvaṁ dhārentīti **dhammā.** Dhāriyanti[12] vā paccayehi, dhārīyanti vā yathāsabhāvatoti **dhammā.** Na kusalā **akusalā,** mittapaṭipakkhā amittā viya, lobhādipaṭipakkhā alobhādayo viya ca kusalapaṭipakkhāti attho. Na byākatāti **abyākatā,** kusalākusalabhāvena akathitāti attho. Tesu

1. Etadanuttariyaṁ (Sī) 2. Dī 3. 84 piṭṭhe. 3. Ma 2. 58 piṭṭhe.
4. Khu 6. 156 piṭṭhe. 5. Dī 3. 48 piṭṭhe. 6. Abhi 1. 104 piṭṭhādīsu.
7. Aṁ 1. 417piṭṭhādīsu. 8. Abhi 2. 307 piṭṭhe. 9. Khu 2. 272; Khu 5. 357 piṭṭhesu.
10. Abhi 1. 35 piṭṭhe. 11. Dī 2. 231 piṭṭhe. 12. Dhariyanti (Syā)

pana anavajjasukhavipākalakkhaṇā kusalā, sāvajjadukkhavipākalakkhaṇā akusalā, avipākalakkhaṇā abyākatā.

Kiṁ panetāni "kusalāti vā dhammāti vā"ti-ādīni ekatthāni, udāhu nānatthānīti? Kiñcettha yadi tāva ekatthāni, "kusalā dhammā"ti idaṁ "kusalā kusalā"tivuttasadisaṁ hoti. Atha nānatthāni, tikadukānaṁ chakkacatukkabhāvo āpajjati, padānañca asambandho.

Yathā hi "kusalā rūpaṁ cakkhumā"ti vutte atthavasena aññamaññaṁ anolokentānaṁ padānaṁ na koci sambandho, evamidhāpi padānaṁ asambandho āpajjati, bubbāparasambandharahitāni ca padāni nippayojanāni nāma honti. Yāpi cesā parato "katame dhammā kusalā"ti pucchā, tāyapi saddhiṁ virodho āpajjati. Neva hi dhammā kusalā, atha ca panidaṁ vuccati "katame dhammā kusalā"ti. Aparo nayo, yadi etāni ekatthāni tiṇṇaṁ dhammānaṁ ekattā kusalādīnampi ekattaṁ āpajjati. Kusalādiparānañhi tiṇṇampi dhammānaṁ dhammabhāvena ekattaṁ. Tasmā dhammattayena saddhiṁ atthato ninnānatthānaṁ kusalādīnampi ekattaṁ āpajjati "yadeva kusalaṁ, taṁ akusalaṁ, taṁ abyākatan"ti. Athāpi tiṇṇaṁ dhammānaṁ ekattaṁ na sampaṭicchatha, "aññova[1] kusalaparo dhammo, añño akusalaparo dhammo, añño abyākataparo dhammo"ti vadatha. Evaṁ sante dhammo nāma bhāvo, bhāvato ca añño abhāvoti kusalaparā bhāvasaṅkhātā dhammā añño akusalaparo dhammo abhāvo siyā, tathā abyākataparo, tehi ca añño kusalaparopi. Evaṁ abhāvattaṁ āpannehi dhammehi anaññe kusalādayopi abhāvāyeva siyunti.

Sabbametaṁ akāraṇaṁ. Kasmā? Yathānumativohārasiddhito. Vohāro hi yathā yathā atthesu anumato sampaṭicchito, tathā tatheva siddho. Na cāyaṁ "kusalā dhammā"ti-ādīsu kusalapubbo dhammābhilāpo, dhammaparo ca kusalābhilāpo yathā "kusalā kusalā"ti, evaṁ attano atthavisesābhāvena paṇḍitehi sampaṭicchito, na ca kusalārūpaṁakkhumāsaddā viya aññamaññaṁ anolokitatthabhāvena. Kusalasaddo panettha anavajjasukhavipākasaṅkhātassa

---

1. Añño ca (Sī)

atthassa jotakabhāvena sampaṭicchito, akusalasaddo sāvajjadukkhavipākatthajotakattena, abyākatasaddo avipākatthajotakattena, dhammasaddo sabhāvadhāraṇādi-atthajotakattena. So etesaṁ aññatarānantare vuccamāno attano atthasāmaññaṁ dīpeti. Sabbeva hi ete sabhāvadhāraṇādinā lakkhaṇena dhammā. Kusalādisaddā cāpi dhammasaddassa purato vuccamānā attano attano atthavisesaṁ tassa dīpenti. Dhammo hi kusalo vā hoti akusalo vā abyākato vā. Evamete visuṁ visuṁ vuccamānā attano attano atthamattadīpakattena sampaṭicchitā. Dhammasaddena saha vuccamānā attano attano atthasāmaññaṁ, atthavisesaṁ vā dīpakattena loke paṇḍitehi sampaṭicchitā. Tasmā yadetamettha ekatthanānātthataṁ vikappetvā dosāropanakāraṇaṁ vuttaṁ, sabbametaṁ akāraṇaṁ. Ayaṁ tāva kusalattikassa anupubbapadavaṇṇanā. Imināva nayena sesatikadukānampi nayo veditabbo. Ito paraṁ pana visesamattameva vakkhāma.

2. **Sukhāya vedanāyā**ti-ādīsu **sukha**saddo tāva sukhavedanāsukhamūlasukhārammaṇasukhahetusukhapaccayaṭṭhāna-abyābajjhanibbānādīsu dissati. Ayañhi "sukhassa ca pahānā"ti-ādīsu[1] sukhavedanāyaṁ dissati. "Sukho Buddānaṁ uppādo[2]. Sukhā virāgatā loke"ti-ādīsu[3] sukhamūle. "Yasmā ca kho Mahāli rūpaṁ sukhaṁ sukhānupatitaṁ sukhāvakkantan"ti-ādīsu[4] sukhārammaṇe. "Sukhassetaṁ bhikkhave adhivacanaṁ yadidaṁ puññānī"ti-ādīsu[5] sukhahetumhi. "Yāvañcidaṁ bhikkhave na sukaraṁ akkhānena pāpuṇituṁ, yāva sukhā saggā[6]. Na te sukhaṁ pajānanti, ye na passanti nandananti"ādīsu[7] sukhapaccayaṭṭhāne. "Diṭṭhidhammasukhavihārā ete dhammā'ti-ādīsu[8] abyābajjhe. "Nibbānaṁ paramaṁ sukhan"ti-ādīsu[9] nibbāne. Idha panāyaṁ sukhavedanāyameva daṭṭhabbo. **Vedanā**saddo "viditā vedanā uppajjantī"ti-ādīsu[10] vedayitasmiṁ yeva vattati.

1. Dī 1. 71; Abhi 1. 45 piṭṭhedīsu.
2. Khu 1. 42 Dhammapade.
3. Khu 1. 88; Vi 3. 4 piṭṭhesu.
4. Saṁ 2. 57. 58 piṭṭhesu.
5. Aṁ 2. 465 piṭṭhe.
6. Ma 3. 210 piṭṭhe.
7. Saṁ 1. 6 piṭṭhe.
8. Ma 1. 49 piṭṭhe.
9. Khu 1. 43 Dhammapade.
10. Ma 3. 165 piṭṭhādīsu.

Dukkhasaddo dukkhavedanādukkhavatthudukkhārammaṇadukkhapaccayadukkhapaccayaṭṭhānādīsu dissati. Ayañhi "dukkhassa ca pahānā"ti-ādīsu dukkhavedanāyaṁ dissati. "Jātipi dukkhā"ti-ādīsu[1] dukkhavatthusmiṁ. "Yasmā ca kho Mahāli rūpaṁ dukkhaṁ dukkhānupatitaṁ dukkhāvakkantan"ti-ādīsu dukkhārammaṇe. "Dukkho pāpassa uccayo"ti-ādīsu[2] dukkhapaccaye. "Yāvañcidaṁ bhikkhave na sukaraṁ akkhānena pāpuṇituṁ, yāva dukkhā nirayā"ti-ādīsu[3] dukkhapaccayaṭṭhāne. Idha panāyaṁ dukkhavedanāyameva daṭṭhabbo.

Vacanattho panettha sukhayatīti **sukhā,** dukkhayatīti **dukkhā,** na dukkhā na sukhāti **adukkhamasukhā.** Makāro padasandhivasena vutto. Sabbāpi ārammaṇarasaṁ vedayanti[4] anubhavantīti **vedanā.** Tāsu iṭṭhānubhavanalakkhaṇā sukhā. Aniṭṭhānubhavanalakkhaṇā dukkhā. Ubhayaviparītānubhavanalakkhaṇā adukkhamasukhā. Yopanāyaṁ tīsupi padesu sampayuttasaddo, tassattho samaṁ pakārehi yuttāti **sampayuttā.** Katarehi pakārehīti? Ekuppādatādīhi. "Natthi keci dhammā kehici dhammehi sampayuttāti. Āmantā"ti[5] hi imassa pañhassa paṭikkhepe "nanu atthi keci dhammā kehici dhammehi sahagatā sahajātā saṁsaṭṭhā ekuppādā ekanirodhā ekavatthukā ekārammaṇā"ti[5] evaṁ ekuppādatādīnaṁ vasena sampayogattho vutto. Iti imehi ekuppādatādīhi samaṁ pakārehi yuttāti **sampayuttā.**

3. **Vipākattike** aññamaññavisiṭṭhānaṁ kusalākusalānaṁ pākāti **vipākā,** vipakkabhāvamāpannānaṁ arūpadhammānametaṁ adhivacanaṁ. **Vipākadhammadhammā**ti vipākasabhāvadhammā, yathā jātijarāsabhāvā jātijarāpakatikā sattā "jātidhammā jarādhammā"ti vuccanti, evaṁ vipākajanakaṭṭhena vipākasabhāvā vipākapakatikā dhammāti attho. Tatiyapadaṁ ubhayasabhāvapaṭikkhepavasena vuttaṁ.

4. **Upādinnupādāniyattike** ārammaṇakaraṇavasena taṇhādiṭṭhīhi[6] upetena kammunā ādinnā phalabhāvena gahitāti **upādinnā**[7],

---

1. Dī 2. 243; Abhi 2. 104 piṭṭhādīsu.
2. Khu 1. 30 Dhammapade.
3. Ma 3. 205 piṭṭhe.
4. Vediyanti (Sī)
5. Abhi 4. 25 piṭṭhe.
6. Taṇhādīhi (Sī, Syā)
7. Upādiṇṇā (Sī)

ārammaṇabhāvaṁ upagantvā upādānasambandhena upādānānaṁ hitāti **upādāniyā,** upādānassa ārammaṇapaccayabhūtānametaṁ adhivacanaṁ. Upādinnā ca te upādāniyā cāti **upādinnupādāniyā,** sāsavakammanibbattānaṁ rūpārūpadhammānametaṁ adhivacanaṁ. Iti iminā nayena sesapadadvayepi paṭisedhasahito attho veditabbo.

5. **Saṁkiliṭṭhasaṁkilesikattike** saṁkilesetīti **saṁkileso,** vibādhati upatāpeti cāti attho. Saṁkilesena samannāgatāti **saṁkiliṭṭhā.** Attānaṁ ārammaṇaṁ katvā pavattanena saṁkilesaṁ arahanti, saṁkilese vā niyuttā tassa ārammaṇabhāvānatikkamanatoti **saṁkilesikā,** saṁkilesassa ārammaṇapaccayabhūtānametaṁ amivacanaṁ. Saṁkiliṭṭhā ca te saṁkilesikā cāti **saṁkiliṭṭhasaṁkilesikā.** Sesapadadvayampi purimattike vuttanayeneva veditabbaṁ.

6. **Vitakkattike** sampayogavasena pavattamānena saha vitakkena **savitakkā.** Saha vicārena **savicārā.** Savitakkā ca te savicārā cāti **savitakkasavicārā.** Ubhayarahitā **avitakka-avicārā.** Vitakkavicāresu vicārova mattā pamāṇaṁ etesanti **vicāramattā,** vicārato uttari vitakkena saddhiṁ sampayogaṁ na gacchantīti attho. Avitakkā ca te vicāramattā cāti **avitakkavicāramattā.**

7. **Pītittike** pītiyā saha ekuppādādibhāvaṁ gatāti **pītisahagatā,** pītisampayuttāti attho. Sesapadadvayepi eseva nayo. **Upekkhā**ti cettha adukkhamasukhā vedanā vuttā, sā hi sukhadukkhākārappavattiṁ upekkhati, majjhattākārasaṇṭhitattā tenākārena pavattatīti **upekkhā.** Iti vedanāttikato padadvayameva gahetvā nippītikassa sukhassa sappītikasukhato visesadassanavasena ayaṁ tiko vutto.

8. **Dassanattike dassanenā**ti sotāpattimaggena. So hi paṭhamaṁ nibbānaṁ dassanato **"dassanan"**ti vutto. Gotrabhu pana kiñcāpi paṭhamataraṁ passati, yathā pana rañño santikaṁ kenacideva karaṇīyena āgato[1] puriso dūratova rathikāya carantaṁ hatthikkhandhagataṁ rājānaṁ disvāpi "diṭṭho

1. Dūrāgato (Ka)

te rājā"ti puṭṭho disvāpi kattabbakiccassa akatattā "na passāmī"ti āha, evameva nibbānaṁ disvāpi kattabbassa kilesappahānassābhāvā na "dassanan"ti vuccati, tañhi ñāṇaṁ maggassa āvajjanaṭṭhāne tiṭṭhati. **Bhāvanāyā**ti sesamaggattayena, sesamaggattayañhi paṭhamamaggena diṭṭhasmiṁyeva dhamme bhāvanāvasena uppajjati, adiṭṭhapubbaṁ kiñci na passati, tasmā "bhāvanā"ti vuccati. Tatiyapadaṁ ubhayapaṭikkhepavasena vuttaṁ.

9. **Tadanantarattike** dassanena pahātabo hetu etesanti **dassanena pahātabbahetukā.** Dutiyapadepi eseva nayo. Tatiyapade "neva dassanena na bhāvanāya pahātabbo hetu etesan"ti evamatthaṁ aggahetvā "neva dassanena na bhāvanāya pahātabbo hetu etesaṁ atthī"ti evamattho gahetabbo. Itarathā hi ahetukānaṁ aggahaṇaṁ bhaveyya, hetuyeva hi tesaṁ natthi, yo dassanabhāvanāhi pahātabbo siyā. Sahetukesupi hetuvajjānaṁ pahānaṁ āpajjati, na hetūnaṁ. Hetuyeva hi etasaṁ neva dassanena na bhāvanāya pahātabboti vutto, na te dhammā. Ubhayampi cetaṁ anadhippetaṁ. Tasmā neva dassanena na bhāvanāya pahātabbo hetu etesaṁ atthīti **nevadassanena nabhāvanāya pahātabbahetukā**ti ayamattho gahetabbo.

10. **Ācayagāmittike** kammakilesehi āciyatīti **ācayo,** paṭisandhicutigatippavattānaṁ etaṁ nāmaṁ. Tassa kāraṇaṁ hutvā nipphādanabhāvena taṁ ācayaṁ gacchanti, yassa vā pavattanti, taṁ puggalaṁ yathāvuttameva ācayaṁ gamentītipi **ācayagāmino,** sāsavakusalākusalānaṁ etaṁ adhivacanaṁ. Tato eva ācayasaṅkhātā cayā apetattā nibbānaṁ apetaṁ cayāti apacayo, taṁ ārammaṇaṁ katvā pavattanato apacayaṁ gacchantīti **apacayagāmino,** ariyamaggānametaṁ adhivacanaṁ. Api ca pākāraṁ iṭṭhakavaḍḍhakī viya pavattaṁ ācinantā gacchantīti ācayagāmino, tena citaṁ citaṁ iṭṭhakaṁ viddhaṁsayamāno puriso viya tadeva pavattaṁ apacinantā gacchantīti **apacayagāmino.** Tatiyapadaṁ ubhayapaṭikkhepena vuttaṁ.

11. **Sekkhattike** tīsu sikkhāsu jātāti **sekkhā,** sattannaṁ sekkhānaṁ etetipi **sekkhā,** apariyositasikkhattā sayameva sikkhantītipi

sekkhā. Upari sikkhitabbābhāvato na sekkhāti **asekkhā,** vuḍḍhippattā vā sekkhātipi asekkhā, arahattaphaladhammānaṁ etaṁ adhivacanaṁ. Tatiyapadaṁ ubhayapaṭikkhepena vuttaṁ.

12. **Parittattike** samantato khaṇḍitattā appamattakaṁ parittanti vuccati, "parittaṁ gomayapiṇḍan"ti-ādīsu[1] viya, imepi appānubhāvatāya parittā viyāti **parittā,** kāmāvacaradhammānametaṁ adhivacanaṁ. Kilesavikkhambhanasamatthatāya, vipulaphalatāya, dīghasantānatāya ca mahantabhāvaṁ gatā, mahantehi vā uḷāracchandavīriyacittapaññehi gatā paṭipannātipi **mahaggatā.** Pamāṇakarā dhammā rāgādayo pamāṇaṁ nāma, ārammaṇato vā sampayogato vā natthi etesaṁ pamāṇaṁ, pamāṇassa ca paṭipakkāti **appamāṇā.**

13. **Parittārammaṇattike** parittaṁ ārammaṇaṁ etesanti **parittārammaṇā.** Sesapadadvayepi eseva nayo.

14. **Hīnattike hīnā**ti lāmakā akusalā dhammā. Hīnappaṇītānaṁ majjhe bhavāti **majjhimā,** avasesā tebhūmakā dhammā. Uttamaṭṭhena, atappakaṭṭhena ca **paṇītā,** lokuttarā dhammā.

15. **Micchattattike** "hitasukhāvahā me bhavissantī"ti evaṁ āsīsitāpi tathā abhāvato, "asubhādīsuyeva subhan"ti-ādiviparītappavattito ca micchāsabhāvāti **micchattā,** vipākadāne sati khandhabhedānantarameva vipākadānato **niyatā,** micchattā ca te niyatā cāti **micchattaniyatā.** Vuttaviparītena atthena sammā sabhāvāti **sammattā,** sammattā ca te niyatā ca anantarameva phaladānenāti[2] **sammattaniyatā.** Ubhayathāpi na niyatāti **aniyatā.**

16. **Maggārammaṇattike** nibbānaṁ maggati gavesati, kilese vā mārento gacchatīti maggo, maggo ārammaṇaṁ etesanti **maggārammaṇā.** Aṭṭhaṅgikopi maggo paccayaṭṭhena etesaṁ hetūti **maggahetukā.** Maggasampayuttā vā hetū, magge vā hetūti maggahetū, te etesaṁ

---

1. Saṁ 2. 117 piṭṭhe.
2. Phaladānaniyamenāti (Ka)

hetūtipi **maggahetukā.** Sammādiṭṭhi sayaṁ maggo ceva hetu ca, iti maggo hetu etesantipi **maggahetukā.** Abhibhavitvā pavattanaṭṭhena maggo adhipati etesanti **maggādhipatino.**

17. **Uppannattike** uppādato paṭṭhāya yāva bhaṅgā uddhaṁ pannā gatā pavattāti **uppannā.** Na uppannāti **anuppannā.** Pariniṭṭhitakāraṇekadesattā avassaṁ uppajjissantīti **uppādino.**

18. **Atītattike** attano sabhāvaṁ, uppādādikkhaṇaṁ vā patvā atikkantāni **atītā.** Tadubhayampi na āgatāti **anāgatā.** Taṁ taṁ kāraṇaṁ paṭicca uppannāti **paccuppannā.**

19. **Anantarattike** atītaṁ ārammaṇaṁ etesanti **atītārammaṇā.** Sesapadadvayepi eseva nayo.

20. **Ajjhattattike** "evaṁ pavattamānā mayaṁ attāti gahaṇaṁ gamissāmā"ti iminā viya adhippāyena attānaṁ adhikāraṁ katvā pavattāti **ajjhattā.** Ajjhattasaddo panāyaṁ gocarajjhatte niyakajjhatte ajjhattajjhatte visayajjhatteti catūsu atthesu dissati. "Tenānanda bhikkhunā tasmiṁyeva puramasmiṁ samādhinimitte ajjhattameva cittaṁ saṇṭhapetabbaṁ[1] ajjhattarato samāhito"ti-ādīsu[2] hi ayaṁ gocarajjhatte dissati. "Ajjhattaṁ sampasādanaṁ[3], ajjhattaṁ vā dhammesu dhammānupassī viharatī"ti-ādīsu[4] niyakajjhatte. "Cha ajjhattikāni āyatanānī"ti-ādīsu[5] ajjhattajjhatte. "Ayaṁ kho panānanda vihāro Tathāgatena abhisambuddho yadidaṁ sabbanimittānaṁ amanasikārā ajjhattaṁ suññataṁ upasampajja viharatī"ti-ādīsu[6] visayajjhatte, issariyaṭṭhāneti attho. Phalasamāpatti hi Buddhānaṁ issariyaṭṭhānaṁ nāma. Idha pana niyakajjhatte adhippeto. Tasmā attano santāne pavattā pāṭipuggalikā dhammā ajjhattāti veditabbā. Tato bāhirabhūtā[7] pana indriyabaddhā vā anindriyabaddhā vā **bahiddhā** nāma. Tatiyapadaṁ tadubhayavasena vuttaṁ.

---

1. Ma 3. 154 piṭṭhe. 2. Khu 1. 65 piṭṭhe. 3. Dī 1. 70; Abhi 1. 44piṭṭhādīsu.
4. Dī 2. 230 piṭṭhāsu. 5. Ma 3. 258 piṭṭhe.
6. Ma 3. 153 piṭṭhe. 7. Bahibhūtā (Sī, Syā)

21. Anantarattiko teyeva tippakārepi dhamme ārammaṇaṁ katvā pavattanavasena vutto.

22. **Sanidassanattike** daṭṭhabbabhāvasaṅkhātena saha nidassanenāti **sanidassanā,** paṭihananabhāvasaṅkhātena saha paṭighenāti **sappaṭighā,** sanidassanā ca te sappaṭighā cāti **sanidassanasappaṭighā.** Natthi etesaṁ daṭṭhabbabhāvasaṅkhātaṁ nidassananti **anidassanā,** anidassanā ca te vuttanayeneva sappaṭighā cāti **anidassanasappaṭighā.** Tatiyapadaṁ ubhayapaṭikkhepena vuttaṁ. Ayaṁ tāva tikamātikāya anupubbapadavaṇṇanā.

Tikamātikāpadavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dukamātikāpadavaṇṇanā

1-6. Dukamātikāyaṁ pana tikesu anāgatapadavaṇṇanaṁyeva karissāma. **Hetugocchake** tāva **hetudhammā**ti mūlaṭṭhena hetusaṅkhātā dhammā, "hetū dhammā"tipi pāṭho. **Na hetū**ti tesaṁyeva paṭikkhepavacanaṁ. Sampayogato pavattena saha hetunāti **sahetukā.** Tatheva pavatto natthi etesaṁ hetūti **ahetukā.** Ekuppādāditāya hetunā sampayuttāti **hetusampayuttā.** Hetunā vippayuttāti **hetuvippayuttā.** Imesaṁ dvinnampi dukānaṁ kiñcāpi atthato nānattaṁ natthi, desanāvilāsena, pana tathā bujjhantānaṁ vā puggalānaṁ ajjhāsayavasena vuttā. Tato paraṁ paṭhamadukaṁ dutiyatatiyehi saddhiṁ yojetvā tesaṁ "hetū na hetū"ti-ādīnaṁ[1] padānaṁ vasena yathāsambhavato aparepi tayo dukā vuttā. Tattha yatheva "hetū ceva dhammā sahetukā cā"ti idampi. Yathā ca "sahetukā ceva dhammā na ca hetū"ti etaṁ sambhavati, tathā "ahetukā ceva dhammā na ca hetū"ti idampi. Hetusampayuttadukena saddhiṁ yojanāyapi eseva nayo.

Tatra yadetaṁ "na hetu dhammā sahetukāpi ahetukāpī"ti siddhe "na hetū kho pana dhammā"ti atirittaṁ "kho panā"ti padaṁ vuttaṁ, tassa

---

1. Hetu nahetu-ādīnaṁ (Sī)

vasena ayaṁ atirekattho saṅgahitoti veditabbo. Kathaṁ? Na kevalaṁ nahetudhammāva, atha kho aññepi, sahetukā-ahetukā-iccheva, atha kho aññathāpīti. Idaṁ vuttaṁ hoti, "yatheva hi na hetū dhammā sahetukāpi ahetukāpi, evaṁ hetū dhammā sahetukāpi ahetukāpi. Yathā ca na hetū dhammā sahetukāpi ahetukāpi, evaṁ na hetū dhammā hetusampayuttāpi hetuvippayuttāpī"ti.

7-13. **Cūḷantaradukesu** attano nipphādakena saha paccayenāti **sappaccayā.** Natthi etesaṁ uppāde vā ṭhitiyaṁ vā paccayoti **appaccayā.** Paccayehi samāgantvā katāti **saṅkhatā.** Na saṅkhatāti **asaṅkhatā.** Avinibbhogavasena rūpaṁ etesaṁ atthīti **rūpino.** Tathāvidhaṁ natthi etesaṁ rūpanti **arūpino.** Ruppanalakkhaṇaṁ vā rūpaṁ, taṁ etesaṁ atthīti **rūpino.** Na rūpino **arūpino. Lokiyā dhammā**ti **loko** vuccati lujjanapalujjanaṭṭhena vaṭṭaṁ, tasmiṁ pariyāpannabhāvena loke niyuttāti **lokiyā.** Tato uttiṇṇāti **uttarā,** loke apariyāpannabhāvena lokato uttarāti **lokuttarā. Kenaci viññeyyā**ti cakkhuviññāṇādīsu kenaci ekena cakkhuviññāṇena vā sotaviññāṇena vā vijānitabbā. **Kenaci na viññeyyā**ti teneva cakkhuviññāṇena vā sotaviññāṇena vā na vijānitabbā. Evaṁ sante dvinnampi padānaṁ atthanānattato duko hoti.

14-19. **Āsavagocchake** āsavantīti **āsavā,** cakkhutopi -pa- manatopi sandanti, pavattantīti vuttaṁ hoti. Dhammato yāva gotrabhuṁ, okāsato yāva bhavaggaṁ savantīti vā **āsavā,** ete dhamme etañca okāsaṁ antokaritvā pavattantīti attho. Antokaraṇattho hi ayaṁ **ā**-kāro. Cirapārivāsiyaṭṭhena madirādayo āsavā, āsavā viyātipi **āsavā.** Lokasmiñhi cirapārivāsikā madirādayo āsavāti vuccanti. Yadi ca cirapārivāsiyyaṭṭhena āsavā, eteyeva bhavitumarahanti. Vuttañhetaṁ "purimā bhikkhave koṭi na paññāyati avijjāya 'ito pubbe avijjā nāhosī'ti" ādi[1]. Āyataṁ vā saṁsāradukkhaṁ savanti pasavantītipi **āsavā.** Tato aññe **no āsavā** nāma. Attānaṁ ārammaṇaṁ katvā

1. Aṁ 3. 346 piṭṭhe.

pavattehi saha āsavehīti **sāsavā.** Evaṁ pavattamānā natthi etesaṁ āsavāti **anāsavā.** Sesaṁ hetugocchake vuttanayena veditabbaṁ. Ayaṁ pana viseso, yathā tattha "na hetū kho pana dhammā sahetukāpi, ahetukāpī"ti ayaṁ osānaduko paṭhamadukassa dutiyapadaṁ ādimhi ṭhapetvā vutto, evaṁ idha "no āsavā kho pana dhammā sāsavāpi, anāsavāpī"ti na vutto. Kiñcāpi na vutto, atha kho ayañca añño ca bhedo tattha vuttanayeneva veditabbo.

20-25. **Saṁyojanagocchake** yassa saṁvijjanti, taṁ puggalaṁ vaṭṭasmiṁ saṁyojenti bandhantīti **saṁyojanā.** Tato aññe **no saṁyojanā** nāma. Ārammaṇabhāvaṁ upagantvā saṁyojanasambandhanena[1] saṁyojanānaṁ hitāti **saṁyojaniyā,** saṁyojanassa ārammaṇapaccayabhūtānaṁ etaṁ adhivacanaṁ. Na saṁyojaniyā **asaṁyojaniyā.** Sesaṁ hetugocchake vuttanayeneva yojetabbaṁ.

26-31. **Ganthagocchake** yassa saṁvijjanti, taṁ cutipaṭisandhivasena vaṭṭasmiṁ ganthenti ghaṭentīti **ganthā.** Tato aññe **no ganthā.** Ārammaṇakaraṇavasena ganthehi ganthitabbāti **ganthaniyā.** Sesaṁ hetugocchake vuttanayeneva yojetabbaṁ. Yathā ca idha, evaṁ ito paresupi vuttāvasesaṁ tattha tattha vuttanayeneva veditabbaṁ.

32-37. **Oghagocchake** yassa saṁvijjanti, taṁ vaṭṭasmiṁyeva ohananti osīdāpentīti **oghā.** Ārammaṇaṁ katvā atikkamanīyato oghehi atikkamitabbāti **oghaniyā.** Oghānaṁ ārammaṇadhammā eva veditabbā.

38-43. **Yogagocchake** vaṭṭasmiṁ yojentīti **yogā. Yoganiyā** oghaniyā viya veditabbā.

44-49. **Nīvaraṇagocchake** cittaṁ nīvaranti pariyonandhantīti **nīvaraṇā. Nīvaraṇiyā** saṁyojaniyā viya veditabbā.

---

1. Saṁyojanasaṁvaḍḍhanena (Sī)

50-54. **Parāmāsagocchake** dhammānaṁ yathābhūtaṁ aniccādi-ākāraṁ atikkamitvā niccanti-ādivasena pavattamānā parato āmasantīti **parāmāsā.** Parāmāsehi ārammaṇakaraṇavasena parāmaṭṭhattā **parāmaṭṭhā.**

55-68. **Mahantaradukesu** ārammaṇaṁ aggahetvā appavattito saha ārammaṇenāti **sārammaṇā.** Natthi etesaṁ ārammaṇanti **anārammaṇā.** Cintanaṭṭhena **cittā,** vicittaṭṭhena vā **cittā**. Avippayogavasena cetasi niyuttāti **cetasikā.** Nirantarabhāvūpagamanatāya uppādato yāva bhaṅgā cittena saṁsaṭṭhāti **cittasaṁsaṭṭhā.** Ekato vattamānāpi nirantarabhāvaṁ anupagamanatāya cittena visaṁsaṭṭhāti **cattavisaṁsaṭṭhā.** Samuṭṭhahanti etenāti samuṭṭhānaṁ, cittaṁ samuṭṭhānaṁ etesanti **cittasamuṭṭhānā.** Saha bhavantīti sahabhuno, cittena sahabhuno **cittasahabhuno.** Anuparivattantīti anuparivattino. Kiṁ anuparivattanti? Cittaṁ. Cittassa anuparivattino **cittānuparivattino.** Cittasaṁsaṭṭhā ca te cittasamuṭṭhānā cāti **cittasaṁsaṭṭhasamuṭṭhānā.** Cittasaṁsaṭṭhā ca te cittasamuṭṭhānā ca cittasahabhuno eva cāti **cittasaṁsaṭṭhānasahabhuno.** Cittasaṁsaṭṭhā ca te cittasamuṭṭhānā ca cittānuparivattino eva cāti **cittasaṁsaṭṭhasamuṭṭhānānuparivattino.** Sesāni sabbapādāni vuttapadānaṁ paṭikkhepavasena veditabbāni. Ajjhattajjhattaṁ sandhāya ajjhattattike vuttavasena ajjhattāva **ajjhattikā.** Tato bahibhūtāti **bāhirā.** Upādiyanteva bhūtāni, na bhūtāni viya upādiyantīti **upādā.** Na upādiyantevāti **no-upādā.**

69-74. **Upādānagocchake** bhusaṁ ādiyantīti **upādānā,** daḷhaggāhaṁ gaṇhantīti attho. Tato aññe **no-upādānā.**

75-82. **Kilesagocchake** saṁkiliṭṭhattike vuttanayeneva attho veditabbo.

83-100. **Piṭṭhidukesu** kāme avacarantīti **kāmāvacarā.** Rūpe avacarantīti **rūpāvacarā.** Arūpe avacarantīti **arūpāvacarā.** Ayamettha saṅkhepo, vitthāro pana parato āvi bhavissati. Tebhūmakavaṭṭe pariyāpannā antogadhāti **pariyāpannā.** Tasmiṁ na pariyāpannāti **apariyāpannā.** Vaṭṭamūlaṁ chindantā nibbānaṁ ārammaṇaṁ katvā vaṭṭato niyyantīti **niyyānikā.**

Iminā lakkhaṇena na niyyantīti **aniyyānikā.** Cutiyā vā attano vā pavattiyā anantaraṁ phaladāne niyatattā **niyatā.** Tathā aniyatattā **aniyatā.** Aññe dhamme uttaranti pajahantīti **uttarā,** attānaṁ uttarituṁ samatthehi saha uttarehīti **sa-uttarā.** Natthi etesaṁ uttarāti **anuttarā.** Raṇanti etehīti **raṇā,** yehi abhibhūtā sattā nānappakārena kandanti paridevanti, tesaṁ rāgādīnaṁ etaṁ adhivacanaṁ. Sampayogavasena pahānekaṭṭhatāvasena ca saha raṇehīti **saraṇā.** Tenākārena natthi etesaṁ raṇāti **araṇā.**

Suttantikadukamātikāpadavaṇṇanā

101-108. Suttantikadukesu sampayogavasena vijjaṁ bhajantīti **vijjābhāgino,** vijjābhāge vijjākoṭṭhāse vattantītipi **vijjābhāgino.** Tattha vipassanāñāṇaṁ manomayiddhi cha abhiññāti aṭṭha vijjā. Purimena atthena tāhi sampayuttadhammāpi vājjābhāgino, pacchimena atthena tāsu yā kāci ekā vijjā vijjā[1]. Sesā vijjābhāginoti evaṁ vijjāpi vijjāya sampayuttadhammāpi vijjābhāginotveva veditabbā. Idha pana sampayuttadhammāva adhippetā. Sampayogavaseneva avijjaṁ bhajantīti **avijjābhāgino,** avijjābhāge avijjākoṭṭhāse vattantītipi **avijjābhāgino.** Tattha dukkhapaṭicchādakaṁ tamo samudayādipaṭicchādakanti catasso avijjā. Purimanayeneva tāhi sampayuttadhammāpi avijjābhāgino. Tāsu[2] yā kāci ekā avijjā avijjā, sesā avijjābhāginoti evaṁ avijjāpi avijjāya sampayuttadhammāpi avijjābhāginotveva veditabbā. Idha pana sampayuttadhammāva adhippetā.

Puna anajjhottharaṇabhāvena kilesandhakāraṁ viddhaṁsetuṁ asamatthatāya vijju upamā etesanti **vijjūpamā.** Nissesaṁ viddhaṁsanasamatthatāya vajiraṁ upamā etesanti **vajirūpamā.** Bālesu ṭhitattā yattha ṭhitā tadupacārena **bālā.** Paṇḍitesu ṭhitattā **paṇḍitā.** Bālakarattā vā **bālā.** Paṇḍitakarattā **paṇḍitā. Kaṇhā**ti kāḷakā, cittassa apabhassarabhāvakaraṇā. **Sukkā**ti

1. Ekā vijjā (Ka)
2. Pacchimena atthena tāsu (Sī)

odātā, cittassa pabhassarabhāvakaraṇā. Kaṇhābhijātihetuto vā **kaṇhā.** Sukkābhijātihetuto **sukkā.** Idha ceva samparāye ca tapentīti[1] **tapanīyā.** Na tapanīyā **atapanīyā.**

Adhivacanadukādayo tayo atthato ninnānākaraṇā, byañjanamevettha nānaṁ. Sirivaḍḍhako dhanavaḍḍhakoti-ādayo hi vacanamattameva adhikāraṁ katvā pavattā **adhivacanā** nāma, adhivacanānaṁ pathā **adhivacanapathā.** "Abhisaṅkharontīti kho bhikkhave tasmā saṅkhārā"ti[2] evaṁ niddhāretvā sahetukaṁ katvā vuccamānā abhilāpā **nirutti** nāma. Niruttīnaṁ pathā **niruttipathā.** "Takko vitakko, saṅkappo"ti[3] evaṁ tena tena pakārena ñāpanato **paññatti** nāma, paññattīnaṁ pathā **paññattipathā.** Ettha ca ekaṁ dukaṁ vatvāpi itaresaṁ vacane payojanaṁ Hetugocchake vuttanayeneva veditabbaṁ.

109-118. **Nāmarūpaduke** nāmakaraṇaṭṭhena, namanaṭṭhena, nāmanaṭṭhena ca **nāmaṁ.** Ruppanaṭṭhena **rūpaṁ.** Ayamettha saṅkhepo, vitthāro pana **nikkhepakaṇḍe**[4] āvi bhavissati. **Avijjā**ti dukkhādīsu aññāṇaṁ. **Bhavataṇhā**ti bhavapatthanā. **Bhavadiṭṭhī**ti bhavo vuccati sassataṁ, sassatavasena uppajjanadiṭṭhi. "Sassato attā ca loko cā"ti pavattā diṭṭhi **sassatadiṭṭhi.** "Ucchijjissatī"ti pavattā diṭṭhi **ucchedadiṭṭhi.** "Antavā"ti pavattā diṭṭhi **antavādiṭṭhi.** "Anantavā"ti pavattā diṭṭhi **anantavādiṭṭhi.** Pubbantaṁ anugatā diṭṭhi **pubbantānudiṭṭhi.** Aparantaṁ anugatā diṭṭhi **aparantānudiṭṭhi.** **Ahirikan**ti "yaṁ na hiriyati hiriyitabbenā"ti[5] evaṁ vitthārito nillajjatā. **Anottappan**ti "yaṁ na ottappati ottappitabbenā"ti[5] evaṁ vitthārito abhāyanaka-ākāro. Hiriyanā **hirī.** Ottappanā[6] **ottappaṁ.** Dovacassatādīsu dukkhaṁ vaco etasmiṁ vippaṭikūlagāhimhi vipaccanīkasāte anādare puggaleti **dubbaco,** tassa kammaṁ **dovacassaṁ,** tassa bhāvo **dovacassatā.** Pāpā assaddhādayo puggalā etassa mittāti **pāpamitto,** tassa bhāvo **pāpamittatā.** **Sovacassatā ca kalyāṇamittatā ca** vuttapaṭipakkhanayena veditabbā.

---

1. Tapantīti (Syā)
2. Saṁ 2. 72 piṭṭhe.
3. Abhi 1. 18 piṭṭhādīsu.
4. Upari 421 piṭṭhe.
5. Abhi 1. 94 piṭṭhe.
6. Ottapanā (Sī)

119-123. "Pañcapi āpattikkhandhā āpattiyo, sattapi āpattikkhandhā āpattiyo"ti[1] evaṁ vuttāsu āpattīsu kusalābhāvo **āpattikusalatā.** Tāhi āpattīhi vuṭṭhāne kusalabhāvo **āpattivuṭṭhānakusalatā.** Samāpattīsu kusalabhāvo **samāpattikusalatā,** samāpattīnaṁ appanāparicchedapaññāyetaṁ adhivacanaṁ. Samāpattīti vuṭṭhāne kusalabhāvo **samāpattivuṭṭhānakusalatā.** Aṭṭhārasasu dhātūsu kusalabhāvo **dhātukusalatā.** Tāsaṁyeva dhātūnaṁ manasikāre kusalabhāvo **manasikārakusalatā.** Cakkhāyatanādīsu kusalabhāvo **āyatanakusalatā.** Dvādasaṅge paṭiccasamuppāde kusalabhāvo **paṭiccasamuppādakusalatā.** Tasmiṁ tasmiṁ ṭhāne kusalabhāvo **ṭhānakusalatā,** ṭhānanti kāraṇaṁ vuccati. Tasmiñhi tadāyattavuttitāya phalaṁ tiṭṭhati nāma, tasmā **"ṭhānan"**ti vuttaṁ. Aṭṭhāne kusalabhāvo **aṭṭhānakusalatā.**

124-134. Ujubhāvo **ajjavo.** Mudubhāvo **maddavo.** Adhivāsanasaṅkhāto khamanabhāvo **khanti.** Suratassa bhāvo **soraccaṁ.** Sammodakamudubhāvasaṅkhāto sakhilabhāvo **sākhalyaṁ.** Yathā parehi saddhiṁ attano chiddaṁ na hoti, evaṁ dhammāmisehi paṭisantharaṇaṁ **paṭisanthāro**[2]. Indriyasaṁvarabhedasaṅkhāto manacchaṭṭhesu indriyesu aguttadvārabhāvo **indriyesu aguttadvāratā.** Paṭiggahaṇaparibhogavasena bhojane mattaṁ ajānanabhāvo **bhojane amattaññutā.** Anantaraduko vuttapaṭipakkhanayena veditabbo. Sativippavāsasaṅkhāto muṭṭhassatibhāvo **muṭṭhassaccaṁ.** Asampajānabhāvo **asampajaññaṁ.** Saratīti **sati.** Sampajānātīti **sampajaññaṁ.** Appaṭisaṅkhāne akampanaṭṭhena paṭisaṅkhānasaṅkhātaṁ balaṁ **paṭisaṅkhānabalaṁ.** Vīriyasīsena satta bojjhaṅge bhāventassa uppannaṁ balaṁ **bhāvanābalaṁ.** Paccanīkadhamme sametīti **samatho.** Aniccādivasena vividhena ākārena passatīti **vipassanā.** Samathova taṁ ākāraṁ gahetvā puna pavattetabbassa samathassa nimittavasena **samathanimittaṁ.** Paggāhanimittepi eseva nayo. Sampayuttadhamme paggaṇhātīti **paggāho.** Na vikkhipatīti **avikkhepo.**

135-142. Sīlavināsikā asaṁvarasaṅkhātā sīlassa vipatti **sīlavipatti.** Sammādiṭṭhivināsikā micchādiṭṭhisaṅkhātā diṭṭhiyā vipatti **diṭṭhivipatti.**

---

1. Abhi 1. 258 piṭṭhe.

2. Paṭisandharaṇaṁ paṭisandhāro (Ka)

soraccameva sīlassa sampādanato sīlaparipūraṇato sīlassa sampadāti **sīlasampadā.** Diṭṭhipāripūribhūtaṁ ñāṇaṁ diṭṭhiyā sampadāti **diṭṭhisampadā.** Visuddhibhāvaṁ sampattā sīlasaṅkhātā sīlassa visuddhi **sīlavisuddhi. Nibbāna**saṅkhātaṁ visuddhiṁ pāpetuṁ samatthā dassanasaṅkhātā diṭṭhiyā visuddhi **diṭṭhivisuddhi. Diṭṭhivisuddhi kho pana yathādiṭṭhissa ca padhānan**ti kammassakataññāṇādisaṅkhātā diṭṭhivisuddhi ceva yathādiṭṭhissa ca anurūpadiṭṭhissa kalyāṇadiṭṭhissa taṁsampayuttameva padhānaṁ. **Saṁvego**ti jāti-ādīni paṭicca uppannabhayasaṅkhātaṁ saṁvijjanaṁ[1]. **Saṁvejaniyaṭṭhānan**ti saṁvegajanakaṁ jāti-ādikāraṇaṁ. **Saṁviggassa ca yonisopadhānan**ti evaṁ saṁvegajātassa upāyapadhānaṁ. **Asantuṭṭhitā ca kusalesu dhammesū**ti kusaladhammapūraṇe asantuṭṭhibhāvo. **Appaṭi vānitā ca padhānasmin**ti arahattaṁ apatvā padhānasmiṁ anivattanatā anosakkanatā. Vijānanato **vijjā.** Vimuccanato **vumutti. Khaye ñāṇan**ti kilesakkhayakare ariyamagge ñāṇaṁ. **Anuppāde ñāṇan**ti paṭisandhivasena anuppādabhūte taṁtaṁmaggavajjhakilesānaṁ anuppādapariyosāne uppanne ariyaphale ñāṇaṁ. Ayaṁ mātikāya anupubbapadavaṇṇanā.

Dukamātikāpadavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

1. Saṁvejanaṁ (Syā, Ka)

Kāmāvacarakusalapadabhājanīya

1. Idāni yathāni nikkhittāya mātikāya saṅgahite dhamme pabhedato dassetuṁ **"katame dhammā kusalā"**ti idaṁ padabhājanīyaṁ āraddhaṁ. Tattha yadetaṁ "yasmiṁ samaye kāmāvacaraṁ kusalaṁ cittaṁ uppannaṁ hotī"ti paṭhamaṁ kāmāvacarakusalaṁ dassitaṁ, tassa tāva niddese dhammavavatthānavāro saṅgahavāro suññatavāroti tayo mahāvārā honti. Tesu dhammavavatthānavāro uddesaniddesavasena dvidhā ṭhito, tesu uddesavārassa pucchā samayaniddeso dhammuddeso appanāti cattāro paricchedā. Tesu **katame dhammā kusalā**ti ayaṁ pucchā nāma. **Yasmiṁ samaye kāmāvacaraṁ -pa-. Tasmiṁ samaye**ti ayaṁ samayaniddeso nāma. **Phasso hoti -pa- avikkhepo hotī**ti ayaṁ dhammuddeso nāma. **Ye vā pana tasmiṁ samaye aññepi atthi paṭiccasamuppannā arūpino dhammā, ime dhammā kusalā**ti ayaṁ appanā nāma.

Evaṁ catūhi paricchedehi ṭhitassa uddesavārassa yvāyaṁ paṭhamo pucchāparicchedo. Tattha "katame dhammā kusalā"ti ayaṁ kathetukamyatāpucchā.
Pañcavidhā hi pucchā adiṭṭhajotanāpucchā diṭṭhasaṁsandanāpucchā vimaticchedanāpucchā anumatipucchā kathetukamyatāpucchāti. Tāsaṁ idaṁ nānatthaṁ—

[1]Katamā adiṭṭhajotanāpucchā? Pakatiyā lakkhaṇaṁ aññātaṁ hoti adiṭṭhaṁ atulitaṁ atīritaṁ avibhūtaṁ avibhāvitaṁ, tassa ñāṇāya dassanāya tulanāya tīraṇāya vibhūtatthāya vibhāvanatthāya pañhaṁ pucchati. Ayaṁ adiṭṭhajotanāpucchā.

Katāmā diṭṭhasaṁsandanāpucchā? Pakatiyā lakkhaṇaṁ ñātaṁ hoti diṭṭhaṁ tulitaṁ tīritaṁ vibhūtaṁ vibhāvitaṁ, so aññehi paṇḍitehi saddhiṁ saṁsandanatthāya pañhaṁ pucchati. Ayaṁ diṭṭhasaṁsandanāpucchā.

---

1. Khu 7. 263; Khu 8. 50 piṭṭhādisu.
2. Vibhūtāya (Sī, Syā, Ka) Khu 8. 50 Cūḷaniddesena saṁsanditabbaṁ.

Katamā vimaticchedanāpuccā? Pakatiyā saṁsayapakkhando[1] hoti vimatipakkhando dveḷhakajāto "evaṁ nu kho, nanu kho, kiṁ nu kho, kathaṁ nu kho"ti, so vimaticchedanatthāya pañhaṁ pucchati. Ayaṁ vimaticchedanāpucchā.

Katamā anumatipucchā? Bhagavā bhikkhūnaṁ anumatiyā paṇhaṁ pucchati "taṁ kiṁ maññatha bhikkhave rūpaṁ niccaṁ vā aniccaṁvā"ti. Aniccaṁ bhante. Yaṁ panāniccaṁ, dukkhaṁ vā taṁ sukhaṁ vāti. Dukkhaṁ bhante. Yaṁ panāniccaṁ dukkhaṁ vipariṇāmadhammaṁ, lallaṁ nu taṁ samanupassituṁ "etaṁ mama, esohamasmi, eso me attā"ti. Nohetaṁ bhanteti[2]. Ayaṁ anumatipucchā.

Katamā kathetukamyatāpucchā? Bhagavā bhikkhūnaṁ kathetukamyatāya pañhaṁ pucchati "cattārome bhikkhave satipaṭṭhānā. Katame cattāro"ti[3]. Ayaṁ kathetukamyatāpucchāti.

Tattha Buddhānaṁ purimā tisso pucchā natthi, kasmā? Buddhānañhi tīsu addhāsu kiñci saṅkhataṁ addhāvimuttaṁ vā asaṅkhataṁ adiṭṭhaṁ anaññātaṁ ajotitaṁ atulitaṁ atīritaṁ avibhūtaṁ avibhāvitaṁ nāma natthi, tena tesaṁ adiṭṭhajotanāpucchā natthi. Yaṁ pana Bhagavatā attano ñāṇena paṭividdhaṁ, tassa aññena samaṇena vā brāhmaṇena vā devena vā mārena vā brahmunā vā saddhiṁ saṁsandanakiccaṁ natthi, tenassa diṭṭhasaṁsandanāpucchā natthi. Yasmā panesa akathaṁkathī tiṇṇavicikicco sabbadhammesu vihatasaṁsayo, tenassa vimaticchedanāpucchā natthi. Itarā pana dve pucchā Bhagavato atthi. Tāsu ayaṁ "kathetukamyatāpucchā"ti veditabbā.

Tattha **"katame"**tipadena niddisitabbadhamme pucchati, "dhammā kusalā"ti hi vacanamattena "kiṁ katā, kiṁ vā karontī"ti na sakkā ñātuṁ. "Katame"ti vutte pana tesaṁ puṭṭhabhāvo paññāyati, tena vuttaṁ "katametipadena niddisitabbadhamme pucchatī"ti. **"Dhammā kusalo"**tipadadvayena pucchāya puṭṭhadhamme dasseti, tesaṁ attho heṭṭhā pakāsitova.

Kasmā panettha mātikāyaṁ viya "kusalā dhammā"ti avatvā "dhammā kusalā"ti padānukkamo katoti. Pabhedato dhammānaṁ desanaṁ dīpetvā pabhedavantadassanatthaṁ. Imasmiñhi abhidhamme dhammāva desetabbā, te ca kusalādīhi pabhedehi anekappabhedā, tasmā dhammāyeva idha

---

1. Saṁsayapakkhanto (Sī, Syā)
2. Saṁ 2. 73; Vi 3. 19 piṭṭhedīsu.
3. Dī 2. 230 piṭṭhādīsu.

desetabbā. Nāyaṁ vohāradesanā, te ca anekappabhedato desetabbā, na dhammamattato. Pabhedato hi desanā ghanavinibbhogapaṭisambhidāñāṇāvahā hotīti "kusalā dhammā"ti evaṁ pabhedato dhammānaṁ desanaṁ dīpetvā idāni ye tena pabhedena desetabbā dhammā, te dassetuṁ ayaṁ **"katame dhammā kusalā"**ti padānukkamo katoti veditabbo. Pabhedavantesu hi dassitesu pabhedo dassiyamāno yujjati, suviññeyyo ca hotīti.

Idāni **yasmiṁ samaye kāmāvacaraṁ kusalaṁ cittan**ti ettha—

Samaye niddisi cittaṁ, cittena samayaṁ Muni.
Niyametvāna dīpetuṁ, dhamme tattha pabhedato.

"Yasmiṁ samaye kāmāvacaraṁ kusalaṁ cittan"ti hi niddisanto Bhagavā samaye cittaṁ niddisi. Kiṁ kāraṇā? Tena samayaniyamitena cittena pariyosāne "tasmiṁ samaye"ti evaṁ samayaṁ niyametvāna atha vijjamānepi samayanānatte yasmiṁ samaye cittaṁ, tasmiṁ yeva samaye phasso hoti vedanā hotīti evaṁ tasmiṁ cittaniyamite samaye ete santatisamūhakiccārammaṇaghanavasena duranubodhappabhede phassavedanādayo dhamme bodhetunti attho.

Idāni **yasmiṁ samaye**ti-ādīsu ayamanupubbapadavaṇṇanā—**yasmin**ti aniyamato bhummaniddeso. **Samaye**ti aniyamaniddiṭṭhaparidīpanaṁ. Ettāvatā aniyamato samayo niddiṭṭho hoti. Tattha **samaya**saddo—

Samavāye khaṇe kāle, samūhe hetu diṭṭhisu.
Paṭilābhe pahāne ca, paṭivedhe ca dissati.

Tathā hissa "appeva nāma svepi upasaṅkameyyāma kālañca samayañca upādāyā"ti[1] evamādīsu samavāyo attho. "Ekova kho bhikkhave khaṇo ca samayo ca brahmacariyavāsāyā"ti-ādīsu[2] khaṇo. "Uṇhasamayo pariḷāhasamayo"ti-ādīsu[3] kālo. "Mahāsamayo pavanasmin"ti-ādīsu[4] samūho. "Samayopi kho te Bhaddāli appaṭividdho

1. Dī 1. 188 piṭṭhe.
2. Aṁ 3. 61 piṭṭhe.
3. Vi 2. 155 piṭṭhe.
4. Dī 2. 201 piṭṭhe.

ahosi, Bhagavā kho Sāvatthiyaṁ viharati, Bhagavāpi maṁ jānissati 'Bhaddāli nāma bhikkhu Satthusāsane sikkhāya aparipūrakārī'ti. Ayampi kho te Bhaddāli samayo appaṭividdho ahosī"ti-ādīsu[1] hetu. "Tena kho pana samayena uggāhamāno paribbājako samaṇamuṇḍikāputto[2] samayappavādake Tindukācīre ekasālake Mallikāya ārāme paṭivasatī"ti-ādīsu[3] diṭṭhi.

"Diṭṭhe dhamme ca yo attho, yo cattho samparāyiko.
Atthābhisamayā dhīro, paṇḍitoti pavuccatī"ti—

Ādīsu[4] paṭilābho. "Sammā mānābhisamayā antamakāsi dukkhassā"ti-ādīsu[5] pahānaṁ. "Dukkhassa pīḷanaṭṭho saṅkhataṭṭho santāpaṭṭho vipariṇāmaṭṭho abhisamayaṭṭho"ti-ādīsu[6] paṭivedho. Evamanekesu samayesu—

Samavāyo khaṇo kālo, samūho hetuyeva ca.
Ete pañcapi viññeyyā, samayā idha viññunā.

"Yasmiṁ samaye kāmāvacaraṁ kusalan"ti imasmiñhi kusalādhikāre tesu navasu samayesu ete samavāyādayo pañca samayā paṇḍitena veditabbā.

Tesu paccayasāmaggī, samavāyo, khaṇo pana.
Ekova navamo ñeyyo, cakkāni caturopi vā.

Yā hi esā sādhāraṇaphalanipphādakattena saṇṭhitā paccayānaṁ sāmaggī, sā idha "samavāyo"ti ñātabbā. "Ekova kho bhikkhave khaṇo ca samayo ca brahmacariyavāsāyā"ti[7] evaṁ vutto pana navamova khaṇo "eko khaṇo"ti veditabbo. Yāni vā panetāni "cattārimāni bhikkhave cakkāni, yehi samannāgatānaṁ devamanussānaṁ catucakkaṁ vattatī"ti ettha patirūpadesavāso, sappurisūpanissayo, attasammāpaṇidhi, pubbe ca katapuññatāti[8] cattāri cakkāni vuttāni,

1. Ma 2. 102 piṭṭhe.
2. Samaṇamaṇḍikāputto (Sī)
3. Ma 2. 214 piṭṭhe.
4. Saṁ 1. 90 piṭṭhe.
5. Ma 1. 15 piṭṭhe.
6. Khu 9. 293 Paṭisambhidāmagge.
7. Aṁ 3. 61 piṭṭhe.
8. Aṁ 1. 341 piṭṭhe.

etāni vā[1] ekajjhaṁ katvā okāsaṭṭhena "khaṇo"ti veditabbāni[2]. Tāni hi kusaluppattiyā okāsabhūtāni.

Evaṁ samavāyañca khaṇañca ñatvā itaresu—

Taṁ taṁ upādāya paññatto, kālo vohāramattako.
Puñjo phassādidhammānaṁ, samūhoti vibhāvito.

"Cittakālo rūpakālo"ti-ādinā hi nayena dhamme vā "atīto anāgato"ti-ādinā nayena dhammavuttiṁ vā "bījakālo aṅkurakālo"ti-ādinā nayena dhammapaṭipāṭiṁ vā "uppādakālo jarākālo"ti-ādinā nayena dhammalakkhaṇaṁ vā "vediyanakālo sañjānanakālo"ti-ādinā nayena dhammakiccaṁ vā "nhānakālo[3] pānakālo"ti-ādinā nayena sattakiccaṁ vā "gamanakālo ṭhānakālo"ti-ādinā nayena iriyāpathaṁ vā "pubbaṇho sāyanho divā rattī"ti-ādinā nayena candimasūriyādiparivattanaṁ vā "aḍḍhamāso māso"ti-ādinā nayena ahorattādisaṅkhātaṁ kālasañcayaṁ vāti evaṁ taṁ taṁ upādāya paññatto kālo nāma. So panesa sabhāvato avijjamānattā paññattimattako evāti veditabbo. Yo panesa phassavedanādīnaṁ dhammānaṁ puñjo, so idha "samūho"ti vibhāvito. Evaṁ kālasamūhepi ñatvā itaro pana—

Hetūti paccayovettha, tassa dvāravasena vā.
Anekabhāvo viññeyyo, paccayānaṁ vasena vā.

Ettha hi paccayova hetu nāma. Tassa dvārānaṁ vā paccayānaṁ vā vasena anekabhāvo veditabbo. Kathaṁ? Cakkhudvārādīsu hi uppajjamānānaṁ cakkhuviññāṇādīnaṁ cakkhurūpa-ālokamanasikārādayo paccayā. Māhāpakaraṇe ca "hetupaccayo ārammaṇapaccayo"ti-ādinā nayena catuvīsati paccayā vuttā, tesu ṭhapetvā vipākapaccayañca pacchājātapaccayañca sesā kusaladhammānaṁ paccayā hontiyeva. Te sabbepi idha hetūti adhippetā. Evamassa iminā dvāravasena vā paccayavasena vā anekabhāvo

---

1. Tāni vā pana (Sī), tāni vā (Syā), tāni (?) 2. Veditabbo (Sī) 3. Nahānakālo (Sī, Syā)

veditabbo. Evamete samavāyādayo pañca atthā idha samayasaddena pariggahitāti veditabbā.

Kasmā pana etesu yaṁkiñci ekaṁ apariggahetvā sabbesaṁ pariggaho katoti? Tena tena tassa tassa atthavisesassa dīpanato. Etesu hi samavāyasaṅkhāto samayo anekahetuto vuttiṁ dīpeti. Tena ekakāraṇavādo paṭisedhito hoti. Samavāyo ca nāma sādhāraṇaphalanipphādane aññamaññāpekkho hoti. Tasmā "eko kattā nāma natthī"ti imampi atthaṁ dīpeti, sabhāvena hi kāraṇe sati kāraṇantarāpekkhā ayuttāti. Evaṁ ekassa kassaci kārakassa abhāvadīpanena "sayaṁkataṁ sukhadukkhan"ti-ādi paṭisedhitaṁ hoti.

Tattha siyā "yaṁ vuttaṁ 'anekahetuto vuttaṁ dīpetī'ti, taṁ na yuttaṁ. Kiṁ kāraṇā? Asāmaggiyaṁ ahetūnaṁ sāmaggiyampi ahetubhāvāpattito, na hi ekasmiṁ andhe daṭṭhuṁ asakkonte andhasataṁ passatī"ti. No na yuttaṁ. Sādhāraṇaphalanipphādakattena[1] hi ṭhitabhāvo sāmaggī, na anekesaṁ samodhānamattaṁ, na ca andhānaṁ dassanaṁ nāma sādhāraṇaphalaṁ. Kasmā, andhasate satipi tassa abhāvato. Cakkhādīnaṁ pana taṁ sādhāraṇaphalaṁ, tesaṁ bhāve bhāvato. Asāmaggiyaṁ ahetūnampi ca sāmaggiyaṁ hetubhāvo siddo. Svāyaṁ asāmaggiyaṁ phalābhāvena, sāmaggiyañcassa bhāvena veditabbo, cakkhādīnañhi vekalle cakkhuviññāṇādīnaṁ abhāvo, avekalle ca bhāvo paccakkhasiddho lokassāti. Ayaṁ tāva samavāyasaṅkhātena samayena attho dīpito.

Yo panesa aṭṭhahi akkhaṇehi parivajjito navamo khaṇo, patirūpadesavāsādiko ca catucakkasaṅkhāto okāsaṭṭhena khaṇo vutto, so manussattabuddhuppādasaddhammaṭṭhiti-ādikaṁ[2] khaṇasāmaggiṁ vinā natthi, manussattādīnañca kāṇakacchapopamādīhi[3] dullabhabhāvo. Iti khaṇassa dullabhattā suṭṭhutaraṁ khaṇāyattaṁ lokuttaradhammānaṁ upakārabhūtaṁ kusalaṁ

---

1. Sādhāraṇaphalanipphādakaṭṭhena (Ka)
2. Manussattabuddhuppādasammādiṭṭhi-ādikaṁ (Sī), manussattabuddhuppādasaddhammasavanasammādiṭṭhi-ādikaṁ (Syā)
3. Ma 3. 207 piṭṭhe.

dullabhameva. Evametesu khaṇasaṅkhāto samayo kusaluppattiyā dullabhabhāvaṁ dīpeti. Evaṁ dīpentena anena adhigatakhaṇānaṁ khaṇāyattasseva tassa kusalassa ananuṭṭhānena moghakhaṇaṁ kurumānānaṁ pamādavihāro paṭisedhito hoti. Ayaṁ khaṇasaṅkhātena samayena attho dīpito.

Yo panetassa kusalacittassa pavattikālo nāma hoti, so atiparitto, sā cassa atiparittatā "yathā ca bhikkhave tassa purisassa javo, yathā ca candimasūriyānaṁ javo, yathā ca yā devatā candimasūriyānaṁ purato dhāvanti, tāsaṁ devatānaṁ javo, tato sīghataraṁ āyusaṅkhārā khīyantī"ti[1] imassa suttassa Aṭṭhakathāvasena veditabbā. Tatra hi so rūpajīvitindriyassa tāva parittako kālo vutto. Yāva paṭuppannaṁ[2] rūpaṁ tiṭṭhati, tāva soḷasa cittāni uppajjitvā bhijjanti. Iti tesaṁ kālaparittatāya upamāpi natthi. Tenevāha "yāvañcidaṁ bhikkhave upamāpi na sukarā, yāva lahuparivattaṁ cittan"ti[3]. Evametesu kālasaṅkhāto samayo kusalacittappavattikālassa atiparittataṁ dīpeti. Evaṁ dīpentena cānena atiparittakālatāya vijjulatobhāsena[4] muttāvuṇanaṁ viya duppaṭivijjhamidaṁ cittaṁ, tasmā etassa paṭivedhe mahā-ussāho ca ādaro ca kattabboti ovādo vinno hoti. Ayaṁ kālasaṅkhātena samayena attho dīpito.

Samūhasaṅkhāto pana samayo anekesaṁ sahuppattiṁ dīpeti. Phassādīnañhi dhammānaṁ puñjo "samūho"ti vutto. Tasmiñca uppajjamānaṁ cittaṁ saha tehi dhammehi uppajjatīti anekesaṁ sahuppatti dīpitā. Evaṁ dīpentena cānena ekasseva dhammassa uppatti paṭisedhitā hoti, ayaṁ samūhasaṅkhātena samayena attho dīpito.

Hetusaṅkhāto pana samayo parāyattavuttitaṁ dīpeti. "Yasmiṁ samaye"ti hi padassa yasmā "yasmiṁ hetumhi sati uppannaṁ hotī"ti ayamattho, tasmā hetumhi sati pavattito parāyattavuttitā dīpitā.

---

1. Saṁ 1. 465piṭṭhe.
2. Paccuppannaṁ (Syā), panuppannaṁ (Sī)
3. Aṁ 1. 9 piṭṭhe.
4. Vijjutobhāsena (Sī, Syā)

Evaṁ dīpentena cānena dhammānaṁ savasavattitābhimāno paṭisedhito hoti, ayaṁ hetusaṅkhātena samayena attho dīpito.

Tattha **yasmiṁ samaye**ti kālasaṅkhātassa samayassa vasena yasmiṁ kāleti attho, samūhasaṅkhātassa yasmiṁ samūheti, khaṇasamavāyahetusaṅkhātānaṁ yasmiṁ khaṇe sati, yāya sāmaggiyā sati, yamhi hetumhi sati kāmāvacaraṁ kusalaṁ cittaṁ uppannaṁ hoti, tasmiṁ yeva sati phassādayopīti ayamattho veditabbo. Adhikaraṇañhi kālasaṅkhāto samūhasaṅkhāto ca samayo tattha vuttadhammānanti adhikaraṇavasenettha bhummaṁ, khaṇasamavāyahetusaṅkhātassa ca samayassa bhāvena tesaṁ bhāvo lakkhīyatīti bhāvenabhāvalakkhaṇavasenettha bhummaṁ.

Kāmāvacaranti "katame dhammā kāmāvacarā, heṭṭhato Avīcinirayaṁ, uparito Paranimmitavasavattiṁ pariyantaṁ katvā"ti-ādinā[1] nayena vuttesu kāmāvacaradhammesu pariyāpannaṁ. Tatrāyaṁ vacanattho—uddānato dve kāmā vatthukāmo ca kilesakāmo ca. Tattha kilesakāmo atthato chandarāgova, vatthukāmo tebhūmakavaṭṭaṁ. Kilesakāmo cettha kāmetīti **kāmo,** itaro pana kāmiyatīti **kāmo.** Yasmiṁ pana padese duvidhopeso kāmo pavattivasena avacarati, so catunnaṁ apāyānaṁ, manussānaṁ, channañca devalokānaṁ vasena ekādasavidho padeso "kāmo ettha avacaratī"ti **kāmāvacaro** sasatthāvacaro viya. Yathā hi yasmiṁ padese sasatthā purisā avacaranti, so vijjamānesupi aññesu dvipadacatuppadesu avacarantesu tesaṁ abhilakkhitattā "sasatthāvacaro"tveva vuccati. Evaṁ vijjamānesupi aññesu rūpāvacarādīsu tattha avacarantesu tesaṁ abhilakkhitattā ayaṁ padeso "kāmāvacaro"tveva vuccati. Svāyaṁ yathā rūpabhavo rūpaṁ, evaṁ uttarapadalopaṁ katvā "kāmo"tveva vuccati. Evamidaṁ cittaṁ imasmiṁ ekādasapadesasaṅkhāte kāme avacaratīti **kāmāvacaraṁ.**

Kiñcāpi hi etaṁ rūpārūpabhavesupi avacarati, yathā pana saṅgāme avacaraṇato "saṅgāmāvacaro"ti laddhanāmako nāgo nagare carantopi "saṅgāmāvacaro"tveva vuccati. Thalajalacarā ca pāṇā

---

1. Abhi 1. 253 piṭṭhe.

athale, ajale ca ṭhitāpi "thalacarā jalacarā"tveva vuccanti. Evamidaṁ aññattha avacarantampi kāmāvacaramevāti veditabbaṁ. Ārammaṇakaraṇavasena vā ettha kāmo avacaratītipi **kāmāvacaraṁ.** Kāmañcesa rūpārūpāvacaresupi avacarati. Yathā pana "vadatīti vaccho, mahiyaṁ setīti mahiṁso"ti vutte na sattā yattakā vadanti, mahiyaṁ vā senti, sabbesaṁ taṁ nāmaṁ hoti, evaṁsampadamidaṁ veditabbaṁ. Apica kāmabhavasaṅkhāte kāme paṭisandhiṁ avacāretītipi **kāmāvacaraṁ.**

Kusalanti kucchitānaṁ salanādīhi atthehi kusalaṁ. Apica ārogyaṭṭhena, anavajjaṭṭhena, kosallasambhūtaṭṭhena ca kusalaṁ, yatheva hi "kacci nu bhoto kusalan"ti[1] rūpakāye anāturatāya agelaññena nibyādhitāya ārogyaṭṭhena kusalaṁ vuttaṁ. Evaṁ arūpadhammepi kilesāturatāya, kilesagelaññassa ca kilesabyādhino abhāvena ārogyaṭṭhena kusalaṁ veditabbaṁ. Kilesavajjassa, pana kilesadosassa, kilesadarathassa ca abhāvā anavajjaṭṭhena kusalaṁ, kosallaṁ vuccati paññā, kosallato sambhūtattā kosallasambhūtaṭṭhena kusalaṁ.

Ñāṇasampayuttaṁ tāva evaṁ hotu, ñāṇavippayuttaṁ kathanti? Tampi ruḷhīsaddena kusalameva, yathā hi tālapaṇṇehi akatvā kilañjādīhi katampi taṁsarikkhattā ruḷhīsaddena "tālavaṇṭan"tveva vuccati, evaṁ ñāṇavippayuttampi "kusalan"tveva veditabbaṁ. Nippariyāyena pana ñāṇasampayuttaṁ ārogyaṭṭhena anavajjaṭṭhena kosallasambhūtaṭṭhenāti tividhenapi "kusalan"ti nāmaṁ labhati, ñāṇavippayuttaṁ duvidheneva. Iti yañca jātakapariyāyena yañca bāhitikasuttapariyāyena yañca abhidhammapariyāyena kusalaṁ kathitaṁ, sabbaṁ taṁ tīhipi atthehi imasmiṁ citte labbhati.

Tadetaṁ lakkhaṇādivasena anavajjasukhavipākalakkhaṇaṁ, akusalaviddhaṁsanarasaṁ, vodānapaccupaṭṭhānaṁ, yonisomanasikārapadaṭṭhānaṁ. Avajjapaṭipakkhattā vā anavajjalakkhaṇameva kusalaṁ, vodānabhāvarasaṁ, iṭṭhavipākapaccupaṭṭhānaṁ, yathāvuttapadaṭṭhānameva. Lakkhaṇādīsu hi tesaṁ tesaṁ dhammānaṁ sabhāvo vā yathāvuttapadaṭṭhānameva. Lakkhaṇādīsu hi tesaṁ tesaṁ dhammānaṁ sabhāvo vā sāmaññaṁ vā **lakkhaṇaṁ** nāma, kiccaṁ vā sampatti vā **raso** nāma, upaṭṭhānākāro vā phalaṁ vā **paccupaṭṭhānaṁ** nāma. Āsannakāraṇaṁ **padaṭṭhānaṁ** nāma. Iti yattha yattha lakkhaṇādīni vakkhāma, tattha tattha imināva nayena tesaṁ nānattaṁ veditabbaṁ.

---

1. Khu 5. 327; Khu 6. 77 piṭṭhādīsu.

Cittanti ārammaṇaṁ cintetīti cittaṁ, vijānātīti attho, yasmā vā cittanti sabbacittasādhāraṇo esa saddo, tasmā yadettha lokiyakusalākusalakiriyacittaṁ, taṁ javanavīthivasena attano santānaṁ cinotīti cittaṁ, vipākaṁ kammakilesehi citanti cittaṁ, apica sabbampi yathānurūpatto cittatāya cittaṁ, cittakaraṇatāya cittanti evampettha[1] attho veditabbo. Tattha yasmā aññadeva sarāgaṁ cittaṁ, aññaṁ sadosaṁ, aññaṁ samohaṁ, aññaṁ kāmāvacaraṁ, aññaṁ rūpāvacarādibhedaṁ, aññaṁ rūpārammaṇaṁ, aññaṁ saddādi-ārammaṇaṁ, rūpārammaṇesu cāpi aññaṁ nīlārammaṇaṁ, aññaṁ pītādi-ārammaṇaṁ, saddādi-ārammaṇesupi eseva nayo. Sabbesupi cetesu aññaṁ hīnaṁ, aññaṁ majjhimaṁ, aññaṁ paṇītaṁ. Hīnādīsupi aññaṁ chandādhipateyyaṁ, aññaṁ vīriyādhipateyyaṁ, aññaṁ cittādhipateyyaṁ, aññaṁ vīmaṁsādhipateyyaṁ, tasmā assa imesaṁ sampayuttabhūmi-ārammaṇahīnamajjimapaṇītādhipatīnaṁ vasena cittatā veditabbā. Kāmañcettha ekameva evaṁ cittaṁ na hoti, cittānaṁ pana antogadhattā etesu yaṁkiñci ekampi cittatāya "cittan"ti vattuṁ vaṭṭati. Evaṁ tāva cittatāya cittaṁ.

Kathaṁ cittakaraṇatāyāti? Lokasmiñhi cittakammato uttari aññaṁ cittaṁ nāma natthi, tasmimpi caraṇaṁ nāma cittaṁ aticittameva[2] hoti. Taṁ karontānaṁ cittakārānaṁ "evaṁvidhāni ettha rūpāni kātabbānī"ti cittasaññā uppajjati, tāya cittasaññāya lekhāgahanarañjana-ujjotanavattanādinipphādikā cittakiriyā uppajjanti. Tato caraṇasaṅkhāte citte aññataraṁ vicittarūpaṁ nipphajjati. Tato "imassa rūpassa upari idaṁ hotu, heṭṭhā idaṁ, ubhayapasse idan"ti cintetvā yathācintitena kamena[3] sesacittarūpanipphādanaṁ hoti. Evaṁ yaṁkiñci loke vicittaṁ sippajātaṁ, sabbaṁ taṁ citteneva karīyati. Evaṁ imāya karaṇavicittatāya tassa tassa citassa nipphādakaṁ cittampi tatheva cittaṁ hoti. Yathācintitassa vā anavasesassa anipphajjanato[4] tatopi cittameva cittataraṁ. Tenāha Bhagavā—

> "Diṭṭhaṁ vo bhikkhave caraṇaṁ nāma cittanti. Evaṁ bhante. Tampi kho bhikkhave caraṇaṁ nāma cittaṁ citteneva cintitaṁ, tenapi kho bhikkhave caraṇena cittena cittaṁyeva cittataran"ti[5].

---

1. Evamettha (Syā, Ka) 2. Adhicittameva (Ka) 3. Kammena (Syā, Ka)
4. Abhinipphajjanato (Sī, Syā) 5. Saṁ 2. 123 piṭṭhe.

Tathā yadetaṁ devamanussanirayatiracchānabhedāsu gatīsu kammaliñgasaññāvohārādibhedaṁ ajjhattikaṁ cittaṁ, tampi cittakatameva. Kāyakammādibhedañhi dāna sīla vihiṁsāsāṭheyyādinayappavattaṁ kusalākusalakammaṁ cittanipphāditaṁ kammanānattaṁ, kammanānatteneva ca tāsu tāsu gatīsu hatthapādakaṇṇa-udaragīvāmukhādisaṇṭhānabhinnaṁ liṅganānattaṁ, liṅganānattato yathāgahitasaṇṭhānavasena "ayaṁ itthī, ayaṁ puriso"ti uppajjamānāya saññāya saññānānattaṁ, saññānānattato saññānurūpena "itthī"ti vā "puriso"ti vā voharantānaṁ vohāranānattaṁ, vohāranānattavasena pana yasmā "itthī bhavissāmi, puriso bhavissāmi, khattiyo bhavissāmi, brāhmaṇo bhavissāmī"ti evaṁ tassa tassa attabhāvassa janakaṁ kammaṁ karīyati, tasmā vohāranānattato kammanānattaṁ, taṁ panetaṁ kammanānattaṁ yathāpatthitaṁ bhavaṁ nibbattentaṁ yasmā gativasena nibbatteti, tasmā kammanānattato gatinānataṁ, kammanānatteneva ca tesaṁ tesaṁ sattānaṁ tassā tassā gatiyā apādakadvipādakāditā, tassā tassā upapattiyā uccanīcāditā, tasmiṁ tasmiṁ attabhāve suvaṇṇadubbaṇṇāditā, lokadhammesu lābhālābhāditā ca paññāyati. Tasmā sabbametaṁ devamanussanirayatiracchānabhedāsu gatīsu kammaliṅgasaññāvohārādibhedaṁ ajjhattikaṁ cittaṁ citteneva katanti veditabbaṁ. Svāyamattho imassa **saṅgīti-anāruḷhassa** suttassa vasena veditabbo. Vuttañhetaṁ—

"Kammanānattaputhuttappabhedavavatthānavasena liṅganānattaputhuttappabhedavavatthānaṁ bhavati, liṅganānattaputhuttappabhedavavatthānavasena saññānānattaputhuttappabhedavavatthānaṁ bhavati, saññānānattaputhuttappabhedavavatthānavasena vohāranānattaputhuttappabhedavavatthānaṁ bhavati, vohāranānattaputhuttappabhedavavatthānavasena kammanānattaputhuttappabhedavavatthānaṁ bhavati, kammanānākaraṇaṁ paṭicca sattānaṁ gatiyā nānākaraṇaṁ paññāyati apadā dvipadā catuppadā bahuppadā rūpino arūpino saññino asaññino nevasaññīnāsaññino, kammanānākaraṇaṁ paṭicca sattānaṁ upapattiyā nānākaraṇaṁ paññāyati uccanīcatā hīnappaṇītatā sugataduggatatā,

kammanānākaraṇaṁ paṭicca sattānaṁ attabhāve nānākaraṇaṁ paññāyati suvaṇṇadubbaṇṇatā sujātadujjātatā susaṇṭhitadussaṇṭhitatā, kammanānākaraṇaṁ paṭicca sattānaṁ lokadhamme nānākaraṇaṁ paññāyati lābhālābhe yasāyase nindāpasaṁsāyaṁ sukhadukkhe"ti.

Aparampi vuttaṁ—

"Kammato liṅgato ceva, liṅgasaññā pavattare.
Saññāto bhedaṁ gacchanti, itthāyaṁ purisoti vā.

Kammunā[1] vattate[2] loko, kammunā vattate pajā.
Kammanibandhanā sattā, rathassāṇīva yāyato[3].

Kammena kittiṁ labhate pasaṁsaṁ,
Kammena jāniñca vadhañca bandhaṁ.
Taṁ kammanānākaraṇaṁ viditvā,
Kasmā vade 'natthi kamman'ti loke[4].

Kammassakā māṇava sattā kammadāyādā kammayon īkammabandhū kammapaṭisaraṇā, kammaṁ satte vibhajati yadidaṁ hīnappaṇītatāyā"ti[5].

Evaṁ imāya karaṇacittatāyapi cittassa cittatā veditabbā. Sabbānipi hi etāni vicitrāni citteneva katāni. Aladdhokāsassa pana cittassa, yaṁ vā pana avasesapaccayavikalaṁ, tassa ekaccacittakaraṇābhāvato yadetaṁ cittena kataṁ ajjhattikaṁ cittaṁ vuttaṁ, tatopi cittameva cittataraṁ. Tenāha Bhagavā—

"Nāhaṁ bhikkhave aññaṁ ekanikāyampi samanupassāmi evaṁ cittaṁ, yathayidaṁ bhikkhave tiracchānagatā pāṇā, tehipi kho bhikkhave tiracchānagatehi pāṇehi cittaṁyeva cittataran"ti[6].

Uppannaṁ hotīti ettha vattamānabhūtāpagatokāsakatabhūmiladdhavasena uppannaṁ nāma anekappabhedaṁ, tattha sabbampi uppādajarābhaṅgasamaṅgīsaṅkhātaṁ **vattamānuppannaṁ** nāma, ārammaṇarasaṁ anubhavitvā niruddhaṁ anubhūtāpagatasaṅkhātaṁ

---

1. Kammanā (Sī) 2. Vattati (Ka) 3. Ma 2. 412; Khu 1. 379 piṭṭhesu.
4. Abhi 4. 396 piṭṭhe. 5. Ma 3. 244 piṭṭhe. 6. Saṁ 2. 123 piṭṭhe.

kusalākusalaṁ, uppādādittayaṁ anuppatvā niruddhaṁ bhūtāpagatasaṅkhātaṁ sesasaṅkhatañca **bhūtāpagatuppannaṁ** nāma, "yānissa tāni pubbe katāni kammānī"ti[1] evamādinā nayena vuttaṁ kammaṁ atītampi samānaṁ aññaṁ vipākaṁ paṭibāhitvā attano vipākassokāsaṁ katvā ṭhitattā, tathā katokāsañca vipākaṁ anuppannampi samānaṁ evaṁ kate okāse ekantena uppajjanato **okāsakatuppannaṁ** nāma, tāsu tāsu bhūmīsu asamūhataṁ akusalaṁ **bhūmiladdhuppannaṁ** nāma, ettha ca bhūmiyā bhumiladdhassa ca nānattaṁ veditabbaṁ—**bhūmī**ti vipassanāya ārammaṇabhūtā tebhūmakā pañcakkhandhā. **Bhūmiladdhaṁ** nāma tesu khandhesu uppattārahaṁ kilesajātaṁ. Tena hesā bhūmi laddhā nāma hoti. Tasmā "bhūmiladdhan"ti vuccati. Evametesu catūsu uppannesu idha vattamānuppannaṁ adhippetaṁ.

Tatrāyaṁ vacanattho—pubbantato uddhaṁ uppādādi-abhimukhaṁ pannanti **uppannaṁ. Uppanna**saddo panesa abhīte paṭiladdhe samuṭṭhite avikkhambhite asamucchinne khaṇattayagateti anekesu atthesu dissati. Ayañhi "tena kho pana bhikkhave samayena Kakusandho Bhagavā Arahaṁ Sammāsambuddho loke uppanno"ti[2] ettha atīte āgato. "Āyasmato Ānandassa atirekacīvaraṁ uppannaṁ hotī"ti[3] ettha paṭiladdhe. "Seyyathāpi bhikkhave uppannaṁ mahāmeghaṁ, tamenaṁ mahāvāto antarāyeva antaradhāpetī"ti[4] ettha samuṭṭhite. "Uppannaṁ gamiyacittaṁ duppaṭivinodanīyaṁ[5], uppannuppanne pāpake akusale dhamme ṭhānaso antaradhāpetī"ti[6] ettha avikkhambhite. "Ariyaṁ aṭṭhaṅgikaṁ maggaṁ bhāvento bahulīkaronto uppannuppanne pāpake akusale dhamme ṭhānaso antarāyeva antaradhāpetī"ti[7] ettha asamucchinne. "Uppajjamānaṁ uppannanti, āmantā"ti[8] ettha khaṇattayagate. Svāyamidhāpi khaṇattayagateva daṭṭhabbo. Tasmā **uppannaṁ hotī**ti ettha khaṇattayagataṁ hoti, vattamānaṁ hoti, paccuppannaṁ hotīti ayaṁ saṅkhapattho.

"Cittaṁ uppannaṁ hotī"ti cetaṁ desanāsīsameva, na pana cittaṁ ekakameva uppajjati. Tasmā yathā "rājā āgato"ti vutte na parisaṁ pahāya ekakova āgato, rājaparisāya pana saddhiṁyeva āgatoti

---

1. Ma 3. 203 piṭṭhe.
2. Saṁ 1. 397 piṭṭhe.
3. Vi 1. 294 piṭṭhe.
4. Saṁ 3. 47piṭṭhe.
5. Aṁ 2. 163; Vi 5. 231 piṭṭhe.
6. Vi 1. 88 piṭṭhe.
7. Saṁ 3. 47 piṭṭhe.
8. Abhi 6. 306 piṭṭhe.

paññāyati, evamidampi paropaṇṇāsakusaladhammehi saddhiṁyeva uppannanti veditabbaṁ. Pubbaṅgamaṭṭhena pana "cittaṁ uppannaṁ hoti"cceva vuttaṁ.

Lokiyadhammañhi patvā cittaṁ jeṭṭhakaṁ cittaṁ dhuraṁ cittaṁ pubbaṅgamaṁ hoti, lokuttaradhammaṁ patvā paññā jeṭṭhikā[1] paññā dhurā paññā pubbaṅgamā. Teneva Bhagavā Vinayapariyāyaṁ patvā pañhaṁ pucchanto "kiṁ phassosi, kiṁ vedanosi, kiṁ saññosi, kiṁ cetanosī"ti apucchitvā "kiṁ citto tvaṁ bhikkhū"ti * cittameva dhuraṁ katvā pucchati. "Atheyyacitto ahaṁ Bhagavā"ti ca vutte "anāpatti atheyyaphassassā"ti-ādīni avatvā "anāpatti bhikkhu atheyyacittassā"ti * vadati.

Na kevalañca vinayapariyāyaṁ, aññampi[2] lokiyadasanaṁ desento cittameva dhuraṁ katvā deseti. Yathāha "ye keci bhikkhave dhammā akusalā akusalabhāgiyā akusalapakkhikā, sabbete manopubbaṅgamā, mano tesaṁ dhammānaṁ paṭhamaṁ uppajjati[3].

Manopubbaṅgamā dhammā, manoseṭṭhā manomayā.
Manasā ce paduṭṭhena, bhāsati vā karoti vā.
Tato naṁ dukkhamanveti, cakkaṁva vahato padaṁ.

Manopubbaṅgamā dhammā, manoseṭṭhā manomayā.
Manasā ce pasannena, bhāsati vā karoti vā.
Tato naṁ sukhamanveti, chāyāva anapāyinī[4].

Cittena nīyati loko, cittena parikassati.
Cittassa ekadhammassa, sabbeva vasamanvagū[5].

Cittasaṁkilesā bhikkhave sattā saṁkilissanti, cittavodānā visujjhanti[6].

Pabhassaramidaṁ bhikkhave cittaṁ, tañca kho āgantukehi uppakkilesehi upakkiliṭṭhaṁ[7].

---

1. Paññā jeṭṭhakā (Syā, Ka) * Vi 1. 72 piṭṭhe. 2. Aparampi (Ka)
3. Aṁ 1. 10 piṭṭhe. 4. Khu 1. 13 Dhammapade.
5. Saṁ 1. 36 piṭṭhe. 6. Saṁ 2. 123 piṭṭhe. 7. Aṁ 1. 9 piṭṭhe.

Citte gahapati arakkhite kāyakammampi arakkhitaṁ hoti, vacīkammampi arakkhitaṁ hoti, manokammampi arakkhitaṁ hoti. Citte gahapati rakkhite -pa-. Citte gahapati byāpanne -pa-. Citte gahapati abyāpanne -pa-. Citte gahapati avassute -pa-. Citte gahapati anavassute kāyakammampi anavassutaṁ hoti. Vacīkammampi anavassutaṁ hoti. Manokammampi anavassutaṁ hotī"ti[1].

Evaṁ lokiyadhammaṁ patvā cittaṁ jeṭṭhakaṁ hoti, cittaṁ dhuraṁ hoti, cittaṁ pubbaṅgamaṁ hotīti veditabbaṁ. Imesu pana suttesu ekaṁ vā dve vā aggahetvā suttānurakkhaṇatthāya sabbānipi gahitānīti veditabbāni.

Lokuttaradhammaṁ pucchanto pana "kataraphassaṁ adhigatosi. Kataravedanaṁ. Katarasaññaṁ. Kataracetanaṁ. Kataracittan"ti apucchitvā "katarapaññaṁ tvaṁ bhikkhu adhigatosi. Kiṁ paṭhamaṁ maggapaññaṁ, udāhu dutiyaṁ -pa- tatiyaṁ -pa- catutthaṁ maggapaññaṁ adhigatoti paññaṁ jeṭṭhikaṁ paññaṁ dhuraṁ katvā pucchati. Paññuttarā sabbe kusalā dhammā na parihāyanti[2]. Paññā pana kimatthiyā[3]. Paññavato bhikkhave ariyasāvakassa tadanvayā saddhā saṇṭhāti, tadanvayaṁ vīriyaṁ saṇṭhāti, tadanvayā sati saṇṭhāti, tadanvayo samādhi saṇṭhātī"ti[4] evamādīni panettha suttāni daṭṭhabbāni. Iti lokuttaradhammaṁ patvā paññā jeṭṭhikā hoti paññā dhurā paññā pubbaṅgamāti veditabbā. Ayaṁ pana lokiyadesanā, tasmā cittaṁ dhuraṁ katvā desento "cittaṁ uppannaṁ hotī"ti āha.

Somanassasahagatanti sātamadhuravedayitasaṅkhātena somanassena saha ekuppādādibhāvaṁ gataṁ. Ayaṁ pana **sahagata**saddo tabbhāve vokiṇṇe nissaye ārammaṇe saṁsaṭṭheti imesu atthesu dissati. Tattha "yāyaṁ taṇhā ponobhavikā[5] nandirāgasahagatā"ti[6] tabbhāve veditabbo. Nandirāgabhūtāti attho. "Yā bhikkhave vīmaṁsā kosajjasahagatā kosajjasampayuttā"ti[7] vokiṇṇe veditabbo. Antarantarā uppajjamānena kosajjena vokiṇṇāti ayamettha attho. "Aṭṭhika-

1. Aṁ 1. 264 piṭṭhe.
2. Paññuttarā sabbe dhammā (Aṁ 3. 153, 341 piṭṭhesu)
3. Ma 1. 367 piṭṭhe.
4. Saṁ 3. 195 piṭṭhe.
5. Ponobbhavikā (Ka)
6. Abhi 2. 106 piṭṭhe.
7. Saṁ 3. 244 piṭṭhe.

saññāsahagataṁ satisambojjhaṅgaṁ bhāvetī”ti[1] nissaye veditabbo. Aṭṭhikasaññaṁ nissāya aṭṭhikasaññaṁ bhāvetvā paṭiladdhanti attho. “Lābhī hoti rūpasahagatānaṁ vā samāpattīnaṁ, arūpasahagatānaṁ vā”ti[2] ārammaṇe veditabbo. Rūpārūpārammaṇānanti attho. “Idaṁ sukhaṁ imāya pītiyā sahagataṁ hoti sahajātaṁ saṁsaṭṭhaṁ sampayuttan”ti[3] saṁsaṭṭhe. Imasmimpi pade ayamevattho adhippeto. Somanassasaṁsaṭṭhañhi idha somanassasahagatanti vuttaṁ.

Saṁsaṭṭhasaddopi cesa sadise avassute mittasanthave sahajāteti bahūsu atthesu dissati. Ayañhi “kise thūle vivajjetvā, saṁsaṭṭhā yojitā hayā”ti[4] ettha sadise āgato. “Saṁsaṭṭhāva tumhe ayye viharathā”ti[5] avassute. “Gihisaṁsaṭṭho viharatī”ti[6] mittasanthave. “Idaṁ sukhaṁ imāya pītiyā sahagataṁ hoti sahajātaṁ saṁsaṭṭhaṁ sampayuttan”ti[3] sahajāte. Idhāpi sahajāte adhippeto. Tattha sahagataṁ asahajātaṁ asaṁsaṭṭhaṁ asampayuttaṁ nāma natthi, sahajātaṁ pana saṁsaṭṭhaṁ sampayuttaṁ hotipi na hotipi. Rūpārūpadhammesu hi ekato jātesu rūpaṁ arūpena sahajātaṁ hoti, na saṁsaṭṭhaṁ na sampayuttaṁ. Tathā arūpaṁ rūpena, rūpañca rūpena, arūpaṁ pana arūpenda saddhiṁ niyamatova sahagataṁ sahajātaṁ saṁsaṭṭhaṁ sampayuttameva hotīti taṁ sandhāya vuttaṁ “somanassasahagatan”ti.

Ñāṇasampayuttanti ñāṇena sampayuttaṁ, samaṁ ekuppādādippakārehi yuttanti attho. Yaṁ panettha vattabbaṁ siyā, taṁ mātikāvaṇṇanāya vedanāttike[7] vuttanayameva. Tasmā ekuppādā ekanirodhā ekavatthukā ekārammaṇāti iminā lakkhaṇenetaṁ sampayuttanti veditabbaṁ. Ukkaṭṭhaniddeso cesa, arūpe pana vināpi ekavatthukabhāvaṁ sampayogo labbhati.

Ettāvatā kiṁ kathitaṁ? Kāmāvacarakusalesu somanassasahagataṁ tihetukaṁ ñāṇasampayuttaṁ asaṅkhārikaṁ mahācittaṁ kathitaṁ. Katame dhammā kusalāti hi aniyamitapucchāya catubhūmakakusalaṁ gahitaṁ. “Kāmāvacaraṁ kusalaṁ cittaṁ uppannaṁ hotī”ti vacanena pana tebhūmakaṁ

---

1. Saṁ 3. 113 piṭṭhe. 2. Abhi 3. 114 piṭṭhe. 3. Abhi 2. 268 piṭṭhe.
4. Khu 6. 154 piṭṭhe. 5. Vi 2. 313 piṭṭhe.
6. Saṁ 2. 10 piṭṭhe. 7. Heṭṭhā 84 piṭṭhe.

kusalaṁ pariccajitvā aṭṭhavidhaṁ kāmāvacarakusalameva gahitaṁ. "Somanassasahagatan"ti vacanena tato catubbidhaṁ upekkhāsahagataṁ pariccajitvā catubbidhaṁ somanassasahagatameva gahitaṁ. "Ñāṇasampayuttan"ti vacanena tato duvidhaṁ ñāṇavippayuttaṁ pariccajitvā dve ñāṇasampayuttāneva gahitāni. Asaṅkhārikabhāvo pana anābhaṭṭhatāyeva na gahito. Kiñcāpi na gahito, parato pana "sasaṅkhārenā"ti vacanato idha "asaṅkhārenā"ti avuttepi asaṅkhārikabhāvo veditabbo. Sammāsambuddho hi āditova idaṁ mahācittaṁ bhājetvā dassetuṁ niyametvāva imaṁ desanaṁ ārabhīti evamettha sanniṭṭhānaṁ katanti veditabbaṁ.

Idāni tameva cittaṁ ārammaṇato dassetuṁ **"rūpārammaṇaṁ vā"**ti-ādimāha. Bhagavā hi arūpadhammaṁ dassento vatthunā vā dasseti ārammaṇena vā vatthārammaṇehi vā sarasabhāvena vā. "Cakkhusamphasso -pa- manosamphasso. Cakkhusamphassajā vedanā -pa- manosamphassajā vedanā. Cakkhuviññāṇaṁ -pa- manoviññāṇan"ti-ādīsu hi vatthunā arūpadhammā dassitā. "Rūpasaññā -pa- dhammasaññā. Rūpasañcetanā -pa- dhammasañcetanā"ti-ādīsu ārammaṇena. "Cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuviññāṇaṁ, tiṇṇaṁ saṅgati phasso -pa- manañca paṭicca dhamme ca uppajjati manoviññāṇaṁ, tiṇṇaṁ saṅgati phasso"ti-ādīsu[1] vatthārammaṇehi. "Avijjāpaccayā bhikkhave saṅkhārā. Saṅkhārapaccayā viññāṇan"ti-ādīsu[2] sarasabhāvena arūpadhammā dassitā. Imasmiṁ pana ṭhāne ārammaṇena dassento "rūpārammaṇaṁ vā"ti-ādimāha.

Tattha catusamuṭṭhānaṁ atītānāgatapaccuppannaṁ rūpameva **rūpārammaṇaṁ.** Dvisamuṭṭhāno atītānāgatapaccuppanno saddova **saddārammaṇaṁ.** Catusamuṭṭhāno atītānāgatapaccuppanno gandhova **gandhārammaṇaṁ.** Catusamuṭṭhāno atītānāgatapaccuppanno rasova **rasārammaṇaṁ.** Catusamuṭṭhānaṁ atītānāgatapaccuppanaṁ phoṭṭhabbameva **phoṭṭhabbārammaṇaṁ.** Ekasamuṭṭhānā dvisamuṭṭhānā tisamuṭṭhānā catusamuṭṭhānā nakutocisamuṭṭhānā atītānāgatapaccuppannā cittacetasikā, tathā navattabbā ca vuttāvasesā cittagocarasaṅkhātā dhammāyeva **dhammārammaṇaṁ.** Ye pana **anāpāthagatā** rūpādayopi dhammārammaṇamicceva vadanti, te iminā suttena paṭikkhipitabbā. Vuttañhetaṁ—

---

1. Saṁ 2. 261 piṭṭhe. 2. Saṁ 1. 243 piṭṭhe.

"Imesaṁ kho āvuso pañcannaṁ indriyānaṁ nānāvisayānaṁ nānāgocarānaṁ na aññamaññassa gocaravisayaṁ paccanubhontānaṁ mano paṭisaraṇaṁ mano nesaṁ gocaravisayaṁ paccanubhotī"ti[1].

Etesañhi rūpārammaṇādīni gocaravisayo nāma, tāni manena paccanubhaviyamānānipi rūpārammaṇādīniyevāti ayamattho siddho hoti. Dibbacakkhuñāṇādīnañca rūpādi-ārammaṇattāpi ayamattho siddhoyeva hoti. Anāpāthagatāneva hi rūpārammaṇādīni dibbacakkhu-ādīnaṁ ārammaṇāni, na ca tāni dhammārammaṇāni bhavantīti vuttanayeneva ārammaṇavavatthānaṁ veditabbaṁ.

Tattha[2] ekekaṁ ārammaṇaṁ dvīsu dvīsu dvāresu āpāthamāgacchati. Rūpārammaṇañhi cakkhupasādaṁ ghaṭṭetvā taṅkhaṇaññeva manodvāre āpāthamāgacchati, bhavaṅgacalanassa paccayo hotīti attho. Sadda gandha rasaphoṭṭhabbārammaṇesupi eseva nayo. Yathā hi sakuṇo ākāsenāgantvā rukkhagge nilīyamānova rūkkhasākhañca ghaṭṭeti, chāyā cassa pathaviyaṁ paṭihaññati, sākhāghaṭṭhanachāyāpharaṇāni apubbaṁ acarimaṁ ekakkhaṇeyeva bhavanti. Evaṁ paccuppannarūpādīnaṁ cakkupasādādighaṭṭanañca bhavaṅgacalanasamatthatāya manodvāre āpāthagamanañca apubbaṁ acarimaṁ ekakkhaṇeyeva hoti. Tato bhavaṅgaṁ vicchinditvā cakkhudvārādīsu uppannānaṁ āvajjanādīnaṁ voṭṭhabbanapariyosānānaṁ[3] anantarā tesaṁ ārammaṇānaṁ aññatarasmiṁ idaṁ mahācittaṁ uppajjati.

Suddhamanodvāre pana pasādaghaṭṭanakiccaṁ natthi, pakatiyā diṭṭhasutaghāyitasāyitaphuṭṭhavaseneva etāni ārammaṇāni āpāthamāgacchanti. Kathaṁ? idhekacco katasudhākammaṁ haritālamanosilādivaṇṇavicittaṁ paggahitanānappakāradhajapaṭākaṁ mālādāmavinaddhaṁ dīpamālāparikkhitaṁ atimanoramāya siriyā virocamānaṁ alaṅkatapaṭiyattaṁ Mahācetiyaṁ padakkhiṇaṁ katvā soḷasasu pādapiṭṭhikāsu[4] pañcapatiṭṭhitena vanditvā añjaliṁ paggayha ullokento Buddhārammaṇaṁ pītiṁ gahetvā tiṭṭhati. Tassa evaṁ cetiyaṁ passitvā Buddhārammaṇaṁ pītiṁ nibbattetvā aparabhāge yattha katthaci gatassa

1. Ma 1. 369 piṭṭhe. 2. Ettha (Ka) 3. Votthapana... (Sī) 4. Pādapīṭhikāsu (Sī)

rattiṭṭhānadivāṭṭhānesu nisinnassa āvajjamānassa alaṅkatapaṭiyattaṁ Mahācetiyaṁ cakkhudvāre āpāthamāgatasadisameva hoti, padakkhiṇaṁ katvā cetiyavandanakālo viya hoti. Evaṁ tāva diṭṭhavasena rūpārammaṇaṁ āpāthamāgacchati.

Madhurena pana sarena dhammakathikassa vā dhammaṁ kathentassa, sarabhāṇakassa vā sarena bhaṇantassa saddaṁ sutvā aparabhāge yattha katthaci nisīditvā āvajjamānassa dhammakathā vā sarabhaññaṁ vā sotadvāre āpāthamāgataṁ viya hoti, sādhukāraṁ datvā suṇanakālo viya hoti. Evaṁ sutavasena saddārammaṇaṁ āpāthamāgacchati.

Sugandhaṁ pana gandhaṁ vā mālaṁ vā labhitvā āsane vā cetiye vā gandhārammaṇena cittena pūjaṁ katvā aparabhāge yattha katthaci nisīditvā āvajjamānassa taṁ gandhārammaṇaṁ ghānadvāre āpāthamāgataṁ viya hoti, pūjākaraṇakālo viya hoti. Evaṁ ghāyitavasena gandhārammaṇaṁ āpāthamāgacchati.

Paṇītaṁ pana khādanīyaṁ vā bhojanīyaṁ vā sabrahmacārīhi saddhiṁ saṁvibhajitvā paribhuñjitvā aparabhāge yattha katthaci kudrūsakādibhojanaṁ labhitvā "asukakāle paṇītaṁ bhojanaṁ sabrahmacārīhi saddhiṁ saṁvibhajitvā paribhuttan"ti āvajjamānassa taṁ rasārammaṇaṁ jivhādvāre āpāthamāgataṁ viya hoti, paribhuñjanakālo viya hoti. Evaṁ sāyitavasena rasārammaṇaṁ āpāthamāgacchati.

Mudukaṁ pana sukhasamphassaṁ mañcaṁ vā pīṭhaṁ vā attharaṇapāvuraṇaṁ[1] vā paribhuñjitvā aparabhāge yattha katthaci dukkhaseyyaṁ kappetvā "asukakāle me mudukaṁ mañcapīṭhaṁ attharaṇapāvuraṇaṁ paribhuttan"ti āvajjamānassa taṁ phoṭṭhabbārammaṇaṁ kāyadvāre āpāthamāgataṁ viya hoti, sukhasamphassaṁ vedayitakālo viya hoti. Evaṁ phuṭṭhavasena phoṭṭhabbārammaṇaṁ āpāthamāgacchati—evaṁ suddhamanodvāre pasādaghaṭṭanakiccaṁ natthi, pakatiyā diṭṭhasutaghāyitasāyitaphuṭṭhavaseneva etāni ārammaṇāni āpāthamāgacchantīti veditabbāni.

---

1. Attharaṇapāpuraṇaṁ (Sī, Syā)

Idāni pakatiyā diṭṭhādīnaṁ vasena āpāthagamane ayamaparopi Aṭṭhakathāmuttako nayo hoti—diṭṭhaṁ sutaṁ ubhayasambandhanti ime tāva diṭṭhādayo veditabbā. Tattha **diṭṭhaṁ** nāma pañcadvāravasena gahitapubbaṁ. **Sutan**ti paccakkhato adisvā anussavavasena gahitā rūpādayova. Tehi dvīhipi sambandhaṁ **ubhayasambandhaṁ** nāma. Iti imesampi diṭṭhādīnaṁ vasena etāni manodvāre āpāthamāgacchantīti veditabbāni. Tattha diṭṭhavasena tāva āpāthagamanaṁ heṭṭhā pañcahi nayehi vuttameva.

Ekacco pana suṇāti "Bhagavato puññātisayanibbattaṁ[1] evarūpaṁ nāma rūpaṁ, atimadhuro saddo. Kismiñci padese kesañci pupphānaṁ atimanuñño gandho. Kesañci phalānaṁ atimadhuro raso. Kesañci pāvuraṇādīnaṁ atisukho samphasso"ti. Tassa cakkhupasādādighaṭṭanaṁ vinā sutamattāneva tāni manodvāre āpāthamāgacchanti. Athassa taṁ cittaṁ tasmiṁ rūpe vā sadde vā pasādavasena, gandhādīsu ariyānaṁ dātukāmatāvasena, aññehi dinnesu anumodanāvasena vā pavattati. Evaṁ sutavasena etāni manodvāre āpāthamāgacchanti.

Aparena pana yathāvuttāni rūpādīni diṭṭhāni vā sutāni vā honti, tassa "īdisaṁ rūpaṁ āyatiṁ uppajjanakabuddhassāpi bhavissatī"ti-ādinā nayena cakkhupasādādighaṭṭanaṁ vinā diṭṭhasutasambandheneva tāni manodvāre āpāthamāgacchanti. Athassa[2] heṭṭhā vuttanayeneva tesu aññatarārammaṇaṁ idaṁ mahācittaṁ pavattati. Evaṁ ubhayasambandhavasena etāni manodvāre āpāthamāgacchanti.

Idampi ca mukhattameva, saddhā ruci ākāraparivitakka diṭṭhinijjhānakkhanti-ādīnaṁ pana vasena vitthārato etesaṁ manodvāre āpāthagamanaṁ veditabbameva. Yasmā pana evaṁ āpāthaṁ āgacchantāni bhūtānipi honti abhūtānipi, tasmā ayaṁ nayo Aṭṭhakathāyaṁ na gahito. Evaṁ ekekārammaṇaṁ javanaṁ dvīsu dvīsu dvāresu uppajjatīti veditabbaṁ. Rūpārammaṇañhi javanaṁ cakkhudvārepi uppajjati manodvārepi. Saddādi-ārammaṇesupi eseva nayo.

Tattha manodvāre uppajjamānaṁ rūpārammaṇaṁ javanaṁ dānamayaṁ sīlamayaṁ bhāvanāmayanti tividhaṁ hoti. Tesu ekekaṁ kāyakammaṁ vacīkammaṁ

---

1. Puññātisayaphalanibbattaṁ (Sī, Ka)   2. Tassa (Ka)

manokammanti tividhameva hoti. Saddagandharasaphoṭṭhadhammārammaṇesupi eseva nayo.

Tattha rūpaṁ tāva ārammaṇaṁ katvā uppajjamānaṁ etaṁ mahākusalacittaṁ nīla pīta lohitodātavaṇṇesu pupphavatthadhātūsu aññataraṁ subhanimittasaṅkhātaṁ iṭṭhaṁ kantaṁ manāpaṁ rajanīyaṁ[1] vaṇṇaṁ ārammaṇaṁ katvā uppajjati. Nanu cetaṁ iṭṭhārammaṇaṁ lobhassa vatthu, kathaṁ etaṁ cittaṁ kusalaṁ nāma jātanti? Niyamitavasena, pariṇāmitavasena, samudācāravasena, ābhujitavasenāti. Yassa hi "kusalameva mayā kattabban"ti kusalakaraṇe cittaṁ niyamitaṁ hoti, akusalappavattito nivattetvā kusalakaraṇeyeva pariṇāmitaṁ, abiṇhakaraṇena kusalasamudācāreneva samudācaritaṁ, patirūpadesavāsa sappurisūpanissaya saddhammasavanapubbekatapuññatādīhi ca upanissayehi yoniso ca ābhogo pavattati, tassa iminā niyamitavasena, pariṇāmitavasena, samudācāravasena, ābhūjitavasena ca kusalaṁ nāma jātaṁ hoti.

Ārammaṇavasena panettha somanassasahagatabhāvo veditabbo. Iṭṭhārammaṇasmiñhi uppannattā etaṁ somanassasahagataṁ jātaṁ, saddhābahulatādīnipettha kāraṇāniyeva. Assaddhānañhi micchādiṭṭhīnañca ekanta-iṭṭhārammaṇabhūtaṁ Tathāgatarūpampi disvā somanassaṁ nuppajjati. Ye ca kusalappavattiyaṁ ānisaṁsaṁ na passanti, tesaṁ parehi ussāhitānaṁ kusalaṁ karontānampi somanassaṁ nuppajjati. Tasmā saddhābahulatā visuddhadiṭṭhitā ānisaṁsadassāvitāti evampettha somanassasahagatabhāvo veditabbo. Apica ekādasadhammā pītisambojjhaṅgassa uppādāya saṁvattanti Buddhānussati dhammānussati saṁghānussati sīlānussati cāgānussati devatānussati upasamānussati lūkhapūggalaparivajjanatā siniddhapuggalasevatā pasādanīyasuttantapaccavekkhaṇatā tadadhimuttatāti imehipi kāraṇehettha somanassasahagatabhāvo veditabbo. Imesaṁ pana vitthāro **Bojjhaṅgavibhaṅge**[2] āvi bhavissati.

Kammato upapattito indriyaparipākato kilesadūrībhāvatoti imehi panettha kāraṇehi ñāṇasampayuttatā veditabbā. Yo hi

---

1. Rajjanīyaṁ (Ka)

2. Abhi-Ṭṭha 2. 269, 299 piṭṭhesu.

paresaṁ dhammaṁ deseti, anavajjāni sippāyatanakammāyatanavijjāṭṭhānāni sikkhāpeti, dhammakathikaṁ sakkāraṁ katvā dhammaṁ kathāpeti, "āyatiṁ paññavā bhavissāmī"ti patthanaṁ paṭṭhapetvā nānappakāraṁ dānaṁ deti, tassa evarūpaṁ kammaṁ upanissāya kusalaṁ uppajjamānaṁ ñāṇasampayuttaṁ uppajjati. Abyāpajje[1] loke uppannassa vāpi tassa tattha sukhino dhammapadā plavanti, "dandho bhikkhave satuppādo, atha so satto khippaṁyeva visesagāmī hotī"ti[2] iminā nayena upapattiṁ nissāyapi uppajjamānaṁ kusalaṁ ñāṇasampayuttaṁ uppajjati. Tathā indriyaparipākaṁ upagatānaṁ paññādasakappattānaṁ indriyaparipākaṁ nissāyapi kusalaṁ uppajjamānaṁ ñāṇasampayuttaṁ uppajjati. Yehi pana kilesā vikkhambhitā, tesaṁ kilesadūrībhāvaṁ nissāyapi uppajjamānaṁ kusalaṁ ñāṇasampayuttaṁ uppajjati. Vuttampi cetaṁ—

"Yogā ve jāyatī bhūti, ayogā bhūrisaṅkhayo"ti[3].

Evaṁ kammato upapattito indriyaparipākato kilesadūrībhāvatoti imehi kāraṇehi ñāṇasampayuttatā veditabbā.

Apica satta dhammā dhammavicayasambojjhaṅgassa uppādāya saṁvattanti paripucchakatā vatthuvisadakiriyā indriyasamattapaṭipādanā duppaññapuggalaparivajjanā paññavantapuggalasevanā gambhīrañāṇacariyapaccavekkhaṇā tadadhimuttatāti imehipi kāraṇehi ñāṇasampayuttatā veditabbā. Imesaṁ pana vitthāro **Bojjhaṅgavibhaṅge**[4] āvi bhavissati.

Evaṁ ñāṇasampayuttaṁ hutvā uppannañcetaṁ asaṅkhārena appayogena anupāyacintanāya uppannattā asaṅkhāraṁ nāma jātaṁ. Tayidaṁ rajanīyavaṇṇārammaṇaṁ hutvā uppajjamānameva tividhena niyamena uppajjati dānamayaṁ vā hoti sīlamayaṁ vā bhāvanāmayaṁ vā.

Kathaṁ? Yadā hi nīlapītalohitodātesu pupphādīsu aññataraṁ labhitvā vaṇṇavasena ābhujitvā "vaṇṇadānaṁ mayhan"ti Buddharatanādīni pūjeti, tadā dānamayaṁ hoti. Tatridaṁ vatthu—Bhaṇḍāgārikasaṁghamitto kira ekaṁ suvaṇṇakhacitaṁ vatthaṁ labhitvā "idampi vatthaṁ suvaṇṇavaṇṇaṁ, Sammāsambuddhopi suvaṇṇavaṇṇo, suvaṇṇavaṇṇaṁ vatthaṁ suvaṇṇavaṇṇasseva anucchavikaṁ, amhākañca vaṇṇadānaṁ bhavissatī"ti Mahācetiye āropesi.

---

1. Abyāpajjhe (Sī)
2. Aṁ 1. 505 piṭṭhe.
3. Khu 1. 53 piṭṭhe.
4. Abhi-Ṭṭha 2. 263 piṭṭhe.

evarūpe kāle dānamayaṁ hotīti veditabbaṁ. Yadā pana tathārūpameva deyyadhammaṁ labhitvā "mayhaṁ kulavaṁso kulatanti kulappaveṇī esā, kulavattaṁ etan"ti Buddharatanādīni pūjeti, tadā sīlamayaṁ hoti. Yadā pana tādiseneva vatthunā ratanattayassa pūjaṁ katvā "ayaṁ vaṇṇo khayaṁ gacchissati, vayaṁ gacchissatī"ti khayavayaṁ paṭṭhapeti, tādā bhāvanāmayaṁ hoti.

Dānamayaṁ pana hutvā vattamānampi yadā tīṇi ratanāni sahatthena pūjentassa pavattati, tadā kāyakammaṁ hoti. Yadā tīṇi ratanāni pūjento puttadāradāsakammakaraporisādayopi āṇāpetvā pūjāpeti, tadā vacīkammaṁ hoti. Yadā tadeva vuttappakāraṁ vijjamānakavatthuṁ ārabbha "vaṇṇadānaṁ dassāmī"ti cinteti, tadā manokammaṁ hoti. Vinayapariyāyaṁ patvā hi "dassāmi karissāmīti vācā bhinnā hotī"ti[1] iminā lakkhaṇena dānaṁ nāma hoti. Abhidhammapariyāyaṁ patvā pana vijjamānakavatthuṁ ārabbha "dassāmī"ti manasā cintitakālato paṭṭhāya kusalaṁ hoti. Aparabhāge kāyena vā vācāya vā kattabbaṁ karissatīti vuttaṁ. Evaṁ dānamayaṁ kāyavacīmanokammavaseneva tividhaṁ hoti.

Yadā pana taṁ vuttappakāraṁ vatthuṁ labhitvā kusavaṁsādivasena sahatthā ratanattayaṁ pūjeti, tadā sīlamayaṁ kāyakammaṁ hoti. Yadā kulavaṁsādivaseneva puttadārādayo āṇāpetvā pūjāpeti, tadā vacīkammaṁ hoti. Yadā "mayhaṁ kulavaṁso kulatanti kulappaveṇī esā, kulavattametan"ti vijjamanakavatthuṁ ārabbha "vaṇṇadānaṁ dassāmī"ti cinteti, tadā manokammaṁ hoti. Evaṁ sīlamayaṁ kāyavacīmanokammavasena tividhaṁ hoti.

Yadā pana taṁ vuttappakāraṁ vatthuṁ labhitvā tīṇi ratanāni pūjetvā caṅkamanto khayavayaṁ paṭṭhapeti, tadā bhāvanāmayaṁ kāyakammaṁ hoti. Vācāya sammasanaṁ paṭṭhapentassa vacīkammaṁ hoti. Kāyaṅgavācaṅgāni acopetvā manasāva sammasanaṁ paṭṭhapentassa manokammaṁ hoti. Evaṁ bhāvanāmayaṁ kāyavacīmanokammavasena tividhaṁ hoti. Evametaṁ rūpārammaṇaṁ kusalaṁ tividhapuññakiriyavutthuvasena navahi kammadvārehi bhājetvā dassesi Dhammarājā. Saddārammaṇādīsupi eseva nayo.

---

1. Vi 1. 380 piṭṭhe.

Bherisaddādīsu hi rajanīyasaddaṁ ārammaṇaṁ katvā heṭṭhā vuttanayeneva tīhi niyamehetaṁ kusalaṁ uppajjati. Tattha saddaṁ kandamūlaṁ viya uppāṭetvā, nīluppalahatthakaṁ viya ca hatthe ṭhapetvā dātuṁ nāma na sakkā, savatthukaṁ pana katvā dento saddadānaṁ deti nāma. Tasmā yadā "saddadānaṁ dassāmī"ti bherimudiṅgādīsu aññataratūriyena tiṇṇaṁ ratanānaṁ upahāraṁ karoti, "saddadānaṁ me"ti bheri-ādīni ṭhapāpeti, dhammakathikabhikkhūnaṁ sarabhesajjatela-phāṇitādīni deti, dhammasavanaṁ ghoseti, sarabhaññaṁ bhaṇati, dhammakathaṁ katheti, upanisinnakakathaṁ anumodanakathaṁ karoti[1], tadā dānamayaṁyeva hoti. Yadā etadeva vidhānaṁ kulavaṁsādivasena vattavasena karoti, tadā sīlamayaṁ hoti. Yadā sabbampetaṁ katvā "ayaṁ ettako saddo brahmalokappamāṇopi hutvā khayaṁ gamissati, vayaṁ gamissatī"ti sammasanaṁ paṭṭhapeti, tadā bhāvanāmayaṁ hoti.

Tattha dānamayaṁ tāva yadā bheri-ādīni gahetvā sahatthā upahāraṁ karoti, niccupahārathāya ṭhapentopi sahatthā ṭhapeti, "saddadānaṁ me"ti dhammasavanaṁ ghosetuṁ gacchati, dhammakathaṁ sarabhaññaṁ kātuṁ vā gacchati, tadā kāyakammaṁ hoti. Yadā "gacchatha tātā, amhākaṁ saddadānaṁ tiṇṇaṁ ratanānaṁ upahāraṁ karothā"ti āṇāpeti, "saddadānaṁ me"ti cetiyaṅgaṇesu "imaṁ bheriṁ, imaṁ mudiṅgaṁ ṭhapethā"ti āṇāpeti, sayameva dhammasavanaṁ ghoseti, dhammakathaṁ katheti, sarabhaññaṁ bhaṇati, tadā vacīkammaṁ hoti. Yadā kāyaṅgavācaṅgāni acopetvā "saddadānaṁ dassāmī"ti vijjamānakavatthuṁ manasā pariccajati, tadā manokammaṁ hoti.

Sīlamayampi "saddadānaṁ nāma mayhaṁ kulavaṁso kulatanti kulappaveṇī"ti bheri-ādīhi sahatthā upahāraṁ karontassa, bhari-ādīni sahatthā cetiyaṅgaṇādīsu ṭhapentassa, dhammakathikānaṁ sarabhesajjaṁ sahatthā dadantassa, vattasīsena dhammasavanaghosanadhammakathā-kathanasarabhaññabhaṇanatthāya ca gacchantassa kāyakammaṁ hoti. "Saddadānaṁ nāma amhākaṁ kulavaṁso kulatanti kulappaveṇī, gacchatha tātā, Buddharatanādīnaṁ upahāraṁ karothā"ti āṇāpentassa, kulavaṁsavaseneva attanā dhammakathaṁ vā sarabhaññaṁ vā karontassa ca vacīkammaṁ hoti. "Saddadānaṁ nāma mayhaṁ

1. Katheti (Ka)

kulavaṁso, saddadānaṁ dassāmī”ti kāyaṅgavācaṅgāni acopetvā manasāva vijjamānakavatthuṁ pariccajantassa manokammaṁ hoti.

Bhāvanāmayampi yadā caṅkamanto sadde khayavayaṁ paṭṭhapeti, tadā kāyakammaṁ hoti. Kāyaṅgaṁ pana acopetvā vācāya sammasantassa vacīkammaṁ hoti. Kāyaṅgavācaṅgaṁ acopetvā manasāva saddāyatanaṁ sammasantassa manokammaṁ hoti. Evaṁ saddārammaṇampi kusalaṁ tividhapuññakiriyavatthuvasena navahi kammadvārehi bhājetvā dassesi Dhammarājā.

Mūlagandhādīsupi rajanīyagandhaṁ ārammaṇaṁ katvā heṭṭhā vuttanayeneva tīhi niyamehetaṁ kusalaṁ uppajjati. Tattha yadā mūlagandhādīsu yaṁkiñci gandhaṁ labhitvā gandhavasena ābhujitvā “gandhadānaṁ mayhan”ti Buddharatanādīni pūjeti, tadā dānamayaṁ hotīti sabbaṁ vaṇṇadāne vuttanayeneva vitthārato veditabbaṁ. Evaṁ gandhārammaṇampi kusalaṁ tividhapuññakiriyavatthuvasena navahi kammadvārehi bhājetvā dassesi Dhammarājā.

Mūlarasādīsu pana rajanīyarasaṁ ārammaṇaṁ katvā heṭṭhā vuttanayeneva tīhi niyamehetaṁ kusalaṁ uppajjati. Tattha yadā mūlarasādīsu yaṁkiñci rajanīyaṁ rasavatthuṁ labhitvā rasavasena ābhujitvā “rasadānaṁ mayhan”ti deti pariccajati, tadā dānamayaṁ hotīti sabbaṁ vaṇṇadāne vuttanayeneva vitthārato veditabbaṁ. Sīlamaye panettha “saṁghassa adatvā paribhuñjanaṁ nāma amhākaṁ na āciṇṇan”ti dvādasannaṁ bhikkhusahassānaṁ dāpetvā sādurasaṁ paribhuttassa Duṭṭhagāmaṇi-abhayarañño vatthuṁ ādiṁ katvā Mahā-aṭṭhakathāyaṁ vatthūni āgatāni, ayameva viseso. Evaṁ rasārammaṇampi kusalaṁ tividhapuññakiriyavatthuvasena navahi kammadvārehi bhājetvā dassesi Dhammarājā.

Phoṭṭhabbārammaṇepi pathavīdhātu tejodhātu vāyodhātūti tīṇi mahābhūtāni phoṭṭhabbārammaṇaṁ nāma. Imasmiṁ ṭhāne etesaṁ vasena yojanaṁ akatvā mañcapīṭhādivasena kātabbā, yadā hi mañcapīṭhādīsu yaṁkiñci rajanīyaṁ phoṭṭhabbavatthuṁ labhitvā phoṭṭhabbavasena ābhujitvā “phoṭṭhabbadānaṁ mayhan”ti deti pariccajati, tadā dānamayaṁ hotīti sabbaṁ vaṇṇadāne vuttanayeneva vitthārato veditabbaṁ. Evaṁ phoṭṭhabbārammaṇampi kusalaṁ tividhapuññakiriyavatthuvasena navahi kammadvārehi bhājetvā dassesi Dhammarājā.

Dhammārammaṇe cha ajjhattikāni āyatanāni, tīṇi lakkhaṇāni, tayo arūpino khandhā, pannarasa sukhumarūpāni, nibbānapaññattīti ime dhammāyatane pariyāpannā ca apariyāpannā ca dhammā dhammārammaṇaṁ nāma. Imasmiṁ pana ṭhāne etesaṁ vasena yojanaṁ akatvā ojadānapānadānajīvitadānavasena kātabbā. Ojādīsu hi rajanīyaṁ dhammārammaṇaṁ ārammaṇaṁ katvā heṭṭhā vuttanayeneva tīhi niyamehetaṁ kusalaṁ uppajjati.

Tattha yadā "ojadānaṁ mayhan"ti sappinavanītādīni deti, "pānadānan"ti aṭṭha pānāni deti, "jīvitadānan"ti salākabhattasaṁghabhattādīni[1] deti, aphāsukānaṁ bhikkhūnaṁ bhesajjaṁ deti, vejjaṁ paccupaṭṭhāpeti, jālaṁ phālāpeti, kumīnaṁ[2] viddhaṁsāpeti, sakuṇapañjaraṁ viddhaṁsāpeti, bandhanamokkhaṁ kārāpeti, māghātabheriṁ carāpeti, aññānipi jīvitaparittāṇatthaṁ evarūpāni kammāni karoti, tadā danamayaṁ hoti. Yadā pana "ojadānapānadānajīvitadānāni mayhaṁ kulavaṁso kulatanti kulappaveṇī"ti vattasīsena ojadānādīni pavatteti, tadā sīlamayaṁ hoti. Yadā dhammārammaṇasmiṁ khayavayaṁ paṭṭhapeti, tadā bhāvanāmayaṁ hoti.

Dānamayaṁ pana hutvā pavattamānampi yadā ojadānapānadānajīvitadānāni sahatthā deti, tadā kāyakammaṁ hoti. Yadā puttadārādayo āṇāpetvā dāpeti, tadā vacīkammaṁ hoti. Yadā kāyaṅgavācaṅgāni acopetvā "ojadānapānadānajīvitadānavasena vijjamānakavatthuṁ dassāmī"ti manasā cinteti, tadā manokammaṁ hoti.

Yadā pana vuttappakāraṁ vijjamānakavatthuṁ kulavaṁsādivasena sahatthā deti, tadā sīlamayaṁ kāyakammaṁ hoti. Yadā kulavaṁsādivaseneva puttadārādayo āṇāpetvā dāpeti, tadā vacīkammaṁ hoti. Yadā kulavaṁsādivaseneva "vuttappakāraṁ vijjamānakavatthuṁ dassāmī"ti manasāva cinteti, tadā manokammaṁ hoti.

Caṅkamitvā dhammārammaṇe khayavayaṁ paṭṭhapentassa pana bhāvanāmayaṁ kāyakammaṁ hoti, kāyaṅgaṁ acopetvā vācāya khayavayaṁ paṭṭhapentassa vacīkammaṁ hoti, kāyaṅgavācanāṅgāni acopetvā manasāva dhammārammaṇe

1. Salākabhattapakkhiyabhattasaṁghabhattādīni (Sī, Syā) 2. Kuminaṁ (Sī, Syā)

khayavayaṁ paṭṭhapentassa manokammaṁ hoti. Evaṁ bhāvanāmayaṁ kāyavacīmanokammavasena tividhaṁ hoti. Evametaṁ dhammārammaṇampi kusalaṁ tividhapuññakiriyavatthuvasena navahi kammadvārehi bhājetvā dassesi Dhammarājā.

Evamidaṁ cittaṁ nānāvatthūsu nānārammaṇavasena dīpitaṁ. Idaṁ pana ekavatthusmimpi nānārammaṇavasena labbhatiyeva. Kathaṁ? Catūsu hi paccayesu cīvare cha ārammaṇāni labbhanti. Navarattassa hi cīvarassa vaṇṇo manāpo hoti dassanīyo, idaṁ vaṇṇārammaṇaṁ. Paribhogakāle paṭapaṭasaddaṁ karoti, idaṁ saddārammaṇaṁ. Yo tattha kāḷakacchakādigandho[1], idaṁ gandhārammaṇaṁ. Rasārammaṇaṁ pana paribhogarasavasena kathitaṁ. Yā tattha sukhasamphassatā, idaṁ phoṭṭhabbārammaṇaṁ. Cīvaraṁ paṭicca uppannā sukhā vedanā dhammārammaṇaṁ. Piṇḍapāte rasārammaṇaṁ nippariyāyeneva labbhati. Evaṁ catūsu paccayesu nānārammaṇavasena yojanaṁ katvā dānamayādibhedo veditabbo.

Imassa pana cittassa ārammaṇameva nibaddhaṁ vinā ārammaṇena anuppajjanato. Dvāraṁ pana anibaddhaṁ. Kasmā? Kammassa anibaddhattā, kammasmiñhi anibaddhe dvārampi anibaddhameva hoti.

Kāmāvacarakusala dvārakathā

Kāyakammadvāra

Imassa panatthassa pakāsanatthaṁ imasmiṁ ṭhāne **Mahā-aṭṭhakathāyaṁ** dvārakathā kathitā. Tattha tīṇi kammāni, tīṇi kammadvārāni, pañca viññāṇāni, pañca viññāṇadvārāni, cha phassā, cha phassadvārāni, aṭṭha asaṁvarā, aṭṭha asaṁvaradvārāni, aṭṭha saṁvarā, aṭṭha saṁvaradvārāni, dasa kusalakammapathā, dasa akusalakammapathāti idaṁ ettakaṁ dvārakathāya mātikāṭhapanaṁ nāma.

Tattha kiñcāpi tīṇi kammāni paṭhamaṁ vuttāni, tāni pana ṭhapetvā ādito tāva tīṇi kammadvārāni bhājetvā dassitāni. Katamāni tīṇi? Kāyakammadvāraṁ vacīkammadvāraṁ manokammadvāranti.

1. Kāḷagacchakādigandho (Ka)

Tattha catubbidho kāyo upādinnako āhārasamuṭṭhāno utusamuṭṭhāno cittasamuṭṭhānoti. Tattha cakkhāyatanādīni jīvitindriyapariyantāni aṭṭha kammasamuṭṭhānarūpānipi, kammasamuṭṭhānāneva catasso dhātuyo vaṇṇo gandho raso ojāti aṭṭha **upādinnakakāyo** nāma, tāneva aṭṭha āhārajāni **āhārasamuṭṭhānikakāyo** nāma, aṭṭha utujāni **utusamuṭṭhānikakāyo** nāma, aṭṭha cittajāni **cittasamuṭṭhānikakāyo** nāma.

Tesu **kāyakammadvāran**ti neva upādinnakakāyassa nāmaṁ, na itaresaṁ. Cittasamuṭṭhānesu pana aṭṭhasu rūpesu ekā viññatti atthi, idaṁ kāyakammadvāraṁ nāma, yaṁ sandāya vuttaṁ "katamaṁ taṁ rūpaṁ kāyaviññati? Yā kusalacittassa vā akusalacittassa vā abyākatacittassa vā abhikkamantassa vā paṭikkamantassa vā ālokentassa vā vilokentassa vā samiñjentassa[1] vā pasārentassa vā kāyassa thambhanā santhambhanā santhambhitattaṁ viññatti viññāpanā viññāpitattaṁ, idaṁ taṁ rūpaṁ kāyaviññattī"ti[2]. "Abhikkamissāmi paṭikkamissāmī"ti hi cittaṁ uppajjamānaṁ rūpaṁ samuṭṭhāpeti. Tattha yā pathavīdhātu āpodhātu tejodhātu vāyodhātu tannissito vaṇṇo gandho raso ojāti imesaṁ aṭṭhannaṁ rūpakalāpānaṁ abbhantare cittasamuṭṭhānā vāyodhātu, sā attanā sahajātaṁ rūpakāyaṁ santhambheti sandhāreti cāleti abhikkamāpeti paṭikkamāpeti.

Tattha ekāvajjanavīthiyaṁ sattasu javanesu paṭhamacittasamuṭṭhitā vāyodhātu attanā sahajātaṁ rūpakāyaṁ santhambhetuṁ sandhāretuṁ sakkoti, aparāparaṁ pana cāletuṁ na sakkoti. Dutiyādīsupi eseva nayo. Sattamacittena pana samuṭṭhitā vāyodhātu heṭṭhā chahi cittehi samuṭṭhitaṁ vāyodhātuṁ upatthambhanapaccayaṁ labhitvā attanā sahajātaṁ rūpakāyaṁ santhambhetuṁ sandhāretuṁ cāletuṁ abhikkamāpetuṁ paṭikkamāpetuṁ ālokāpetuṁ vilokāpetuṁ samiñjāpetuṁ[3] pasārāpetuṁ sakkoti, tena gamanaṁ nāma jāyati, āgamanaṁ nāma jāyati, gamanāgamanaṁ nāma jāyati, "yojanaṁ gato, dasayojanaṁ gato"ti vattabbataṁ āpajjāpeti.

---

1. Sammiñjentassa (Sī), samañchantassa (Ka)
2. Abhi 1. 177 piṭṭhe.
3. Sammiñjāpetuṁ (Sī), samañchāpetuṁ (Ka)

Yathā hi sattahi yugehi ākaḍḍhitabbe sakaṭe paṭhamayuge yuttagoṇā yugaṁ tāva santhambhetuṁ sandhāretuṁ sakkonti, cakkaṁ pana na pavaṭṭenti. Dutiyādīsupi eseva nayo. Sattamayuge pana goṇe yojetvā yadā cheko sārathi[1] dhure nisīditvā yottāni ādāya sabbapurimato paṭṭhāya patodalaṭṭhiyā goṇe ākoṭeti, tadā sabbeva ekabalā hutvā dhurañca sandhārenti, cakkāni ca pavaṭṭenti "sakaṭaṁ gahetvā dasayojanaṁ vīsatiyojanaṁ gatā"ti vattabbataṁ āpādenti. Evaṁsampadamidaṁ veditabbaṁ.

Tattha yo cittasamuṭṭhānikakāyo, na so viññatti. Cittasamuṭṭhānāya pana vāyodhātuyā sahajātaṁ rūpakāyaṁ santhambhetuṁ sandhāretuṁ cāletuṁ paccayo bhavituṁ samattho eko ākāravikāro atthi, ayaṁ viññatti nāma. Sā aṭṭha rūpāni viya na cittasamuṭṭhānā. Yathā pana aniccādibhedānaṁ dhammānaṁ jarāmaraṇattā "jarāmaraṇaṁ bhikkhave aniccaṁ saṅkhatan"ti-ādi[2] vuttaṁ, evaṁ cittasamuṭṭhānānaṁ rūpānaṁ viññattitāya sāpi cittasamuṭṭhānā nāma hoti.

Viññāpanattā panesā **viññattī**ti vuccati. Kiṁ viññāpetīti? Ekaṁ kāyikakaraṇaṁ. Cakkhupathasmiññhi ṭhito hatthaṁ vā pādaṁ vā ukkhipati, sīsaṁ vā bhamukaṁ vā cāleti. Ayaṁ hatthādīnaṁ ākāro cakkhuviññeyyo hoti, viññatti pana na cakkhuviññeyyā, manoviññeyyā eva. Cakkhunā hi hatthavikārādivasena vipphandamānaṁ vaṇṇārammaṇameva passati, viññattiṁ pana manodvārikacittena cintetvā "idañcidañca esa kāreti maññe"ti jānāti.

Yathā hi araññe nidāghasamaye udakaṭṭhāne manussā "imāya saññāya idha udakassa atthibhāvaṁ jānissantī"ti rukkhagge tālapaṇṇādīni bandhāpenti, surāpānadvāre dhajaṁ ussāpenti, uccaṁ vā pana rukkhaṁ vāto paharitvā cāleti, anto-udake macche calante upari bubbuḷakāni uṭṭhahanti, mahoghassa gatamaggapariyante tiṇapaṇṇakasaṭaṁ[3] ussāritaṁ hoti. Tattha tālapaṇṇadhajasākhācalanabubbuḷakatiṇapaṇṇakasaṭe disvā yathā cakkhunā adiṭṭhampi "ettha udakaṁ bhavissati, surā bhavissati, ayaṁ rukkho vātena pahato bhavissati, anto-udake maccho bhavissati,

1. Sārathī (Ka) 2. Saṁ 1. 264 piṭṭhe. 3. Tiṇapaṇṇasaṭaṁ (Sī)

ettakaṁ ṭhānaṁ ajjhottharitvā ogho gato bhavissatī"ti manoviññāṇena jānāti, evameva viññattipi ca cakkhuviññeyyā, manoviññeyyāva. Cakkhunā hi hatthavikārādivasena vipphandamānaṁ vaṇṇārammaṇameva passati, viññattiṁ pana manodvārikacittena cintetvā "idañcidañca esa kāreti maññe"ti jānāti.

Na kevalañcesā viññāpanatova viññatti nāma, viññeyyatopi pana **viññatti**yeva nāma. Ayañhi paresaṁ antamaso tiracchānagatānampi pākaṭā hoti, tattha tattha sannipatitā hi soṇasiṅgālakākagoṇādayo daṇḍaṁ vā leḍḍuṁ vā gahetvā paharaṇākāre dassite "ayaṁ no paharitukāmo"ti ñatvā yena vā tena vā palāyanti. Pākārakuṭṭādi-antarikassa[1] pana parassa apākaṭakālopi atthi, kiñcāpi tasmiṁ khaṇe apākaṭā, sammukhībhūtānaṁ pana pākaṭattā viññattiyeva nāma hoti.

Cittasamuṭṭhānike pana kāye calante tisamuṭṭhāniko calati na calatīti. Sopi tatheva calati, taṁgatiko tadanuvattakova hoti. Yathā hi udake gacchante udake patitāni sukkhadaṇḍakatiṇapaṇṇādīnipi udakagatikāneva bhavanti, tasmiṁ gacchante gacchanti, tiṭṭhante tiṭṭhanti. Evaṁsampadamidaṁ veditabbaṁ. Evamesā cittasamuṭṭhānesu rūpesu viññatti **kāyakammadvāraṁ** nāmāti veditabbā.

Yā pana tasmiṁ dvāre siddhā cetanā, yāya pāṇaṁ hanati[2], adinnaṁ ādiyati, micchācāraṁ carati, pāṇātipātādīhi viramati. Idaṁ kāyakammaṁ nāma. Evaṁ paravādimhi sati kāyo dvāraṁ, tamhi dvāre siddhā cetanā kāyakammaṁ kusalaṁ vā akusalaṁ vāti ṭhapetabbaṁ. Paravādimhi pana asati abyākataṁ vāti tikaṁ pūretvāva ṭhapetabbaṁ. Tattha yathā nagaradvāraṁ kataṭṭhāneyeva tiṭṭhati, aṅgulamattampi aparāparaṁ na saṅkamati, tena tena pana dvārena mahājano sañcarati, evameva dvāre dvāraṁ na sañcarati, kammaṁ pana tasmiṁ tasmiṁ dvāre uppajjanato carati. Tenāhu porāṇā—

"Dvāre caranti kammāni, na dvārā dvāracārino.
Tasmā dvārehi kammāni, aññamaññaṁ vavatthitā"ti.

---

1. Pākārakuḍḍādi-antaritassa (Sī) 2. Hanti (Ka)

Tattha kammenāpi dvāraṁ nāmaṁ labhati, dvārenāpi kammaṁ. Yathā hi viññāṇādīnaṁ uppajjanaṭṭhānāni viññāṇadvāraṁ phassadvāraṁ asaṁvaradvāraṁ saṁvaradvāranti nāmaṁ labhanti, evaṁ kāyakammassa uppajjanaṭṭhānaṁ "kāyakammadvāran"ti nāmaṁ labhati. Vacīmanokammadvāresupi eseva nayo. Yathā pana tasmiṁ tasmiṁ rukkhe adhivatthā devatā simbalidevatā palāsadevatā pucimandadevatā phandanadevatāti tena tena rukkhena nāmaṁ labhati, evameva kāyadvārena kataṁ kammampi kāyakammanti dvārena nāmaṁ labhati, vacīkammamanokammesupi eseva nayo. Tattha añño kāyo aññaṁ kammaṁ, kāyena pana katattā taṁ "kāyakamman"ti vuccati. Tenāhu Aṭṭhakathācariyā—

"Kāyena ce kataṁ kammaṁ, 'kāyakamman'ti vuccati.
Kāyo ca kāyakammañca, aññamaññaṁ vavatthitā.

Sūciyā ce kataṁ kammaṁ, 'sūcikamman'ti vuccati.
Sūci ca sūcikammañca, aññamaññaṁ vavatthitā.

Vāsiyā ce kataṁ kammaṁ, 'vāsikamman'ti vuccati.
Vāsi ca vāsikammañca, aññamaññaṁ vavatthitā.

Purisena ce kataṁ kammaṁ, 'purisakamman'ti vuccati.
Puriso ca purisakammañca, aññamaññaṁ vavatthitā.

Evamevaṁ.

Kāyena ce kataṁ kammaṁ, 'kāyakamman'ti vuccati.
Kāyo ca kāyakammañca, aññamaññaṁ vavatthitā"ti.

Evaṁ sante neva dvāravavatthānaṁ yujjati, na kammavavatthānaṁ. Kathaṁ? Kāyaviññattiyañhi "dvāre caranti kammānī"ti vacanato vacīkammampi pavattati, tenassā "kāyakammadvāran"ti vavatthānaṁ na yuttaṁ. Kāyakammañca vacīviññattiyampi pavattati, tenassa "kāyakamman"ti vavatthānaṁ na yujjatīti. No na yujjati. Kasmā? Yebhuyyavuttitāya ceva tabbahulavuttitāya ca. Kāyakammameva hi yebhuyyena kāyaviññattiyaṁ pavattati, na itarāni. Tasmā kāyakammassa yebhuyyena pavattito tassā kāyakammadvārabhāvo siddho, brāhmaṇagāma-ambavananāgavanādīnaṁ brāhmaṇagāmādibhāvo viyāti dvāravavatthānaṁ yujjati. Kāyakammaṁ pana kāyadvāramhiyeva bahulaṁ pavattati, appaṁ

vacīdvāre. Tasmā kāyadvāre bahulaṁ pavattito etassa kāyakammabhāvo siddho, vanacarakathullakumārikādigocarānaṁ vanacarakādibhāvo viyāti evaṁ kammavavatthānampi yujjatīti.

Kāyakammadvārakathā niṭṭhitā.

Vacīkammadvārakathā

Vacīkammadvārakathāyaṁ pana cetanāviratisaddavasena tividhā vācā nāma. Tattha "catūhi bhikkhave aṅgehi samannāgatā vācā subhāsitā hoti, no dubbhāsitā, anavajjā ca ananuvajjā ca viññūnan"ti[1] ayaṁ cetanāvācā nāma. "Yā catūhi vacīduccaritehi ārati virati -pa-. Ayaṁ vuccati sammāvācā"ti[2] ayaṁ virativācā nāma. "Vācā girā byappatho udīraṇaṁ ghoso ghosakammaṁ vācā vacībhedo"ti[3] ayaṁ saddavācā nāma. Tāsu **vacīkammadvāran**ti neva cetanāya nāmaṁ, na viratiyā. Sahasaddā pana ekā viññatti atthi, idaṁ vacīkammadvāraṁ nāma. Yaṁ sandhāya vuttaṁ "katamaṁ taṁ rūpaṁ vacīviññatti? Yā kusalacittassa vā akusalacittassa vā abyākatacittassa vā vācā girā byappatho udīraṇaṁ ghoso ghosakammaṁ vācā vacībhedo, ayaṁ vuccati vācā. Yā tāya vācāya viññatti viññāpanā viññāpitattaṁ, idaṁ taṁ rūpaṁ vacīviññattī"ti[4].

"Idaṁ vakkhāmi, etaṁ vakkhāmī"ti hi vitakkayato vitakkavipphārasaddo nāma uppajjati. Ayaṁ na sotaviññeyyo, manoviññeyyoti **Mahā-aṭṭhakathāyaṁ** āgato. Āgamaṭṭhakathāsu[5] pana **"vitakkavipphārasaddan**ti vitakkavipphāravasena uppannaṁ vippalapantānaṁ[5] suttappamattādīnaṁ saddaṁ. **Sutvā**ti taṁ sutvā, yaṁ vitakkayato tassa so saddo uppanno, tassa vasena 'evampi te mano, itthampi te mano'ti-ādisatī"ti vatvā vatthūnipi kathitāni. Paṭṭhānepi "cittasamuṭṭhānaṁ saddāyatanaṁ sotaviññāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo"ti āgataṁ. Tasmā vinā viññattighaṭṭanāya uppajjamāno asotaviññeyyo vitakkavipphārasaddo nāma natthi. "Idaṁ

1. Saṁ 1. 190 piṭṭhe. 2. Abhi 2. 113 piṭṭhe.
3. Abhi 1. 189 piṭṭhe. 4. Abhi 1. 168 piṭṭhe.
5. Vilapantānaṁ (Ka), Dī-Ṭṭha 3. 70; Aṁ 2. 152 piṭṭhesu passitabbaṁ.

vakkhāmi etaṁ vakkhāmī”ti uppajjamānaṁ pana cittaṁ pathavīdhātu āpodhātu tejodhātu vāyodhātu vaṇṇā gandho raso ojāti aṭṭha rūpāni samuṭṭhāpeti. Tesaṁ abbhantare cittasamuṭṭhānā pathavīdhātu upādinnakaṁ ghaṭṭayamānāva uppajjati. Tena dhātusaṅghaṭṭanena saheva saddo uppajjatīti ayaṁ cittasamuṭṭhānasaddo nāma. Ayaṁ na viññatti, tassā pana cittasamuṭṭhānāya pathavīdhātuyā upādinnakaghaṭṭanassa paccayabhūto eko ākāravikāro atthi. Ayaṁ vacīviññatti nāma. Ito paraṁ “sā aṭṭha rūpāni viya na cittasamuṭṭhānā”ti-ādi sabbaṁ heṭṭhā vuttanayeneva veditabbaṁ.

Idhāpi hi “tissa, datta, mittā”ti pakkosantassa saddaṁ sutvā viññattiṁ manodvārikacittena cintetvā “idañcidañca esa kāreti maññe”ti jānāti. Kāyaviññatti viya ca ayampi tiracchānagatānampi pākaṭā hoti. “Ehi yāhī”ti hi saddaṁ sutvā tiracchānagatāpi “idaṁ nāmesa kāreti maññe”ti ñatvā āgacchanti ceva gacchanti ca. “Tisamuṭṭhānikakāyaṁ cāleti na cāletī”ti ayaṁ pana vāro idha na labbhati. Purimacittasamuṭṭhānāya upatthambhanakiccampi natthi. Yā pana tasmiṁ vacīdvāre sīddhā cetanā, yāya musā katheti, pesuññaṁ katheti, pharusaṁ katheti, samphaṁ palapati, musāvādādīhi viramati. Idaṁ vacīkammaṁ nāma. Ito paraṁ sabbaṁ kammavavatthānañca dvāravavatthānañca heṭṭhā vuttanayeneva veditabbanti.

Vacīkammadvārakathā niṭṭhitā.

Manokammadvārakathā

Manokammadvārakathāyaṁ pana kāmavacarādivasena catubbidho mano mano nāma. Tattha kāmāvacaro catupaññāsavidho hoti, rūpāvacaro pannarasavidho, arūpāvacaro dvādasavidho, lokuttaro aṭṭhavidhoti sabbopi ekūnanavutividho hoti. Tattha “ayaṁ nāma mano manodvāraṁ na hotī”ti na vattabbo. Yathā hi ayaṁ nāma cetanā kammaṁ na hotīti na vattabbā, antamaso pañcaviññāṇasampayuttāpi hi cetanā **Mahāpakaraṇe** “kamman”tveva niddiṭṭhā, evameva ayaṁ nāma mano manodvāraṁ na hotīti na vattabbo.

Etthāha—kammaṁ nāmetaṁ kiṁ karotīti? Āyūhati abhisaṅkharoti, piṇḍaṁ karoti, ceteti kappeti pakappetīti, evaṁ sante pañcaviññāṇacetanā kiṁ āyūhati abhisaṅkharoti, piṇḍaṁ karoti, ceteti kappeti pakappetīti? Sahajātadhamme. Sāpi hi sahajāte sampayuttakkhandhe āyuhati abhisaṅkharoti, piṇḍaṁ karoti, ceteti kappeti pakappetīti. Kiṁ vā iminā vādena[1], sabbasaṅgāhikavasena hetaṁ vuttaṁ. Idaṁ panettha sanniṭṭhānaṁ—tebhūmakakusalākusalo ekūnatiṁsavidho mano manokammadvāraṁ nāma. Yā pana tasmiṁ manodvāre siddhā cetanā, yāya abhijjhābyāpādamicchādassanāni ceva anabhijjhā-abyāpādasammādassanāni ca gaṇhāti. Idaṁ manokammaṁ nāma. Ito paraṁ sabbaṁ kammavavatthānañca dvāravavatthānañca heṭṭhā vuttanayeneva veditabbanti. Imāni tīṇi kammadvārāni nāma.

Manokammadvārakathā niṭṭhitā.

Kammakathā

Idāni yāni tīṇi kammāni ṭhapetvā imāni kammadvārāni dassitāni, tāni ādiṁ katvā avasesassa dvārakathāya mātikāṭhapanassa vitthārakathā hoti, tīṇi hi kammāni kāyakammaṁ vacīkammaṁ manokammanti, kiṁ panetaṁ kammaṁ nāmāti? Cetanā ceva ekacce ca cetanāsampayuttakā dhammā. Tattha cetanāya kammabhāve imāni suttāni—

> "Cetanāhaṁ bhikkhave kammaṁ vadāmi, cetayitvā kammaṁ karoti kāyena vācāya manasā[2]. Kāye vā hi Ānanda sati kāyasañcetanāhetu uppajjati ajjhattaṁ sukhadukkhaṁ. Vācāya vā Ānanda sati vacīsañcetanāhetu uppajjati ajjhattaṁ sukhadukkhaṁ. Mane vā Ānanda sati manosañcetanāhetu uppajjati ajjhattaṁ sukhadukkhaṁ[3]. Tividhā bhikkhave kāyasañcetanā akusalaṁ kāyakammaṁ dukkhudrayaṁ dukkhavipākaṁ, catubbidhā bhikkhave vacīsañcetanā -pa-. Tividhā bhikkhave manosañcetanā akusalaṁ manokammaṁ dukkhudrayaṁ dukkhavipākaṁ,

---

1. Vārena (Ka)
2. Aṁ 2. 363; Abhi 4. 280 piṭṭhesu.
3. Saṁ 1. 257 piṭṭhe; Aṁ 1. 476 piṭṭhe ca.

tividhā bhikkhave kāyasañcetanā kusalaṁ kāyakammaṁ sukhudrayaṁ sukhavipākaṁ. Catubbidhā bhikkhave vacīsañcetanā -pa-. Tividhā bhikkhave manosañcetanā kusalaṁ manokammaṁ sukhudrayaṁ sukhavipākaṁ[1]. Sacāyaṁ Ānanda samiddhi moghapuriso Pāṭaliputtassa[2] paribbājakassa evaṁ puṭṭho evaṁ byākareyya 'sañcetaniyaṁ āvuso Pāṭaliputta kammaṁ katvā kāyena vācāya manasā sukhavedanīyaṁ sukhaṁ so vedayati -pa- adukkhamasukhavedanīyaṁ adukkhamasukhaṁ so vedayatī'ti. Evaṁ byākaramāno kho Ānanda samiddhi moghapuriso Pāṭaliputtassa paribbājakassa sammā byākaramāno byākareyyā"ti[3].

Imāni tāva cetanāya kammabhāve suttāni, cetanāsampayuttadhammānaṁ pana kammabhāvo kammacatukkena dīpito. Vuttañhetaṁ—

"Cattārimāni bhikkhave kammāni[4] mayā sayaṁ abhiññā sacchikatvā paveditāni. Katamāni cattāri? Atthi bhikkhave kammaṁ kaṇhaṁ kaṇhavipākaṁ. Atthi bhikkhave kammaṁ sukkaṁ sukkavipākaṁ. Atthi bhikkhave kammaṁ kaṇhasukkaṁ kaṇhasukkavipākaṁ. Atthi bhikkhave kammaṁ akaṇhaṁ asukkaṁ akaṇha-asukkavipākaṁ kammakkhayāya[5] saṁvattati[6]. Katamañca bhikkhave kammaṁ akaṇhaṁ asukkaṁ akaṇha-asukkavipākaṁ kammakkhayāya saṁvattati? Yadidaṁ satta bojjhaṅgā satisambojjhaṅgo -pa- upekkhāsambojjhaṅgo. Idaṁ vuccati bhikkhave kammaṁ akaṇhaṁ asukkaṁ akaṇha-asukkavipākaṁ kammakkhayāya saṁvattati[7]. Katamañca bhikkhave kammaṁ akaṇhaṁ asukkaṁ akaṇha-asukkavipākaṁ kammakkhayāya saṁvattati? Ayameva ariyo aṭṭhaṅgiko maggo. Seyyathidaṁ, sammādiṭṭhi -pa- sammāsamādhi. Idaṁ vuccati bhikkhave kammaṁ akaṇhaṁ asukkaṁ akaṇha-asukkavipākaṁ kammakkhayāya saṁvattatī"ti[7].

Evaṁ ime bojjhaṅgamaggaṅgappabhedato pannarasa dhammā kammacatukkena dīpitā. Abhijjhā byāpādo micchādiṭṭhi anabhijjhā abyāpādo samādiṭṭhīti imehi pana chahi saddhiṁ ekavīsati cetanāsampayuttakā dhammā veditabbā.

---

1. Abhi 4. 290 piṭṭhe; Aṁ 3. 497 piṭṭhe pana thokaṁ visadisaṁ.
2. Poṭaliputtassa (Ka), Ma 3. 251 piṭṭhe ca.
3. Ma 3. 251; Abhi 4. 290 piṭṭhesu.
4. Kammāni yāni (sabbattha)
5. Kammaṁ kammakkhayāya (sabbattha)
6. Aṁ 1. 553 piṭṭhe.
7. Aṁ 1. 559 piṭṭhe.

Tattha lokuttaramaggo bhajāpiyamāno kāyakammādīni tīṇi kammāni bhajati. Yañhi kāyena dussīlyaṁ ajjhācarati, tamhā saṁvaro kāyikoti veditabbo. Yaṁ vācāya dussīlyaṁ ajjhācarati, tamhā saṁvaro vācasikoti veditabbo. Iti sammākammanto kāyakammaṁ, sammāvācā vacīkammaṁ. Etasmiṁ dvaye gahite sammā-ājīvo tappakkhikattā gahitova hoti. Yaṁ pana manena dussīlyaṁ ajjhācarati, tamhā saṁvaro mānasikoti veditabbo. So diṭṭhisaṅkappavāyāmasatisamādhivasena pañcavidho hoti. Ayaṁ pañcavidhopi manokammaṁ nāma. Evaṁ lokuttaramaggo bhajāpiyamāno tīṇi kammāni bhajati.

Imasmiṁ ṭhāne dvārasaṁsandanaṁ nāma hoti. Kāyavacīdvāresu hi copanaṁ patvā kammapathaṁ appattampi atthi, manodvāre ca samudācāraṁ patvā kammapathaṁ appattampi atthi, taṁ gahetvā taṁtaṁdvārapakkhikameva akaṁsu.

Tatrāyaṁ nayo—yo "migavaṁ gamissāmī"ti dhanuṁ sajjeti, jiyaṁ vaṭṭeti, sattiṁ niseti, bhattaṁ bhuñjati, vatthaṁ paridahati. Ettāvatā kāyadvāre copanaṁ pattaṁ hoti. So araññe divasaṁ caritvā antamaso sasabiḷāramattampi na labhati. Idaṁ akusalaṁ kāyakammaṁ nāma hoti na hotīti? Na hoti. Kasmā? Kammapathaṁ appattatāya, kevalaṁ pana kāyaduccaritaṁ nāma hotīti veditabbaṁ. Macchaggahaṇādīsu payogesupi eseva nayo.

Vacīdvārepi "migavaṁ gamissāmi, vegena dhanu-ādīni sajjethā"ti āṇāpetvā purimanayeneva araññe kiñci alabhantassa kiñcāpi vacīdvāre copanaṁ pattaṁ, kammapathaṁ appattatāya pana kāyakammaṁ[1] na hoti, kevalaṁ vacīduccaritaṁ nāma hotīti veditabbaṁ.

Manodvāre pana vadhakacetanāya uppannamattāya eva kammapathabhedova hoti, so ca kho byāpādavasena, na pāṇātipātavasena. Akusalañhi kāyakammaṁ kāyavacīdvāresu samuṭṭhāti, na manodvāre. Tathā akusalaṁ vacīkammaṁ. Akusalaṁ manokammaṁ pana tīsupi dvāresu samuṭṭhāti. Tathā kusalāni kāyavacīmanokammāni.

1. Vacīkammaṁ (Sī, Syā)

Kathaṁ? Sahatthā hi pāṇaṁ hanantassa, adinnaṁ ādiyantassa, micchācāraṁ carantassa kammaṁ kāyakammameva hoti, dvārampi kāyadvārameva hoti. Evaṁ tāva akusalaṁ kāyakammaṁ kāyadvāre samuṭṭhāti. Tehi pana cittehi sahajātā abhijjhābyāpādamicchādiṭṭhiyo cetanāpakkhikā vā bhavanti abbohārikā vā. "Gaccha, itthannāmaṁ jīvitā voropehi, itthannāmaṁ bhaṇḍaṁ avaharā"ti āṇāpentassa pana kammaṁ kāyakammaṁ hoti, dvāraṁ pana vacīdvāraṁ. Evaṁ akusalaṁ kāyakammaṁ vacīdvāre samuṭṭhāti. Tehi pana cittehi sahajātā abhijjhābyāpādamicchādiṭṭhiyo cetanāpakkhikā vā bhavanti abbohārikā vā. Ettakā[1] ācariyānaṁ samānatthakathā nāma.

Vitaṇḍavādī panāha "akusalaṁ kāyakammaṁ manodvārepi samuṭṭhātī"ti. So "tayo saṅgahe āruḷhaṁ suttaṁ āharāhī"ti vutto idaṁ Kulumbasuttaṁ nāma[2] āhari—

> "Puna caparaṁ bhikkhave idhekacco samaṇo vā brāhmaṇo vā iddhimā cetovasippatto aññissā kucchigataṁ gabbhaṁ pāpakena manasā anupekkhako[3] hoti 'aho vatāyaṁ[3] kucchigato gabbho na sotthinā abhinikkhameyyā'ti, evaṁ bhikkhave Kulumbassa[5] upaghāto hotī"ti.

Idaṁ suttaṁ āharitvā āha "evaṁ cintitamatteyeva manasā[6] kucchigato gabbho pheṇapiṇḍo viya vilīyati, ettha kuto kāyaṅgacopanaṁ vā vācaṅgacopanaṁ vā, manodvārasmiṁyeva pana idaṁ akusalaṁ kāyakammaṁ samuṭṭhātī"ti.

Tamenaṁ "tava suttassa atthaṁ tulayissāmā"ti vatvā evaṁ tulayiṁsu—tvaṁ iddhiyā parūpaghātaṁ vadesi, iddhi nāma cesā adhiṭṭhāniddhi vikubbaniddhi manomayiddhi ñāṇavipphāriddhi samādhivipphāriddhi ariyiddhi kammavipākajiddhi puññavato iddhi, vijjāmayiddhi, tattha tattha sammāpayogapaccayā

---

1. Ettikā (Sī)
2. Kulumpasuttaṁ nāma (Ka)
3. Anupekkhitā (Vi-Ṭṭha 2. 40 piṭṭhe)
4. Aho vatassāyaṁ (Ka)
5. Kulumpassa (Ka)
6. Parassa (Sī)

ijjhanaṭṭhena iddhīti dasavidhā[1]. Tattha kataraṁ iddhiṁ vadesīti? Bhāvanāmayanti. Kiṁ pana bhāvanāmayiddhiyā parūpaghātakammaṁ hotīti? Āma, ekacce ācariyā "ekavāraṁ hotī"ti vadanti. Yathā hi paraṁ paharitukāmena udakabharite ghaṭe khitte ghaṭopi bhijjati, udakampi nassati, evameva bhāvanāmayiddhiyā ekavāraṁ parūpaghātakammaṁ hoti, tato paṭṭhāya pana sā nassatīti. Atha naṁ "bhāvanāmayiddhiyā neva ekavāraṁ, na dve vāre parūpaghātakammaṁ hotī"ti vatvā taṁ saññattiṁ āgacchantaṁ[2] pucchiṁsu "bhāvanāmayiddhi kaṁ kusalā akusalā abyākatā. Sukhāya vedanāya sampayuttā, dukkhāya vedanāya sampayuttā, adukkhamasukhāya vedanāya sampayuttā. Savitakkasavicārā avitakkavicāramattā avitakka-avicārā. Kāmāvacarā rūpāvacarā arūpāvacarā"ti.

Imaṁ pana pañhaṁ yo jānāti, so evaṁ vakkhati "bhāvanāmayiddhi kusalā vā hoti abyākatā vā, adukkhamasukhavedanīyā eva, avitakka-avicārā eva, rūpāvacarā evā"ti. So vattabbo "pāṇātipātacetanā kusalādīsu kataraṁ koṭṭhāsaṁ bhajatī"ti. Jānanto vakkhati "pāṇātipātacetanā akusalā eva, dukkhavedanīyā eva, savitakkasavicārā eva, kāmāvacarā evā"ti. Evaṁ sante tava pañho neva kusalattikena sameti, na vedanāttikena, na vitakkattikena, na bhūmantarenāti.

Kiṁ pana evaṁ mahantaṁ suttaṁ niratthakanti? No niratthakaṁ. Tvaṁ panassa atthaṁ na jānāsi, **iddhimā cetovasippatto**ti ettha hi neva bhāvanāmayiddhi adhippetā, āthabbaṇiddhi[3] pana adhippetā. Sā hi ettha labbhamānā labbhati. Sā pana kāyavacīdvārāni muñcitvā kātuṁ na sakkā, āthabbaṇiddhikā hi sattāhaṁ aloṇakaṁ bhuñjitvā dabbe attharitvā pathaviyaṁ sayamānā tappaṁ caritvā[4] sattame divase susānabhūmiṁ sajjetvā sattame pade ṭhatvā hatthaṁ vaṭṭetvā vaṭṭetvā mukhena vijjaṁ parijappanti, atha nesaṁ kammaṁ samijjhati. Evaṁ ayampi iddhi kāyavacīdvārāni muñcitvā kātuṁ na sakkāti "na kāyakammaṁ manodvāre samuṭṭhātī"ti niṭṭhamettha gantabbaṁ.

---

1. Khu 9. 383 piṭṭhe.
2. Agacchantaṁ (Syā, Ka)
3. Athabbaṇiddhi (Sī), āthabbaniddhi (Syā, Ka)
4. Paccaritvā (Ka)

Hatthamuddāya pana musāvādādīni kathentassa kammaṁ vacīkammaṁ, dvāraṁ pana kāyadvāraṁ hoti. Evaṁ akusalaṁ vacīkammampi kāyadvāre samuṭṭhāti. Tehi pana cittehi sahajātā abhijjhābyāpādamicchādiṭṭhiyo cetanāpakkhikā vā bhavanti abbohārikā vā. Vacībhedaṁ pana katvā musāvādādīni kathentassa kammampi vacīkammaṁ, dvārampi vacīdvārameva. Evaṁ akusalaṁ vacīkammaṁ vacīdvāre samuṭṭhāti. Tehi pana cittehi sahajātā abhijjhābyāpādamicchādiṭṭhiyo cetanāpakkhikā vā bhavanti abbohārikā vā. Ettakā ācariyānaṁ samānatthakathā nāma.

Vitaṇḍavādī panāha "akusalaṁ vacīkammaṁ manodvārepi samuṭṭhātī"ti. So "tayo saṅgahe āruḷhaṁ suttaṁ āharāhī"ti vutto idaṁ Uposathakkhandhakato suttaṁ āhari—

"Yo pana bhikkhu yāvatatiyaṁ anussāviyamāne saramāno santiṁ āpattiṁ nāvikareyya, sampajānamusāvādassa hotī"ti[1].

Idaṁ suttaṁ āharitvā āha "evaṁ āpattiṁ anāvikaronto tuṇhībhūtova aññaṁ āpattiṁ āpajjati, ettha kuto kāyaṅgacopanaṁ vā vācaṅgacopanaṁ vā, manodvārasmiṁyeva pana idaṁ akusalaṁ vacīkammaṁ samuṭṭhātī"ti.

So vattabbo "kiṁ panetaṁ suttaṁ neyyatthaṁ, udāhu nītatthan"ti. Nītatthameva mayhaṁ suttanti. So "mā evaṁ avaca, tulayissāmassa atthan"ti vatvā evaṁ pucchitabbo "sampajānamusāvāde kiṁ hotī"ti. Jānanto "sampajānamusāvāde dukkaṭaṁ hotī"ti vakkhati. Tato vattabbo "vinayassa dve mūlāni kāyo ca vācā ca, Sammāsambuddhena hi sabbāpattiyo imesuyeva dvīsu dvāresu paññattā, manodvāre āpattipaññapanaṁ nāma natthi, tvaṁ ativiya vinaye pakataññū, yo Satthārā apaññatte ṭhāne āpattiṁ paññāpesi, Sammāsambuddhaṁ abbhācikkhasi, jinacakkaṁ paharasī"ti-ādivacanehi niggaṇhitvā uttari pañhaṁ pucchitabbo "sampajānamusāvādo kiriyato samuṭṭhāti, udāhu akiriyato"ti. Jānanto "kiriyato"ti vakkhati, tato vattabbo "anāvikaronto[2] kataraṁ kiriyaṁ karotī"ti. Addhā hi kiriyaṁ apassanto vighātaṁ āpajjissati, tato imassa

1. Vi 3. 141 piṭṭhe.

2. Anāvīkaronto (Sī)

suttassa atthena saññāpetabbo. Ayaṁ hettha attho—yvāyaṁ "sampajānamusāvādo hotī"ti vutto, so āpattito kiṁ hoti, katarāpatti hotīti attho. Dukkaṭāpatti hoti, sā ca kho na musāvādalakkhaṇena, Bhagavato pana vacanena vacīdvāre akiriyasamuṭṭhānā āpatti hotīti veditabbā. Vuttampi cetaṁ[1].

"Anālapanto manujena kenaci,
Vācāgiraṁ no ca pare bhaṇeyya.
Āpajjeyya vācasikaṁ na kāyikaṁ,
Pañhā mesā kusalehi cintitā"ti[1].

Evaṁ "akusalaṁ vacīkammaṁ na manodvāre samuṭṭhātī"ti niṭṭhamettha gantabbaṁ.

Yadā pana abhijjhāsahagatena cetasā kāyaṅgaṁ copento hatthaggāhādīni karoti, byāpādasahagatena cetasā daṇḍaparāmāsādīni, micchādiṭṭhisahagatena cetasā "khandasivādayo seṭṭhā"ti tesaṁ abhivādana-añjalikammabhūtapīṭhakaparibhaṇḍādīni[2] karoti, tadā kammaṁ manokammaṁ hoti, dvāraṁ pana kāyadvāraṁ. Evaṁ akusalaṁ manokammaṁ kāyadvāre samuṭṭhāti, cetanā panettha abbohārikā.

Yadā nana abhijjhāsahagatena cetasā vācaṅgaṁ copento "aho vata yaṁ parassa, taṁ mamassā"ti paravittūpakaraṇaṁ abhijjhāyati, byāpādasahagatena cetasā "ime sattā haññantu vā bajjhantu vā[3] ucchijjantu vā, mā vā ahesun"ti vadati, micchādiṭṭhisahagatena cetasā "natthi dinnaṁ, natthi yiṭṭhan"ti-ādīni vadati, tadā kammaṁ manokammaṁ hoti, dvāraṁ pana vacīdvāraṁ. Evaṁ akusalaṁ manokammaṁ vacīdvāre samuṭṭhāti, cetanā panettha abbohārikā.

Yadā pana kāyaṅgavācaṅgāni acopetvā raho nisinno abhijjhābyāpādamicchādiṭṭhisahagatāni cittāni uppādeti, tadā kammaṁ manokammaṁ, dvārampi manodvārameva. Evaṁ akusalaṁ manokammaṁ manodvāre samuṭṭhāti. Imasmiṁ pana ṭhāne cetanāpi cetanāsampayuttakā dhammāpi manodvāreyeva samuṭṭhahanti. Evaṁ akusalaṁ manokammaṁ tīsupi dvāresu samuṭṭhātīti veditabbaṁ.

---

1. Vi 5. 374 piṭṭhe. 2. ...bhūtapiṇḍika... (Sī) 3. Vajjhantu vā (Sī, Syā)

Yaṁ pana vuttaṁ "tathā kusalāni kāyavacīmanokammānī"ti, tatrāyaṁ nayo—yadā hi kenaci kāraṇena vattuṁ asakkonto "pāṇātipātā adinnādānā kāmesumicchācārā paṭiviramāmī"ti imāni sikkhāpadāni hatthamuddāya gaṇhāti, tadā kammaṁ kāyakammaṁ, dvārampi kāyadvārameva. Evaṁ kusalaṁ kāyakammaṁ kāyadvāre samuṭṭhāti, tehi cittehi sahagatā anabhijjhādayo cetanāpakkhikā vā honti abbohārikā vā.

Yadā pana tāneva sikkhāpadāni vacībhedaṁ katvā gaṇhāti, tadā kammaṁ kāyakammaṁ, dvāraṁ pana vacīdvāraṁ hoti. Evaṁ kusalaṁ kāyakammaṁ vacīdvāre samuṭṭhāti, tehi cittehi sahagatā anabhijjhādayo cetanāpakkhikā vā honti abbohārikā vā.

Yadā pana tesu sikkhāpadesu diyyamānesu kāyaṅgavācaṅgāni acopetvā manasāva "pāṇātipātā adinnādānā kāmesumicchācārā paṭiviramāmī"ti gaṇhāti, tadā kammaṁ kāyakammaṁ, dvāraṁ pana manodvāraṁ hoti. Evaṁ kusalaṁ kāyakammaṁ manodvāre samuṭṭhāti, tehi cittehi sahagatā anabhijjhādayo cetanāpakkhikā vā honti abbohārikā vā.

Musāvādā veramaṇī-ādīni pana cattāri sikkhāpadāni vuttanayeneva kāyādīhi gaṇhantassa kusalaṁ vacīkammaṁ tīsu dvāresu samuṭṭhātīti veditabbaṁ. Idhāpi anabhijjhādayo cetanāpakkhikā vā honti abbohārikā vā.

Anabhijjhādisahagatehi pana cittehi kāyaṅgaṁ copetvā cetiyaṅgaṇasammajjanagandhamālādipūjanacetiyavandanādīni karontassa kammaṁ manokammaṁ hoti, dvāraṁ pana kāyadvāraṁ. Evaṁ kusalaṁ manokammaṁ kāyadvāre samuṭṭhāti, cetanā panettha abbohārikā. Anabhijjhāsahagatena cittena vācaṅgaṁ copetvā "aho vata yaṁ parassa vittūpakaraṇaṁ, na taṁ mamassā"ti[1] anabhijjhāyato, abyāpādasahagatena cittena "sabbe sattā averā abyāpajjā[2] anīghā sukhī attānaṁ pariharantū"ti vadantassa, sammādiṭṭhisahagatena cittena "atthi dinnan"ti-ādīni udāharantassa kammaṁ manokammaṁ hoti, dvāraṁ pana vacīdvāraṁ. Evaṁ kusalaṁ manokammaṁ vacīdvāre samuṭṭhāti,

1. Taṁ mamassāti (Sī, Ka) 2. Abyāpajjhā (Sī) Abyāpajjhā (Ka)

Cetanā panettha abbohārikā. Kāyaṅgavācaṅgāni pana acopetvā raho nisinnassa manasāva anabhijjhādisahagatāni cittāni uppādentassa kammaṁ manokammaṁ, dvārampi manodvārameva. Evaṁ kusalaṁ manokammaṁ manodvāre samuṭṭhāti. Imasmiṁ pana ṭhāne cetanāpi cetanāsampayuttakā dhammāpi manodvāreyeva samuṭṭhahanti.

Tattha āṇattisamuṭṭhitesu pāṇātipāta-adinnādānesu kammampi kāyakammaṁ, dvārampi kammavaseneva "kāyadvāran"ti vadanto kammaṁ rakkhati, dvāraṁ bhindati nāma. Hatthamuddāya samuṭṭhitesu musāvādādīsu dvārampi kāyadvāraṁ, kammampi dvāravaseneva "kāyakamman"ti vadanto dvāraṁ rakkhati, kammaṁ bhindati nāma. Tasmā "kammaṁ rakkhāmī"ti dvāraṁ na bhinditabbaṁ, "dvāraṁ rakkhāmī"ti kammaṁ na bhinditabbaṁ, yathāvutteneva pana nayena kammañca dvārañca veditabbaṁ, evaṁ kathento hi neva kammaṁ na dvāraṁ bhindatīti.

Kammakathā niṭṭhitā.

Idāni **pañca viññāṇāni, pañca viññāṇadvārānī**ti-ādīsu cakkhuviññāṇaṁ sotaviññāṇaṁ ghānaviññāṇaṁ jivhāviññāṇaṁ kāyaviññāṇanti imāni pañca viññāṇāni nāma. Cakkhuviññāṇadvāraṁ sota, ghāna, jivhā, kāyaviññāṇadvāranti imāni pañca viññāṇadvārāni nāma. Imesaṁ pañcannaṁ dvārānaṁ vasena uppannā cetanā neva kāyakammaṁ hoti, na vacīkammaṁ, manokammameva hotīti veditabbā, cakkhusamphasso sota, ghāna, jivhā, kāya, manosamphassoti ime pana **cha samphassā** nāma. Cakkhusamphassadvāraṁ sota, ghāna, jivhā, kāya, manosamphassadvāranti imāni **cha samphassadvārāni** nāma.

Cakkhu-asaṁvaro sota, ghāna, jivhā, pasādakāya, copanakāya-asaṁvaro vācā-asaṁvaro mano-asaṁvaroti ime **aṭṭha asaṁvarā** nāma. Te atthato dussīlyaṁ muṭṭhassaccaṁ aññāṇaṁ akkhanti kosajjanti ime pañca dhammā honti. Tesu ekadhammopi pañcadvāre voṭṭhabbanapariyosānesu cittesu nuppajjati, javanakkhaṇeyeva uppajjati. Javane uppannopi pañcadvāre "asaṁvaro"ti vuccati.

Cakkhuviññāṇasahajāto hi phasso cakkhusamphasso nāma, cetanā manokammaṁ nāma, taṁ cittaṁ manokammadvāraṁ nāma. Ettha pañcavidho asaṁvaro

natthi. Sampaṭicchanasahajāto phasso manosamphasso nāma, cetanā manokammaṁ nāma, taṁ cittaṁ manokammadvāraṁ nāma. Etthāpi asaṁvaro natthi. Santīraṇavoṭṭhabbanesupi eseva nayo. Javanasahajāto pana phasso manosamphasso nāma, cetanā manokammaṁ nāma, taṁ cittaṁ manokammadvāraṁ nāma. Ettha asaṁvaro cakkhu-asaṁvaro nāma hoti. Sotaghānajivhāpasādakāyadvāresupi eseva nayo. Yadā pana rūpādīsu aññatarārammaṇaṁ manodvārikajavanaṁ vinā vacīdvārena suddhaṁ kāyadvārasaṅkhātaṁ copanaṁ pāpayamānaṁ uppajjati, tadā tena cittena sahajāto phasso manosamphasso nāma, cetanā kāyakammaṁ nāma, taṁ pana cittaṁ abbohārikaṁ, copanassa uppannattā "manodvāran"ti saṅkyaṁ na gacchati. Ettha asaṁvaro copanakāya-asaṁvaro nāma. Yadā tādisaṁyeva javanaṁ vinā kāyadvārena suddhaṁ vacīdvārasaṅkhātaṁ copanaṁ pāpayamānaṁ uppajjati, tadā tena cittena sahajāto phasso manosamphasso nāma, cetanā vacīkammaṁ nāma, taṁ pana cittaṁ abbohārikaṁ, copanassa uppannattā "manodvāran"ti saṅkhyaṁ na gacchati. Ettha asaṁvaro vācā-asaṁvaro nāma. Yadā pana tādisaṁ javanacittaṁ vinā kāyavacīdvārehi suddhaṁ manodvārameva hutvā uppajjati, tadā tena cittena sahajāto phasso manosamphasso nāma, cetanā manokammaṁ nāma, taṁ pana cittaṁ manokammadvāraṁ nāma. Ettha asaṁvaro mano-asaṁvaro nāma. Iti imesaṁ aṭṭhannaṁ asaṁvarānaṁ vasena cakkhu-asaṁvaradvāraṁ sota, ghāna, jivhā, pasādakāya, copanakāya, vācā, mano-asaṁvaradvāranti imāni aṭṭha asaṁvaradvārāni veditabbāni.

Cakkhusaṁvaro sota, ghāna, jivhā, pasādakāya, copanakāya, vācā, manosaṁvaroti ime pana aṭṭha saṁvarā nāma. Te atthato sīlaṁ sati ñāṇaṁ khanti vīriyanti ime pañca dhammā honti. Tesupi ekadhammopi pañcadvāre voṭṭhabbanapariyosānesu cittesu nuppajjati, javanakkhaṇeyeva uppajjati. Javane uppannopi pañcadvāre "saṁvaro"ti vuccati. Tassa sabbassāpi "cakkhuviññāṇasahajāto hi phasso cakkhusamphasso"ti-ādinā asaṁvare vuttanayeneva uppatti veditabbā. Iti imesaṁ aṭṭhannaṁ saṁvarānaṁ vasena cakkhusaṁvaradvāraṁ -pa- manosaṁvara dvāranti imāni **aṭṭha saṁvaradvārāni** veditabbāni.

Akusalakammapathakathā

Pāṇātipāto adinnādānaṁ kāmesumicchācāro musāvādo pisuṇavācā pharusavācā[1] samphappalāpo abhijjhā byāpādo micchādiṭṭhīti ime pana dasa akusalakammapathā nāma.

Tattha pāṇassa atipāto[2] **pāṇātipāto** nāma, pāṇavadho pāṇaghātoti vuttaṁ hoti. **Pāṇo**ti cettha vohārato satto, paramatthato jīvitindriyaṁ. Tasmiṁ pana pāṇe pāṇasaññino jīvitindriyupacchedaka-upakkamasamuṭṭhāpikā kāyavacīdvārānaṁ aññataradvārappavattā vadhakacetanā pāṇātipāto. So guṇavirahitesu tiracchānagatādīsu pāṇesu khuddake pāṇe appasāvajjo, mahāsarīre mahāsāvajjo. Kasmā? Payogamahantatāya. Payogasamattepi vatthumahantatāya. Guṇavantesu manussādīsu appaguṇe appasāvajjo, mahāguṇe mahāsāvajjo. Sarīraguṇānaṁ pana samabhāve sati kilesānaṁ, upakkamānañca mudutāya appasāvajjo, tibbatāya mahāsāvajjoti veditabbo.

Tassa pañca sambhārā honti pāṇo, pāṇasaññitā, vadhakacittaṁ, upakkamo, tena maraṇanti. Cha payogā sāhatthiko, āṇattiko, nissaggiyo, thāvaro, vijjāmayo, iddhimayoti. Imasmiṁ panatthe vitthāriyamāne atipapañco hoti, tasmā taṁ na vitthārayāma aññañca evarūpaṁ, atthikehi pana Samantapāsādikaṁ **Vinayaṭṭhakathaṁ**[3] oloketvā gahetabbaṁ.

Adinnassa ādānaṁ **adinnādānaṁ,** parassaharaṇaṁ[4] theyyaṁ corikāti vuttaṁ hoti. Tattha **adinnan**ti parapariggahitaṁ, yattha paro yathākāmakāritaṁ āpajjanto adaṇḍāraho, anupavajjo ca hoti, tasmiṁ pana parapariggahite parapariggahitasaññino tadādāyaka-upakkamasamuṭṭhāpikā theyyacetanā adinnādānaṁ. Taṁ hīne parasantake appasāvajjaṁ, paṇīte mahāsāvajjaṁ. Kasmā? Vatthupaṇītatāya. Vatthusamatte sati guṇādhikānaṁ santake vatthusmiṁ mahāsāvajjaṁ. Taṁtaṁguṇādhikaṁ upādāya tato tato hīnaguṇassa santake vatthusmiṁ appasāvajjaṁ.

---

1. Pisuṇā vācā pharusā vācā (Sī, Syā)
2. Atīva pāto (Ka)
3. Vi-Ṭṭha 2. 39 piṭṭhe.
4. Parasaṁharaṇaṁ (Dī-Ṭṭha 1. 70 piṭṭhe)

Tassa pañca sambhārā honti parapariggahitaṁ, parapariggahitasaññitā, theyyacittaṁ, upakkamo, tena haraṇanti. Cha payogā sāhatthikādayova. Te ca kho yathānurūpaṁ theyyāvahāro pasayhāvahāro paṭicchannāvahāro parikappāvahāro kusāvahāroti imesaṁ pañcannaṁ avahārānaṁ vasena pavattanti ayamettha saṅkhepo, vitthāro pana **Samantapāsādikāyaṁ**[1] vutto.

Kāmesumicchācāroti ettha pana **kāmesū**ti methunasamācāresu. **Micchācāro**ti ekantanindito lāmakācāro. Lakkhaṇato pana asaddhammādhippāyena kāyadvārappavattā agamanīyaṭṭhānavītikkamacetanā kāmesumicchācāro.

Tattha **agamanīyaṭṭhānaṁ** nāma purisānaṁ tāva māturakkhitā piturakkhitā mātāpiturakkhitā bhāturakkhitā bhaginirakkhitā ñātirakkhitā gottarakkhitā dhammarakkhitā sārakkhā saparidaṇḍāti māturakkhitādayo dasa, dhanakkītā chandavāsinī bhogavāsinī paṭavāsinī odapattakinī obhaṭacumbaṭā, dāsī ca bhariyā, kammakārī ca bhariyā, dhajāhaṭā, muhuttikāti etā dhanakkītādayo dasāti vīsati itthiyo. Itthīsu pana dvinnaṁ sārakkhasaparidaṇḍānaṁ, dasannañca dhanakkītādīnanti dvādasannaṁ itthīnaṁ aññe purisā, idaṁ agamanīyaṭṭhānaṁ nāma.

So panesa micchācāro sīlādiguṇarahite agamanīyaṭṭhāne appasāvajjo, sīlādiguṇasampanne mahāsāvajjo. Tassa cattāro sambhārā agamanīyavatthu, tasmiṁ sevanacittaṁ, sevanappayogo, maggenamaggappaṭipatti-adhivāsananti. Eko payogo sāhatthiko eva.

Musāti visaṁvādanapurekkhārassa atthabhañjako vacīpayogo, kāyapayogo vā. Visaṁvādanādhippāyena panassa paravisaṁvādaka[2] kāyavacīpayogasamuṭṭhāpikā cetanā **musāvādo.** Aparo nayo, **musā**ti abhūtaṁ atacchaṁ vatthu. **Vādo**ti tassa bhūtato tacchato viññāpanaṁ. Lakkhaṇato pana atathaṁ vatthuṁ tathato paraṁ viññāpetukāmassa tathāviññattisamuṭṭhāpikā cetanā musāvādo. So yamatthaṁ bhuñjati, tassa appatāya appasāvajjo, mahantatāya mahāsāvajjo. Apica

1. Vi-Ṭṭha 1. 330 piṭṭhe.
2. Parassa paraṁ visaṁvādakā (Sī), parassa paravisaṁvādaka (Syā), Dī-Ṭṭha 1. 71 piṭṭhe passitabbaṁ.

gahaṭṭhānaṁ attano santakaṁ adātukāmatāya natthīti-ādinayappavatto appasāvajjo, sakkhinā hutvā atthabhañjanatthaṁ vutto mahāsāvajjo. Pabbajitānaṁ appakampi telaṁ vā sappiṁ vā labhitvā hasādhippāyena[1] "ajja gāme telaṁ nadī maññe sandatī"ti pūraṇakathānayena pavatto appasāvajjo, adiṭṭhaṁyeva pana diṭṭhanti-ādinā nayena vadantānaṁ mahāsāvajjo.

Tassa cattāro sambhārā honti atathaṁ vatthu, visaṁvādanacittaṁ, tajjo vāyāmo, parassa tadatthavijānananti. Eko payogo sāhatthikova. So ca kāyena vā kāyappaṭibaddhena vā vācāya vā paravisaṁvādakakiriyākaraṇe daṭṭhabbo. Tāya ce kiriyāya paro tamatthaṁ jānāti, ayaṁ kiriyasamuṭṭhāpikacetanākkhaṇeyeva musāvādakammunā bajjhati. Yasmā pana yathā kāyakāyappaṭibaddhavācāhi paraṁ visaṁvādeti, tathā "imassa imaṁ bhaṇāhī"ti āṇāpentopi, paṇṇaṁ likhitvā purato nissajjantopi,[2] "ayamattho evaṁ daṭṭhabbo"ti kuṭṭādīsu likhitvā ṭhapentopi, tasmā ettha āṇattikanissaggiyathāvarāpi payogā yujjanti. **Aṭṭhakathāsu** pana anāgatattā vīmaṁsitvā gahetabbā.

Pisuṇavācāti-ādīsu yāya vācaya yassa taṁ vācaṁ bhāsati, tassa hadaye attano piyabhāvaṁ, parassa ca suññābhāvaṁ[3] karoti, sā **pisuṇavācā.** Yāya pana attānampi parampi pharusaṁ karoti, yā vācā sayampi pharusā neva kaṇṇasukhā na hadayaṅgamā, ayaṁ **parusavācā.** Yena samphaṁ palapati niratthakaṁ, so **samphappalāpo.** Tesaṁ mūlabhūtā cetanāpi pisuṇavācādināmameva labhati, sā eva ca idha adhippetāti.

Tattha saṁkiliṭṭhacittassa paresaṁ vā bhedāya, attano piyakamyatāya vā kāyavacīpayogasamuṭṭhāpikā cetanā pisuṇavācā. Sā yassa bhedaṁ karoti, tassa appaguṇatāya appasāvajjā, mahāguṇatāya mahāsāvajjā.

Tassā cattāro sambhārā bhinditabbo paro, "iti ime nānā[4] bhavissanti vinā bhavissantī"ti bhedapurekkhāratā vā, "iti ahaṁ piyo bhavissāmi vissāsiko"ti piyakamyatā vā, tajjo vāyāmo, tassa

---

1. Hassādhippāyena (Sī, Syā)
2. Nissajantopi (Sī)
3. Piyasuññabhāvaṁ (Sī)
4. Vinā (Sī)

tadatthavijānananti. Pare pana abhinne kammapathabhedo natthi, bhinne eva hoti.

Parassa mammacchedakakāyavacīpayogasamuṭṭhāpikā ekantapharusacetanā pharusavācā. Tassā āvibhāvatthamidaṁ vatthu—eko kira dārako mātu vacanaṁ anādiyitvā araññaṁ gacchati, taṁ mātā nivattetuṁ asakkontī "caṇḍā taṁ mahiṁsī anubandhatū"ti akkosi. Athassa tatheva araññe mahiṁsī uṭṭhāsi, dārako "yaṁ mama mātā mukhena kathesi, taṁ mā hotu, yaṁ cittena cintesi, taṁ hotū"ti saccakiriyaṁ akāsi. Mahiṁsī tattheva baddhā viya aṭṭhāsi. Evaṁ mammacchedakopi payogo cittasaṇhatāya pharusavācā na hoti. Mātāpitaro hi kadāci puttake evampi vadanti "corā vo khaṇḍākhaṇḍikaṁ karontū"ti, uppalapattampi ca nesaṁ upari patantaṁ na icchanti. Ācariyupajjhāyā ca kadāci nissitake evaṁ vadanti "kiṁ ime ahirikā anottappino caranti, niddhamatha ne"ti, atha ca nesaṁ āgamādhigamasamattiṁ icchinti. Yathā ca cittasaṇhatāya pharusavācā na hoti, evaṁ vacanasaṇhatāya apharusavācāpi na hoti. Na hi mārāpetukāmassa "imaṁ sukhaṁ sayāpethā"ti vacanaṁ apharusavācā hoti, cittapharusatāya panesā pharusavācāva. Sā yaṁ sandhāya pavattitā. Tassa appaguṇatāya appasāvajjā, mahāguṇatāya mahāsāvajjā. Tassā tayo sambhārā akkositabbo paro, kupitacittaṁ, akkosananti.

Anatthaviññāpikā kāyavacīpayogasamuṭṭhāpikā akusalacetanā samphappalāpo. So āsevanamandatāya appasāvajjo, āsevanamahantatāya mahāsāvajjo. Tassa dve sambhārā bhāratayuddhasītāharaṇādiniratthakakathāpurekkhāratā, tathārūpīkathākathanañcāti. Pare pana taṁ kathaṁ aggaṇhante kammapathabhedo natthi, parena samphappalāpe gahiteyeva hoti.

Abhijjhāyatīti **abhijjhā,** parabhaṇḍābhimukhī hutvā tanninnatāya pavattatīti attho. Sā "aho vata idaṁ mamassā"ti evaṁ parabhaṇḍābhijjhāyanalakkhaṇā. Adinnādānaṁ viya appasāvajjā, mahāsāvajjā ca.

tassā dve sambhārā parabhaṇḍaṁ, attano pariṇāmanañcāti. Parabhaṇḍavatthuke hi lobhe uppannepi na tāva kammapathabhedo hoti, yāva na "aho tava idaṁ mamassā"ti attano pariṇāmeti.

Hitasukhaṁ byāpādayatīti **byāpādo,** so paravināsāya manopadosalakkhaṇo. Pharusavācā viya appasāvajjo, mahāsāvajjo ca. Tassa dve sambhārā parasatto ca tassa ca vināsacintāti. Parasattavatthuke hi kodhe uppannepi na tāva kammapathabhedo hoti, yāva "aho vatāyaṁ ucchijjeyya vinasseyyā"ti tassa vināsanaṁ na cintesi.

Yathābhuccagahaṇābhāvena micchā passatīti **micchādiṭṭhi,** sā "natthi dinnan"ti-ādinā nayena viparītadassanalakkhaṇā. Samphappalāpo viya appasāvajjā, mahāsāvajjā ca. Apica aniyatā appasāvajjā, niyatā mahāsāvajjā. Tassā dve sambhārā vatthuno ca gahitākāraviparītatā, yathā ca taṁ gaṇhāti, tathābhāvena tassupaṭṭhānanti. Tattha natthikāhetuka-akiriyadiṭṭhīhi eva kammapathabhedo hoti, na aññadiṭṭhīhi.

Imesaṁ pana dasannaṁ akusalakammapathānaṁ dhammato, koṭṭhāsato, ārammaṇato, vedanāto, mūlato cāti pañcahākārehi vinicchayo veditabbo.

Tattha **dhammato**ti etesu hi paṭipāṭiyā satta cetanādhammāva honti, abhijjhādayo tayo cetanāsampayuttā.

Koṭṭhāsatoti paṭipāṭiyā satta, micchādiṭṭhi cāti ime aṭṭha kammapathā eva honti, no mūlāni. Abhijjhābyāpādā kammapathā ceva mūlāni ca. Abhijjhā hi mūlaṁ patvā lobho akusalamūlaṁ hoti, byāpādo doso akusalamūlaṁ.

Ārammaṇatoti pāṇātipāto jīvitindriyārammaṇato saṅkhārārammaṇo hoti. Adinnādānaṁ sattārammaṇaṁ vā hoti saṅkhārārammaṇaṁ vā. Micchācāro phoṭṭhabbavasena saṅkhārārammaṇo hoti, sattārammaṇotipi eke. Musāvādo sattārammaṇo vā saṅkhārārammaṇo vā. Tathā pisuṇavācā. Pharusavācā sattārammaṇāva. Samphappalāpo diṭṭhasutamutaviññātavasena sattārammaṇo vā saṅkhārārammaṇo vā. Tathā abhijjhā. Byāpādo sattārammaṇova. Micchādiṭṭhi tebhūmakadhammavasena saṅkhārārammaṇāva.

Vedanātoti pāṇātipāto dukkhavedano hoti. Kiñcāpi hi rājāno coraṁ disvā hasamānāpi "gacchatha naṁ ghātethā"ti vadanti, sanniṭṭhāpakacetanā pana nesaṁ dukkhasampayuttāva hoti. Adinnādānaṁ tivedanaṁ, tañhi parabhaṇḍaṁ disvā haṭṭhatuṭṭhassa gaṇhato sukhavedanaṁ hoti, bhītatasitassa gaṇhato dukkhavedanaṁ. Tathā vipākanissandaphalāni paccavekkhantassa, gahaṇakāle majjhattabhāve ṭhitassa pana gaṇhato adukkhamasukhavedanaṁ hotīti. Micchācāro sukhamajjhattavasena dvivedano, sanniṭṭhāpakacitte pana majjhattavedano na hoti. Musāvādo adinnādāne vuttanayeneva tivedano. Tathā pisuṇavācā. Pharusavācā dukkhavedanā. Samphappalāpo tivedano. Paresu hi sādhukāraṁ dentesu celukkhepādīni khipantesu[1] haṭṭhatuṭṭhassa sītāharaṇabhāratayuddhādīni kathanakāle so sukhavedano hoti, paṭhamaṁ dinnavetanena ekena pacchā āgantvā "ādito paṭṭhāya kathehī"ti vutte "ananusandhikaṁ pakiṇṇakakathaṁ kathessāmi nu kho, no"ti domanassitassa kathanakāle dukkhavedano hoti, majjhattassa kathayato adukkhamasukhavedano hoti. Abhijjhā sukhamajjhattavasena dvivedanā. Tathā micchādiṭṭhi. Byāpādo dukkhavedano.

Mūlatoti pāṇātipāto dosamohavasena dvimūlako hoti. Adinnādānaṁ dosamohavasena vā lobhamohavasena vā. Micchācāro lobhamohavasena. Musāvādo dosamohavasena vā lobhamohavasena vā. Tathā pisuṇavācā, samphappalāpo ca. Pharusavācā dosamohavasena. Abhijjhā mohavasena ekamūlā. Tathā byāpādo. Micchādiṭṭhi lobhamohavasena dvimūlāti.

Akusalakammapathakathā niṭṭhitā.

Kusalakammapathakathā

Pāṇātipātādīhi pana viratiyo, anabhijjhā-abyāpādasammādiṭṭhiyo cāti ime dasa kusalakammapathā nāma. Tattha pāṇātipātādayo vuttatthā eva. Pāṇātipātādīhi etāya viramanti, sayaṁ vā viramati,

1. Celādīni ukkhipantesu (Syā)

viramaṇamattameva vā etanti **virati.** Yā pāṇātipātā viramantassa "yā tasmiṁ samaye pāṇātipātā ārati viratī"ti[1] evaṁ vuttā kusalacittasampayuttā virati, sā pabhedato tividhā hoti sampattavirati samādānavirati samucchedaviratīti.

Tattha asamādinnasikkhāpadānaṁ attano jātivayabāhusaccādīni paccavekkhitvā "ayuttaṁ amhākaṁ evarūpaṁ kātun"ti sampattaṁ vatthuṁ avītikkamantānaṁ uppajjamānā virati **"sampattaviratī"**ti veditabbā, Sīhaḷadīpe **Cakkana-upāsakassa**[2] viya. Tassa kira daharakāleyeva mātuyā rogo uppajji. Vejjena ca "allasasamaṁsaṁ laddhuṁ vaṭṭatī"ti vuttaṁ. Tato Cakkanassa bhātā "gaccha tāta, khettaṁ āhiṇḍāhī"ti Cakkanaṁ pesesi. So tattha gato, tasmiññca samaye eko saso taruṇasassaṁ khādituṁ āgato hoti. So taṁ disvāva vegena dhāvanto valliyā baddho "kiri kirī"ti saddamakāsi. Cakkano tena saddena gantvā taṁ gahetvā cintesi "mātu bhesajjaṁ karomī"ti, puna cintesi "na metaṁ patirūpaṁ, yvāhaṁ[3] mātu jīvitakāraṇā paraṁ jīvitā voropeyyan"ti. Atha naṁ "gaccha araññe sasehi saddhiṁ tiṇodakaṁ paribhuñjā"ti muñci. Bhātarā ca "kiṁ tāta saso laddho"ti pucchito taṁ pavattiṁ ācikkhi. Tato naṁ bhātā paribhāsi. So mātusantikaṁ gantvā "yato ahaṁ jāto, nābhijānāmi sañcicca pāṇaṁ jīvitā voropetā"ti saccaṁ vatvā aṭṭhāsi, tāvadevassa mātā arogā ahosi.

Samādinnasikkhāpadānaṁ pana sikkhāpadasamādāne ca tatuttariñca attano jīvitampi pariccajitvā vatthuṁ avītikkamantānaṁ uppajjamānā virati **"samādānaviratī"**ti veditabbā, **Uttaravaḍḍhamānapabbatavāsī-upāsakassa** viya. So kira Ambariya[4]vihāravāsino **Piṅgalabuddharakkhitattherassa** santike sikkhāpadāni gahetvā khettaṁ kasati. Athassa goṇo naṭṭho, so taṁ gavesanto Uttaravaḍḍhamānapabbataṁ āruhi, tatra naṁ mahāsappo aggahesi. So cintesi "imāyassa tikhiṇavāsiyā sīsaṁ chindāmī"ti, puna cintesi "na metaṁ patirūpaṁ, yvāhaṁ bhāvanīyassa garuno santike sikkhāpadāni gahetvā bhindeyyan"ti. Evaṁ yāvatatiyaṁ

---

1. Abhi 1. 76 piṭṭhe.
2. Jaggana-upāsakassa (Ka)
3. Yamahaṁ (Sī)
4. Ambatissa (Ka)

cintetvā “jīvitaṁ pariccajāmi, na sikkhāpadan”ti aṁse ṭhapitaṁ tikhiṇadaṇḍavāsiṁ araññe chaḍḍesi, tāvadeva naṁ mahāvāḷo muñcitvā agamāsīti.

Ariyamaggasampayuttā pana virati **samucchedaviratī**ti veditabbā, yassā[1] uppattito pabhuti “pāṇaṁ ghātessāmī”ti ariyapuggalānaṁ cittampi nuppajjatīti.

Idāni yathā akusalānaṁ, evaṁ imesampi kusalakammapathānaṁ dhammato koṭṭhāsato ārammaṇato vedanāto mūlatoti pañcahākārehi vinicchayo veditabbo.

Tattha **dhammato**ti etesu hi paṭipāṭiyā satta cetanāpi vaṭṭanti viratiyopi, ante tayo cetanāsampayuttāva.

Koṭṭhāsatoti paṭipāṭiyā satta kammapathā eva, no mūlāni, ante tayo kammapathā ceva mūlāni ca. Anabhijjhā hi mūlaṁ patvā alobho kusalamūlaṁ hoti, abyāpādo adoso kusalamūlaṁ, sammādiṭṭhi amoho kusalamūlaṁ.

Ārammaṇatoti pāṇātipātādīnaṁ ārammaṇāneva etesaṁ ārammaṇāni, vītikkamitabbatoyeva hi veramaṇī nāma[2] hoti. Yathā pana nibbānārammaṇo ariyamaggo kilese pajahati, evaṁ jīvitindriyādi-ārammaṇāpete kammapathā pāṇātipātādīni dussīlyāni pajahantīti veditabbā.

Vedanātoti sabbe sukhavedanā vā honti majjhattavedanā vā, kusalaṁ patvā hi dukkhavedanā nāma natthi.

Mūlatoti paṭipāṭiyā satta kammapathā ñāṇasampayuttacittena viramantassa alobha-adosa-amohavasena timūlā honti, ñāṇavippayuttacittena viramantassa dvimūlā. Anabhijjhā ñāṇasampayuttacittena viramantassa dvimūlā. Anabhijjhā ñāṇasampayuttacittena viramantassa dvimūlā hoti, ñāṇavippayuttacittena ekamūlā. Alobho pana attanāva attano mūlaṁ na hoti. Abyāpādepi eseva nayo. Sammādiṭṭhi alobhādosavasena dvimūlāva hoti. Ime dasa kusalakammapathā nāma.

---

1. Tassā (Sī)
2. Virati veramaṇī nāma (Syā)

Kammapathasaṁsandanakathā

Idāni imasmiṁ ṭhāne kammapathasaṁsandanaṁ nāma veditabbaṁ. Pañcaphassadvāravasena hi uppanno asaṁvaro akusalaṁ manokammameva hoti. Manophassadvāravasena uppanno tīṇipi kammāni honti. So hi kāyadvāre copanappatto akusalaṁ kāyakammaṁ hoti, vacīdvāre akusalaṁ vacīkammaṁ, ubhayattha copanaṁ appatto akusalaṁ manokammaṁ. Pañca-asaṁvaradvāravasena uppannopi akusalaṁ manokammameva hoti. Copanakāya-asaṁvaradvāravasena uppanno akusalaṁ kāyakammameva hoti. Vācā-asaṁvaradvāravasena uppanno akusalaṁ vacīkammameva hoti. Mano-asaṁvaradvāravasena uppanno akusalaṁ manokammameva hoti. Tividhaṁ kāyaduccaritaṁ akusalaṁ kāyakammameva hoti. Catubbidhaṁ vacīduccaritaṁ akusalaṁ vacīkammameva hoti. Tividhaṁ manoduccaritaṁ akusalaṁ manokammameva hoti.

Pañcaphassadvāravasena uppanno saṁvaropi kusalaṁ manokammameva hoti. Manophassadvāravasena uppanno pana ayampi asaṁvaro viya tīṇipi kammāni honti. Pañcasaṁvaradvāravasena uppannopi kusalaṁ manokammameva hoti. Copanakāyasaṁvaradvāravasena uppanno kusalaṁ kāyakammameva hoti. Vācāsaṁvaradvāravasena uppanno kusalaṁ vacīkammameva hoti. Manosaṁvaradvāravasena uppanno kusalaṁ manokammameva hoti. Tividhaṁ kāyasucaritaṁ kusalaṁ kāyakammameva hoti. Catubbidhaṁ vacīsucaritaṁ kusalaṁ vacīkammameva hoti. Tividhaṁ manosucaritaṁ kusalaṁ manokammameva hoti.

Akusalaṁ kāyakammaṁ pañcaphassadvāravasena nuppajjati, manophassadvāravaseneva uppajjati. Tathā akusalaṁ vacīkammaṁ. Akusalaṁ manokammaṁ pana chaphassadvāravasena uppajjati, taṁ kāyavacīdvāresu copanaṁ pattaṁ akusalaṁ kāyavacīkammaṁ hoti, copanaṁ appattaṁ akusalaṁ manokammameva. Yathā ca pañcaphassadvāravasena, evaṁ pañca-asaṁvaradvāravasenapi akusalaṁ kāyakammaṁ nuppajjati. Copanakāya-asaṁvaradvāravasena, pana vācā-asaṁvaradvāravasena ca uppajjati, mano-asaṁvaradvāravasena nuppajjati. Akusalaṁ vacīkammampi pañca-asaṁvaradvāravasena nuppajjati, copanakāyavācā-asaṁvaradvāravasena uppajjati, mano-asaṁvaradvāravasena nuppajjati. Akusalaṁ manokammaṁ aṭṭha-asaṁvaradvāravasenapi uppajjateva. Kusalakāyakammādīsupi eseva nayo.

Ayaṁ pana viseso, yathā akusalakāyakammavacīkammāni mano-asaṁvaradvāravasena nuppajjanti, na tathā etani. Etāni pana kāyaṅgavācaṅgaṁ acopetvā sikkhāpadāni gaṇhantassa manosaṁvaradvārepi uppajjanti eva. Tattha kāmāvacaraṁ kusalaṁ cittaṁ tividhakammadvāravasena uppajjati, pañcaviññāṇadvāravasena nuppajjati, "yamidaṁ cakkhusamphassapaccayā uppajjati vedayitaṁ sukhaṁ vā dukkhaṁ vā adukkhamasukhaṁ vā"ti iminā pana nayena chaphassadvāravasena uppajjati, aṭṭha-asaṁvaradvāravasena nuppajjati, aṭṭhasaṁvaradvāravasena uppajjati, dasa-akusalakammapathavasena nuppajjati, dasakusalakammapathavasena uppajjati. Tasmā idampi cittaṁ tividhakammadvāravasena vā uppannaṁ hotu, chaphassadvāravasena vā aṭṭhasaṁvaradvāravasena vā dasakusalakammapathavasena vā, "kāmāvacaraṁ kusalaṁ cittaṁ uppannaṁ hoti -pa- rūpārammaṇaṁ vā -pa- dhammārammaṇaṁ vā"ti vutte sabbaṁ vuttameva hotīti.

Dvārakathā niṭṭhitā.

Yaṁ yaṁ vā panārabbhāti ettha ayaṁ yojanā, heṭṭhā vuttesu rūpārammaṇādīsu rūpārammaṇaṁ vā ārabbha, ārammaṇaṁ katvāti attho. Saddārammaṇaṁ vā -pa- dhammārammaṇaṁ vā ārabbha uppannaṁ hoti. Ettāvatā etassa[1] cittassa etesu ārammaṇesu yaṁkiñci ekameva ārammaṇaṁ anuññātasadisaṁ hoti. Idañca ekasmiṁ samaye ekassa vā puggalassa rūpārammaṇaṁ ārabbha uppannaṁ, puna aññasmiṁ samaye aññassa vā puggalassa saddādīsupi aññataraṁ ārammaṇaṁ ārabbha uppajjati eva. Evaṁ uppajjamānassa cassa ekasmiṁ bhave paṭhamaṁ rūpārammaṇaṁ ārabbha pavatti hoti, pacchā saddārammaṇanti ayampi kamo natthi. Rūpādīsu cāpi paṭhamaṁ nīlārammaṇaṁ, pacchā pītārammaṇanti ayampi niyamo natthi. Iti imaṁ sabbārammaṇatañceva kamābhāvañca, kamābhāvepi ca nīlapītādīsu niyamābhāvaṁ dassetuṁ "yaṁ yaṁ vā panārabbhā"ti āha. Idaṁ vuttaṁ hoti—imesu rūpādīsu na yaṁkiñci ekameva, atha kho yaṁ yaṁ vā panārabbha uppannaṁ hoti, evaṁ uppajjamānampi ca "paṭhamaṁ rūpārammaṇaṁ, pacchā saddārammaṇaṁ ārabbhā"ti evampi anuppajjitvā yaṁ yaṁ vā panārabbha uppannaṁ hoti, paṭilomato vā anulomato vā ekantarikadvantarikādinayena vā rūpārammaṇādīsu yaṁ vā taṁ vā ārammaṇaṁ katvā uppannaṁ hotīti attho. Rūpārammaṇesupi ca[2]

---

1. Ekassa (Sī)
2. Rūpārammaṇepi ca (Sī)

"paṭhamaṁ nīlārammaṇaṁ, pacchā pītārammaṇan"ti imināpi niyamena anuppajjitvā yaṁ yaṁ vā panārabbha nīlapītakādīsu rūpārammaṇesu yaṁ vā taṁ vā rūpārammaṇaṁ ārabbha uppannaṁ hotīti attho. Saddārammaṇādīsupi eseva nayo. Ayaṁ tāva ekā yojanā.

Ayaṁ pana aparā—rūpaṁ ārammaṇaṁ etassāti **rūpārammaṇaṁ** -pa- dhammo ārammaṇaṁ etassāti **dhammārammaṇaṁ.** Iti rūpārammaṇaṁ vā -pa- dhammārammaṇaṁ vā cittaṁ uppannaṁ hotīti vatvā puna "yaṁ yaṁ vā panārabbhā"ti āha. Tassattho—etesu rūpādīsu heṭṭhā vuttanayeneva yaṁ vā taṁ vā pana ārabbha uppannaṁ hotīti. **Mahā-aṭṭhakathāyaṁ** pana "yevāpanake[1] abhinavaṁ natthi, heṭṭhā gahitameva gahitan"ti vatvā "rūpaṁ vā ārabbha -pa- dhammaṁ vā ārabbha idaṁ vā idaṁ vā ārabbhāti kathetuṁ idaṁ vuttan"ti ettakameva āgataṁ.

Dhammuddesavāra phassapañcamakarāsivaṇṇanā

Tasmiṁ samayeti idaṁ aniyamaniddiṭṭhassa samayassa niyamato paṭiniddesavacanaṁ. Tasmā "yasmiṁ samaye kāmāvacaraṁ kusalaṁ cittaṁ uppannaṁ hoti, tasmiṁyeva samaye phasso hoti -pa- avikkhepo hotī"ti ayamattho veditabbo. Tattha yatheva cittaṁ, evaṁ phassādīsupi "phasso hoti. Kiṁ hoti? Kāmāvacaro hoti, kusalo hoti, uppanno hoti, somanassasahagato hotī"ti-ādinā nayena labbhamānapadavasena yojanā kātabbā. Vedanāyañhi "somassasahagatā"ti, paññindriye ca "ñāṇasampayuttan"ti na labbhati, tasmā "labbhamānapadavasenā"ti vuttaṁ. Idaṁ Aṭṭhakathāmuttakaṁ ācariyānaṁ mataṁ, na panetaṁ sārato daṭṭhabbaṁ.

Kasmā panettha phassova paṭhamaṁ vuttoti? Cittassa paṭhamābhinipātattā. Ārammaṇasmiñhi cittassa paṭhamābhinipāto hutvā phasso ārammaṇaṁ phusamāno uppajjati, tasmā paṭhamaṁ vutto. Phassena pana phusitvā vedanāya vedayati[2], saññāya sañjānāti, cetanāya ceteti, tena vuttaṁ "phuṭṭho bhikkhave vedeti, phuṭṭho sañjānāti, phuṭṭho cetetī"ti[3].

---

1. Yaṁ yaṁ vā pana, taṁ (Sī), yaṁvāpanake (Ka, Sī)
2. Vediyati (Sī, Syā)
3. Phuṭṭho ceteti, phuṭṭho sañjānāti (Saṁ 2. 290 piṭṭhe)

Apica ayaṁ phasso nāma yathā pāsādaṁ patvā thambho nāma sesadabbasambhārānaṁ balavapaccayo, tulā saṅghāṭa bhittipāda kūṭa gopānasīpakkhapāsakamukhavaṭṭiyo thambhābaddho[1] thambhe patiṭṭhitā, evameva sahajātasampayuttadhammānaṁ balavapaccayo hoti. Thambhasadiso hi esa, avasesā dabbasambhārasadisāti tasmāpi paṭhamaṁ vutto. Idaṁ pana akāraṇaṁ, ekacittasmiññhi uppannadhammānaṁ[2] "ayaṁ paṭhamaṁ uppanno, ayaṁ pacchā"ti idaṁ vattuṁ na labbhā, balavapaccayabhāvepi phassassa kāraṇaṁ na dissati, desanāvāreneva pana phasso paṭhamaṁ vutto. "Vedanā hoti, phasso hoti. Saññā hoti, phasso hoti. Cetanā hoti, vitakko hotī"ti āharitumpi hi vaṭṭeyya, desanāvārena pana phassova paṭhamaṁ vuttoti veditabbo. Yathā cettha, evaṁ sesadhammesupi pubbāparakkamo nāma na pariyesitabbo. Vacanatthalakkhaṇarasādīhi pana dhammā eva pariyesitabbā.

Seyyathidaṁ—phusatīti **phasso,** svāyaṁ phusanalakkhaṇo, saṅghaṭṭanaraso, sannipātapaccupaṭṭhāno, āpāthagatavisayapadaṭṭhāno.

Ayañhi arūpadhammopi samāno ārammaṇe phusanākāreneva pavattatīti **phusanalakkhaṇo.** Ekadesena ca anallīyamānopi rūpaṁ viya cakkhuṁ, saddo viya ca sotaṁ, cittaṁ ārammaṇañca saṅghaṭṭetīti **saṅghaṭṭanaraso,**vatthārammaṇasaṅghaṭṭanato vā uppannattā sampatti-atthenapi rasena saṅghaṭṭanarasoti veditabbo. Vuttañhetaṁ Aṭṭhakathāyaṁ "catubhūmakaphasso hi nophusanalakkhaṇo nāma natthi. Saṅghaṭṭanaraso pana pañcadvārikova hoti, pañcadvārikassa hi phusanalakkhaṇotipi saṅghaṭṭanarasotipi, nāmaṁ. Manodvārikassa phusanalakkhaṇotveva nāmaṁ, na saṅghaṭṭaraso"ti.

Idañca vatvā idaṁ suttaṁ ābhataṁ "yathā mahārāja dve maṇḍā yujjheyyuṁ, tesu yathā eko meṇḍo, evaṁ cakkhu daṭṭhabbaṁ. Yathā dutiyo meṇḍo, evaṁ rūpaṁ daṭṭhabbaṁ. Yathā tesaṁ sannipāto, evaṁ phasso daṭṭhabbo. Evaṁ phusanalakkhaṇo ca phasso saṅghaṭṭanaraso ca. Yathā mahārāja

1. Thambhe-baddhā (Sī) Thambhabaddhā (Ka) 2. Uppannadhammā (Sī)

dve sammā vajjeyyuṁ -pa- dve pāṇī vajjeyyuṁ. Yathā eko pāṇi, evaṁ cakkhu daṭṭhabbaṁ. Yathā dutiyo pāṇi, evaṁ rūpaṁ daṭṭhabbaṁ. Yathā tesaṁ sannipāto, evaṁ phasso daṭṭhabbo. Evaṁ phusanalakkhaṇo ca phasso saṅghāṭṭanaraso cā"ti[1] vitthāro.

Yathā vā "cakkhunā rūpaṁ disvā"ti-ādīsu[2] cakkhuviññāṇādīni cakkhu-ādināmena vuttāni, evamidhāpi tāni cakkhu-ādināmena vuttānīti veditabbāni. Tasmā "evaṁ cakkhu daṭṭhabban"ti-ādīsu "evaṁ cakkhuviññāṇaṁ daṭṭhabban"ti iminā nayena attho veditabbo. Evaṁ sante cittārammaṇasaṅghaṭṭanato imasmimpi sutte kiccaṭṭheneva rasena saṅghaṭṭanarasoti siddho hoti.

Tikasannipātasaṅkhātassa[3] pana attano kāraṇassa vasena paveditattā sannipātapaccupaṭṭhāno. Ayañhi tattha tattha "tiṇṇaṁ saṅgati phasso"ti[4] evaṁ kāraṇassa[5] vasena paveditoti. Imassa ca suttapadassa tiṇṇaṁ saṅgatiyā phassoti ayamattho, na saṅgatimattameva phassoti.

Evaṁ paveditattā pana tenevākārena paccupaṭṭhātīti **sannipātapaccupaṭṭhāno**ti vutto, phalaṭṭhena pana paccupaṭṭhānenesa vedanāpaccupaṭṭhāno nāma hoti. Vedanañhesa paccupaṭṭhāpeti, uppādetīti attho. Uppādayamāno ca yathā bahiddhā uṇhapaccayāpi lākhāsaṅkhātadhātunissitā usmā attano nissaye mudubhāvakārī hoti, na attano paccayabhūtepi bahiddhā vītaccitaṅgārasaṅkhāte uṇhabhāve. Evaṁ vatthārammaṇasaṅkhāta[6] aññapaccayopi samāno cittanissitattā attano nissayabhūte citte eva esa vedanuppādako hoti, na attano paccayabhūtepi vatthumhi ārammaṇe vāti veditabbo. Tajjāsamannāhārena pana indriyena ca parikkhate visaye anantarāyena uppajjanato esa **"āpāthagatavisayapadaṭṭhāno"**ti vuccati.

Vedayatīti **vedanā,** sā vedayitalakkhaṇā, anubhavanarasā, iṭṭhākārasambhogarasā vā, cetasika-assādapaccupaṭṭhānā, passaddhipadaṭṭhānā.

---

1. Khu 11. 61 piṭṭhe Milindapañhe.
2. Abhi 1. 261 piṭṭhe.
3. Tiṇṇaṁ sannipātasaṅkhātassa (Ka)
4. Saṁ 1. 300 piṭṭhe.
5. Kāraṇasseva (Sī)
6. Vatthārammaṇasaṅkhāto (Sī, Syā)

Catubhūmikavedanā hi novedayitalakkhaṇā nāma natthi. "Anubhavanarasatā pana sukhavedanāyameva labbhatī"ti vatvā puna taṁ vādaṁ paṭikkhipitvā "sukhavedanā vā hotu dukkhavedanā vā adukkhamasukhavedanā vā, sabbā anubhavanarasā"ti vatvā ayamattho dīpito. Ārammaṇarasānubhavanaṭṭhānaṁ patvā sesasampayuttadhammā ekadesamattakameva anubhavanti. Phassassa hi phusanamattakameva hoti, saññāya sañjānanamattakameva, cetanāya cetanāmattakameva, viññāṇassa vijānanamattakameva. Ekaṁsato pana issaravatāya vissavitāya[1] sāmibhāvena vedanāva ārammaṇarasaṁ anubhavati.

Rājā viya hi vedanā, sūdo viya sesadhammā. Yathā sūdo nānārasabhojanaṁ sampādetvā paḷāya pakkhipitvā lañchanaṁ datvā rañño santike otāretvā lañchanaṁ bhinditvā peḷaṁ vivaritvā sabbasūpabyañjanehi aggaggaṁ ādāya bhājane pakkhipitvā sadosaniddosabhāvavīmaṁsanatthaṁ ajjhoharati, tato rañño nānaggarasabhojanaṁ upanāmeti. Rājā issaravatāya vissavitāya sāmī hutvā icchiticchitaṁ bhuñjati. Tattha hi sūdassa bhattavīmaṁsanamattamiva avasesadhammānaṁ ārammaṇarasassa ekadesānubhavanaṁ. Yathā hi sūdo bhattekadesamattameva vīmaṁsati, evaṁ sesadhammāpi ārammaṇarasekadesameva anubhavanti. Yathā pana rājā issaravatāya vissavitāya sāmī hutvā yadicchakaṁ bhuñjati, evaṁ vedanāpi issaravatāya vissavitāya sāmibhāvena ārammaṇarasaṁ anubhavati, tasmā **"anubhavanarasā"**ti vuccati.

Dutiye atthavikappe ayaṁ idha adhippetā vedanā yathā vā tathā vā ārammaṇassa iṭṭhākārameva sambhuñjatīti **"iṭṭhākārasambhogarasā"**ti vuttā. Cetasika-assādato panesā attano sabhāveneva upaṭṭhānaṁ sandhāya **"cetasika-assādapaccupaṭṭhānā"**ti vuttā. Yasmā pana passaddhakāyo sukhaṁ vedeti, tasmā **"passaddhipadaṭṭhānā"**ti veditabbā.

Nīlādibhedaṁ ārammaṇaṁ sañjānātīti **saññā,** sā sañjānanalakkhaṇā, paccābhiññāṇarasā. Catubhūmikasaññā hi nosañjānanalakkhaṇā nāma

---

1. Visavitāya (Sī, Syā)

natthi, sabbā sañjānanalakkhaṇāva. Yā panettha abhiññāṇena sañjānāti, sā **paccābhiññāṇarasā** nāma hoti.

Tassā vaḍḍhakissa dārumhi abhiññāṇaṁ katvā puna tena abhiññāṇena taṁ paccābhijānanakāle, purisassa kāḷatilakādita-abhiññāṇaṁ sallakkhetvā puna tena abhiññāṇena "asuko nāma eso"ti tassa paccābhijānanakāle, rañño piḷandhanagopakabhaṇḍāgārikassa tasmiṁ tasmiṁ paḷindhane nāmapaṇṇakaṁ bandhitvā "asukaṁ piḷandhanaṁ nāma āharā"ti vutte dīpaṁ jāletvā ratanagabbhaṁ pavisitvā paṇṇaṁ vācetvā tassa tasseva paḷandhanassa āharaṇakāle ca pavatti veditabbā.

Aparo nayo—sabbasaṅgāhikavasena hi sañjānanalakkhaṇā saññā, punasañjānanapaccayanimittakaraṇarasā, dāru-ādīsu tacchakādayo viya, yathāgahitanimittavasena abhinivesakaraṇapaccupaṭṭhānā, hatthidassaka-andhā viya, ārammaṇe anogāḷhavuttitāya aciraṭṭhānapaccupaṭṭhānā vā, vijju viya, yathā-upaṭṭhitavisayapadaṭṭhānā, tiṇapurisakesu migapotakānaṁ "purisā"ti uppannasaññā viya. Yā panettha ñāṇasampayuttā hoti, sā saññā ñāṇameva anuvattati, sasambhārapathavī-ādīsu sesadhammā pathavī-ādīni viyāti veditabbā.

Cetayatīti **cetanā,** saddhiṁ attanā sampayuttadhamme ārammaṇe abhisandahatīti attho. Sā cetayitalakkhaṇā, cetanābhāvalakkhaṇāti attho. Āyūhanarasā, catubhūmikacetanā hi nocetayitalakkhaṇā nāma natthi, sabbā cetayitalakkhaṇāva. Āyūhanarasatā pana kusalākusalesu eva hoti. Kusalākusalakammāyūhanaṭṭhānañhi patvā sesasampayuttadhammānaṁ ekadesamattakameva kiccaṁ hoti, cetanā pana atireka-ussāhā atirekavāyāmā diguṇussāhā diguṇavāyāmā. Tenāhu porāṇā "thāvariyasabhāvasaṇṭhitā ca panesā cetanā"ti. **Thāvariyo**ti khettasāmī vuccati. Yathā khettasāmī puriso pañcapaṇṇāsa balipurise gahetvā "lāyissāmī"ti ekato khettaṁ otarati. Tassa atireko ussāho atireko vāyāmo diguṇo ussāho diguṇo vāyāmo hoti, nirantaraṁ "gaṇhathā"ti-ādīni vadati, sīmaṁ ācikkhati, tesaṁ surābhattagandhamālādīni jānāti, maggaṁ samakaṁ harati. Evaṁsampadamidaṁ

veditabbaṁ. Khettasāmipuriso viya hi cetanā, pañcapaṇṇāsa balipurisā viya cittaṅgavasena uppannā pañcapaṇṇāsa kusalā dhammā, khettasāmipurisassa diguṇussāhadiguṇavāyāmakaraṇakālo viya kusalākusalakammāyūhanaṭṭhānaṁ patvā cetanāya diguṇussāho diguṇavāyāmo hoti. Evamassā **āyūhanarasatā** veditabbā.

Sā panesā saṁvidahanapaccupaṭṭhānā. Saṁvidahamānā hi ayaṁ upaṭṭhāti,[1] sakiccaparakiccasādhakā jeṭṭhasissamahāvaḍḍhakī-ādayo viya. Yathā hi jeṭṭhasisso upajjhāyaṁ dūratova āgacchantaṁ disvā sayaṁ adhīyamāno[2] itarepi dārake attano attano ajjhayanakamme[3] pavattayati, tasmiñhi adhīyituṁ āraddhe tepi adhīyanti tadanuvattitāya. Yathā ca mahāvaḍḍhakī sayaṁ tacchanto itarepi tacchake attano attano tacchanakamme pavattayati, tasmiñhi tacchituṁ āradde tepi tacchanti tadanuvattitāya. Yathā ca yodhanāyako sayaṁ yujjhamāno itarepi yodhe sampahāravuttiyaṁ pavattayati, tasmiñhi yujjhituṁ āraddhe tepi anivattamānā yujjhanti tadanuvattitāya evamesāpi attano kiccena ārammaṇe pavattamānā aññepi sampayuttadhamme attano attano kiriyāya pavatteti, tassā hi attano kiccaṁ āraddhāya taṁsampayuttāpi ārabhanti. Tena vuttaṁ "sakiccaparakiccasādhakā jeṭṭhasissamahāvaḍḍhakī-ādayo viyā"ti. Accāyikakammānussaraṇādīsu ca panāyaṁ sampayuttānaṁ ussāhanabhāvena pavattamānā pākaṭā hotīti veditabbā.

"Ārammaṇaṁ cintetīti cittan"ti-ādinā[4] nayena cittassa vacanattho vutto eva. Lakkhaṇādito pana vijānanalakkhaṇaṁ cittaṁ, pubbaṅgamarasaṁ, sandahanapaccupaṭṭhānaṁ, nāmarūpapadaṭṭhānaṁ. Catubhūmakacittañhi novijānanalakkhaṇaṁ nāma natthi, sabbaṁ vijānanalakkhaṇameva. Dvāraṁ pana patvā ārammaṇavibhāvanaṭṭhāne cittaṁ pubbaṅgamaṁ purecārikaṁ hoti. Cakkhunā hi diṭṭhaṁ rūpārammaṇaṁ citteneva vijānāti -pa- manena viññātaṁ dhammārammaṇaṁ citteneva vijānāti. Yathā hi nagaraguttiko nāma nagaramajjhe siṅghāṭake nisīditvā "ayaṁ nevāsiko, ayaṁ āgantuko"ti āgatāgataṁ janaṁ upadhāreti vavatthapeti, evaṁsampadamidaṁ daṭṭhabbaṁ. Vuttampi cetaṁ mahātherena[5]—"yathā

---

1. Upaṭṭhahati (Ka) 2. Adhiyamāno (Syā)
3. Ajjhena kamme (Ka) 4. Heṭṭhā 106 piṭṭhe. 5. Nāgasenattherena (Sī)

mahāraja nagaraguttiko nāma majjhe nagarassa siṅgāṭake nisinno puratthimato disato purisaṁ āgacchantaṁ passeyya, pacchimato. Dakkhiṇato. Uttarato disato purisaṁ āgacchantaṁ passeyya, evameva kho mahārāja yaṁ cakkhunā rūpaṁ passati, taṁ viññāṇena vijānāti. Yaṁ sotena saddaṁ suṇāti. Ghānena gandhaṁ ghāyati. Jivhāya rasaṁ sāyati. Kāyena phoṭṭhabbaṁ phusati. Manasā dhammaṁ vijānāti, taṁ viññāṇena vijānātī"ti[1]. Evaṁ dvāraṁ patvā ārammaṇavibhāvanaṭṭhāne cittameva pubbaṅgamaṁ purecārikaṁ, tasmā **"pubbaṅgamarasan"**ti vuccati.

Tadetaṁ pacchimaṁ pacchimaṁ uppajjamānaṁ purimaṁ purimaṁ nirantaraṁ katvā sandahanameva upaṭṭhātīti **sandahanapaccupaṭṭhānaṁ.** Pañcavokārabhave panassa niyamato nāmarūpaṁ, catuvokārabhave nāmameva padaṭṭhānaṁ. Tasmā **"nāmarūpapadaṭṭhānan"**ti vuttaṁ.

Kiṁ panetaṁ cittaṁ purimaniddiṭṭhacittena saddhiṁ ekameva, udāhu aññanti? ekameva. Atha kasmā purimaniddiṭṭhaṁ puna vuttanti? Avicāritaṁ etaṁ Aṭṭhakathāyaṁ. Ayaṁ panettha yutti—yathā hi rūpādīni upādāya paññattā sūriyādayo na atthato rūpādīhi aññe honti. Teneva "yasmiṁ samaye sūriyo udeti, tasmiṁ samaye tassa tejasaṅkhātaṁ rūpampī"ti evaṁ vuccamānepi na rūpādīhi añño sūriyo nāma atthi, na tathā[2] cittaṁ, phassādayo dhamme upādāya paññāpīyati, atthato panetaṁ tehi aññameva. Tena "yasmiṁ samaye cittaṁ uppannaṁ hoti, ekaṁseneva tasmiṁ samaye phassādīhi atthato aññameva taṁ hotī"ti imassatthassa dīpanatthāya etaṁ puna vuttanti veditabbaṁ.

Yathā ca "yasmiṁ samaye rūpūpapattiyā maggaṁ bhāveti -pa- pathavīkasiṇaṁ. Tasmiṁ samaye phasso hoti, vedanā hotī"ti-ādīsu[3] pana bhāventena vavatthāpite samaye yo bhāveti, na so atthato uppajjati nāma. Teneva tattha yathā "phasso hoti, vedanā hotī"ti vuttaṁ, na evaṁ "yo bhāveti, so hotī"ti vuttaṁ. "Yasmiṁ samaye kāmāvacaraṁ kusalaṁ cittaṁ uppannaṁ hotī"ti-ādīsu pana cittena vavatthāpite samaye samayavavatthāpitaṁ cittaṁ na tathā atthato

1. Khu 11. 63 Milindapañhe. 2. Tathā (Sī) 3. Abhi 1. 44 piṭṭhe.

nuppajjati. Yatheva pana tadā phasso hoti, vedanā hoti, tathā cittampi hotīti imassapi atthassa dīpanatthamidaṁ puna vuttanti veditabbaṁ. Idaṁ panettha sanniṭṭhānaṁ, uddesavāre saṅgaṇhanatthaṁ, niddesavāre ca vibhajanatthaṁ. Purimena hi cittasaddena kevalaṁ samayo vavatthāpito. Tasmiṁ pana cittena vavatthāpitasamaye ye dhammā honti, tesaṁ dassanatthaṁ "phasso hotī"ti-ādi āraddhaṁ. Cittañcāpi tasmiṁ samaye hotiyeva. Tasmā tassāpi saṅgaṇhanatthametaṁ puna vuttaṁ. Imasiṁ ca ṭhāne etasmiṁ avuccamāne "katamaṁ tasmiṁ samaye cittan"ti na sakkā bhaveyya niddesavāre vibhajituṁ, evamassa vibhajanaṁyeva parihāyetha. Tasmā tassa niddesavāre vibhajanatthampi etañca vuttanti veditabbaṁ.

Yasmā vā "uppannaṁ hotīti ettha cittaṁ uppannanti etaṁ desanāsīsameva, na pana cittaṁ ekameva uppajjatī"ti Aṭṭhakathāyaṁ vicāritaṁ. Tasmā "cittaṁ uppannan"ti etthāpi cittamattameva aggahetvā paropaṇṇāsakusaladhammehi saddhiṁyeva cittaṁ gahitaṁ. Evaṁ tattha saṅkhepato sabbepi cittacetasikadhamme gahetvā idha sarūpena pabhedato dassetuṁ "phasso hotī"ti-ādi āraddhaṁ. Iti phassādayo viya cittampi vuttamevāti veditabbaṁ.

Dhammuddesavāra jhānaṅgarāsivaṇṇanā

Vitakketīti **vitakko,** vitakkanaṁ vā **vitakko,** ūhananti vuttaṁ hoti. Svāyaṁ ārammaṇe cittassa abhiniropanalakkhaṇo. So hi ārammaṇe cittaṁ āropeti. Yathā hi koci rājavallabhaṁ ñātiṁ vā mittaṁ vā nissāya rājagehaṁ ārohati, evaṁ vitakkaṁ nissāya cittaṁ ārammaṇaṁ ārohati. Tasmā so ārammaṇe cittassa **abhiniropanalakkhaṇo**ti vutto. Nāgasenatthero panāha "ākoṭanalakkhaṇo vitakko. Yathā mahārāja bherī[1] ākoṭitā atha pacchā anuravati anusaddāyati, evameva kho mahārāja yathā ākoṭanā, evaṁ vitakko daṭṭhabbo. Yathā pacchā anuravanā anusaddāyanā, evaṁ vicāro daṭṭhabbo"ti[2]. Svāyaṁ **āhananapariyāhananaraso.** Tathā hi tena yogāvacaro ārammaṇaṁ vitakkāhataṁ vitakkapariyāhataṁ karotīti vuccati. Ārammaṇe cittassa **ānayanapaccupaṭṭhāno.**

1. Bheri (Sī) 2. Khu 11. 64 Milindapañhe, thokaṁ pana visadisaṁ.

Ārammaṇe tena cittaṁ vicaratīti **vicāro,** vicaraṇaṁ vā **vicāro,** anusañcaraṇanti vuttaṁ hoti. Svāyaṁ ārammaṇānumajjanalakkhaṇo. Tattha sahajātānuyojanaraso, cittassa anuppabandhapaccupaṭṭhāno. Santepi ca nesaṁ katthaci aviyoge oḷārikaṭṭhena, pubbaṅgamaṭṭhena ca ghaṇṭābhighāto[1] viya abhiniropanaṭṭhena ca cetaso paṭhamābhinipāto vitakko, sukhumaṭṭhena, anumajjanasabhāvaṭṭhena ca ghaṇṭānuravo viya anuppabandho vicāro. Vipphāravā cettha vitakko paṭhamuppattikāle paripphandanabhūto cittassa, ākāse uppatitukāmassa pakkhino pakkhavikkhepo viya, padumābhimukhapāto viya ca gandhānubaddhacetaso[2] bhamarassa. Santavutti vicāro nātiparipphandanabhāvo cittassa, ākāse uppatitassa pakkhino pakkhappasāraṇaṁ viya, paribbhamanaṁ viya ca padumābhimukhapatitassa bhamarassa padumassa uparibhāge.

Aṭṭhakathāyaṁ pana "ākāse gacchato mahāsakuṇassa ubhohi pakkhehi vātaṁ gahetvā pakkhe sannisīdāpetvā gamanaṁ viya ārammaṇe cetaso abhiniropanabhāvena pavatto vitakko. So hi ekaggo hutvā appeti. Vātaggahaṇatthaṁ pakkhe phandāpayamānassa gamanaṁ viya anumajjanabhāvena pavatto vicāro. So hi ārammaṇaṁ anumajjatī"ti vuttaṁ. Taṁ anuppabandhanena pavattiyaṁ ativiya yujjati. So pana nesaṁ viseso paṭhamadutiyajjhānesu pākaṭo hoti. Apica malaggahitaṁ kaṁsabhājanaṁ ekena hatthena daḷhaṁ gahetvā itarena hatthena cuṇṇatelavālaṇḍupakena parimajjantassa daḷhaggahaṇahattho viya vitakko, parimajjanahattho viya vicāro. Tathā kumbhakārassa daṇḍappahārena cakkaṁ bhamayitvā bhājanaṁ karontassa uppīḷanahattho viya vitakko, ito cito ca sañcaraṇahattho viya vicāro. Tathā maṇḍalaṁ karontassa majjhe sannirumbhitvā[3] ṭhitakaṇṭako viya abhiniropano vitakko, bahiparibbhamanakaṇṭako viya anumajjamāno[4] vicāro.

Piṇayatīti **pīti,** sā sampiyāyanalakkhaṇā, kāyacittapīṇanarasā, pharaṇarasā vā, odagyapaccupaṭṭhānā. Sā panesā khuddikāpīti[5] khaṇikāpīti okkantikāpīti ubbegāpīti pharaṇāpītīti pañcavidhā hoti.

---

1. Ghaṇḍābhighāto (Syā, Ka)
2. Gandhānubandhacetaso (Syā, Ka)
3. Sanniruḷhitvā (Syā), sannirujjhitvā (Ka)
4. Anumajjano (Sī), anumajjanto (Syā)
5. Khuddakāpīti (Syā, Ka)

Tattha **khuddikāpīti** sarīre lomahaṁsamattameva kātuṁ sakkoti. **Khaṇikāpīti** khaṇe khaṇe vijjuppādasadisā hoti. **Okkantikāpīti** samuddatīraṁ vīci viya, kāyaṁ okkamitvā okkamitvā bhijjati. **Ubbegāpīti** balavatī hoti, kāyaṁ uddhaggaṁ katvā ākāse laṅghāpanappamāṇappattā. Tathā hi **Puṇṇavallikavāsī Mahātissatthero** puṇṇamadivase sāyaṁ cetiyaṅgaṇaṁ gantvā candālokaṁ disvā Mahācetiyābhimukho hutvā "imāya vata velāya catasso parisā Mahācetiyaṁ vandantī"ti pakatiyā diṭṭhārammaṇavasena Buddhārammaṇaṁ ubbegaṁ pītiṁ[1] uppādetvā sudhātale pahaṭacitrageṇḍuko[2] viya ākāse uppatitvā Mahācetiyaṅgaṇeyeva aṭṭhāsi.

Tathā Girikaṇḍakavihārassa upanissaye Vattakālakagāme[3] ekā kuladhītāpi balavabuddhārammaṇāya ubbegāya pītiyā[4] ākāse laṅghesi. Tassā kira mātāpitaro sāyaṁ Dhammasavanatthāya vihāraṁ gacchantā "amma tvaṁ garubhārā, akāle vicarituṁ na sakkosi, mayaṁ tuyhaṁ pattiṁ katvā dhamaṁ sossāmā"ti agamaṁsu. Sā gantukāmāpi tesaṁ vacanaṁ paṭibāhituṁ asakkontī ghare ohīyitvā gharadvāre ṭhatvā candālokena Girikaṇḍake ākāsacetiyaṅgaṇaṁ olokentī cetiyassa dīpapūjaṁ addasa, catasso ca parisā mālāgandhādīhi cetiyapūjaṁ katvā padakkhiṇaṁ karontiyo. Bhikkhusaṁghassa ca gaṇasajjhāyasaddaṁ assosi. Athassā "dhaññā vatime manussā, ye vihāraṁ gantvā evarūpe cetiyaṅgaṇe anusañcarituṁ, evarūpañca madhuraṁ dhammakathaṁ sotuṁ labhantī"ti muttarāsisadisaṁ cetiyaṁ passantiyā eva ubbegāpīti udapādi, sā ākāse laṅghitvā mātāpitūnaṁ purimataraṁyeva ākāsato cetiyaṅgaṇe oruyha cetiyaṁ vanditvā dhammaṁ suṇamānā aṭṭhāsi. Atha naṁ mātāpitāro āgantvā "amma tvaṁ katarena maggena āgatāsī"ti pucchiṁsu. Sā "ākāsena āgatāmhi, na maggenā"ti vatvā "amma ākāsena nāma khīṇāsavā sañcaranti, tvaṁ kathaṁ āgatā"ti puṭṭhā āha "mayhaṁ candālokena cetiyaṁ olokentiyā ṭhitāya Buddhārammaṇā balavapīti uppajjati, athāhaṁ neva attano ṭhitabhāvaṁ, na nisinnabhāvaṁ aññāsiṁ, gahitamitteneva pana

1. Ubbegāpītiṁ (Syā, Ka)
2. Pahaṭacitrabheṇḍuko (Sī)
3. Vattagālakagāme (Ka)
4. Ubbegāpītiyā (Ka)

ākāsaṁ laṅghitvā cetiyaṅgaṇe patiṭṭhitāmhī"ti. Evaṁ ubbegāpīti ākāse laṅghāpanappamāṇā hoti.

Pharaṇapītiyā pana uppannāya sakalasarīraṁ dhamitvā[1] pūritavatthi viya, mahatā udakoghena pakkhandapabbatakucchi viya ca anuparipphuṭaṁ hoti. Sā panesā pañcavidhā pīti gabbhaṁ gaṇhantī paripākaṁ gacchantī duvidhaṁ passaddhiṁ paripūreti kāyapassaddhiñca cittapassaddhiñca, passaddhi gabbhaṁ gaṇhantī paripākaṁ gacchantī duvidhaṁ sukhaṁ paripūreti kāyikaṁ, cetasikañca, sukhaṁ gabbhaṁ gaṇhantaṁ paripākaṁ gacchantaṁ tividhaṁ samādhiṁ paripūreti khaṇikasamādhiṁ upacārasamādhiṁ appanāsamādhinti. Tāsu ṭhapetvā appanāsamādhipūrikaṁ itarā dvepi idha yujjanti.

Sukhayatīti **sukhaṁ,** yassa uppajjati, taṁ sukhitaṁ karotīti attho. Suṭṭhu vā khādati, khanati ca kāyacittābādhanti **sukhaṁ,** somanassavedanāyetaṁ nāmaṁ. Tassa lakkhaṇādīni vedanāpade * vuttanayeneva veditabbāni.

Aparo nayo—sātalakkhaṇaṁ sukhaṁ, sampayuttānaṁ upabrūhanarasaṁ, anuggahaṇapaccupaṭṭhānaṁ. Satipi ca nesaṁ pītisukhānaṁ katthaci avippayoge iṭṭhārammaṇapaṭilābhatuṭṭhi pīti, paṭiladdharasānubhavanaṁ sukhaṁ. Yattha pīti, tattha sukhaṁ, yattha sukhaṁ, tattha na niyamato pīti. Saṅkhārakkhandhasaṅgahitā pīti, vedanākkhandhasaṅgahitaṁ sukhaṁ. Kantārakhinnassa vanantodakadassanasavanesu viya pīti, vanacchāyāpavesana-udakaparibhogesu viya sukhaṁ.

Yathā hi puriso mahākantāramaggaṁ paṭipanno ghammapareto tasito pipāsito paṭipathe purisaṁ disvā "kattha pānīyaṁ atthī"ti puccheyya, so "aṭaviṁ uttaritvā jātassaravanasaṇḍo atthi, tattha gantvā labhissasī"ti vadeyya. So tassa kathaṁ sutvā[2] haṭṭhapahaṭṭho bhaveyya, tato gacchanto bhūmiyaṁ patitāni uppaladalanālapattādīni[3] disvā suṭṭhutaraṁ haṭṭhapahaṭṭho hutvā gacchanto allavatthe allakese purise passeyya, vanakukkuṭamorādīnaṁ[4] saddaṁ suṇeyya, jātassarapariyante jātaṁ maṇijālasadisaṁ nīlavanasaṇḍaṁ passeyya. Sare jātāni uppalapadumakumudādīni passeyya, acchaṁ vippasannaṁ udakaṁ passeyya. So

1. Pharitvā (Syā, Ka)
* Heṭṭhā 84 piṭṭhe.
2. Sutvā va (Sī)
3. ...nāḷipattādīni (Ka)
4. Vanamorādīnaṁ (Sī)

bhiyyo bhiyyo haṭṭhapahaṭṭho hutvā jātassaraṁ otaritvā yathāruci nhatvā ca pivitvā ca[1] paṭippassaddhadaratho bhisamuḷālapokkharādīni khāditvā nīluppalādīni piḷandhitvā mandālakamūlāni khandhe karitvā[2] uttaritvā sāṭakaṁ nivāsetvā udakasāṭakaṁ ātape katvā sītacchāyāya mandamande vāte paharante nipanno "aho sukhaṁ aho sukhan"ti vadeyya. Evaṁsampadamidaṁ daṭṭhabbaṁ.

Tassa hi purisassa jātassaravanasaṇḍasavanato paṭṭhāya yāva udakadassanā haṭṭhapahaṭṭhakālo viya pubbabhāgārammaṇe haṭṭhapahaṭṭhākārā pīti. Nhatvā ca pivitvā ca sītacchāyāya mandamande vāte paharante "aho sukhaṁ aho sukhan"ti vadato nipannakālo viya balavappattaṁ ārammaṇarasānubhavanākārasaṇṭhitaṁ sukhaṁ. Tasmiṁ tasmiṁ samaye pākaṭabhāvato cetaṁ vuttanti veditabbaṁ, yattha pana pīti, sukhampi tattha atthīti vuttamevetaṁ.

Cittassekaggatāti cittassa ekaggabhāvo, samādhissetaṁ nāmaṁ. Lakkhaṇādīsu panassa Aṭṭhakathāyaṁ tāva vuttaṁ—"pāmokkhalakkhaṇo ca samādhi, avikkhepalakkhaṇo ca. Yathā hi kūṭāgārakaṇṇikā sesadabbasambhārānaṁ ābandhanato pamukhā hoti, evameva sabbakusaladhammānaṁ samādhicittena ijjhanato sabbesampi tesaṁ dhammānaṁ samādhi pāmokkho hoti. Tena vuttaṁ—

"Yathā[3] mahārāja kūṭagārassa yā kāci gopānasiyo, sabbā tā kūṭaṅgamā honti kūṭaninnā kūṭasamosaraṇā, kūṭaṁ tāsaṁ aggamakkhāyati, evameva kho mahārāja ye keci kusalā dhammā, sabbe te samādhininnā honti samādhipoṇā samādhipabbhārā, samādhi tesaṁ aggamakkhāyatī"ti[4].

Yathā ca senaṅgaṁ patvā rājā nāma yattha yattha senā osīdati, taṁ taṁ ṭhānaṁ gacchati, tassa gatagataṭṭhāne senā paripūrati, parasenā bhijjitvā rājānameva anuvattati, evameva sahajātadhammānaṁ vikkhipituṁ vippakirituṁ appadānato samādhi avikkhepalakkhaṇo nāma hotī"ti.

---

1. Nahātvā ca pītvā ca (Sī)
2. Khipitvā (Syā, Ka)
3. Seyyathāpi (sabbattha)
4. Khu 11. 38 Milindapañhe.

Aparo pana nayo—ayaṁ cittassekaggatāsaṅkhāto samādhi nāma avisāralakkhaṇo, avikkhepalakkhaṇo vā, sahajātadhammānaṁ sampiṇḍanaraso, nhāniyacuṇṇānaṁ udakaṁ viya. Upasamapaccupaṭṭhāno, ñāṇapaccupaṭṭhāno vā. "Samāhito yathābhūtaṁ jānāti passatī"ti * hi vuttaṁ. Visesato sukhapadaṭṭhāno. Nivāte dīpaccīnaṁ ṭhiti viya cetaso ṭhitīti daṭṭhabbo.

Indriyarāsivaṇṇanā

Saddahanti etāya, sayaṁ vā saddahati, saddahanamattameva vā esāti **saddhā,** sāva assaddhiyassa abhibhavanato adhipatiyaṭṭhena **indriyaṁ,** adhimokkhalakkhaṇe vā indaṭṭhaṁ[1] kāretīti **indriyaṁ,** saddhāva indriyaṁ **saddhindriyaṁ.** Sā panesā sampasādanalakkhaṇā ca saddhā, sampakkhandanalakkhaṇā ca[2].

Yathā hi rañño cakkavattissa udakappasādako maṇi udake pakkhitto paṅkasevālapaṇakakaddamaṁ sannisīdāpeti, udakaṁ acchaṁ karoti vippasannaṁ anāvilaṁ, evameva saddhā uppajjamānā nīvaraṇe vikkhambheti, kilese sannisīdāpeti, cittaṁ pasādeti, anāvilaṁ karoti, pasannena cittena yogāvacaro kulaputto dānaṁ deti, sīlaṁ samādiyati, uposathakammaṁ karoti, bhāvanaṁ ārabhati. Evaṁ tāva saddhā **sampasādanalakkhaṇā**ti veditabbā. Tenāha **āyasmā Nāgaseno**—

Yathā mahārāja rājā cakkavattī caturaṅginiyā senāya saddhiṁ addhānamaggappaṭipanno parittaṁ udakaṁ tareyya, taṁ udakaṁ hatthīhi ca assehi ca rathehi ca pattīhi ca saṅkhubhitaṁ[3] bhaveyya āvilaṁ luḷitaṁ kalalībhūtaṁ. Uttiṇṇo ca rājā cakkavattī manusse āṇāpeyya "pānīyaṁ bhaṇe āharatha, pivissāmī"ti. Rañño ca udakappasādako maṇi bhaveyya. "Evaṁ devā"ti kho te manussā rañño cakkavattissa paṭissutvā taṁ udakappasādakaṁ maṇiṁ udake pakkhipeyyuṁ. Tasmiṁ[4] udake pakkhittamatte paṅkasevālapaṇakaṁ vigaccheyya, kaddamo ca[5] sannisīdeyya, acchaṁ bhaveyya udakaṁ vippasannaṁ anāvilaṁ, tato rañño cakkavattissa pānīyaṁ upanāmeyyuṁ "pivatu devo pānīyan"ti.

---

* Saṁ 2. 12, 302; Saṁ 3. 363; Khu 10. 50; Khu 11. 38 piṭṭhesu.

1. Indattaṁ (?)
2. Pakkhandanalakkhaṇā ca (Ka)
3. Saṅkhubbhitaṁ (Ka)
4. Sahasā (sabbattha)
5. Paṅkasevālapaṇakakaddamo ca (sabbattha)

Yathā mahārāja udakaṁ, evaṁ cittaṁ daṭṭhabbaṁ, yathā te manussā, evaṁ yogāvacaro daṭṭhabbo, yathā paṅkasevālapaṇakaṁ kaddamo ca, evaṁ kilesā daṭṭhabbā, yathā udakappasādako maṇi, evaṁ saddhā daṭṭhabbā, yathā udakappasādake maṇimhi pakkhittamatte paṅkasevālapaṇakaṁ vigacchati, kaddamo ca sannisīdati, acchaṁ bhavati udakaṁ vippasannaṁ anāvilaṁ, evameva kho mahārāja saddhā uppajjamānā nīvaraṇe vikkhambheti, vinīvaraṇaṁ cittaṁ hoti acchaṁ vippasannaṁ anāvilanti[1].

Yathā pana kumbhilamakaragāharakkhasādikiṇṇaṁ pūraṁ mahānadiṁ āgamma bhīrūkajano ubhosu tīresu tiṭṭhati, saṅgāmasūro pana mahāyodho āgantvā "kasmā ṭhitatthā"ti pucchitvā "sappaṭibhayabhāvena otarituṁ na visahāmā"ti vutte sunisitaṁ asiṁ gahetvā "mama pacchato etha, mā bhāyitthā"ti vatvā nadiṁ otaritvā āgatāgate kumbhilādayo paṭibāhitvā orimatīrato manussānaṁ sotthibhāvaṁ karonto pārimatīraṁ neti, pārimatīratopi sotthinā orimatīraṁ āneti, evameva dānaṁ dadato sīlaṁ rakkhato uposathakammaṁ karoto bhāvanaṁ ārabhato saddhā pubbaṅgamā purecārikā hoti. Tena vuttaṁ "sampakkhandanalakkhaṇā ca saddhā"ti.

Aparo nayo—saddahanalakkhaṇā saddhā, okappanalakkhaṇā, vā, pasadanarasā udakappasādakamaṇi viya. Pakkhandanarasā vā oghuttaraṇo viya. Akālusiyapaccupaṭṭhānā[2], adhimuttipaccupaṭṭhānā vā, saddheyyavatthupadaṭṭhānā, sotāpattiyaṅgapadaṭṭhānā vā, sā hatthavittabījāni[3] viya daṭṭhabbā.

Vīressa bhāvo **vīriyaṁ,** vīrānaṁ kammaṁ **vīriyaṁ,** vidhinā vā nayena upāyena īrayitabbaṁ pavattayitabbanti **vīriyaṁ,** tadeva kosajjassa abhibhavanato adhipatiyaṭṭhena **indriyaṁ,** paggahaṇalakkhaṇe vā indaṭṭhaṁ kāretīti **indriyaṁ.** Vīriyameva indriyaṁ **vīriyindriyaṁ.** Taṁ panetaṁ upatthambhanalakkhaṇañcavīriyaṁ, paggahaṇalakkhaṇañca. Yathā hi jiṇṇagharaṁ āgantukena thūṇupatthambhena tiṭṭhati, evameva yogāvacaro vīriyupatthambhena upatthambhito hutvā sabbakusaladhammehi na hāyati na parihāyati. Evaṁ tāvassa upatthambhanalakkhaṇatā veditabbā. Tenāha **thero Nāgaseno—**

---

1. Khu 11. 31 Milindapañhe.
2. Akālussiyapaccupaṭṭhānā (Syā, Ka)
3. Aṁ 2. 304; Khu 2. 318; Saṁ 1. 216; Khu 1. 306, 291 piṭṭhesu.

“Yathā mahārāja puriso gehe patante tamaññena dārunā upatthambheyya, upatthambhitaṁ santaṁ evaṁ taṁ gehaṁ na pateyya, evameva kho mahārāja upatthambhanalakkhaṇaṁ vīriyaṁ, vīriyupatthambhitā sabbe kusalā dhammā na hāyanti na parihāyantī”ti[1].

Yathā vā pana khuddikāya ca mahatikāya ca senāya saṅgāme pavatte khuddikā senā olīyeyya, tato rañño āroceyya, rājā balavāhanaṁ peseyya, tena paggahitā sakasenā parasenaṁ parājeyya, evameva vīriyaṁ sahajātasampayuttadhammānaṁ olīyituṁ osakkituṁ na deti, ukkhipati paggaṇhāti. Tena vuttaṁ “paggahaṇalakkhaṇañca vīriyan”ti.

Aparo nayo—ussāhalakkhaṇaṁ vīriyaṁ, sahajātānaṁ upatthambhanarasaṁ, asaṁsīdanabhāvapaccupaṭṭhānaṁ, “saṁviggo yoniso padahatī”ti[2] vacanato saṁvegapadaṭṭhānaṁ, vīriyārambhavatthupadaṭṭhānaṁ vā, sammā āraddhaṁ sabbāsaṁ sampattīnaṁ mūlaṁ hotīti daṭṭhabbaṁ.

Saranti etāya, sayaṁ vā sarati, saraṇamattameva vā esāti **sati.** Sāva muṭṭhassaccassa abhibhavanato adhipatiyeṭṭhena **indriyaṁ,** upaṭṭhānalakkhaṇe vā indaṭṭhaṁ kāretīti **indriyaṁ,** sati eva indriyaṁ **satindriyaṁ.** Sā panesā apilāpanalakkhaṇā ca sati upaggaṇhanalakkhaṇā ca. Yathā hi rañño bhaṇḍāgāriko dasavidhaṁ ratanaṁ gopayanto sāyaṁpātaṁ rājānaṁ issariyasampattiṁ sallakkhāpeti sāreti, evameva sati kusalaṁ dhammaṁ sallakkhāpeti sarāpeti. Tenāha **thero—**

“Yathā mahārāja rañño cakkavattissa bhaṇḍāgāriko rājānaṁ cakkavattiṁ sāyaṁpātaṁ yasaṁ sarāpeti ‘ettakā deva hatthī, ettakā assā, ettakā rathā, ettakā pattī, ettakaṁ hiraññaṁ, ettakaṁ suvaṇṇaṁ, ettakaṁ sabbaṁ sāpateyyaṁ, taṁ devo saratū’ti, evameva kho mahārāja sati kusale dhamme apilāpeti ‘ime cattāro satipaṭṭhānā, ime cattāro sammappadhānā, ime cattāro iddhipādā, imāni pañcindriyāni, imāni pañca balāni, ime satta bojjhaṅgā, ayaṁ ariyo aṭṭhaṅgiko maggo, ayaṁ samatho, ayaṁ vipassanā, ayaṁ vijjā, ayaṁ vimutti, ime lokuttarā dhammā’ti. Evaṁ kho mahārāja apilāpanalakkhaṇā satī”ti[3].

---

1. Khu 11. 35 Milindapañhe. 2. Aṁ 1. 430 piṭṭhe. 3. Khu 11. 36 Milindapañhe.

Yathā pana rañño cakkavattissa pariṇāyakaratanaṁ rañño ahite ca hite ca ñatvā ahite apayāpeti, hite upayāpeti, evameva sati hitāhitānaṁ dhammānaṁ gatiyo samanvesitvā[1] "ime kāyaduccaritādayo dhammā ahitā"ti ahite dhamme apanudeti[2]. "Ime kāyasucaritādayo dhammā hitā"ti hite dhamme upaggaṇhāti. Tenāha thero—

"Yathā mahārāja rañño cakkavattissa pariṇāyakaratanaṁ rañño hitāhite jānāti 'ime rañño hitā, ime ahitā, ime upakārā, ime anupakārā'ti. Tato ahite apanudeti, hite upaggaṇhāti, evameva kho mahārāja sati uppajjamānā hitāhitānaṁ dhammānaṁ gatiyo samanvesati 'ime dhammā hitā, ime dhammā ahitā, ime dhammā upakārā, ime dhammā anupakārā'ti. Tato ahite dhamme apanudeti, hite dhamme upaggaṇhāti, evaṁ kho mahārāja upaggaṇhanalakkhaṇā satī"ti[3].

Aparo nayo—apilāpanalakkhaṇā sati, asammosanarasā, ārakkhapaccupaṭṭhānā, visayābhimukhībhāvapaccupaṭṭhānā vā. Thirasaññāpadaṭṭhānā, kāyādisatipaṭṭhānapadaṭṭhānā vā. Ārammaṇe daḷhaṁ patiṭṭhitattā pana esikā viya, cakkhudvārādirakkhaṇato dovāriko viya ca daṭṭhabbā.

Ārammaṇe cittaṁ sammā ādhiyati ṭhapetīti **samādhi,** sova vikkhepassa abhibhavanato adhipatiyaṭṭhena **indriyaṁ,** avikkhepalakkhaṇe vā indaṭṭhaṁ kāretīti **indriyaṁ,** samādhiyeva indriyaṁ **sāmādhindriyaṁ.** Lakkhaṇādīni panassa heṭṭhā[4] vuttanayeneva veditabbāni.

Pajānātīti **paññā.** Kiṁ pajānāti? "Idaṁ dukkhan"ti-ādinā nayena ariyasaccāni. **Aṭṭhakathāyaṁ** pana "paññāpetīti paññā"ti vuttaṁ. Kinti paññāpetīti? "Aniccaṁ dukkhaṁ anattā"ti paññāpeti. Sāva[5] avijjāya abhibhavanato adhipatiyaṭṭhena **indriyaṁ,** dassanalakkhaṇe vā indaṭṭhaṁ kāretīti **indriyaṁ,** paññāva indriyaṁ **paññindriyaṁ.** Sā panesā obhāsanalakkhaṇā ca paññā, pajānanalakkhaṇā ca. Yathā hi catubhittike gehe rattibhāge dīpe jalite andhakāro nirujjhati, āloko pātubhavati, evameva

---

1. Samannesitvā (Sī, Ka) 2. Apanudati (Ka) 3. Khu 11. 37 piṭṭhe.
4. Heṭṭhā 161 piṭṭhe. 5. Sā ca (Syā)

obhāsanalakkhaṇā paññā. Paññobhāsasamo obhāso nāma natthi. Paññavato hi ekapallaṅkena nisinnassa dasasahassilokadhātu ekālokā hoti. Tenāha **thero—**

“Yathā mahārāja puriso andhakāre gehe padīpaṁ[1] paveseyya, paviṭṭho padīpo andhakāraṁ viddhaṁseti obhāsaṁ janeti, ālokaṁ vidaṁseti, pākaṭāni ca rūpāni karoti, evameva kho mahārāja paññā uppajjamānā avijjandhakāraṁ viddhaṁseti vijjobhāsaṁ janeti, ñāṇālokaṁ vidaṁseti, pākaṭāni ariyasaccāni karoti. Evaṁ kho mahārāja obhāsanalakkhaṇā paññā”ti[2].

Yathā pana cheko bhisakko āturānaṁ sappāyāsappāyāni bhojanāni jānāti, evaṁ paññā uppajjamānā kusalākusale sevitabbāsevitabbe hīnappaṇītakaṇhasukkasappaṭibhāga-appaṭibhāge dhamme pajānāti. Vuttampi cetaṁ **Dhammasenāpatinā** “pajānāti pajānātīti kho āvuso tasmā paññavāti[3] vuccati. Kiñca pajānāti? “Idaṁ dukkhan’ti pajānātī”ti[4] vitthāretabbaṁ. Evamassā pajānanalakkhaṇatā veditabbā.

Aparo nayo—yathāsabhāvapaṭivedhalakkhaṇā paññā, akkhalitapaṭivedhalakkhaṇā vā kusalissāsakhitta-usupaṭivedho viya. Visayobhāsarasā padīpo viya. Asammohapaccupaṭṭhānā araññagatasudesako viya.

Manatīti **mano,** vijānātīti attho. **Aṭṭhakathācariyā** panāhu “nāḷiyā minamāno viya, mahātulāya dhārayamāno viya ca ārammaṇaṁ minati pajānātīti mano”ti. Tadeva mananalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti **indriyaṁ,** manova indriyaṁ **manindriyaṁ.** Heṭṭhā[5] vuttacittassevetaṁ vevacanaṁ.

Pītisomanassasampayogato sobhanaṁ mano assāti **sumano,** sumanassa bhāvo **somanassaṁ,** sātalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti **indriyaṁ,** somanassameva indriyaṁ **somanassindriyaṁ.** Heṭṭhā vuttavedanāyevetaṁ vevacanaṁ.

---

1. Telappadīpaṁ (sabbattha) 2. Khu 11. 38 Milindapañhe. 3. Paññati (sabbattha)
4. Ma 1. 366 piṭṭhe. 5. Heṭṭhā 155 piṭṭhe.

Jīvanti tena taṁsampayuttakā dhammāti **jīvitaṁ,** anupālanalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti **indriyaṁ,** jīvitameva indriyaṁ **jīvitindriyaṁ.** Taṁ pavattasantatādhipateyyaṁ hoti. Lakkhaṇādīhi pana attanā avinibhuttānaṁ[1] dhammānaṁ anupālanalakkhaṇaṁ jīvitindriyaṁ, tesaṁ pavattanarasaṁ, tesaṁyeva ṭhapanapaccupaṭṭhānaṁ, yāpayitabbadhammapadaṭṭhānaṁ. Santepi ca anupālanalakkhaṇādimhi vidhāne atthikkhaṇeyeva taṁ te dhamme anupāleti, udakaṁ viya uppalādīni. Yathāsakaṁpaccayuppannepi ca dhamme pāleti dhātī viya. Kumāraṁ sayaṁpavattitadhammasambandheneva ca pavattati niyāmako viya. Na bhaṅgato uddhaṁ pavattayati attano ca pavattayitabbānañca abhāvā. Na bhaṅgakkhaṇe ṭhapeti sayaṁ bhijjamānattā, khīyamāno[2] viya vaṭṭisineho dīpasikhaṁ. Na ca anupālanapavattanaṭṭhapanānubhāvavirahitaṁ yathāvuttakkhaṇe tassa tassa sādhanatoti daṭṭhabbaṁ.

Maggaṅgarāsivaṇṇanā

Sammādiṭṭhi-ādīsu dassanaṭṭhena sammādiṭṭhi, abhiniropanaṭṭhena sammāsaṅkappo, paggahanaṭṭhena sammāvāyāmo, upaṭṭhānaṭṭhena sammāsati, avikkhepanaṭṭhena sammāsamādhīti veditabbo. Vacanatthato pana sammā passati, sammā vā tāya passantīti **sammādiṭṭhi.** Sammā saṅkappeti, sammā vā tena saṅkappentīti **sammāsaṅkappo.** Sammāvāyāmeti, sammā vā tena vāyamantīti **sammāvāyāmo.** Sammā sarati, sammā vā tāya sarantīti **sammāsati.** Sammā samādhiyati, sammā vā tena samādhiyantīti **sammāsamādhi.** Apica pasatthā sundarā vā diṭṭhi **sammādiṭṭhī**ti imināpi nayena tesaṁ vacanattho veditabbo, lakkhaṇādīni pana heṭṭhā vuttāneva.

Balarāsivaṇṇanā

Saddhābalādīsupi saddhādīni vuttatthāneva. Akampiyaṭṭhena pana **balan**ti veditabbaṁ. Evametesu assaddhiye na kampatīti **saddhābalaṁ.** Kosajje na kampatīti **vīriyabalaṁ.** Muṭṭhasacce na kampatīti **satibalaṁ.** Uddhacce na kampatīti **samādhibalaṁ.** Avijjāya na kampatīti **paññābalaṁ.** Ahirike na kampatīti

---

1. Avinā bhūtānaṁ (Syā)   2. Khiyamāno (Ka)

hiribalaṁ. Anottappe na kampatīti **ottappabalan**ti ayaṁ ubhayapadavasena atthavaṇṇanā hoti.

Tattha purimāni pañca heṭṭhā lakkhaṇādīhi pakāsitāneva. Pacchimadvaye kāyaduccaritādīhi hiriyatīti **hirī,** lajjāyetaṁ adhivacanaṁ. Tehi eva ottappatīti[1] **ottappaṁ,** pāpato ubbegassetaṁ adhivacanaṁ. Tesaṁ nānākaraṇadīpanatthaṁ "samuṭṭhānaṁ, adhipati, lajjābhaya, lakkhaṇena cā"ti imaṁ mātikaṁ ṭhapetvā ayaṁ vitthārakathā vuttā.

Ajjhattasamuṭṭhānā hīrī nāma, bahiddhāsamuṭṭhānaṁ ottappaṁ nāma. Attādhipati hirī nāma, lokādhipati ottappaṁ nāma. Lajjāsabhāvasaṇṭhitā hirī nāma, bhayasabhāvasaṇṭhitaṁ ottappaṁ nāma. Sappatissavalakkhaṇā hirī nāma, vajjabhīrukabhayadassāvilakkhaṇaṁ ottappaṁ nāma.

Tattha ajjhattasamuṭṭhānaṁ hiriṁ catūhi kāraṇehi samuṭṭhāpeti jātiṁ paccavekkhitvā, vayaṁ paccavekkhitvā, sūrabhāvaṁ paccavekkhitvā, bāhusaccaṁ paccavekkhitvā. Kathaṁ? "Pāpakaraṇaṁ nāmetaṁ na jātisampannānaṁ kammaṁ, hīnajaccānaṁ kevaṭṭādīnaṁ idaṁ kammaṁ, mādisassa jātisampannassa idaṁ kammaṁ kātuṁ na yuttan"ti evaṁ tāva jātiṁ paccavekkhitvā pāṇātipātādipāpaṁ akaronto hiriṁ samuṭṭhāpeti. Tathā "pāpakaraṇaṁ nāmetaṁ daharehi kattabbaṁ kammaṁ, mādisassa vaye ṭhitassa idaṁ kammaṁ kātuṁ na yuttan"ti evaṁ vayaṁ paccavekkhitvā pāṇātipātādipāpaṁ akaronto hiriṁ samuṭṭhāpeti. Tathā "pāpakammaṁ nāmetaṁ dubbalajātikānaṁ kammaṁ, na sūrabhāvānaṁ. Mādisassa sūrabhāvasampannassa idaṁ kammaṁ kātuṁ na yuttan"ti evaṁ sūrabhāvaṁ paccavekkhitvā pāṇātipātādipāpaṁ akaronto hiriṁ samuṭṭhāpeti. Tathā "pāpakammaṁ nāmetaṁ andhabālānaṁ kammaṁ, na paṇḍitānaṁ. Mādisassa paṇḍitassa bahussutassa idaṁ kammaṁ kātuṁ na yuttan"ti evaṁ bāhusaccaṁ paccavekkhitvā pāṇātipātādipāpaṁ akaronto hiraṁ samuṭṭhāpeti. Evaṁ ajjhattasamuṭṭhānahiriṁ catūhi kāraṇehi samuṭṭhāpeti. Samuṭṭhāpetvā ca pana attano citte hiriṁ pavesetvā pāpakammaṁ na karoti, evaṁ ajjhattasamuṭṭhānā hirī nāma hoti.

---

1. Ottapatīti (Sī)

Kathaṁ bahiddhāsamuṭṭhānaṁ ottappaṁ nāma? Sace tvaṁ pāpakammaṁ karissasi, catūsu parisāsu garahappatto bhavissasi.

"Garahissanti taṁ viññū, asuciṁ nāgariko yathā.
Vajjito sīlavantehi, kathaṁ bhikkhu karissasī"ti—

Evaṁ paccavekkhanto hi bahiddhāsamuṭṭhitena ottappena pāpakammaṁ na karoti, evaṁ bahiddhāsamuṭṭhānaṁ ottappaṁ nāma hoti.

Kathaṁ attādhipati hīri nāma? Idhekacco kulaputto attānaṁ adhipatiṁ jeṭṭhakaṁ katvā "mādisassa saddhāpabbajitassa bahussutassa dhutaṅgadharassa[1] na yuttaṁ pāpakammaṁ kātun"ti pāpaṁ na karoti. Evaṁ attādhipati hirī nāma hoti. Tenāha Bhagavā "so attānaṁyeva adhipatiṁ jeṭṭhakaṁ karitvā akusalaṁ pajahati, kusalaṁ bhāveti, sāvajjaṁ pajahati anavajjaṁ bhāveti, suddhamattānaṁ pariharatī"ti[2].

Kathaṁ lokādhipati ottappaṁ nāma? Idhekacco kulaputto lokaṁ adhipatiṁ jeṭṭhakaṁ katvā pāpakammaṁ na karoti. Yathāha—"mahā kho panāyaṁ lokasannivāso, mahantasmiṁ kho pana lokasannivāse santi samaṇabrāhmaṇā iddhimanto dibbacakkhukā paracittaviduno, te dūratopi passanti, āsannāpi na dissanti, cetasāpi cittaṁ pajānanti, tepimaṁ evaṁ jānissanti 'passatha bho imaṁ kulaputtaṁ, saddhā agarasmā anagāriyaṁ pabbajito samāno vokiṇṇo viharati pāpakehi akusalehi dhammehī'ti. Santi devatā iddhimantiniyo[3] dibbacakkhukā paracittaviduniyo, tā dūratopi passanti, āsannāpi na dissanti, cetasāpi cittaṁ pajānanti, tāpi maṁ jānissanti 'passatha bho imaṁ kulaputtaṁ, saddhā agārasmā anagāriyaṁ pabbajito samāno vokiṇṇo viharati pāpakehi akusalehi dhammehī'ti. So lokaṁyeva adhipatiṁ jeṭṭhakaṁ katvā akusalaṁ pajahati, kusalaṁ bhāveti, sāvajjaṁ pajahati anavajjaṁ bhāveti, suddhamattānaṁ pariharatī"ti[4]. Evaṁ lokādhipati ottappaṁ nāma hoti.

---

1. Dhutavādassa (Syā) Dhutaṅgadhārissa (Ka)
2. Aṁ 1. 146 piṭṭhe.
3. Iddhimantiyo (Ka)
4. Aṁ 1. 147 piṭṭhe.

Lajjāsabhāvasaṇṭhitā hirī, bhayasabhāvasaṇṭhitaṁ ottappanti ettha pana **lajjā**ti lajjanākāro, tena sabhāvena saṇṭhitā hirī. **Bhayan**ti apāyabhayaṁ, tena sabhāvena saṇṭhitaṁ ottappaṁ. Tadubhayampi pāpaparivajjane pākaṭaṁ hoti. Ekacco hi yathā nāma eko kulaputto uccārapassāvādīni karonto lajjitabbayuttakaṁ ekaṁ disvā lajjanākārappatto bhaveyya hīḷito, evameva ajjhattaṁ lajjidhammaṁ okkamitvā pāpakammaṁ na karoti. Ekacco apāyabhayabhīto hutvā pāpakammaṁ na karoti.

Tatridaṁ opammaṁ—yathā hi dvīsu ayoguḷesu eko sītalo bhaveyya gūthamakkhito, eko uṇho āditto. Tattha paṇḍito sītalaṁ gūthamakkhitattā jigucchanto na gaṇhāti, itaraṁ ḍāhabhayena. Tattha sītalassa gūthamakkhanajigucchāya[1] agaṇhanaṁ viya ajjhattaṁ lajjidhammaṁ okkamitvā pāpassa akaraṇaṁ, uṇhassa ḍāhabhayena agaṇhanaṁ viya apāyabhayena pāpassa akaraṇaṁ veditabbaṁ.

Sappatissavalakkhaṇā hirī, vajjabhīrukabhayadassāvilakkhaṇaṁ ottappanti idampi dvayaṁ pāpaparivajjane eva pākaṭaṁ hoti. Ekacco hi jātimahattapaccavekkhaṇā Satthumahattapaccavekkhaṇā dāyajjamahattapaccavekkhaṇā sabrahmacārīmahattapaccavekkhaṇāti catūhi kāraṇehi sappatissavalakkhaṇaṁ hiriṁ samuṭṭhāpetvā pāpaṁ na karoti. Ekacco attānuvādabhayaṁ parānuvādabhayaṁ daṇḍabhayaṁ duggatibhayanti catūhi kāraṇehi vajjabhīrukabhayadassāvilakkhaṇaṁ ottappaṁ samuṭṭhāpetvā pāpaṁ na karoti. Tattha jātimahattapaccavekkhaṇādīni ceva attānuvādabhayādīni ca vitthāretvā kathetabbāni.

Mūlarāsivaṇṇanā

Na lubbhanti etena, sayaṁ vā na lubbhati, alubbhanamattameva vā tanti **alobho.** Adosāmohesupi eseva nayo. Tesu alobho ārammaṇe cittassa agedhalakkhaṇo, alaggabhāvalakkhaṇo vā kamaladale[2] jalabindu viya. Apariggahaṇaraso muttabhikkhu

1. Gūthamakkhitassa jīgucchāya (Syā)
2. Kamalatale (Ka)

viya. Anallīnabhāvapaccupaṭṭhāno asucimhi patitapuriso viya. Adoso acaṇḍikkalakkhaṇo, avirodhalakkhaṇo vā anukūlamitto viya. Āghātavinayaraso, pariḷāhavinayaraso vā candanaṁ viya. Sommabhāvapaccupaṭṭhāno puṇṇacando viya. Amoho lakkhaṇādīhi[1] heṭṭhā[2] paññindriyapade vibhāvito eva.

Imesu pana tīsu alobho maccheramalassa paṭipakkho, adoso dussīlyamalassa, amoho kusalesu dhammesu abhāvanāya paṭipakkho. Alobho cettha dānahetu, adoso sīlahetu, amoho bhāvanāhetu. Tesu ca alobhena anadhikaṁ gaṇhāti luddhassa adhikaggahaṇato. Adosena anūnaṁ duṭṭhassa ūnaggahaṇato. Amohena apiparītaṁ muḷhassa viparītaggahaṇato.

Alobhena cettha vijjamānaṁ dosaṁ dosato dhārento dose pavattati, luddho hi dosaṁ paṭicchādeti. Adosena vijjamānaṁ guṇaṁ guṇato dhārento guṇe pavattati, duṭṭho hi guṇaṁ makkheti. Amohena yāthāvasabhāvaṁ[3] yāthāvasabhāvato dhārento yathāvasabhāve pavattati, mūḷho hi tacchaṁ "atacchan"ti, atacchaṁ ca "tacchan"ti gaṇhāti. Alobhena ca piyavippayogadukkhaṁ na hoti, luddhassa piyasabhāvato, piyavippayogāsahanato ca. Adosena appiyasampayogadukkhaṁ na hoti, duṭṭhassa hi appiyasabhāvato, appiyasampayogāsahanato ca. Amohena icchitālābhadukkhaṁ na hoti, amūḷhassa hi "taṁ kutettha labbhā"ti-evamādi[4] paccavekkhaṇasambhavato.

Alobhena cettha jātidukkhaṁ na hoti alobhassa taṇhāpaṭipakkhato, taṇhāmūlakattā ca jātidukkhassa. Adosena jarādukkhaṁ na hoti tikkhadosassa khippaṁ jarāsambhavato. Amohena maraṇadukkhaṁ na hoti, sammohamaraṇañhi dukkhaṁ, na cetaṁ amūḷhassa hoti. Alobhena ca gahaṭṭhānaṁ, amohena pabbajitānaṁ, adosena pana sabbesampi sukhasaṁvāsatā hoti.

---

1. Amohalakkhaṇādi hi (Sī)
2. Heṭṭhā 165 piṭṭhe.
3. Yathāsabhāvaṁ (Sī)
4. Dī 3. 218; Aṁ 3. 208 piṭṭhesu.

Visesato cettha alobhena pettivisaye upapatti na hoti, yebhuyyena hi sattā taṇhāya pettivisayaṁ upapajjanti, taṇhāya ca paṭipakkho alobho. Adosena niraye upapatti na hoti, dosena hi caṇḍajātitāya dosasadisaṁ nirayaṁ upapajjanti, dosassa ca paṭipakkho adoso. Amohena tiracchānayoniyaṁ nibbatti na hoti, mohena hi niccasammūḷhaṁ[1] tiracchānayoniṁ upapajjanti, mohassa paṭipakkho ca amoho. Etesu ca alobho rāgavasena upagamanassa abhāvakaro, adoso dosavasena apagamanassa, amoho mohavasena amajjhattabhāvassa.

Tīhipi cetehi yathāpaṭipāṭiyā nekkhammasaññā abyāpādasaññā avihiṁsāsaññāti imā tisso, asubhasaññā appamāṇasaññā dhātusaññāti imā ca tisso saññāyo honti. Alobhena pana kāmasukhallikānuyoga-antassa, adosena attakilamathānuyoga-antassa parivajjanaṁ hoti, amohena majjhimāya paṭipattiyā paṭipajjanaṁ. Tathā alobhena abhijjhākāyaganthassa pabhedanaṁ hoti, adosena byāpādakāyaganthassa, amohena sesaganthadvayassa. Purimāni ca dve satipaṭṭhānāni purimānaṁ dvinnaṁ ānubhāvena, pacchimāni pacchimasseva ānubhāvena ijjhanti.

Alobho cettha ārogyassa paccayo hoti, aluddho hi lobhanīyampi asappāyaṁ na sevati, tena kho arogo hoti. Adoso yobbanassa[2], aduṭṭho hi valipalitāvahena dosagginā aḍayhamāno dīgharattaṁ yuvā hoti. Amoho dīghāyukatāya, amūḷho hi hitāhitaṁ ñatvā ahitaṁ parivajjento, hitañca paṭisevamāno dīghāyuko hoti.

Alobho cettha bhogasampattiyā paccayo hoti, aluddhassa hi cāgena bhogapaṭilābho. Adoso mittasampattiyā, mettāya mittānaṁ paṭilābhato ceva aparihānato[3] ca. Amoho attasampattiyā, amūḷho hi attano hitameva karonto attānaṁ

---

1. Niccasammuḷhā (Syā), niccaṁ sammuḷhaṁ (Ka)
2. Yobbaññassa (Sī)
3. Aparihānito (Sī)

sampādeti. Alobho ca dibbavihārassa paccayo hoti, adoso brahmavihārassa, amoho ariyavihārassa.

Alobhena cettha sakapakkhesu sattasaṅkhāresu nibbuto hoti, tesaṁ vināsena abhisaṅgahetukassa dukkhassa abhāvā. Adosena parapakkhesu, aduṭṭhassa hi verīsupi verisaññāya abhāvato. Amohena udāsīnapakkhesu, amūḷhassa sabbābhisaṅgatāya abhāvato.

Alobhena ca aniccadassanaṁ hoti, luddho hi upabhogāsāya aniccepi saṅkhāre aniccato na passati. Adosena dukkhadassanaṁ, adosajjhāsayo hi pariccatta-āghātavatthupariggaho saṅkhāreyeva dukkhato passati. Amohena anattadassanaṁ, amūḷho hi yāthāvagahaṇakusalo apariṇāyakaṁ khandhapañcakaṁ apariṇāyakato bujjhati. Yathā ca etehi aniccadassanādīni, evametepi aniccadassanādīhi honti. Aniccadassanena hi alobho hoti, dukkhadassanena adoso, anattadassanena amoho hoti. Ko hi nāma "aniccamidan"ti sammā ñatvā tassatthāya pihaṁ uppādeyya, saṅkhāre vā "dukkhan"ti jānanto aparampi accantabhikhiṇaṁ kodhadukkhaṁ uppādeyya, attasuññatañca bujjhitvā puna samohamāpajjeyyāti.

Kammapatharāsivaṇṇanā

Nābhijjhāyatīti **anabhijjhā.** Kāyikacetasikasukhaṁ, idhalokaparalokahitaṁ, guṇānubhāvapaṭiladdhaṁ kittisaddañca na byāpādetīti **abyāpādo.** Sammā passati, sobhanā vā diṭṭhīti **sammādiṭṭhi,** alobhādīnaṁyeva tāni nāmāni. Heṭṭhā panete dhammā mūlavasena gahitā, idha kammapathavasenāti veditabbā.

Lokapāladukavaṇṇanā

Hirottappānipi heṭṭhā balavasena gahitāni, idha lokapālavasena. Lokañhi ime dve dhammā pālayanti. Yathāha—

"Dveme bhikkhave sukkā dhammā lokaṁ pālenti. Katame dve? Hirī ca ottappañca, ime kho bhikkhave dve sukkā dhammā lokaṁ

(Pālenti. Sace bhikkhave dve sukkā dhammā lokaṁ)[1] na pāleyyuṁ, nayidha paññāyetha 'mātā'ti vā 'mātucchā'ti vā 'mātulānī'ti vā 'ācariyabhariyā'ti vā 'gurūnaṁ dārā'ti vā, sambhedaṁ loko agamissa[2], yathā ajeḷakā kukkuṭasūkarā soṇasiṅgālā[3]. Yasmā ca kho bhikkhave ime dve sukkā dhammā lokaṁ pālenti, tasmā paññāyati 'mātā'ti vā 'mātucchā'ti vā 'mātulānī'ti vā 'ācariyabhariyā'ti vā 'garūnaṁ dārā'ti vā''ti[4].

Passaddhādiyugalavaṇṇanā

Kāyassa passambhanaṁ **kāyapassaddhi.** Cittassa passambhanaṁ **cittapassaddhi. Kāyo**ti cettha vedanādayo tayo khandhā. Ubhopi panetā ekato katvā kāyacittadarathavūpasamalakkhaṇā kāyacittapassaddhiyo, kāyacittadarathanimmaddanarasā, kāyacittānaṁ aparipphandasītibhāvapaccupaṭṭhānā, kāyacittapadaṭṭhānā, kāyacittānaṁ avūpasamakara-uddhaccādikilesapaṭipakkhabhūtāti daṭṭhabbā.

Kāyassa lahubhāvo **kāyalahutā.** Cittassa lahubhāvo **cittalahutā.** Tā kāyacittagarubhāvavūpasamalakkhaṇā, kāyacittagarubhāvanimmaddanarasā, kāyacittānaṁ adandhatāpaccupaṭṭhānā, kāyacittapadaṭṭhānā, kāyacittānaṁ garubhāvakarathinamiddhādikilesapaṭipakkhabhūtāti daṭṭhabbā.

Kāyassa mudubhāvo **kāyamudutā.** Cittassa mudubhāvo **cittamudutā.** Tā kāyacittathaddhabhavavūpasamalakkhaṇā, kāyacittathaddhabhāvanimmaddanarasā, appaṭighātapaccupaṭṭhānā, kāyacittapadaṭṭhānā, kāyacittānaṁ thaddhabhāvakaradiṭṭhimānādikilesapaṭipakkhabhūtāti daṭṭhabbā.

Kāyassa kammaññabhāvo **kāyakammaññatā.** Cittassa kammaññabhāvo **cittakammaññatā.** Tā kāyacitta-akammaññabhāvavūpasamalakkhaṇā, kāyacittānaṁ akammaññabhāvanimmaddanarasā, kāyacittānaṁ ārammaṇakaraṇasampattipaccupaṭṭhānā, kāyacittapadaṭṭhānā, kāyacittānaṁ akammaññabhāvakarāvasesanīvaraṇapaṭipakkhabhūtāti daṭṭhabbā. Tā pasādanīyavatthūsu pasādāvahā, hitakiriyāsu viniyogakkhamabhāvāvahā suvaṇṇavisuddhi viyāti daṭṭhabbā.

---

1. ( ) Imasmiṁ antare ṭhitapāṭho Pāḷiyaṁ natthi.
2. Āgamissati (Ka)
3. Ajeḷakakukkuṭasūkarasoṇasiṅgālā (Ka)
4. Aṁ 1. 53 piṭṭhe.

Kāyassa pāguññabhāvo **kāyapāguññatā.** Cittassa pāguññabhāvo **cittapāguññatā.** Tā kāyacittānaṁ agelaññahāvalakkhaṇā, kāyacittagelaññanimmaddanarasā, nirādīnavapaccupaṭṭhānā, kāyacittapadaṭṭhānā, kāyacittagelaññakara-assaddhiyādikilesapaṭipakkhabhūtāti daṭṭhabbā.

Kāyassa ujukabhāvo **kāyujukatā.** Cittassa ujukabhāvo **cittujukatā.** Tā kāyacittānaṁ ajjavalakkhaṇā, kāyacittakuṭilabhāvanimmaddanarasā, ajimhatāpaccupaṭṭhānā, kāyacittapadaṭṭhanā, kāyacittānaṁ kuṭilabhāvakaramāyāsāṭheyyādikilesapaṭipakkhabhūtāti daṭṭhabbā.

Saratīti **sati.** Sampajānātīti **sampajaññaṁ.** Samantato pakārehi jānātīti attho.
Sātthakasampajaññaṁ sappāyasampajaññaṁ gocarasampajaññaṁ asammohasampajaññanti imesaṁ catunnaṁ panassa vasena bhedo veditabbo. Lakkhaṇādīni ca tesaṁ satindriyapaññindriyesu vuttanayeneva veditabbāni. Iti heṭṭhā vuttamevetaṁ dhammadvayaṁ puna imasmiṁ ṭhāne upakāravasena gahitaṁ.

Kāmacchandādayo paccanīkadhamme sametīti **samatho.** Aniccādivasena vividhehi ākārehi dhamme passatīti **vipassanā,** paññāvesā atthato. Imesampi dvinnaṁ lakkhaṇādīni heṭṭhā vuttāneva. Idha panete yuganaddhavasena[1] gahitā.

Sahajātadhamme paggaṇhātīti **paggāho.** Uddhaccasaṅkhātassa vikkhepassa paṭipakkhabhāvato na vikkhepoti **avikkhepo.** Etesampi lakkhaṇādīni heṭṭhā vuttāneva. Idha panetaṁ dvayaṁ vīriyasamādhiyojanatthāya gahitanti veditabbaṁ.

Yevāpanakavaṇṇanā

Ye vā pana tasmiṁ samaye aññepi atthi paṭiccasamuppannā arūpino dhammā, ime dhammā kusalāti "phasso hoti -pa- avikkhepo hotī"ti na kevalaṁ padapaṭipāṭiyā uddiṭṭhā ime paropaṇṇāsadhammā eva, atha kho yasmiṁ samaye kāmāvacaraṁ tihetukaṁ somanassasahagataṁ paṭhamaṁ asaṅkhārikaṁ mahācittaṁ uppannaṁ hoti, tasmiṁ samaye ye vā pana aññepi tehiyeva phassādīhi sampayuttā hutvā pavattamānā atthi

1. Yuganandhavasena (Sī, Ka)

attano attano anurūpaṁ paccayaṁ paṭicca samuppannā rūpābhāvena arūpino sabhāvato upalabbhamānā dhammā, sabbepi ime dhammā kusalā.

Ettāvatā cittaṅgavasena Pāḷiyaṁ āruḷhe[1] paropaṇṇāsa dhamme dīpetvā yevāpanakavasena aparepi nava dhamme Dhammarājā dīpeti. Tesu tesu hi suttapadesu chando adhimokkho manasikāro tatramajjhattatā karuṇā muditā kāyaduccaritavirati vacīduccaritavirati micchājīvaviratīti ime nava dhammā paññāyanti. Imasmiñcāpi mahācitte kattukamyatākusaladhammacchando atthi, cittaṅgavasena pana Pāḷiyaṁ[2] na āruḷho, so idha yevāpanakavasena gahito.

Adhimokkho atthi, manasikāro atthi, tatramajjhattatā atthi, mettāpubbabhāgo atthi, so adose gahite gahito eva hoti. Karūṇāpubbabhāgo atthi, muditāpubbabhāgo atthi, upekkhāpubbabhāgo atthi, so pana tatramajjhattatāya gahitāya gahitova hoti. Sammāvācā atthi, sammākammanto atthi, sammā-ājīvo atthi, cittaṅgavasena pana Pāḷiyaṁ na āruḷho, sopi idha yevāpanakavasena gahito.

Imesu pana navasu chando adhimokkho manasikāro tatramajjhattatāti ime cattārova ekakkhaṇe labbhanti, sesā nānākkhaṇe. Yadā hi iminā cittena micchāvācaṁ pajahati, virativasena sammāvācaṁ pūreti, tadā chandādayo cattāro, sammāvācā cāti ime pañca ekakkhaṇe labbhanti. Yadā miccākammantaṁ pajahati, virativasena sammākammantaṁ pūreti -pa- micchā-ājīvaṁ pajahati, virativasena sammā-ājīvaṁ pūreti -pa-. Yadā karuṇāya parikammaṁ karoti -pa-. Yadā muditāya parikammaṁ karoti, tadā chandādayo cattāro, muditāpubbabhāgo cāti ime pañca ekakkhaṇe labbhanti. Ito pana muñcitvā dānaṁ dentassa sīlaṁ pūrentassa yoge kammaṁ karontassa cattāri apaṇṇakaṅgāneva labbhanti.

Evametesu navasu yevāpanakadhammesu **chando**ti kattukamyatāyetaṁ adhivacanaṁ. Tasmā so kattukamyatālakkhaṇo chando, ārammaṇapariyesanaraso, ārammaṇena atthikatāpaccupaṭṭhāno, tadevassa

1. Pāḷi-āruḷhe (Sī) 2. Pāḷiṁ (Sī, Syā)

padaṭṭhānaṁ, ārammaṇassa gahaṇe cāyaṁ cetaso hatthappasāraṇaṁ viya daṭṭhabbo.

Adhimuccanaṁ **adhimokkho.** So sanniṭṭhānalakkhaṇo, asaṁsappanaraso, nicchayapaccupaṭṭhāno, sanniṭṭhātabbadhammapadaṭṭhāno, ārammaṇe niccalabhāvena indakhīlo viya daṭṭhabbo.

Kiriyā kāro, manasmiṁ[1] kāro **manasikāro,** purimamanato visadisaṁ manaṁ karotītipi **manasikāro.** Svāyaṁ ārammaṇapaṭipādako vīthipaṭipādako javanapaṭipādakoti tippakāro. Tattha ārammaṇapaṭipādako manasmiṁ kāroti **manasikāro.** So sāraṇalakkhaṇo[2], sampayuttānaṁ ārammaṇe sampayojanaraso, ārammaṇābhimukhabhāvapaccupaṭṭhāno, saṅkhārakkhandhapariyāpanno, ārammaṇapaṭipādakattena sampayuttānaṁ sārathi viya daṭṭhabbo. **Vīthipaṭipādako**ti pana pañcadvārāvajjanassetaṁ adhivacanaṁ. **Javanapaṭipādako**ti manodvārāvajjanassa, na te idha adhippetā.

Tesu dhammesu majjhattatā **tatramajjhattatā.** Sā cittacetasikānaṁ samavāhitalakkhaṇā, ūnādhikanivāraṇarasā, pakkhapātupacchedanarasā vā, majjhattabhāvapaccupaṭṭhānā, cittacetasikānaṁ ajjhupekkhanavasena samappavattānaṁ ājāneyyānaṁ ajjhupekkhanasārathi viya daṭṭhabbā.

Karuṇāmuditā brahmavihāraniddese[3] āvi bhavissanti. Kevalañhi tā appanāppattā rūpāvacarā, idha kāmāvacarāti ayameva viseso.

Kāyaduccaritato virati **kāyaduccaritavirati.** Sesapadadvayepi eseva nayo. Lakkhaṇādito panetā tissopi kāyaduccaritādivatthūnaṁ avītikkamalakkhaṇā, amaddanalakkhaṇāti vuttaṁ hoti. Kāyaduccaritādivatthuto saṅkocanarasā, akiriyapaccupaṭṭhānā, saddhāhirottappa-appicchatādiguṇapadaṭṭhānā, pāpakiriyato cittassa vimukhībhāvabhūtāti daṭṭhabbā.

Iti phassādīni chappaññāsa, yevāpanakavasena vuttāni navāti sabbānipi imasmiṁ dhammuddesavāre pañcasaṭṭhi dhammapadāni bhavanti. Tesu ekakkhaṇe kadāci ekasaṭṭhi bhavanti, kadāci samasaṭṭhi. Tāni hi sammāvācāpūraṇādivasena

---

1. Manasi (Ka) 2. Sārammaṇalakkhaṇo (Sī, Syā) 3. Upari 237 piṭṭhe.

uppattiyaṁ pañcasu ṭhānesu ekasaṭṭhi bhavanti. Tehi mutte ekasmiṁ ṭhāne samasaṭṭhi bhavanti. Ṭhapetvā pana yevāpanake Pāḷiyaṁ yathārutavasena gayhamānāni chappaññāsāva honti, aggahitaggahaṇena panettha phassapañcakaṁ, vitakko vicāro pīti cittekaggatā pañcindriyāni hiribalaṁ ottappabalanti dve balāni, alobho adosoti dve mūlāni, kāyapassaddhicittapassaddhi-ādayo dvādassa dhammāti samatiṁsa dhammā honti.

Tesu samatiṁsāya dhammesu aṭṭhārasa dhammā avibhattikā honti, dvādasa savibhattikā. Katame aṭṭhārasa? Phasso saññā cetanā vicāro pīti jīvitindriyaṁ kāyapassaddhi-ādayo dvādasa dhammāti ime aṭṭhārasa avibhattikā. Vedanā cittaṁ vitakko cittekaggatā saddhindriyaṁ vīriyindriyaṁ satindriyaṁ paññindriyaṁ hiribalaṁ ottappabalaṁ alobho adosoti ime dvādasa dhammā savibhattikā. Tesu satta dhammā dvīsu ṭhānesu vibhattā, eko tīsu, dve catūsu, eko chasu, eko sattasu ṭhānesu vibhatto.

Kathaṁ? Cittaṁ vitakko saddhā hirī ottappaṁ alobho adosoti ime satta dvīsu ṭhānesu vibhattā.

Etesu hi **cittaṁ** tāva phassapañcakaṁ patvā "cittaṁ hotī"ti vuttaṁ, indriyāni patvā "manindriyan"ti. **Vitakko** jhānaṅgāni patvā "vitakko hotī"ti vutto, maggaṅgāni patvā "sammāsaṅkappo"ti. **Saddhā** indriyāni patvā "saddhindriyaṁ hotī"ti vuttā, balāni patvā "saddhābalan"ti. **Hirī** balāni patvā "hiribalaṁ hotī"ti vuttā, lokapāladukaṁ patvā "hirī"ti. Ottappepi eseva nayo. **Alobho** mūlaṁ patvā "alobho hotī"ti vutto, kammapathaṁ patvā "anabhijjhā"ti. **Adoso** mūlaṁ patvā "adoso hotī"ti vutto, kammapathaṁ patvā "abyāpādo"ti. Ime satta dvīsu ṭhānesu vibhattā.

Vedanā pana phassapañcakaṁ patvā "vedanā hotī"ti vuttā, jhānaṅgāni patvā "sukhan"ti, indriyāni patvā "somanassindriyan"ti. Evaṁ eko dhammo tīsu ṭhānesu vibhatto.

Vīriyaṁ pana indriyāni patvā "vīriyindriyaṁ hotī"ti vuttaṁ, maggaṅgāni patvā "sammāvāyāmo"ti, balāni patvā "vīriyabalan"ti, piṭṭhidukaṁ patvā

"paggāho"ti. **Sati**pi indriyāni patvā "satindriyaṁ hotī"ti vuttā, maggaṅgāni patvā "sammāsatī"ti, balāni patvā "satibalan"ti, piṭṭhidukaṁ[1] patvā "sati hotī"ti vuttā. Evaṁ ime dve dhammā catūsu ṭhānesu vibhattā.

Samādhi pana jhānaṅgāni patvā "cittassekaggatā hotī"ti vutto, indriyāni patvā "samādhindriyan"ti, maggaṅgāni patvā sammāsamādhī"ti, balāni patvā "samādhibalan"ti, piṭṭhidukaṁ patvā "samatho, avikkhepo"ti. Evamayaṁ eko dhammo chasu ṭhānesu vibhatto.

Paññā pana indriyāni patvā "paññindriyaṁ hotī"ti vuttā, maggaṅgāni patvā "sammādiṭṭhī"ti, balāni patvā "paññābalan"ti, mūlāni patvā "amoho"ti, kammapathaṁ patvā "sammādiṭṭhī"ti, piṭṭhidukaṁ patvā "sampajaññaṁ, vipassanā"ti. Evaṁ eko dhammo sattasu ṭhānesu vibhatto.

Sace pana koci vadeyya "ettha apubbaṁ nāma natthi, heṭṭhā gahitameva gaṇhitvā tasmiṁ tasmiṁ ṭhāne[2] padaṁ pūritaṁ, ananusandhikā kathā, uppaṭipāṭiyā corehi ābhatabhaṇḍasadisā, goyūthena gatamagge āluḷitatiṇasadisā, ajānitvā kathitā"ti. So "māhevan"ti paṭisedhetvā vattabbo—Buddhānaṁ desanā ananusandhikā nāma natthi, sānusandhikāva hoti. Ajānitvā kathitāpi natthi, sabbā jānitvā kathitāyeva. Sammāsambuddho hi tesaṁ tesaṁ dhammānaṁ kiccaṁ jānāti, taṁ ñatvā kiccavasena vibhattiṁ āropento "aṭṭhārasa dhammā ekekakiccā"ti ñatvā ekekasmiṁ ṭhāne vibhattiṁ āropesi. "Satta dhammā dvedvekiccā"ti ñatvā dvīsu dvīsu ṭhānesu vibhattiṁ āropesi. "Vedanā tikiccā"ti ñatvā dvīsu dvīsu ṭhānesu vibhattiṁ āropesi. "Vīriyasatīnaṁ cattāri cattāri kiccānī"ti[3] ñatvā catūsu catūsu ṭhānesu vibhattiṁ āropesi. "Samādhi chakicco"ti ñatvā chasu ṭhānesu vibhattiṁ āropesi. "Paññā sattakiccā"ti ñatvā sattasu ṭhānesu vibhattiṁ āropesi.

Tatridaṁ opammaṁ—eko kira paṇḍito rājā rahogato cintesi "imaṁ rājakulasantakaṁ na yathā vā tathā vā khāditabbaṁ, sippānucchavikaṁ

1. Upakāradukaṁ (Ka) 2. Ṭhāne pana (Sī, Ka) 3. "Viriyaṁ sati catukiccā"ti (Sī)

vetanaṁ vaḍḍhessāmī”ti. So sabbe sippike[1] sannipātāpetvā “ekekasippajānanake pakkosathā”ti āha. Evaṁ pakkosiyamānā aṭṭhārasa janā uṭṭhahiṁsu, tesaṁ ekekaṁ paṭivīsaṁ[2] dāpetvā vissajjesi. “Dve dve sippāni jānantā āgacchantū”ti vutte pana satta janā āgamaṁsu, tesaṁ dve dve paṭivīse dāpesi. “Tīṇi sippāni jānantā āgacchantū”ti vutte ekova āgacchi, tassa tayo paṭivīse dāpesi. “Cattāri sippāni jānantā āgacchantū”ti vutte dve janā āgamaṁsu, tesaṁ cattāro cattāro[3] paṭivīse dāpesi. “Pañca sippāni jānantā āgacchantū”ti vutte ekopi nāgacchi. “Cha sippāni jānantā āgacchantū”ti vutte ekova āgacchi, tassa cha paṭivīse dāpesi. “Satta sippāni jānantā āgacchantū”ti vutte ekova āgacchi, tassa satta paṭivīse dāpesi.

Tatta paṇḍito rājā viya anuttaro Dhammarājā, sippajānanakā viya cittacittaṅgavasena[4] uppannā dhammā, sippānucchavikavetanavaḍḍhanaṁ viya kiccavasena tesaṁ tesaṁ dhammānaṁ vibhatti-āropanaṁ.

Sabbepi panete dhammā phassapañcakavasena jhānaṅgavasena indriyavasena maggavasena balavasena mūlavasena kammapathavasena lokapālavasena passaddhivasena lahutāvasena mudutāvasena kammaññatāvasena pāguññatāvasena ujukatāvasena satisampajaññavasena samathavipassanāvasena paggāhāvikkhepavasenāti sattarasa rāsayo hontīti.

Dhammuddesavārakathā niṭṭhitā.

Kāmāvacarakusala niddesavārakathā

2. Idāni tāneva Dhammuddesavāre Pāḷi-āruḷhāni chappaññāsa padāni vibhajitvā dassetuṁ “**katamo tasmiṁ samaye phasso hotī**”ti-ādinā nayena Niddesavāro āraddho.

Tattha pucchāya tāva ayamattho—yasmiṁ samaye kāmāvacaraṁ kusalaṁ somanassasahagataṁ tihetukaṁ asaṅkhārikaṁ mahācittaṁ uppajjati, tasmiṁ

---

1. Sippake (Syā, Ka)
2. Paṭiviṁsaṁ (Sī)
3. Cattāri cattāri (bahūsu)
4. Cittaṅgavasena (Ka)

samaye phasso hotīti vutto, katamo so phassoti iminā nayena sabbapucchāsu attho veditabbo.

Yo tasmiṁ samaye phassoti tasmiṁ samaye yo phusanakavasena uppanno phasso, so. **"Phasso"**ti idaṁ phassassa sabhāvadīpanato sabhāvapadaṁ nāma. **Phusanā**ti phusanākāro. **Samphusanā**ti phusanākārova upasaggena padaṁ vaḍḍhetvā vutto. **Samphusitattanti** samphusitabhāvo. Ayaṁ panettha yojanā—yo tasmiṁ samaye phusanakavasena phasso, yā tasmiṁ samaye phusanā, yā tasmiṁ samaye samphusanā, yaṁ tasmiṁ samaye samphusitattaṁ. Atha vā yo tasmiṁ samaye phusanavasena phasso aññenāpi pariyāyena phusanā samphusanā samphusitattanti vuccati, ayaṁ tasmiṁ samaye phasso hotīti. Vedanādīnampi niddesesu imināva nayena padayojanā veditabbā.

Ayaṁ panettha sabbasādhāraṇo vibhattivinicchāyo—yānimāni Bhagavatā paṭhamaṁ kāmāvacaraṁ kusalaṁ mahācittaṁ bhājetvā dassentena atirekapaṇṇāsapadāni mātikāvasena ṭhapetvā puna ekekapadaṁ gahetvā vibhattiṁ gacchanti, nānā hontāni catūhi kāraṇehi nānā bhavanti. Aparadīpanā panettha dve ṭhānāni gacchati. Kathaṁ? Etānihi byañjanavasena upasaggavasena atthavasenāti imehi tīhi kāraṇehi vibhattiṁ gacchanti. Tattha "kodho kujjhanā kujjhitattaṁ, doso dussanā dussitattan"ti evaṁ **byañjanavasena** vibhattigamanaṁ veditabbaṁ, ettha hi ekova kodho byañjanavasena evaṁ vibhattiṁ gato. "Cāro vicāro anuvicāro upavicāro"ti evaṁ pana **upasaggavasena** vibhattigamanaṁ veditabbaṁ. "Paṇḍiccaṁ kosallaṁ nepuññaṁ vebhabyā cintā upaparikkhā"ti evaṁ **atthavasena** vibhattigamanaṁ veditabbaṁ. Tesu phassapadaniddese tāva imā tissopi vibhattiyo labbhanti. "Phasso phusanā"ti hi byañjanavasena vibhattigamanaṁ hoti, "samphusanā"ti upasaggavasena, "samphusitattan"ti atthavasena. Iminā nayena sabbapadaniddesesu vibhattigamanaṁ veditabbaṁ.

Nānā hontānipi pana nāmanānattena lakkhaṇanānattena kiccanānattena paṭikkhepanānattenāti imehi catūhi kāraṇehi nānā honti. Tattha "katamo tasmiṁ samaye byāpādo hoti? Yo

tasmiṁ samaye doso dussanā"ti[1] ettha byāpādoti vā dosoti vā dvepi ete kodho eva nāmena nānattaṁ gatāti. Evaṁ **nāmanānattena** nānattaṁ veditabbaṁ.

Rāsaṭṭhena ca pañcapi khandhā ekova khandho hoti. Ettha pana rūpaṁ ruppanalakkhaṇaṁ, vedanā vedayitalakkhaṇā, saññā sañjānanalakkhaṇā, cetanā cetayitalakkhaṇā, viññāṇaṁ vijānanalakkhaṇanti iminā lakkhaṇanānattena pañcakkhandhā honti. Evaṁ **lakkhaṇanānattena** nānattaṁ veditabbaṁ.

Cattāro sammappadhānā—idha bhikkhu anuppannānaṁ pāpakānaṁ akusalānaṁ dhammānaṁ anuppādāya -pa- cittaṁ paggaṇhāti padahatīti[2] ekameva vīriyaṁ kiccanānattena catūsu ṭhānesu āgataṁ. Evaṁ **kiccanānattena** nānattaṁ veditabbaṁ.

Cattāro asaddhammā—kodhagarutā, na saddhammagarutā, makkhagarutā, na saddhammagarutā, lābhagarutā, na saddhammagarutā, sakkāragarutā, na saddhammagarutāti evamādīsu[3] pana **paṭikkhepanānattena** nānattaṁ veditabbaṁ.

Imāni pana cattāri nānattāni na phasseyeva labbhanti, sabbesupi phassapañcamakādīsu labbhanti. Phassassa hi "phasso"ti nāmaṁ -pa- cittassa "cittan"ti. Phasso ca phusanalakkhaṇo, vedanā vedayitalakkhaṇā, saññā sañjānanalakkhaṇā, cetanā cetayitalakkhaṇā, viññāṇaṁ vijānanalakkhaṇaṁ. Tathā phasso phusanakicco, vedanā anubhavanakiccā, saññā sañjānanakiccā, cetanā cetayitakiccā, viññāṇaṁ vijānanakiccanti evaṁ kiccanānattena nānattaṁ veditabbaṁ.

Paṭikkhepanānattaṁ phassapañcamake natthi. Alobhādiniddese pana "alobho alubbhanā alubbhitattan"ti-ādinā nayena labbhatīti evaṁ paṭikkhepanānattena nānattaṁ veditabbaṁ. Evaṁ sabbapadaniddesesu labbhamānavasena catubbidhampi nānattaṁ veditabbaṁ.

Aparadīpanā pana padatthuti vā hoti daḷhīkammaṁ vāti evaṁ dve ṭhānāni gacchati. Yaṭṭhikoṭiyā uppīḷentena viya hi sakimeva "phasso"ti vutte etaṁ padaṁ phullitamaṇḍitavibhūsitaṁ nāma na hoti, punappunaṁ byañjanavasena

---

1. Abhi 1. 101piṭṭhe. 2. Abhi 2. 216; Dī 2. 250 piṭṭhādīsu. 3. Aṁ 1. 356piṭṭhe.

upasaggavasena atthavasena "phasso phusanā samphusanā samphusitattan"ti vutte phullitamaṇḍitavibhūsitaṁ nāma hoti. Yathā hi daharakumāraṁ nhāpetvā manoramaṁ vatthaṁ paridahāpetvā pupphāni piḷandhāpetvā akkhīni añjetvā athassa nalāṭe ekameva manosilābinduṁ kareyyuṁ, tassa na ettāvatā cittatilako nāma hoti, nānāvaṇṇehi pana parivāretvā bindūsu katesu cittatilako nāma hoti. Evaṁsampadamidaṁ veditabbaṁ. Ayaṁ **padatthuti** nāma.

Byañjanavasena, upasaggavasena, atthavasena ca punappunaṁ bhaṇanameva daḷhīkammaṁ nāma. Yathā hi "āvuso"ti vā "bhante"ti vā "yakkho"ti vā "sappo"ti vā vutte daḷhīkamaṁ nāma na hoti,"āvuso āvuso, bhante bhante, yakkho yakkho, sappo sappo"ti vutte pana daḷhīkammaṁ nāma hoti, evameva[1] sakideva yaṭṭhikoṭiyā uppīḷentena viya "phasso"ti vutte padaṁ daḷhīkammaṁ nāma na hoti, punappunaṁ byañjanavasena upasaggavasena atthavasena "phasso phusanā samphusanā samphusitattan"ti vutteyeva **daḷīkammaṁ** nāma hotīti evaṁ aparadīpanā dve ṭhānāni gacchati. Etassāpi vasena labbhamānakapadaniddesesu sabbattha attho veditabbo.

Ayaṁ tasmiṁ samaye phasso hotīti yasmiṁ samaye paṭhamaṁ kāmāvacaraṁ mahākusalacittaṁ uppajjati, tasmiṁ samaye ayaṁ phasso nāma hotīti ayaṁ tāva phassapadaniddesassa vaṇṇanā. Ito paresu pana vedanādīnaṁ padānaṁ niddesesu visesamattameva vaṇṇayissāma. Sesaṁ idha vuttanayeneva veditabbaṁ.

3. **Yaṁ tasmiṁ samaye**ti ettha kiñcāpi "katamā tasmiṁ samaye vedanā hotī"ti āraddhaṁ, sātapadavasena pana "yan"ti vuttaṁ. **Tajjāmanoviññāṇadhātusamphassajan**ti ettha **tajjā** vuccati tassa sātasukhassa anucchavikā sāruppā, anucchavikatthopi hi ayaṁ tajjāsaddo hoti. Yathāha "tajjaṁ tassāruppaṁ kathaṁ mantetī"ti[2]. Tehi vā rūpādīhi ārammaṇehi imassa ca[3] sukhassa paccayehi jātātipi **tajjā.** Manoviññāṇameva nissattaṭṭhena dhātūti **manoviññāṇadhātu.** Samphassato jātaṁ, samphasse vā jātanti **samphassajjaṁ.** Cittanissitattā **cetasikaṁ.**

---

1. Evamevaṁ (Sī) 2. Ma 3. 202 piṭṭhe. 3. Imassa (?)

madhuraṭṭhena **sātaṁ.** Idaṁ vuttaṁ hoti "yaṁ tasmiṁ samaye yathāvuttena atthena tajjāya manoviññāṇadhātuyā samphassajaṁ cetasikaṁ sātaṁ, ayaṁ tasmiṁ samaye vedanā hotī"ti. Evaṁ sabbapadehi saddhiṁ yojanā veditabbā.

Idāni **cetasikaṁ sukhan**ti-ādīsu cetasikapadena kāyikasukhaṁ paṭikkhipati. Sukhapadena cetasikaṁ dukkhaṁ. **Cetosamphassajan**ti cittasamphasse jātaṁ. **Sātaṁ sukhaṁ vedayitan**ti sātaṁ vedayitaṁ, na asātaṁ vedayitaṁ. Sukhaṁ vedayitaṁ, na dukkhaṁ vedayitaṁ. Parato tīṇi padāni itthiliṅgavasena vuttāni. Sātā vedanā, na asātā. Sukhā vedanā, na dukkhāti ayameva panettha attho.

4. Saññāniddese **tajjāmanoviññāṇadhātusamphassajā**ti tassākusalasaññāya anucchavikāya manoviññāṇadhātuyā samphassamhi jātā. **Saññā**ti sabhāvanāmaṁ. **Sañjānanā**ti sañjānanākāro. **Sañjānitattan**ti sañjānitabhāvo.

5. **Cetanāniddesepi**[1] imināva nayena veditabbo.

Cittaniddese cittavicittatāya cittaṁ. Ārammaṇaṁ minamānaṁ jānātīti **mano. Mānasan**ti mano eva. "Antalikkhacaro pāso, yvāyaṁ carati mānaso"ti[1] hi ettha pana sampayuttakadhammo "mānaso"ti vutto.

"Kathaṁ hi Bhagavā tuyhaṁ, sāvako sāsane rato.
Appattamānaso sekkho, kālaṁ kayirā jane sutā"ti[3].

Ettha arahattaṁ "mānasan"ti vuttaṁ. Idha pana manova mānasaṁ, byañjanavasena hetaṁ padaṁ vaḍḍhitaṁ.

Hadayanti cittaṁ. "Cittaṁ vā te khipissāmi, hadayaṁ vā te phālessāmī"ti[4] ettha uro hadayanti vuttaṁ. "Hadayā hadayaṁ maññe aññāya tacchatī"ti[5] ettha cittaṁ. "Vakkaṁ hadayan"ti[6] ettha hadayavatthu.

---

1. Cetanāniddesopi (Syā)
2. Saṁ 1. 113; Vi 3. 28 piṭṭhesu.
3. Saṁ 1. 122 piṭṭhe.
4. Saṁ 1. 209; Khu 1. 306 piṭṭhesu.
5. Ma 1. 38 piṭṭhe.
6. Dī 2. 233; Ma 1. 71 piṭṭhādīsu.

idha pana cittameva abbhantaraṭṭhena hadayanti vuttaṁ. Tameva parisuddhaṭṭhena **paṇḍaraṁ,** bhavaṅgaṁ sandhāyetaṁ vuttaṁ. Yathāha "pabhassaramidaṁ bhikkhave cittaṁ, tañca kho āgantukehi upakkilesehi upakkiliṭṭhan"ti[1]. Tato nikkhantattā pana akusalampi Gaṅgāya nikkhantā nadī Gaṅgā viya, Godhāvarito nikkhantā Godhāvarī viya ca "paṇḍaran"tveva vuttaṁ.

Mano manāyatananti idha pana manoggahaṇaṁ manasseva āyatanabhāvadīpanatthaṁ. Tenetaṁ dīpeti "nayidaṁ devāyatanaṁ viya manassa āyatanattā manāyatanaṁ, atha kho mano eva āyatanaṁ **manāyatanan"**ti. Tattha nivāsaṭhānaṭṭhena[2], ākaraṭṭhena, samosaraṇaṭhānaṭṭhena[3], sañjātidesaṭṭhena, kāraṇaṭṭhena ca āyatanaṁ veditabbaṁ. Tathā hi loke "issarāyatanaṁ vāsudevāyatanan"ti-ādīsu nivāsaṭṭhānaṁ "āyatanan"ti vuccati. "Suvaṇṇāyatanaṁ rajatāyatananti[4] ādīsu ākaro. Sāsane pana "manorame āyatane, sevanti naṁ vihaṅgamā"ti-ādīsu[5] samosaraṇaṭṭhānaṁ. "Dakkhiṇāpatho gunnaṁ āyatanan"ti-ādīsu sañjātideso. "Tatra tatreva sakkhibhabbataṁ pāpuṇāti sati sati-āyatane"ti-ādīsu[6] kāraṇaṁ. Idha pana sañjātidesaṭṭhena samosaraṇaṭṭhānaṭṭhena kāraṇaṭṭhenāti tidhāpi vaṭṭati[7].

Phassādayo hi dhammā ettha sañjāyantīti sañjātidesaṭṭhenapi etaṁ **āyatanaṁ.** Bahiddhā rūpasaddagandharasa phoṭṭhabbā ārammaṇabhāvenettha osarantīti samosaraṇaṭhānaṭṭhenapi **āyatanaṁ.** Phassādīnaṁ pana sahajātādipaccayaṭṭhena kāraṇattā kāraṇaṭṭhenapi **āyatanan**ti veditabbaṁ. Manindriyaṁ vutthatthameva.

Vijānātīti **viññāṇaṁ,** viññāṇameva khandho **viññāṇakkhandho.** Tassa rāsi-ādivasena attho veditabbo. "Mahā-udakakkhandhotveva saṅkyaṁ gacchatī"ti[8] ettha hi rāsaṭṭhena khandho vutto. "Sīlakkhandho samādhikkhandho"ti-ādīsu[9] guṇaṭṭhena. "Addasā kho Bhagavā mahantaṁ dārukkhandhan"ti[10] ettha paṇṇattimattaṭṭhena. Idha pana ruḷhito khandho vutto. Rāsaṭṭhena hi

---

1. Aṁ 1. 9 piṭṭhe.
2. Nivāsanaṭṭhena (Ka)
3. Samosaraṇaṭṭhena (Ka)
4. Ratanāyatananti (Sī, Syā)
5. Aṁ 2. 36 piṭṭhe.
6. Ma 3. 138 piṭṭhe.
7. Tividhopi vaṭṭati (Sī), tividhapi vaṭṭanti (Ka)
8. Aṁ 1. 366 piṭṭhe.
9. Dī 3. 236 piṭṭhe.
10. Saṁ 2. 386 piṭṭhe.

viññāṇakkhandhassa ekadeso ekaṁ viññāṇaṁ. Tasmā yathā rukkhassa ekadesaṁ chindanto rukkhaṁ chindatīti vuccati, evameva viññāṇakkhandhassa ekadesabhūtaṁ ekampi viññāṇaṁ ruḷhito viññāṇakkhandhoti vuttaṁ.

Tajjāmanoviññāṇadhātūti tesaṁ phassādīnaṁ dhammānaṁ anucchavikā manoviññāṇadhātu. Imasmiñhi pade ekameva cittaṁ minanaṭṭhena **mano,** vijānanaṭṭhena **viññāṇaṁ,** sabhāvaṭṭhena, nissattaṭṭhena vā **dhutū**ti tīhi nāmehi vuttaṁ. Iti imasmiṁ phassapañcamake phasso tāva yasmā phasso eva, na tajjāmanoviññāṇadhātu samphassajo. Cittañca yasmā tajjāmanoviññāṇadhātu eva, tasmā imasmiṁ padadvaye "tajjāmanoviññāṇadhātusamphassajā"ti[1] paññatti na āropitā. Vitakkapadādīsu pana labbhamānāpi idha pacchinnatā na uddhaṭā.

Imesañca pana phassapañcamakānaṁ dhammānaṁ pāṭiyekkaṁ pāṭiyekkaṁ vinibbhogaṁ katvā paññattiṁ uddharamānena Bhagavatā dukkaraṁ kataṁ. Nānā-udakānañhi nānātelānaṁ vā ekabhājane pakkhipitvā divasaṁ nimmathitānaṁ vaṇṇa gandharasānaṁ nānatāya disvā vā ghāyitvā vā sāyitvā vā nānākaraṇaṁ sakkā bhaveyya ñātuṁ, evaṁ santepi taṁ dukkaranti vuttaṁ. Sammāsambuddhena pana imesaṁ arūpīnaṁ cittacetasikānaṁ dhammānaṁ ekārammaṇe pavattamānānaṁ pāṭiyekkaṁ pāṭiyekkaṁ vinibbhogaṁ katvā paññattiṁ uddharamānena atidukkaraṁ kataṁ. Tenāha **āyasmā Nāgasenatthero—**

> Dukkaraṁ mahārāja Bhagavatā katanti. Kiṁ bhante Nāgasena Bhagavatā dukkaraṁ katanti? Dukkaraṁ mahārāja Bhagavatā kataṁ, yaṁ imesaṁ arūpīnaṁ cittacetasikānaṁ dhammānaṁ ekārammaṇe pavattamānānaṁ vavatthānaṁ akkhātaṁ "ayaṁ phasso, ayaṁ vedanā, ayaṁ saññā, ayaṁ cetanā, idaṁ cittan"ti. Opammaṁ bhante karohīti. Yathā mahārāja kocideva puriso nāvāya samuddaṁ ajjhogāhetvā hatthapuṭena udakaṁ gahetvā jivhāya sāyitvā jāneyya nu kho mahārāja so puriso "idaṁ Gaṅgāya udakaṁ, idaṁ Yamunāya udakaṁ, idaṁ Aciravatiyā udakaṁ, idaṁ Sarabhuyā udakaṁ, idaṁ Mahiyā udakan"ti. Dukkaraṁ bhante jānitunti. Tato

1. ...samphassajā (Sī, Syā)

dukkarataraṁ kho mahārāja Bhagavatā kataṁ, yaṁ imesaṁ arūpīnaṁ cittacetasikānaṁ dhammānaṁ -pa- idaṁ cittanti[1].

7. Vitakkaniddese takkanavesena **takko,** tassa "kittakaṁ takkesi? Kumbhaṁ takkesi, sakaṭaṁ takkesi, yojanaṁ takkesi, addhayojanaṁ takkesī"ti evaṁ takkanavasena pavatti veditabbā. Idaṁ takkassa sabhāvapadaṁ. Vitakkanavasena **vitakko.** Balavataratakkassetaṁ nāmaṁ. Suṭṭhukappanavasena **saṅkappo,** ekaggaṁ cittaṁ ārammaṇe appetīti **appanā.** Dutiyapadaṁ upasaggavasena vaḍḍhitaṁ, balavatarā vā appanā **byappanā.** Ārammaṇe cittaṁ abhiniropeti patiṭṭhāpetīti **cetaso abhiniropanā.** Yathāvatayā, niyyānikatāya ca kusalabhāvappatto pasattho saṅkappoti **sammāsaṅkappo.**

8. Vicāraniddese ārammaṇe caraṇakavasena **cāro.** Idamassa sabhāvapadaṁ. Vicaraṇavasena **vicāro.** Anugantvā vicaraṇavasena **anuvicāro,** upagantvā vicaraṇavasena **upavicāro**ti. Upasaggavasena vā padāni vaḍḍhitāni. Ārammaṇe cittaṁ saraṁ viya jiyāya anusandahitvā ṭhapanato cittassa **anusandhānatā**[2]. Ārammaṇaṁ anupekkhamāno viya tiṭṭhatīti **anupekkhanatā.** Vicaraṇavasena vā upekkhanatā anupekkhanatā.

9. Pītiniddese **pītī**ti sabhāvapadaṁ, pamuditassa bhāvo **pāmojjaṁ.** Āmodanākāro **āmodanā.** Pamodanākāro **pamodanā.** Yathā vā bhesajjānaṁ vā telānaṁ vā uṇhodakasītodakānaṁ vā ekatokaraṇaṁ "modanā"ti vuccati, evamayampi pīti dhammānaṁ ekatokaraṇena modanā, upasaggavasena pana maṇḍetvā "āmodanā pamodanā"ti vuttā. Hāsetīti **hāso.** Pahāsetīti **pahāso,** haṭṭhapahaṭṭhākārānametaṁ adhivacanaṁ. **Vittī**ti vittaṁ, dhanassetaṁ nāmaṁ. Ayaṁ pana somanassapaccayattā vittisarikkhatāya **vitti.** Yathā hi dhanino dhanaṁ paṭicca somanassaṁ uppajjati, evaṁ pītimatopi pītiṁ paṭicca somanassaṁ uppajjati. Tasmā "vittī"ti vuttā, tuṭṭhisabhāvasaṇṭhitāya pītiyā etaṁ nāmaṁ. Pītimā pana puggalo kāyacittānaṁ uggatattā abbhuggatattā "udaggo"ti

---

1. Khu 11. 94 Milindapañhe. 2. Anusandhanatā (Syā, Ka)

vuccati, udaggassa bhāvo **odagyaṁ.** Attano manatā **attamanatā.** Anabhiraddhassa hi mano dukkhapadaṭṭhānattā attano mano nāma na hoti, abhiraddhassa sukhapadaṭṭhānattā attano mano nāma hoti. Iti attano manatā attamanatā, sakamanatā, sakamanassa bhāvoti attho. Sā pana yasmā na aññassa kassaci attano manatā, cittasseva panaso bhāvo cetasiko dhammo, tasmā **"attamanatā cittassā"**ti vuttā.

11. Ekaggatāniddese acalabhāvena ārammaṇe tiṭṭhatīti **ṭhiti.** Parato padadvayaṁ upasaggavasena vaḍḍhitaṁ. Apica samayuttadhamme ārammaṇamhi sampiṇḍetvā tiṭṭhatīti **saṇṭhiti.** Ārammaṇaṁ ogāhetvā anupavisitvā tīṭṭhatīti **avaṭṭhiti.** Kusalapakkhasmiñhi cattāro dhammā ārammaṇaṁ ogāhanti saddhā sati samādhi paññāti. Teneva saddhā "okappanā"ti vuttā, sati "apilāpanatā"ti, samādhi "avaṭṭhitī"ti, paññā "pariyogāhanā"ti. Akusalapakkhe pana tayo dhammā ārammaṇaṁ ogāhanti taṇhā diṭṭhi avijjāti. Teneva te "oghā"ti vuttā. Cittekaggatā panettha na balavatī hoti. Yathā hi rajuṭṭhānaṭṭhāne udakena siñcitvā sammaṭṭhe thokameva kālaṁ rajo sannisīdati, sukkhante sukkhante puna pakatibhāvena vuṭṭhāti, evameva akusalapakkhe cittekaggatā na balavatī hoti. Yathā pana tasmiṁ ṭhāne ghaṭehi udakaṁ āsiñcitvā kudālena khanitvā ākoṭanamaddanaghaṭṭanāni katvā upalitte ādāse viya chāyā paññāyati, vassasatātikkamepi taṁmuhuttakataṁ viya hoti, evameva kusalapakkhe cittekaggatā balavatī hoti.

Uddhaccavicikicchāvasena pavattassa[1] visāhārassa paṭipakkhato **avisāhāro,** uddhaccavicikicchāvaseneva[2] gacchantaṁ cittaṁ vikkhipati nāma, ayaṁ pana tathāvidho vikkhepo na hotīti **avikkhepo.** Uddhaccavicikicchāvaseneva ca cittaṁ visāhaṭaṁ nāma hoti, ito cito ca harīyati[3], ayaṁ pana evaṁ avisāhaṭassa mānasassa bhāvoti **avisāhaṭamānasatā.**

Samathoti tividho samatho cittasamatho adhikaraṇasamatho sabbasaṅkhārasamathoti. Tattha aṭṭhasu samāpattīsu cittekaggatā

1. Pavattitassa (Ka) 2. Uddhaccavicikicchāvasena (Sī) 3. Pasāriyati (Ka)

cittasamatho nāma. Tañhi āgamma cittacalanaṁ cittavipphanditaṁ sammati vūpasammati, tasmā so **cittasamatho**ti vuccati. Sammukhāvinayādi sattavidho samatho adhikaraṇasamatho nāma. Tañhi āgamma tāni tāni adhikaraṇāni sammanti vūpasammanti, tasmā so **adhikaraṇasamatho**ti vuccati. Yasmā pana sabbe saṅkhārā nibbānaṁ āgamma sammanti vūpasammanti, tasmā taṁ **sabbasaṅkhārasamatho**ti vuccati. Imasmiṁ atthe cittasamatho adhippeto. Samādhilakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti **samādhindriyaṁ.** Uddhacce na kampatīti **samādhibalaṁ. Sammāsamādhī**ti yāthāvasamādhi niyyānikasamādhi kusalasamādhi.

12. Saddhindriyaniddese Buddhādiguṇānaṁ saddahanavasena **saddhā,** Buddhādīni vā ratanāni saddahati pattiyāyatīti[1] **saddhā. Saddahanā**ti saddahanākāro. Buddhādīnaṁ guṇe ogāhati bhinditvā viya anupavisatīti **okappanā.** Buddhādīnaṁ guṇesu etāya sattā ativiya pasīdanti, sayaṁ vā abhippasīdatīti **abhippasādo.** Idāni yasmā saddhindriyādīnaṁ samāsapadānaṁ vasena aññasmiṁ pariyāye āraddhe ādipadaṁ gahetvāva padabhājanaṁ karīyati, ayaṁ abhidhamme dhammatā, tasmā puna **saddhā**ti vuttaṁ. Yathā vā itthiyā indriyaṁ itthindriyaṁ, na tathā idaṁ. Idaṁ pana saddhāva indriyaṁ **saddhindriyan**ti evaṁ samānādhikaraṇabhāvañāpanatthampi puna "saddhā"ti vuttaṁ. Evaṁ sabbapadaniddesesu ādipadassa puna vacane payojanaṁ veditabbaṁ. Adhimokkhalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti **saddhindriyaṁ.** Asaddhiye na kampatīti **saddhābalaṁ.**

13. Vīriyindriyaniddese **cetasiko**ti idaṁ vīriyassa niyamato cetasikabhāvadīpanatthaṁ vuttaṁ, idañhi vīriyaṁ "yadapi bhikkhave kāyikaṁ vīriyaṁ, tadapi vīriyasambojjhaṅgo, yadapi cetasikaṁ vīriyaṁ, tadapi vīriyasambojjhaṅgoti itihidaṁ uddesaṁ gacchatī"ti[2] evamādīsu suttesu caṅkamādīni karontassa uppannattā "kāyikan"ti vuccamānampi kāyaviññāṇaṁ viya kāyikaṁ nāma natthi, cetasikameva panetanti dassetuṁ[3] "cetasiko"ti vuttaṁ. **Vīriyārambho**ti vīriyasaṅkhāto ārambho. Iminā sesārambhe paṭikkhipati. Ayañhi **ārambha**saddho kamme āpattiyaṁ kiriyāyaṁ vīriye hiṁsāya vikopaneti anekesu atthesu āgato.

---

1. Patiyāyatīti (Syā)   2. Saṁ 3. 97 piṭṭhe.   3. Dīpetuṁ (Sī, Syā)

"Yaṁkiñci dukkhaṁ sambhoti, sabbaṁ ārambhapaccayā.
Ārambhānaṁ nirodhena, natthi dukkhassa sambhavo"ti[1]—

Ettha hi kammaṁ "ārambho"ti āgataṁ. "Ārambhati ca vippaṭisārī ca hotī"ti[2] ettha āpatti. "Mahāyaññā mahārambhā, na te honti mahapphalā"ti[3] ettha yūpussāpanādikiriyā. "Ārambhatha nikkamatha, yuñjatha Buddhasāsane"ti[4] ettha viriyaṁ. "Samaṇaṁ Gotamaṁ uddissa pāṇaṁ ārabhantī"ti[5] ettha hiṁsā. "Bījagāmabhūtagāmasamārambhā paṭivirato hotī"ti[6] ettha chedanabhañjanādikaṁ vikopanaṁ. Idha pana vīriyameva adhippetaṁ, tenāha "vīriyārambhoti vīriyasaṅkhāto ārambho"ti. Vīriyañhi ārambhanakavasena "ārambho"ti vuccati. Idamassa sabhāvapadaṁ. Kosajjato nikkhamanavasena **nikkamo**[7]. Paraṁ paraṁ ṭhānaṁ akkamanavasena **parakkamo.** Uggantvā yamanavasena **uyyāmo.** Byāyamanavasena **vāyāmo.** Ussāhanavasena[8] **ussāho.** Adhimattussāhanavasena **ussoḷī**[9], thirabhāvaṭṭhena **thāmo.** Cittacetasikānaṁ dhāraṇavasena, avicchedato vā pavattanavasena kusalasantānaṁ dhāretīti **dhiti.**

Aparo nayo, **nikkamo** ceso kāmānaṁ panudanāya. **Parakkamo** ceso bandhanacchedāya, **uyyāmo** ceso oghanittharaṇāya, **vāyāmo** ceso pāraṅgamanaṭṭhena, **ussāho** ceso pubbaṅgamaṭṭhena, **ussoḷī** ceso adhimattaṭṭhena, **thāmo** ceso palughugghāṭanatāya, **dhiti** ceso avaṭṭhitikāritāyāti.

"Kāmaṁ taco ca nhāru ca, aṭṭhi ca avasissatū"ti[10] evaṁ pavattikāle asithilaparakkamanavasena **asathilaparakkamatā,** thiraparakkamo daḷhaparakkamoti attho. Yasmā panetaṁ vīriyaṁ kusalakammakaraṇaṭṭhāne chandaṁ na nikkhipati, dhuraṁ na nikkhipati, na otāreti na vissajjeti, anosakkitamānasataṁ āvahati, tasmā **anikkhittachandatā anikkhittadhuratā**ti vuttaṁ. Yathā pana tajjātike udakasambhinnaṭṭhāne dhuravāhagoṇaṁ gaṇhathāti

---

1. Khu 1. 394 piṭṭhe,
2. Aṁ 2. 146; Abhi 3. 173piṭṭhesu.
3. Aṁ 1. 351; Saṁ 1. 76 piṭṭhesu.
4. Saṁ 1. 158 piṭṭhe.
5. Ma 2. 32 piṭṭhe.
6. Dī 1. 5; Ma 1. 237 piṭṭhādīsu.
7. Nikkhammo (Sī)
8. Ussahanavasena (?)
9. Ussoḷhi (Sī)
10. Ma 2. 146; Saṁ 1. 266, 464; Aṁ 1. 52; Khu 7. 379; Khu 8. 297 piṭṭhesu.

vadanti, so jaṇṇunā bhūmiṁ uppīḷetvāpi dhuraṁ vahati, bhūmiyaṁ patituṁ na deti, evameva vīriyaṁ kusalakammakaraṇaṭṭhāne dhuraṁ ukkhipati paggaṇhāti, tasmā **dhurasampaggāho**ti vuttaṁ. Paggahalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti **vīriyindriyaṁ.** Kosajje na kampatīti **vīriyabalaṁ.** Yāthāvaniyyānikakusalavāyāmatāya **sammāvāyāmo.**

14. Satindriyaniddese saraṇakavasena[1] **sati.** Idaṁ satiyā sabhāvapadaṁ. Punappunaṁ saraṇato anussaraṇavasena **anussati.** Abhimukhaṁ gantvā viya saraṇato paṭisaraṇavasena **paṭissati.** Upasaggavasena vā vaḍḍhitamattametaṁ. Saraṇākāro **saraṇatā.** Yasmā pana "saraṇatā"ti tiṇṇaṁ saraṇānampi nāmaṁ, tasmā taṁ paṭisedhetuṁ puna satiggahaṇaṁ kataṁ. Satisaṅkhātā saraṇatāti ayañhettha attho. Sutapariyattassa dhāraṇabhāvato **dhāraṇatā.** Anupavisanasaṅkhātena ogāhanaṭṭhena apilāpanabhāvo **apilāpanatā.** Yathā hi lābukaṭāhādīni udake plavanti na anupavisanti, na tathā ārammaṇe sati, ārammaṇañhesā anupavisati, tasmā **apilāpanatā**ti vuttā. Cirakatacirabhāsitānaṁ asammussanabhāvato **asammussanatā.** Upaṭṭhānalakkhaṇe, jotanalakkhaṇe ca indaṭṭhaṁ kāretīti **indriyaṁ,** satisaṅkhātaṁ indriyaṁ **satindriyaṁ.** Pamāde na kampatīti **satibalaṁ.** Yāthāvasati niyyānikasati kusalasatīti **sammāsati.**

16. Paññindriyaniddese tassa tassa atthassa pākaṭakaraṇasaṅkhātena paññāpanaṭṭhena **paññā.** Tena tena vā aniccādinā pakārena dhamme jānātītipi **paññā.** Idamassā sabhāvapadaṁ. Pajānanākāro **pajānanā.** Aniccādīni vicinātīti **vicayo. Pavicayo**ti upasaggena padaṁ vaḍḍhitaṁ. Catusaccadhamme vicinātīti **dhammavicayo.** Aniccādīnaṁ sallakkhaṇavasena **sallakkhaṇā.** Sāyeva puna upasagganānattena **upalakkhaṇā paccupalakkaṇā**ti vuttā. Paṇḍitassa bhāvo **paṇḍiccaṁ.** Kusalassa bhāvo **kosallaṁ.** Nipuṇassa bhāvo **nepuññaṁ.** Aniccādīnaṁ vibhāvanavasena **vebhabyā.** Aniccādīnaṁ cintanakavasena **cintā.** Yassa vā uppajjati, taṁ aniccādīni cintāpetītipi **cintā.** Aniccādīni upaparikkhatīti **upaparikkhā. Bhūrī**ti

1. Saraṇavasena (Syā)

pathaviyā nāmaṁ, ayampi saṇhaṭṭhena, vitthaṭaṭṭhena ca bhūrī viyāti bhūrī. Tena vuttaṁ "bhūrī vuccati pathavī, tāya pathavīsamāya vitthaṭāya vipulāya paññāya samannāgatoti bhūripañño"ti[1]. Apica paññāya etaṁ adhivacanaṁ bhūrīti, bhūte atthe ramatītipi **bhūrī.** Asani viya siluccaye kilese medhati hiṁsatīti **medhā,** khippaṁ gahaṇadhāraṇaṭṭhena vā **medhā.** Yassa uppajjati, taṁ attahitapaṭipattiyaṁ, sampayuttadhamme ca yāthāvalakkhaṇapaṭivedhe parinetīti[2] **pariṇāyikā.** Aniccādivasena dhamme vipassatīti **vipassanā.** Sammā pakārehi aniccādīni jānātīti **sampajaññaṁ.** Uppathapaṭipanne sindhave vīthi-āropanatthaṁ patodo viya uppathe dhāvanakaṁ kūṭacittaṁ vīthi-āropanatthaṁ vijjhatīti patodo viya **patodo.** Dassanalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti **indriyaṁ.** Paññāsaṅkhātaṁ indriyaṁ **paññindriyaṁ.** Avijjāya na kampatīti **paññābalaṁ.** Kilesacchedanaṭṭhena paññāva satthaṁ **paññāsatthaṁ.** Accuggataṭṭhena paññāva pāsādo **paññāpāsādo.**

Ālokanaṭṭhena paññāva āloko **paññā-āloko.** Obhāsanaṭṭhena paññāva obhāso **paññā-obhāso.** Pajjotanaṭṭhena paññāva pajjoto **paññāpajjoto.** Paññavato hi ekapallaṅkena nisinnassa dasasahassilokadhātu ekālokā ekobhāsā ekapajjotā hoti, tenetaṁ vuttaṁ. Imesu pana tīsu padesu ekapadenapi etasmiṁ atthe siddhe yāni panetāni "cattārome bhikkhave ālokā. Katame cattāro? Candāloko sūriyāloko agyāloko paññāloko. Ime kho bhikkhave cattāro ālokā. Etadaggaṁ bhikkhave imesaṁ catunnaṁ ālokānaṁ yadidaṁ paññāloko". Tathā "cattārome bhikkhave obhāsā -pa-. Cattārome bhikkhave pajjotā"ti[3] sattānaṁ ajjhāsayavasena suttāni desitāni, tadanurūpeneva idhāpi desanā katā. Attho hi anekehi ākārehi vibhajjamāno suvibhatto hoti, aññathā ca añño bujjhati, aññathā ca aññoti.

Ratikaraṇaṭṭhena, pana ratidāyakaṭṭhena, ratijanakaṭṭhena, cittīkataṭṭhena, dullabhapātubhāvaṭṭhena, atulaṭṭhena, anomasattaparibhogaṭṭhena ca paññāva ratanaṁ **paññāratanaṁ.** Na tena sattā muyhanti, sayaṁ vā ārammaṇe na

---

1. Khu 7. 73 piṭṭhe.
2. Pariṇāmetīti (Ka)
3. Aṁ 1. 456-7 piṭṭhesu.
4. Ratikāraṇaṭṭhena (Syā)

muyhatīti **amoho. Dhammavicayapadaṁ** vuttatthameva. Kasmā panetaṁ puna vuttanti? Amohassa mohapaṭipakkhabhāvadīpanatthaṁ. Tenetaṁ dīpeti “yvāyaṁ amoho, so na kevalaṁ mohato añño dhammo, mohassa pana paṭipakkho dhammavicayasaṅkhāto amoho nāma idha adhippeto”ti. **Sammādiṭṭhī**ti yāthāvaniyyānikakusaladiṭṭhi.

19. Jīvitindriyaniddese **yo tesaṁ arūpīnaṁ dhammānaṁ āyū**ti tesaṁ sampayuttakānaṁ arūpadhammānaṁ yo āyāpanaṭṭhena āyu. Tasmiñhi sati arūpadhammā ayanti gacchanti pavattanti, tasmā **āyū**ti vuccati, idamassa sabhāvapadaṁ. Yasmā panete dhammā āyusmiṁ yeva sati tiṭṭhanti yapenti yāpenti iriyanti vattanti pālayanti, tasmā **ṭhitī**ti-ādīni vuttāni. Vacanattho panettha etāya tiṭṭhantīti **ṭhiti.** Yapentīti **yapanā.** Tathā **yāpanā.** Evaṁ bujjhantānaṁ pana vasena purimapade rassattaṁ kataṁ. Etāya iriyantīti **iriyanā.** Vattantīti **vattanā.** Pālayantīti **pālanā.** Jīvanti etenāti **jīvitaṁ.** Anupālanalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti **jīvitindriyaṁ.**

30. Hiribalaniddese **yaṁ tasmiṁ samaye**ti yena dhammena tasmiṁ samaye, liṅgavipallāsaṁ vā katvā “yo dhammo tasmiṁ samaye”tipi attho veditabbo. **Hiriyitabbenā**ti upayogatthe karaṇavacanaṁ, hiriyitabbayuttakaṁ kāyaduccaritādidhammaṁ hiriyati jigucchatīti attho. **Pāpakānan**ti lāmakānaṁ. **Akusalānaṁ dhammānan**ti akosallasambhūtānaṁ dhammānaṁ. **Samāpattiyā**ti idampi upayogatthe karaṇavacanaṁ, tesaṁ dhammānaṁ samāpattiṁ paṭilābhaṁ samaṅgībhāvaṁ hiriyati jigucchatīti attho.

31. Ottappabalaniddese **ottappitabbenā**ti hetvatthe karaṇavacanaṁ, ottappitabbayuttakena ottappassa hetubhūtena kāyaduccaritādinā, vuttappakārāya ca samāpattiyā ottappassa hetubhūtāya ottappati bhāyatīti attho.

32. Alobhaniddese alubbhanakavasena **alobho,**na lubbhatītipi **alobho,** idamassa sabhāvapadaṁ. **Alubbhanā**ti alubbhanākāro. Lobhasamaṅgī puggalo lubbhito nāma, na lubbhito

alubbhito, alubbhitassa bhāvo **alubbhitattaṁ.** Sārāgapaṭipakkhato[1] na sārāgoti **asārāgo. Asārajjanā**ti asārajjanākāro. Asārajjitassa bhāvo **asārajjitattaṁ.** Na abhijjhāyatīti **anabhijjhā. Alobho kusalamūlan**ti alobhasaṅkhātaṁ kusalamūlaṁ. Alobho hi kusalānaṁ dhammānaṁ mūlaṁ paccayaṭṭhenāti kusalamūlaṁ, kusalañca taṁ paccayaṭṭhena mūlañcātipi **kusalamūlaṁ.**

33. Adosaniddese adussanakavasena **adoso,** na dussatītipi **adoso,** idamassa sabhāvapadaṁ. **Adussanā**ti adussanākāro. Adussitassa bhāvo **adussitattaṁ.** Byāpādapaṭipakkhato na byāpādoti **abyāpādo.** Kodhadukkhapaṭipakkhato na byāpajjoti **abyāpajjo**[2]. Adosasaṅkhātaṁ kusalamūlaṁ **adoso kusalamūlaṁ,** taṁ vuttatthameva.

40-41. Kāyapassaddhiniddesādīsu yasmā **kāyo**ti tayo khandhā adhippetā, tasmā **vedanākkhandhassā**ti-ādi vuttaṁ. Passambhanti etāya te dhammā vigatadarathā bhavanti samassāsappattāti **passaddhi.** Dutiyapadaṁ upasaggavasena vaḍḍhitaṁ. **Passambhanā**ti passambhanākāro. Dutiyapadaṁ upasaggavasena vaḍḍhitaṁ. Passaddhisamaṅgitāya paṭippassambhitassa khandhattayassa bhāvo **paṭippassambhitattaṁ.** Sabbapadehipi tiṇṇaṁ khandhānaṁ kilesadarathapaṭippassaddhi eva kathitā, dutiyanayena viññāṇakkhandhassa darathapaṭippassaddhi kathitā.

42-43. **Lahutā**ti lahutākāro. **Lahupariṇāmatā**ti lahupariṇāmo etesaṁ dhammānanti lahupariṇāmā, tesaṁ bhāvo lahupariṇāmatā, sīghaṁ sīghaṁ parivattanasamatthatāti vuttaṁ hoti. **Adandhanatā**ti garubhāvapaṭikkhepavacanametaṁ, abhāriyatāti attho. **Avitthanatā**ti mānādikilesabhārassa abhāvena athaddhatā. Evaṁ paṭhamena tiṇṇaṁ khandhānaṁ lahutākāro kathito, dutiyena viññāṇakkhandhassa lahutākāro kathito.

44-45. **Mudutā**ti mudubhāvo. **Maddavatā**ti maddavaṁ vuccati siniddhaṁ maṭṭhaṁ, maddavassa bhāvo maddavatā. **Akakkhaḷatā**ti akakkhaḷabhāvo. **Akathinatā**ti akathinabhāvo. Idhāpi purimanayena tiṇṇaṁ khandhānaṁ, pacchimanayena viññāṇakkhandhassa mudutākārova kathito.

---

1. Sārāgapaṭikkhepato (Sī, Ka)   2. Abyāpajjho (Sī, Syā)

46-47. **Kammaññatā**ti kammani sādhutā, kusalakiriyāya viniyogakkhamatāti attho. Sesapadadvayaṁ byañjanavasena vaḍḍhitaṁ. Padadvayenāpi hi purimanayena tiṇṇaṁ khandhānaṁ, pacchimanayena viññāṇakkhandhassa kammaniyākārova kathito.

48-49. **Paguṇatā**ti paguṇabhāvo, anāturatā niggilānatāti attho. Sesapadadvayaṁ byañjanavasena vaḍḍhitaṁ. Idhāpi purimanayena tiṇṇaṁ khandhānaṁ, pacchimanayena viññāṇakkhandhassa niggilānākārova kathito.

50-51. **Ujukatā**ti ujukabhāvo, ujukenākārena pavattanatāti attho. Ujukassa khandhattayassa, viññāṇakkhandhassa ca bhāvo ujukatā. **Ajimhatā**ti gomuttavaṅkabhāvapaṭikkhepo. **Avaṅkatā**ti candalekhāvaṅkabhāvapaṭikkhepo. **Akuṭilatā**ti naṅgalakoṭivaṅkabhāvapaṭikkhepo.

Yo hi pāpaṁ katvāva "na karomī"ti bhāsati, so gantvā paccosakkanatāya **gomuttavaṅko** nāma hoti. Yo pāpaṁ karontova "bhāyāmahaṁ pāpassā"ti bhāsati, so yebhuyyena kuṭilatāya **candalekhāvaṅko** nāma hoti. Yo pāpaṁ karontova "ko pāpassa na bhāyeyyā"ti bhāsati, so nātikuṭilatāya **naṅgakoṭivaṅko** nāma hoti. Yassa vā tīṇipi kammadvārāni asuddhāni, so **gomuttavaṅko** nāma hoti. Yassa yāni kānici dve, so **candalekhāvaṅko** nāma. Yassa yaṁkiñci ekaṁ, so **naṅgalakoṭivaṅko**nāma.

Dīghabhāṇakā panāhu "ekacco bhikkhu sabbavaye ekavīsatiyā anesanāsu, chasu ca agocaresu carati, ayaṁ gomuttavaṅko nāma. Eko paṭhamavaye catupārisuddhisīlaṁ paripūreti, lajjī kukkuccako sikkhākāmo hoti, majjhimavayapacchimavayesu purimasadiso, ayaṁ candalekhāvaṅko nāma. Eko paṭhamavaye, majjhimavayepi catupārisuddhisīlaṁ pūreti, lajjī kukkuccako sikkhākāmo hoti, pacchimavaye purimasadiso, ayaṁ naṅgalakoṭivaṅko nāma.

Tassa kilesavasena evaṁ vaṅkassa puggalassa bhāvo jimhatā vaṅkatā kuṭilatāti vuccati. Tāsaṁ paṭikkhepavasena ajimhatādikā vuttā.

khandhādhiṭṭhānāva desanā katā, khandhānañhi etā ajimhatādikā, no puggalassāti. Evaṁ sabbehipi imehi padehi purimanayena tiṇṇaṁ khandhānaṁ, pacchimanayena viññāṇakkhandhassāti arūpīnaṁ dhammānaṁ nikkilesatāya ujutākārova kathitoti veditabbo.

Idāni yvāyaṁ "ye vā panā"ti appanāvāro vutto, tena dhammuddesavāre dassitānaṁ yevāpanakānaṁyeva saṅkhepato niddeso kathito hotīti.

Niddesavārakathā niṭṭhātā.

Ettāvatā pucchā samayaniddeso dhammuddeso appanāti uddesavāre catūhi paricchedehi, pucchā samayaniddeso dhammuddeso appanāti Niddesavāre catūhi paricchedehīti aṭṭhaparicchedapaṭimaṇḍito dhammavavatthānavāro niṭṭhitova hoti.

Koṭṭhāsavāra

58-120. Idāni **tasmiṁ kho pana samaye cattāro khandhā hontī**ti saṅgahavāro āraddho, so uddesaniddesapaṭiniddesānaṁ vasena tividho hoti. Tattha "tasmiṁ kho pana samaye cattāro khandhā"ti evamādiko uddeso, "katame tasmiṁ samaye cattāro khandhā"ti-ādiko niddeso, "katamo tasmiṁ samaye vedanākkhandho"ti-ādiko paṭiniddesoti veditabbo.

Tattha uddesavāre **"cattāro khandhā"**ti-ādayo tevīsati koṭṭhāsā honti. Tesaṁ evamattho veditabbo—yasmiṁ samaye kāmāvacaraṁ paṭhamaṁ mahākusalacittaṁ uppajjati, ye tasmiṁ samaye cittaṅgavasena uppannā ṭhapetvā yevāpanake Pāḷi-āruḷhā atirekapaṇṇāsadhammā, te sabbepi saṅgayhamānā rāsaṭṭhena cattārova khandhā honti, heṭṭhā vuttena āyatanaṭṭhena dve āyatanāni honti, sabhāvaṭṭhena suññataṭṭhena nissattaṭṭhena dveva dhātuyo honti, paccayasaṅkhātena āhāraṭṭhena tayovettha dhammā āhārā honti, avasesā no āhārā.

Kiṁ panete aññamaññaṁ vā[1] taṁsamuṭṭhānarūpassa vā paccayā na hontīti? No na honti, ime pana tathā ca honti aññathā cāti samānepi paccayatte atirekapaccayā honti, tasmā "āhārā"ti vuttā. Kathaṁ? Etesu hi phassāhāro yesaṁ dhammānaṁ avasesā cittacetasikā paccayā honti, tesañca paccayo hoti, tisso ca vedanā āharati. Manosañcetanāhāro tesañca paccayo hoti, tayo ca bhave āharati. Viññāṇāhāro tesañca paccayo hoti, paṭisandhināmarūppañca āharatīti. Nanu ca so vipākova, idaṁ pana kusalaviññāṇanti? Kiñcāpi kusalaviññāṇaṁ, taṁsarikkhatāya pana "viññāṇāhāro"tveva vuttaṁ. Upatthambhakaṭṭhena vā ime "tayo āhārā"ti vuttā. Ime hi sampayuttadhammānaṁ kabaḷīkārāhāro viya rūpakāyassa upatthambhakapaccayā honti. Teneva vuttaṁ "arūpino āhārā sampayuttakānaṁ dhammānaṁ, taṁ samuṭṭhānānañca rūpānaṁ āhārapaccayena paccayo"ti[2].

Aparo nayo—ajjhattikasantatiyā visesapaccayattā kabaḷīkārāhāro ca ime ca tayo dhammā "āhārā"ti vuttā. Visesapaccayo hi kabaḷīkārāhārabhakkhānaṁ sattānaṁ rūpakāyassa kabaḷīkāro āhāro. Nāmakāye vedanāya phasso, viññāṇassa manosañcetanā, nāmarūpassa viññāṇaṁ. Yathāha—

> "Seyyathāpi bhikkhave ayaṁ kāyo āhāraṭṭhitiko āhāraṁ paṭicca tiṭṭhati, anāhāro no tiṭṭhati"[3]. Tathā "phassapaccayā vedanā, saṅkhārapaccayā viññāṇaṁ, viññāṇapaccayā nāmarūpan"ti[4].

Adhipatiyaṭṭhena pana aṭṭheva dhammā indriyāni honti, na avasesā. Tena vuttaṁ **"aṭṭhindriyāni hontī"**ti. Upanijjhāyanaṭṭhena pañceva dhammā jhānaṅgāni honti. Tena vuttaṁ "**pañcaṅgikaṁ jhānaṁ hotī**"ti.

Niyyānaṭṭhena ca hetvaṭṭhena ca pañcava dhammā maggaṅgāni honti. Tena vuttaṁ **"pañcaṅgiko maggo hotī"**ti. Kiñcāpi hi aṭṭhaṅgiko ariyamaggo,

---

1. Aññamaññassa vā (Sī)
2. Abhi 8. 7 piṭṭhe Paṭṭhāne.
3. Saṁ 3. 58 piṭṭhe.
4. Saṁ 1. 243 piṭṭhe.

lokiyacitte pana ekakkhaṇe tisso viratiyo na labbhanti, tasmā "pañcaṅgiko"ti vutto. Nanu ca "yathāgatamaggoti kho bhikkhu ariyassetaṁ aṭṭhaṅgikassa maggassa adhivacanan"ti[1] imasmiṁ sutte yatheva lokuttaramaggo aṭṭhaṅgiko, pubbabhāgavipassanāmaggopi tatheva "aṭṭhaṅgiko"ti yathāgatavacanena imassatthassa dīpitattā lokiyamaggenāpi aṭṭhaṅgikena bhavitabbanti? Na bhavitabbaṁ. Ayañhi suttantikadesanā nāma pariyāyadesanā. Tenāha "pubbeva kho panassa kāyakammaṁ vacīkammaṁ ājīvo suparisuddho hotī"ti[2]. Ayaṁ pana nippariyāyadesanā. Lokiyacittasmiñhi tisso viratiyo ekakkhaṇe na labbhanti, tasmā pañcaṅgikova vuttoti.

Akampiyaṭṭhena pana satteva dhammā balāni honti, mūlaṭṭhena tayova dhammā hetū, phusanaṭṭhena ekova dhammo phasso, vedayitaṭṭhena ekova dhammā vedanā, sañjānanaṭṭhena ekova dhammo saññā, cetayanaṭṭhena[3] ekova dhammo cetanā, cittavicittaṭṭhena ekova dhammo cittaṁ, rāsaṭṭhena ceva vedayitaṭṭhena ca ekova dhammo vedanākkhandho, rāsaṭṭhena ca sañjānanaṭṭhena ca ekova dhammo saññākkhandho, rāsaṭṭhena ca abhisaṅkharaṇaṭṭhena ca ekova dhammo saṅkhārakkhandho, rāsaṭṭhena ca cittavicittaṭṭhena ca ekova dhammo viññāṇakkhandho, vijānanaṭṭhena ceva heṭṭhā vutta-āyatanaṭṭhena ca ekameva manāyatanaṁ, vijānanaṭṭhena ca adhipatiyaṭṭhena ca ekameva manindriyaṁ, vijānanaṭṭhena ca sabhāvasuññatanissattaṭṭhena ca ekova dhammo manoviññāṇadhātu nāma hoti, na avasesā. Ṭhapetvā pana cittaṁ yathāvuttena atthena avasesā sabbepi dhammā ekaṁ dhammāyatanameva ekā ca dhammadhātuyeva hotīti.

"Ye vā pana tasmiṁ samaye"ti iminā pana appanāvārena idhāpi heṭṭhā vuttā yevāpanakāva saṅgahitā. Yathā ca idha, evaṁ sabbattha. Ito parañhi ettakampi na vicārayissāma, niddesapaṭiniddesavāresu heṭṭhā vuttanayeneva attho veditabboti.

Saṅgahavāro niṭṭhito.

Koṭṭhāsavārotipi etasseva nāmaṁ.

---

1. Saṁ 2. 399 piṭṭhe. 2. Ma 3. 337 piṭṭhe. 3. Sañcetanaṭṭhena (Sī, Syā)

Suññatavāra

121-145. Idāni **tasmiṁ kho pana samaye dhammā hontī**ti suññatavāro āraddho, so uddesaniddesavasena dvidhā vavatthito. Tattha uddesavāre "dhammā hontī"ti iminā saddhiṁ catuvīsati koṭṭhāsā honti, sabbakoṭṭhāsesu ca "cattāro dve tayo"ti gaṇanaparicchedo na vuttho. Kasmā? Saṅgahavāre paricchinnattā. Tattha paricchinnadhammāyeva hi idhāpi vuttā, na hettha satto vā bhāvo vā attā vā upalabbhati, dhammāva ete dhammamattā asārā apariṇāyakāti imissā suññatāya dīpanatthaṁ vuttā, tasmā evamettha attho veditabbo—yasmiṁ samaye kāmāvacaraṁ paṭhamaṁ mahākusalacittaṁ uppajjati, tasmiṁ samaye cittaṅgavasena uppannā atirekapaṇṇāsadhammā sabhāvaṭṭhena dhammā eva honti, na añño koci satto vā bhāvo vā poso vā puggalo vā hotīti. Tathā rāsaṭṭhena khandhāva hontīti. Evaṁ purimanayeneva sabbapadesu atthayojanā veditabbā. Yasmā pana jhānato aññaṁ jhānaṅgaṁ maggato vā aññaṁ maggaṅgaṁ natthi, tasmā idha **"jhānaṁ hoti, maggo hoti"**icceva vuttaṁ. Upanijjhāyanaṭṭhena hi **jhānam**eva, hetvaṭṭhena **maggova** hoti, na añño koci satto vā bhāvo vāti. Evaṁ sabbapadesu atthayojanā kātabbā. Niddesavāro uttānatthoyevāti.

Suññatavāro niṭṭhito.

Niṭṭhitā ca tīhi mahāvārehi maṇḍetvā niddiṭṭhassa

Paṭhamacittassa atthavaṇṇanā.

Dutiyacitta

146. Idāni dutiyacittādīni dassetuṁ **"katame dhammā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tesu sabbesupi paṭhamacitte vuttanayeneva tayo tayo mahāvārā veditabbā. Na kevalañca mahāvārā eva, paṭhamacitte vuttasadisānaṁ sabbapadānaṁ atthopi vuttanayeneva veditabbo. Ito parampi apubbapadavaṇṇanaṁyeva karissāma. Imasmiṁ tāva dutiyacittaniddese **"sasaṅkhārenā"**ti idameva apubbaṁ, tassattho saha saṅkhārenāti **sasaṅkhāro,** tena

sasaṅkhārena sappayogena sa-upāyena paccayagaṇenāti attho. Yena hi ārammaṇādinā paccayagaṇena paṭhamaṁ mahācittaṁ uppajjati, teneva sappayogena sa-upāyena idaṁ uppajjati.

Tassevaṁ uppatti veditabbā—idhekacco bhikkhu vihārapaccante vasamāno cetiyaṅgaṇasammajjanavelāya vā therupaṭṭhānavelāya vā sampattāya, dhammasavanadivase vā sampatte "mayhaṁ gantvā paccāgacchato atidūraṁ bhavissati, na gamissāmī"ti cintetvā puna cinteti "bhikkhussa nāma cetiyaṅgaṇaṁ vā therupaṭṭhānaṁ vā dhammasavanaṁ vā agantuṁ asāruppaṁ, gamissāmī"ti gacchati. Tassevaṁ attano payogena vā parena vā vattādīnaṁ akaraṇe ca ādīnavaṁ, karaṇe ca ānisaṁsaṁ dassetvā ovadiyamānassa, niggahavaseneva vā "ehi idaṁ karohī"ti kāriyamānassa uppannaṁ kusalacittaṁ sasaṅkhārena paccayagaṇena uppannaṁ nāma hotīti.

Dutiyacittaṁ niṭṭhitaṁ.

Tatiyacitta

147-148. Tatiye ñāṇena vippayuttanti **ñāṇavippayuttaṁ.** Idampi hi ārammaṇe haṭṭhapahaṭṭhaṁ hoti, paricchindakañāṇaṁ panettha na hoti. Tasmā idaṁ daharakumārakānaṁ bhikkhuṁ disvā "ayaṁ thero mayhan"ti vandanakāle, teneva nayena cetiyavandanadhammasavanakālādīsu ca uppajjatīti veditabbaṁ. Pāḷiyaṁ panettha sattasu ṭhānesu paññā parihāyati, sesaṁ pākatikamevāti.

Tatiyacittaṁ.

Catutthacitta

149. Catutthacittepi eseva nayo. Idaṁ pana **"sasaṅkhārenā"**ti vacanato yadā mātāpitaro daharakumārake sīse gahetvā cetiyādīni vandāpenti. Te ca anatthikā samānāpi haṭṭhapahaṭṭhāva vandanti, evarūpe kāle labbhatīti veditabbaṁ.

Catutthacittaṁ.

Pañcamacitta

150. Pañcame **upekkhāsahagatan**ti upekkhāvedanāya sampayuttaṁ, idañhi ārammaṇe majjhattaṁ hoti, paricchindakañāṇaṁ panettha hotiyeva. Pāḷiyaṁ panettha jhānacatukke "upekkhā hotī"ti, indriyaṭṭhake "upekkhindriyaṁ hotī"ti vatvā sabbesampi vedanādipadānaṁ niddese sātāsātasukhadukkhapaṭikkhepavasena desanaṁ katvā adukkhamasukhavedanā kathitā, tassā majjhattalakkhaṇe indattakaraṇavasena[1] upekkhindriyabhāvo veditabbo. Padapaṭipāṭiyā ca ekasmiṁ ṭhāne pīti parihīnā, tasmā cittaṅgavasena Pāḷi-āruḷhā pañcapaṇṇāseva dhammā honti. Tesaṁ vasena sabbakoṭṭhāsesu, sabbavāresu ca vinicchayo veditabbo.

Pañcamacittaṁ.

Chaṭṭhacittādi

156-9. Chaṭṭhasattama-aṭṭhamāni dutiyatatiyacatutthesu vuttanayeneva veditabbāni. Kevalañhi imesu vedanāparivattanañceva pītiparihānañca hoti, sesaṁ saddhiṁ uppattinayena tādisameva. Karuṇāmuditā parikammakālepi hi imesaṁ uppatti **Mahā-aṭṭhakathāyaṁ** anuññātā eva. Imāni aṭṭha kāmāvacarakusalacittāni nāma.

Puññakiriyavatthādikathā

Tāni sabbānipi dasahi puññakiriyavatthūhi dīpetabbāni. Kathaṁ? Dānamayaṁ puññakiriyavatthu, sīlamayaṁ, bhāvanāmayaṁ, apacitisahagataṁ, veyyāvaccasahagataṁ, pattānuppadānaṁ, abbhanumodanaṁ, desanāmayaṁ, savanamayaṁ, diṭṭhijukammaṁ puññakiriyavatthūti imāni dasa puññakiriyavatthūni nāma. Tattha dānameva **dānamayaṁ,** puññakiriyā ca sā tesaṁ tesaṁ ānisaṁsānaṁ vatthu cāti **puññakiriyavatthu.** Sesesupi eseva nayo.

Tattha cīvarādīsu catūsu paccayesu, rūpādīsu vā chasu ārammaṇesu, annādīsu vā dasasu dānavatthūsu taṁ taṁ dentassa tesaṁ tesaṁ uppādanato

---

1. Indaṭṭhakāraṇavasena (Sī)

paṭṭhāya pubbabhāge, pariccāgakāle, pacchā somanassacittena anussaraṇakāle[1] cāti tīsu kālesu pavattā cetanā **dānamayaṁ** puññakiriyavatthu nāma.

Pañcasīlaṁ aṭṭhasīlaṁ dasasīlaṁ samādiyantassa, "pabbajissāmī"ti vihāraṁ gacchantassa, pabbajantassa, manorathaṁ matthakaṁ pāpetvā "pabbajito vatamhi sādhu sādhū"ti āvajjentassa[2], pātimokkhaṁ saṁvarantassa, cīvarādayo paccaye paccavekkhantassa, āpāthagatesu rūpādīsu cakkhudvārādīni saṁvarantassa, ājīvaṁ sodhentassa ca pavattā cetanā **sīlamayaṁ** puññakiriyavatthu nāma.

Paṭisambhidāyaṁ[3] vuttena vipassanāmaggena cakkhuṁ aniccato dukkhato anattato bhāventassa -pa- manaṁ. Rūpe -pa- dhamme. Cakkhuviññāṇaṁ -pa- manoviññāṇaṁ. Cakkhusamphassaṁ -pa- manosamphassaṁ. Cakkhusamphassajaṁ vedanaṁ -pa- manosamphassajaṁ vedanaṁ -pa- rūpasaññaṁ -pa- jarāmaraṇaṁ aniccato dukkhato anattato bhāventassa pavattā cetanā, aṭṭhatiṁsāya vā ārammaṇesu appanaṁ appattā sabbāpi cetanā **bhāvanāmayaṁ** puññakiriyavatthu nāma.

Mahallakaṁ pana disvā paccuggamana patta cīvarapaṭiggahaṇa abhivādana maggasampadānādivasena **apacitisahagataṁ** veditabbaṁ.

Vuḍḍhatarānaṁ vattappaṭipatti[4] karaṇavasena, gāmaṁ piṇḍāya paviṭṭhaṁ bhikkhuṁ disvā pattaṁ gahetvā gāme bhikkhaṁ samādapetvā upasaṁharaṇavasena, "gaccha, bhikkhūnaṁ pattaṁ āharā"ti sutvā vegena gantvā pattāharaṇādivasena ca kāyaveyyāvaṭikakāle **veyyāvaccasahagataṁ** veditabbaṁ.

Dānaṁ datvā, gandhādīhi pūjaṁ katvā "asukassa nāma patti hotū"ti vā "sabbasattānaṁ hotū"ti vā pattiṁ dadato **pattānuppadānaṁ** veditabbaṁ. Kiṁ panevaṁ pattiṁ dadato puññakkhayo hotīti? Na hoti. Yathā pana ekaṁ dīpaṁ jāletvā tato dīpasahassaṁ jālentassa paṭhamadīpo khīṇoti na vattabbo, purimālokena pana saddhiṁ pacchimāloko ekato hutvā atimahā hoti, evameva pattiṁ dadato parihāni nāma natthi, vuḍḍhiyeva pana hotīti * veditabbo.

---

1. Anussaraṇe (Syā, Ka)
2. Āvajjantassa (Ka)
3. Khu 9. 411 piṭṭhe.
4. Vattapaṭivatta (Sī, Syā)

* Khu 11. 284 piṭṭhe Milindapañhepi passitabbaṁ.

Parehi dinnāya pattiyā vā aññāya vā puññakiriyāya “sādhu sādhū”ti anumodanavasena **abbhanumodanaṁ** veditabbaṁ.

Eko “evaṁ maṁ ‘dhammakathiko’ti jānissantī”ti icchāya ṭhatvā lābhagaruko hutvā deseti, taṁ na mahapphalaṁ. Eko attano paguṇaṁ dhammaṁ apaccāsīsamāno vimuttāyatanasīsena paresaṁ deseti, idaṁ **desanāmayaṁ** puññakiriyavatthu nāma.

Eko suṇanto “iti maṁ ‘saddho’ti jānissantī”ti suṇāti, taṁ na mahapphalaṁ. Eko “evaṁ me mahapphalaṁ bhavissatī”ti hitapharaṇena muducittena dhammaṁ suṇāti, idaṁ **savanamayaṁ** puññakiriyavatthu nāma.

Diṭṭhiṁ ujuṁ karontassa **diṭṭhijukamma** puññakiriyavatthu nāma. Dīghabhāṇakā panāhu “diṭṭhijukammaṁ[1] sabbesaṁ niyamalakkhaṇaṁ. Yaṁkiñci puññaṁ karontassa hi diṭṭhiyā ujukabhāveneva mahapphalaṁ hotī”ti.

Etesu pana puññakiriyavatthūsu dānamayaṁ tāva “dānaṁ dassāmī”ti cintentassa uppajjati, dānaṁ dadato uppajjati, “dinnaṁ me”ti paccavekkhantassa uppajjati. Evaṁ pubbacetanaṁ muñcanacetanaṁ[2] aparacetananti tissopi cetanā ekato katvā dānamayaṁ puññakiriyavatthu nāma hoti. Sīlamayampi “sīlaṁ pūressāmī”ti cintentassa uppajjati, sīlapūraṇakāle uppajjati, “pūritaṁ me”ti paccavekkhantassa uppajjati. Tā sabbāpi ekato katvā sīlamayaṁ puññakiriyavatthu nāma hoti -pa-. Diṭṭhijukammampi “diṭṭhiṁ ujukaṁ karissāmī”ti cintentassa uppajjati, diṭṭhiṁ ujuṁ karontassa uppajjati, “diṭṭhi me ujukā katā”ti paccavekkhantassa uppajjati. Tā sabbāpi ekato katvā diṭṭhijukammaṁ puññakiriyavatthu nāma hoti.

Sutte pana tīṇiyeva puññakiriyavatthūni āgatāni. Tesu itaresampi saṅgaho veditabbo. Apacitiveyyāvaccāni hi sīlamaye saṅgahaṁ gacchanti. Pattānuppadāna-abbhanumodanāni dānamaye, desanāsavanadiṭṭhijukammāni bhāvanāmaye. Ye pana “diṭṭhijukammaṁ sabbesaṁ niyamalakkhaṇan”ti vadanti, tesaṁ taṁ tīsupi saṅgahaṁ gacchati. Evametāni saṅkhepato tīṇi hutvā vitthārato dasa honti.

---

1. Diṭṭhujukammaṁ (Syā), diṭṭhijukataṁ (Ka) 2. Muñcacetanaṁ (Ka)

Tesu “dānaṁ dassāmī”ti cintento aṭṭhannaṁ kāmāvacarakusalacittānaṁ aññatareneva cinteti, dadamānopi tesaṁyeva aññatarena deti, “dānaṁ me dinnan”ti paccavekkhantopi tesaṁyeva aññatarena paccavekkhati. “Sīlaṁ pūressāmī”ti cintentopi tesaṁyeva aññatarena cinteti, sīlaṁ pūrentopi tesaṁyeva aññatarena pūreti, “sīlaṁ me pūritan”ti paccavekkhantopi tesaṁyeva aññatarena paccavekkhati. “Bhāvanaṁ bhāvessāmī”ti cintentopi tesaṁyeva aññatarena cinteti, bhāventopi tesaṁyeva aññatarena bhāveti, “bhāvanā me bhāvitā”ti paccavekkhantopi tesaṁyeva aññatarena paccavekkhati.

“Jeṭṭhāpacitikammaṁ karissāmī”ti cintentopi tesaṁyeva aññatarena cinteti, karontopi tesaṁyeva aññatarena karoti, “kataṁ me”ti paccavekkhantopi tesaṁyeva aññatarena paccavekkhati. “Kāyaveyyāvaṭikakammaṁ karissāmī”ti cintentopi, karontopi, “kataṁ me”ti paccavekkhantopi tesaṁyeva aññatarena paccavekkhati. “Pattiṁ dassāmī”ti cintentopi, dadantopi, “dinnaṁ me”ti paccavekkhantopi. “Pattiṁ vā sesakusalaṁ vā anumodissāmī”ti cintentopi tesaṁyeva aññatarena cinteti, anumodantopi tesaṁyeva aññatarena anumodati, “anumoditaṁ me”ti paccavekkhantopi tesaṁyeva aññatarena paccavekkhati. “Dhammaṁ desessāmī”ti cintentopi tesaṁyeva aññatarena cinteti, desentopi tesaṁyeva aññatarena deseti, “desito me”ti paccavekkhantopi tesaṁyeva aññatarena paccavekkhati. “Dhammaṁ sossāmī”ti cintentopi tesaṁyeva aññatarena cinteti, suṇantopi tesaṁyeva aññatarena suṇāti. “Suto me”ti paccavekkhantopi tesaṁyeva aññatarena suṇāti. “Suto me”ti paccavekkhantopi tesaṁyeva aññatarena paccavekkhati, “diṭṭhiṁ ujukaṁ karissāmī”ti cintentopi tesaṁyeva aññatarena cinteti, ujuṁ karonto pana catunnaṁ ñāṇasampayuttānaṁ aññatarena karoti. “Diṭṭhi me ujukā katā”ti paccavekkhanto aṭṭhannaṁ aññatarena paccavekkhati.

Imasmiṁ ṭhāne cattāri anantāni nāma gahitāni. Cattāri hi **anantāni** ākāso ananto, cakkavāḷāni anantāni, sattanikāyo ananto,

Buddhaññāṇaṁ anantaṁ. Ākāsassa hi puratthimāya disāya vā pacchimuttaradakkhiṇāsu vā "ettakāni vā yojanasatāni, ettakāni vā yojanasahassānī"ti paricchedo natthi. Sinerumattampi ayokūṭaṁ pathaviṁ dvidhā katvā heṭṭhā khittaṁ bhassetheva[1]. No patiṭṭhaṁ[2] labhetha. Evaṁ **ākāsaṁ** anantaṁ nāma.

Cakkavāḷānampi satehi vā sahassehi vā paricchedo natthi. Sacepi hi akaniṭṭhabhavane nibbattā daḷhadhammadhanuggahassa[3] lahukena sarena[4] tiriyaṁ tālacchāyaṁ atikkamanamattena kālena cakkavāḷasatasahassaṁ atikkamanasamatthena javena samannāgatā cattāro mahābrahmāno "cakkavāḷapariyantaṁ passissāmā"ti tena javena dhāveyyuṁ, cakkavāḷapariyantaṁ adisvāva parinibbāyeyyuṁ. Evaṁ **cakkavāḷāni** anantāni nāma.

Ettakesu pana cakkavāḷesu udakaṭṭhaka thalaṭṭhakasattānaṁ pamāṇaṁ natthi. Evaṁ **sattanikāyo** ananto nāma. Tatopi **Buddhañāṇaṁ** anantameva.

Evaṁ aparimāṇesu cakkavāḷesu aparimāṇānaṁ sattānaṁ kāmāvacarasomanassasahagatañāṇasampayutta-asaṅkhārikakusalacittāni ekassa bahūni uppajjanti, bahūnampi bahūni uppajjanti. Tāni sabbānipi kāmāvacaraṭṭhena somanassasahagataṭṭhena ñāṇasampayuttaṭṭhena asaṅkhārikaṭṭhena ekattaṁ gacchanti, ekameva somanassasahagataṁ tihetukaṁ asaṅkhārikaṁ mahācittaṁ hoti, tathā sasaṅkhārikaṁ mahācittaṁ -pa- tathā upekkhāsahagataṁ ñāṇavippayuttaṁ dvihetukaṁ sasaṅkhārikacittanti evaṁ sabbānipi aparimāṇesu cakkavāḷesu aparimāṇānaṁ sattānaṁ uppajjamānāni kāmāvacarakusalacittāni Sammāsambuddho mahātulāya tulayamāno viya tumbe pakkhipitvā minamāno viya sabbaññutaññāṇena paricchinditvā "aṭṭhevetānī"ti sarikkhaṭṭhena aṭṭheva koṭṭhāse katvā dassesi.

Puna imasmiṁ ṭhāne chabbidhena **puññāyūhanaṁ** nāma gahitaṁ. Puññañhi atthi sayaṁkāraṁ, atthi paraṁkāraṁ, atthi sāhatthikaṁ, atthi āṇattikaṁ, atthi sampajānakataṁ, atthi asampajānakatanti.

Tattha attano dhammatāya kataṁ **sayaṁkāraṁ** nāma. Paraṁ karontaṁ disvā kataṁ **paraṁkāraṁ** nāma. Sahatthena kataṁ **sāhatthikaṁ** nāma. Āṇāpetvā

1. Bhassateva (Ka) 2. No patiṭṭhitaṁ (Ka)
3. Daḷhathāmadhanuggahassa (Syā, Ka) Saṁ 1. 61, 456; Aṁ 1. 357 piṭṭhesu passitabbaṁ.
4. Asanena (Sī)

kāritaṁ **āṇattikaṁ** nāma. Kammañca phalañca saddahitvā kataṁ **sampajānakataṁ** nāma. Kammampi phalampi ajānitvā kataṁ **asampajānakataṁ** nāma. Tesu sayaṁkāraṁ karontopi imesaṁ aṭṭhannaṁ kusalacittānaṁ aññatareneva karoti, paraṁkāraṁ karontopi sahatthena karontopi āṇāpetvā karontopi imesaṁ aṭṭhannaṁ kusalacittānaṁ aññatareneva karoti, sampajānakaraṇaṁ pana catūhi ñāṇasampayuttehi hoti, asampajānakaraṇaṁ catūhi ñāṇavippayuttehi.

Aparāpi imasmiṁ ṭhāne catasso **dakkhiṇāvisuddhiyo** gahitā paccayānaṁ dhammikatā, cetanāmahattaṁ, vatthusampatti, guṇātirekatāti. Tattha dhammena samena uppannā paccayā **dhammikā** nāma, saddahitvā okappetvā dadato pana **cetanāmahattaṁ** nāma hoti, khīṇāsavabhāvo **vatthusampatti** nāma, khīṇāsavasseva nirodhā vuṭṭhitabhāvo **guṇātirekatā** nāma. Imāni cattāri samodhānetvā dātuṁ sakkontassa kāmāvacaraṁ kusalaṁ imasmiṁyeva attabhāve vipākaṁ deti, puṇṇakaseṭṭhi[1] kākavaliya[2]sumanamālākārādīnaṁ[3] viya.

Saṅkhepato panetaṁ sabbampi kāmāvacarakusalacittaṁ cittanti karitvā cittavicittaṭṭhena[4] ekameva hoti. Vedanāvasena somanassasahagataṁ upekkhāsahagatanti duvidhaṁ hoti, ñāṇavibhattidesanāvasena catubbidhaṁ hoti, somanassasahagataṁ ñāṇasampayuttaṁ asaṅkhārikaṁ mahācittaṁ hi upekkhāsahagataṁ ñāṇasampayuttaṁ asaṅkhārikaṁ mahācittañca ñāṇasampayuttaṭṭhena, asaṅkhārikaṭṭhena ca ekameva hoti. Tathā ñāṇasampayuttaṁ sasaṅkhārikaṁ, ñāṇavippayuttaṁ asaṅkhārikaṁ, ñāṇavippayuttaṁ sasaṅkhārikañcāti. Evaṁ ñāṇavibhattidesanāvasena catubbidhe panetasmiṁ asaṅkhārasasaṅkhāravibhattito cattāri asaṅkhārikāni, cattāri sasaṅkhārikānīti aṭṭheva kusalacittāni honti. Tāni yāthāvato ñatvā Bhagavā Sabbaññū gaṇīvaro Muniseṭṭho ācikkhati deseti paññapeti paṭṭhapeti vivarati vibhajati uttānīkarotīti.

Aṭṭhasāliniyā Dhammasaṅgahaṭṭhakathāya

kāmāvacarakusalaniddeso samatto.

---

1. Dhammapada-Ṭṭha 2. 206 piṭṭhe.
2. ...kālavaliya (Syā), ...kāḷavalliya (Ka), Ma-Ṭṭha 4. 4 piṭṭhepi.
3. Dhammapada-Ṭṭha 1. 306 piṭṭhe.
4. Cittaṭṭhena (Ka)

Rūpāvacarakusalavaṇṇanā

Catukkanaya paṭhamajhāna

160. Idāni rūpāvacarakusalaṁ dassetuṁ "k**atame dhammā kusalā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha **rūpūpapattiyā maggaṁ bhāvetī**ti **rūpaṁ** vuccati rūpabhavo. **Upapattī**ti nibbatti jāti sañjāti. **Maggo**ti upāyo. Vacanattho panettha taṁ upapattiṁ maggati gavesati janeti nipphādetīti **maggo.** Idaṁ vuttaṁ hoti "yena maggena rūpabhave upapatti hoti nibbatti jāti sañjāti, taṁ maggaṁ bhāvetī"ti. Kiṁ panetena niyamato rūpabhave upapatti hotīti? Na hoti. "Samādhiṁ bhikkhave bhāvetha, samāhito yathābhūtaṁ pajānāti passatī"ti[1] evaṁ vuttena hi nibbedhabhāgiyena rūpabhavātikkamopi hoti, rūpūpapattiyā pana ito añño maggo nāma natthi. Tena vuttaṁ "rūpūpapattiyā maggaṁ bhāvetī"ti. Atthato cāyaṁ maggo nāma cetanāpi hoti cetanāya sampayuttadhammāpi tadubhayampi. "Nirayañcāhaṁ Sāriputtta pajānāmi, nirayagāmiñca maggan"ti[2] hi ettha cetanā maggo nāma.

> "Saddhā hiriyaṁ kusalañca dānaṁ, dhammā ete sappurisānuyātā.
> Etaṁ hi maggaṁ diviyaṁ vadanti, etena hi gacchati devalokan"ti[3]

Ettha cetanāsampayuttadhammā maggo nāma. "Ayaṁ bhikkhave maggo, ayaṁ paṭipadā"ti Saṅkhārupapattisuttādīsu[4] cetanāpi cetanāsampayuttadhammāpi maggo nāma. Imasmiṁ pana ṭhāne "jhānan"ti vacanato cetanāsampayuttā adhippetā. Yasmā pana jhānacetanā paṭisandhiṁ ākaḍḍhati, tasmā cetanāpi cetanāsampayuttadhammāpi vaṭṭantiyeva.

Bhāvetīti janeti uppādeti vaḍḍheti. Ayaṁ tāva idha bhāvanāya attho. Aññattha pana upasaggavasena sambhāvanā paribhāvanā vibhāvanāti evaṁ aññathāpi attho hoti. Tattha "idhudāyi mama sāvakā adhisīle sambhāventi 'sīlavā samaṇo Gotamo paramena sīlakkhandhena

---

1. Saṁ 2. 12, 302; Saṁ 3. 363; Khu 10. 50; Khu 10. 50; Khu 11. 38 piṭṭhesu.
2. Ma 1. 106 piṭṭhe. 3. Aṁ 3. 68 piṭṭhe. 4. Ma 3. 140-141 piṭṭhādīsu.

samannāgato'ti"[1] ayaṁ sambhāvanā nāma, okappanāti attho. "Sīlaparibhāvito samādhi mahapphalo hoti mahānisaṁso, samādhiparibhāvitā paññā mahapphalā hoti mahānisaṁsā, paññāparibhāvitaṁ cittaṁ sammadeva āsavehi vimuccatī"ti[2] ayaṁ paribhāvanā nāma, vāsanāti attho. "Iṅgha rūpaṁ vibhāvehi, vedanaṁ, saññaṁ, saṅkhāre, viññāṇaṁ vibhāvehī"ti ayaṁ vibhāvanā nāma, antaradhāpanāti attho. "Puna caparaṁ udāyi akkhātā mayā sāvakānaṁ paṭipadā, yathāpaṭipannā me sāvakā cattāro satipaṭṭhāne bhāventī"ti[3] ayaṁ pana uppādanavaḍḍhanaṭṭhena bhāvanā nāma. Imasmimpi ṭhāne ayameva adhippetā. Tena vuttaṁ "bhāvetīti janeti uppādeti vaḍḍhetī"ti.

Kasmā panettha yathā kāmāvacarakusalaniddese dhammapubbaṅgamā desanā katā, tathā akatvā puggalapubbaṅgamā katāti? Paṭipadāya sādhetabbato. Idañhi catūsu paṭipadāsu aññatarāya sādhetabbaṁ, na kāmāvacaraṁ viya vinā paṭipadāya uppajjati, paṭipadā ca nāmesā paṭipannake sati hotīti etamatthaṁ dassetuṁ puggalapubbaṅgamaṁ desanaṁ karonto "rūpūpapattiyā maggaṁ bhāvetī"ti āha.

Vivicceva kāmehīti kāmehi viviccitvā vinā hutvā apakkamitvā[4]. Yo panāyamettha evakāro, so niyamatthoti veditabbo. Yasmā ca niyamattho, tasmā tasmiṁ paṭhamaṁ jhānaṁ upasampajja viharaṇasamaye avijjamānānampi kāmānaṁ tassa paṭhamajjhānassa paṭipakkhabhāvaṁ, kāmapariccāgeneva cassa adhigamaṁ dīpeti. Kathaṁ? "Vivicceva kāmehī"ti evaṁ hi niyame kariyamāne idaṁ paññāyati, nūnimassa[5] kāmā paṭipakkhabhūtā, yesu sati idaṁ na pavattati andhakāre sati padīpobhāso[6] viya, tesaṁ pariccāgeneva cassa adhigamo hoti orimatīrapariccāgena pārimatīrasseva. Tasmā niyamaṁ karotīti.

Tattha siyā "kasmā panesa pubbapadeyeva vutto, na uttarapade, kiṁ akusalehi dhammehi aviviccāpi jhānaṁ upasampajja vihareyyā"ti. Na kho panetaṁ evaṁ daṭṭhabbaṁ. Taṁnissaraṇato hi pubbapade esa vutto.

---

1. Ma 2. 201 piṭṭhe.
2. Dī 2. 102 piṭṭhādīsu.
3. Ma 2. 203 piṭṭhe.
4. Apasakketvā (Vi-Ṭṭha 1. 112 piṭṭhe.)
5. Nanvimassa (Ka)
6. Padīpo (Vi-Ṭṭha 1. 112 piṭṭhe.)

kāmadhātusamatikkamanato, hi kāmarāgapaṭipakkhato ca idaṁ jhānaṁ kāmānameva nissaraṇaṁ. Yathāha "kāmānametaṁ nissaraṇaṁ yadidaṁ nekkhamman"ti[1]. Uttarapadepi pana yathā "idheva bhikkhave samaṇo[2]. Idha dutiyo samaṇo"ti[3] ettha evakāro ānetvā vuccati, evaṁ vattabbo. Na hi sakkā ito aññehipi nīvaraṇasaṅkhātehi akusalehi dhammehi avivicca jhānaṁ upasampajja viharituṁ. Tasmā vivicceva kāmehi, vivicceva akusalehi dhammehīti evaṁ padadvayepi esa daṭṭhabbo. Padadvayepi ca kiñcāpi "viviccā"ti iminā sādhāraṇavacanena tadaṅgavivekādayo, kāyavivekādayo ca sabbepi vivekā saṅgahaṁ gacchanti, tathāpi kāyaviveko cittaviveko vikkhambhavivekoti tayo eva idha daṭṭhabbā.

"Kāmehī"ti iminā pana padena ye ca **niddese** "katame vatthukāmā manāpiyā rūpā"ti-ādinā[4] nayena vatthukāmā vuttā, ye ca tattheva Vibhaṅge ca "chando kāmo, rāgo kāmo, chandarāgo kāmo, saṅkappo kāmo, rāgo kāmo, saṅkapparāgo kāmo, ime vuccanti kāmā"ti[5] evaṁ kilesakāmā vuttā, te sabbepi saṅgahitā-icceva daṭṭhabbā. Evañhi sati **vivicceva kāmehī**ti vatthukāmehipi viviccevāti attho yujjati. Tena kāyaviveko vutto hoti.

Vivicca akusalehi dhammehīti kilesakāmehi, sabbākusalehi vā viviccāti attho yujjati. Tena cittaviveko vutto hoti. Purimena cettha vatthukāmehi vivekavacanato eva kāmasukhapariccāgo, dutiyena kilesakāmehi vivekavacanato nekkhammasukhapariggaho vibhāvito hoti. Evaṁ vatthukāmakilesakāmavivekavacanatoyeva ca etesaṁ paṭhamena saṁkilesavatthuppahānaṁ, dutiyena saṁkilesappahānaṁ. Paṭhamena lolabhāvassa hetupariccāgo, dutiyena bālabhāvassa. Paṭhamena ca payogasuddhi, dutiyena āsayaposanaṁ vibhāvitaṁ hotīti ñātabbaṁ. Esa tāva nayo "kāmehī"ti ettha vuttakāmesu vatthukāmapakkhe.

Kilesakāmapakkhe pana "chando"ti ca "rāgo"ti ca evamādīhi anekabhedo kāmacchandoyeva "kāmo"ti adhippeto. So ca

---

1. Khu 1. 237; Dī 3. 230 piṭṭhesu.
2. Paṭhamo samaṇo (Syā, Ka)
3. Ma 1. 92; Aṁ 1. 560 piṭṭhesu.
4. Khu 7. 1 piṭṭhe.
5. Khu 7. 2; Abhi 2. 266 piṭṭhesu.

akusalapariyāpannopi samāno "tattha katamo kāmacchando kāmo"ti-ādinā nayena **Vibhaṅge**[1] jhānapaṭipakkhato visuṁ vutto. Kilesakāmattā vā purimapade vutto, akusalapariyāpannattā dutiyapade. Anekabhedato cassa "kāmato"ti avatvā "kāmehī"ti vuttaṁ. Aññesampi ca dhammānaṁ akusalabhāve vijjamāne "tattha katame akusalā dhammā, kāmacchando"ti-ādinā nayena Vibhaṅge uparijhānaṅga[2]paccanīkapaṭipakkhabhāvadassanato nīvaraṇāneva vuttāni. Nīvaraṇāni hi jhānaṅgapaccanīkāni, tesaṁ jhānaṅgāneva paṭipakkhāni, viddhaṁsakāni vighātakānīti vuttaṁ hoti. Tathā hi "samādhi kāmacchandassa paṭipakkho, pīti byāpādassa, vitakko thinamiddhassa, sukhaṁ uddhaccakukkuccassa, vicāro vicikicchāyā"ti[3] **Peṭake** vuttaṁ.

Evamettha "vivicceva kāmehī"ti iminā kāmacchandassa vikkhambhanaviveko vutto hoti. "Vivicca akusalehi dhammehī"ti iminā pañcannampi nīvaraṇānaṁ. Aggahitaggahaṇena pana paṭhamena kāmacchandassa, dutiyena sesanīvaraṇānaṁ. Tathā paṭhamena tīsu akusalamūlesu pañcakāmaguṇabhedavisayassa lobhassa, dutiyena āghātavatthubhedādivisayānaṁ dosamohānaṁ. Oghādīsu vā dhammesu paṭhamena kāmoghakāmayogakāmāsavakāmupādāna-abhijjhākāyaganthakāmarāgasaṁyojanānaṁ, dutiyena avasesa-oghayogāsava-upādānaganthasaṁyojanānaṁ. Paṭhamena ca taṇhāya, taṁsampayuttakānañca, dutiyena avijjāya, taṁsampayuttakānañca. Apica paṭhamena lobhasampayutta-aṭṭhacittuppādānaṁ, dutiyena sesānaṁ catunnaṁ akusalacittuppādānaṁ vikkhambhanaviveko vutto hotīti veditabbo. Ayaṁ tāva "vivicceva kāmehi vivicca akusalehi dhammehī"ti ettha atthappakāsanā.

Ettāvatā ca paṭhamassa jhānassa pahānaṅgaṁ dassetvā idāni sampayogaṅgaṁ dassetuṁ **"savitakkaṁ savicāran"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha heṭṭhā vuttalakkhaṇādivibhāgena appanāsampayogato rūpāvacarabhāvappattena vitakkena ceva vicārena ca saha vattati, rukkho viya pupphena ca phalena cāti idaṁ jhānaṁ "savitakkaṁ savicāran"ti vuccati. Vibhaṅge pana "iminā ca vitakkena, iminā ca

---

1. Abhi 2. 266 piṭṭhe.
2. Uparijhānaṅgānaṁ (Vi-Ṭṭha 1. 114; Visuddhi 1. 137 piṭṭhesu)
3. Gavesitabbo.

vicārena upeto hoti samupeto”ti-ādinā[1] nayena puggalādhiṭṭhānā desanā katā, attho pana tatrapi evameva daṭṭhabbo.

Vivekajanti ettha vivitti viveko, nīvaraṇavigamoti attho. Vivittoti vā viveko, nīvaraṇavivitto jhānasampayuttadhammarāsīti attho. Tasmā vivekā, tasmiṁ vā viveke jātanti vivekajaṁ. **Pītisukhan**ti ettha pītisukhāni heṭṭhā pakāsitāneva. Tesu pana vuttappakārāya pañcavidhāya pītiyā yā appanāsamādhissa mūlaṁ hutvā vaḍḍhamānā samādhisampayogaṁ gatā pharaṇāpīti, ayaṁ imasmiṁ atthe adhippetā pītīti. Ayañca pīti idañca sukhaṁ assa jhānassa, asmiṁ vā jhāne atthīti idaṁ jhānaṁ “pītisukhan”ti vuccati. Atha vā pīti ca sukhañca pītisukhaṁ dhammavinayādayo viya. Vivekajaṁ pītisukhamassa jhānassa, asmiṁ vā jhāne atthīti evampi vivekajaṁpītisukhaṁ. Yatheva hi jhānaṁ, evaṁ pītisukhampettha vivekajameva hoti, tañcassa atthi, tasmā ekapadeneva “vivekajaṁpītisukhan”ti vattuṁ yujjati. Vibhaṅge pana “idaṁ sukhaṁ imāya pītiyā sahagatan”ti-ādinā[2] nayena vuttaṁ, attho pana tatthāpi evameva daṭṭhabbo.

Paṭhamaṁ jhānanti ettha gaṇanānupubbatā[3] paṭhamaṁ, paṭhamaṁ uppannanti paṭhamaṁ, paṭhamaṁ samāpajjitabbantipi paṭhamaṁ. Idaṁ pana na ekantalakkhaṇaṁ. Ciṇṇavasībhāvo hi aṭṭhasamāpattilābhī ādito paṭṭhāya matthakaṁ pāpentopi samāpajjituṁ sakkoti, matthakato paṭṭhāya ādiṁ pāpentopi samāpajjituṁ sakkoti, antarantarā okkamantopi sakkoti. Evaṁ pubbuppattiyaṭṭhena pana paṭhamaṁ nāma hoti.

Jhānanti duvidhaṁ jhānaṁ ārammaṇūpanijjhānaṁ lakkhaṇūpanijjhānanti. Tattha aṭṭha samāpattiyo pathavikasiṇādi-ārammaṇaṁ upanijjhāyantīti **“ārammaṇūpanijjhānan”**ti saṅkhyaṁ gatā. Vipassanāmaggaphalāni pana **lakkhaṇūpanijjhānaṁ** nāma. Tattha vipassanā aniccādilakkhaṇassa upanijjhānato lakkhaṇūpanijjhānaṁ. Vipassanāya katakiccassa maggena ijjhanato maggo lakkhaṇūpanijjhānaṁ. Phalaṁ pana nirodhasaccaṁ tathalakkhaṇaṁ upanijjhāyatīti lakkhaṇūpanijjhānaṁ nāma. Tesu imasmiṁ atthe ārammaṇūpanijjhānaṁ adhippetaṁ, tasmā ārammaṇūpanijjhānato, paccanīkajjhāpanato vā jhānanti veditabbaṁ.

1-2. Abhi 2. 267 piṭṭhe.

3. Gaṇanānapubbatāya (Sī, Syā)

Upasampajjāti upagantvā, pāpuṇitvāti vuttaṁ hoti. Upasampādayitvā vā, nipphādetvāti vuttaṁ hoti. Vibhaṅge pana "upasampajjāti paṭhamassa jhānassa lābho paṭilābho patti sampatti phusanā sacchikiriyā upasampadā"ti[1] vuttaṁ, tassāpi evamevattho daṭṭhabbo. **Viharatī**ti tadanurūpena iriyāpathavihārena itivuttappakārajjhānasamaṅgī hutvā attabhāvassa iriyanaṁ vuttiṁ pālanaṁ yapanaṁ yāpanaṁ cāraṁ vihāraṁ abhinipphādeti. Vuttañhetaṁ Vibhaṅge "viharatīti iriyati vattati pāleti yapeti yāpeti carati viharati, tena vuccati viharatī"ti[2].

Pathavikasiṇanti ettha pathavimaṇḍalampi sakalaṭṭhena pathavikasiṇanti vuccati, taṁ nissāya paṭiladdhaṁ nimittampi pathavikasiṇanimitte paṭiladdhajjhānampi. Tattha imasmiṁ atthe jhānaṁ pathavikasiṇanti veditabbaṁ. Pathavikasiṇasaṅkhātaṁ jhānaṁ upasampajja viharatīti ayañhettha saṅkhepattho. Imasmiṁ pana pathavikasiṇe parikammaṁ katvā catukkapañcakajjhānāni nibbattetvā jhānapadaṭṭhānaṁ vipassanaṁ vaḍḍhetvā arahattaṁ pattukāmena kulaputtena kiṁ kattabbanti? Ādito tāva pātimokkhasaṁvara-indriyasaṁvara-ājīvapārisuddhipaccayasannissitasaṅkhātāni cattāri sīlāni visodhetvā suparisuddhe sīle patiṭṭhitena yvāssa āvāsādīsu dasasu palibodhesu palibodho atthi, taṁ upacchinditvā kammaṭṭhānadāyakaṁ kalyāṇamittaṁ upasaṅkamitvā Pāḷiyā āgatesu aṭṭhatiṁsāya kammaṭṭhānesu attano cariyānukūlaṁ kammaṭṭhānaṁ upaparikkhantena sacassa idaṁ pathavikasiṇaṁ anukūlaṁ hoti, idameva kammaṭṭhānaṁ gahetvā jhānabhāvanāya ananurūpaṁ vihāraṁ pahāya anurūpe vihāre viharantena khuddakapalibodhupacchedaṁ katvā kasiṇa parikammanimittānurakkhaṇa satta asappāyaparivajjana sattasappāyasevanadasavidha-appanākosallappabhedaṁ sabbaṁ bhāvanāvidhānaṁ aparihāpentena jhānādhigamatthāya paṭipajjitabbaṁ. Ayamettha saṅkhepo. Vitthāro pana **Visuddhimagge**[3] vuttanayeneva veditabbo. Yathā cettha, evaṁ ito paresupi. Sabbakammaṭṭhānānañhi bhāvanāvidhānaṁ sabbaṁ Aṭṭhakathānayena gahetvā

---

1. Abhi 2. 267 piṭṭhe. 2. Abhi 2. 255, 267 piṭṭhesu. 3. Visuddhi 1. 115 piṭṭhādīsu.

Visuddhimagge vitthāritaṁ, kiṁ tena tattha tattha puna vuttenāti na naṁ puna vitthārayāma. Pāḷiyā pana heṭṭhā anāgataṁ atthaṁ aparihāpentā[1] nirantaraṁ anupadavaṇṇanameva karissāma.

Tasmiṁ samayeti tasmiṁ paṭhamajjhānaṁ upasampajja viharaṇasamaye. **Phasso hoti -pa- avikkhepo hotī**ti ime kāmāvacarapaṭhamakusalacitte vuttappakārāya padapaṭipāṭiyā chapaṇṇāsa dhammā honti. Kevalañhi te kāmāvacarā, ime bhūmantaravasena mahaggatā rūpāvacarāti ayamettha viseso. Sesaṁ tādisameva. Yevāpanakā panettha chandādayo cattārova labbhanti. Koṭṭhāsavārasuññatavārā pākatikā evāti. Paṭhamaṁ.

Dutiyajjhāna

161. 162. Dutiyajjhānaniddese **vitakkavicārānaṁ vūpasamā**ti vitakkassa ca vicārassa cāti imesaṁ dvinnaṁ vūpasamā samatikkamā, dutiyajjhānakkhaṇe apātubhāvāti vuttaṁ hoti. Tattha kiñcāpi dutiyajjhāne sabbepi paṭhamajjhānadhammā na santi, aññeyeva hi paṭhamajjhāne phassādayo, aññe idha. Oḷārikassa pana oḷārikassa aṅgassa samatikkamā paṭhamajjhānato paresaṁ dutiyajjhānādīnaṁ adhigamo hotīti dīpanatthaṁ "vitakkavicārānaṁ vūpasamā"ti evaṁ vuttanti veditabbaṁ. **Ajjhattan**ti idha niyakajjhattaṁ adhippetaṁ. **Vibhaṅge** pana "ajjhattaṁ paccattan"ti[2] ettakameva vuttaṁ. Yasmā niyakajjhattaṁ adhippetaṁ, tasmā attani jātaṁ, attano santāne nibbattanti ayamettha attho.

Sampasādananti sampasādanaṁ vuccati saddhā. Sampasādanayogato jhānampi sampasādanaṁ, nīlavaṇṇayogato nīlavatthaṁ viya. Yasmā vā taṁ jhānaṁ sampasādanasamannāgatattā vitakkavicārakkhobhavūpasamanena ca ceto sampasādayati, tasmāpi "sampasadanan"ti vuttaṁ. Imasmiñca atthavikappe "sampasādanaṁ cetaso"ti evaṁ padasambandho veditabbo, purimasmiṁ pana atthavikappe "cetaso"ti etaṁ ekodibhāvena saddhiṁ yojetabbaṁ.

Tatrāyaṁ atthayojanā—eko udetīti **ekodi,** vitakkavicārehi anajjhāruḷhattā aggo seṭṭho hutvā udetīti attho.

---

1. Aparihāpetvā (Sī), aparihāpento (Syā, Ka) 2. Abhi 2. 268 piṭṭhe.

Seṭṭhopi hi loke "eko"ti vuccati. Vitakkavicāravirahato[1] vā eko asahāyo hutvātipi vattuṁ vaṭṭati. Atha vā sampayuttadhamme udāyatīti **udi,** uṭṭhāpetīti[2] attho. Seṭṭhaṭṭhena eko ca so udi cāti **ekodi,** samādhissetaṁ adhivacanaṁ. Iti imaṁ ekodiṁ bhāveti vaḍḍhetīti idaṁ dutiyajjhānaṁ **ekodibhāvaṁ.** So panāyaṁ ekodi yasmā cetaso, na sattassa na jīvassa. Tasmā etaṁ "cetaso ekodibhāvan"ti vuttaṁ.

Nanu cāyaṁ saddhā paṭhamajjhānepi atthi, ayañca ekodināmako samādhi, atha kasmā idameva "sampasādanaṁ cetaso ekodibhāvañcā"ti vuttanti? Vuccate, aduṁ hi paṭhamajjhānaṁ vitakkavicārakkhobhena vīcitaraṅgasamākulamiva jalaṁ na suppasannaṁ hoti, tasmā satiyāpi saddhāya sampasādananti na vuttaṁ. Na suppasannattā eva cettha samādhipi na suṭṭhu pākaṭo. Tasmā ekodibhāvantipi na vuttaṁ. Imasmiṁ pana jhāne vitakkavicārapalibhodhābhāvena laddhokāsā balavatī saddhā, balavasaddhāsahāyapaṭilābheneva ca samādhipi pākaṭo. Tasmā idameva evaṁ vuttanti veditabbaṁ. Vibhaṅge pana "sampasādananti yā saddhā saddahanā okappanā abhippasādo. Cetaso ekodibhāvanti yā cittassa ṭhiti -pa- sammāsamādhī"ti[3] ettakameva vuttaṁ. Evaṁ vuttena panetena saddhiṁ ayaṁ atthavaṇṇanā yathā na virujjhati, aññadatthu saṁsandati ceva sameti ca, evaṁ veditabbā.

Avitakkaṁ avicāranti bhāvanāya pahīnattā etasmiṁ, etassa vā vitakko natthīti avitakkaṁ. Imināva nayena avicāraṁ. Vibhaṅgepi vuttaṁ "iti ayañca vitakko, ayañca vicāro santā honti samitā vūpasantā atthaṅgatā abbhatthaṅgatā appitā byappitā sositā visositā byantīkatā, tena vuccati avitakkaṁ avicāran"ti[4].

Etthāha "nanu ca 'vitakkavicārānaṁ vūpasamā'ti imināpi ayamattho siddho, atha kasmā puna vuttaṁ 'avitakkaṁ avicāran'ti". Vuccate, evametaṁ, siddhovāyamattho. Na panetaṁ tadatthadīpakaṁ, nanu avocumha "oḷārikassa pana oḷārikassa aṅgassa samatikkamā paṭhamajjhānato paresaṁ

---

1. ...virahito (Sī, Syā) 2. Uṭṭhapetīti (Sī, Syā) 3-4. Abhi 2. 268 piṭṭhe.

dutiyajjhānādīnaṁ samadhigamo hotīti dīpanatthaṁ vitakkavicārānaṁ vūpasamāti evaṁ vuttan"ti.

Apica vitakkavicārānaṁ vūpasamā idaṁ sampasādanaṁ, na kilesakālusiyassa[1]. Vitakkavicārānañca vūpasamā ekodibhāvaṁ, na upacārajjhānamiva nīvaraṇappahānā, na paṭhamajjhānamiva ca aṅgapātubhāvāti evaṁ sampasādana-ekodibhāvānaṁ hetuparidīpakamidaṁ vacanaṁ. Tathā vitakkavicārānaṁ vūpasamā idaṁ avitakkaṁ avicāraṁ, na tatiyacatutthajjhānāni viya, cakkhuviññāṇādīni viya ca abhāvāti evaṁ avitakka-avicārabhāvassa hetuparidīpakañca. Na vitakkavicārābhāvamattaparidīpakaṁ, vitakkavicārābhāvamattaparidīpakameva pana "avitakkaṁ avicāran"ti idaṁ vacanaṁ. Tasmā purimaṁ vatvāpi puna vattabbamevāti.

Samādhijanti paṭhamajjhānasamādhito, sampayuttasamādhito vā jātanti attho. Tattha kiñcāpi paṭhamampi sampayuttasamādhito jātaṁ, atha kho ayameva samādhi "samādhī"ti vattabbataṁ arahati, vitakkavicārakkhobhavarahena ativiya acalattā, suppasannattā ca. Tasmā imassa vaṇṇabhaṇanatthaṁ idameva "samādhijan"ti vuttaṁ. **Pītisukhan**ti idaṁ vuttanayameva.

Dutiyanti gaṇanānupubbatā dutiyaṁ, idaṁ dutiyaṁ samāpajjatītipi dutiyaṁ. **Tasmiṁ samaye phasso hotī**ti-ādīsu jhānapañcake vitakkavicārapadāni, maggapañcake ca sammāsaṅkappapadaṁ parihīnaṁ. Tesaṁ vasena savibhattikāvibhattikapadavinicchayo veditabbo. Koṭṭhāsavārepi **tivaṅgikaṁ jhānaṁ hoti, caturaṅgiko maggo hotī**ti āgataṁ. Sesaṁ paṭhamajjhānasadisamevāti. . Dutiyaṁ.

Tatiyajjhāna

163. Tatiyajjhānaniddese **pītiyā ca virāgā**ti virāgo nāma vuttappakārāya pītiyā jigucchanaṁ vā samatikkamo vā, ubhinnaṁ pana antarā casaddo sampiṇḍanattho, so vūpasamaṁ vā sampiṇḍeti vitakkavicāravūpasamaṁ vā. Tattha yadā vūpasamameva sampiṇḍeti, tadā pītiyā virāgā ca, kiñca bhiyyo[1] vūpasamā cāti evaṁ yojanā veditabbā. Imissā ca yojanāya virāgo jigucchanattho hoti, tasmā pītiyā jigucchanā ca

1. Kilesakālussiyassa (Syā, Ka)

2. Kiñci bhiyyo (Syā)

vūpasamā cāti ayamattho daṭṭhabbo. Yadā pana vitakkavicārānaṁ vūpasamaṁ sampiṇḍeti, tadā pītiyā ca virāgā, kiñca bhiyyo vitakkavicārānañca vūpasamāti evaṁ yojanā veditabbā. Imissā ca yojanāya virāgo samatikkamanattho hoti, tasmā pītiyā ca samatikkamā vitakkavicārānañca vūpasamāti ayamattho daṭṭhabbo.

Kāmañcete vitakkavicārā dutiyajjhāneyeva vūpasantā, imassa pana jhānassa maggaparidīpanatthaṁ, vaṇṇabhaṇanatthañcetaṁ vuttaṁ. "Vitakkavicārānañca vūpasamā"ti hi vutte idaṁ paññāyati "nūna[1] vitakkavicāravūpasamo maggo imassa jhānassā"ti. Yathā ca tatiye ariyamagge appahīnānampi sakkāyadiṭṭhādīnaṁ "pañcannaṁ orambhāgiyānaṁ saṁyojanānaṁ pahānā"ti[2] evaṁ pahānaṁ vuccamānaṁ vaṇṇabhaṇanaṁ hoti, tadadhigamāya ussukkānaṁ ussāhajanakaṁ, evameva idha avūpasantānampi vitakkavicārānaṁ vūpasamo vuccamāno vaṇṇabhaṇanaṁ hoti, tenāyamattho vutto "pītiyā ca samatikkamā, vitakkavicārānañca vūpasamā"ti.

Upekkhako ca viharatīti ettha upapattito ikkhatīti **upekkhā,** samaṁ passati, apakkhapatitā hutvā passatīti attho. Tāya visadāya vipulāya thāmagatāya samannāgatattā tatiyajjhānasamaṅgī "upekkhako"ti vuccati.

Upekkhā pana dasavidhā hoti chaḷaṅgupekkhā brahmavihārupekkhā bojjhaṅgupekkhā vīriyupekkhā saṅkhārupekkhā vedanupekkhā vipassanupekkhā tatramajjhattupekkhā jhānupekkhā pārisuddhupekkhāti.

Tattha yā "idha bhikkhave[3] bhikkhu cakkhunā rūpaṁ disvā neva sumano hoti na dummano, upekkhako ca viharati sato sampajāno"ti[4] evamāgatā khīṇāsavassa chasu dvāresu iṭṭhāniṭṭhachaḷārammaṇāpāthe parisuddhapakatibhāvāvijahanākārabhūtā upekkhā, ayaṁ **chaḷaṅgupekkhā** nāma.

---

1. Nanu (Ka)　　2. Ma 2. 98 piṭṭhe.　　3. Idha khīṇāsavo (Syā, Ka)
4. Aṁ 2. 247; Khu 7. 186; Khu 8. 64; Khu 9. 390 piṭṭhesu.

Yā pana "upekkhāsahagatena cetasā ekaṁ disaṁ pharitvā viharatī"ti[1] evamāgatā sattesu majjhattākārabhūtā upekkhā, ayaṁ **brahmavihārupekkhā** nāma.

Yā "upekkhāsambojjhaṅgaṁ bhāveti vivekanissitan"ti[2] evamāgatā sahajātadhammānaṁ majjhattākārabhūtā upekkhā, ayaṁ **bojjhaṅgupekkhā** nāma.

Yā pana "kālena kālaṁ upekkhānimittaṁ manasi karotī"ti[3] evamāgatā anaccāraddhanātisithilavīriyasaṅkhātā upekkhā, ayaṁ **vīriyupekkhā** nāma.

Yā "kati saṅkhārupekkhā samathavasena[4] uppajjanti, kati saṅkhārupekkhā vipassanāvasena uppajjanti? Aṭṭha saṅkhārupekkhā samathavasena uppajjanti, dasa saṅkhārupekkhā vipassanāvasena uppajjantī"ti[5] evamāgatā nīvaraṇādipaṭisaṅkhāsantiṭṭhanā gahaṇe majjhattabhūtā upekkhā, ayaṁ **saṅkhārupekkhā** nāma.

Yā pana "yasmiṁ samaye kāmāvacaraṁ kusalaṁ cittaṁ upannaṁ hoti upekkhāsahagatan"ti[6] evamāgatā adukkhamasukhasaṅkhātā upekkhā, ayaṁ **vedanupekkhā** nāma.

Yā "yadatthi yaṁ bhūtaṁ, taṁ pajahati, upekkhaṁ paṭilabhatī"ti[7] evamāgatā vicinane majjhattabhūtā upekkhā, ayaṁ **vipassanupekkhā** nāma.

Yā pana chandādīsu yevāpanakesu āgatā sahajātānaṁ samavāhitabhūtā upekkhā, ayaṁ **tatramajjhattupekkhā** nāma.

Yā "upekkhako ca viharatī"ti[8] evamāgatā aggasukhepi tasmiṁ apakkhapātajananī upekkhā, ayaṁ **jhānupekkhā** nāma.

Yā "upekkhāsatipārisuddhiṁ catutthaṁ jhānan"ti[9] evamāgatā sabbapaccanīkaparisuddhā paccanīkavūpasamanepi abyāpārabhūtā upekkhā, ayaṁ **pārisuddhupekkhā** nāma.

Tattha chaḷaṅgupekkhā ca brahmavihārupekkhā ca bojjhaṅgupekkhā ca tatramajjhattupekkhā ca jhānupekkhā ca pārisuddhupekkhā ca atthato ekā, tatramajjhattupekkhāva hoti. Tena tena avatthābhedena panassā ayaṁ

---

1. Dī 1. 234; Ma 1. 47 piṭṭhādīsu.
2. Ma 1. 14; Ma 2. 204 piṭṭhādīsu.
3. Aṁ 1. 258 piṭṭhe.
4. Samādhivasena (sabbattha)
5. Khu 9. 62 piṭṭhe.
6. Abhi 1. 40 piṭṭhe.
7. Ma 3. 51; Aṁ 2. 450 piṭṭhesu.
8-9. Abhi 1. 45; Dī 1. 71 piṭṭhādīsu.

bhedo. Ekassāpi sato sattassa kumārayuvathera[1] senāpatirājādivasena bhedo viya, tasmā tāsu yattha chaḷaṅgupekkhā, na tattha bojjhaṅgupekkhādayo. Yattha vā pana bojjhaṅgupekkhā, na tattha chaḷaṅgupekkhādayo hontīti veditabbā.

Yathā cetāsaṁ atthato ekībhāvo, evaṁ saṅkhārupekkhāvipassanupekkhānampi. Paññā eva hi esā, kiccavasena dvidhā bhinnā, yathā hi purisassa sāyaṁ gehaṁ paviṭṭhaṁ sappaṁ ajapadadaṇḍaṁ gahetvā pariyesamānassa taṁ thusakoṭṭhake[2] nipannaṁ disvā "sappo nu kho no"ti avalokentassa sovatthikattayaṁ disvā nibbematikassa "sappo na sappo"ti vicinane majjhattatā hoti, evameva yā āraddhavipassakassa vipassanāñāṇena lakkhaṇattaye diṭṭhe saṅkhārānaṁ aniccabhāvādivicinane majjhattatā uppajjati, ayaṁ **vipassanupekkhā.** Yathā pana tassa purisassa ajapadadaṇḍakena gāḷhaṁ sappaṁ gahetvā "kintāhaṁ imaṁ sappaṁ aviheṭhento, attānañca iminā aḍaṁsāpento muñceyyan"ti muñcanākārameva pariyesato gahaṇe majjhattatā hoti, evameva yā lakkhaṇattayassa diṭṭhattā āditte viya tayo bhave passato saṅkhāraggahaṇe majjhattatā, ayaṁ **saṅkhārupekkhā.** Iti vipassanupekkhāya siddhāya saṅkhārupekkhāpi siddhāva hoti. Iminā panesā vicinanaggahaṇesu majjhattasaṅkhātena kiccena dvidhā bhinnāti. Vīriyupekkhā pana vedanupekkhā ca aññamaññañca avasesāhi ca atthato bhinnāyevāti.

Imāsu dasasu upekkhāsu jhānupekkhā idha adhippetā. Sā majjhattalakkhaṇā, anābhogarasā, abyāpārapaccupaṭṭhānā, pītivirāgapadaṭṭhānāti. Etthāha "nanu cāyaṁ atthato tatramajjhattupekkhāva hoti, sā ca paṭhamadutiyajjhānesupi atthi, tasmā tatrāpi 'upekkhako ca viharatī'ti evamayaṁ vattabbā siyā, sā kasmā na vuttā"ti. aparibyattakiccato. Aparibyattañhi tassā tattha kiccaṁ, vitakkādīhi abhibhūtattā, idha panāyaṁ vitakkavicārapītīhi anabhibhūtattā ukkhittasirā viya hutvā paribyattakiccā jātā, tasmā vuttāti.

Niṭṭhitā "upekkhako ca viharatī"ti etassa sabbaso atthavaṇṇanā.

---

1. Kumārayuvavuḍḍha (Ka) Visuddhi 1. 156 piṭṭhepi passitabbaṁ.
2. Thusakoṭṭhāse (Ka)

Idāni **sato ca sampajāno**ti ettha saratīti **sato.** Sampajānātīti **sampajāno.** Iti puggalena sati ca sampajaññañca vuttaṁ. Tattha saraṇalakkhaṇā sati, asammussanarasā, ārakkhapaccupaṭṭhānā, asammohalakkhaṇaṁ sampajaññaṁ, tīraṇarasaṁ, pavicayapaccupaṭṭhānaṁ.

Tattha kiñcāpi idaṁ satisampajaññaṁ purimajjhānesupi atthi, muṭṭhassatissa hi asampajānassa upacāramattampi na sampajjati, pageva appanā, oḷārikattā pana tesaṁ jhānānaṁ bhūmiyaṁ viya purisassa cittassa gati sukhā hoti, abyattaṁ tattha satisampajaññakiccaṁ. Oḷārikaṅgappahānena pana sukhumattā imassa jhānassa purisassa khuradhārāyaṁ viya satisampajaññakiccapariggahitā eva cittassa gati icchitabbāti idheva vuttaṁ. Kiñca bhiyyo—yathā dhenupago vaccho dhenuto apanīto arakkhiyamāno punadeva dhenuṁ upagacchati, evamidaṁ tatiyajjhānasukhaṁ pītito apanītampi[1] satisampajaññārakkhena arakkhiyamānaṁ punadeva pītiṁ upagaccheyya, pītisampayuttameva siyā. Sukhe vāpi sattā sārajjanti. Idañca atimadhuraṁ sukhaṁ, tato paraṁ sukhābhāvā. Satisampajaññānubhāvena panettha sukhe asārajjanā hoti, no aññathāti imampi atthavisesaṁ dassetuṁ idamidheva vuttanti veditabbaṁ.

Idāni **sukhañca kāyena paṭisaṁvedetī**ti ettha kiñcāpi tatiyajjhānasamaṅgino sukhapaṭisaṁvedanābhogo natthi, evaṁ santepi yasmā tassa nāmakāyena sampayuttaṁ sukhaṁ, yaṁ vā taṁ nāmakāyasampayuttaṁ sukhaṁ, taṁsamuṭṭhānenassa yasmā atipaṇītena rūpena rūpakāyo phuṭo, yassa[2] phuṭattā jhānā vuṭṭhitopi sukhaṁ paṭisaṁvedeyya, tasmā etamatthaṁ dassento "sukhañca kāyena paṭisaṁvedetī"ti āha.

Idāni **yaṁ taṁ ariyā ācikkhanti upekkhako satimā sukhavihārī**ti ettha[3] yaṁjhānahetu yaṁjhānakāraṇā taṁ tatiyajjhānasamaṅgīpuggalaṁ Buddhādayo ariyā ācikkhanti desenti paññāpenti paṭṭhapenti vivaranti vibhajanti uttānīkaronti pakāsenti, pasaṁsantīti adhippāyo. Kinti? Upekkhako satimā sukhavihārīti. Taṁ tatiyajjhānaṁ upasampajja viharatīti evamettha yojanā veditabbā.

---

1. Apanītaṁ taṁ (sabbattha), Vi-Ṭṭha 1. 21 piṭṭhe pana passitabbaṁ.
2. Kāyassa (sabbattha) Visuddhi 1. 158 piṭṭhe passitabbaṁ.
3. Idaṁ etthāti padaṁ adhikaṁ viya dissati.

Kasmā pana taṁ te evaṁ pasaṁsantīti? Pasaṁsārahato. Ayañhi yasmā atimadhurasukhe sukhapāramippattepi tatiyajjhāne upekkhako, na tattha sukhābhisaṅgena ākaḍḍhīyati. Yathā ca pīti na uppajjati, evaṁ upaṭṭhitasatitāya satimā. Yasmā ca ariyakantaṁ ariyajanasevitameva asaṁkiliṭṭhaṁ sukhaṁ nāmakāyena paṭisaṁvedeti, tasmā pasaṁsāraho. Iti pasaṁsārahato naṁ ariyā te evaṁ pasaṁsāhetubhūte[1] guṇe pakāsentā "upekkhako satimā sukhavihārī"ti evaṁ pasaṁsantīti veditabbaṁ.

Tatiyanti gaṇanānupubbatā tatiyaṁ, idaṁ tatiyaṁ samāpajjatītipi tatiyaṁ. **Tasmiṁ samaye phasso hotī**ti-ādīsu jhānapañcake pītipadampi parihīnaṁ. Tassāpi vasena savibhattikāvibhattikapadavinicchayo veditabbo. Koṭṭhāsavārepi **"duvaṅgikaṁ jhānaṁ hotī"**ti āgataṁ. Sesaṁ dutiyajjhānasadisamevāti. . Tatiyaṁ.

Catutthajjhāna

165. Catutthajjhānaniddese **sukhassa ca pahānā, dukkhassa ca pahānā**ti kāyikasukhassa ca kāyikadukkhassa ca pahānā. **Pubbevā**ti tañca kho pubbeva, na catutthajjhānakkhaṇe. **Somanassadomanassānaṁ atthaṅgamā**ti cetasikasukhassa ca cetasikadukkhassa cāti imesampi dvinnaṁ pubbeva atthaṅgamā, pahānā icceva vuttaṁ hoti. Kadā pana nesaṁ pahānaṁ hoti? Catunnaṁ jhānānaṁ upacārakkhaṇe. Somanassaṁ hi catutthajjhānassa upacārakkhaṇeyeva pahīyati, dukkhadomanassasukhāni paṭhamadutiyatatiyajjhānānaṁ upacārakkhaṇesu. Evametesaṁ pahānakkamena avuttānaṁ **Indriyavibhaṅge**[2] pana indriyānaṁ uddesakkameneva idhāpi vuttānaṁ sukha dukkhasomanassa domanassānaṁ pahānaṁ veditabbaṁ.

Yadi panetāni tassa tassa jhānassa upacārakkhaṇeyeva pahīyanti, atha kasmā "kattha cuppannaṁ dukkhindriyaṁ aparisesaṁ nirujjhanti? Idha bhikkhave bhikkhu

---

1. Pasaṁsārahamahetubhūte (Syā)

2. Abhi 2. 128 piṭṭhe.

vivicceva kāmehi -pa- paṭhamaṁ jhānaṁ upasampajja viharati. Etthuppannaṁ dukkhindriyaṁ aparisesaṁ nirujjhati. Kattha cuppannaṁ domanassindriyaṁ. Sukhindriyaṁ. Somanassindriyaṁ aparisesaṁ nirujjhati? Idha bhikkhave bhikkhu sukhassa ca pahānā -pa- catutthaṁ jhānaṁ upasampajja viharati. Etthuppannaṁ somanassindriyaṁ aparisesaṁ nirujjhatī"ti[1] evaṁ jhānesveva nirodho vuttoti? Atisayanirodhattā. Atisayanirodho hi tesaṁ paṭhamajjhānādīsu, na nirodhoyeva. Nirodhoyeva pana upacārakkhaṇe, nātisayanirodho. Tathā hi nānāvajjane paṭhamajjhānupacāre niruddhassāpi dukkhindriyassa ḍaṁsamakasādisamphassena vā visamāsanupatāpena vā siyā uppatti, natveva anto-appanāyaṁ. Upacāre vā niruddhampetaṁ na suṭṭhu niruddhaṁ hoti, patipakkhena avihatattā. Anto-appanāyaṁ pana pītipharaṇena sabbo kāyo sukhokkanto hoti, sukhokkantakāyassa ca suṭṭhu niruddhaṁ hoti dukkhindriyaṁ, paṭipakkhena vihatattā. Nānāvajjaneyeva ca dutiyajjhānupacāre pahīnassa domanassindriyassa yasmā etaṁ vitakkavicārapaccayepi kāyakilamathe, cittupaghāte ca sati uppajjati, vitakkavicārābhāve neva uppajjati. Yattha pana uppajjati, tattha vitakkavicārabhāve. Appahīnā eva ca dutiyajjhānupacāre vitakkavicārāti tatthassa siyā uppatti, natveva dutiyajjhāne, pahīnapaccayattā. Tathā tatiyajjhānupacāre pahīnassāpi sukhindriyassa pītisamuṭṭhānapaṇītarūpaphuṭakāyassa siyā uppatti, natveva tatiyajjhāne. Tatiyajjhāne hi sukhassa paccayabhūtā pīti sabbaso niruddhāti. Tathā catutthajjhānupacāre pahīnassāpi somanassindriyassa āsannattā, appanāppattāya upekkhāya abhāvena sammā anatikkantattā ca siyā uppatti, natveva catutthajjhāne. Tasmā eva ca "etthuppannaṁ dukkhindriyaṁ aparisesaṁ nirujjhatī"ti tattha tattha aparisesaggahaṇaṁ katanti.

Etthāha "athevaṁ tassa tassa jhānassupacāre pahīnāpi etā vedanā idha kasmā samāhaṭā"ti. Sukhaggahaṇatthaṁ. Yā hi ayaṁ "adukkhamasukhan'ti ettha adukkhamasukhā vedanā vuttā, sā sukhumā dubbiññeyyā, na sakkā sukhena gahetuṁ, tasmā yathā nāma duṭṭhassa yathā tathā vā upasaṅkamitvā gahetuṁ asakkuṇeyyassa goṇassa gahaṇatthaṁ gopo ekasmiṁ vaje sabbā gāvo samāharati, athekekaṁ nīharanto paṭipāṭiyā āgataṁ

1. Saṁ 3. 188 piṭṭhe.

“ayaṁ so, gaṇhatha nan”ti tampi gāhāpayati. Evameva Bhagavā[1] sukhaggahaṇatthaṁ sabbāpi etā samāharīti. Evañhi samāhaṭā etā dassetvā “yaṁ neva sukhaṁ, na dukkhaṁ, na somanassaṁ, na domanassaṁ, ayaṁ adukkhamasukhāvedanā”ti sakkā hoti esā gāhayituṁ.

Apica adukkhamasukhāya cetovimuttiyā paccayadassanatthañcāpi etā vuttāti veditabbā. Sukhadukkhappahānādayo hi tassā paccayā. Yathāha “cattāro kho āvuso paccayā adukkhamasukhāya cetovimuttiyā samāpattiyā, idhāvuso bhikkhu sukhassa ca pahānā -pa- catutthaṁ jhānaṁ upasampajja viharati. Ime kho āvuso cattāro paccayā adukkhamasukhāya cetovimuttiyā samāpattiyā”ti[2]. Yathā vā aññattha pahīnāpi sakkāyadiṭṭhi-ādayo tatiyamaggassa vaṇṇabhaṇanatthaṁ tattha pahīnāti[3] vuttā, evaṁ vaṇṇabhaṇanatthampetassa jhānassetā idha vuttāti veditabbā. Paccayaghātena vā ettha ragadosānaṁ atidūrabhāvaṁ dassetumpetā vuttāti veditabbā. Etāsu hi sukhaṁ somanassassa paccayo, somanassaṁ rāgassa, dukkhaṁ domanassassa, domanassaṁ dosassa. Sukhādighātena cassa[4] sappaccayā rāgadosā hatāti atidūre hontīti.

Adukkhamasukhanti dukkhābhāvena adukkhaṁ, sukhābhāvena asukhaṁ. Etenettha dukkhasukhappaṭipakkhabhūtaṁ tatiyavedanaṁ dīpeti, na dukkhasukhābhāvamattaṁ. Tatiyavedanā nāma adukkhamasukhā, upekkhātipi vuccati. Sā iṭṭhāniṭṭhaviparītānubhavanalakkhaṇā majjhattarasā, avibhūtapaccupaṭṭhānā, sukhanirodhapadaṭṭhānāti veditabbā.

Upekkhāsatipārisuddhinti upekkhāya janitasatipārisuddhiṁ. Imasmiñhi jhāne suparisuddhā sati, yā ca tassā satiyā pārisuddhi, sā upekkhāya katā, na aññena. Tasmā etaṁ “upekkhāsatipārisuddhī”ti vuccati. **Vibhaṅgepi** vuttaṁ “ayaṁ sati imāya upekkhāya visadā hoti parisuddhā pariyodātā, tena vuccati ‘upekkhāsatipārisuddhī’ti”[5]. Yāya ca upekkhāya ettha sati pārisuddhi hoti, sā atthato tatramajjhattatāti veditabbā. Na kevalañcettha tāya satiyeva parisuddhā, apica kho sabbepi sampayuttadhammā, satisīsena pana desanā vuttā.

---

1. Evametassā (Ka)
2. Ma 1. 370 piṭṭhe.
3. Ma 2. 98 piṭṭhe.
4. Ca (Ka) Visuddhi-Ṭī 1. 191 piṭṭhe passitabbaṁ.
5. Abhi 2. 271 piṭṭhe.

Tattha kiñcāpi ayaṁ upekkhā heṭṭhāpi tīsu jhānesu vijjati, yathā pana divā sūriyappabhābhibhavā, sommabhāvena ca attano upakārakattena vā sabhāgāya rattiyā alābhā divā vijjamānāpi candalekhā aparisuddhā hoti apariyodātā, evamayampi tatramajjhattupekkhācandalekhā vitakkādipaccanīkadhammatejābhibhavā, sabhāgāya ca upekkhāvedanārattiyā apiṭilābhā vijjamānāpi paṭhamādijjhānabhedesu aparisuddhā hoti. Tassā ca aparisuddhāya divā aparisuddhacandalekhāya pabhā viya sahajātāpi sati-ādayo aparisuddhāva honti. Tasmā tesu ekampi "upekkhāsatipārisuddhī"ti na vuttaṁ. Idha pana vitakkādipaccanīkadhammatejābhibhavābhāvā, sabhāgāya ca upekkhāvedanārattiyā paṭilābhā ayaṁ tatramajjhattupekkhācandalekhā ativiya parisuddhā, tassā parisuddhattā parisuddhacandalekhāya pabhā viya sahajātāpi sati-ādayo parisuddhā honti pariyodātā. Tasmā idameva "upekkhāsatipārisuddhī"ti vuttanti veditabbaṁ.

Catutthanti gaṇanānupubbatā catutthaṁ, idaṁ catutthaṁ samāpajjatītipi catutthaṁ. **Phasso hotī**ti-ādīsu phassapañcake tāva **vedanā**ti upekkhāvedanā veditabbā. Jhānapañcaka-indriya-aṭṭhakesu pana "upekkhā hoti, upekkhindriyaṁ hotī"ti[1] vuttameva. Sesāni tatiye parihīnapadāni idhāpi parihīnāneva. Koṭṭhāsavārepi **duvaṅgikaṁ jhānan**ti upekkhācittekaggatāvaseneva veditabbaṁ. Sesaṁ sabbaṁ tatiyasadisamevāti.

Catukkanayo niṭṭhito.

Pañcakanaya

167. Idāni **katame dhammā kusalā**ti pañcakanayo āraddho. Kasmāti ce? puggalajjhāsayavasena ceva desanāvilāsena ca. Sannisinna[2] devaparisāya kira ekaccānaṁ devānaṁ vitakko eva oḷārikato upaṭṭhāsi, vicārapītisukhacittekaggatā santato. Tesaṁ sappāyavasena Satthā caturaṅgikaṁ avitakkaṁ vicāramattaṁ dutiyajjhānaṁ nāma bhājesi.

---

1. Abhi 1. 46 piṭṭhe. 2. Sannipatita (Ka)

ekaccānaṁ vicāro oḷārikato upaṭṭhāsi, pītisukhacittekaggatā santato. Tesaṁ sappāyavasena tivaṅgikaṁ tatiyajjhānaṁ nāma bhājesi. Ekaccānaṁ pīti oḷārikato upaṭṭhāsi, sukhacittekaggatā santato. Tesaṁ sappāyavasena duvaṅgikaṁ catutthajjhānaṁ nāma bhājesi, ekaccānaṁ sukhaṁ oḷārikato upaṭṭhāsi, upekkhācittekaggatā santato. Tesaṁ sappāyavasena duvaṅgikaṁ pañcamajjhānaṁ nāma bhājesi. Ayaṁ tāva **puggalajjhāsayo.**

Yassā pana dhammadhātuyā suppaṭividdhattā desanāvilāsappatto[1] nāma hoti, sā Tathāgatassa suṭṭhu paṭividdhā. Tasmā ñāṇamahattatāya desanāvidhānesu kusalo desanāvilāsappatto Satthā yaṁ yaṁ aṅgaṁ labbhati, tassa tassa vasena yathā yathā icchati, tathā tathā desanaṁ niyāmetīti so idha pañcaṅgikaṁ paṭhamajjhānaṁ bhājesi, caturaṅgikaṁ avitakkaṁ vicāramattaṁ dutiyajjhānaṁ bhājesi, tivaṅgikaṁ tatiyajjhānaṁ bhājesi, duvaṅgikaṁ catutthajjhānaṁ, duvaṅgikameva pañcamajjhānaṁ bhājesi. Ayaṁ **desanāvilāso** nāma.

Apica ye Bhagavatā "tayome bhikkheve samādhī[2] savitakkasavicāro samādhi, avitakkavicāramatto samādhi, avitakka-avicāro samādhī"ti[3] suttante tayo samādhī desitā. Tesu heṭṭhā savitakkasavicāro samādhi, avitakka-avicāro samādhi ca bhājetvā dassito, avitakkavicāramatto na dassito. Taṁ dassetumpi ayaṁ pañcakanayo āraddhoti veditabbo.

Tattha dutiyajjhānaniddese phassādīsu vitakkamattaṁ parihāyati, koṭṭhāsavāre "caturaṅgikaṁ jhānaṁ hoti, caturaṅgiko maggo hotī"ti ayameva viseso. Sesaṁ sabbaṁ paṭhamajjhānasadisameva. Yāni ca catukkanaye dutiyatatiyacatutthāni, tāneva idha tatiyacatutthapañcamāni. Tesaṁ adhigamapaṭipāṭidīpanatthaṁ ayaṁ nayo veditabbo—

Eko kira amaccaputto rājānaṁ upaṭṭhātuṁ janapadato nagaraṁ āgato, so ekadivasameva rājānaṁ disvā pānabyasanena sabbaṁ vibhavajātaṁ nāsesi. Taṁ ekadivasaṁ surāmadamattaṁ niccoḷaṁ katvā

1. Desanā vilāsappattā (Syā, Ka) 2. Tayo samādhī (Dī 3. 184) 3. Dī 3. 184 piṭṭhe.

jiṇṇakaṭasārakamattena paṭicchādetvā pānāgārato nīhariṁsu, tamenaṁ saṅkārakūṭe nipajjitvā niddāyantaṁ eko aṅgavijjāpāṭhako disvā "ayaṁ puriso mahājanassa avassayo bhavissati, paṭijaggitabbo eso"ti sanniṭṭhānaṁ katvā mattikāya nhāpetvā hūlasāṭakayugaṁ nivāsāpetvā puna gandhodakena nhāpetvā sukhumena dukūlayugaḷena acchādetvā pāsādaṁ āropetvā subhojanaṁ bhojetvā "evaṁ naṁ[1] paricāreyyāthā"ti paricārake paṭipādetvā[2] pakkāmi. Atha naṁ te sayanaṁ āropesuṁ, pānāgāragamanapaṭibāhanatthañca naṁ cattāro tāva janā catūsu hatthapādesu uppīḷetvā aṭṭhaṁsu. Eko pāde parimajji, eko tālavaṇṭaṁ gahetvā vīji, eko vīṇaṁ vādayamāno gāyanto nisīdi.

So sayanupagamanena vigatakilamatho thokaṁ niddāyitvā vuṭṭhito hatthapādanippīḷanaṁ asahamāno "ko me hatthapāde uppīḷeti, apagacchathā"ti tajjesi, te ekavacaneneva apagacchiṁsu. Tato puna thokaṁ niddāyitvā vuṭṭhito pādaparimajjanaṁ asahamāno "ko me pāde parimajjati, apagacchā"ti āha, sopi ekavacaneneva apagacchi. Puna thokaṁ niddāyitvā vuṭṭhito vātavuṭṭhiṁ viya[3] tālavaṇṭavātaṁ asahanto "ko esa, apagacchatū"ti āha, sopi ekavacaneneva apagacchi. Puna thokaṁ niddāyitvā vuṭṭhito kaṇṇasūlaṁ viya gītavāditasaddaṁ asahamāno vīṇāvādakaṁ tajjesi, sopi ekavacaneneva apagacchi. Athevaṁ anukkamena pahīnakilamathuppīḷana parimajjana vātappahāra gītavāditasaddupaddavo sukhaṁ sayitvā vuṭṭhāya rañño santikaṁ agamāsi. Rājāpissa mahantaṁ issariyamadāsi, so mahājanassa avassayo jāto.

Tattha pānabyasanena pārijuññappatto so amaccaputto viya anekabyasanapārijuññappatto gharavāsagato kulaputto daṭṭhabbo, aṅgavijjāpāṭhako puriso viya Tathāgato, tassa purisassa "ayaṁ mahājanassa avassayo bhavissati, paṭijagganaṁ arahatī"ti sanniṭṭhānaṁ viya Tathāgatassa "ayaṁ mahājanassa avassayo bhavissati, pabbajjaṁ arahati kulaputto"ti sanniṭṭhānakaraṇaṁ.

---

1. Etha naṁ (Ka) 2. Paṭicchādetvā (Syā, Ka) 3. Vātavuṭṭhi viya (bahūsu)

Athassa amaccaputtassa mattikāmattena nhāpanaṁ viya kulaputtassāpi pabbajjāpaṭilābho, athassa thūlasāṭakanivāsanaṁ viya imassāpi dasasikkhāpadasaṅkhātasīlavatthanivāsanaṁ, puna tassa gandhodakanhāpanaṁ viya imassāpi pātimokkhasaṁvarādisīlagandhodakanhāpanaṁ, puna tassa sukhumadukūlayugaḷacchādanaṁ viya imassāpi yathāvuttasīlavisuddhisampadāsaṅkhātadukūlacchādanaṁ.

Dukūlacchāditassa panassa pāsādāropanaṁ viya imassāpi sīlavisuddhidukūlacchāditassa samādhibhāvanāpāsādārohanaṁ[1], tato tassa subhojanabhuñjanaṁ viya imassāpi samādhi-upakārakasatisampajaññādidhammāmataparibhuñjanaṁ.

Bhuttabhojanassa pana tassa paricārakehi sayanāropanaṁ viya imassāpi vitakkādīhi upacārajjhānāropanaṁ, puna tassa pānāgāragamanapaṭibāhanatthaṁ hatthapāduppīḷanakapurisacatukkaṁ viya imassāpi kāmasaññābhimukhagamanapaṭibāhanatthaṁ ārammaṇe cittuppīḷanako nekkhammavitakko, tassa pādaparimajjakapuriso viya imassāpi ārammaṇe cittānumajjanako vicāro, tassa tālavaṇṭavātadāyako viya imassāpi cetaso sītalabhāvadāyikā pīti.

Tassa sotānuggahakaro gandhabbapuriso viya imassāpi cittānuggāhakaṁ somanassaṁ, tassa sayanupagamanena vigatakilamathassa thokaṁ niddupagamanaṁ viya imassāpi upacārajjhānasannissayena vigatanīvaraṇakilamathassa paṭhamajjhānupagamanaṁ.

Athassa niddāyitvā vuṭṭhitassa hatthapāduppīḷanāsahanena hatthapāduppīḷakānaṁ santajjanaṁ, tesañca apagamanena puna thokaṁ niddupagamanaṁ viya imassāpi paṭhamajjhānato vuṭṭhitassa cittuppīḷakavitakkāsahanena vitakkadosadassanaṁ, vitakkappahānā ca puna avitakkavicāramattadutiyajjhānupagamanaṁ.

Tato tassa punappunaṁ niddāyitvā vuṭṭhitassa yathāvuttena kamena pādaparimajjanādīnaṁ asahanena paṭipāṭiyā pādaparimajakādīnaṁ santajjanaṁ, tesaṁ tesañca apagamanena punappunaṁ thokaṁ niddupagamanaṁ viya imassāpi punappunaṁ dutiyādīhi jhānehi vuṭṭhitassa yathāvuttadosānaṁ vicārādīnaṁ

1. ...pāsādāropanaṁ (Syā, Ka)

asahanena paṭipāṭiyā vicārādidosadassanaṁ, tesaṁ tesañca pahānā punappunaṁ avitakka-avicāra nippītika pahīnasomanassajjhānupagamanaṁ.

Tassa pana sayanā vuṭṭhāya rañño santikaṁ gatassa issariyappatti viya imassāpi pañcakajjhānato vuṭṭhitassa vipassanāmaggaṁ upagatassa arahattappatti.

Tassa pattissariyassa bahūnaṁ janānaṁ avassayabhāvo viya imassāpi arahattappattassa bahūnaṁ avassayabhāvo veditabbo. Ettāvatā hi esa anuttaraṁ puññakkhettaṁ nāma hotīti.

Pañcakanayo niṭṭhito.

Ettāvatā catukkapañcakanayadvayabhedo suddhikanavako nāma pakāsito hoti. Atthato panesa pañcakanaye catukkanayassa paviṭṭhattā jhānapañcako evāti veditabbo.

Paṭipadācatukka

176. 180. Idāni yasmā etaṁ jhānaṁ nāma paṭipadākamena sijjhati, tasmā tassa paṭipadābhedaṁ dassetuṁ **"puna katame dhammā kusalā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha dukkhā paṭipadā assāti **dukkhapaṭipadaṁ.** Dandhā abhiññā assāti **dandhābhiññaṁ.** Iti "dukkhapaṭipadan"ti vā "dandhābhiññan"ti vā "pathavīkasiṇan"ti vā tīṇipi jhānasseva nāmāni. **Dukkhapaṭipadaṁ khippābhiññan**ti-ādīsupi eseva nayo.

Tattha paṭhamasamannāhārato paṭṭhāya yāva tassa tassa jhānassa upacāraṁ uppajjati, tāva pavattā jhānabhāvanā "paṭipadā"ti vuccati. Upacārato pana paṭṭhāya yāva appanā, tāva pavattā paññā "abhiññā"ti vuccati. Sā panesā paṭipadā ekaccassa dukkhā hoti, nīvaraṇādipaccanīkadhammasamudācāragahanatāya kicchā, asukhasevanāti attho. Ekaccassa tadabhāvena sukhā. Abhiññāpi ekaccassa dandhā hoti mandā asīghappavatti[1], ekaccassa khippā amandhā sīghappavatti[2]. Tasmā yo ādito kilese vikkhambhento dukkhena sasaṅkhārena sappayogena kilamanto

1. Asīghappavattinī (Sī) 2. Sīghappavattinī (Sī)

vikkhambheti, tassa dukkhā paṭipadā nāma hoti. Yo pana vikkhambhitakileso appanāparivāsaṁ vasanto cirena aṅgapātubhāvaṁ pāpuṇāti, tassa dandhābhiññā nāma hoti. Yo khippaṁ aṅgapātubhāvaṁ pāpuṇāti, tassa khippābhiññā nāma hoti. Yo kilese vikkhambhento sukhena akilamanto vikkhambheti, tassa sukhā paṭipadā nāma hoti.

Tattha yāni sappāyāsappāyāni ca palibodhupacchedādīni pubbakiccāni ca appanākosallāni ca **Visuddhimagge**[1] Cittabhāvanāniddese niddiṭṭhāni. Tesu yo asappāyasevī hoti, tassa dukkhā paṭipadā, dandhā ca abhiññā hoti, sappāyasevino sukhā paṭipadā, khippā ca abhiññā. Yo pana pubbabhāge asappāyaṁ sevitvā aparabhāge sappāyasevī hoti, pubbabhāge vā sappāyaṁ sevitvā aparabhāge asappāyasevī, tassa vomissakatā[2] veditabbā. Tathā palibodhupacchedādikaṁ pubbakiccaṁ asampādetvā bhāvanaṁ anuyuttassa dukkhā paṭipadā hoti, vipariyāyena sukhā. Appanākosallāni pana asampādentassa dandhā abhiññā hoti, sampādentassa khippā.

Apica taṇhā-avijjāvasena, samathavipassanākatādhikāravasena cāpi etāsaṁ pabhedo veditabbo. Taṇhābhibhūtassa hi dukkhā paṭipadā hoti, anabhibhūtassa sukhā. Avijjābhibhūtassa ca dandhā abhiññā hoti, anabhibhūtassa khippā. Yo ca samathe akatādhikāro tassa dukkhā paṭipadā hoti, katādhikārassa sukhā. Yo pana vipassanāya akatādhikāro hoti, tassa dandhā abhiññā hoti, katādhikārassa khippā.

Kilesindriyavasena cāpi etāsaṁ pabhedo veditabbo. Tibbakilesassa hi mudindriyassa dukkhā paṭipadā hoti dandhā ca abhiññā, tikkhindriyassa pana khippā abhiññā. Mandakilesassa ca mudindriyassa sukhā paṭipadā hoti dandhā ca abhiññā, tikkhindriyassa pana khippā abhiññāti.

Iti imāsu paṭipadā-abhiññāsu yo puggalo dukkhāya paṭipadāya dandhāya abhiññāya jhānaṁ pāpuṇāti, tassa taṁ jhānaṁ "dukkhapaṭipadaṁ dandhābhiññān"ti vuccati. Sesesupi eseva nayo.

---

1. Visuddhi 1. 118 piṭṭhādīsu.
2. Vomissatā (Syā, Ka)

Tattha "tadanudhammatā sati santiṭṭhati, ṭhitibhāginī paññā"ti[1] evaṁ vuttasatiyā vā taṁtaṁjhānanikantiyā vā vikkhambhane paṭipadā, taṁtaṁjhānupacārappattassa appanāya parivāse abhiññā ca veditabbā. Āgamanavasenāpi ca paṭipadā abhiññā hontiyeva. Dukkhapaṭipadañhi dandhābhiññaṁ paṭhamajjhānaṁ patvā pavattaṁ dutiyampi tādisameva hoti. Tatiyacatutthesupi eseva nayo. Yathā ca catukkanaye, evaṁ pañcakanayepi paṭipadāvasena catudhā bhedo veditabbo. Iti paṭipadāvasenapi cattāro navakā vuttā honti. Tesu pāṭhato chattiṁsa cittāni, atthato pana pañcakanaye catukkanayassa paviṭṭhattā vīsatimeva bhavantīti.

Paṭipadācatukkaṁ.

Ārammaṇacatukka

181. Idāni yasmā etaṁ jhānaṁ nāma yathā paṭipadābhedena, evaṁ ārammaṇabhedenāpi catubbidhaṁ hoti. Tasmāssa taṁ pabhedaṁ dessetuṁ puna **"katame dhammā kusalā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha **parittaṁ parittārammaṇan**ti-ādīsu yaṁ appaguṇaṁ hoti, uparijjhānassa paccayo bhavituṁ na sakkoti, idaṁ **parittaṁ** nāma. Yaṁ pana avaḍḍhite suppamatte vā sarāvamatte vā ārammaṇe pavattaṁ, taṁ parittaṁ ārammaṇaṁ assāti **parittārammaṇaṁ.** Yaṁ paguṇaṁ subhāvitaṁ, uparijjhānassa paccayo bhavituṁ sakkoti, idaṁ **appamāṇaṁ** nāma. Yaṁ vipule ārammaṇe pavattaṁ, taṁ vuḍḍhippamāṇattā appamāṇaṁ ārammaṇaṁ assāti **appamāṇārammaṇaṁ.** Vuttalakkhaṇavomissakatāya pana vomissakanayo veditabbo. Iti ārammaṇavasenapi cattāro navakā vuttā honti, cittagaṇanāpettha purimasadisā evāti.

Ārammaṇacatukkaṁ.

Ārammaṇapaṭipadāmissaka

186. Idāni ārammaṇapaṭipadāmissakaṁ soḷasakkhattukanayaṁ dassetuṁ puna **"katame dhammā kusalā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha paṭhamanaye

---

1. Abhi 2. 343 piṭṭhe.

vuttajjhānaṁ dukkhapaṭipadattā dandhābhiññattā parittattā parittārammaṇattāti catūhi kāraṇehi **hīnaṁ.** Soḷasamanaye vuttajjhānaṁ sukhapaṭipadattā khippābhiññattā appamāṇattā appamāṇārammaṇattāti catūhi kāraṇehi **paṇītaṁ.** Sesesu cuddasasu ekena, dvīhi, tīhi ca kāraṇehi hīnappaṇītatā veditabbā.

Kasmā panāyaṁ nayo desitoti? Jhānuppattikāraṇattā. Sammāsambuddhena hi pathavīkasiṇe suddhikajjhānaṁ catukkanayavasena, pañcakanayavasena ca dassitaṁ, tathā suddhikapaṭipadā, tathā suddhikārammaṇaṁ. Tattha yā devatā pathavīkasiṇe suddhikajjhānaṁ catukkanayavasena desiyamānaṁ bujjhituṁ sakkonti, tāsaṁ sappāyavasena suddhikajjhāne catukkanayo desito. Yā pañcakanayavasena desiyamānaṁ bujjhituṁ sakkonti, tāsaṁ sappāyavasena pañcakanayo. Yā suddhikapaṭipadāya suddhikārammaṇe catukkanayavasena desiyamānaṁ bujjhituṁ sakkonti, tāsaṁ sappāyavasena suddhikapaṭipadāya suddhikārammaṇe catukkanayo desito. Yā pañcakanayavasena desiyamānaṁ bujjhituṁ sakkonti, tāsaṁ sappāyavasena pañcakanayo. Iti heṭṭhā puggalajjhāsayavasena desanā katā.

Desanāvilāsappatto cesa pabhinnapaṭisambhido dasabalacatuvesārajjavisadañāṇo dhammānaṁ yāthāvasarasalakkhaṇassa suppaṭividdhattā dhammapaññattikusalatāya yo yo nayo labbhati, tassa tassa vasena desanaṁ niyametuṁ sakkoti. Tasmā imāya desanāvilāsappattiyāpi tena esā pathavīkasiṇe suddhikacatukkanayādivasena desanā katā.

Yasmā pana ye keci jhānaṁ uppādenti nāma, na te ārammaṇapaṭipadāhi vinā uppādetuṁ sakkonti, tasmā niyamato jhānuppattikāraṇattā ayaṁ soḷasakkhattukanayo kathito.

Ettāvatā suddhikanavako, cattāro paṭipadānavakā, cattāro ārammaṇanavakā, ime ca soḷasa navakāti pañcavīsati navakā kathitā honti. Tattha ekekasmiṁ navake catukkapañcakavasena dve dve nayāti paññāsa nayā. Tattha pañcavīsatiyā catukkanayesu sataṁ, pañcakanayesu pañcavīsasatanti pāṭhato pañcavīsādhikāni dve jhānacittasatāni honti. Pañcakanaye pana catukkanayassa paviṭṭhattā atthato pañcavīsādhikameva

cittasataṁ hoti. Yāni cetāni pāṭhe pañcavīsādhikāni dve cittasatāni, tesu ekekassa niddese dhammavavatthānādayo tayo tayo mahāvārā honti, te pana tattha tattha nayamattameva dassetvā saṁkhittāti.

Pathavīkasiṇaṁ.

203. Idāni yasmā āpokasiṇādīsupi etāni jhānāni uppajjanti, tasmā tesaṁ dassanatthaṁ puna **"katame dhammā kusalā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tesu sabbo Pāḷinayo ca atthavibhāvanā ca cittagaṇanā ca vārasaṅkhepo ca pathavīkasiṇe vuttanayeneva veditabbo. Bhāvanānayo pana kasiṇaparikammaṁ ādiṁ katvā sabbo **Visuddhimagge**[1] pakāsitoyeva. **Mahāsakuludāyisutte** pana dasakasiṇāni[2] vuttāni. Tesu viññāṇakasiṇaṁ ākāse pavattitamahaggataviññāṇampi tattha parikammaṁ katvā nibbattā viññāṇañcāyatanasamāpattipi hotīti sabbappakārena āruppadesanameva bhajati. Tasmā imasmiṁ ṭhāne na kathitaṁ.

Ākāsakasiṇanti pana kasiṇugghāṭimamākāsampi taṁ ārammaṇaṁ katvā pavattakkhandhāpi bhitticchiddādīsu aññatarasmiṁ gahetabbanimitta[3] paricchedākāsampi taṁ ārammaṇaṁ katvā uppannaṁ catukkapañcakajjhānampi vuccati. Tattha purimanayo āruppadesanaṁ bhajati, pacchimanayo rūpāvacaradesanaṁ. Iti missakattā imaṁ rūpāvacaradesanaṁ na āruḷhaṁ, paricchedākāse nibbattajjhānaṁ pana rūpūpapattiyā maggo hoti, tasmā taṁ gahetabbaṁ. Tasmiṁ pana catukkapañcakajjhānameva uppajjati, arūpajjhānaṁ nuppajjati. Kasmā? Kasiṇugghāṭanassa alābhato. Tañhi punappunaṁ ugghāṭiyamānampi ākāsameva hotīti na tattha kasiṇugghāṭanaṁ labbhati. Tasmā tatthuppannaṁ jhānaṁ diṭṭhadhammasukhavihārāya saṁvattati, abhiññāpādakaṁ hoti, vipassanāpādakaṁ hoti, nirodhapādakaṁ na hoti, anupubbanirodho panettha yāva pañcamajjhānā labbhati, vaṭṭapādakaṁ hotiyeva. Yathā cetaṁ, evaṁ purimakasiṇesu uppannaṁ jhānampi. Nirodhapādakabhāvo panettha viseso. Sesamettha ākāsakasiṇe yaṁ vattabbaṁ siyā, taṁ sabbaṁ **Visuddhimagge**[4] vuttameva.

---

1. Visuddhi 1. 165 piṭṭhādīsu.
2. Ma 2. 207 piṭṭhe.
3. Gahetabbanimitte (Sī)
4. Visuddhi 1. 169 piṭṭhe.

"Ekopi hutvā bahudhā hotī"ti-ādinayaṁ[1] pana vikubbanaṁ icchantena purimesu aṭṭhasu kasiṇesu aṭṭha samāpattiyo nibbattetvā kasiṇānulomato, kasiṇapaṭilomato, kasiṇānulomapaṭilomato, jhānānulomato, jhānapaṭilomato, jhānānulomapaṭilomato, jhānukkantikato, kasiṇukkantikato jhānakasiṇukkantikato, aṅgasaṅkantikato, ārammaṇasaṅkantikato, aṅgārammaṇasaṅkantikato, aṅgavavatthānato, ārammaṇavavatthānatoti imehi cuddasahākārehi cittaṁ paridametabbaṁ. Tesaṁ vitthārakathā **Visuddhimagge**[2] vuttāyeva.

Evaṁ pana cuddasahākārehi cittaṁ aparidametvā pubbe abhāvitabhāvano ādikammiko yogāvacaro iddhivikubbanaṁ sampādessatīti netaṁ ṭhānaṁ vijjati. Ādikammikassa hi kasiṇaparikammampi bhāro, satesu sahassesu vā ekova sakkoti. Katakasiṇaparikammassa nimittuppādanaṁ bhāro, satesu sahassesu vā ekova sakkoti. Uppanne nimitte taṁ vaḍḍhetvā appanādhigamo bhāro, satesu sahassesu vā ekova sakkoti. Adhigatappanassa cuddasahākārehi cittaparidamanaṁ bhāro, satesu sahassesu vā ekova sakkoti. Cuddasahākārehi paridamitacittassapi iddhivikubbanaṁ nāma bhāro, satesu sahassesu vā ekova khippanisanti hoti. Therambatthale **Mahārohanaguttattherassa** gilānupaṭṭhānaṁ āgatesu tiṁsamattesu iddhimantasahassesu upasampadāya aṭṭhavassiko **Rakkhitatthero** viya. Sabbaṁ vatthu **Visuddhimagge**[3] vitthāritamevāti.

Kasiṇakathā.

Abhibhāyatanakathā

204. Evaṁ aṭṭhasu kasiṇesu rūpāvacarakusalaṁ niddisitvā idāni yasmā samānepi ārammaṇe bhāvanāya asamānaṁ[4] imesu aṭṭhasu kasiṇesu aññampi abhibhāyatanasaṅkhātaṁ rūpāvacarakusalaṁ pavattati,

---

1. Dī 1. 74; Khu 9. 107 piṭṭhesu.
2. Visuddhi 2. 2 piṭṭhe.
3. Visuddhi 2. 4 piṭṭhe.
4. Asamānatāya (Sī), asamānattā (Syā)

tasmā taṁ dessetuṁ puna **"katame dhammā kusalā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha **ajjhattaṁ arūpasaññī**ti alābhitāya vā anatthikatāya vā ajjhattarūpe parikammasaññāvirahito. **Bahiddhā rūpāni passatī**ti bahiddhā aṭṭhasu kasiṇesu kataparikammatāya parikammavasena ceva appanāvasena ca tāni bahiddhā aṭṭhasu kasiṇesu rūpāni passati. **Parittānī**ti avaḍḍhitāni. **Tāni abhibhuyyā**ti yathā nāma sampannagahaṇiko kaṭacchumattaṁ bhattaṁ labhitvā "kiṁ ettha bhuñjitabbaṁ atthī"ti saṅkaḍḍhitvā ekakabaḷameva karoti, evameva ñāṇuttariko puggalo visadañāṇo "kimettha parittake ārammaṇe samāpajjitabbaṁ atthi, nāyaṁ mama bhāro"ti tāni rūpāni abhibhavitvā samāpajjati, saha nimittuppādenevettha appanaṁ nibbattetīti attho. **"Jānāmi passāmī"**ti iminā panassa pubbabhāgo kathito, **Āgamaṭṭhakathāsu** pana vuttaṁ "iminā panassa ābhogo kathito, so ca kho samāpattito vuṭṭhitassa, na antosamāpattiyan"ti[1].

Appamāṇānīti vaḍḍhitappamāṇāni. **Abhibhuyyā**ti ettha pana yathā mahagghaso puriso ekaṁ bhattavaḍḍhitakaṁ labhitvā "aññāpi hotu, kimesā mayhaṁ karissatī"ti taṁ na mahantato passati, evameva ñāṇuttaro puggalo visadañāṇo "kimettha samāpajjitabbaṁ, na idaṁ appamāṇaṁ, na mayhaṁ cittekaggatākaraṇe bhāro atthī"ti tāni abhibhavitvā samāpajjati, saha nimittuppādenevettha appanaṁ nibbattetīti attho.

Parittaṁ parittārammaṇaṁ appamāṇaṁ parittārammaṇan"ti idha "parittānī"ti āgatattā appamāṇārammaṇatā na gahitā, parato "appamāṇānī"ti āgatattā parittārammaṇatā. **Aṭṭhakathāyaṁ** pana vuttaṁ "imasmiṁ ṭhāne cattāri cattāri ārammaṇāni aggahetvā dve dveva gahitāni, kiṁ kāraṇā? Catūsu hi gahitesu desanā soḷasakkhattukā hoti, Satthārā ca heṭṭhā soḷasakkhattukā desanā kilañjamhi tile pattharantena viya vitthārato kathitā, tassa imasmiṁ ṭhāne aṭṭhakkhattukaṁ desanaṁ kātuṁ ajjhāsayo, tasmā dve dveyeva gahitānīti veditabbānī"ti.

---

1. Aṁ-Ṭṭha 3. 244 piṭṭhe.

Suvaṇṇadubbaṇṇānīti parisuddhāparisuddhavaṇṇāni. Parisuddhāni hi nīlādīni suvaṇṇāni, aparisuddhāni ca dubbaṇṇānīti[1] idha adhippetāni. **Āgamaṭṭhakathāsu** pana "suvaṇṇāni vā hontu, dubbaṇṇāni vā, paritta-appamāṇavaseneva imāni abhibhāyatanāni desitānī"ti[2] vuttaṁ. Imesu pana catūsu parittaṁ vitakkacaritavasena āgataṁ, appamāṇaṁ mohacaritavasena. Suvaṇṇaṁ dosacaritavasena, dubbaṇṇaṁ rāgacaritavasena. Etesañhi etāni sappāyāni, sā ca tesaṁ sappāyatā vitthārato **Visuddhimagge**[3] Cariyaniddese vuttā.

Kasmā pana yathā suttante "ajjhattaṁ rūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati parittānī"ti-ādi[4] vuttaṁ, evaṁ avatvā idha catūsupi abhibhāyatanesu ajjhattaṁ arūpasaññitāva vuttāti? Ajjhattarūpānaṁ anabhibhavanīyato. Tattha vā hi idha vā bahiddhārūpāneva abhibhavitabbāni. Tasmā tāni niyamato vattabbānīti tatrapi idhapi vuttāni. "Ajjhattaṁ arūpasaññī"ti idaṁ pana Satthu desanāvilāsamattameva. Ayaṁ tāva catūsu abhibhāyatanesu apubbapadavaṇṇanā. Suddhikanayapaṭipadābhedo panettha pathavīkasiṇe vuttanayeneva ekekasmiṁ abhibhāyatane veditabbo. Kevalañcettha ārammaṇacatukkaṁ ārammaṇadukaṁ hoti, soḷasakkhattukañca aṭṭhakkhattukaṁ. Sesaṁ tādisameva. Evamettha ekekasmiṁ abhibhāyatane eko suddhikanavako, cattāro paṭipadānavakā, dve ārammaṇanavakā, ārammaṇapaṭipadāmissake aṭṭha navakāti pannarasa navakāti catūsupi abhibhāyatanesu samasaṭṭhi navakā veditabbā.

246. Pañcama-abhibhāyatanādīsu **nīlānī**ti sabbasaṅgāhikavasena vuttaṁ. **Nīlavaṇṇānī**ti vaṇṇavasena. **Nīlanidassanānī**ti nidassanavasena. Apaññāyamānavivarāni asambhinnavaṇṇāni ekanīlāneva hutvā dissantīti vuttaṁ hoti. **Nīlanibhāsānī**ti idaṁ pana obhāsanavasena vuttaṁ, nīlobhāsāni nīlappabhāyuttānīti attho. Etena nesaṁ suvisuddhataṁ dasseti. Suvisuddhavaṇṇavasena hi imāni cattāri abhibhāyatanāni vuttāni. **Pītānī**ti-ādīsupi imināva nayena attho veditabbo. "Nīlakasiṇaṁ uggaṇhanto nīlakasmiṁ nimittaṁ gaṇhāti, pupphasmiṁ vā vatthasmiṁ vā vaṇṇadhātuyā

---

1. Nīlādīni aparisuddhāni ca suvaṇṇadubbaṇṇānīti (Ka)
2. Aṁ-Ṭṭha 3. 243 piṭṭhe.
3. Visuddhi 1. 98 piṭṭhe.
4. Dī 2. 92; Ma 2. 205; Aṁ 3. 125 piṭṭhesu.

vā”ti-ādikaṁ panettha kasiṇakaraṇañca parikammañca appanāvidhānañca sabbaṁ **Visuddhimagge**[1] vitthārato vuttameva. Yathā ca pathavīkasiṇe, evamettha ekekasmiṁ abhibhāyatane pañcavīsati pañcavīsati navakā veditabbā.

Abhibhāyatanakathā.

Vimokkhakathā

248. Idāni yasmā idaṁ rūpāvacarakusalaṁ nāma na kevalaṁ ārammaṇasaṅkhātānaṁ āyatanānaṁ abhibhavanato abhibhāyatanavaseneva uppajjati, atha kho vimokkhavasenapi uppajjati, tasmā tampi nayaṁ dassetuṁ puna **“katame dhammā kusalā”**ti-ādi āraddhaṁ.

Kenaṭṭhena pana vimokkho veditabboti? Adhimuccanaṭṭhena. Ko ayaṁ adhimuccanaṭṭho nāma? Paccanīkadhammehi ca suṭṭhu vimuccanaṭṭho, ārammaṇe ca abhirativasena suṭṭhu vimuccanaṭṭho[2] pitu-aṅke vissaṭṭha-aṅgapaccaṅgassa dārakassa sayanaṁ viya aniggahitabhāvena nirāsaṅkatāya ārammaṇe pavattīti vuttaṁ hoti. Evaṁlakkhaṇañhi vimokkhabhāvappattaṁ rūpāvacarakusalaṁ dassetuṁ ayaṁ nayo āraddho.

Tattha **rūpī**ti ajjhattaṁ kesādīsu uppāditaṁ rūpajjhānaṁ rūpaṁ, tadassatthīti rūpī. Ajjhattañhi nīlaparikammaṁ karonto kese vā pitte vā akkhitārakāya vā karoti. Pītaparikammaṁ karonto mede vā chaviyā vā akkhīnaṁ pītaṭṭhāne vā karoti. Lohitaparikammaṁ karonto maṁse vā lohite vā jivhāya vā hatthatalapādatalesu vā akkhīnaṁ rattaṭṭhāne vā karoti. Odātaparikammaṁ karonto aṭṭhimhi vā dante vā nakhe vā akkhīnaṁ setaṭṭhāne vā karonti. Evaṁ parikammaṁ katvā uppannajjhānasamaṅginaṁ sandhāyetaṁ vuttaṁ. **Rūpāni passatī**ti bahiddhāpi nīlakasiṇādirūpāni jhānacakkhunā passati. Iminā ajjhattabahiddhāvatthukesu kasiṇesu jhānapaṭilābho dassito.

---

1. Visuddhi 1. 167 piṭṭhe. 2. Adhimuccanaṭṭho (Sī)

Ajjhattaṁ arūpasaññīti ajjhattaṁ na rūpasaññī, attano kesādīsu anuppāditarūpāvacarajjhānoti attho. Iminā bahiddhā parikammaṁ katvā bahiddhāva paṭiladdhajjhānatā dassitā.

"Subhan"ti iminā suvisuddhesu nīlādīsu vaṇṇakasiṇesu jhānāni dassitāni. Tattha kiñcāpi anto-appanāya 'subhan'ti ābhogo natthi, yo pana suvisuddhaṁ subhakasiṇaṁ ārammaṇaṁ katvā viharati, so yasmā subhanti -pa- paṭhamaṁ jhānaṁ upasampajja viharati. Tathā dutiyādīni. Tasmā evaṁ desanā katā. **Paṭisambhidāmagge** pana "kathaṁ 'subhan'tveva adhimutto hotīti vimokkho? Idha bhikkhu mettāsahagatena cetasā ekaṁ disaṁ -pa- viharati, mettāya bhāvitattā sattā appaṭikūlā honti. Karuṇā, muditā, upekkhāsahagatena cetasā ekaṁ disaṁ -pa- viharati, upekkhāya bhāvitattā sattā appaṭikūlā honti. Evaṁ 'subhan'tveva adhimutto hotīti vimokkho"ti[1] vuttaṁ. Idha pana upari Pāḷiyaṁyeva brahmavihārānaṁ āgatattā taṁ nayaṁ paṭikkhipitvā sunīlaka supītakasulohitaka su-odātaka parisuddhanīlaka parisuddhapītaka parisuddhalohitaka parisuddha-odātakavaseneva subhavimokkho anuññāto. Iti "kasiṇan"ti vā "abhibhāyatanan"ti vā "vimokkho"ti vā rūpāvacarajjhānameva. Tañhi ārammaṇassa sakalaṭṭhena **kasiṇaṁ** nāma, ārammaṇaṁ abhibhavanaṭṭhena **abhibhāyatanaṁ** nāma, ārammaṇe adhimuccanaṭṭhena, paccanīkadhammehi ca vimuccanaṭṭhena **vimokkho** nāmāti vuttaṁ. Tattha kasiṇadesanā abhidhammavasena, itarā pana suttantadesanāvasena vuttāti veditabbā. Ayamettha apubbapadavaṇṇanā. Ekekasmiṁ pana vimokkhe pathavīkasiṇe viya pañcavīsati pañcavīsatīti katvā pañcasattati navakā veditabbā.

Vimokkhakathā.

Brahmavihārakathā

251. Idāni mettādibrahmavihāravasena pavattamānaṁ rūpāvacarakusalaṁ dassetuṁ puna "k**atame dhammā kusalā**"ti-ādi āraddhaṁ. Tattha

---

1. Khu 9. 235 piṭhe.

mettāsahagatanti mettāya samannāgataṁ. Parato karuṇāsahagatādīsupi eseva nayo. Yena panesa vidhānena paṭipanno mettādisahagatāni jhānāni upasampajja viharati, taṁ mettādīnaṁ bhāvanāvidhānaṁ sabbaṁ **Visuddhimagge**[1] vitthāritameva, avasesāya Pāḷiyā attho pathavīkasiṇe vuttanayeneva veditabbo.

Kevalañhi pathavīkasiṇe pañcavīsati navakā, idha purimāsu tīsu tikacatukkajjhānikavasena pañcavīsati sattakā. Upekkhāya catutthajjhānavasena pañcavīsati ekakā. Karuṇāmuditāsu ca chandādīhi catūhi saddhiṁ karuṇāmuditāti imepi yevāpanakā labbhanti. Dukkhapaṭipadādibhāvo cettha mettāya tāva byāpādavikkhambhanavasena, karuṇāya vihiṁsāvikkhambhanavasena, muditāya arativikkhambhanavasena, upekkhāya rāgapaṭighavikkhambhanavasena veditabbo. Parittārammaṇatā pana nabahusattārammaṇavasena, appamāṇārammaṇatā bahusattārammaṇavasena hotīti ayaṁ viseso. Sesaṁ tādisameva.

Evaṁ tāva Pāḷivaseneva-

* Brahmuttamena kathite, brahmavihāre ime iti viditvā.
Bhiyyo etesu ayaṁ, pakiṇṇakakathāpi viññeyyā.

Etāsu hi mettākaruṇāmuditā-upekkhāsu atthato tāva mejjatīti **mettā,** siniyhatīti attho. Mitte vā bhavā, mittassa vā esā pavattītipi **mettā.** Paradukkhe sati sādhūnaṁ hadayakampanaṁ karotīti **karuṇā,** kiṇāti vā paradukkhaṁ hiṁsati vināsetīti **karuṇā,** karīyati dukkhitesu pharaṇavasena pasārīyatīti **karuṇā.** Modanti tāya taṁsamaṅgino, sayaṁ vā modati, modanamattameva vā tanti **muditā.** "Averā hontū"ti-ādibyāpārappahānena[2], majjhattabhāvūpagamanena ca upekkhatīti **upekkhā.**

Lakkhaṇādito panettha hitākārappavattilakkhaṇā **mettā,** hitūpasaṁhārarasā, āghātavinayapaccupaṭṭhānā, sattānaṁ manāpabhāvadassanapadaṭṭhānā. Byāpādūpasamo etissā sampatti, sinehasambhavo vipatti. Dukkhāpanayanākārappavattilakkhaṇā **karuṇā,** paradukkhāsahanarasā,

---

1. Visuddhi 1. 287 piṭṭhādīsu.
2. ...byāpādappahānena (Sī)

* Visuddhi 1. 311 piṭṭhepi.

avihiṁsāpaccupaṭṭhānā, dukkhābhibhūtānaṁ anāthabhāvadassanapadaṭṭhānā. Vihiṁsūpasamo tassā sampatti, sokasambhavo vipatti. Sattesu pamodanalakkhaṇā **muditā,** anissāyanarasā, arativighātapaccupaṭṭhānā, sattānaṁ sampattidassanapadaṭṭhānā. Arativūpasamo tassā sampatti, pahāsasambhavo vipatti. Sattesu majjhattākārappavattilakkhaṇā **upekkhā,** sattesu samabhāvadassanarasā, paṭighānunayavūpasamapaccupaṭṭhānā, "kammassakā sattā, te kassa ruciyā sukhitā vā bhavissanti, dukkhato vā muccissanti, pattasampattito vā na parihāyissantī"ti evaṁ pavattakammassakatādassanapadaṭṭhānā. Paṭighānunayavūpasamo tassā sampatti, gehassitāya aññāṇupekkhāya sambhavo vipatti.

Catunnampi panetesaṁ brahmavihārānaṁ vipassanāsukhañceva bhavasampatti ca **sādhāraṇappayojanaṁ,** byāpādādipaṭighāto **āveṇikaṁ.** Byāpādapaṭighātappayojanā hettha mettā, vihiṁsā-aratirāgapaṭighātappayojanā itarā. Vuttampi cetaṁ—

> "Nissaraṇañhetaṁ āvuso byāpādassa, yadidaṁ mettācetovimutti. Nissaraṇañhetaṁ āvuso vihesāya, yadidaṁ karuṇācetovimutti. Nissaraṇañhetaṁ āvuso aratiyā, yadidaṁ muditācetovimutti. Nissaraṇañhetaṁ āvuso rāgassa, yaditaṁ upekkhācetovimuttī"ti[1].

Ekamekassa cettha āsannadūravasena **dve dve paccatthikā. Mettābrahmavihārassa** hi samīpacāro viya purisassa sapatto guṇadassanasabhāgatāya rāgo āsannapaccatthiko, so lahuṁ otāraṁ labhati, tasmā tato suṭṭhu mettā rakkhitabbā. Pabbatādigahananissito viya purisassa sapatto sabhāvavisabhāgatāya[2] byāpādo dūrapaccatthiko, tasmā tato nibbhayena mettāyitabbaṁ. Mettāyissati ca nāma kopañca karissatīti aṭṭhānametaṁ.

Karuṇābrahmavihārassa "cakkhuviññeyyānaṁ rūpānaṁ iṭṭhānaṁ kantānaṁ manāpānaṁ manoramānaṁ lokāmisapaṭisaṁyuttānaṁ appaṭilābhaṁ vā appaṭilābhato samanupassato pubbe vā paṭiladdhapubbaṁ atītaṁ niruddhaṁ vipariṇataṁ

---

1. Dī 3. 205; Aṁ 2. 257 piṭṭhādīsu.
2. Sabhāgavisabhāgatāya (Sī), Visuddhi 1. 312 piṭṭhepi.

samanussarato uppajjati domanassaṁ. Yaṁ evarūpaṁ domanassaṁ, idaṁ vuccati gehassitaṁ domanassan"ti-ādinā[1] nayena āgataṁ gehassitaṁ domanassaṁ vipattidasanasabhāgatāya āsannapaccatthikaṁ, sabhāvavisabhāgatāya[2] vihesā dūrapaccatthikā, tasmā tato nibbhayena karuṇāyitabbaṁ. Karuṇañca nāma karissati, pāṇi-ādīhi ca vihesissatīti aṭṭhānametaṁ.

Muditābrahmavihārassa "cakkhuviññeyyānaṁ rūpānaṁ iṭṭhānaṁ kantānaṁ manāpānaṁ manoramānaṁ lokāmisapaṭisaṁyuttānaṁ paṭilābhaṁ vā paṭilābhato samanupassato, pubbe vā paṭiladdhapubbaṁ atītaṁ niruddhaṁ vipariṇataṁ samanussarato uppajjati somanassaṁ. Yaṁ evarūpaṁ somanassaṁ, idaṁ vuccati gehassitaṁ somanassan"ti-ādinā[1] nayena āgataṁ gehassitaṁ somanassaṁ sampattidasanasabhāgatāya āsannapaccatthikaṁ, sabhāvavisabhāgatāya[2] arati dūrapaccatthikā, tasmā tato nibbhayena muditā bhāvetabbā. Pamudito ca nāma bhavissati, pantasenāsanesu ca adhikusaladhammesu ca ukkaṇṭhissatīti aṭṭhānametaṁ.

Upekkhābrahmavihārassa pana "cakkhunā rūpaṁ disvā uppajjati upekkhā bālassa mūḷhassa puthujjanassa anodhijinassa avipākajinassa anādīnavadassāvino assutavato puthujjanassa. Yā evarūpā upekkhā, rūpaṁ sā nātivattati, tasmā sā upekkhā gehassitāti vuccatī"ti-ādinā[3] nayena āgatā gehassitā aññāṇupekkhā dosaguṇānaṁ avicāraṇavasena sabhāgattā āsannapaccatthikā, sabhāvavisabhāgatāya rāgapaṭighā dūrapaccatthikā, tasmā tato nibbhayena upekkhitabbaṁ. Upekkhissati ca nāma rajjissati ca paṭihaññissati cāti aṭṭhānametaṁ.

Sabbesampi ca etesaṁ kattukāmatāchando **ādi,** nīvaraṇādivikkhambhanaṁ **majjhaṁ,** appanā **pariyosānaṁ.** Paññattidhammavasena eko vā satto anekā vā sattā **ārammaṇaṁ**, upacāre vā appanāya vā pattāya ārammaṇavaḍḍhunaṁ.

Tatrāyaṁ vaḍḍhanakkamo—yathā hi kusalo kassako kasitabbaṭṭhānaṁ paricchinditvā kasati, evaṁ paṭhamameva ekaṁ āvāsaṁ paricchinditvā tattha sattesu "imasmiṁ āvāse sattā averā hontū"ti-ādinā nayena mettā bhāvetabbā. Tattha cittaṁ muduṁ kammaniyaṁ katvā dve āvāsā

1. Ma 3. 260 piṭṭhe. 2. Sabhāgavisabhāgatāya (Sī) 3. Ma 3. 261 piṭṭhe.

paricchinditabbā. Tato anukkamena tayo, cattāro, pañca, cha, satta, aṭṭha, nava, dasa, ekā racchā, upaḍḍhagāmo, gāmo, janapado, rajjaṁ, ekā disāti evaṁ yāva ekaṁ cakkavāḷaṁ, tato vā pana bhiyyo tattha tattha sattesu mettā bhāvetabbā. Tathā karuṇādayoti ayamettha ārammaṇavaḍḍhanakkamo.

Yathā pana kasiṇānaṁ nissando āruppā, samādhīnaṁ nissando nevasaññānāsaññāyatanaṁ, vipassanānaṁ nissando phalasamāpatti, samathavipassanānaṁ nissando nirodhasamāpatti, evaṁ purimabrahmavihārattayassa nissando ettha upekkhābrahmavihāro. Yathā hi thambhe anussāpetvā tulāsaṅghāṭaṁ anāropetvā na sakkā ākāse kūṭagopānasiyo ṭhapetuṁ, evaṁ purimesu tatiyajjhānaṁ vinā na sakkā catutthaṁ bhāvetuṁ, kasiṇesu pana uppannatatiyajjhānassapesā[1] nuppajjati visabhāgārammaṇattāti.

Ettha siyā[2] "kasmā panetā mettā karuṇā muditā upekkhā 'brahmavihārā'ti vuccanti, kasmā ca catassova, ko ca etāsaṁ kamo, Vibhaṅge ca kasmā 'appamaññā'ti vuttā"ti. Vuccate, seṭṭhaṭṭhena, tāva niddosabhāvena cettha **brahmavihāratā** veditabbā. Sattesu sammāpaṭipattibhāvena hi seṭṭhā ete vihārā. Yathā ca brahmāno niddosacittā viharanti, evaṁ etehi sampayuttā yogino brahmasamāva hutvā viharantīti seṭṭhaṭṭhena niddosabhāvena ca "brahmavihārā"ti vuccanti.

Kasmā ca catassoti-ādipañhassa pana idaṁ vissajjanaṁ—

* Visuddhimaggādivasā catasso,
Hitādi-ākāravasā panāsaṁ.
Kamo pavattanti ca appamāṇe,
Tā gocare yena tadappamaññā.

Etāsu hi yasmā mettā byāpādabahulassa, karuṇā vihiṁsābahulassa muditā aratibahulassa, upekkhā rāgabahulassa visuddhimaggo, yasmā ca hitūpasaṁhāra-ahitāpanayanasampattimodana-anābhogavasena catubbidhoyeva sattesu manasikāro, yasmā ca yathā mātā

---

1. Uppannatatiyajjhānaṁ nissāyapesā (Ka)
2. Tattha siyā (Syā, Ka)
* Visuddhi 1. 314 piṭṭhepi.

daharagilānayobbanappattasakiccapasutesu catūsu puttesu daharassa abhivuḍḍhikāmā hoti, gilānassa gelaññāpanayanakāmā, yobbanappattassa yobbanasampattiyā ciraṭṭhitikāmā, sakiccapasutassa kismiñcipi pariyāye abyāvaṭā hoti, tathā appamaññāvihārikenāpi sabbasattesu mettādivasena bhavitabbaṁ, tasmā ito visuddhimaggādivasā catassova appamaññā.

Yasmā pana catassopetā bhāvetukāmena paṭhamaṁ hitākārappavattivasena sattesu paṭipajjitabbaṁ, hitākārappavattilakkhaṇā ca mettā, tato evaṁ patthitahitānaṁ sattānaṁ dukkhābhibhavaṁ disvā vā sutvā vā sambhāvetvā vā dukkhāpanayanākārappavattivasena, dukkhāpanayanākārappavattilakkhaṇā ca karuṇā. Athevaṁ patthitahitānaṁ, patthitadukkhāpagamānañca nesaṁ sampattiṁ disvā sampattippamodanavasena, pamodanalakkhaṇā ca muditā. Tato paraṁ pana[1] kattabbābhāvato ajjhupekkhakatāsaṅkhātena majjhattākārena paṭipajjitabbaṁ, majjhattākārappavattilakkhaṇā ca upekkhā. Tasmā ito hitādi-ākāravasā panāsaṁ paṭhamaṁ mettā vuttā, atha "karuṇā muditā upekkhā"ti ayaṁ **kamo** veditabbo.

Yasmā pana sabbāpetā appamāṇe gocare pavattanti, tasmā **"appamaññā"**ti vuccanti. Appamāṇā hi sattā etāsaṁ gocarabhūtā, ekasattasāpi ca ettake padese mettādayo bhāvetabbāti evaṁ pamāṇaṁ aggahetvā sakalapharaṇavaseneva pavattāti. Tena vuttaṁ—

"Visuddhimaggādivasā catasso,
Hitādi-ākāravasā panāsaṁ.
Kamo pavattanti ca appamāṇe,
Tā gocare yena tadappamaññā"ti.

Evaṁ appamāṇagocaratāya ekalakkhaṇāsu cāpi etāsu purimā tisso tikacatukkajjhānikāva honti. Kasmā? Somanassāvippayogato. Kasmā panāsaṁ somanassena avippayogoti?

---

1. Puna (Ka)

domanassasamuṭṭhitānaṁ byāpādādīnaṁ nissaraṇattā. Pacchimā pana avasesekajjhānikāva. Kasmā? Upekkhāvedanāsampayogato. Na hi sattesu majjhattākārappavattā brahmavihārupekkhā upekkhāvedanaṁ vinā vattatīti.

Brahmavihārakathā.

Asubhakathā

263. Idāni rāgacaritasattānaṁ ekantahitaṁ nānārammaṇesu ekekajjhānavaseneva pavattamānaṁ rūpāvacarakusalaṁ dassetuṁ puna **"katame dhammā kusalā"**ti-ādi āraddhaṁ.

Tattha **uddhumātakasaññāsahagatan**ti-ādīsu bhastā viya vāyunā uddhaṁ jīvitapariyādānā yathānukkamaṁ samuggatena sūnabhāvena dhumātattā uddhumātaṁ, uddhumātameva **uddhumātakaṁ.** Paṭikkūlattā vā kucchitaṁ uddhumātanti uddhumātakaṁ, tathārūpassa chavasarīrassetaṁ adhivacanaṁ. Vinīlaṁ vuccati viparibhinnanīlavaṇṇaṁ, vinīlameva **vinīlakaṁ.** Paṭikkūlattā vā kucchitaṁ vinīlanti vinīlakaṁ, maṁsussadaṭṭhānesu rattavaṇṇassa, pubbasannicayaṭṭhānesu setavaṇṇassa, yebhuyyena ca nīlavaṇṇassa nīlaṭṭhāne nīlasāṭakapārutasseva chavasarīrassetaṁ adhivacanaṁ. Paribhinnaṭṭhānesu vissandamānaṁ pubbaṁ vipubbaṁ, vipubbameva **vipubbakaṁ.** Paṭikkūlattā vā kucchitaṁ vipubbanti vipubbakaṁ, tathārūpassa chavasarīrassetaṁ adhivacanaṁ. Vicchiddaṁ vuccati dvidhā chindanena apadhāritaṁ[1], vicchiddameva **vicchiddakaṁ.** Paṭikkūlattā vā kucchitaṁ vicchiddanti vicchiddakaṁ, vemajjhe chinnassa chavasarīrassetaṁ adhivacanaṁ. Ito ca etto ca vividhākārena soṇasiṅgālādīhi khāyitaṁ vikkhāyitaṁ, vikkhāyitameva **vikkhāyitakaṁ.** Paṭikkūlattā vā kucchitaṁ vikkhāyitanti vikkhāyitakaṁ, tathārūpassa chavasarīrassetaṁ adhivacanaṁ. Vividhā khittaṁ vikkhittaṁ, vikkhittameva **vikkhittakaṁ.** Paṭikkūlattā vā kucchitaṁ vikkhittanti vikkhittakaṁ, aññena hatthaṁ aññena pādaṁ aññena sīsanti evaṁ tato tato khittassa chavasarīrassetaṁ adhivacanaṁ. Hatañca taṁ purimanayeneva vikkhittakañcāti **hatavikkhittakaṁ,** kākapadākārena aṅgapaccaṅgesu satthena hanitvā vuttanayena vikkhittakassa

---

1. Apavāritaṁ (Sī), avamāritaṁ (Syā), Visuddhi 1. 173 piṭṭhe passitabbaṁ.

chavasarīrassetaṁ adhivacanaṁ. Lohitaṁ kirati vikkhipati ito cito ca paggharatīti **lohitakaṁ,** paggharitalohitamakkhitassa chavasarīrassetaṁ adhivacanaṁ. Puḷavā[1] vuccanti kimayo, puḷave[2] vikiratīti **puḷavakaṁ,** kimiparipuṇṇassa chavasarīrassetaṁ adhivacanaṁ. Aṭṭhiyeva **aṭṭhikaṁ.** Paṭikkūlattā vā kucchitaṁ aṭṭhīti aṭṭhikaṁ, aṭṭhisaṅkhalikāyapi ekaṭṭhikassapi etaṁ adhivacanaṁ. Imāni ca pana uddhumātakādīni nissāya uppannanimittānampi nimittesu paṭiladdhajjhānānampi etāneva nāmāni.

Tattha uddhumātakanimitte appanāvasena uppannā saññā uddhumātakasaññā, tāya uddhumātakasaññāya sampayogaṭṭhena sahagataṁ **uddhumātakasaññāsahagataṁ. Vinīlakasaññāsahagatā**dīsupi eseva nayo. Yaṁ panettha bhāvanāvidhānaṁ vattabbaṁ bhaveyya, taṁ sabbākārena **Visuddhimagge**[3] vuttameva. Avasesā Pāḷivaṇṇanā heṭṭhā vuttanayeneva veditabbā. Kevalañhi idha catutthajjhānavasena upekkhābrahmavihāre viya paṭhamajjhānavasena ekekasmiṁ pañcavīsati ekakā honti. Asubhārammaṇassa ca avaḍḍhanīyattā paritte uddhumātakaṭṭhāne uppannanimittārammaṇaṁ **parittārammaṇaṁ,** mahante **appamāṇārammaṇaṁ** veditabbaṁ. Sesesupi eseva nayoti.

* Iti asubhāni subhaguṇo,
Dasasatalocanena thutakitti.
Yāni avoca dasabalo,
Ekekajjhānahetūni.

Evaṁ Pāḷinayeneva, tāva sabbāni tāni jānitvā.
Tesveva ayaṁ bhiyyo, pakiṇṇakakathāpi viññeyyā.

Etesu hi yattha katthaci adhigatajjhāno suvikkhambhitarāgattā vītarāgo viya nilloluppacāro hoti. Evaṁ santepi yvāyaṁ asubhabhedo vutto, so sarīrasabhāvappattivasena ca rāgacaritabhedavasena cāti veditabbo.

Chavasarīrañhi paṭikkūlabhāvaṁ āpajjamānaṁ, uddhumātakasabhāvappattaṁ vā siyā, vinīlakādīnaṁ vā aññatarasabhāvappattaṁ. Iti yādisaṁ yādisaṁ

1. Puḷuvā (Ka)
2. Puḷavehi (Syā), puḷuvehi (Ka)
3. Visuddhi 1. 174 piṭṭhādīsu.
* Visuddhi 1. 187 piṭṭhepi.

sakkā hoti laddhuṁ, tādise tādise uddhumātakapaṭikkūlaṁ vinīlakapaṭikkūlanti[1] evaṁ nimittaṁ gaṇhitabbamevāti sarīrasabhāvappattivasena dasadhā asubhappabhedo vuttoti veditabbo.

Visesato cettha uddhumātakaṁ sarīrasaṇṭhānavipattippakāsanato sarīrasaṇṭhānarāgino sappāyaṁ, vinīlakaṁ chavirāgavipattippakāsanato sarīravaṇṇarāgino sappāyaṁ, vipubbakaṁ kāyavaṇapaṭibaddhassa duggandhabhāvassa pakāsanato mālāgandhādivasena samuṭṭhāpitasarīragandharāgino sappāyaṁ, vicchiddakaṁ antosusirabhāvappakāsanato sarīre ghanabhāvarāgino sappāyaṁ, vikkhāyitakaṁ maṁsūpacayasampattivināsappakāsanato thanādīsu sarīrappadesesu maṁsūpacayarāgino sappāyaṁ, vikkhittakaṁ aṅgapaccaṅgānaṁ vikkhepappakāsanato aṅgapaccaṅgalīlārāgino sappāyaṁ, hatavikkhittakaṁ sarīrasaṅghāṭabhedavikārappakāsanato sarīrasaṅghāṭasampattirāgino sappāyaṁ, lohitakaṁ lohitamakkhitapaṭikkūlabhāvappakāsanato alaṅkārajanitasobharāgino sappāyaṁ, puḷavakaṁ kāyassa anekakimikulasādhāraṇabhāvappakāsanato kāye mamattarāgino sappāyaṁ, aṭṭhikaṁ sarīraṭṭhīnaṁ paṭikkūlabhāvappakāsanato dantasampattirāgino sappāyanti evaṁ rāgacaritavasenāpi dasadhā asubhappabhedo vuttoti veditabbo.

Yasmā pana dasavidhepi etasmiṁ asubhe seyyathāpi nāma aparisaṇṭhitajalāya sīghasotāya nadiyā arittabaleneva nāvā tiṭṭhati, vinā arittena na sakkā ṭhapetuṁ, evameva dubbalattā ārammaṇassa vitakkabaleneva cittaṁ ekaggaṁ hutvā tiṭṭhati, vinā vitakkena na sakkā ṭhapetuṁ. Tasmā paṭhamajjhānamevettha hoti, na dutiyādīni. Paṭikkūlepi cetasmiṁ ārammaṇe "addhā imāya paṭipadāya jarāmaraṇamhā parimuccissāmī"ti evaṁ ānisaṁsadassāvitāya ceva nīvaraṇasantāpappahānena ca pītisomanassaṁ uppajjati, "bahuṁ dāni vetanaṁ labhissāmī"ti ānisaṁsadassāvino pupphachaḍḍakassa gūtharāsimhi viya, ussannabyādhidukkhassa[2] rogino vamanavirecanappavattiyaṁ viya ca.

Dasavidhampi cetaṁ asubhaṁ lakkhaṇato ekameva hoti, dasavidhassapi hi etassa asuciduggandhajegucchapaṭikkūlabhāvo eva lakkhaṇaṁ. Tadetaṁ

1. Uddhumātakaṁ paṭikūlaṁ, vīnīlakaṁ paṭikūlanti (Syā)
2. Upasantabyādhidukkhassa (Sī, Ka)

iminā lakkhaṇena na kevalaṁ matasarīreyeva, dantaṭṭhikadassāvino pana Cetiyapabbatavāsino * **Mahātissattherassa** viya, hatthikkhandhagataṁ rājānaṁ ullokentassa **Saṁgharakkhitattherupaṭṭhākasāmaṇerassa** viya ca jīvamānakasarīrepi upaṭṭhāti. Yatheva hi matasarīraṁ, evaṁ jīvamānakampi asubhameva. Asubhalakkhaṇaṁ panettha āgantukena alaṅkārena paṭicchannattā na paññāyatīti.

Asubhakathā.

Kiṁ pana pathavīkasiṇaṁ ādiṁ katvā aṭṭhikasaññāpariyosānāvesā rūpāvacarappanā, udāhu aññāpi atthīti? Atthi, ānāpānajjhānaṁ hi[1] kāyagatāsatibhāvanā ca idha na kathitā[2]. Kiñcāpi na kathitā, vāyokasiṇe pana gahite ānāpānajjhānaṁ gahitameva, vaṇṇakasiṇesu ca gahitesu kesādīsu catukkapañcakajjhānavasena uppannā kāyagatāsati, dasasu asubhesu gahitesu dvattiṁsākāre paṭikkūlamanasikārajjhānavasena ceva navasivathikāvaṇṇajjhānavasena ca pavattā kāyagatāsati gahitāvāti sabbāpi rūpāvacarappanā idha kathitāya hotīti.

Rūpāvacarakusalakathā niṭṭhitā.

Arūpāvacarakusalavaṇṇanā

Ākāsānañcāyatana

265. Idāni arūpāvacarakusalaṁ dassetuṁ puna **"katame dhammā kusalā"**ti-ādi āraddhaṁ, tattha **arūpūpapattiyā**ti arūpabhavo arūpaṁ, arūpe upapatti arūpūpapatti, tassā arūpūpapattiyā. **Maggaṁ bhāvetī**ti upāyaṁ hetuṁ kāraṇaṁ uppādeti vaḍḍheti. **Sabbaso**ti sabbākārena, sabbāsaṁ vā anavasesānanti attho. **Rūpasaññānan**ti saññāsīsena vuttarūpāvacarajjhānānañceva tadārammaṇānañca. Rūpāvacarajjhānampi hi "rūpan"ti vuccati "rūpī rūpāni passatī"ti-ādīsu[3], tassa ārammaṇampi "bahiddhā rūpāni passati suvaṇṇadubbaṇṇānī"ti-ādīsu[4]. Tasmā idha "rūpe saññā rūpasaññā"ti evaṁ

---

* Visuddhi 1. 20 piṭṭhe vitthāro.
1. Ānāpānajjhānañca (Syā, Ka)
2. Kasmā idha na kathitāti (Ka)
3. Abhi 1. 65; Dī 2. 60 piṭṭhesu.
4. Abhi 1. 64; Dī 2. 92 piṭṭhesu.

saññāsīsena vuttarūpāvacarajjhānassetaṁ[1] adhivacanaṁ. Rūpaṁ saññā assāti **rūpasaññaṁ,** rūpamassa nāmanti vuttaṁ hoti. Evaṁ pathavīkasiṇādibhedassa tadārammaṇassa cetaṁ adhivacananti veditabbaṁ.

Samatikkamāti virāgā, nirodhā ca. Kiṁ vuttaṁ hoti—etāsaṁ kusalavipākakiriyavasena pañcadasannaṁ jhānasaṅkhātānaṁ rūpasaññānaṁ etesañca pathavīkasiṇādivasena aṭṭhannaṁ ārammaṇasaṅkhātānaṁ rūpasaññānaṁ sabbākārena, anavasesānaṁ vā virāgā ca nirodhā ca virāgahetu ceva nirodhahetu ca[2] ākāsānañcāyatanaṁ upasampajja viharati. Na hi sakkā sabbaso anatikkantarūpasaññena etaṁ upasampajja viharituntі.

Tattha yasmā ārammaṇe avirattassa saññāsamatikkamo na hoti, samatikkantāsu ca saññāsu ārammaṇaṁ samatikkantameva hoti, tasmā ārammaṇasamatikkamaṁ avatvā "tattha katamā rūpasaññā? Rūpāvacarasamāpattiṁ samāpannassa vā upapannassa vā diṭṭhadhammasukhavihārissa vā saññā sañjānanā sañjānitattaṁ, imā vuccanti rūpasaññāyo. Imā rūpasaññāyo atikkanto hoti vītikkanto samatikkanto, tena vuccati 'sabbaso rūpasaññānaṁ samatikkamā'ti"[3] evaṁ **Vibhaṅge** saññānaṁyeva samatikkamo vutto. Yasmā pana ārammaṇasamatikkamena pattabbā etā samāpattiyo, na ekasmiṁyeva ārammaṇe paṭhamajjhānādīni viya, tasmā ayaṁ ārammaṇasamatikkamavasenāpi atthavaṇṇanā katāti veditabbā.

Paṭighasaññānaṁ atthaṅgamāti cakkhādīnaṁ vatthūnaṁ, rūpādīnaṁ ārammaṇānañca paṭighātena samuppannā saññā **paṭighasaññā,** rūpasaññādīnaṁ etaṁ adhivacanaṁ. Yathāha "tattha katamā paṭighasaññā? Rūpasaññā saddasaññā gandhasaññā rasasaññā phoṭṭhabbasaññā, imā vuccanti paṭighasaññāyo"ti[4]. Tāsaṁ kusalavipākānaṁ pañcannaṁ, akusalavipākānaṁ pañcannanti sabbaso dasannampi paṭighasaññānaṁ atthaṅgamā pahānā asamuppādā, appavattiṁ katvāti vuttaṁ hoti.

Kāmañcetā paṭhamajjhānādīni samāpannassāpi na santi, na hi tasmiṁ samaye pañcadvāravasena cittaṁ pavattati, evaṁ santepi aññattha pahīnānaṁ

---

1. Rūpāvacarajjhānassetaṁ (Sī)
2. Virāgahetuṁ ceva nirodhahetuṁ ca (Sī) Visuddhi 1. 322 piṭṭhepi.
3. Abhi 2. 272 piṭṭhe.
4. Abhi 2. 272 piṭṭhe.

sukhadukkhānaṁ catutthajjhāne viya, sakkāyadiṭṭhādīnaṁ tatiyamagge viya ca imasmiṁ jhāne ussāhajananatthaṁ imassa jhānassa pasaṁsāvasena etāsaṁ ettha vacanaṁ veditabbaṁ. Atha vā kiñcāpi tā rūpāvacaraṁ samāpannassa na santi, atha kho na pahīnattā na santi, na hi rūpāvirāgāya rūpāvacarabhāvanā saṁvattati, rūpāyattā ca etāsaṁ pavatti, ayaṁ pana bhāvanā rūpavirāgāya saṁvattati. Tasmā tā ettha pahīnāti vattuṁ vaṭṭati. Na kevalañca vattuṁ, ekaṁseneva evaṁ dhāretumpi vaṭṭati. Tāsañhi ito pubbe appahīnattāyeva paṭhamajjhānaṁ samāpannassa saddo kaṇṭakoti[1] vutto Bhagavato. Idha ca pahīnattāyeva arūpasamāpattīnaṁ āneñjatā, santavimokkhatā ca vuttā. Āḷāro ca Kāḷāmo āruppasamāpanno pañcamattāni sakaṭasatāni nissāya nissāya atikkantāni neva addasa, na pana saddaṁ assosīti[2].

Nānattasaññānaṁ amanasikārāti nānatte gocare pavattānaṁ saññānaṁ, nānattānaṁ vā saññānaṁ. Yasmā hi etā "tattha katamā nānattasaññā? Asamāpannassa manodhātusamaṅgissa vā manoviññāṇadhātusamaṅgissa vā saññā sañjānanā sañjānitattaṁ, imā vuccanti nānattasaññāyo"ti[3] evaṁ **Vibhaṅge** vibhajitvā vuttā idha adhippetā asamāpannassa manodhātumanoviññāṇadhātusaṅgahitā saññā rūpasaddādibhede nānatte nānāsabhāve gocare pavattanti. Yasmā cetā aṭṭha kāmāvacarakusalasaññā, dvādasa akusalasaññā, ekādasa kāmāvacarakusalavipākasaññā, dve akusalavipākasaññā, ekādasa kāmāvacarakiriyasaññāti evaṁ catucattālīsampi saññā nānattā nānāsabhāvā aññamaññaṁ asadisā, tasmā "nānattasaññā"ti vuttā. Tāsaṁ sabbaso nānattasaññānaṁ amanasikārā anāvajjanā asamannāhārā apaccavekkhaṇā, yasmā tā nāvajjati na manasikaroti na paccavekkhati, tasmāti vuttaṁ hoti.

Yasmā cettha purimā rūpasaññā, paṭighasaññā ca iminā jhānena nibbatte bhavepi na vijjanti, pageva tasmiṁ bhave imaṁ jhānaṁ upasampajja viharaṇakāle, tasmā tāsaṁ **samatikkamā, atthaṅgamā**ti dvedhāpi abhāvoyeva vutto. Nānattasaññāsu pana yasmā aṭṭha kāmāvacarakusalasaññā,

---

1. Aṁ 3. 363 piṭṭhe. 2. Dī 2. 108 piṭṭhe. 3. Abhi 2. 272 piṭṭhe.

nava kiriyāsaññā, dasa akusalasaññāti imā sattavīsati saññā iminā jhānena nibbatte bhave vijjanti, tasmā tāsaṁ **amanasikārā**ti vuttanti veditabbaṁ. Tatrāpi hi imaṁ jhānaṁ upasampajja viharanto tāsaṁ amanasikārāyeva upasampajja viharati, tā pana manasi karonto asamāpanno hotīti. Saṅkhepato cettha "rūpasaññānaṁ samatikkamā"ti iminā sabbarūpāvacaradhammānaṁ pahānaṁ vuttaṁ, "paṭighasaññānaṁ atthaṅgamā nānattasaññānaṁ amanasikārā"ti iminā sabbesaṁ kāmāvacaracittacetasikānañca pahānaṁ, amanasikāro ca vuttoti veditabbo.

Iti Bhagavā pannarasannaṁ rūpasaññānaṁ samatikkamena, dasannaṁ paṭighasaññānaṁ atthaṅgamena, catucattālīsāya nānattasaññānaṁ amanasikārenāti tīhi padehi ākāsānañcāyatanasamāpattiyā vaṇṇaṁ kathesi. Kiṁ kāraṇāti ce? Sotūnaṁ ussāhajananatthañceva palobhanatthañca. Sace hi keci apaṇḍitā vadeyyuṁ "Satthā 'ākāsānañcāyatanasamāpattiṁ nibbattethā'ti vadati, ko nu kho etāya nibbattitāya attho, ko ānisaṁso"ti. Te evaṁ vattuṁ mā labhantūti imehi ākārehi samāpattiyā vaṇṇaṁ kathesi. Tañhi nesaṁ sutvā evaṁ bhavissati "evaṁsantā kira ayaṁ samāpatti evaṁpaṇītā, nibbattessāma nan"ti, athassa nibbattanatthāya ussāhaṁ karissantīti.

Palobhanatthañcāpi nesaṁ etissā vaṇṇaṁ kathesi visakaṇṭakavāṇijo viya, **visakaṇṭakavāṇijo** nāma guḷavāṇijo vuccati. So kira guḷaphāṇitakhaṇḍasakkarādīni sakaṭenādāya paccantagāmaṁ gantvā "visakaṇṭakaṁ gaṇhatha, visakaṇṭakaṁ gaṇhathā"ti ugghosesi, taṁ sutvā gāmikā "visaṁ nāma kakkhaḷaṁ, yo naṁ khādati, so marati, kaṇṭakopi vijjhitvā māreti, ubhopete kakkhaḷā, ko ettha ānisaṁso"ti gehadvārāni thakesuṁ, dārake ca palāpesuṁ. Taṁ disvā vāṇijo "avohārakusalā ime gāmikā, handa ne upāyena gaṇhāpemī"ti "atimadhuraṁ gaṇhatha, atisāduṁ gaṇhatha, guḷaṁ phāṇitaṁ sakkaraṁ samagghaṁ labbhati, kūṭamāsakakūṭakahāpaṇādīhipi labbhatī"ti ugghosesi. Taṁ sutvā gāmikā haṭṭhapahaṭṭhā niggantvā bahumpi mūlaṁ datvā gahesuṁ.

Tattha vāṇijassa "visakaṇṭakaṁ gaṇhathā"ti ugghosanaṁ viya Bhagavato "ākāsānañcāyatanasamāpattiṁ nibbattethā"ti vacanaṁ. "Ubhopete

kakkhaḷā, ko ettha ānisaṁso"ti gāmikānaṁ cintanaṁ viya "Bhagavā 'ākāsānañcāyatanaṁ nibbattethā'ti āha, ko ettha ānisaṁso, nāssa guṇaṁ jānāmā"ti sotūnaṁ cintanaṁ. Athassa vāṇijassa "atimadhuraṁ gaṇhathā"ti-ādivacanaṁ viya Bhagavato rūpasaññāsamatikkamanādikaṁ ānisaṁsappakāsanaṁ. Idañhi sutvā te bahumpi mūlaṁ datvā gāmikā viya guḷaṁ iminā ānisaṁsena palobhitacittā mahantampi ussāhaṁ katvā imaṁ samāpattiṁ nibbattessantīti ussāhajananatthaṁ, palobhanatthañca kathesi.

Ākāsānañcāyatanasaññāsahagatanti ettha nāssa antoti **anantaṁ,** ākāsaṁ anantaṁ ākāsānantaṁ, ākāsānantameva **ākāsānañcaṁ,** taṁ ākāsānañcaṁ adhiṭṭhānaṭṭhena āyatanamassa sasampayuttadhammassa jhānassa devānaṁ devāyatanamivāti **ākāsānañcāyatanaṁ.** Iti ākāsānañcaṁ ca taṁ āyatanañcātipi ākāsānañcāyatanaṁ, kasiṇugghāṭimākāsassetaṁ adhivacanaṁ. Tasmiṁ ākāsānañcāyatane appanāppattāya saññāya sahagataṁ ākāsānañcāyatanasaññāsahagataṁ.

Yathā pana aññattha "ananto ākāso"ti[1] vuttaṁ, evamidha "anantan"ti vā "parittan"ti vā na gahitaṁ. Kasmā, anante hi gahite parittaṁ na gayhati, paritte gahite anantaṁ na gayhati. Evaṁ sante ārammaṇacatukkaṁ na pūrati, desanā soḷasakkhattukā na hoti, Sammāsambuddhassa ca imasmiṁ ṭhāne desanaṁ soḷasakkhattukaṁ kātuṁ ajjhāsayo. Tasmā "anantan"ti vā "parittan"ti vā avatvā "ākāsānañcāyatanasaññāsahagatan"ti āha. Evañhi sati ubhayampi gahitameva hoti, ārammaṇacatukkaṁ pūrati, desanā soḷasakkhattukā sampajjati. Avaseso Pāḷi-attho heṭṭhā vuttanayeneva veditabbo. rūpāvacaracatutthajjhānanikantipariyādānadukkhatāya cettha **dukkhā paṭipadā,** pariyādinnanikantikassa appanāparivāsadandhatāya **dandhābhiññā** hoti. Vipariyāyena **sukhā paṭipadā khippābhiññā** ca veditabbā. Parittakasiṇugghāṭimākāse pana pavattaṁ jhānaṁ **parittārammaṇaṁ,** vipulakasiṇugghāṭimākāse pavattaṁ **appamāṇārammaṇan**ti veditabbaṁ. Upekkhābrahmavihāre viya ca idhāpi catutthajjhānavasena pañcavīsati ekakā

1. Abhi 2. 254; Dī 2. 60 piṭṭhādīsu.

honti. Yathā cettha, evaṁ ito paresupi. Visesamattameva pana tesu vaṇṇayissāma.

Viññāṇañcāyatana

266. **Ākāsānañcāyatanaṁ samatikkammā**ti ettha tāva pubbe vuttanayena ākāsānañcaṁ āyatanamassa adhiṭṭhānaṭṭhenāti jhānampi ākāsānañcāyatanaṁ, vuttanayeneva ārammaṇampi. Evametaṁ jhānañca ārammaṇañcāti ubhayampi appavattikaraṇena ca amanasikaraṇena ca samatikkamitvāva yasmā idaṁ viññāṇañcāyatanaṁ upasampajja vihātabbaṁ, tasmā ubhayampetaṁ ekajjhaṁ katvā "ākāsānañcāyatanaṁ samatikkammā"ti idaṁ vuttanti veditabbaṁ.

Viññāṇañcāyatanasaññāsahagatanti ettha pana "anantan"ti manasikātabbavasena nāssa antoti **anantaṁ**, anantameva **ānañcaṁ**, viññāṇaṁ ānañcaṁ "viññāṇānañcan"ti avatvā "viññāṇañcan"ti vuttaṁ. Ayañhettha rūḷhīsaddo. Tadeva viññāṇañcaṁ adhiṭṭhānaṭṭhena imāya saññāya āyatananti **viññāṇañcāyatanaṁ**. Tasmiṁ viññāṇañcāyatane pavattāya saññāya sahagatanti **viññāṇañcāyatanasaññāsahagataṁ,** ākāse pavattaviññāṇārammaṇassa jhānassetaṁ adhivacanaṁ. Idha ākāsānañcāyatanasamāpattiyā nikantipariyādānadukkhatāya dukkhā paṭipadā, pariyādinnanikantikassa appanāparivāsadandhatāya dandhābhiññā, vipariyāyena sukhā paṭipadā khippābhiññā ca, parittakasiṇugghāṭimākāsārammaṇaṁ samāpattiṁ ārabbha pavattiyā parittārammaṇatā, vipariyāyena appamāṇārammaṇatā veditabbā. Sesaṁ purimasadisameva.

Ākiñcaññāyatana

267. **Viññāṇañcāyatanaṁ samatikkammāti** etthāpi pubbe vuttanayeneva viññāṇañcaṁ āyātanamassa adhiṭṭhānaṭṭhenāti jhānampi viññāṇañcāyatanaṁ, vuttanayeneva ca ārammaṇampi. Evametaṁ jhānañca ārammaṇañcāti ubhayampi appavattikaraṇena ca amanasikaraṇena ca samatikkamitvāva yasmā idaṁ ākiñcaññāyatanaṁ upasampajja vihātabbaṁ, tasmā ubhayampetaṁ ekajjhaṁ katvā "viññāṇañcāyatanaṁ samatikkammā"ti idaṁ vuttanti veditabbaṁ.

Ākiñcaññāyatanasaññāsahagatanti ettha pana nāssa kiñcananti **akiñcanaṁ,** antamaso bhaṅgamattampi assa avasiṭṭhaṁ natthīti vuttaṁ hoti. Akiñcanassa bhāvo **ākiñcaññaṁ,** ākāsānañcāyatanaviññāṇāpagamassetaṁ adhivacanaṁ. Taṁ ākiñcaññaṁ adhiṭṭhānaṭṭhena imissā saññāya āyatananti **ākiñcaññāyatanaṁ,** tasmiṁ ākiñcaññāyatane pavattāya saññāya sahagatanti **ākiñcaññāyatanasaññāsahagataṁ,** ākāse pavattitaviññāṇāpagamārammaṇassa jhānassetaṁ adhivacanaṁ. Idha viññāṇañcāyatanasamāpattiyā nikantipariyādānadukkhatāya dukkhā paṭipadā, pariyādinnanikantikassa appanā parivāsadandhatāya dandhābhiññā, vipariyāyena sukhā paṭipadā khippābhiññā ca, parittakasiṇugghāṭimākāse pavattitaviññāṇāpagamārammaṇatāya parittārammaṇatā, vipariyāyena appamāṇārammaṇatā veditabbā. Sesaṁ purimasadisameva.

Nevasaññānāsaññāyatana

268. **Ākiñcaññāyatanaṁ samatikkammā**ti etthāpi pubbe vuttanayeneva ākiñcaññaṁ āyatanamassa adhiṭṭhānaṭṭhenāti jhānampi ākiñcaññāyatanaṁ, vuttanayeneva ārammaṇampi. Evametaṁ jhānañca ārammaṇañcāti ubhayampi appavattikaraṇena ca amanasikaraṇena ca samatikkamitvāva yasmā idaṁ nevasaññānāsaññāyatanaṁ upasampajja vihātabbaṁ, tasmā ubhayampetaṁ ekajjhaṁ katvā "ākiñcaññāyatanaṁ samatikkammā"ti idaṁ vuttanti veditabbaṁ.

Nevasaññānāsaññāyatanasaññāsahagatanti ettha pana yāya saññāya bhāvato taṁ "nevasaññānāsaññāyatanan"ti vuccati, yathā paṭipannassa sā saññā hoti, taṁ tāva dassetuṁ **Vibhaṅge** "nevasaññīnāsaññī"ti uddharitvā "taññeva ākiñcaññāyatanaṁ santato manasi karoti, saṅkhārāvasesasamāpattiṁ bhāveti, tena vuccati nevasaññīnāsaññī"ti[1] vuttaṁ. Tattha **santato manasi karotī**ti "santā vatāyaṁ samāpatti, yatra hi nāma natthibhāvampi ārammaṇaṁ karitvā ṭhassatī"ti evaṁ santārammaṇatāya naṁ "santā"ti manasi karoti. Santato ce manasi karoti, kathaṁ samatikkamo hotīti? Anāvajjitukāmatāya[2] so hi kiñcāpi naṁ

1. Abhi 2. 274 piṭṭhe. 2. Asamāpajjitu... (Visuddhi 1. 330 piṭṭhe)

santato manasi karoti, athakhvassa "ahametaṁ āvajjissāmi samāpajjissāmi adhiṭṭhahissāmi vuṭṭhahissāmi paccavekkhissāmī"ti esa ābhogo samannāhāro manasikāro na hoti. Kasmā? Ākiñcaññāyatanato nevasaññānāsaññāyatanassa santatarapaṇītataratāya.

Yathā hi rājā mahaccā rājānubhāvena hatthikkhandhagato nagaravīthiyaṁ vicaranto dantakārādayo sippike ekaṁ vatthaṁ daḷhaṁ nivāsetvā ekena sīsaṁ veṭhetvā dantacuṇṇādīhi samokiṇṇagatte anekāni dantavikati-ādīni karonte disvā "aho vata re chekā ācariyā, īdisānipi nāma sippāni karissantī"ti evaṁ tesaṁ chekatāya tussati, na cassa evaṁ hoti "aho vatāhaṁ rajjaṁ pahāya evarūpo sippiko bhaveyyan"ti. Taṁ kissa hetu? Rajjasiriyā mahānisaṁsatāya. So sippike samatikkamitvāva gacchati. Evamevesa kiñcāpi taṁ samāpattiṁ santato manasi karoti, athakhvassa "ahametaṁ samāpattiṁ āvajjissāmi samāpajjissāmi adhiṭṭhahissāmi vuṭṭhahissāmi paccavekkhissāmī"ti neva esa ābhogo samannāhāro manasikāro hoti. So taṁ santato manasi karonto taṁ paramasukhumaṁ appanāppattaṁ[1] saññaṁ pāpuṇāti, yāya nevasaññīnāsaññī nāma hoti, saṅkhārāvasesasamāpattiṁ bhāvetīti vuccati. **Saṅkhārāvasesasamāpattin**ti accantasukhumabhāvappattasaṅkhāraṁ catutthāruppasamāpattiṁ.

Idāni yaṁ taṁ evaṁ adhigatāya saññāya vasena "nevasaññānāsaññāyatanan"ti vuccati, taṁ atthato dassetuṁ "nevasaññānāsaññāyatananti nevasaññānāsaññāyatanaṁ samāpannassa vā upapannassa vā diṭṭhadhammasukhavihārissa vā cittacetasikā dhammā"ti[2] vuttaṁ, tesu idha samāpannassa cittacetasikā dhammā adhippetā.

Vacanattho panettha oḷārikāya saññāya abhāvato, sukhumāya ca bhāvato nevassa sasampayuttadhammassa jhānassa saññā nāsaññanti **nevasaññānāsaññaṁ,** nevasaññānāsaññañca taṁ manāyatanadhammāyatanapariyāpannattā āyatanañcāti **nevasaññānāsaññāyatanaṁ.** Atha vā yāyamettha saññā, sā paṭusaññākiccaṁ kātuṁ asamatthatāya

1. Parimasukhumappattaṁ (?)

2. Abhi 2. 274 piṭṭhe.

nevasaññā, saṅkhārāvasesasukhumabhāvena vijjamānattā nāsaññāti **nevasaññānāsaññā,** nevasaññānāsaññā ca sā sesadhammānaṁ adhiṭṭhānaṭṭhena āyatanañcāti **nevasaññānāsaññāyatanaṁ.**

Na kevalañcettha saññāva edisī, atha kho vedanāpi nevavedanā nāvedanā, cittampi nevacittaṁ nācittaṁ, phassopi nevaphasso nāphassoti, esa nayo sesasampayuttadhammesu, saññāsīsena panāyaṁ desanā katāti veditabbā. Pattamakkhanatelappabhutīhi ca upamāhi esamattho vibhāvetabbo. **Sāmaṇero** kira telena pattaṁ makkhetvā ṭhapesi. Taṁ yāgupānakāle thero "pattamāharā"ti āha. So "patte telamatthi bhante"ti āha. Tato "āhara samaṇera telaṁ, nāḷiṁ pūressāmī"ti vutte, "natthi bhante telan"ti āha. Tattha yathā antovutthattā yāguyā saddhiṁ akappiyaṭṭhena "telaṁ atthī"ti hoti, nāḷipūraṇādīnaṁ abhāvavasena "natthī"ti hoti. Evaṁ sāpi saññā paṭusaññākiccaṁ kātuṁ asamatthatāya nevasaññā, saṅkhārāvasesasukhumabhāvena vijjamānattā nāsaññā hoti.

Kimpanettha saññākiccanti? Ārammaṇasañjānanañceva vipassanāya ca visayabhāvaṁ upagantvā nibbidājananaṁ. Dahanakiccamiva hi sukhodake tejodhātu sañjānanakiccampesā paṭuṁ kātuṁ na sakkoti, sesasamāpattīsu saññā viya vipassanāya visayabhāvaṁ upagantvā nibbidājananampi kātuṁ na sakkoti. Aññesu hi khandhesu akatābhiniveso bhikkhu nevasaññānāsaññāyatanakkhandhe sammasitvā nibbidaṁ pattuṁ samattho nāma natthi apica[1] **āyasmā Sāriputtto.** Pakativipassako pana mahāpañño Sāriputttasadisova sakkuṇeyya, sopi "evaṁ kirime[2] dhammā ahutvā sambhonti, hutvā paṭiventī"ti[3] evaṁ kalāpasammasanavaseneva, no anupadadhammavipassanāvasena. Evṁ sukhumattaṁ gatā esā samāpatti.

Yathā ca pattamakkhanatelūpamāya, evaṁ **maggudakūpamāyapi** ayamattho vibhāvetabbo. Maggapaṭipannassa kira therassa purato gacchanto sāmaṇero thokamudakaṁ disvā "udakaṁ bhante, upāhanā omuñcathā"ti āha. Tato therena "sace udakamatthi āhara nhānasāṭakaṁ,

1. Api (?) 2. Kirame (Sī) 3. Ma 3. 78 piṭṭhe.

nhāyissāmī”ti vutte “natthi bhante”ti āha. Tattha yathā upāhanatemanamattaṭṭhena “udakaṁ atthī”ti hoti, nhānaṭṭhena “natthī”ti hoti. Evampi sā paṭusaññākiccaṁ kātuṁ asamatthatāya nevasaññā, saṅkhārāvasesasukhumabhāvena vijjamānattā nāsaññā hoti. Na kevalañca etāheva, aññāhipi anurūpāhi upamāhi esa attho vibhāvetabbo. Iti imāya nevasaññānāsaññāyatane pavattāya saññāya, nevasaññānāsaññāyatanabhūtāya vā saññāya sahagatanti **nevasaññānāsaññāyatanasaññāsahagataṁ,** ākiñcaññāyatanasamāpatti-ārammaṇassa jhānassetaṁ adhivacanaṁ.

Idha ākiñcaññāyatanasamāpattiyā nikantipariyādānadukkhatāya dukkhā paṭipadā, pariyādinnanikantikassa appānāparivāsadandhatāya dandhābhiññā. Vipariyāyena sukhā paṭipadā khippābhiññā ca, parittakasiṇugghāṭimākāse pavattitaviññāṇāpagamārammaṇaṁ samāpattiṁ ārabbha pavattitāya parittārammaṇatā, vipariyāyena appamāṇārammaṇatā veditabbā. Sesaṁ purimasadisameva.

Asadisarūpo nātho, āruppaṁ yaṁ catubbidhaṁ āha.
Taṁ iti ñatvā tasmiṁ, **pakiṇṇakakathāpi** viññeyyā.

Arūpasamāpattiyo hi—

Ārammaṇātikkamato, catassopi bhavantimā.
Aṅgātikkamametāsaṁ, na icchanti vibhāvino.

Etāsu hi rūpanimittātikkamato paṭhamā, ākāsātikkamato dutiyā, ākāse pavattitaviññāṇātikkamato tatiyā, ākāse pavattitaviññāṇassa apagamātikkamato catutthāti sabbathā ārammaṇātikkamato catassopi bhavantimā arūpasamāpattiyoti veditabbā. Aṅgātikkamaṁ pana etāsaṁ na icchanti paṇḍitā. Na hi rūpāvacarasamāpattīsu viya etāsu aṅgātikkamo atthi. Sabbāsupi hi etāsu upekkhā, cittekaggatāti dve eva jhānaṅgāni honti. Evaṁ santepi—

Suppaṇītatarā honti, pacchimā pacchimā idha.
Upamā tattha viññeyyā, pāsādalasāṭikā.

Yathā hi catubhūmakapāsādassa heṭṭhimatale dibbanaccagītavāditasurabhigandha mālā sādurasa pānabhojana sayanacchādanādivasena paṇītā pañca kāmaguṇā paccupaṭṭhitā assu, dutiye tato paṇītatarā, tatiye tato paṇītatamā[1], catutthe sabbapaṇītā. Tattha kiñcāpi tāni cattāripi pāsādatalāneva, natthi nesaṁ pāsādatalabhāvena viseso, pañcakāmaguṇasamiddhivisesena pana heṭṭhimato heṭṭhimato uparimaṁ uparimaṁ paṇītataraṁ hoti.

Yathā ca ekāya itthiyā kantitathūlasaṇhasaṇhatarasaṇhatamasuttānaṁ catupalatipaladvipala-ekapalasāṭikā assu āyāmena, vitthārena ca samappamāṇā. Tattha kiñcāpi tā sāṭikā catassopi āyāmato ca vitthārato ca samappamāṇā, natthi tāsaṁ pamāṇato viseso, sukhasamphassasukhumabhāvamahagghabhāvehi pana purimāya purimāya pacchimā pacchimā paṇītatarā honti, evameva kiñcāpi catūsupi etāsu upekkhā cittekaggatāti etāni dveyeva aṅgāni honti, atha kho bhāvanāvisesena tesaṁ aṅgānaṁ paṇītapaṇītatarabhāvena suppaṇītatarā honti pacchimā pacchimā idhāti veditabbā, evaṁ anupubbena paṇītapaṇītā cetā—

* Asucimhi maṇḍape laggo, eko taṁ nissito paro.
Añño bahi anissāya, taṁ taṁ nissāya cāparo.

Ṭhito catūhi etehi, purisehi yathākkamaṁ.
Samānatāya ñātabbā, catassopi vibhāvinā.

Tatrāyamatthayojanā—asucimhi kira dese eko maṇḍapo. Atheko puriso āgantvā taṁ asuciṁ jigucchamāno taṁ maṇḍapaṁ hatthehi ālambitvā tattha laggo laggito viya aṭṭhāsi. Athāparo āgantvā taṁ maṇḍapalaggaṁ purisaṁ nissito. Athañño āgantvā cintesi "yo esa maṇḍape laggo, yo ca taṁ nissito, ubhopete duṭṭhitā, dhuvo ca nesaṁ maṇḍapapapāte pāto, handāhaṁ bahiyeva tiṭṭhāmī"ti. So tannissitaṁ anissāya bahiyeva aṭṭhāsi. Athāparo āgantvā

1. Paṇītatarā (Syā, Ka)

* Visuddhi 1. 333 piṭṭhepi.

maṇḍapalaggassa, tannissitassa ca akhemabhāvaṁ cintetvā bahiṭhitañca "suṭṭhito"ti[1] mantvā taṁ nissāya aṭṭhāsi.

Tattha asucimhi dese maṇḍapo viya kasiṇugghāṭimākāsaṁ daṭṭhabbaṁ. Asucijigucchāya maṇḍapalaggo puriso viya rūpanimittajigucchāya ākāsārammaṇaṁ ākāsānañcāyatanaṁ. Maṇḍapalaggaṁ purisaṁ nissito viya ākāsārammaṇaṁ ākāsānañcāyatanaṁ ārabbha pavattaṁ viññāṇañcāyatanaṁ. Tesaṁ dvinnampi akhemabhāvaṁ cintetvā anissāya taṁ maṇḍapalaggaṁ bahiṭhito viya ākāsānañcāyatanaṁ ārammaṇaṁ akatvā tadabhāvārammaṇaṁ ākiñcaññāyatanaṁ, maṇḍapalaggassa, tannissitassa ca akhemataṁ cintetvā bahiṭṭhitañca "suṭṭhito"ti mantvā taṁ nissāya ṭhito viya viññāṇābhāvasaṅkhāte bahipadese ṭhitaṁ ākiñcaññāyatanaṁ ārabbha pavattaṁ nevasaññānāsaññāyatanaṁ daṭṭhabbaṁ. Evaṁ pavattamānañca—

* Ārammaṇaṁ karoteva, aññābhāvena taṁ idaṁ.
Diṭṭhadosampi rājānaṁ, vuttihetu yathā jano.

Idañhi nevasaññānāsaññāyatanaṁ "āsannaviññāṇañcāyatanapaccatthikā ayaṁ samāpattī"ti evaṁ diṭṭhadosampi taṁ ākiñcaññāyatanaṁ aññassa ārammaṇassa abhāvā ārammaṇaṁ karoteva. Yathā kiṁ? Diṭṭhadosampi rājānaṁ vuttihetu yathā jano, yathā hi asaṁyataṁ pharusakāyavacīmanosamācāraṁ kañci sabbadisampatiṁ[2] rājānaṁ "pharusasamācāro ayan"ti evaṁ diṭṭhadosampi aññattha vuttiṁ alabhamāno jano vuttihetu nissāya vattati. Evaṁ diṭṭhadosampi taṁ ākiñcaññāyatanaṁ aññaṁ ārammaṇaṁ alabhamānamidaṁ nevasaññānāsaññāyatanaṁ ārammaṇaṁ karoteva. Evaṁ kurumānañca—

* Āruḷho dighanisseṇiṁ, yathā nisseṇibāhukaṁ.
Pabbataggañca āruḷho, yathā pabbatamatthakaṁ.

Yathā vā girimāruḷho, attanoyeva jaṇṇukaṁ.
Olubbhati tathevetaṁ, jhānamolubbha vattatīti.

Arūpāvacarakusalakathā niṭṭhitā.

---

1. Suṭṭhitanti (Sī, Syā) * Visuddhi 1. 334 piṭṭhepi. 2. Sabbadīpapatiṁ (Sī, Syā)

Tebhūmakakusalavaṇṇanā

269. Idāni yasmā sabbānipetāni tebhūmakakusalāni hīnādinā pabhedena vattanti, tasmā tesaṁ taṁ pabhedaṁ dassetuṁ puna **"katame dhammā kusalā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha **hīnan**ti lāmakaṁ, taṁ āyūhanavasena veditabbaṁ. Hīnuttamānaṁ majjhe bhavaṁ **majjhimaṁ.** Padhānabhāvaṁ nītaṁ **paṇītaṁ,** uttamanti attho. Tānipi āyūhanavaseneva veditabbāni. Yassa hi āyūhanakkhaṇe chando vā hīno hoti vīriyaṁ vā cittaṁ vā vīmaṁsā vā, taṁ hīnaṁ nāma. Yassa te dhammā majjhimā ceva paṇītā ca, taṁ majjhimañceva paṇītañca. Yaṁ pana kattukāmatāsaṅkhātaṁ chandaṁ dhuraṁ chandaṁ jeṭṭhakaṁ chandaṁ pubbaṅgamaṁ katvā āyūhitaṁ, taṁ chandādhipatito āgatattā **chandādhipateyyaṁ** nāma. **Vīriyādhipateyyā**dīsupi eseva nayo.

Imasmiṁ pana ṭhāne ṭhatvā nayā gaṇetabbā. Sabbapaṭhamaṁ vibhatto hi eko nayo, hīnanti eko, majjhimanti eko, paṇītanti eko, chandādhipateyyanti eko, ime tāva chandhādhipateyye pañca nayā, evaṁ viriyādhipateyyādīsupīti cattāro pañcakā vīsati honti. Purimo vā eko suddhikanayo, hīnanti-ādayo tayo, chandādhipateyyanti-ādayo cattāro, chandādhipateyyaṁ hīnanti-ādayo dvādasāti evampi vīsati nayā honti.

Ime vīsati mahānayā kattha vibhattāti? **Mahāpakaraṇe** hīnattike[1] vibhattā. Imasmiṁ pana ṭhāne hīnattikato majjhimarāsiṁ gahetvā hīnamajjhimapaṇītavasena tayo koṭṭhāsā kātabbā. Tatopi majjhimarāsiṁ ṭhapetvā hīnapaṇīte gahetvā nava nava koṭṭhāsā kātabbā. Hīnasmiṁyeva hi hīnaṁ atthi, majjhimaṁ atthi, paṇītaṁ atthi. Paṇītasmimpi hīnaṁ atthi, majjhimaṁ atthi, paṇītaṁ atthi. Tathā hīnahīnasmiṁ hīnaṁ, hīnahīnasmiṁ majjhimaṁ, hīnahīnasmiṁ paṇītaṁ. Hīnamajjhimasmiṁ hīnaṁ, hīnamajjhimasmiṁ majjhimaṁ, hīnamajjhimasmiṁ paṇītaṁ. Hīnapaṇītasmiṁ hīnaṁ, hīnapaṇītasmiṁ majjhimaṁ, hīnapaṇītasmiṁ paṇītanti ayameko **navako.** Paṇītahīnasmimpi hīnaṁ nāma atthi, paṇītahīnasmiṁ majjhimaṁ, paṇītahīnasmiṁ paṇītaṁ. Tathā paṇītamajjhimasmiṁ hīnaṁ, paṇītamajjhimasmiṁ majjhimaṁ, paṇītamajjhimasmiṁ paṇītaṁ. Paṇītapaṇītasmiṁ hīnaṁ, paṇītapaṇītasmiṁ majjhimaṁ, paṇītapaṇītasmiṁ paṇītanti ayaṁ dutiyo **navako**ti dve navakā aṭṭhārassa. Imāni aṭṭhārasa kammadvārāni

---

1. Paṭṭhāna 2. 360 piṭṭhe.

nāma. Imehi pabhāvitattā imesaṁ vasena aṭṭhārasa khattiyā, aṭṭhārasa brāhmaṇā, aṭṭhārasa vessā, aṭṭhārasa suddā, aṭṭhacattālīsa gottacaraṇāni veditabbāni.

Imesu ca pana tebhūmakesu kusalesu kāmāvacarakusalaṁ tihetukampi duhetukampi hoti ñāṇasampayuttavippayuttavesena. Rūpāvacarārūpāvacaraṁ pana tihetukameva ñāṇasampayuttameva. Kāmāvacarampettha adhipatinā sahāpi uppajjati vināpi. Rūpāvacarārūpāvacaraṁ adhipatisampannameva hoti. Kāmāvacarakusale cettha ārammaṇādhipati sahajātādhipatīti dvepi adhipatayo labbhanti. Rūpāvacarārūpāvacaresu ārammaṇādhipati na labbhati, sahajātādhipatiyeva labbhati. Tattha cittassa cittādhipateyyabhāvo sampayuttadhammānaṁ vasena vutto. Dvinnaṁ pana cittānaṁ ekato abhāvena sampayuttacittassa cittādhipati nāma natthi. Tathā chandādīnaṁ chandādhipati-ādayo. Keci pana "sace cittavato kusalaṁ hoti, mayhaṁ bhavissatīti evaṁ yaṁ cittaṁ dhuraṁ katvā jeṭṭhakaṁ katvā aparaṁ kusalacittaṁ āyūhitaṁ, tassa taṁ purimacittaṁ cittādhipati nāma hoti. Tato āgatattā idaṁ cittādhipateyyaṁ nāmā"ti evaṁ āgamanavasenāpi adhipatiṁ nāma icchanti. Ayaṁ pana nayo neva Pāḷiyaṁ, na Aṭṭhakathāyaṁ dissati, tasmā vuttanayeneva adhipatibhāvo veditabbo. Imesu ca ekūnavīsatiyā mahānayesu purime suddhikanaye vuttaparimāṇāneva cittāni ca navakā ca pāṭhavārā ca honti. Tasmā ñāṇasampayuttesu vuttaparimāṇato vīsatiguṇo cittanavakavārabhedo veditabbo. Catūsu ñāṇavippayuttesu soḷasaguṇoti ayaṁ tebhūmakakusale pakiṇṇakakathā nāmāti.

Tebhūmakakusalaṁ.

Lokuttarakusalavaṇṇanā

177. Evaṁ bhavattayasampattinibbattakaṁ kusalaṁ dassetvā idāni sabbabhavasamatikkamanāya lokuttarakusalaṁ dassetuṁ puna **"katame dhammā kusalā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha **lokuttaran**ti kenaṭṭhena lokuttaraṁ?

lokaṁ taratīti lokuttaraṁ, lokaṁ uttaratīti lokuttaraṁ, lokaṁ samatikkamma abhibhuyya tiṭṭhatīti lokuttaraṁ[1]. **Jhānaṁ bhāvetī**ti ekacittakkhaṇikaṁ appanājhānaṁ bhāveti janeti vaḍḍheti.

Lokato niyyāti, vaṭṭato niyyātīti **niyyānikaṁ,** niyyāti vā etenāti niyyānikaṁ. Taṁsamaṅgī hi puggalo dukkhaṁ parijānanto niyyāti, samudayaṁ pajahanto niyyāti, nirodhaṁ sacchikaronto niyyāti, maggaṁ bhāvento niyyāti. Yathā ca pana tebhūmakakusalaṁ vaṭṭasmiṁ cutipaṭisandhiyo ācināti vaḍḍhetīti ācayagāmi nāma hoti, na tathā idaṁ. Idaṁ pana yathā ekasmiṁ purise aṭṭhārasahatthaṁ pākāraṁ cinante aparo mahāmuggaraṁ gahetvā tena citacitaṭṭhānaṁ apacinanto viddhaṁsento eva gaccheyya, evameva tebhūmakakusalena citā cutipaṭisandhiyo paccayavekallakaraṇena apacinantaṁ viddhaṁsentaṁ gacchatīti apacayagāmi.

Diṭṭhigatānaṁ pahānāyāti ettha diṭṭhiyo eva diṭṭhigatāni "gūthagataṁ muttagatan"ti-ādīni[2] viya. Dvāsaṭṭhiyā vā diṭṭhīnaṁ antogadhattā diṭṭhīsu gatānītipi diṭṭhigatāni. Diṭṭhiyā vā gataṁ etesantipi diṭṭhigatāni, diṭṭhisadisagamanāni diṭṭhisadisappavattānīti attho. Kāni pana tānīti? Sasampayuttāni sakkāyadiṭṭhi[3] vicikicchāsīlabbataparāmāsa-apāyagamanīyarāgadosamohākusalāni. Tāni hi yāva paṭhamamaggabhāvanā, tāva pavattisabbhāvato diṭṭhisadisagamanānīti vuccanti. Iti diṭṭhiyo ca diṭṭhigatāni ca diṭṭhigatāni, tesaṁ **diṭṭhigatānaṁ. Pahānāyā**ti samucchedavaseneva pajahanatthāya. **Paṭhamāyā**ti gaṇanavasenapi paṭhamuppattivasenapi paṭhamāya. **Bhūmiyā**ti "anantarahitāya bhūmiyā"ti-ādīsu[4] tāva ayaṁ mahāpathavī "bhūmī"ti vuccati. "Sukhabhūmiyaṁ kāmāvacare"ti-ādīsu[5] cittuppādo. Idha pana sāmaññaphalaṁ adhippetaṁ. Tañhi sampayuttānaṁ nissayabhāvato te dhammā bhavanti etthāti **bhūmi.** Yasmā vā samānepi lokuttarabhāve sayampi bhavati uppajjati, na nibbānaṁ viya apātubhāvaṁ, tasmāpi "bhūmī"ti vuccati, tassā paṭhamāya bhūmiyā. **Pattiyā**ti sotāpattiphalasaṅkhātassa paṭhamassa

---

1. Khu 9. 349 piṭṭhe. 2. Aṁ 3. 181 piṭṭhe.
3. Idaṁ 'sakkāyadiṭṭhī'ti padaṁ adhikaṁviya dissati, 'diṭṭhisadisagamanānī'ti hi vuttaṁ.
4. Vi 1. 15; Ma 2. 247 piṭṭhesu. 5. Abhi 1. 205 piṭṭhe.

sāmaññaphalassa pattatthāya paṭilābhatthāyāti evamettha attho veditabbo. **Viviccā**ti samucchedavivekavasena viviccitvā vinā hutvā.

Idāni kiñcāpi lokiyajjhānampi na vinā paṭipadāya ijjhati, evaṁ santepi idha suddhikanayaṁ pahāya lokuttarajjhānaṁ paṭipadāya saddhiṁyeva garuṁ katvā desetukāmatāya **"dukkhapaṭipadaṁ dandhābhiññan"**ti-ādimāha.

Tattha yo āditova kilese vikkhambhento dukkhena sasaṅkhārena sappayogena kilamanto vikkhambheti, tassa dukkhā paṭipadā hoti. Yo pana vikkhambhi takileso vipassanāparivāsaṁ vasanto cirena maggapātubhāvaṁ pāpuṇāti, tassa dandhābhiññā hoti. Iti yo koci vāro dukkhapaṭipadadandhābhiñño[1] nāma kato.

Katamaṁ pana vāraṁ rocesunti? Yattha sakiṁ vikkhambhitā kilesā samudācaritvā dutiyampi vikkhambhitā puna samudācaranti, tatiyaṁ vikkhambhite pana tathāvikkhambhiteva katvā maggena samugghātaṁ pāpeti, imaṁ vāraṁ rocesuṁ. Imassa vārassa dukkhāpaṭipadā dandhābhiññāti nāmaṁ kataṁ. Ettakena pana na pākaṭaṁ hoti. tasmā evamettha ādito paṭṭhāya vibhāvanāveditabbā—yo hi cattāri mahābhūtāni pariggahetvā upādārūpaṁ pariggaṇhāti, arūpaṁ pariggaṇhāti. Rūpārūpaṁ pana pariggaṇhanto dukkhena kasirena kilamanto pariggahetuṁ sakkoti, tassa dukkhā paṭipadā nāma hoti. Pariggahitarūpārūpassa pana vipassanāparivāse maggapātubhāvadandhatāya dandhābhiññā nāma hoti.

Yopi rūpārūpaṁ pariggahetvā nāmarūpaṁ vavatthapento dukkhena kasirena kilamanto vavatthapeti, vavatthāpite ca nāmarūpe vipassanāparivāsaṁ vasanto cirena maggaṁ uppādetuṁ sakkoti, tassāpi dukkhā paṭipadā dandhābhiññā nāma hoti.

Aparo nāmarūpampi vavatthapetvā paccaye pariggaṇhanto dukkhena kasirena kilamanto pariggaṇhāti, paccaye ca pariggahetvā vipassanāparivāsaṁ vasanto cirena maggaṁ uppādeti, evampi dukkhā paṭipadā dandhābhiññā nāma hoti.

---

1. Dukkhāpaṭipadā dandhābhiñño (Sī), dukkhāpaṭipado dandhābhiññoti (Syā), dukkhāpaṭipadā dandhābhiññā (Ka)

Aparo paccayepi pariggahetvā lakkhaṇāni paṭivijjhanto dukkhena kasirena kilamanto paṭivijjhati, paṭividdhalakkhaṇo ca vipassanāparivāsaṁ vasanto cirena maggaṁ uppādeti, evampi dukkhā paṭipadā dandhābhiññā nāma hoti.

Aparo lakkhaṇānipi paṭivijjhitvā vipassanāñāṇe tikkhe sūre pasanne vahante uppannaṁ vipassanānikantiṁ pariyādiyamāno dukkhena kasirena kilamanto pariyādiyati, nikantiñca pariyādiyitvā vipassanāparivāsaṁ vasanto cirena maggaṁ uppādeti, evampi dukkhā paṭipadā dandhābhiññā nāma hoti. Imaṁ vāraṁ rocesuṁ, imassa vārassa etaṁ nāmaṁ kataṁ, imināva upāyena parato tisso paṭipadā veditabbā.

Phasso hotīti-ādīsu anaññātaññassāmītindriyaṁ sammāvācā sammākammanto sammā-ājīvoti cattāri padāni adhikāni. **Niddesavāre** ca vitakkādiniddesesu maggaṅganti-ādīni padāni adhikāni. Sesaṁ sabbaṁ heṭṭhā vuttasadisameva. Bhūmantaravasena pana lokuttaratāva idha viseso.

Tattha **anaññātaññassāmītindriyan**ti "anamatagge saṁsāravaṭṭe anaññātaṁ amataṁ padaṁ, catusaccadhammameva vā jānissāmī"ti paṭipannassa iminā pubbābhogena uppannaṁ indriyaṁ. Lakkhaṇādīni panassa heṭṭhā[1] paññindriye vuttanayeneva veditabbāni.

Sundarā, pasatthā vā vācā **sammāvācā,** vacīduccaritasamugghāṭikāya micchāvācāviratiyā etaṁ adhivacanaṁ. Sā pariggahalakkhaṇā, viramaṇarasā, micchāvācappahānapaccupaṭṭhānā. Sundaro, pasattho vā kammanto **sammākammanto,** micchākammantasamucchedikāya pāṇātipātādiviratiyā etaṁ nāmaṁ. So samuṭṭhānalakkhaṇo, viramaṇaraso, micchākammantappahānapaccupaṭṭhāno. Sundaro, pasattho vā ajīvo **sammā-ājīvo,** micchājīvaviratiyā etaṁ adhivacanaṁ. So vodānalakkhaṇo, ñāyājīvappavattiraso, micchājīvappahānapaccupaṭṭhāno.

Apica heṭṭhā[2] viratittaye vuttavasenapettha lakkhaṇādīni veditabbāni. Iti imesaṁ tiṇṇaṁ dhammānaṁ vasena heṭṭhā vuttaṁ maggapañcakaṁ idha maggaṭṭhakaṁ veditabbaṁ, yevāpanakesu ca imesaṁ abhāvo, tathā karuṇāmuditānaṁ.

1. Heṭṭhā 165 piṭṭhe. 2. Heṭṭhā 177 piṭṭhe.

Ime hi tayo dhammā idha Pāḷiyaṁ āgatattāva yevāpanakesu na gahitā. Karuṇāmuditā pana sattārammaṇā, ime dhammā nibbānārammaṇāti tāpettha na gahitā. Ayaṁ tāva uddesavāre visesattho.

283. Niddesavāre pana **maggaṅgaṁ maggapariyāpannan**ti ettha tāva maggassa aṅganti maggaṅgaṁ, maggakoṭṭhāsoti attho. Yathā pana araññe pariyāpannaṁ araññapariyāpannaṁ nāma hoti, evaṁ magge pariyāpannanti maggapariyāpannaṁ, maggasannissitanti attho.

285. **Pītisambojjhaṅgo**ti ettha pīti eva sambojjhaṅgoti pītisambojjhaṅgo. Tattha bodhiyā, bodhissa vā aṅgoti **bojjhaṅgo,** idaṁ vuttaṁ hoti—yā ayaṁ dhammasāmaggī yāya lokuttaramaggakkhaṇe uppajjamānāya līnuddhaccapatiṭṭhānāyūhanakāmasukhattakilamathānuyoga-ucchedasassatābhinivesādīnaṁ anekesaṁ upaddavānaṁ paṭipakkhabhūtāya satidhammavicayavīriyapītipassaddhisamādhi-upekkhāsaṅkhātāya dhammasāmaggiyā ariyasāvako bujjhatīti katvā **"bodhī"**ti vuccati, bujjhatīti kilesasantānaniddāya uṭṭhahathi, cattāri vā ariyasaccāni paṭivijjhati, nibbānameva vā sacchikaroti, tassā dhammasāmaggīsaṅkhātāya bodhiyā aṅgotipi[1] **bojjhaṅgo,** jhānaṅgamaggaṅgādīni viya. Yopesa yathāvuttappakārāya etāya dhammasāmaggiyā bujjhatīti katvā ariyasāvako **"bodhī"**ti vuccati, tassa bodhissa aṅgotipi **bojjhaṅgo,** senaṅgarathaṅgādayo viya. Tenāhu Aṭṭhakathācariyā "bujjhanakassa puggalassa aṅgāti vā bojjhaṅgā"ti[2].

Apica "bojjhaṅgāti kenaṭṭhena bojjhaṅgā? Bodhāya saṁvattantīti bojjhaṅgā, bujjhantīti bojjhaṅgā, anubujjhantīti bojjhaṅgā, paṭibujjhantīti bojjhaṅgā, sambujjhantīti bojjhaṅgā"ti[3] iminā paṭisambhidānayenāpi bojjhaṅgattho veditabbo. Pasattho, sundaro vā bojjhaṅgoti **sambojjhaṅgo.** Evaṁ pīti eva sambojjhaṅgo **pītisambojjhaṅgo**ti. Cittekaggatāniddesādīsupi imināva nayena attho veditabbo.

296. **Tesaṁ dhammānan**ti ye tasmiṁ samaye paṭivedhaṁ gacchanti catusaccadhammā, tesaṁ dhammānaṁ. **Anaññātānan**ti kiñcāpi paṭhamamaggena te dhammā

---

1. Aṅgoti (Syā) 2. Abhi-Ṭṭha 2. 296; Saṁ 3. 176; Aṁ-Ṭṭha 1. 62 piṭṭhesupi.
3. Khu 9. 302 piṭṭhe.

ñātā nāma honti, yathā pana pakatiyā anāgatapubbaṁ vihāraṁ āgantvā vihāramajjhe ṭhitopi puggalo pakatiyā anāgatabhāvaṁ upādāya "anāgatapubbaṁ ṭhānaṁ āgatomhī"ti vadati, yathā ca pakatiyā apiḷandhapubbaṁ[1] mālaṁ piḷandhitvā, anivatthapubbaṁ vatthaṁ nivāsetvā, abhuttapubbaṁ bhojanaṁ bhuñjitvā pakatiyā abhuttabhāvaṁ upādāya "abhuttapubbaṁ bhojanaṁ bhuttomhī"ti vadati, evamidhāpi yasmā pakatiyā iminā puggalena ime dhammā na ñātapubbā, tasmā "anaññātānan"ti vuttaṁ. **Adiṭṭhā**dīsupi eseva nayo. Tattha **adiṭṭhānant**i ito pubbe paññācakkhunā adiṭṭhānaṁ. **Appattānan**ti adhigamavasena appattānaṁ. **Aviditānan**ti ñāṇena apākaṭakatānaṁ. **Asacchikatānan**ti apaccakkhakatānaṁ. **Sacchikiriyāyā**ti paccakkhakaraṇatthaṁ. Yathā ca iminā padena, evaṁ sesehipi saddhiṁ "anaññātānaṁ ñāṇāya, adiṭṭhānaṁ dassanāya, appattānaṁ pattiyā, aviditānaṁ vedāyā"ti yojanā kātabbā.

299. **Catūhi vacīduccaritehī**ti-ādīsu **vacī**ti vacīviññatti veditabbā. Tiṇṇaṁ dosānaṁ yena kenaci duṭṭhāni caritānīti **duccaritāni.** Vacīto pavattāni duccaritāni **vacīduccaritāni,** vaciyā vā nipphāditāni duccaritāni **vacīduccaritāni,** tehi vacīduccaritehi. Ārakā ramatīti **ārati.** Vinā tehi ramatīti **virati.** Tato tato paṭinivattāva hutvā tehi vinā ramatīti **paṭivirati.** Upasaggavasena vā padaṁ vaḍḍhitaṁ. Sabbamidaṁ oramaṇabhāvassevādhivacanaṁ. Veraṁ maṇati vināsetīti **veramaṇī.** Idampi oramaṇasseva vevacanaṁ. Yāya pana cetanāya musāvādādīni bhāsamāno karoti nāma, ayaṁ lokuttaramaggavirati uppajjitvā taṁ kiriyaṁ kātuṁ na deti, kiriyāpathaṁ pacchindatīti **akiriyā.** Tathā taṁ karaṇaṁ kātuṁ na deti, karaṇapathaṁ pacchindatīti **akaraṇaṁ.** Yāya ca cetanāya catubbidhaṁ vacīduccaritaṁ bhāsamāno ajjhāpajjati nāma, ayaṁ uppajjitvā tathā ajjhāpajjituṁ na detīti **anajjhāpatti.**

Velā-anatikkamoti ettha "tāya velāyā"ti-ādīsu[2] tāva kālo "velā"ti āgato. "Uruvelāyaṁ viharatī"ti[3] ettha rāsi, "ṭhitadhammo velaṁ nātivattatī"ti[4] ettha sīmā. Idhāpi sīmāva.

---

1. Apiladdhapubbaṁ (Sī)
2. Dī 2. 76; Vi 3. 2; Khu 1. 77 piṭṭhādīsu "tāyaṁ velāyaṁ"tveva dissati.
3. Vi 3. 1; Saṁ 1. 104 piṭṭhādīsu.
4. Vi 4. 419; Aṁ 3. 39; Khu 1. 140 piṭṭhesu.

anatikkamanīyaṭṭhena hi cattāri vacīsucaritāni velāti adhippetāni. Iti yāya cetanāya cattāri vacīduccaritāni bhāsamāno velaṁ atikkamati nāma, ayaṁ uppajjitvā taṁ velaṁ atikkamituṁ na detīti "velā-anatikkamo"ti vuttā. Velāyatīti[1] vā **velā,** calayati[2] viddhaṁsetīti attho. Kiṁ velāyati? Catubbidhaṁ vacīduccaritaṁ. Iti velāyanato velā. Purisassa pana hitasukhaṁ anatikkamitvā vattatīti **anatikkamo.** Evamettha padadvayavasenāpi attho veditabbo.

Setuṁ hanatīti **setughāto,** catunnaṁ vacīduccaritānaṁ padaghāto, paccayaghātoti attho. Paccayo hi idha "setū"ti adhippeto. Tatrāyaṁ vacanattho—rāgādiko catunnaṁ vacīduccaritānaṁ paccayo vaṭṭasmiṁ puggalaṁ sinoti bandhatīti **setu,** setussa ghāto **setughāto,** vacīduccaritapaccayasamugghāṭikāya viratiyā etaṁ adhivacanaṁ. Ayaṁ pana sammāvācāsaṅkhātā virati pubbabhāge nānācittesu labbhati. Aññeneva hi cittena musāvādā viramati, aññena pesuññādīhi. Lokuttaramaggakkhaṇe pana ekacittasmiṁyeva labbhati, catubbidhāya hi va vacīduccaritacetanāya padapacchedaṁ kurumānā maggaṅgaṁ pūrayamānā ekāva virati uppajjati.

300. **Kāyaduccaritehī**ti kāyato pavattehi, kāyena vā nipphāditehi pāṇātipātādīhi duccaritehi. Sesaṁ purimanayeneva veditabbaṁ. Ayampi sammākammantasaṅkhātā virati pubbabhāge nānācittesu labbhati. Aññeneva hi cittena pāṇātipātā viramati, aññena adinnādānamicchācārehi. Lokuttaramaggakkhaṇe pana ekacittasmiṁyeva labbhati. Tividhāya hi kāyaduccaritacetanāya padapacchedaṁ kurumānā maggaṅgaṁ pūrayamānā ekāva virati uppajjati.

301. Sammā-ājīvaniddese **akiriyā**ti-ādīsu yāya cetanāya micchājīvaṁ ājīvamāno kiriyaṁ karoti nāma, ayaṁ uppajjitvā taṁ kiriyaṁ kātuṁ na detīti **akiriyā**ti iminā nayena yojanā veditabbā. Ājīvo ca nāmesa pāṭiyekko natthi, vācākammantesu gahitesu gahitova hoti tappakkhikattā, dhuvapaṭisevanavasena panāyaṁ tato nīharitvā dassitoti. Evaṁ sante sammā-ājīvo sakiccako na

---

1. Velayatīti (Syā) 2. Velāyati (Ka)

hoti, aṭṭha maggaṅgāni na paripūrenti. Tasmā sammā-ājīvo sakiccako kātabbo, aṭṭha maggaṅgāni paripūretabbānīti. Tatrāyaṁ nayo—ājīvo nāma bhijjamāno kāyavacīdvāresuyeva bhijjati, manodvāre ājivabhedo nāma natthi. Pūrayamānopi tasmiṁyeva dvāradvaye pūrati, manodvāre ājīvapūraṇaṁ nāma natthi. Kāyadvāre pana vītikkamo ājīvahetukopi atthi na-ājīvahetukopi. Tathā vacīdvāre.

Tattha yaṁ rājarājamahāmattā khiḍḍāpasutā sūrabhāvaṁ dassento migavaṁ vā[1] panthaduhanaṁ vā paradāravītikkamaṁ vā karonti, idaṁ akusalaṁ kāyakammaṁ nāma, tato viratipi sammākammanto nāma. Yaṁ pana na-ājīvahetukaṁ catubbidhaṁ vacīduccaritaṁ bhāsanti, idaṁ akusalaṁ vacīkammaṁ nāma, tato viratipi sammāvācā nāma.

Yaṁ pana ājīvahetu nesādamacchabandhādayo pāṇaṁ hananti, adinnaṁ ādiyanti, micchācāraṁ caranti, ayaṁ micchājīvo nāma, tato virati sammā-ājīvo nāma. Yampi lañjaṁ gahetvā musā bhaṇanti, pesuññapharusasamphappalāpe pavattenti, ayampi micchājīvo nāma, tato virati sammā-ājīvo nāma.

Mahāsīvatthero panāha "kāyavacīdvāresupi vītikkamo ājīvahetuko vā hotu, no vā ājīvahetuko, 'akusalaṁ kāyakammaṁ vacīkamman'tveva saṅkyaṁ gacchati, tato viratipi 'sammākammanto sammāvācā'tveva vuccatī"ti. "Ājīvo kuhin"ti[2] vutte pana "tīṇi kuhanavatthūni nissāya cattāro paccaye uppādetvā tesaṁ paribhogo"ti āha. Ayaṁ pana koṭippatto micchājīvo, tato virati sammā-ājīvo nāma.

Ayampi sammā-ājīvo pubbabhāge nānācittesu labbhati. Aññeneva hi cittena kāyadvāravītikkamā viramati, aññena vacīdvāravītikkamā. Lokuttaramaggakkhaṇe pana ekacittasmiṁyeva labbhati. Kāyavacīdvāresu hi sattakammapathavasena uppannāya micchājīvasaṅkhātāya dussīlyacetanāya padapacchedaṁ kurumānā maggaṅgaṁ pūrayamānā ekāva virati uppajjatīti ayaṁ niddesavāre viseso.

---

1. Migapadhaṁ vā (Syā, Ka) 2. Kahanti (Sī)

337. Yaṁ panetaṁ indriyesu anaññātaññassāmītindriyaṁ vaḍḍhitaṁ, maggaṅgesu ca sammāvācādīni, tesaṁ vasena saṅgahavāre “navindriyāni, aṭṭhaṅgiko maggo”ti vuttaṁ. Suññatavāro pākatikoyevāti ayaṁ tāva suddhikapaṭipadāya viseso.

343. Ito paraṁ suddhikasuññatā suññatapaṭipadā suddhika-appaṇihitā appaṇihitapaṭipadāti ayaṁ desanābhedo hoti. Tattha **suññatan**ti lokuttaramaggassa nāmaṁ. So hi āgamanato, saguṇato, ārammaṇatoti tīhi kāraṇehi nāmaṁ labhati. Kathaṁ? Idha bhikkhu anattato abhinivisitvā anattato saṅkhāre passati. Yasmā pana anattato diṭṭhamatteneva maggavuṭṭhānaṁ nāma na hoti, aniccatopi dukkhatopi daṭṭhumeva vaṭṭati, tasmā “aniccaṁ dukkhamanattā”ti tividhaṁ anupassanaṁ āropetvā sammasanto carati. Vuṭṭhānagāminivipassānā panassa tebhūmakepi saṅkhāre suññatova passati. Ayaṁ vipassanā suññatā nāma hoti. Sā āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano maggassa “suññatan”ti nāmaṁ deti. Evaṁ maggo **āgamanato** suññatanāmaṁ labhati. Yasmā pana so rāgādīhi suñño, tasmā **saguṇeneva** suññatanāmaṁ labhati. Nibbānampi rāgādīhi suññattā “suññatan”ti vuccati, taṁ ārammaṇaṁ katvā uppannattā maggo **ārammaṇato** suññatanāmaṁ labhati.

Tattha suttantikapariyāyena saguṇatopi ārammaṇatopi nāmaṁ labhati. Pariyāyadesanā hesā. Abhidhammakathā pana nippariyāya desanā. Tasmā idha saguṇato vā ārammaṇato vā nāmaṁ na labhati, āgamanatova labhati. Āgamanameva hi dhuraṁ. Taṁ duvidhaṁ hoti vipassanāgamanaṁ, maggāgamananti. Tattha maggassa āgataṭṭhāne vipassanāgamanaṁ dhuraṁ. Phalassa āgataṭṭhāne maggāgamanaṁ dhuraṁ. Idha maggassa āgatattā vipassanāgamanameva dhuraṁ jātaṁ.

350. **Appaṇihitan**ti etthāpi appaṇihitanti maggasseva nāmaṁ. Idampi nāmaṁ maggo tīheva kāraṇehi labhati. Kathaṁ? Idha bhikkhu āditova dukkhato abhinivisitvā dukkhatova saṅkhāre passati. Yasmā pana dukkhato diṭṭhamatteneva maggavuṭṭhānaṁ nāma na hoti, aniccatopi anattatopi daṭṭhumeva vaṭṭati, tasmā “aniccaṁ dukkhamanattā”ti tividhaṁ anupassanaṁ

āropetvā sammasanto carati. Vuṭṭhānagāminivipassanā panassa tebhūmakasaṅkhāresu paṇidhiṁ sosetvā pariyādiyitvā vissajjeti. Ayaṁ vipassanā appaṇihitā nāma hoti. Sā āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano maggassa "appaṇihitan"ti nāmaṁ deti. Evaṁ maggo **āgamanato** appaṇihitanāmaṁ labhati. Yasmā pana tattha[1] rāgadosamohapaṇidhayo natthi, tasmā **saguṇeneva** appaṇihitanāmaṁ labhati. Nibbānampi tesaṁ paṇidhīnaṁ abhāvā "appaṇihitan"ti vuccati, taṁ ārammaṇaṁ katvā uppannattā maggo **ārammaṇato** appaṇihitanāmaṁ labhati.

Tattha suttantikapariyāyena saguṇatopi ārammaṇatopi nāmaṁ labhati. Pariyāyadesanā hesā. Abhidhammakathā pana nippariyāyadesanā. Tasmā idha saguṇato vā ārammaṇato vā nāmaṁ na labhati, āgamanatova labhati. Āgamanameva hi dhuraṁ. Taṁ duvidhaṁ hoti vipassanāgamanaṁ, maggāgamananti. Tattha maggassa āgataṭṭhāne vipassanāgamanaṁ dhuraṁ. Phalassa āgataṭṭhāne maggāgamanaṁ dhuraṁ. Idha maggassa āgatattā vipassanāgamanameva dhuraṁ jātaṁ.

Nanu ca suññato animitto appaṇihitoti tīṇi maggassa nāmāni. Yathāha "tayome bhikkhave vimokkhā, katame tayo? Suññato vimokkho, animitto vimokkho, appaṇihito vimokkho"ti[2]. Tesu idha dve magge gahetvā animitto kasmā na gahitoti? āgamanābhāvato. Animittavipassanā hi sayaṁ āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano maggassa nāmaṁ dātuṁ na sakkoti. Sammāsambuddho pana attano puttassa Rāhulattherassa—

"Animittañca bhāvehi, mānānusayamujjaha.
Tato mānābhisamayā, upasanto carissasī"ti[3]—

Animittavipassanaṁ kathesi. Vipassanā hi niccanimittaṁ, dhuvanimittaṁ, sukhanimittaṁ, attanimittañca ugghāṭeti, tasmā animittāti kathitā. Sā ca kiñcāpi taṁ nimittaṁ ugghāṭeti, sayaṁ pana nimittadhammesu caratīti sanimittāva hoti. Tasmā sayaṁ āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano maggassa nāmaṁ dātuṁ na sakkoti.

---

1. Panettha (Sī)   2. Khu 9. 230 Piṭisambhidāmagge.   3. Khu 1. 329 piṭṭhe.

Aparo nayo—abhidhammo nāma paramatthadesanā, animittamaggassa ca paramatthato hetuvekallameva hoti. Kathaṁ? Aniccānupassanāya hi vasena animittavimokkho kathito, tena ca vimokkhena saddhindriyaṁ adhimattaṁ hoti. Taṁ ariyamagge ekaṅgampi na hoti, amaggaṅgattā attano maggassa paramatthato[1] nāmaṁ dātuṁ na sakkoti. Itaresu pana dvīsu anattānupassanāya tāva vasena suññatavimokkho, dukkhānupassanāya vasena appaṇihitavimokkho kathito. Tesu suññatavimokkhena paññindriyaṁ adhimattaṁ hoti, appaṇihitavimokkhena samādhindriyaṁ, tāni ariyamaggassa aṅgattā attano maggassa paramatthato nāmaṁ dātuṁ sakkonti. Maggārammaṇattikepi hi maggādhipatidhammavibhajane chandacittānaṁ adhipatikāle tesaṁ dhammānaṁ amaggaṅgattāva maggādhipatibhāvo na vutto, evaṁsampadamidaṁ veditabbanti ayamettha Aṭṭhakathāmuttako ekassa ācariyassa mativinicchayo. Evaṁ sabbathāpi animittavipassanā sayaṁ āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano maggassa nāmaṁ dātuṁ na sakkotīti animittamaggo na gahito.

Keci pana "animittamaggo āgamanato nāmaṁ alabhantopi suttantapariyāyena saguṇato ca ārammaṇato ca nāmaṁ labhatī"ti āhaṁsu. Te idaṁ vatvā paṭikkhittā—animittamagge saguṇato ca ārammaṇato ca nāmaṁ labhante suññata-appaṇihitamaggāpi saguṇatoyeva, ārammaṇatoyeva ca idha nāmaṁ labheyyuṁ, na pana labhanti. Kiṁ kāraṇā? Ayañhi maggo nāma dvīhi kāraṇehi nāmaṁ labhati sarasato ca paccanīkato ca, sabhāvato ca paṭipakkhato cāti attho. Tattha suññata-appaṇihitamaggā sarasatopi paccanīkatopi nāmaṁ labhanti. Suññata-appaṇihitamaggā hi rāgādīhi suññā, rāgapaṇidhi-ādīhi ca appaṇihitāti evaṁ sarasato nāmaṁ labhanti. Suññato ca attābhinivesassa paṭipakkho, appaṇihito paṇidhissāti evaṁ paccanīkato nāmaṁ labhanti. Animittamaggo pana rāgādinimittānaṁ, niccanimittādīnañca abhāvena sarasatova nāmaṁ labhati, no paccanīkato. Na hi so saṅkhāranimittārammaṇāya aniccānupassanāya paṭipakkho. Aniccānupassanā panassa anulomabhāve ṭhitāti sabbathāpi abhidhammapariyāyena animittamaggo nāma natthīti.

---

1. Paramatthatova (Sī, Ka)

Suttantikapariyāyena panesa evaṁ āharitvā dīpito—yasmiñhi vāre maggavuṭṭhānaṁ hoti, tīṇi lakkhaṇāni ekāvajjanena viya āpāthamāgacchanti, tiṇṇañca ekato āpāthagamanaṁ nāma natthi. Kammaṭṭhānassa pana vibhūtabhāvadīpanatthaṁ evaṁ[1] vuttaṁ. Ādito hi yattha katthaci abhiniveso hotu, vuṭṭhānagāminī pana vipassanā yaṁ yaṁ sammasitvā vuṭṭhāti, tassa tasseva vasena āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano maggassa nāmaṁ deti. Kathaṁ? Aniccādīsu hi yattha katthaci abhinivisitvā itarampi lakkhaṇadvayaṁ daṭṭhuṁ vaṭṭati eva. Ekalakkhaṇadassanamatteneva hi maggavuṭṭhānaṁ nāma na hoti. Tasmā aniccato abhiniviṭṭho bhikkhu na kevalaṁ aniccatova vuṭṭhāti, dukkhatopi anattatopi vuṭṭhātiyeva. Dukkhato anattato abhiniviṭṭhepi eseva nayo. Iti ādito yattha katthaci abhiniveso hotu, vuṭṭhānagāminī pana vipassanā yaṁ yaṁ sammasitvā vuṭṭhāti, tassa tasseva vasena āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano maggassa nāmaṁ deti[2]. Tattha aniccato cuṭṭhahantassa maggo animitto nāma hoti, dukkhato vuṭṭhahantassa appaṇihito, anattato vuṭṭhahantassa suññatoti evaṁ suttantapariyāyena āharitvā dīpito.

Vuṭṭhānagāminī pana vipassanā kimārammaṇāti? Lakkhaṇārammaṇāti. Lakkhaṇaṁ nāma paññattigatikaṁ navattabbadhammabhūtaṁ. Yo pana "aniccaṁ dukkhamanattā"ti tīṇi lakkhaṇāni sallakkheti, tassa pañcakkhandhā kaṇṭhe baddhakuṇapaṁ viya honti, saṅkhārārammaṇameva ñāṇaṁ saṅkhārato vuṭṭhāti. Yathā hi eko bhikkhu pattaṁ kiṇitukāmo pattavāṇijena pattaṁ ābhataṁ disvā haṭṭhapahaṭṭho "gaṇhissāmī"ti cintetvā vimaṁsamāno tīṇi chiddāni passeyya. So na chiddesu nirālayo hoti, patte pana nirālayo hoti, evameva tīṇi lakkhaṇāni sallakkhetvā saṅkhāresu nirālayo hoti, saṅkhārārammaṇeneva ñāṇena saṅkhārato vuṭṭhātīti veditabbaṁ. Dussopamāyapi eseva nayo.

Iti Bhagavā lokuttaraṁ jhānaṁ bhājento suddhikapaṭipadāya catukkanayaṁ, pañcakanayanti dvepi naye āhari. Tathā suddhikasuññatāya suññatapaṭipadāya suddhika-appaṇihitāya[3] appaṇihitapaṭipadāyāti. Kasmā evaṁ āharīti? Puggalajjhāsayena ceva desanāvilāsena ca. Tadubhayampi

1. Etaṁ (Sī) 2. Detīti (Sī) 3. Suddhika-appaṇihite (Sī, Ka)

heṭṭhā vuttanayeneva veditabbaṁ. Evaṁ **lokuttaraṁ jhānaṁ bhāvetī**ti ettha suddhikapaṭipadāya catukkapañcakavasena dve nayā, tathā sesesūti sabbesupi pañcasu koṭṭhāsesu dasa nayā bhājitā.

Lokuttarakusala pakiṇṇakakathā

Tatridaṁ pakiṇṇakaṁ—

Ajjhattañca bahiddhā ca, rūpārūpesu pañcasu.
Sattaṭṭhaṅgapariṇāmaṁ, nimittaṁ paṭipadāpatīti.

Lokuttaramaggo[1] hi ajjhattaṁ abhinivisitvā ajjhattaṁ vuṭṭhāti, ajjhattaṁ abhinivisitvā bahiddhā vuṭṭhāti, bahiddhā abhinivisitvā bahiddhā vuṭṭhāti, bahiddhā abhinivisitvā ajjhattaṁ vuṭṭhāti. Rūpe abhinivisitvā rūpā vuṭṭhāti, rūpe abhinivisitvā arūpā vuṭṭhāti, arūpe abhinivisitvā arūpā vuṭṭhāti, arūpe abhinivisitvā rūpā vuṭṭhāti. Ekappahāreneva pañcahi khandhehi vuṭṭhāti.

Sattaṭṭhaṅgapariṇāmanti so panesa maggo aṭṭhaṅgikopi hoti sattaṅgikopi. Bojjhaṅgāpi satta vā honti cha vā. Jhānaṁ pana pañcaṅgikaṁ vā hoti caturaṅgikaṁ vā tivaṅgikaṁ vā duvaṅgikaṁ vā, evaṁ satta-aṭṭhādīnaṁ aṅgānaṁ pariṇāmo veditabboti attho.

Nimittaṁ paṭipadāpatīti **nimittan**ti yato vuṭṭhānaṁ[2] hoti. **Paṭipadāpatī**ti paṭipadāya ca adhipatino ca calanācalanaṁ veditabbaṁ.

Tattha **ajjhattaṁ abhinivisitvā ajjhattaṁ vuṭṭhātī**ti-ādīsu tāva idhekacco āditova ajjhattaṁ pañcasu khandhesu abhinivisati, abhinivisitvā te aniccādito passati. Yasmā pana na suddha-ajjhattadassanamatteneva maggavuṭṭhānaṁ hoti, bahiddhāpi daṭṭhabbameva. Tasmā parassa khandhepi anupādinnasaṅkhārepi "aniccaṁ dukkhamanattā"ti passati. So kālena ajjhattaṁ sammasati, kālena bahiddhāti. Tassevaṁ sammasato ajjhattaṁ sammasanakāle vipassanā maggena saddhiṁ ghaṭiyati. Evaṁ ajjhattaṁ abhinivisitvā ajjhattaṁ vuṭṭhāti nāma. Sace panassa bahiddhā sammasanakāle vipassanā

1. Lokuttaramagge (Sī, Syā) 2. Uṭṭhānaṁ (Ka)

maggena saddhaṁ ghaṭiyati, evaṁ **ajjhattaṁ abhinivisitvā bahiddhā vuṭṭhāti** nāma. Eseva nayo **bahiddhā abhinivisitvā bahiddhā ca**[1] **ajjhattañca vuṭṭhānepi.**

Aparo āditova rūpe abhinivisati, abhinivisitvā bhūtarūpañca upādārūpañca paricchinditvā aniccādito passati. Yasmā pana na suddharūpadassanamatteneva vuṭṭhānaṁ hoti, arūpampi daṭṭhabbameva. Tasmā taṁ rūpaṁ ārammaṇaṁ katvā uppannaṁ vedanaṁ, saññaṁ, saṅkhāre, viññāṇañca "idaṁ arūpan"ti paricchinditvā aniccādito passati, so kālena rūpaṁ sammasati kālena arūpaṁ. Tassevaṁ sammasato rūpasammasanakāle vipassanā maggena saddhiṁ ghaṭiyati. Evaṁ **rūpe abhinivisitvā rūpā vuṭṭhāti** nāma. Sace panassa arūpasammasanakāle vipassanā maggena saddhiṁ ghaṭiyati, evaṁ **rūpe abhinivisitvā arūpā vuṭṭhāti** nāma. Esa nayo **arūpe abhinivisitvā arūpā ca rūpā ca vuṭṭhānepi.**

"Yaṁkiñci samudayadhammaṁ, sabbaṁ taṁ nirodhadhamman"ti[2] evaṁ abhinivisitvā evameva vuṭṭhānakāle pana ekappahārena pañcahi khandhehi vuṭṭhāti nāmāti ayaṁ tikkhavipassakassa mahāpaññassa bhikkhuno vipassanā.

Yathā hi chātajjhattassa purisassa majjhe[3] gūthapiṇḍaṁ ṭhapetvā nānaggarasabhojanapuṇṇaṁ pātiṁ upaneyyuṁ. So byañjanaṁ hatthena viyūhanto taṁ gūthapiṇḍaṁ disvā "kimidan"ti pucchitvā "gūthapiṇḍo"ti vutte "dhi dhi, apanethā"ti bhattepi pātiyampi nirālayo hoti, evaṁsampadamidaṁ daṭṭhabbaṁ.

Bhojanapātidassanasmiñhi tassa attamanakālo viya imassa bhikkhuno bālaputhujjanakāle pañcakkhandhe "ahaṁ mamā"ti gahitakālo, gūthapiṇḍassa diṭṭhakālo viya tiṇṇaṁ lakkhaṇānaṁ sallakkhitakālo, bhattepi pātiyampi nirālayakālo viya tikkhavipassakassa mahāpaññassa bhikkhuno "yaṁkiñci samudayadhammaṁ, sabbaṁ taṁ nirodhadhamman"ti pañcahi khandhehi ekappahārena vuṭṭhitakālo veditabbo.

"Sattaṭṭhaṅgapariṇāman"ti ettha ayaṁ vuttappabhedo aṅgapariṇāmo yathā hoti, tathā veditabbo. Saṅkhārupekkhāñāṇameva hi ariyamaggassa

1. ...bahiddhā ceva (Sī) 2. Vi 3. 17; Dī 1. 102 piṭṭhādīsu. 3. Bhattamajjhe (Ka)

bojjhaṅgamaggaṅgajhānaṅgavisesaṁ niyameti[1]. Keci pana therā "bojjhaṅgamaggaṅgajhānaṅgavisesaṁ pādakajjhānaṁ niyametī"ti vadanti, keci "vipassanāya ārammaṇabhūtā khandhā niyamentī"ti vadanti, keci "puggalajjhāsayo niyametī"ti vadanti, tesampi vādesu ayaṁ saṅkhārupekkhāsaṅkhātā pubbabhāgā vuṭṭhānagāminivipassanāva niyametīti veditabbā.

Tatrāyaṁ anupubbīkathā—vipassanāniyamena hi sukhavipassakassa uppannamaggopi samāpattilābhino jhānaṁ pādakaṁ akatvā uppannamaggopi paṭhamajjhānaṁ pādakaṁ katvā pakiṇṇakasaṅkhāre sammasitvā uppāditamaggopi paṭhamajjhānikova hoti, sabbesu satta bojjhaṅgāni aṭṭha maggaṅgāni pañca jhānaṅgāni honti. Tesañhi pubbabhāgavipassanā somanassasahagatāpi upekkhāsahagatāpi hutvā vuṭṭhānakāle saṅkhārupekkhābhāvaṁ pattā somanassasahagatāva hoti.

Pañcakanaye dutiyatatiyacatutthajjhānāni pādakāni katvā uppāditamaggesu yathākkameneva jhānaṁ caturaṅgikaṁ, tivaṅgikaṁ, duvaṅgikañca hoti, sabbesu pana satta maggaṅgāni honti, catutthe cha bojjhaṅgāni. Ayaṁ viseso pādakajjhānaniyamena ceva vipassanāniyamena ca hoti, tesampi hi pubbabhāgavipassanā somanassasahagatāpi upekkhāsahagatāpi hoti, vuṭṭhānagāminī somanassasahagatāva.

Pañcamajjhānaṁ pādakaṁ katvā nibbattitamagge pana upekkhācittekaggatāvasena dve jhānaṅgāni, bojjhaṅgamaggaṅgāni cha satta ceva. Ayampi viseso ubhayaniyamavasena hoti. Imasmiñhi naye pubbabhāgavipassanā somanassasahagatā vā upekkhāsahagatā vā hoti, vuṭṭhānagāminī upekkhāsahagatāva. Arūpajjhānāni pādakāni katvā uppāditamaggepi eseva nayo. Evaṁ pādakajjhānato vuṭṭhāya ye keci saṅkhāre sammasitvā nibbattitamaggassa āsannapadese vuṭṭhitā samāpatti attanā sadisabhāvaṁ karoti, bhūmivaṇṇo viya godhāvaṇṇassa.

Dutiyattheravāde pana yato yato samāpattito vuṭṭhāya ye ye samāpattidhamme sammasitvā maggo nibbattito hoti, taṁtaṁsamāpattisadisova hoti, sammasitasamāpattisadisoti attho.

1. Niyāmeti (Sī)

sace pana kāmāvacaradhamme sammasati, paṭhamajjhānikova hoti, tatrāpi vipassanāniyamo vuttanayeneva veditabbo.

Tatiyattheravāde "aho vatāhaṁ sattaṅgikaṁ maggaṁ pāpuṇeyyaṁ, aṭṭhaṅgikaṁ maggaṁ pāpuṇeyyan"ti attano ajjhāsayānurūpena yaṁ yaṁ jhānaṁ pādakaṁ katvā ye vā ye vā jhānadhamme sammasitvā maggo nibbattito, taṁtaṁjhānasadisova hoti. Pādakajjhānaṁ pana sammasitajjhānaṁ vā vinā ajjhāsayamatteneva taṁ na ijjhati. Svāyamattho **Nandakovādasuttena** dīpetabbo. Vuttañhetaṁ—

> "Seyyathāpi bhikkhave tadahuposathe pannarase na hoti bahuno janassa kaṅkhā vā vimati vā 'ūno nu kho cando, puṇṇo nu kho cando'ti. Atha kho 'puṇṇo candotve'va hoti. Evameva kho bhikkhave tā bhikkhuniyo Nandakassa Dhammadesanāya attamanā ceva paripuṇṇasaṅkappā ca. Tāsaṁ bhikkhave pañcannaṁ bhikkhunisatānaṁ yā pacchimikā bhikkhunī, sā sotāpannā avinipātadhammā niyatā sambodhiparāyaṇā"ti[1].

Tāsu hi yassā bhikkhuniyā sotāpattiphalassa upanissayo, sā sotāpattiphaleneva paripuṇṇasaṅkappā ahosi -pa-. Yassā arahattassa upanissayo, sā arahatteneva. Evameva attano ajjhāsayānurūpena yaṁ yaṁ jhānaṁ pādakaṁ katvā ye vā ye vā jhānadhamme sammasitvā maggo nibbattito, taṁtaṁjhānasadisova so hoti. Pādakajjhānaṁ pana sammasitajjhānaṁ vā vinā ajjhāsayamatteneva taṁ na ijjhatīti. Etthāpi ca vipassanāniyamo vuttanayeneva veditabbo.

Tattha "pādakajjhānameva niyametī"ti evaṁvādiṁ **Tipiṭakacūḷanāgattheraṁ** antevāsikā āhaṁsu "bhante yattha tāva pādakajjhānaṁ atthi, tattha taṁ niyametu. Yasmiṁ pana pādakajjhānaṁ natthi, tasmiṁ arūpabhave kiṁ niyametī"ti. Āvuso tatthapi pādakajjhānameva niyameti. Yo hi bhikkhu aṭṭhasamāpattilābhī paṭhamajjhānaṁ pādakaṁ katvā sotāpattimaggaphalāni nibbattetvā aparihīnajjhāno kālaṁ katvā arūpabhave nibbatto, paṭhamajjhānikāya sotāpattiphalasamāpattiyā vuṭṭhāya vipassanaṁ paṭṭhapetvā

1. Ma 3. 324 piṭṭhe.

upari tīṇi maggaphalāni nibbatteti, tassa tāni paṭhamajjhānikāneva honti, dutiyajjhānikādīsupi eseva nayo. Arūpe tikacatukkajjhānaṁ uppajjati, tañca kho lokuttaraṁ, na lokiyaṁ. Evaṁ tatthāpi pādakajjhānameva niyameti āvusoti. Sukathito bhante pañhoti.

"Vipassanāya ārammaṇabhūtā khandhā niyamenti. Yaṁ yaṁ hi pañcakkhandhaṁ sammasitvā vuṭṭhāti, taṁtaṁsadisova maggo hotī"tivādiṁ **Moravāpivāsimahādattattherampi** antevāsikā āhaṁsu "bhante tumhākaṁ vāde doso paññāyati, rūpaṁ sammasitvā vuṭṭhitabhikkhuno hi rūpasadisena abyākatena maggena bhavitabbaṁ, nevasaññānāsaññāyatanaṁ nayato pariggahetvā vuṭṭhitassa taṁsadiseneva nevasaññānāsaññābhāvappattena maggena bhavitabban"ti. Na āvuso evaṁ hoti, lokuttaramaggo hi appanaṁ appatto nāma natthi, tasmā rūpaṁ sammasitvā vuṭṭhitassa aṭṭhaṅgiko somanassasahagatamaggo hoti, nevasaññānāsaññāyatanaṁ sammasitvā vuṭṭhitassapi na sabbākārena tādiso hoti, sattaṅgiko pana upekkhāsahagatamaggo hotīti.

"Puggalajjhāsayo niyametī"tivādino **Cūḷābhayattherassāpi** vādaṁ āharitvā Tipiṭakacūḷanāgattherassa kathayiṁsu. So āha "yassa tāva pādakajjhānaṁ atthi, tassa puggalajjhāsayo niyametu. Yassa taṁ natthi, tassa katarajjhāsayo niyamessati, niddhanassa vuḍḍhigavesana[1] kālo viya hotī"ti.

Taṁ kathaṁ āharitvā Tipiṭakacūḷābhayattherassa puna kathayiṁsu, so "pādakajjhānavato idaṁ kathitaṁ āvuso"ti āha. Yathā pana pādakajjhānavato, sammasitajjhānavatopi tatheva veditabbaṁ. Pañcamajjhānato vuṭṭhāya hi paṭhamādīni sammasato uppannamaggo paṭhamattheravādena pañcamajjhāniko, dutiyavādena paṭhamādijjhāniko āpajjatīti dvepi vādā virujjhanti. Tatiyavādena panettha yaṁ icchati, tajjhāniko hotīti te ca vādā na virujjhanti, ajjhāsayo ca sātthako hotīti. Evaṁ tayopi therā paṇḍitā byattā buddhisampannāva, tena tesaṁ vādaṁ tantiṁ katvā ṭhapayiṁsu. Idha pana atthameva uddharitvā tayopete vāde vipassanāva niyametīti dassitaṁ.

---

1. Vaḍḍhigavesana (Sī)

Idāni **nimittaṁ paṭipadāpatī**ti ettha evaṁ aṅgapariṇāmavato maggassa uppādakāle gotrabhu kuto vuṭṭhāti, maggo kutoti? Gotrabhu tāva nimittato vuṭṭhāti, pavattaṁ chettuṁ[1] na sakkoti. Ekatovuṭṭhāno hesa. Maggo nimittato vuṭṭhāti, pavattampi chindati. Ubhatovuṭṭhāno hesa. Tesaṁ ayaṁ uppattinayo—yasmiñhi vāre maggavuṭṭhānaṁ hoti, tasmiṁ anulomaṁ neva ekaṁ hoti, na pañcamaṁ. Ekañhi āsevanaṁ na labhati, pañcamaṁ bhavaṅgassa āsannattā pavedhati. Tadā hi javanaṁ patitaṁ nāma hoti, tasmā neva ekaṁ hoti, na pañcamaṁ. Mahāpaññassa pana dve anulomāni honti, tatiyaṁ gotrabhu, catutthaṁ maggacittaṁ, tīṇi phalāni, tato bhavaṅgotaraṇaṁ. Majjhimapaññassa tīṇi anulomāni honti, catutthaṁ gotrabhu, pañcamaṁ maggacittaṁ, dve phalāni, tato bhavaṅgotaraṇaṁ. Mandapaññassa cattāri anulomāni honti, pañcamaṁ gotrabhu, chaṭṭhaṁ maggacittaṁ, sattamaṁ phalaṁ, tato bhavaṅgotaraṇaṁ. Tattha mahāpaññamandapaññānaṁ vasena akathetvā majjhimapaññassa vasena kathetabbaṁ.

Yasmiñhi vāre maggavuṭṭhānaṁ hoti, tasmiṁ kiriyāhetukamanoviññāṇadhātu upekkhāsahagatā manodvārāvajjanaṁ hutvā vipassanāgocare khandhe ārammaṇaṁ katvā bhavaṅgaṁ āvaṭṭeti, tadanantaraṁ teneva āvajjanena gahitakkhandhe gahetvā uppajjati paṭhamaṁ javanaṁ anulomañāṇaṁ, taṁ tesu khandhesu "aniccā"ti vā "dukkhā"ti vā "anattā"ti vā pavattitvā oḷārikaṁ oḷārikaṁ saccapaṭicchādakatamaṁ[2] vinodetvā tīṇi lakkhaṇāni bhiyyo bhiyyo pākaṭāni katvā nirujjhati, tadanantaraṁ uppajjati dutiyānulomaṁ. Tesu purimaṁ anāsevanaṁ, dutiyassa purimaṁ āsevanaṁ hoti, tampi laddhāsevanattā tikkhaṁ sūraṁ pasannaṁ hutvā tasmiṁ yevārammaṇe tenevākārena pavattitvā majjhimappamāṇaṁ saccapaṭicchādakatamaṁ vinodetvā tīṇi lakkhaṇāni bhiyyo bhiyyo pākaṭāni katvā nirujjhati, tadanantaraṁ uppajjati tatiyānulomaṁ, tassa dutiyaṁ āsevanaṁ hoti, tampi laddhāsevanattā tikkhaṁ sūraṁ pasannaṁ hutvā tasmiṁ yevārammaṇe tenevākārena pavattitvā tadavasesaṁ aṇusahagataṁ saccapaṭicchādakatamaṁ vinodetvā niravasesaṁ katvā tīṇi lakkhaṇāni bhiyyo bhiyyo

1. Chetuṁ (Syā, Ka) 2. Saccacchādakatamaṁ (Ka)

pākaṭāni katvā nirujjhati. Evaṁ tīhi anulomehi saccapaṭicchādakatame vinodite tadanantaraṁ uppajjati gotrabhuññāṇaṁ nibbānaṁ ārammaṇaṁ kurumānaṁ.

Tatrāyaṁ upamā—eko kira cakkhumā puriso "nakkhattayogaṁ jānissāmī"ti rattibhāge nikkhamitvā candaṁ passituṁ uddhaṁ ullokesi, tassa valāhakehi paṭicchannattā cando na paññāyittha. Atheko vāto uṭṭhahitvā thūlathūle valāhake viddhaṁsesi, aparo majjhime, aparo sukhume. Tato so puriso vigatavalāhake nabhe candaṁ disvā nakkhattayogaṁ aññāsi.

Tattha tayo valāhakā viya saccapaṭicchādakathūlamajjhimasukhumakilesandhakārā, tayo vātā viya tīṇi anulomacittāni, cakkhumā puriso viya gotrabhuññāṇaṁ, cando viya nibbānaṁ, ekekassa vātassa yathākkamena valāhakattayaviddhaṁsanaṁ viya ekekassa anulomacittassa saccapaṭicchādakatamavinodanaṁ, vigatavalāhake nabhe tassa purisassa visuddhacandadassanaṁ viya vigate saccapaṭicchādake tame gotrabhuññāṇassa suvisuddhanibbānārammaṇakaraṇaṁ.

Yatheva hi tayo vātā candapaṭicchādake valāhakeyeva viddhaṁsetuṁ sakkonti, na candaṁ daṭṭhuṁ, evaṁ anulomāni saccapaṭicchādakatameyeva vinodetuṁ sakkonti, na nibbānaṁ ārammaṇaṁ kātuṁ. Yathā so puriso candameva daṭṭhuṁ sakkoti, na valāhake viddhaṁsetuṁ, evaṁ gotrabhuññāṇaṁ nibbānameva ārammaṇaṁ kātuṁ sakkoti, na kilesatamaṁ vinodetuṁ. Evaṁ anulomaṁ saṅkhārārammaṇaṁ hoti, gotrabhu nibbānārammaṇaṁ.

Yadi hi gotrabhu anulomena gahitārammaṇaṁ gaṇheyya, puna anulomaṁ taṁ anubandheyyāti maggavuṭṭhānameva na bhaveyya. Gotrabhuññāṇaṁ pana anulomassa ārammaṇaṁ aggahetvā taṁ apacchatopavattikaṁ katvā sayaṁ anāvajjanampi samānaṁ āvajjanaṭṭhāne ṭhatvā "evaṁ nibbattāhī"ti maggassa saññaṁ datvā viya nirujjhati, maggopi tena dinnasaññaṁ amuñcitvā va Avīcisantativasena taṁ ñāṇaṁ anubandhamāno[1] anibbiddhapubbaṁ apadālitapubbaṁ lobhakkhandhaṁ dosakkhandhaṁ mohakkhandhaṁ nibbijjhamānova padālayamānova nibbattati.

---

1. Anuppabandhamāno (Sī, Syā)

Tatrāyaṁ upamā—eko kira issāso dhanusatamatthake phalakasataṁ ṭhapāpetvā vatthena mukhaṁ veṭhetvā saraṁ sannayhitvā cakkayante aṭṭhāsi. Añño puriso cakkayantaṁ āviñchitvā[1] yadā issāsassa phalakasataṁ abhimukhaṁ hoti, tadā tattha daṇḍakena saññaṁ deti. Issāso daṇḍakasaññaṁ amuñcitvāva saraṁ khipitvā phalakasataṁ nibbijjhati. Tattha daṇḍakasaññā viya gotrabhuññāṇaṁ, issāso viya maggañāṇaṁ, issāsassa daṇḍakasaññaṁ amuñcitvāva phalakasatanibbijjhanaṁ viya, maggañāṇassa gotrabhuññāṇena dinnasaññaṁ amuñcitvāva nibbānaṁ ārammaṇaṁ katvā anibbiddhapubba-apadālitapubbānaṁ lobhakkhandhādīnaṁ nibbijjhanapadālanaṁ. Bhūmiladdhavaṭṭasetusamugghātakaraṇantipi etadeva. Maggassa hi ekameva kiccaṁ anusayappajjahanaṁ. Iti so anusaye pajahanto nimittā vuṭṭhāti nāma, pavattaṁ chindati nāma. **Nimittan**ti rūpavedanāsaññāsaṅkhāraviññāṇanimittaṁ. **Pavattampi** rūpavedanāsaññāsaṅkhāraviññāṇapavattameva. Taṁ duvidhaṁ hoti upādinnakaṁ anupādinnakanti. Tesu maggassa anupādinnakato vuṭṭhānacchāyā dissatīti vatvā "anupādinnakato vuṭṭhātī"ti vadiṁsu.

Sotāpattimaggena hi cattāri diṭṭhigatasampayuttāni, vicikicchāsahagatanti pañca cittāni pahīyanti, tāni rūpaṁ samuṭṭhāpenti. Taṁ anupādinnakarūpakkhandho, tāni cittāni viññāṇakkhandho, taṁsampayuttā vedanā saññā saṅkhārā tayo arūpakkhandhā. Tattha sace sotāpannassa sotāpattimaggo abhāvito abhavissa, tāni pañca cittāni chasu ārammaṇesu pariyuṭṭhānaṁ pāpuṇeyyuṁ. Sotāpattimaggo pana nesaṁ pariyuṭṭhānappattiṁ[2] vārayamāno setusamugghātaṁ abhabbuppattikabhāvaṁ kurumāno anupādinnakato vuṭṭhāti nāma.

Sakadāgāmimaggena cattāri diṭṭhigatavippayuttāni, dve domanassasahagatānīti oḷārikakāmarāgabyāpādavasena cha cittāni pahīyanti. Anāgāmimaggena aṇusahagatakāmarāgabyāpādavasena tāni, eva cha cittāni pahīyanti. Arahattamaggena cattāri diṭṭhigatavippayuttāni, uddhaccasahagatañcāti pañca akusalacittāni pahīyanti. Tattha sace tesaṁ ariyānaṁ te maggā abhāvitā assu, tāni cittāni chasu ārammaṇesu pariyuṭṭhānaṁ pāpuṇeyyuṁ, te pana tesaṁ maggā pariyuṭṭhānappattiṁ vārayamānā

---

1. Āvijjhitvā (Sī, Syā) 2. Pariyuṭṭhānuppattiṁ (Syā, Ka)

setusamugghātaṁ abhabbuppattikabhāvaṁ kurumānā anupādinnakato vuṭṭhahanti nāma.

“Upādinnakato vuṭṭhānacchāyā dissatī”ti vatvā “upādinnakato vuṭṭhātī”tipi vadiṁsu. Sace hi sotāpannassa sotāpattimaggo abhāvito abhavissa, ṭhapetvā satta bhave anamatagge saṁsāravaṭṭe upādinnakappavattaṁ pavatteyya. Kasmā? Tassa pavattiyā hetūnaṁ atthitāya. Tīṇi saṁyojanāni, diṭṭhānusayo, vicikicchānusayoti ime pana pañca kilese sotāpattimaggo uppajjamānova samugghāteti, idāni kuto sotāpannassa satta bhave ṭhapetvā anamatagge saṁsāravaṭṭe upādinnakappavattaṁ pavattissati. Evaṁ sotāpattimaggo upādinnakappavattaṁ appavattaṁ kurumāno upādinnakato vuṭṭhāti nāma.

Sace sakadāgāmissa sakadāgāmimaggo abhāvito abhavissa, ṭhapetvā dve bhave pañcasu bhavesu upādinnakapavattaṁ pavatteyya. Kasmā? Tassa pavattiyā hetūnaṁ atthitāya. Oḷārikāni kāmarāgapaṭighasaṁyojanāni, oḷāriko kāmarāgānusayo, paṭighānusayoti ime pana cattāro kilese so maggo uppajjamānova samugghāteti, idāni kuto sakadāgāmissa dve bhave ṭhapetvā pañcasu bhavesu upādinnakappavattaṁ pavattissati. Evaṁ sakadāgāmimaggo upādinnakappavattaṁ appavattaṁ kurumāno upādinnakato vuṭṭhāti nāma.

Sace anāgāmissa anāgāmsimaggo abhāvito abhavissa, ṭhapetvā ekaṁ bhavaṁ dutiyabhave upādinnakappavattaṁ pavatteyya. Kasmā? Tassa pavattiyā hetūnaṁ atthitāya. Aṇusahagatāni kāmarāgapaṭighasaṁyojanāni, aṇusahagato kāmarāgānusayo, paṭighānusayoti ime pana cattāro kilese so maggo uppajjamānova samugghāteti, idāni kuto anāgāmissa ekaṁ bhavaṁ ṭhapetvā dutiyabhave upādinnakappavattaṁ pavattissati. Evaṁ anāgāmimaggo upādinnakappavattaṁ appavattaṁ kurumāno upādinnakato vuṭṭhāti nāma.

Sace arahato arahattamaggo abhāvito abhavissa, rūpārūpabhavesu upādinnkappavattaṁ pavatteyya. Kasmā? Tassa pavattiyā hetūnaṁ

atthitāya. Rūparāgo arūparāgo māno uddhaccaṁ avijjā mānānusayo bhavarāgānusayo avijjānusayoti ime pana aṭṭha kilese so maggo uppajjamānova samugghāteti, idāni kuto khīṇāsavassa punabbhave upādinnakappavattaṁ pavattissati. Evaṁ arahattamaggo upādinnakappavattaṁ appavattaṁ kurumāno upādinnakato vuṭṭhāti nāma.

Sotāpattimaggo cettha apāyabhavato vuṭṭhāti, sakadāgāmimaggo sugatikāmabhavekadesato, anāgāmimaggo kāmabhāvato, arahattamaggo rūpārūpabhavato. "Sabbabhavehipi vuṭṭhāti evā"ti vadanti.

Imassa panatthassa vibhāvanatthaṁ[1] ayaṁ Pāḷi—"sotāpattimaggañāṇena abhisaṅkhāraviññāṇassa nirodhena satta bhave ṭhapetvā anamatagge saṁsāravaṭṭe ye uppajjeyyuṁ nāmañca rūpañca, etthete nirujjhanti vūpasamanti atthaṁ gacchanti paṭippasambhanti.

Sakadāgāmimaggañāṇena abhisaṅkhāraviññāṇassa nirodhena dve bhave ṭhapetvā pañcasu bhavesu ye uppajjeyyuṁ nāmañca rūpañca, etthete nirujjhanti vūpasamanti atthaṁ gacchanti paṭippassambhanti.

Anāgāmimaggañāṇena abhisaṅkhāraviññāṇassa nirodhena ekaṁ bhavaṁ ṭhapetvā kāmadhātuyā dvīsu bhavesu ye uppajjeyyuṁ nāmañca rūpañca, etthete nirujjhanti vūpasamanti atthaṁ gacchanti paṭippassambhanti.

Arahattamaggañāṇena abhisaṅkhāraviññāṇassa nirodhena rūpadhātuyā vā arūpadhātuyā vā ye uppajjeyyuṁ nāmañca rūpañca, etthete nirujjhanti vūpasamanti atthaṁ gacchanti paṭippassambhanti. Arahato anupādisesāya nibbānadhātuyā parinibbāyantassa carimaviññāṇassa nirodhena paññā ca sati ca nāmañca rūpañca, etthete nirujjhanti vūpasamanti atthaṁ gacchanti paṭippassambhantī"ti[2]. Ayaṁ tāva nimitte vinicchayo.

Paṭipadāpatīti ettha pana paṭipadā calati na calatīti? Calati. Tathāgatassa hi Sāriputttattherassa ca cattāropi maggā sukhapaṭipadā khippābhiññā ahesuṁ. Mahāmoggallānattherassa paṭhamamaggo sukhapaṭipado khippābhiññā, upari tayo maggā dukkhapaṭipadā khippābhiññā. Kasmā? Niddābhibhūtattā.

1. Panatthassāvibhāvanatthaṁ (Syā)
2. Khu 8. 33 Cūḷaniddese.

Sammāsambuddho kira sattāhaṁ daharakumārakaṁ viya theraṁ parihari, theropi ekadivasaṁ niddāyamāno nisīdi. Atha naṁ Satthā āha "pacalāyasi no taṁ Moggallāna, pacalāyasi no tvaṁ Moggallānā"ti[1]. Evarūpassapi mahābhiññappattassa sāvakassa paṭipadā calati, sesānaṁ kiṁ na calissati. Ekaccassa hi bhikkhuno cattāropi maggā dukkhapaṭipadā dandhābhiññā honti, ekaccassa dukkhapaṭipadā khippābhiññā, ekaccassa sukhapaṭipadā dandhābhiññā, ekaccassa sukhapaṭipadā khippābhiññā. Ekaccassa paṭhamamaggo dukkhapaṭipado dandhābhiñño hoti, dutiyamaggo dukkhapaṭipado khippābhiñño, tatiyamaggo sukhapaṭipado dandhābhiñño. Catutthamaggo sukhapaṭipado khippābhiññoti.

Yathā ca paṭipadā, evaṁ adhipatipi calati eva. Ekaccassa hi bhikkhuno cattāropi maggā chandādhipateyyā honti, ekaccassa vīriyādhipateyyā, ekaccassa cittādhipateyyā, ekaccassa vīmaṁsādhipateyyā. Ekaccassa pana paṭhamamaggo chandādhipateyyo hoti, dutiyo vīriyādhipateyyo, tatiyo cittādhipateyyo, catuttho vīmaṁsādhipateyyoti.

Pakiṇṇakakathā niṭṭhitā.

Paṭhamamaggavīsatimahānaya

357. Idāni yasmā lokuttarakusalaṁ bhāvento na kevalaṁ upanijjhāyanaṭṭhena jhānaṁyeva bhāveti, niyyānaṭṭhena pana maggampi bhāveti, upaṭṭhānaṭṭhena satipaṭṭhānampi, padahanaṭṭhena sammappadhānampi, ijjhanaṭṭhena iddhipādampi, adhipatiyaṭṭhena indriyampi, akampiyaṭṭhena balampi, bujjhanaṭṭhena bojjhaṅgampi, tathaṭṭhena saccampi, avikkhepaṭṭhena samathampi, suññataṭṭhena dhammampi, rāsaṭṭhena khandhampi, āyatanaṭṭhena āyatanampi, suññāsabhāvanissattaṭṭhena dhātumpi, paccayaṭṭhena āhārampi, phusanaṭṭhena phassampi, vedayitaṭṭhena vedanampi, sañjānanaṭṭhena saññampi, cetayitaṭṭhena cetanampi, vijānanaṭṭhena cittampi bhāveti. Tasmā etesaṁ ekūnavīsatiyā padānaṁ[2] dassanatthaṁ puna **"katame dhammā kusalā"**ti-ādi vuttaṁ. Evaṁ "idampi bhāveti, idampi bhāvetī"ti puggalajjhāsayena ceva desanāvilāsena ca vīsati nayā desitā[3]

---

1. Aṁ 2. 462 piṭṭhe. 2. Nayānaṁ (Sī, Syā) 3. Dassitā (Ka)

honti. Dhammaṁ sotuṁ nisinnadevaparisāya hi ye upanijjhāyanaṭṭhena "lokuttaraṁ jhānan"ti kathite bujjhanti, tesaṁ sappāyavasena "jhānan"ti kathitaṁ -pa-. Ye vijānanaṭṭhena "cittan"ti vutte bujjhanti, tesaṁ sappāyavasena "cittan"ti kathitaṁ. Ayamettha **puggalajjhāsayo.**

Sammāsambuddho pana attano Buddhasubodhatāya[1] dasabalacatuvesārajjacatupaṭisambhidatāya, cha-asādhāraṇañāṇayogena ca desanaṁ yadicchakaṁ niyametvā dasseti, icchanto upanijjhāyanaṭṭhena lokuttaraṁ jhānanti dasseti, icchanto niyyānaṭṭhena -pa- vijānanaṭṭhena lokuttaraṁ cittanti. Ayaṁ **desanāvilāso** nāma. Tattha yatheva "lokuttaraṁ jhānan"ti vuttaṭṭhāne dasa nayā vibhattā, evaṁ maggādīsupi teyeva veditabbā. Iti vīsatiyā ṭhānesu dasa dasa katvā dve nayasatāni vibhattāni honti.

358. Idāni adhipatibhedaṁ dassetuṁ puna **"katame dhammā kusalā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha chandaṁ dhuraṁ jeṭṭhakaṁ pubbaṅgamaṁ katvā nibbattitaṁ lokuttaraṁ jhānaṁ **chandādhipateyyaṁ** nāma. Sesesupi eseva nayo. Iti purimasmiṁ suddhike dvenayasatāni. Chandādhipateyyādīsupi dve dveti nayasahassena bhājetvā paṭhamamaggaṁ dassesi Dhammarājā.

Paṭhamamaggo niṭṭhito.

Dutiyamagga

361. Idāni dutiyamaggādīnaṁ dassanatthaṁ puna **"katame dhammā kusalā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha **kāmarāgabyāpādānaṁ tanubhāvāyā**ti etesaṁ kilesānaṁ tanubhāvatthāya. Tattha dvīhi kāraṇehi tanubhāvo veditabbo adhiccuppattiyā ca pariyuṭṭhānamandatāya ca. Sakadāgāmissa hi vaṭṭānusārimahājanasseva kilesā abhiṇhaṁ nuppajjanti, kadāci kadāci uppajjanti, uppajjantāpi viraḷākārā hutvā uppajjanti, viraḷavāpitakhette aṅkurā viya. Uppajjamānāpi ca vaṭṭānusārimahājanasseva maddantā pharantā chādentā andhakāraṁ karontā nuppajjanti, dvīhi pana maggehi pahīnattā

---

1. Buddhasubodhitāya (Sī, Syā)

mandā mandā uppajjanti, tanukākārā hutvā uppajjanti, abbhapaṭalaṁ viya, makkhikāpattaṁ viya ca.

Tattha keci therā vadanti "sakadāgāmissa kilesā kiñcāpi cirena uppajjanti, bahalāva pana hutvā uppajjanti. Tathā hissa puttā ca dhītaro ca dissantī"ti. Etaṁ pana appamāṇaṁ. Puttadhītaro hi aṅgapaccaṅgaparāmasanamattenapi honti, dvīhi pana maggehi pahīnattā natthi kilesānaṁ bahalatāti dvīhi eva kāraṇehissa kilesānaṁ tanubhāvo veditabbo adhiccuppattiyā ca pariyuṭṭhānamandatāya cāti.

Dutiyāyāti gaṇanavasenāpi dutiyuppattivasenāpi dutiyāya. **Bhūmiyā pattiyā**ti sāmaññaphalassa paṭilābhatthāya. Tatiyacatutthesupi eseva nayo, visesamattaṁyeva pana vakkhāma.

Aññindriyanti ājānanakaṁ indriyaṁ, paṭhamamaggena ñātamariyādaṁ anatikkamitvā tesaṁyeva tena maggena ñātānaṁ catusaccadhammānaṁ jānanakaṁ indriyanti vuttaṁ hoti. Niddesavārepissa imināva nayena attho veditabbo. Koṭṭhāsavārepi imināva saddhiṁ navindriyāni honti. Sesaṁ purimanayeneva veditabbaṁ.

Dutiyamaggo niṭṭhito.

Tatiyacatutthamagga

362. Tatiye **anavasesappahānāyā**ti tesaṁyeva sakadāgāmimaggena tanubhūtānaṁ saṁyojanānaṁ nissesapajahanatthāya.

Catutthe **rūparāga-arūparāgamāna-uddhacca-avijjāya anavasesappahānāyāti** etesaṁ pañcannaṁ uddhambhāgiyasaṁyojanānaṁ nissesapajahanatthāya. Tattha **rūparāgo**ti rūpabhave chandarāgo. **Arūparāgo**ti arūpabhave chandarāgo. **Māno**ti arahattamaggavajjhako māno eva. Tathā uddhaccāvijjā. Imesupi dvīsu maggesu navamaṁ aññindriyameva hoti.

Catumagganayasahassa

Sabbamaggesu padapaṭipāṭiyā samasaṭṭhi padāni catūhi apaṇṇakaṅgehi saddhiṁ catusaṭṭhi honti, asambhinnato pana tettiṁsa. Koṭṭhāsavārasuññatavārā pākatikā eva. Yathā ca pana paṭhamamagge, evaṁ dutiyādīsupi nayasahassamevāti cattāro magge catūhi nayasahassehi bhājetvā dassesi Dhammarājā.

Saccavibhaṅge pana saṭṭhi nayasahassāni lokuttarāni imesaṁ eva vasena nikkhittāni. Satipaṭṭhānavibhaṅge vīsati nayasahassāni lokuttarāni, Sammappadhānavibhaṅge vīsati, Iddhipādavibhaṅge dvattiṁsa, Bojjhaṅgavibhaṅge dvattiṁsa, Maggaṅgavibhaṅge[1] aṭṭhavīsati nayasahassāni lokuttarāni imesaṁ eva vasena nikkhittāni.

Idha pana catūsu maggesu cattāriyeva nayasahassāni. Tesu paṭhamajjhānike paṭhamamagge aṭṭhaṅgāni bhājitāni. Tathā dutiyādīsu. Tattha paṭhamamagge sammādiṭṭhi micchādiṭṭhiṁ pajahatīti sammādiṭṭhi. Sammāsaṅkappādayopi micchāsaṅkappādīnaṁ pajahanaṭṭheneva veditabbā. Evaṁ sante paṭhamamaggeneva dvāsaṭṭhiyā diṭṭhigatānaṁ pahīnattā uparimaggattayena pahātabbā diṭṭhi nāma natthi, tattha sammādiṭṭhīti nāmaṁ kathaṁ hotīti? Yathā visaṁ atthi vā hotu, mā vā, agado "agado"tveva vuccati, evaṁ micchādiṭṭhi atthi vā hotu, mā vā, ayaṁ sammādiṭṭhi eva nāma.

Yadi evaṁ nāmamattamevetaṁ hoti, uparimaggattaye pana sammādiṭṭhiyā kiccābhāvo āpajjati, maggaṅgāni na paripūrenti. Tasmā sammādiṭṭhi sakiccakā kātabbā, maggaṅgāni pūretabbānīti. Sakiccakā cettha sammādiṭṭhi yathālābhaniyamena dīpetabbā. Uparimaggattayavajjho hi eko māno atthi, so diṭṭhiṭṭhāne tiṭṭhati, sā taṁ mānaṁ pajahatīti sammādiṭṭhi. Sotāpattimaggasmiñhi sammādiṭṭhi micchādiṭṭhiṁ pajahati. Sotāpannassa pana sakadāgāmimaggavajjho māno atthi. So diṭṭhiṭṭhāne tiṭṭhati, sā taṁ mānaṁ pajahatīti sammādiṭṭhi. Tasseva satta-akusalacittasahajāto saṅkappo atthi, teheva cittehi vācaṅgacopanaṁ atthi, kāyaṅgacopanaṁ atthi, paccayaparibhogo atthi,

---

1. Maggavibhaṅge (Sī, Syā)

sahajātavāyāmo atthi, asatibhāvo atthi, sahajātacittekaggatā atthi. Ete micchāsaṅkappādayo nāma. Sakadāgāmimagge sammāsaṅkappādayo tesaṁ pahānena sammāsaṅkappādayoti veditabbā. Evaṁ sakadāgāmimagge aṭṭhaṅgāni sakiccakāni katvā āgatāni. Sakadāgāmissa anāgāmimaggavajjho māno atthi, so diṭṭhiṭṭhāne tiṭṭhati, tasseva sattahi cittehi sahajātā saṅkappādayo, tesaṁ pahānena anāgāmimagge aṭṭhannaṁ aṅgānaṁ sakiccakatā veditabbā. Anāgāmissa arahattamaggavajjho māno atthi, so diṭṭhiṭṭhāne tiṭṭhati, yāni panassa pañca akusalacittāni, tehi sahajātā saṅkappādayo, tesaṁ pahānena arahattamagge aṭṭhannaṁ aṅgānaṁ sakiccakatā veditabbā.

Imesu catūsu maggesu paṭhamamaggena cattāri saccāni diṭṭhāni, uparimaggattayaṁ diṭṭhakameva passati, adiṭṭhakaṁ passatīti? Diṭṭhakameva passatīti ayaṁ ācariyānaṁ samānatthakathā. Vitaṇḍavādī panāha "adiṭṭhaṁ passatī"ti. So vattabbo "paṭhamamagge katamaṁ indriyaṁ bhājesī"ti. Jānamāno "anaññātaññassāmītindriyan"ti vakkhati. "Uparimaggesu kataran"ti vuttepi "aññindriyan"ti vakkhati. So vattabbo "adiṭṭhasaccadassane sati uparimaggesupi anaññātaññassāmītindriyameva bhājehi, evaṁ te pañho samessatī"ti. Kilese pana aññe añño bhajahati, pahīne eva pajahatīti. Aññe añño pajahatīti. Yadi aññe añño appahīne kilese pajahati, saccānipi adiṭṭhāneva passatīti evaṁvādī puggalo pucchitabbo "saccāni nāma katī"ti. Jānanto "cattārī"ti vakkhati. So vattabbo "tava vāde soḷasa saccāni āpajjanti, tvaṁ Buddhehipi adiṭṭhaṁ passasi, bahusaccako nāma tvaṁ. Evaṁ mā gaṇha, saccadassanaṁ nāma apubbaṁ natthi, kilese pana appahīne pajahatī"ti.

Tattha saccadassanassa apubbābhāve peḷopamaṁ nāma gahitaṁ. Ekassa kira cattāro ratanapeḷā sāragabbhe ṭhapitā, so rattibhāge peḷāsu uppannakicco dvāraṁ vivaritvā dīpaṁ jāletvā dīpena vihate andhakāre peḷāsu pākaṭabhāvaṁ gatāsu tāsu kiccaṁ katvā dvāraṁ pidahitvā gato, puna andhakāraṁ avatthari. Dutiyavārepi tatiyavārepi tatheva akāsi. Catutthavāre dvāre vivaṭe "andhakāre peḷā na paññāyantī"ti

vīmaṁsantasseva sūriyo uggañchi[1], sūriyobhāsena vihate andhakāre peḷāsu kiccaṁ katvā pakkāmi.

Tattha cattāro peḷā viya cattāri saccāni, tāsu kicce uppanne dvāravivaraṇakālo viya sotāpattimaggassa vipassanābhinīharaṇakālo, andhakāraṁ viya saccapaṭicchādakatamaṁ, dīpobhāso viya sotāpattimaggobhāso, vihate andhakāre tassa purisassa peḷānaṁ pakaṭabhāvo viya maggañāṇassa saccānaṁ pākaṭabhāvo, maggaṇāṇassa pākaṭāni pana maggasamaṅgissa puggalassa pākaṭāneva honti. Peḷāsu kiccaṁ katvā gatakālo viya sotāpattimaggassa attanā pahātabbakilese pajahitvā niruddhakālo, puna andhakārāvattharaṇaṁ viya uparimaggattayavajjhasaccapaṭicchādakatamaṁ.

Dutiyavāre dvāravivaraṇakālo viya sakadāgāmimaggassa vipassanābhinīharaṇakālo, dīpobhāso viya sakadāgāmimaggobhāso, peḷāsu kiccaṁ katvā gatakālo viya sakadāgāmimaggassa attanā pahātabbakilese pajahitvā niruddhakālo, puna andhakārāvattharaṇaṁ viya uparimaggadvayavajjhasaccapaṭicchādakatamaṁ.

Tatiyavāre dvāravivaraṇakālo viya anāgāmimaggassa vipassanābhinīharaṇakālo, dīpobhāso viya anāgāmimaggobhāso, peḷāsu kiccaṁ katvā gatakālo viya anāgāmimaggassa attanā pahātabbakilese pajahitvā niruddhakālo, puna andhakārāvattharaṇaṁ viya upari-arahattamaggavajjhasaccapaṭicchādakatamaṁ.

Catutthavāre dvāravivaraṇakālo viya arahattamaggassa vipassanābhinīharaṇakālo, sūriyuggamanaṁ viya arahattamagguppādo, andhakāravidhamanaṁ viya arahattamaggassa saccapaṭicchādakatamavinodanaṁ, vihate andhakāre tassa peḷānaṁ pākaṭabhāvo viya arahattamaggañāṇassa catunnaṁ saccānaṁ pākaṭabhāvo, ñāṇassa pākaṭāni pana puggalassa pākaṭāneva honti. Peḷāsu kiccaṁ katvā gatakālo viya arahattamaggassa sabbakilesakhepanaṁ, sūriyuggamanato paṭṭhāya ālokasseva pavattikālo viya arahattamaggassa uppannakālato paṭṭhāya puna

1. Uggacchi (Sī)

saccapaṭicchādakatamābhāvo. Idaṁ tāva saccadassanassa apubbābhāve opammaṁ.

"Diṭṭhakameva hi passati, kilese pana aññe añño pajahatī"ti ettha khāropamaṁ nāma gahitaṁ. Eko puriso kiliṭṭhaṁ vatthaṁ rajakassa adāsi, rajako ūsakhāraṁ, chārikakhāraṁ, gomayakhāranti tayo khāre datvā khārehi khāditabhāvaṁ ñatvā udake vikkhāletvā oḷārikoḷārikaṁ malaṁ pavāhesi. Tato "na tāva parisuddhan"ti dutiyampi tatheva khāre datvā udake vikkhāletvā tato nātisaṇhataraṁ malaṁ pavāhesi. Tato "na tāva parisuddhan"ti tatiyampi te khāre datvā udake vikkhāletvā tato saṇhataraṁ malaṁ pavāhesi. Tato "na tāva parisuddhan"ti catutthampi te khāre datvā udake vikkhāletvā aṁsu-abbhantaragatampi nissesaṁ malaṁ pavāhetvā sāmikassa adāsi, so gandhakaraṇḍake pakkhipitvā icchiticchitakāle paridahati.

Tattha kiliṭṭhavatthaṁ viya kilesānugataṁ cittaṁ, tividhakhāradānakālo viya tīsu anupassanāsu kammassa pavattanakālo, udake vikkhāletvā oḷārikoḷārikamalappavāhanaṁ viya sotāpattimaggena pañcakilesakhepanaṁ, dutiyampi tesaṁ khārānaṁ anuppadānaṁ viya "na tāva parisuddhaṁ idaṁ cittan"ti tāsuyeva tīsu anupassanāsu kammappavattanaṁ, tato nātisaṇhataramalappavāhanaṁ viya sakadāgāmimaggena oḷārikasaṁyojanadvayakhepanaṁ tato "na tāva parisuddhaṁ vatthan"ti puna khārattayadānaṁ viya "na tāva parisuddhaṁ idaṁ cittan"ti tāsuyeva tīsu anupassanāsu kammappavattanaṁ, tato saṇhataramalappavāhanaṁ viya anāgāmimaggena aṇusahagatasaṁyojanadvayakhepanaṁ, "na tāva parisuddhaṁ vatthan"ti puna khārattayadānaṁ viya "na tāva parisuddhaṁ idaṁ cittan"ti tāsuyeva tīsu anupassanāsu kammappavattanaṁ. Tato vikkhālanena aṁsu-abbhantaragate male pavāhetvā parisuddhassa rajatapaṭṭasadisassa gandhakaraṇḍake nikkhittassa vatthassa icchiticchitakkhaṇe paridahanaṁ viya arahattamaggena aṭṭhannaṁ kilesānaṁ khepitattā parisuddhassa khīṇāsavacittassa icchiticchitakkhaṇe phalasamāpattivihārena vītināmanaṁ. Idaṁ "aññe añño kilese pajahatī"ti ettha opammaṁ. Vuttampi cetaṁ—

> "Seyyathāpi āvuso vatthaṁ saṁkiliṭṭhaṁ malaggahitaṁ, tamenaṁ sāmikā rajakassa anupadajjeyyuṁ, tamenaṁ rajako ūse

vā khāre vā gomaye vā sammadditvā acche udake vikkhāleti, kiñcāpi taṁ hoti vatthaṁ parisuddhaṁ pariyodātaṁ, atha khvassa hotiyeva aṇusahagato ūsagandho vā khāragandho vā gomayagandho vā asamūhato, tamenaṁ rajako sāmikānaṁ deti, tamenaṁ sāmikā gandhaparibhāvite karaṇḍake nikkhipanti. Yopissa hoti aṇusahagato ūsagandho vā khāragandho vā gomayagandho vā asamūhato, sopi samugghātaṁ gacchati. Evameva kho āvuso kiñcāpi ariyasāvakassa pañcorambhāgiyāni saṁyojanāni pahīnāni bhavanti. Atha khvassa hotiyeva pañcasu upādānakkhandhesu aṇusahagato 'asmī'ti māno 'asmī'ti chando 'asmī'ti anusayo asamūhato, so aparena sayena pañcasu upādānakkhandhesu udayabbayānupassī viharati "iti rūpaṁ, iti rūpassa samudayo, iti rūpassa atthaṅgamo. Iti vedanā. Iti saññā. Iti saṅkhārā. Iti viññāṇaṁ, iti viññāṇassa samudayo, iti viññāṇassa atthaṅgamo"ti. Tassimesu pañcasu upādānakkhandhesu udayabbayānupassino viharato yopissa hoti pañcasu upādānakkhandhesu aṇusahagato 'asmī'ti māno 'asmī'ti chando 'asmī'ti anusayo asamūhato, sopi samugghātaṁ gacchatī"ti[1].

Tattha sotāpattimaggena pañca akusalacittāni pahīyanti saddhiṁ cittaṅgavasena uppajjanakapāpadhammehi, sakadāgāmimaggena dve domanassasahagatacittāni tanukāni bhāvanti saddhiṁ cittaṅgavasena uppajjanakapāpadhammehi, anāgāmimaggena tāniyeva pahīyanti saddhiṁ sampayuttadhammehi, arahattamaggena pañca akusalacittāni pahīyanti saddhiṁ cittaṅgavasena uppajjanakapāpadhammehi. Imesaṁ dvādasannaṁ akusalacittānaṁ pahīnakālato paṭṭhāya khīṇāsavassa cittaṅgavasena puna pacchatopavattanakakileso nāma na hoti.

Tatridaṁ opammaṁ—eko kira mahārājā paccante ārakkhaṁ datvā mahānagare issariyaṁ anubhavanto vasati, athassa paccanto kuppi. Tasmiṁ samaye dvādasa corajeṭṭhakā anekehi purisasahassehi

---

1. Saṁ 2. 107 piṭṭhe.

saddhiṁ raṭṭhaṁ vilumpanti, paccantavāsino mahāmattā "paccanto kupito"ti rañño pahiṇiṁsu. Rājā "vissaṭṭhā gaṇhatha, ahaṁ tumhākaṁ kattabbaṁ karissāmī"ti sāsanaṁ pahiṇi. Te paṭhamasampahāreneva anekehi purisasahassehi saddhiṁ pañca corajeṭṭhake ghātayiṁsu, sesā satta janā attano attano parivāre gahetvā pabbataṁ pavisiṁsu, amaccā taṁ pavattiṁ rañño pesayiṁsu.

Rājā "tumhākaṁ kattabbayuttaṁ ahaṁ jānissāmi, tepi gaṇhathā"ti dhanaṁ pahiṇi. Te dutiyasampahārena dve corajeṭṭhake pahariṁsu, parivārepi tesaṁ dubbale akaṁsu. Te sabbepi palāyitvā pabbataṁ pavisiṁsu, tampi pavattiṁ amaccā rañño pesayiṁsu.

Puna rājā "vissaṭṭhā gaṇhantū"ti dhanaṁ pahiṇi[1]. Te tatiyasampahārena saddhiṁ sahāyapurisehi dve corajeṭṭhake ghātayitvā taṁ pavattiṁ rañño pesayiṁsu.

Puna rājā "avasese vissaṭṭhā gaṇhantū"ti dhanaṁ paṇihi. Te catutthasampahārena saparivāre pañca corajeṭṭhake ghātayiṁsu. Dvādasannaṁ corajeṭṭhakānaṁ ghātitakālato paṭṭhāya koci coro nāma natthi, khemā janapadā, ure putte naccentā[2] maññe viharanti. Rājā vijitasaṅgāmehi yodhehi parivuto varapāsādagato mahāsampattiṁ anubhavi.

Tattha mahanto rājā viya Dhammarājā, paccantavāsino amaccā viya yogāvacarā kulaputtā, dvādasa corajeṭṭhakā viya dvādasa akusalacittāni, tesaṁ sahāyā anekasahassapurisā viya cittaṅgavasena uppajjanakapāpadhammā, rañño "paccanto kupito"ti pahitakālo viya ārammaṇe kilesesu uppannesu "bhante kileso me uppanno"ti Satthu ārocanakālo, "vissaṭṭhā gaṇhantū"ti dhanadānaṁ viya "kilese niggaṇha bhikkhū"ti Dhammarañño kammaṭṭhānācikkhanaṁ, saparivārānaṁ pañcannaṁ corajeṭṭhakānaṁ ghātitakālo viya sotāpattimaggena sasampayuttānaṁ pañcannaṁ akusalacittānaṁ pahānaṁ.

---

1. Pesesi (Ka)
2. Naccantā (Syā, Ka)

Puna rañño pavattipesanaṁ viya Sammāsambuddhassa paṭiladdhaguṇārocanaṁ, "sesake cagaṇhantū"ti puna dhanadānaṁ viya Bhagavato sakadāgāmimaggassa vipassanācikkhanaṁ, dutiyasampahārena saparivārānaṁ dvinnaṁ corajeṭṭhakānaṁ dubbalīkaraṇaṁ viya sakadāgāmimaggena sasampayuttānaṁ dvinnaṁ domanassacittānaṁ tanubhāvakaraṇaṁ.

Puna rañño pavattipesanaṁ viya Satthu paṭiladdhaguṇārocanaṁ, "vissaṭṭhā guṇhantū"ti puna dhanadānaṁ viya Bhagavato anāgāmimaggassa vipassanācikkhanaṁ, tatiyasampahārena saparivārānaṁ dvinnaṁ corajeṭṭhakānaṁ ghātanaṁ viya anāgāmimaggena sasampayuttānaṁ dvinnaṁ domanassacittānaṁ pahānaṁ.

Puna rañño pavattipesanaṁ viya Tathāgatassa paṭiladdhaguṇārocanaṁ, "vissaṭṭhā gaṇhantū"ti puna dhanadānaṁ viya Bhagavato arahattamaggassa vipassanācikkhanaṁ, catutthasampahārena saparivārānaṁ pañcannaṁ corajeṭṭhakānaṁ ghātitakālato paṭṭhāya janapadassa khemakālo viya arahattamaggena sasampayuttesu pañcasu akusalacittesu pahīnesu dvādasannaṁ akusalacittānaṁ pahīnakālato paṭṭhāya puna cittaṅgavasena uppajjanakassa akusaladhammassa abhāvo, rañño vijitasaṅgāmassa amaccagaṇaparivutassa varapāsāde mahāsampatti-anubhavanaṁ viya khīṇāsavaparivutassa Dhammarañño suññata-animitta-appaṇihitabhedesu samāpattisukhesu icchiticchitaphalasamāpattisukhānubhavanaṁ veditabbanti.

"Kusalā dhammā"tipadassa vaṇṇanā niṭṭhitā

Akusalapada dhammuddesavārakathā

Paṭhamacitta

365. Idāni akusaladhammapadaṁ bhājetvā dassetuṁ **"katame dhammā akusalā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha dhammavavatthānādivārappabhedo ca heṭṭhā āgatānaṁ padānaṁ atthavinicchayo ca heṭṭhā vuttanayeneva veditabbo, tattha tattha pana visesamattameva vaṇṇayissāmi. Tattha samayavavatthāne tāva yasmā kusalassa viya akusalassa bhūmibhedo natthi, tasmā ekantaṁ kāmāvacarampi samānaṁ etaṁ "kāmāvacaran"ti na vuttaṁ. **Diṭṭhigatasampayuttan**ti ettha

diṭṭhi eva diṭṭhigataṁ "gūthagataṁ muttagatan"ti-ādīni[1] viya, gantabbābhāvato vā diṭṭhiyā gatamattamevetantipi diṭṭhigataṁ. Tena sampayuttaṁ diṭṭhigatasampayuttaṁ.

Tattha asaddhammasavanaṁ akalyāṇamittatā ariyānaṁ adassanakāmatādīni ayoniso manasikāroti evamādīhi kāraṇehi imassa diṭṭhigatasaṅkhātassa micchādassanassa uppatti veditabbā. Ye hi ete diṭṭhivādapaṭisaṁyuttā asaddhammā, tesaṁ bahumānapubbaṅgamena atikkantamajjhattena upaparikkhārahitena savanena, ye ca diṭṭhivipannā akalyāṇamittā, taṁsampavaṅkatāsaṅkhātāya akalyāṇamittatāya, Buddhādīnaṁ ariyānañceva sappurisānañca adassanakāmatāya, catusatipaṭṭhānādibhede ariyadhamme akovidattena, pātimokkhasaṁvara indriyasaṁvara satisaṁvara ñāṇasaṁvarapahānasaṁvarappabhede ariyadhamme ceva sappurisadhamme ca saṁvarabhedasaṅkhātena avinayena, teheva kāraṇehi paribhāvitena ayoniso manasikārena, kotūhalamaṅgalādipasutatāya ca etaṁ uppajjatīti veditabbaṁ. Asaṅkhārabhāvo panassa cittassa heṭṭhā vuttanayeneva veditabbo.

Dhammuddesavāre **phasso**ti akusalacittasahajāto phasso. **Vedanā**dīsupi eseva nayo. Iti akusalamattameva etesaṁ purimehi viseso.

Cittassekaggatā hotīti pāṇātipātādīsupi avikkhittabhāvena cittassa ekaggatā hoti. Manussā hi cittaṁ samādahitvā[2] avikkhittā hutvā avirajjhamānāni satthāni pāṇasarīresu nipātenti, susamāhitā paresaṁ santakaṁ haranti, ekarasena cittena micchācāraṁ āpajjanti. Evaṁ akusalappavattiyampi cittassa ekaggatā hoti.

Micchādiṭṭhīti ayāthāvadiṭṭhi, virajjhitvā gahaṇato vā vitathā diṭṭhi micchādiṭṭhi, anatthāvahattā paṇḍitehi jigucchitā[3] diṭṭhītipi micchādiṭṭhi. **Micchāsaṅkappā**dīsupi eseva nayo. Apica micchā passanti tāya, sayaṁ vā micchā passati, micchādassanamattameva vā esāti **micchādiṭṭhi.** Sā ayoniso abhinivesalakkhaṇā, parāmāsarasā, micchābhinivesapaccupaṭṭhānā, ariyānaṁ adassanakāmatādipadaṭṭhānā, paramaṁ vajjanti daṭṭhabbā.

---

1. Aṁ 3. 181 piṭṭhe. 2. Samādiyitvā (Ka) 3. Kucchitā (Sī, Syā)

micchāsaṅkappādīsu **micchā**ti padamattameva viseso. Sesaṁ kusalādhikāre vuttanayeneva veditabbaṁ.

Ahirikabalaṁ anottappabalanti ettha balattho niddesavāre[1] āvi bhavissati. Itaresu pana na hiriyatīti ahiriko, ahirikassa bhāvo **ahirikaṁ.** Na ottappaṁ **anottappaṁ.** Tesu ahirikaṁ kāyaduccaritādīhi ajigucchanalakkhaṇaṁ, alajjālakkhaṇaṁ vā. Anottappaṁ teheva asārajjanalakkhaṇaṁ, anuttāsanalakkhaṇaṁ vā. Ahirikameva balaṁ ahirikabalaṁ. Anottappameva balaṁ anottappabalaṁ. Ayamettha saṅkhepattho, vitthāro pana heṭṭhā[2] vuttapaṭipakkhavasena veditabbo.

Lubbhanti tena, sayaṁ vā lubbhati, lubbhanamattameva vā tanti **lobho.** Muyhanti tena, sayaṁ vā muyhati, muyhanamattameva vā tanti **moho.** Tesu **lobho** ārammaṇaggahaṇalakkhaṇo makkaṭālepo viya, abhisaṅgaraso tattakapāle khittamaṁsapesi viya, apariccāgapaccupaṭṭhāno telañjanarāgo viya, saṁyojaniyadhammesu assādadassanapadaṭṭhāno, so taṇhānadībhāvena vaḍḍhamāno sīghasotā nadī viya mahāsamuddaṁ, apāyameva gahetvā gacchatīti daṭṭhabbo.

Moho cittassa andhabhāvalakkhaṇo, aññāṇalakkhaṇo vā, asampaṭivedharaso, ārammaṇasabhāvacchādanaraso vā, asammāpaṭipattipaccupaṭṭhāno, andhakārapaccupaṭṭhāno vā, ayonisomanasikārapadaṭṭhāno, sabbākusalānaṁ mūlanti daṭṭhabbo.

Abhijjhāyanti tāya, sayaṁ vā abhijjhāyati, abhijjhāyanamattameva vā esāti **abhijjhā.** Sā parasampattīnaṁ sakakaraṇa-icchālakkhaṇā, tenā kārena esanabhāvarasā, parasampatti-abhimukhabhāvapaccupaṭṭhānā, parasampattīsu abhiratipadaṭṭhānā. Parasampatti-abhimukhā eva hi sā upaṭṭhahati. Tāsu ca abhiratiyā sati pavattati, parasampattīsu cetaso hatthappasāro viyāti daṭṭhabbā.

Samatho hotīti-ādīsu aññesu kiccesu vikkhepasamanato **samatho.** Akusalappavattiyaṁ cittaṁ paggaṇhātīti **paggoho.** Na vikkhipatīti **avikkhepo.**

1. Upari 294 piṭṭhe. 2. Heṭṭhā 168 piṭṭhe.

Imasmiṁ catte saddhā sati paññā ca yugaḷakānīti ime dhammā na gahitā. Kasmā? Assaddhiyacitte pasādo nāma natthi, tasmā tāva saddhā na gahitā. Kiṁ pana diṭṭhigatikā attano attano satthārānaṁ na sadahantīti? Saddahanti, sā pana saddhā nāma na hoti, vacanasampaṭicchanamattamevetaṁ. Atthato anupaparikkhā vā hoti diṭṭhi vā. Asatiyacitte pana sati natthīti na gahitā. Kiṁ diṭṭhigatikā attanā katakammaṁ na sarantīti? Saranti, sā pana sati nāma na hoti, kevalaṁ tenākārena akusalacittappavatti. Tasmā sati na gahitā. Atha kasmā "micchāsatī"ti[1] suttante vuttā? Sā pana akusalakkhandhānaṁ sativirahitattā, satipaṭipakkhattā ca micchāmaggamicchattānaṁ pūraṇatthaṁ tattha pariyāyena desanā katā, nippariyāyena panesā natthi, tasmā na gahitā. Andhabālacitte pana paññā natthīti na gahitā. Kiṁ diṭṭhigatikānaṁ vañcanāpaññā natthīti? Atthi, na panesā paññā, māyā nāmesā hoti. Sā atthato taṇhāva. Idaṁ pana cittaṁ sadarathaṁ garukaṁ bhāriyaṁ kakkhaḷaṁ thaddhaṁ akammaññaṁ gilānaṁ vaṅkaṁ kuṭilaṁ, tasmā passaddhādīni cha yugaḷakāni na gahitāni.

Ettāvatā padapaṭipāṭiyā cittaṅgavasena Pāḷi-āruḷhāni dvattiṁsa padāni dassetvā idāni yevāpanakadhamme dassetuṁ **"ye vā pana tasmiṁ samaye"**ti-ādimāha. Tattha sabbesupi akusalacittesu chando adhimokkho manasikāro māno issā macchariyaṁ thinaṁ[2] middhaṁ uddhaccaṁ kukkuccanti ime daseva yevāpanakā honti dhammā suttāgatā suttapadesu dissareti vuttā. Imasmiṁ pana citte chando adhimokkho manasikāro uddhaccanti ime apaṇṇakaṅgasaṅkhātā cattārova yevāpanakā honti.

Tattha chandādayo heṭṭhā vuttanayeneva veditabbā. Kevalañhi te kusalā, ime akusalā. Itaraṁ pana uddhatassa bhāvo **uddhaccaṁ,** taṁ cetaso avūpasamalakkhaṇaṁ vātābhighātacalajalaṁ viya, anavaṭṭhānarasaṁ vātābhighātacaladhajapaṭākā viya, bhantattapaccupaṭṭhānaṁ pāsāṇābhighātasamuddhatabhasmā viya[3], cetaso avūpasame ayonisomanasikārapadaṭṭhānaṁ, cittavikkhepoti daṭṭhabbaṁ.

Iti phassādīni dvattiṁsa, yevāpanakavasena vuttāni cattārīti sabbānipi imasmiṁ dhammuddesavāre chattiṁsa dhammapadāni bhavanti, cattāri apaṇṇakaṅgāni

---

1. Dī 3. 210; Saṁ 3. 1 piṭṭhādīsu. 2. Thīnaṁ (Sī, Syā) 3. ...bhasmaṁ viya (Sī, Ka)

hāpetvā Pāḷiyaṁ āgatāni dvattiṁsameva. Aggahitaggahaṇena panettha phassapañcakaṁ vitakko vicāro pīti cittassekaggatā vīriyindriyaṁ jīvitindriyaṁ micchādiṭṭhi ahirikaṁ anottappaṁ lobho mohoti soḷasa dhammā honti.

Tesu soḷasasu satta dhammā avibhattikā, nava savibhattikā honti. Katame satta? phasso saññā cetanā vicāro pīti jīvitindriyaṁ mohoti ime satta avibhattikā. Vedanā cittaṁ vitakko cittassekaggatā vīriyindriyaṁ micchādiṭṭhi ahirikaṁ anottappaṁ[1] lobhoti ime nava savibhattikā.

Tesu cha dhammā dvīsu ṭhānesu vibhattā, eko tīsu, eko catūsu, eko chasu. Kathaṁ? Cittaṁ vitakko micchādiṭṭhi ahirikaṁ anottappaṁ lobhoti ime cha dvīsu ṭhānesu vibhattā. Tesu hi **cittaṁ** tāva phassapañcakaṁ patvā "cittaṁ hotī"ti vuttaṁ, indriyāni patvā "manindriyan"ti. **Vitakko** jhānaṅgāni patvā "vitakko hotī"ti vutto, maggaṅgāni patvā "micchāsaṅkappo"ti. **Micchādiṭṭhi** maggaṅgesupi kammapathesupi micchādiṭṭhiyeva. **Ahirikaṁ** balāni patvā "ahirikabalaṁ hotī"ti vuttaṁ, lokanāsakadukaṁ patvā "ahirikan"ti. Anottappepi eseva nayo. **Lobho** mūlaṁ patvā "lobho hotī"ti vutto, kammapathaṁ patvā "abhijjhā"ti. Ime cha dvīsu ṭhānesu vibhattā.

Vedanā pana phassapañcakaṁ patvā "vedanā hotī"ti vuttā, jhānaṅgāni patvā "sukhan"ti, indriyāni patvā "somanassindriyan"ti. Evaṁ ekova dhammo tīsu ṭhānesu vibhatto.

Vīriyaṁ pana indriyāni patvā "vīriyindriyaṁ hotī"ti vuttaṁ, maggaṅgāni patvā "micchāvāyāmo hotī"ti, balāni patvā "vīriyabalan"ti, piṭṭhidukaṁ patvā "paggāho hotī"ti. Evaṁ ayaṁ eko dhammo catūsu ṭhānesu vibhatto.

Samādhi pana jhānaṅgāni patvā "cittassekaggatā hotī"ti vutto, indriyāni patvā "samādhindriyan"ti, maggaṅgāni patvā "micchāsamādhī"ti, balāni patvā "samādhibalan"ti, piṭṭhidukaṁ patvā dutiyaduke ekakavaseneva

---

1. Ahirikabalaṁ anottappabalaṁ (Sī)

"samatho"ti, tatiye "avikkhepo"ti. Evamayaṁ eko dhammo chasu ṭhānesu vibhatto.

Sabbepi panete dhammā phassapañcakavasena jhānaṅgavasena indriyavasena maggaṅgavasena balavasena mūlavasena kammapathavasena lokanāsakavasena piṭṭhidukavasenāti nava rāsayo honti. Tattha yaṁ vattabbaṁ, taṁ paṭhamakusalacittaniddese[1] vuttamevāti.

Dhammuddesavārakathā niṭṭhitā.

Niddesavārakathā

375. Niddesavāre cittassekaggatāniddese tāva **saṇṭhiti avaṭṭhitī**ti idaṁ dvayaṁ ṭhitivevacanameva. Yaṁ pana kusalaniddese "ārammaṇaṁ ogāhetvā anupavisitvā tiṭṭhatīti avaṭṭhitī"ti[2] vuttaṁ, taṁ idha na labbhati. Akusalasmiñhi dubbalā cittassekaggatāti heṭṭhā dīpitameva.

"Uddhaccavicikicchāvasena pavattassa visāhārassa paṭipakkhato avisāhāro"ti evarūpopi[2] attho idha na labbhati. Sahajātadhamme pana na visāharatīti[3] **avisāhāro.** Na vikkhipatīti **avikkhepo.** Akusalacittekaggatāvasena avisāhaṭassa mānasassa bhāvo **avisāhaṭamānasatā.** Sahajātadhammesu na kampatīti **samādhibalaṁ.** Ayāthāvasamādhānato **micchāsamādhī**ti evamidha attho daṭṭhabbo.

376. Vīriyindriyaniddese yo heṭṭhā "nikkamo ceso kāmānaṁ panudanāyā"ti-ādi[4] nayo vutto, so idha na labbhati. Sahajātadhammesu akampanaṭṭheneva vīriyabalaṁ veditabbaṁ.

381. Micchādiṭṭhiniddese ayāthāvadassanaṭṭhena **micchādiṭṭhi.** Diṭṭhīsu gataṁ idaṁ dassanaṁ, dvāsaṭṭhidiṭṭhi-antogatattāti **diṭṭhigataṁ.** Heṭṭhāpissa attho vuttoyeva. Diṭṭhiyeva duratikkamanaṭṭhena **diṭṭhigahanaṁ,** tiṇagahanavanagahanapabbatagahanāni viya. Diṭṭhiyeva sāsaṅkasappaṭibhayaṭṭhena

---

1. Heṭṭhā 178-9 piṭṭhesu.
2. Heṭṭhā 188 piṭṭhe.
3. Visaṁharatīti (Sī)
4. Heṭṭhā 190 piṭṭhe.

diṭṭhikantāro, corakantāra vāḷakantāra marukantāra nirudakakantāradubbhikkhakantārā viya. Sammādiṭṭhiyā vinivijjhanaṭṭhena, vilomanaṭṭhena ca **diṭṭhivisūkāyikaṁ.** Micchādassanañhi uppajjamānaṁ sammādassanaṁ vinivijjhati ceva vilometi ca. Kadāci sassatassa, kadāci ucchedassa gahaṇato diṭṭhiyā virūpaṁ phanditanti **diṭṭhivipphanditaṁ.** Diṭṭhigatiko hi ekasmiṁ patiṭṭhātuṁ na sakkoti, kadāci sassataṁ anupatati, kadāci ucchedaṁ. Diṭṭhiyeva bandhanaṭṭhena saṁyojananti **diṭṭhisaṁyojanaṁ.**

Susumārādayo[1] viya purisaṁ, ārammaṇaṁ daḷhaṁ gaṇhātīti **gāho.** Patiṭṭhahanato **patiṭṭhāho**[2]. Ayañhi balavappavattibhāvena patiṭṭhahitvā gaṇhāti. Niccādivasena abhinivisatīti **abhiniveso.** Dhammasabhāvaṁ atikkamitvā niccādivasena parato āmasatīti **parāmāso.** Anatthāvahattā kucchito maggo, kucchitānaṁ vā apāyānaṁ maggoti **kummaggo.** Ayāthāvapathato **micchāpatho.** Yathā hi disāmūḷhena "ayaṁ asukagāmassa nāma patho"ti gahitopi taṁ gāmaṁ na sampāpeti, evaṁ diṭṭhigatikena "sugatipatho"ti gahitāpi diṭṭhi sugatiṁ na pāpetīti ayāthāvapathato micchāpatho. Micchāsabhāvato **micchattaṁ.** Tattheva paribbhamanato taranti ettha bālāti **titthaṁ,** titthañca tā anatthānañca āyatananti **titthāyatanaṁ,** titthiyānaṁ vā sañjātidesaṭṭhena nivāsaṭhānaṭṭhena ca āyatanantipi titthāyatanaṁ. Vipariyesabhūto gāho, vipariyesato vā gāhoti **vipariyesaggāho,** vipallattha[3] gāhoti attho.

387-388. **Ahirikānottappa**niddesesu hirottappaniddesavipariyāyena attho veditabbo. Sahajātadhammesu pana akampanaṭṭheneva ahirikabalaṁ, anottappabalañca veditabbaṁ.

389. Lobhamohaniddesesu lubbhatīti **lobho. Lubbhanā**ti lubbhanākāro, lobhasampayuttacittaṁ, puggalo vā lubbhito, lubbhitassa bhāvo **lubbhitattaṁ.** Sārajjatīti **sārāgo.** Sārajjanākāro **sārajjanā.** Sārajjitassa bhāvo **sārajjitattaṁ.** Abhijjhāyanaṭṭhena

---

1. Suṁsumārādayo (Sī, Syā) 2. Patiggahaṇato patiggāho (?) 3. Vipallatta (Ka)

abhijjhā. Puna lobhavacane kāraṇaṁ vuttameva. Akusalañca taṁ mūlañca, akusalānaṁ vā mūlanti **akusalamūlaṁ.**

390. Ñāṇadassanapaṭipakkhato **aññāṇaṁ adassanaṁ.** Abhimukho hutvā dhammena[1] na sameti na samagacchatīti **anabhisamayo.** Anurūpato dhamme bujjhatīti anubodho, tappaṭipakkhatāya **ananubodho.** Aniccādīhi saddhiṁ yojetvā na bujjhatīti **asambodho,** asantaṁ, asamañca bujjhatītipi asambodho. Catusaccadhammaṁ nappaṭivijjhatīti **appaṭivedho.** Rūpādīsu ekadhammampi aniccādisāmaññato na saṅgaṇhātīti **asaṁgāhanā.** Tameva dhammaṁ na pariyogatīti **apariyogāhanā.** Na samaṁ pekkhatīti **asamapekkhanā.** Dhammānaṁ sabhāvaṁ pati na apekkhatīti **apaccavekkhanā.**

Kusalākusalakammesu viparītavuttiyā sabhāvaggahaṇābhāvena vā ekampi kammaṁ etassa paccakkhaṁ natthi, sayaṁ vā kassaci kammassa paccakkakaraṇaṁ nāma na hotīti **appaccakkhakammaṁ.** Yaṁ etasmiṁ anuppajjamāne cittasantānaṁ mejjhaṁ bhaveyya suci vodānaṁ, taṁ duṭṭhaṁ mejjhaṁ imināti **dummejjhaṁ**[2]. Bālānaṁ bhāvoti **bālyaṁ.** Muyhatīti **moho.** Balavataro moho **pamoho.** Samantato muyhatīti **sammoho.** Vijjāya paṭipakkhabhāvato na vijjāti **avijjā. Oghayoga**ttho vuttoyeva. Thāmagataṭṭhena anusetīti **anusayo.** Cittaṁ pariyuṭṭhāti abhibhavatīti **pariyuṭṭhānaṁ.** Hitaggahaṇābhāvena hitābhimukhaṁ gantuṁ na sakkoti, aññadatthu laṅgatiyevāti **laṅgī,** khañjatīti attho. Durugghāṭanaṭṭhena vā laṅgī. Yathā hi mahāpalighasaṅkhātā laṅgī durigghāṭā hoti, evamayampi laṅgī viyāti laṅgī. Sesaṁ uttānatthameva. Saṅgahavārasuññatavārāpi heṭṭhā vuttanayeneva atthato veditabbāti.

Dutiyacitta

399. Dutiyacitte **sasaṅkhārenā**tipadaṁ visesaṁ, tampi heṭṭhā vuttatthameva. Idaṁ pana cittaṁ kiñcāpi chasu ārammaṇesu somanassitassa lobhaṁ uppādetvā "satto satto"ti-ādinā nayena parāmasantassa uppajjati, tathāpi sasaṅkhārikattā sappayogena sa-upāyena uppajjanato,

---

1. Dhamme (Sī, Ka)

2. Dummijjhaṁ (Saddanīti), dummajjaṁ (?)

"yadā kulaputto micchādiṭṭhikassa kulassa kumārikaṁ pattheti, te ca 'aññadiṭṭhikā tumhe'ti kumārikaṁ na denti, athaññe ñātakā 'yaṁ tumhe karotha, tamevāyaṁ karissatī'ti dāpenti, so tehi saddhiṁ titthiye upasaṅkamati, āditova vematiko hoti, gacchante gacchente kāle 'etesaṁ kiriyā manāpā'ti laddhiṁ roceti, diṭṭhiṁ gaṇhāti"—evarūpe kāle idaṁ labbhatīti veditabbaṁ.

Yevāpanakesu panettha thinamiddhaṁ adhikaṁ. Tattha thinanatā **thinaṁ.** Middhanatā **middhaṁ,** anussāhasaṁhananatā[1] asattivighāto[2] cāti attho. Thinañca middhañca **thinamiddhaṁ.** Tattha **thinaṁ** anussāhalakkhaṇaṁ, vīriyavinodanarasaṁ[3], saṁsīdanapaccupaṭṭhānaṁ. **Middhaṁ** akammaññatālakkhaṇaṁ, onahanarasaṁ, līnabhāvapaccupaṭṭhānaṁ, pacalāyikāniddāpaccupaṭṭhānaṁ vā. Ubhayampi aratitandivijambhitādīsu[4] ayonisomanasikārapadaṭṭhānanti.

Tatiyacitta

400. Tatiyaṁ chasu ārammaṇesu somanassitassa lobhaṁ uppādetvā "satto satto"ti-ādinā nayena aparāmasantissa nārāyaṇavirājanamallayuddha[5] naṭasamajjādīni passato manāpiyasaddasavanādipasutassa vā uppajjati. Idha mānena saddhiṁ pañca apaṇṇakaṅgāni honti. Tattha maññatīti **māno.** So unnatilakkhaṇo, sampaggaharaso, ketukamyatāpaccupaṭṭhāno, diṭṭhivippayuttalobhapadaṭṭhāno, ummādo viya daṭṭhaboti.

Catutthacitta

402. Catutthaṁ vuttappakāresu eva ṭhānesu yadā sīse kheḷaṁ khipanti, pādapaṁsuṁ okiranti, tadā tassa pariharaṇatthaṁ sa-ussāhena antarantarā olokentānaṁ, rājanāṭakesu nikkhantesu ussāraṇāya vattamānāya tena tena chiddena olokentānañcāti evamādīsu ṭhānesu uppajjati.

---

1. Anussāhanatā (Sī, Syā) Visuddhi 2. 99piṭṭhe passitabbaṁ.
2. Sattivighāto (Sī) 3. Vīriyapanodanarasaṁ (Ka) 4. Aratitandīvijambhitādīsu (Ka)
5. Rājamallayuddha (Sī, Syā), nārāyananirājanamallayuddha (Ka), ettha nārāyaṇavirājanaṁ nāma vāsudevalīlādassanaṁ.

Idha pana thinamiddhehi saddhiṁ satta yevāpanakā honti. Ubhayatthāpi micchādiṭṭhi parihāyati. Taṁ ṭhapetvā sesānaṁ vasena dhammagaṇanā veditabbāti.

Pañcamacitta

403. Pañcamaṁ chasu ārammaṇesu vedanāvasena majjhattassa lobhaṁ uppādetvā **"satto satto"**ti-ādinā nayena parāmasantassa uppajjati. Somanassaṭṭhāne panettha upekkhāvedanā hoti. Pītipadaṁ parihāyati. Sesaṁ sabbaṁ paṭhamacittasadisameva.

Chaṭṭhacittādi

409-412. Chaṭṭhasattamaṭṭhamānipi vedanaṁ parivattetvā pītipadañca hāpetvā dutiyatatiyacatutthesu vuttanayeneva veditabbāni. Imesu aṭṭhasu lobhasahagatacittesu sahajātādhipati ārammaṇādhipatīti dvepi adhipatayo labbhanti.

Navamacitta

413. Navamaṁ chasu ārammaṇesu domanassitassa paṭighaṁ uppādayato uppajjati. Tassa samayavavatthānavāre tāva duṭṭhu mano, hīnavedanattā vā kucchitaṁ manoti **dummano,** dummanassa bhāvo **domanassaṁ,** tena sahagatanti **domanassasahagataṁ.** Asampiyāyanabhāvena ārammaṇasmiṁ paṭihaññatīti **paṭighaṁ,** tena sampayuttanti **paṭighasampayuttaṁ.**

Dhammuddese tīsupi ṭhānesu domanassavedanāva āgatā. Tattha vedanāpadaṁ vuttameva, tathā dukkhadomanassapadāni. Lakkhaṇādito pana aniṭṭhārammaṇānubhavanalakkhaṇaṁ domanassaṁ. Yathātathā vā aniṭṭhākārasambhogarasaṁ, cetasikābādapaccupaṭṭhānaṁ, ekanteneva hadayavatthupadaṭṭhānaṁ.

Mūlakammapathesu yathā purimacittesu "lobho hoti, abhijjhā hotī"ti āgataṁ. Evaṁ "doso hoti, byāpādo hotī"ti vuttaṁ. Tattha dussanti tena, sayaṁ vā dussati, dussanamattameva vā tanti

doso. So caṇḍikkalakkhaṇo, pahaṭāsīviso viya, visappanaraso, visanipāto viya, attano nissayadahanaraso vā, dāvaggi viya, dussanapaccupaṭṭhāno, laddhokāso viya sapatto, āghātavatthupadaṭṭhāno, visasaṁsaṭṭhapūtimuttaṁ viya daṭṭhabbo.

Byāpajjati tena cittaṁ pūtibhāvaṁ upagacchati, byāpādayati vā vinayācārarūpasampattihitasukhādīnīti **byāpādo,** atthato panesa dosoyeva. Idha padapaṭipāṭiyā ekūnatiṁsa padāni honti, aggahitaggahaṇena cuddasa. Tesaṁ vasena savibhattikāvibhattikarāsibhedo veditabbo.

Yevāpanakesu chandādhimokkhamanasikāra-uddhaccāni niyatāni. Issāmacchariyakukkuccesu pana aññatarena saddhiṁ pañca pañca hutvāpi uppajjanti. Evamimepi tayo dhammā aniyatayevāpanakā nāma. Tesu issatīti **issā,** sā parasampattīnaṁ usūyanalakkhaṇā, tattheva anabhiratirasā, tato vimukhabhāvapaccupaṭṭhānā, parasampattipadaṭṭhānā, saṁyojananti daṭṭhabbā. Maccherabhāvo **macchariyaṁ,** taṁ laddhānaṁ vā labhitabbānaṁ vā attano sampattīnaṁ nigūhanalakkhaṇaṁ, tāsaṁyeva parehi sādhāraṇabhāva-akkhamanarasaṁ, saṅkocanapaccupaṭṭhānaṁ, kaṭukañcukatāpaccupaṭṭhānaṁ vā, attasampattipadaṭṭhānaṁ, cetaso virūpabhāvoti daṭṭhabbaṁ. Kucchitaṁ kataṁ **kukataṁ,** tassa bhāvo **kukkuccaṁ,** taṁ pacchānutāpalakkhaṇaṁ, katākatānusocanarasaṁ, vippaṭisārapaccupaṭṭhānaṁ, katākatapadaṭṭhānaṁ, dāsabyaṁ viya daṭṭhabbaṁ. Ayaṁ tāva uddesavāre viseso.

415. Niddesavāre vedanāniddese **asātaṁ** sātapaṭipakkhavasena veditabbaṁ

418. Dosaniddese dussatīti **doso. Dussanā**ti dussanākāro. **Dussitattan**ti dussitabhāvo. Pakatibhāvavijahanaṭṭhena byāpajjanaṁ **byāpatti. Byāpajjanā**ti byāpajjanākāro. Virujjhatīti **virodho.** Punappunaṁ virujjhatīti **paṭivirodho.** Viruddhākārapaṭiviruddhākāravasena vā idaṁ vuttaṁ. **Caṇḍiko** vuccati caṇḍo thaddhapuggalo, tassa bhāvo **caṇḍikkaṁ.** Na etena suropitaṁ vacanaṁ hoti, duruttaṁ aparipuṇṇameva hotīti **asuropo.** Kuddhakāle hi paripuṇṇavacanaṁ nāma natthi, sacepi kassaci hoti, taṁ appamāṇaṁ.

apare pana assujananaṭṭhena assuropanato assuropoti vadanti, taṁ akāraṇaṁ, somanassassāpi assujananato. Heṭṭhā vutta-attamanatāpaṭipakkhato na attamanatāti **anattamanatā.** Sā pana yasmā cittasseva, na sattassa. Tasmā **cittassā**ti vuttaṁ. Sesamettha saṅgahasuññatavāresu ca heṭṭhā vuttanayeneva veditabbanti.

Dasamacitta

421. Dasamaṁ sasaṅkhārattā parehi ussāhitassa vā paresaṁ vā aparādhaṁ sāritassa, sayameva vā paresaṁ aparādhaṁ anussaritvā kujjhamānassa uppajjati.

Idhāpi padapaṭipāṭiyā ekūnatiṁsa, aggahitaggahaṇena ca cuddaseva padāni honti. Yevāpanakesu pana thinamiddhampi labbhati. Tasmā ettha vinā issāmacchariyakukkuccehi cattāri apaṇṇakaṅgāni thinamiddhanti ime cha, issādīnaṁ uppattikāle tesu aññatarena saddhiṁ satta yevāpanakā ekakkhaṇe uppajjanti. Sesaṁ sabbaṁ sabbavāresu navamasadisameva. Imesu pana dvīsu domanassacittesu sahajātādipatiyeva labbhati, na ārammaṇādhipati. Na hi kuddho kiñci garuṁ karotīti.

Ekādasamacitta

422. Ekodasamaṁ chasu ārammaṇesu vedanāvasena majjhattassa kaṅkhāpavattikāle uppajjati. Tassa samayavavatthāne **vicikicchāsampayuttan**ti padaṁ apubbaṁ. Tassattho vicikicchāya sampayuttanti **vicikicchāsampayuttaṁ.** Dhammuddese **vicikicchā hotī**ti padameva viseso. Tattha vigatā cikicchāti **vicikicchā,** sabhāvaṁ vā vicinanto etāya kicchati kilamatīti **vicikicchā,** sā saṁsayalakkhaṇā, kampanarasā, anicchayapaccupaṭṭhānā, anekaṁsagāhapaccupaṭṭhānā vā, ayonisomanasikārapadaṭṭhānā, paṭipatti-antarāyakarāti daṭṭhabbā.

Idha padapaṭipāṭiyā tevīsati padāni honti, aggahitaggahaṇena cuddasa. Tesaṁ vasena savibhattikāvibhattikarāsivinicchayo veditabbo. Manasikāro uddhaccanti dveyeva yevāpanakā.

424. Niddesavārassa cittassekaggatāniddese yasmā idaṁ dubbalaṁ cittaṁ, pavattiṭṭhitimattakamevettha hoti, tasmā **"saṇṭhitī"**ti-ādīni avatvā **cittassa ṭhitī**ti ekameva padaṁ vuttaṁ. Teneva ca kāraṇena uddesavārepi "samādhindriyan"ti-ādi na vuttaṁ.

452. Vicikicchāniddese kaṅkhanavasena **kaṅkhā.** Kaṅkhāya āyanāti **kaṅkhāyanā.** Purimakaṅkhā hi uttarakaṅkhaṁ āneti nāma[1], ākāravasena vā etaṁ vuttaṁ. Kaṅkhāsamaṅgicittaṁ kaṅkhāya āyitattā **kaṅkhāyitaṁ** nāma, tassa bhāvo **kaṅkhāyitattaṁ. Vimatī**ti namati. **Vicikicchā** vittatthā eva. Kampanaṭṭhena dvidhā eḷayatīti **dveḷhakaṁ.** Paṭipattinivāraṇena dvidhāpatho viyāti **dvedhāpatho.** "Niccaṁ nu kho idaṁ, aniccaṁ nu kho"ti-ādipavattiyā ekasmiṁ ākāre saṇṭhātuṁ asamatthatāya samantato setīti **saṁsayo.** Ekaṁsaṁ gahetuṁ asamatthatāya na ekaṁsaggāhoti **anekaṁsaggāho.** Nicchetuṁ asakkontī ārammaṇato osakkatīti **āsappanā.** Ogāhituṁ asakkontī parisamantato sappatīti **parisappanā.** Pariyogāhituṁ asamatthatāya **apariyogāhanā.** Nicchayavasena ārammaṇe pavattituṁ asamatthatāya **thambhitattaṁ**[2], cittassa thaddhabhāvoti attho. Vicikicchā hi uppajjitvā cittaṁ thaddhaṁ karoti. Yasmā panesā uppajjamānā ārammaṇaṁ gahetvā manaṁ vilikhantī viya, tasmā **manovilekho**ti vuttā. Sesaṁ sabbattha uttānatthameva.

Dvādasamacitta

427. Dvādasamassa[3] samayavatthāna uddhaccena sampayuttanti **uddhaccasampayuttaṁ.** Idañhi cittaṁ chasu ārammaṇesu vedanāvasena majjhattaṁ hutvā uddhataṁ hoti. Idha dhammuddese vicikicchāṭhāne "uddhaccaṁ hotī"ti āgataṁ. Padapaṭipāṭiyā aṭṭhavīsati padāni honti, aggahitaggahaṇena cuddasa. Tesaṁ vasena savibhattikāvibhattikarāsividhānaṁ veditabbaṁ. Adhimokkho manasikāroti dveyeva yevāpanakā.

429. Niddesavārassa uddhaccaniddese **cittassā**ti na sattassa na posassa. **Uddhaccan**ti uddhatākāro. Na vūpasamoti **avūpasamo.** Ceto

---

1. Āyati nāma (Ka) 2. Chambhitattaṁ (Ka) 3. Dvādasame (Ka)

vikkhipatīti **cetasovikkhepo. Bhantattaṁ cittassā**ti cittassa bhantabhāvo, bhantayānabhantagoṇādīni viya. Iminā ekārammaṇasmiṁyeva vipphandanaṁ kathitaṁ. Uddhaccañhi ekārammaṇe vipphandati, vicikicchā nānārammaṇe. Sesaṁ sabbavāresu heṭṭhā vuttanayeneva veditabbaṁ.

Idāni imasmiṁ cittadvaye pakiṇṇakavinicchayo hoti—"ārammaṇe pavaṭṭanakacittāni nāma katī"ti hi vutte "imāneva dve"ti vattabbaṁ. Tattha vicikicchāsahagataṁ ekantena pavaṭṭati, uddhaccasahagataṁ pana laddhādhimokkhattā laddhapatiṭṭhaṁ pavaṭṭati. Yathā hi vaṭṭacaturassesu dvīsu maṇīsu pabbhāraṭṭhāne pavaṭṭetvā vissaṭṭhesu vaṭṭamaṇi ekanteneva pavaṭṭati, caturasso patiṭṭhāya patiṭṭhāya pavaṭṭati. Evaṁsampadamidaṁ veditabbaṁ. Sabbesupi hīnādibhedo na uddhaṭo, sabbesaṁ ekantahīnattā. Sahajātādhipati labbhamānopi na uddhaṭo, heṭṭhā dassitanayattā. Ñāṇābhāvato panettha vīmaṁsādhipati nāma natthi. Pacchimadvaye sesopi natthi eva. Kasmā? Kañci dhammaṁ dhuraṁ katvā anuppajjanato, paṭṭhāne ca paṭisiddhato[1].

Imehi pana dvādasahipi akusalacittehi kamme āyūhite ṭhapetvā uddhaccasahagataṁ sesāni ekādaseva paṭisandhiṁ ākaḍḍhanti. Vicikicchāsahagate aladdhādhimokkhe dubbalepi paṭisandhiṁ ākaḍḍhamāne uddhaccasahagataṁ laddhādhimokkhaṁ balavaṁ kasmā nākaḍḍhatīti? Dassanena pahātabbābhāvato. Yadi hi ākaḍḍheyya, dassanenapahātabbapadavibhaṅge[2] āgaccheyya. Tasmā ṭhapetvā taṁ sesāni ekādasa ākaḍḍhanti. Tesu hi yena kenaci kamme āyūhite tāya cetanāya catūsu apāyesu paṭisandhi hoti, akusalavipākesu ahetukamanoviññāṇadhātu-upekkhāsahagatāya paṭisandhiṁ gaṇhāti. Itarassāpi ettheva paṭisandhidānaṁ bhaveyya. Yasmā panetaṁ natthi, tasmā dassanenapahātabbapadavibhaṅge nāgatanti.

"Akusalā dhammā"tipadassa vaṇṇanā niṭṭhitā.

---

1. Paṭisaddhito (Syā) Paṭṭhāna 1. 31 piṭṭhe.
2. Paṭṭhāna 1. 228 piṭṭhe.

Abyākatapada ahetukakusalavipāka

431. Idāni abyākatapadaṁ bhājetvā dassetuṁ **"katame dhammā abyākatā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha catubbidhaṁ abyākataṁ vipākaṁ kiriyaṁ rūpaṁ nibbānanti. Tesu vipākābyākataṁ, vipākābyākatepi kusalavipākaṁ, tasmimpi parittavipākaṁ, tasmimpi ahetukaṁ, tasmimpi pañcaviññāṇaṁ, tasmimpi dvārapaṭipāṭiyā cakkhuviññāṇaṁ, tassāpi ṭhapetvā dvārārammaṇādisādhāraṇapaccayaṁ asādhāraṇakammapaccayaveseneva uppattiṁ dīpetuṁ **"kāmāvacarassa kusalassa kammassa katattā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **katattā**ti katakāraṇā. **Upacitattā**ti ācitattā vaḍḍhitakāraṇā. **Cakkhuviññāṇan**ti kāraṇabhūtassa cakkhussa viññāṇaṁ, cakkhuto vā pavattaṁ, cakkhusmiṁ vā nissitaṁ viññāṇanti cakkhuviññāṇaṁ. Parato **sotaviññāṇā**dīsupi eseva nayo.

Tattha cakkhusannissitarūpavijānanalakkhaṇaṁ **cakkuviññāṇaṁ,** rūpamattārammaṇarasaṁ, rūpābhimukhabhāvapaccupaṭṭhānaṁ, rūpārammaṇāya kiriyamanodhātuyā apagamapadaṭṭhānaṁ. Parato āgatāni sotādisannissitasaddādivijānanalakkhaṇāni sotaghānajivhākāyaviññāṇāni saddādimattārammaṇarasāni, saddādi-abhimukhabhāvapaccupaṭṭhānāni, saddādi-ārammaṇānaṁ kiriyamanodhātūnaṁ apagamapadaṭṭhānāni.

Idha padapaṭipāṭiyā dasa padāni honti, aggahitaggahaṇena satta. Tesu pañca avibhattikāni, dve savibhattikāni. Tesu cittaṁ phassapañcakavasena ceva indriyavasena ca dvīsu ṭhānesu vibhattiṁ gacchati. Vedanā phassapañcaka jhānaṅga indriyavasena tīsuyeva. Rāsayopi imeva tayo honti. Yevāpanako eko manasikāro eva.

436. Niddesavāre cakkhuviññāṇaṁ **"paṇḍaran"**ti vatthuto vuttaṁ. Kusalañhi attano parisuddhatāya paṇḍaraṁ nāma, akusalaṁ bhavaṅganissandena, vipākaṁ vutthupaṇḍarattā.

438. Cittassekaggatāniddese **"cittassa ṭhitī"**ti ekameva[1] padaṁ vuttaṁ. Idampi hi dubbalaṁ cittaṁ, pavattiṭṭhitamattamevettha labbhati,

1. Etthakameva (Ka)

saṇṭhiti-avaṭṭhitibhāvaṁ pāpuṇituṁ na sakkoti. Saṅgahavāre jhānaṅgamaggaṅgāni na uddhaṭāni. Kasmā? Vitakkapacchimakaṁ hi jhānaṁ nāma, hetupacchimako maggo nāma, pakatiyā avitakkacitte jhānaṅgaṁ na labbhati, ahetukacitte ca maggaṅgāni. Tasmā idha ubhayampi na uddhaṭaṁ. Saṅkhārakkhandhopettha caturaṅgikoyeva bhājito. Suññatavāro pākatikoyeva. Sotaviññāṇādiniddesāpi imināva nayena veditabbā.

Kevalañhi cakkhuviññāṇādīsu upekkhā bhājitā, kāyaviññāṇe sukhanti ayamettha viseso. Sopi ca ghaṭṭanavasena hotīti veditabbo. Cakkhudvārādīsu hi catūsu upādārūpemeva upādārūpaṁ ghaṭṭeti, upādārūpeyeva upādārūpaṁ ghaṭṭente paṭighaṭṭanānighaṁso balavā na hoti, cattunnaṁ adhikaraṇīnaṁ upari cattāro kappāsapicupiṇḍe ṭhapetvā picupiṇḍeheva pahatakālo viya phuṭṭhamattameva hoti, vedanā majjhattaṭṭhāne tiṭṭhati. Kāyadvāre pana bahiddhā mahābhūtārammaṇaṁ ajjhattikakāyapasādaṁ ghaṭṭetvā pasādapaccayesu mahābhūtesu paṭihaññati, yathā adhikaraṇīmatthake kappāsapicupiṇḍaṁ ṭhapetvā kūṭena paharantassa[1] kappāsapicupiṇḍaṁ chinditvā kūṭaṁ adhikaraṇiṁ gaṇhātīti nighaṁso balavā hoti, evameva paṭighaṭṭanānighaṁso balavā hoti. Iṭṭhe ārammaṇe sukhasahagataṁ kāyaviññāṇaṁ uppajjati, aniṭṭhe dukkasahagataṁ.

Imesaṁ pana pañcannaṁ cittānaṁ vatthudvārārammaṇāni nibaddhāneva[2] honti, vatthādisaṅkamanaṁ nāmettha natthi. Kusalavipākacakkhuviññāṇañhi cakkhupasādaṁ vatthuṁ katvā iṭṭhe ca iṭṭhamajjhatte ca catusamuṭṭhānikarūpārammaṇe dassanakiccaṁ sādhayamānaṁ cakkhudvāre ṭhatvā vipaccati, sotaviññāṇādīni sotapasādādīni vatthuṁ katvā iṭṭha-iṭṭhamajjhattesu saddādīsu savanaghāyanasāyanaphusanakiccāni sādhayamānāni sotadvārādīsu ṭhātvā vipaccanti. Saddo panettha dvisamuṭṭhānikoyeva hoti.

455. Manodhātuniddese sabhāvasuññatanissattaṭṭhena manoyeva dhātu **manodhātu,** sā cakkhuviññāṇādīnaṁ anantaraṁ rūpādivijānanalakkhaṇā, rūpādīnaṁ sampaṭicchanarasā, tathābhāvapaccupaṭṭhānā, cakkuviññāṇādi-apagamapadaṭṭhānā. Idha dhammuddese dvādasa padāni honti,

---

1. Paharantaṁ (Syā), paharante (Ka)
2. Nibandhāneva (Ka)

aggahitaggahaṇena nava. Tesu satta avibhattikāni, dve savibhattikāni. Adhimokkho manasikāroti dve yevāpanakā. Vitakkaniddeso abhiniropanaṁ pāpetvā ṭhapito. Yasmā panetaṁ cittaṁ neva kusalaṁ nākusalaṁ, tasmā "sammāsaṅkappo"ti "micchāsaṅkappo"ti vā na vuttaṁ. Saṅgahavāre labbhamānampi jhānaṅgaṁ pañcaviññāṇasote patitvā gatanti, maggaṅgaṁ pana na labbhatiyevāti na uddhaṭaṁ. Suññatavāro pākatikoyeva. Imassa cittassa vatthu nibaddhaṁ, hadayavatthumeva hoti. Dvārārammaṇāni anibaddhāni. Tattha kiñcāpi dvārārammaṇāni saṅkamanti, ṭhānaṁ pana ekaṁ. Sampaṭicchanakiccameva hetaṁ hoti. Idañhi pañcadvāre pañcasu ārammaṇesu sampaṭicchanaṁ hutvā vipaccati. Kusalavipākesu cakkhuviññāṇādīsu niruddhesu taṁsamanantarā tāneva ṭhānappattāni rūpārammaṇādīni sampaṭicchati.

468. Manoviññāṇadhātuniddesesu paṭhamamanoviññāṇadhātuyaṁ pītipadaṁ adhikaṁ, vedanāpi somanassavedanā hoti. Ayañhi iṭṭhārammaṇasmiṁyeva pavattati. Dutiyamanoviññāṇadhātu iṭṭhamajjhattārammaṇe. Tasmā tattha "upekkhā vedanā hotī"ti padāni manodhātuniddesasadisāneva. Ubhayatthāpi pañcaviññāṇasote patitvā gatattāyeva jhānaṅgāni na uddhaṭāni, maggaṅgāni alābhatoyeva. Sesaṁ sabbattha vuttanayeneva veditabbaṁ. Lakkhaṇādito panesā duvidhāpi manoviññāṇadhātu ahetukavipākā chaḷārammaṇavijānanalakkhaṇā, santīraṇādirasā, tathābhāvapaccupaṭṭhānā, hadayavatthupadaṭṭhānāti veditabbā.

Tattha paṭhamā dvīsu ṭhānesu vipaccati. Sā hi pañcadvāre kusalavipākacakkhuviññāṇādi-anantaraṁ vipākamanodhātuyā taṁ ārammaṇaṁ sampaṭicchitvā niruddhāya tasmiṁyevārammaṇe[1] santīraṇakiccaṁ sādhayamānā pañcasu dvāresu ṭhatvā vipaccati. Chasu dvāresu pana balavārammaṇe tadārammaṇā[2] hutvā vipaccati. Kathaṁ? Yathā hi caṇḍasote tiriyaṁ nāvāya gacchantiyā udakaṁ chijjitvā thokaṁ ṭhānaṁ nāvaṁ anubandhitvā yathāsotameva gacchati, evameva chasu dvāresu balavārammaṇe palobhayamāne āpāthagate javanaṁ javati, tasmiṁ javite bhavaṅgassa vāro. Idaṁ pana cittaṁ bhavaṅgassa vāraṁ adatvā javanena gahitārammaṇaṁ gahetvā ekaṁ dve cittavāre pavattitvā

1. Tadārammaṇe (Ka) 2. Tadārammaṇaṁ (Sī)

bhavaṅgameva otarati. Gavakkhandhe nadiṁ tarantepi evameva upamā vitthāretabbā. Evamesā yaṁ javanena gahitārammaṇaṁ, tasseva gahitattā tadārammaṇaṁ nāma hutvā vipaccati.

Dutiyā pana pañcasu ṭhānesu vipaccati. Kathaṁ? Manussaloke tāva jaccandha jaccabadhira jaccha-eḷa jaccummattaka ubhatobyañjanaka napuṁsakānaṁ paṭisandhiggahaṇakāle paṭisandhi hutvā vipaccati, paṭisandhiyā vītivattāya yāvatāyukaṁ bhavaṅgaṁ hutvā vipaccati, iṭṭhamajjhatte pañcārammaṇavīthiyā santīraṇaṁ hutvā, balavārammaṇe chasu dvāresu tadārammaṇaṁ hutvā, maraṇakāle cuti hutvāti imesu pañcasu ṭhānesu vipaccatīti.

Manoviññāṇadhātudvayaṁ niṭṭhitaṁ.

Aṭṭhamahāvipākacittavaṇṇanā

498. Idāni aṭṭha mahāvipākacittāni dassetuṁ puna **"katame dhammā abyākatā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha Pāḷiyaṁ nayamattaṁ dassetvā sabbavārā saṁkhittā, tesaṁ attho heṭṭhā vuttanayeneva veditabbo. Yo panettha viseso, taṁ dassetuṁ **"alobho abyākatamūlan"**ti-ādi vuttaṁ. Yampi na vuttaṁ, taṁ evaṁ veditabbaṁ—yo hi kāmāvacarakusalesu kammadvārakammapathapuññakiriyavatthubhedo vutto, so idha natthi. Kasmā? Aviññattijanakato, avipākadhammato tathā appavattito ca. Yāpi tā yevāpanakesu karuṇāmuditā vuttā, tā sattārammaṇattā vipākesu na santi, ekantaparittārammaṇāni hi kāmāvacaravipākāni. Na kevalañca karuṇāmuditā, viratiyopettha na santi. "Pañca sikkhāpadāni kusalānevā"ti[1] hi vuttaṁ.

Asaṅkhārasasaṅkhāravidhānañcettha kusalato ceva paccayabhedato ca veditabbaṁ. Asaṅkhārikassa hi kusalassa asaṅkhārikameva vipākaṁ, sasaṅkhārikassa sasaṅkhārikaṁ. Balavapaccayehi ca uppannaṁ asaṅkhārikaṁ, itarehi itaraṁ. Hīnādibhedepi imāni hīnamajjhimapaṇītehi chandhādīhi anipphāditattā hīnamajjhimapaṇītāni nāma na honti, hīnassa pana kusalassa vipākaṁ hīnaṁ,

---

1. Abhi 2. 305 piṭṭhe.

majjhimassa majjhimaṁ, paṇītassa paṇītaṁ. Adhipatino pettha na santi. Kasmā? chandādīni dhuraṁ katvā anuppādetabbato. Sesaṁ sabbaṁ aṭṭhasu kusalesu vuttasadisameva.

Idāni imesaṁ aṭṭhannaṁ mahāvipākacittānaṁ vipaccanaṭṭhānaṁ veditabbaṁ. Etāni hi catūsu ṭhānesu vipaccanti paṭisandhiyaṁ, bhavaṅge, cutiyaṁ, tadārammaṇeti. Kathaṁ? Manussesu, tāva kāmāvacaradevesu ca puññavantānaṁ duhetukatihetukānaṁ paṭisandhiggahaṇakāle paṭisandhi hutvā vipaccanti, paṭisandhiyā vītivattāya pavatte saṭṭhipi asītipi[1] vassāni asaṅkhyeyyampi āyukālaṁ bhavaṅgaṁ hutvā, balavārammaṇe chasu dvāresu tadārammaṇaṁ hutvā, maraṇakāle cuti hutvāti evaṁ catūsu ṭhānesu vipaccanti.

Tattha sabbepi **sabbaññubodhisattā** pacchimapaṭisandhiggahaṇe paṭhamena **somanassasahagata tihetuka asaṅkhārika mahāvipākacittena** paṭisandhiṁ gaṇhanti. Taṁ pana mettāpubbabhāgacittassa vipākaṁ hoti. Tena dinnāya paṭisandhiyā asaṅkhyeyyaṁ āyu, kālavasena pana pariṇamati. **Māhāsīvatthero** panāha "somanassasahagatato upekkhāsahagataṁ balavataraṁ, tena paṭisandhiṁ gaṇhanti, tena gahitapaṭisandhikā hi mahajjhāsayā honti, dibbesupi ārammaṇesu uppilāvino[2] na honti Tipiṭakacūḷanāgattherādayo viyā"ti. Aṭṭhakathāyaṁ pana "ayaṁ therassa manoratho, natthi etan"ti paṭikkhipitvā "sabbaññubodhisattānaṁ hitūpacāro balavā hoti, tasmā mettāpubbabhāgakāmāvacarakusalavipākasomanassasahagatatihetuka asaṅkhārikacittena paṭisandhiṁ gaṇhantī"ti vuttaṁ.

Vipākuddhārakathā

Idāni vipākuddhārakathāya mātikā ṭhapetabbā. **Tipiṭakacūḷanāgatthero** tāva āha "ekāya kusalacetanāya soḷasa vipākacittāni uppajjanti, ettheva dvādasakamaggopi ahetukaṭṭhakampī"ti. **Moravāpivāsi Mahādattatthero** panāha "ekāya kusalacetanāya dvādasa vipākacittāni uppajjanti, ettheva dasakamaggopi ahetukaṭṭhakampī"ti. **Tipiṭakamahādhammarakkhitatthero** āha "ekāya kusalacetanāya dasa vipākacittāni uppajjanti, ettheva ahetukaṭṭhakan"ti.

---

1. Saṭṭhimpi asītimpi (Sī) 2. Ubbillāvino (Sī), ubbilāvino (Syā)

Imasmiṁ ṭhāne **sāketapañhaṁ** nāma gaṇhiṁsu. Sākete kira upāsakā sālāyaṁ nisīditvā "kiṁ nu kho ekāya cetanāya kamme āyūhite ekā paṭisandhi hoti, udāhu nānā"ti pañhaṁ nāma samuṭṭhāpetvā nicchetuṁ asakkontā ābhidhammikatthere upasaṅkamitvā pucchiṁsu. Therā "yathā ekasmā ambabījā ekova aṅkuro nikkhamati, evaṁ ekāva paṭisandhi hotī"ti saññāpesuṁ. Athekadivasaṁ "kiṁ nu kho nānācetanāhi kamme āyūhite paṭisandhiyo nānā honti, udāhu ekā"ti pañhaṁ samuṭṭhāpetvā nicchetuṁ asakkontā there pucchiṁsu. Therā "yathā bahūsu ambavījesu ropitesu bahū aṅkurā nikkhamanti, evaṁ bahukāva paṭisandhiyo hontī"ti saññāpesuṁ.

Aparampi imasmiṁ ṭhāne **ussadakittanaṁ** nāma gahitaṁ. Imesañhi sattānaṁ lobhopi ussanno hoti, dosopi mohopi alobhopi adosopi amohopi. Taṁ nesaṁ ussannabhāvaṁ ko niyāmetīti? Pubbahetu niyāmeti. Kammāyūhanakkhaṇeyeva nānattaṁ hoti. Kathaṁ? Yassa hi kammāyūhanakkhaṇe lobho balavā hoti, alobho mando, adosāmohā balavanto, dosamohā mandā, tassa mando alobho lobhaṁ pariyādātuṁ na sakkoti, adosāmohā pana balavanto dosamohe pariyādātuṁ sakkonti. Tasmā so te kammena dinnapaṭisandhivasena nibbatto luddho hoti, sukhasīlo akkodhano, paññavā pana hoti vajirūpamaṇāṇoti.

Yassa pana kammāyūhanakkhaṇe lobhadosā balavanto honti, alobhādosā mandā, amoho balavā, moho mando, so purimanayeneva luddho ceva hoti duṭṭho ca, paññavā pana hoti vajirūpamañāṇo, Dattābhayatthero viya.

Yassa pana kammāyūhanakkhaṇe lobhādosamohā balavanto honti, itare mandā, so purimanayeneva luddho ceva hoti dandho ca, sukhasīlako pana hoti akkodhano.

Tathā yassa kammāyūhanakkhaṇe tayopi lobhadosamohā balavanto honti, alobhādayo mandā, so purimanayeneva luddho ceva hoti duṭṭho ca mūḷho ca.

Yassa pana kammāyūhanakkhaṇe alobhadosamohā balavanto honti, itare mandā, so purimanayeneva appakileso hoti dibbārammaṇampi disvā niccalo, duṭṭho pana hoti dandhapañño cāti.

Yassa pana kammāyūhanakkhaṇe alobhādosamohā balavanto honti, itare mandā, so purimanayeneva aluddho ceva hoti sukhasīlako ca, dandho pana hoti.

Tathā yassa kammayūhanakkhaṇe alobhadosāmohā balavanto honti, itare mandā, so purimanayeneva aluddho ceva hoti paññavā ca, duṭṭho ca pana hoti kodhano.

Yassa pana kammāyūhanakkhaṇe tayopi alobhādayo balavanto honti, lobhādayo mandā, so Mahāsaṁgharakkhitatthero viya aluddho aduṭṭho paññavā ca hotīti.

Aparampi imasmiṁ ṭhāne **hetukittanaṁ** nāma gahitaṁ. Tihetukakammañhi tihetukampi duhetukampi ahetukampi vipākaṁ deti. Duhetukakammaṁ tihetukavipākaṁ na deti, itaraṁ deti. Tihetukakammena paṭisandhi tihetukāpi hoti duhetukāpi, ahetukā na hoti. Duhetukena duhetukāpi hoti ahetukāpi, tihetukā na hoti. Asaṅkhārikaṁ kusalaṁ asaṅkhārikampi sasaṅkhārikampi vipākaṁ deti. Sasaṅkhārikaṁ sasaṅkhārikampi asaṅkhārikampi vipākaṁ deti. Ārammaṇena vedanā parivattetabbā. **Javanena tadārammaṇaṁ niyāmetabbaṁ.**

Idāni tassa tassa therassa vāde **soḷasamaggādayo** veditabbā. Paṭhamakāmāvacarakusalasadisena hi paṭhamamahāvipākacittena gahitapaṭisandhikassa gabbhāvāsato nikkhamitvā saṁvarāsaṁvare paṭṭhapetuṁ samatthabhāvaṁ upagatassa cakkhudvārasmiṁ iṭṭhārammaṇe āpāthamāgate kiriyamanodhātuyā bhavaṅge anāvaṭṭiteyeva atikkamana-ārammaṇānaṁ pamāṇaṁ natthi. Kasmā evaṁ hoti? Ārammaṇadubbalatāya. Ayaṁ tāva eko moghavāro.

Sace pana bhavaṅgaṁ āvaṭṭeti, kiriyamanodhātuyā bhavaṅge āvaṭṭite vāṭṭhabbanaṁ apāpetvāva antarā cakkhuviññāṇe vā sampaṭicchane vā

santīraṇe vā ṭhatvā nivattissatīti netaṁ ṭhānaṁ vijjati. Voṭṭhabbanavasena[1] pana ṭhatvā ekaṁ vā dve vā cittāni pavattanti. Tato āsevanaṁ labhitvā javanaṭṭhāne ṭhatvā puna bhavaṅgaṁ otarati, idampi ārammaṇadubbalatāya eva hoti. Ayaṁ pana vāro "diṭṭhaṁ viya me, sutaṁ viya me"ti-ādīni vadanakāle labbhati. Ayampi dutiyo moghavāro.

Aparassa kiriyamanodhātuyā bhavaṅge āvaṭṭite vīthicittāni uppajjanti, javanaṁ javati. Javanapariyosāne pana tadārammaṇassa vāro, tasmiṁ anuppanneyeva bhavaṅgaṁ otarati. Tatrāyaṁ upamā—yathā hi nadiyā āvaraṇaṁ bandhitvā mahāmātikābhimukhe udake kate udakaṁ gantvā ubhosu tīresu kedāre pūretvā atirekaṁ kakkaṭakamaggādīhi palāyitvā puna nadiṁyeva otarati, evametaṁ daṭṭhabbaṁ. Ettha hi nadiyaṁ udakappavattanakālo viya bhavaṅgavīthippavattanakālo, āvaraṇabandhanakālo viya kiriyamanodhātuyā bhavaṅgassa āvaṭṭanakālo, mahāmātitāya udakappavattanakālo viya vīthicittappavatti, ubhosu tīresu kedārapūraṇaṁ viya javanaṁ, kakkaṭakamaggādīhi palāyitvā puna udakassa nadī-otaraṇaṁ viya javanaṁ, kakkaṭakamaggādīhi palāyitvā puna udakassa nadī-otaraṇaṁ viya javanaṁ javitvā tadārammaṇe anuppanneyeva puna bhavaṅgotaraṇaṁ. Evaṁ bhavaṅgaṁ otaraṇacittānampi gaṇanapatho[2] natthi. Idañcāpi ārammaṇadubbalatāya eva hoti. Ayaṁ tatiyo moghavāro.

Sace pana balavārammaṇaṁ āpāthagataṁ hoti, kiriyamanodhātuyā bhavaṅge āvaṭṭite cakkhuviññāṇādīni uppajjanti. Javanaṭṭhāne pana paṭhamakāmāvacarakusalacittaṁ javanaṁ hutvā chasattavāre javitvā tadārammaṇassa vāraṁ deti. Tadārammaṇaṁ patiṭṭhahamānaṁ taṁsadisameva mahāvipākacittaṁ paṭiṭṭhāti. Idaṁ dve nāmāni labhati paṭisandhicittasadisattā mūlabhavaṅganti ca, yaṁ javanena gahitaṁ ārammaṇaṁ, tassa gahitattā tadārammaṇanti ca. Imasmiṁ ṭhāne cakkhuviññāṇaṁ sampaṭicchantaṁ santīraṇaṁ tadārammaṇanti cattāri vipākacittāni gaṇanūpagāni honti.

Yadā pana dutiyakusalacittaṁ javanaṁ hoti, tadā taṁsadisaṁ dutiyavipākacittameva tadārammaṇaṁ hutvā patiṭṭhāti. Idañca dve nāmāni

1. Votthapane (Sī) 2. Gaṇanā nāma (Ka)

labhati paṭisandhicittena asadisattā āgantukabhavaṅganti ca, purimanayeneva tadārammaṇanti ca. Iminā saddhiṁ purimāni cattāri pañca honti.

Yadā pana tatiyakusalacittaṁ javanaṁ hoti, tadā taṁsadisaṁ tatiyavipākacittaṁ tadārammaṇaṁ hutvā patiṭṭhāti. Idampi vuttanayeneva āgantukabhavaṅgaṁ, tadārammaṇanti ca dve nāmāni labhati. Iminā saddhiṁ purimāni pañca cha honti.

Yadā pana catutthakusalacittaṁ javanaṁ hoti, tadā taṁsadisaṁ catutthavipākacittaṁ tadārammaṇaṁ hutvā patiṭṭhāti. Idampi vuttanayeneva āgantukabhavaṅgaṁ, tadārammaṇanti ca dve nāmāni labhati. Iminā saddhiṁ purimāni cha satta honti.

Yadā pana tasmiṁ dvāre iṭṭhamajjhattārammaṇaṁ āpāthamāgacchati, tatrāpi vuttanayeneva tayo moghavārā labbhanti. Yasmā pana ārammaṇena vedanā parivattati, tasmā tattha upekkhāsahagatasantīraṇaṁ, catunnañca upekkhāsahagatamahākusalajavanānaṁ pariyosāne cattāri upekkhāsahagatamahāvipākacittāneva tadārammaṇabhāvena patiṭṭhahanti. Tānipi vuttanayeneva āgantukabhavaṅgaṁ, tadārammaṇanti ca dve nāmāni labhanti. Piṭṭhibhavaṅgānītipi vuccanti eva. Iti imāni pañca, purimehi sattahi saddhiṁ dvādasa honti. Evaṁ cakkhudvāre dvādasa, sotadvārādīsu dvādasa dvādasāti samasaṭṭhi honti. Evaṁ ekāya cetanāya kamme āyūhite samasaṭṭhi vipākacittāni uppajjanti, aggahitaggahaṇena pana cakkhudvāre dvādasa, sotaghānajivhākāyaviññāṇāni cattārīti soḷasa honti.

Imasmiṁ ṭhāne **ambopamaṁ** nāma gaṇhiṁsu. Eko kira puriso phalitambarukkhamūle sasīsaṁ pārupitvā nipanno niddāyati. Athekaṁ ambapakkaṁ vaṇṭato muccitvā tassa kaṇṇasakkhaliṁ puñchamānaṁ[1] viya 'than'ti[2] bhūmiyaṁ pati, so tassa saddena pabujjhitvā ummīletvā[3] olokesi. Tato hatthaṁ pasāretvā phalaṁ gahetvā madditvā upasiṅghitvā paribhuñji.

Tattha tassa purisassa ambarukkhamūle niddāyanakālo viya bhavaṅgasamaṅgikālo, ambapakkasa vaṇṭato muccitvā kaṇṇasakkhaliṁ puñchamānassa patanakālo viya ārammaṇassa pasādaghaṭṭanakālo, tena saddena

1. Puñjamānaṁ (Ka) 2. 'Ṭhan'ti (Sī), 'dhan'ti (Ka) 3. Ummilitvā (Ka)

pabuddhakālo viya kiriyamanodhātuyā bhavaṅgassa āvaṭṭitakālo, ummīletvā olokitakālo viya cakkhuviññāṇassa dassanakiccasādhanakālo, hatthaṁ pasāretvā gahitakālo viya vipākamanodhātuyā ārammaṇassa sampaṭicchitakālo[1], gahetvā madditakālo viya vipākamanoviññāṇadhātuyā ārammaṇassa santīraṇakālo, upasiṅghitakālo viya kiriyamanoviññāṇadhātuyā ārammaṇassa vavatthāpitakālo, paribhuttakālo viya javanassa ārammaṇarasaṁ anubhavitakālo. Ayaṁ upamā kiṁ dīpeti? "Ārammaṇassa pasādaghaṭṭanameva kiccaṁ, tena pasāde ghaṭṭite kiriyamanodhātuyā bhavaṅgāvaṭṭanameva, cakkhuviññāṇassa dassanamattakameva, vipākamanodhātuyā ārammaṇasampaṭicchanamattakameva, vipākamanoviññāṇadhātuyā ārammaṇasantīraṇamattakameva, kiriyamanoviññāṇadhātuyā ārammaṇavavatthāpanamattakameva kiccaṁ, ekantena pana ārammaṇarasaṁ javanameva anubhavatī"ti dīpeti.

Ettha ca "tvaṁ bhavaṅgaṁ nāma hoti, tvaṁ āvajjanaṁ nāma, tvaṁ dassanaṁ nāma, tvaṁ sampaṭicchanaṁ nāma, tvaṁ santīraṇaṁ nāma, tvaṁ voṭṭhabbanaṁ nāma, tvaṁ javanaṁ nāma hohī"ti koci kattā vā kāretā vā natthi.

Imasmiṁ pana ṭhāne **pañcavidhaṁ niyāmaṁ** nāma gaṇhiṁsu bījaniyāmaṁ, utuniyāmaṁ, kammaniyāmaṁ, dhammaniyāmaṁ, cittaniyāmanti. Tattha kulatthagacchassa uttaraggabhāvo, dakkhiṇavalliyā dakkhiṇato rukkhapariharaṇaṁ, sūriyāvaṭṭapupphānaṁ sūriyābhimukhabhāvā, māluvalatāya[2] rukkhābhimukhagamanameva, nāḷikerassa matthake chiddasabbhāvoti tesaṁ tesaṁ bījānaṁ taṁtaṁsadisaphaladānaṁ **bījaniyāmo** nāma. Tasmiṁ tasmiṁ samaye tesaṁ tesaṁ rukkhānaṁ ekappahāreneva pupphaphalapallavaggahaṇaṁ **utuniyāmo** nāma. Tihetukakammaṁ tihetuka-duhetukāhetukavipākaṁ deti. Duhetukakammaṁ duhetukāhetukavipākaṁ deti, tihetukaṁ na detīti evaṁ tassa tassa kammassa taṁtaṁsadisavipākadānameva **kammaniyāmo** nāma.

Aparopi kammasarikkhakavipākavaseneva kammaniyāmo hoti. Tassa dīpanatthamidaṁ vatthuṁ kathenti—Sammāsambuddhakāle Sāvatthiyā dvāragāmo

---

1. Sampaṭicchanakālo (Syā, Ka)
2. Māluvālatāya (Sī)

jhāyi, tato pajjalitaṁ tiṇakaraḷaṁ uṭṭhahitvā ākāsena gacchato kākassa gīvāya paṭimuñci, so viravanto bhūmiyaṁ patitvā kālamakāsi. Mahāsamuddepi ekā nāvā niccalā aṭṭhāsi, heṭṭhā kenaci niruddhabhāvaṁ apassantā kāḷakaṇṇisalākaṁ vicāresuṁ[1]. Sā nāvikasseva upāsikāya hatthe pati. Tato "ekissā kāraṇā mā sabbe nassantu, udake naṁ khipāmā"ti āhaṁsu. Nāviko "na sakkhissāmi etaṁ udake plavamānaṁ[2] passitun"ti vālikāghaṭaṁ gīvāya bandhāpetvā khipāpesi, taṅkhaṇaññeva nāvā khittasaro viya pakkhandi[3]. Eko bhikkhu leṇe vasati, mahantaṁ pabbatakūṭaṁ patitvā dvāraṁ pidahi, taṁ sattame divase sayameva apagataṁ. Sammāsambuddhassa Jetavane nisīditvā dhammaṁ kathentassa imāni tīṇi vatthūni ekappahāreneva ārocesuṁ. Satthā "na etaṁ aññehi kataṁ, tehi katakammameva tan"ti atītaṁ āharitvā dassento āha—

Kāko purimattabhāve manusso hutvā ekaṁ duṭṭhagoṇaṁ dametuṁ asakkonto gīvāya palālaveṇiṁ bandhitvā aggiṁ adāsi, goṇo teneva mato, idāni taṁ kammaṁ etassa ākāsena gacchatopi na muccituṁ adāsi. Sāpi itthī purimattabhāve ekā itthīyeva, eko kukkuro tāya paricito hutvā araññaṁ gacchantiyā saddhiṁ gacchati, saddhimevāgacchati. Manussā "nikkhanto idāni amhākaṁ sunakhaluddako"ti uppaṇḍenti. Sā tena aṭṭīyamānā kukkuraṁ nivāretuṁ asakkontī vālikāghaṭaṁ gīvāya bandhitvā udake khipi. Taṁ kammaṁ tassā samuddamajjhe muccituṁ nādāsi. Sopi bhikkhu purimattabhāve gopālako hutvā bilaṁ paviṭṭhāya godhāya sākhābhaṅgamuṭṭhiyā dvāraṁ thakesi, so sattame divase sayaṁ āgantvā vivari, godhā kampamānā nikkhami, karuṇāya taṁ na māresi, taṁ kammaṁ tassa pabbatantaraṁ pavisitvā nisinnassa muccituṁ nādāsīti imāni tīṇi vatthūni samodhānetvā imaṁ gāthamāha.

"Na antalikkhe na samuddamajjhe,
Na pabbatānaṁ vivaraṁ pavissa.
Na vijjate so jagatippadeso,
Yatthaṭṭhito mucceyya pāpakammā"ti[4].

---

1. Vāresuṁ (Sī)
2. Uppilavamānaṁ (Sī) Dhammapada-Ṭṭha 25 piṭṭhe passitabbaṁ.
3. Pakkhantā (Syā), nikkhantā (Sī)
4. Khu 1. 32 Dhammapade.

Ayampi **kammaniyāmoyeva** nāma. Aññānipi evarūpāni vatthūni kathetabbāni.

Bodhisattānaṁ pana paṭisandhiggahaṇe, mātukucchito nikkhamane, abhisambodhiyaṁ, Tathāgatassa dhammacakkappavattane, āyusaṅkhārassa ossajjane, parinibbāne ca dasasahassacakkavāḷakampanaṁ **dhammaniyāmo** nāma.

Ārammaṇena pana pasāde ghaṭṭite "tvaṁ āvajjanaṁ nāma hoti -pa- tvaṁ javanaṁ nāma hohī"ti koci kattā vā kāretā vā natthi. Attano attano[1] pana dhammatāya eva ārammaṇena pasādassa ghaṭṭitakālato paṭṭhāya kiriyamanodhātucittaṁ bhavaṅgaṁ āvaṭṭeti, cakkhuviññāṇaṁ dassanakiccaṁ sādheti, vipākamanodhātu sampaticchanakiccaṁ sādheti, vipākamanoviññāṇadhātu santīraṇakiccaṁ sādheti, kiriyamanoviññāṇadhātu voṭṭhabbanakiccaṁ sādheti, javanaṁ ārammaṇarasaṁ anubhavatīti ayaṁ **cittaniyāmo** nāma, ayaṁ idha adhippeto.

Sasaṅkhārikatihetukakusalenāpi upekkhāsahagatehi asaṅkhārikasasaṅkhārikakusalacittehipi kamme āyūhite taṁsadisavipākacittehi ādinnāya[2] paṭisandhiyā eseva nayo. Upekkhāsahagatadvaye pana paṭhamaṁ iṭṭhamajjhattārammaṇavasena pavattiṁ dassetvā pacchā iṭṭhārammaṇavasena dassetabbā.

Evampi ekekasmiṁ dvāre dvādasa dvādasa hutvā samasaṭṭhi honti. Aggahitaggahaṇena soḷasa vipākacittāni uppajjanti.

Imasmiṁ ṭhāne **pañca-ucchunāḷiyantopamaṁ**[3] nāma gaṇhiṁsu. Ucchupīḷanasamaye kira ekasmā gāmā ekādasa yantavāhā nikkhamitvā ekaṁ ucchuvāṭaṁ disvā tassa paripakkabhāvaṁ ñatvā ucchusāmikaṁ upasaṅkamitvā "yantavāhā mayan"ti ārocesuṁ. So "ahaṁ tumheyeva pariyesāmī"ti ucchusālaṁ te gahetvā agamāsi. Te tattha nāḷiyantaṁ sajjetvā[4] "mayaṁ ekādasa janā, aparampi ekaṁ laddhuṁ vaṭṭati, vetanena gaṇhathā"ti āhaṁsu. Ucchusāmiko "ahameva sahāyo bhavissāmī"ti ucchūnaṁ sālaṁ pūrāpetvā tesaṁ sahāyo ahosi. Te attano attano kuccāni katvā

---

1. Atthano (Syā, Ka)
2. Dinnāya (Sī, Syā)
3. Pañcanāḷiyantopamaṁ (Sī)
4. Yojetvā (Sī)

phāṇitapācakena[1] ucchurase pakke guḷabandhakena baddhe ucchusāmikena tulayitvā bhāgesu dinnesu attano attano bhāgaṁ ādāya ucchusālaṁ sāmikassa paṭicchāpetvā[2] eteneva upāyena aparāsupi catūsu sālāsu kammaṁ katvā pakkamiṁsu.

Tattha pañca yantasālā viya pañca pasādā daṭṭhabbā, pañca ucchuvāṭā viya pañca ārammaṇāni, ekādasa vicaraṇakayantavāhā viya ekādasa vipākacittāni, pañca ucchusālāsāmino viya pañcaviññāṇāni, paṭhamakasālāyaṁ sāmikena saddhiṁ dvādasannaṁ janānaṁ ekatova hutvā katakammānaṁ bhāgaggahaṇakālo viya ekādasannaṁ vipākacittānaṁ cakkhuviññāṇena saddhiṁ ekato hutvā cakkhudvāre rūpārammaṇe sakasakakiccakaraṇakālo, sālāsāmikassa sālāya sampaṭicchanakālo viya cakkhuviññāṇassa dvārasaṅkanti-akaraṇaṁ. Dutiya, tatiya, catuttha, pañcamasālāya dvādasannaṁ ekato hutvā katakammānaṁ bhāgaggahaṇakālo viya ekādasannaṁ vipākacittānaṁ kāyaviññāṇena saddhiṁ ekato hutvā kāyadvāre phoṭṭhabbārammaṇe sakasakakiccakaraṇakālo, sālāsāmikassa sālāya sampaṭicchanakālo viya kāyaviññāṇassa dvārasaṅkanti-akaraṇaṁ veditabbaṁ. Ettāvatā "tihetukakammena paṭisandhi tihetukā hotī"ti vāro kathito. Yā pana tena duhetukapaṭisandhi hoti, sā paṭicchannāva hutvā gatā.

Idāni **duhetukakammena duhetukā paṭisandhi hotī**ti vāro kathetabbo. Duhetukena hi somanassasahagata-asaṅkhārikacittena kamme āyūhite taṁsadiseneva duhetukavipākacittena gahitapaṭisandhikassa vuttanayeneva cakkhudvāre iṭṭhārammaṇe āpāthamāgate[3] tayo moghavārā. Duhetukasomanassasahagata-asaṅkhārikajavanāvasāne taṁsadisameva mūlabhavaṅgasaṅkhātaṁ tadārammaṇaṁ, sasaṅkhārikajavanāvasāne taṁsadisameva āgantukabhavaṅgasaṅkhātaṁ tadārammaṇaṁ. Iṭṭhamajjattārammaṇe dvinnaṁ upekkhāsahagatajavanānaṁ avasāne tādisāneva dve tadārammaṇāni uppajjanti. Idha ekekasmiṁ dvāre aṭṭha aṭṭha katvā samacattālīsa cittāni, aggahitaggahaṇena pana cakkhudvāre aṭṭha, sotaghānajivhākāyaviññāṇāni cattārīti dvādasa honti. Evaṁ ekāya cetanāya kamme āyūhite

1. Phāṇitapākeneva (Ka) 2. Paṭicchādetvā (Ka) 3. Āpāthagate (Sī)

dvādasa vipākacittāni uppajjanti. Ambopamapañcaniyāmakathā pākatikā eva. Duhetukasesacittattayasadisavipākena gahitapaṭisandhikepi eseva nayo. Yantavāhopamāya panettha satta yantavāhā. Tehi tattha yante nāma sajjite sālāsāmikaṁ aṭṭhamaṁ katvā vuttanayānusārena yojanā veditabbā. Ettāvatā "duhetukakammena duhetukapaṭisandhi hotī"ti vāro kathito.

Idāni **ahetukapaṭisandhikathā** hoti. Catunnañhi duhetukakusalacittānaṁ aññatarena kamme āyūhite kusalavipāka-upekkhāsahagatāhetukamanoviññāṇadhātucittena gahitapaṭisandhikassa paṭisandhi kammasadisāti na vattabbā. Kammañhi duhetukaṁ, paṭisandhi ahetukā. Tassa vuḍḍhippattassa cakkhudvāre iṭṭhamajjhattārammaṇe āpāthamāgate purimanayeneva tayo moghavārā veditabbā. Catunnaṁ pana duhetukakusalacittānaṁ aññatarajavanassa pariyosāne ahetukacittaṁ tadārammaṇabhāvena patiṭṭhāti. Taṁ mūlabhavaṅgaṁ tadārammaṇanti dve nāmāni labhati. Evamettha cakkhuviññāṇaṁ sampaṭicchanaṁ upekkhāsahagatasantīraṇaṁ tadārammaṇampi upekkhāsahagatamevāti. Tesu ekaṁ gahetvā gaṇanūpagāni tīṇeva honti.

Iṭṭhārammaṇe pana santīraṇampi tadārammaṇampi somanassasahagatameva. Tesu[1] ekaṁ gahetvā purimāni tīṇi cattāri honti. Evaṁ pañcasu dvāresu cattāri cattāri katvā ekāya cetanāya kamme āyūhite vīsati vipākacittāni uppajjantīti veditabbāni. Aggahitaggahaṇena pana cakkhudvāre cattāri, sota ghāna jivhā kāyaviññāṇāni cattārīti aṭṭha honti. Idaṁ ahetukaṭṭhakaṁ nāma. Idaṁ manussalokena gahitaṁ.

Catūsu pana apāyesu pavatte labbhati. Yadā hi Mahāmoggallānatthero niraye padumaṁ māpetvā padumakaṇṇikāya nisinno nerayikānaṁ dhammakathaṁ katheti, tadā tesaṁ theraṁ passantānaṁ kusalavipākaṁ cakkhuviññāṇaṁ uppajjati, saddaṁ suṇantānaṁ sotaviññāṇaṁ, candanavane divāvihāraṁ nisīditvā gatassa cīvaragandhaghāyanakāle ghānaviñāṇaṁ, nirayaggiṁ[2] nibbāpetuṁ devaṁ vassāpetvā pānīyadānakāle jivhāviññāṇaṁ, mandamandavātasamuṭṭhāpanakāle kāyaviññāṇanti evaṁ cakkhuviññāṇādīni

1. Etesu(Ka)
2. Nerayaggiṁ (Syā, Ka)

pañca, ekaṁ sampaṭicchanaṁ, dve santīraṇānīti ahetukaṭṭhakaṁ labbhati. Nāgasupaṇṇavemānikapetānampi akusalena paṭisandhi hoti, pavatte kusalaṁ vipaccati. Tathā cakkavattino maṅgalahatthi-assādīnaṁ. Ayaṁ tāva iṭṭha-iṭṭhamajjhattārammaṇesu kusalajavanavasena kathāmaggo.

Iṭṭhārammaṇe pana catūsu somanassasahagatākusalacittesu javitesu kusalavipākaṁ somanassasahagatāhetukacittaṁ tadārammaṇaṁ hoti. Iṭṭhamajjhattārammaṇe catūsu upekkhāsahagatalobhasampayuttesu javitesu kusalavipākaṁ upekkhāsahagatāhetukacittaṁ tadārammaṇaṁ hoti. Yaṁ pana "javanena tadārammaṇaṁ niyametabban"ti[1] vuttaṁ, taṁ kusalaṁ sandhāya vuttanti veditabbaṁ. Domanassasahagatajavanānantaraṁ tadārammaṇaṁ uppajjamānaṁ kiṁ uppajjatīti? akusalavipākāhetukamanoviññāṇadhātucittaṁ uppajjati.

Idaṁ pana javanaṁ kusalatthāya vā akusalatthāya vā[2] ko niyāmetīti? Āvajjanañceva voṭṭhabbanañca. Āvajjanena hi yoniso āvaṭṭite[3] voṭṭhabbanena yoniso vavatthāpite javanaṁ akusalaṁ bhavissatīti aṭṭhānametaṁ. Āvajjanena ayoniso āvaṭṭite voṭṭhabbanena ayoniso vavatthāpite javanaṁ kusalaṁ bhavissatītipi aṭṭhānametaṁ[4]. Ubhayena pana yoniso āvaṭṭite, vavatthāpite ca javanaṁ kusalaṁ hoti, ayoniso akusalanti veditabbaṁ.

Iṭṭhārammaṇe pana kaṅkhato, uddhatassa ca tadārammaṇaṁ kiṁ hotīti. Iṭṭhārammaṇasmiṁ kaṅkhatu vā mā vā, uddhato vā hotu mā vā. Kusalavipākāhetukasomanassacittameva tadārammaṇaṁ hoti. Iṭṭhamajjhattārammaṇe kusalavipākāhetuka-upekkhāsahagatanti. Ayaṁ panettha saṅkhepato atthadīpano **Mahādhammarakkhitattheravādo** nāma. Somanassasahagatasmiñhi javane javite pañca tadārammaṇāni gavesitabbāni, upekkhāsahagatasmiṁ javane javite cha gavesitabbānīti.

Atha yadā somanassasahagatapaṭisandhikassa pavatte jhānaṁ nibbattetvā pamādena parihīnajjhānassa "paṇītadhammo me naṭṭho"ti paccavekkhato

---

1. Heṭṭhā 309 piṭṭhe.
2. Kusalatāya vā akusalatāya vā (Syā)
3. Āvajjite (Sī)
4. Aṭṭhānameva (Sī)

vippaṭisāravasena domanassaṁ uppajjati, tadā kiṁ uppajjati, somanassānantarañhi domanassaṁ, domanassānantarañca somassaṁ ***Paṭṭhāne** paṭisiddhaṁ, mahaggatadhammaṁ ārabbha javane javite tadārammaṇampi tattheva paṭisiddhanti. Kusalavipākā vā akusalavipākā vā upekkhāsahagatāhetukamanoviññāṇadhātu uppajjati, kimassā āvajjananti[1]. Bhavaṅgāvajjanānaṁ viya natthassā āvajjanakiccanti. Etāni tāva attano ninnattā ca ciṇṇattā ca samudācārattā[2] ca uppajjantu, ayaṁ kathaṁ uppajjatīti? Yathā nirodhassa anantarapaccayaṁ nevasaññānāsaññāyatanaṁ, nirodhā vuṭṭhahantassa phalasamāpatticittaṁ, ariyamaggacittaṁ, maggānantarāni phalacittāni, evaṁ asantepi āvajjane ninnaciṇṇasamudācārabhāvena uppajjati. Vinā hi āvajjanena cittaṁ uppajjati, ārammaṇena pana vinā nuppajjatīti. Atha kimassārammaṇanti? Rūpādīsu parittadhammesu aññataraṁ. Etesu hi yadeva tasmiṁ samaye āpāthamagataṁ hoti, taṁ ārabbha etaṁ cittaṁ uppajjatīti veditabbaṁ.

Idāni sabbesampi etesaṁ cittānaṁ pākaṭabhāvatthaṁ ayaṁ pakiṇṇakanayo vutto—

> "Suttaṁ dovāriko ca, gāmillo[3] ambo koliyakena ca[4].
> Jaccandho pīṭhasappī ca, visayaggāho ca upanissayamatthaso"ti.

Tattha **suttan**ti eko panthamakkaṭako[5] pañcasu disāsu suttaṁ pasāretvā jālaṁ katvā majjhe nipajjati. Paṭhamadisāya pasāritasutte pāṇakena vā paṭaṅgena vā makkhikāya vā pahaṭe nipannaṭṭhānato calitvā nikkhamitvā suttānusārena gantvā tassa yūsaṁ pivitvā puna āgantvā tattheva nipajjati. Dutiyadisādīsu pahaṭakālepi evameva karoti.

Tattha pañcasu disāsu pasāritasuttaṁ viya pañcapasādā, majjhe nipannamakkaṭako viya cittaṁ, pāṇakādīhi suttaghaṭṭanakālo viya ārammaṇena pasādassa ghaṭṭitakālo, majjhe nipannamakkaṭakassa calanaṁ viya pasādaghaṭṭanakaṁ ārammaṇaṁ gahetvā kiriyamanodhātuyā bhavaṅgassa āvaṭṭitakālo, suttānusārena gamanakālo viya vīthicittappavatti, sīse

---

1. Kimassā āvajjananti. Bhavaṅgāvajjananti (Sī)
2. Samudācarattā (Sī, Ka)
3. Gāmilako (Syā), gāmilo (Ka)
4. Goḷiyakena ca (Ka)
5. Nipannamakkaṭako (Ka)

* Paṭṭhāna 1. 321 piṭṭhe.

vijjhitvā yūsapivanaṁ viya javanassa ārammaṇe javitakālo, puna āgantvā majjhe nipajjanaṁ viya[1] cittassa hadayavatthumeva nissāya pavattanaṁ.

Idaṁ opammaṁ kiṁ dīpeti? Ārammaṇena pasāde ghaṭṭite pasādavatthukacittato hadayarūpatthukacittaṁ paṭhamataraṁ uppajjatīti dīpeti, ekekaṁ ārammaṇaṁ dvīsu dvīsu dvāresu āpāthamāgacchatītipi.

Dovārikoti eko rājā sayanagato niddāyati, tassa paricārako pāde parimajjanto nisīdi, badhiradovāriko dvāre ṭhito, tayo paṭihārā paṭipāṭiyā ṭhitā. Atheko paccantavāsī manusso paṇṇākāraṁ ādāya āgantvā dvāraṁ kākoṭesi. Badhiradovāriko saddaṁ na suṇāti, pādaparimajjako saññaṁ adāsi. Tāya saññāya dvāraṁ vivaritvā passi. Paṭhamapaṭihāro paṇṇākāraṁ gahetvā dutiyassa adāsi, dutiyo tatiyassa, tatiyo rañño, rājā paribhuñji.

Tattha so rājā viya javanaṁ daṭṭhabbaṁ, pādaparimajjako viya āvajjanaṁ, badhiradovāriko viya cakkhuviññāṇaṁ, tayo paṭihārā viya sampaṭicchanādīni tīṇi vīthicittāni, paccantavāsino paṇṇākāraṁ ādāya āgantvā dvārākoṭanaṁ viya ārammaṇassa pasādaghaṭṭanaṁ, pādaparimajjakena saññāya dinnakālo viya kiriyamanodhātuyā bhavaṅgassa āvaṭṭitakālo, tena dinnasaññāya badhiradovārikassa dvāravivaraṇakālo viya cakkhuviññāṇassa ārammaṇe dassanakiccasādhanakālo, paṭhamapaṭihārena paṇṇākārassa gahitakālo viya vipākamanodhātuyā ārammaṇassa sampaṭicchitakālo, paṭhamena dutiyassa dinnakālo viya vipākamanoviññāṇadhātuyā ārammaṇassa santīraṇakālo, dutiyena tatiyassa dinnakālo viya kiriyamanoviññāṇadhātuyā ārammaṇassa vavatthāpitakālo, tatiyena rañño dinnakālo viya voṭṭhabbanena javanassa niyyāditakālo, rañño paribhogakālo viya javanassa ārammaṇarasānubhavanakālo.

Idaṁ opammaṁ kiṁ dīpeti? Ārammaṇassa pasādaghaṭṭanamattameva kiccaṁ, kiriyamanodhātuyā bhavaṅgāvaṭṭanamattameva, cakkhuviññāṇādīnaṁ dassanasampaṭicchanasantīraṇavavatthāpanamattāneva kiccāni, ekantena pana javanameva ārammaṇarasaṁ anubhotīti dīpeti.

---

1. Nipajjanakālo viya (Sī)

“Gāmillo”ti sambahulā gāmadārakā antaravīthiyaṁ paṁsukīḷaṁ kīḷanti, tatthekassa hatthe kahāpaṇo paṭihaññi, so “mayhaṁ hatthe paṭihataṁ kiṁ nu kho etan”ti āha, atheko “paṇḍaraṁ etan”ti āha. Aparo saha paṁsunā gāḷhaṁ gaṇhi, añño “puthulaṁ caturassaṁ etan”ti āha, aparo “kahāpaṇo eso”ti āha. Atha naṁ āharitvā mātu adāsi, sā kamme upanesi.

Tattha sambahulānaṁ dārakānaṁ antaravīthiyaṁ kīḷantānaṁ nisinnakālo viya bhavaṅgacittappavatti daṭṭhabbā, kahāpaṇassa hatthe paṭihatakālo viya ārammaṇena pasādassa ghaṭṭitakālo, “kiṁ nu kho etan”ti vuttakālo viya taṁ ārammaṇaṁ gahetvā kiriyamanodhātuyā bhavaṅgassa āvaṭṭitakālo, “paṇḍaraṁ etan”ti vuttakālo viya cakkhuviññāṇena dassanakiccassa sādhitakālo, saha paṁsunā gāḷhaṁ gahitakālo viya vipākamanodhātuyā ārammaṇassa sampaṭicchitakālo, “puthulaṁ caturassaṁ etan”ti vuttakālo viya vipākamanoviññāṇadhātuyā ārammaṇassa santīraṇakālo “eso kahāpaṇo”ti vuttakālo viya kiriyamanoviññāṇadhātuyā ārammaṇassa vavatthāpitakālo, mātarā kamme upanītakālo viya javanassa ārammaṇarasānubhavanaṁ veditabbaṁ.

Idaṁ opammaṁ kiṁ dīpeti? Kiriyamanodhātu adisvāva bhavaṅgaṁ āvaṭṭeti, vipākamanodhātu adisvāva sampaṭicchati, vipākamanoviññāṇadhātu adisvāva santīreti, kiriyamanoviññāṇadhātu adisvāva vavatthāpeti, javanaṁ adisvāva ārammaṇarasaṁ anubhoti, ekantena pana cakkhuviññāṇameva dassanakiccaṁ sādhetīti dīpeti.

Ambo koliyakena cāti idaṁ heṭṭhā vuttaṁ ambopamañca ucchusālāsāmikopamañca sandhāya vuttaṁ.

Jaccandho pīṭhasappī cāti ubhopi kira te nagaradvāre sālāyaṁ nīsīdiṁsu. Tattha pīṭhasappī āha “bho andhaka, tasmā tvaṁ idha sussamāno vicarasi, asuko padeso subhikkho bahvannapāno, kiṁ tattha gantvā sukhena jīvituṁ na vaṭṭatī”ti. Mayhaṁ tāva tayā ācikkhitaṁ, tuyhaṁ pana tattha gantvā sukhena jīvituṁ kiṁ na vaṭṭatīti. Mayhaṁ gantuṁ pādā natthīti. Mayhampi passituṁ cakkhūni natthīti. Yadi evaṁ tava pādā hontu, mama cakkhūnīti ubhopi

"sādhū"ti sampaṭicchitvā jaccandho pīṭhasappiṁ khandhaṁ āropesi, so tassa khandhe nisīditvā vāmahatthenassa sīsaṁ parikkhipitvā dakkhiṇahatthena "imasmiṁ ṭhāne mūlaṁ āvaritvā ṭhitaṁ, imasmiṁ pāsāṇo, vāmaṁ muñca, dakkhiṇaṁ gaṇha, dakkhiṇaṁ muñca, vāmaṁ gaṇhā"ti maggaṁ niyametvā ācikkhati. Evaṁ jaccandhassa pādā, pīṭhasappissa cakkhūnīti ubhopi sampayogena icchitaṭṭhānaṁ gantvā sukhena jīviṁsu.

Tattha jaccandho viya rūpakāyo, pīṭhasappī viya arūpakāyo, pīṭhasappinā vinā jaccandhassa disaṁ gantuṁ gamanābhisaṅkhārassa anibbattitakālo viya rūpassa arūpena vinā ādānagahaṇacopanaṁ pāpetuṁ asamatthatā, jaccandhena vinā pīṭhasappissa disaṁ gantuṁ gamanābhisaṅkhārassa appavattanaṁ viya pañcavokāre rūpaṁ vinā arūpassa appavatti, dvinnampi sampayogena icchitaṭṭhānaṁ gantvā sukhena jīvitakālo viya rūpārūpadhammānaṁ aññamaññayogena sabbakiccesu pavattisabbhāvoti[1]. Ayaṁ pañho pañcavokārabhavavasena kathito.

Visayaggāho cāti cakkhu rūpavisayaṁ gaṇhāti, sotādīni saddādivisaye.

Upanissayamatthasoti upanissayato ca atthato ca. Tattha asambhinnattā cakkhussa, āpāthagatattā rūpānaṁ, ālokasannissitaṁ, manasikārahetukaṁ catūhi paccayehi uppajjati cakkhuviññāṇaṁ saddhiṁ sampayuttadhammehi. Tattha matassāpi cakkhu sambhinnaṁ hoti, jīvato niruddhampi pittena vā semhena vā rūhirena[2] vā palibuddhampi cakkhuviññāṇassa paccayo bhavituṁ asakkontaṁ sambhinnaṁ nāma hoti, sakkontaṁ asambhinnaṁ nāma. Sotādīsupi eseva nayo. Cakkhusmiṁ pana asambhinnepi bahiddhā rūparammaṇe āpāthaṁ anāgacchante cakkhuviññāṇaṁ nuppajjati, tasmiṁ pana āpāthaṁ āgacchantepi ālokasannissaye asati nuppajjati, tasmiṁ santepi kiriyamanodhātuyā bhavaṅge anāvaṭṭite nuppajjati, āvaṭṭiteyeva uppajjati. Evaṁ uppajjamānaṁ sampayuttadhammehi saddhiṁyeva uppajjati. Iti ime cattāro paccaye labhitvā uppajjati cakkhuviññāṇaṁ[3].

1. Pavattisambhavoti (Sī) 2. Rudhirena (Sī, Syā) 3. Ma 1. 248 piṭṭhe tannissayapāḷi.

Asambhinnattā sotassa, āpāthagatattā saddānaṁ, ākāsasannissitaṁ manasikārahetukaṁ catūhi paccayehi uppajjati sotaviññāṇaṁ saddhiṁ sampayuttadhammehi. Tattha **ākāsasannissitan**ti ākāsasannissayaṁ laddhāva uppajjati, na vinā tena. Na hi pihitakaṇṇacchiddassa sotaviññāṇaṁ pavattati. Sesaṁ purimanayeneva veditabbaṁ. Yathā cettha, evaṁ ito paresupi. Visesamattaṁ pana vakkhāma.

Asambhinnattā ghānassa, āpāthagatattā gandhānaṁ, vāyosannissitaṁ, manasikārahetukaṁ catūhi paccayehi uppajjati ghānaviññāṇaṁ saddhiṁ sampayuttadhammehi. Tattha **vāyosannissitan**ti ghānabilaṁ[1] vāyumhi pavisanteyeva uppajjati, tasmiṁ asati nuppajjatīti attho.

Asambhinnattā jivhāya, āpāthagatattā rasānaṁ, āposannissitaṁ, manasikārahetukaṁ catūhi paccayehi uppajjati jivhāviññāṇaṁ saddhiṁ sampayuttadhammehi. Tattha **āposannissitan**ti jivhātemanaṁ āpaṁ laddhāva uppajjati, na vinā tena. Sukkhajivhānañhi sukkhakhādanīye jivhāya ṭhapitepi jivhāviññāṇaṁ nuppajjateva.

Asambhinnattā kāyassa, āpāthagatattā phoṭṭhabbānaṁ, pathavisannissitaṁ, manasikārahetukaṁ catūhi paccayehi uppajjati kāyaviññāṇaṁ saddhiṁ sampayuttadhammehi. Tattha **pathavisannissitan**ti kāyapasādapaccayaṁ pathavisannissayaṁ laddhāva uppajjati, na tena vinā. Kāyadvārasmiñhi bahiddhāmahābhūtārammaṇaṁ ajjhattikaṁ kāyapasādaṁ ghaṭṭetvā pasādapaccayesu mahābhūtesu paṭihaññati.

Asambhinnattā manassa, āpāthagatattā dhammānaṁ, vatthusannissitaṁ, manasikārahetukaṁ catūhi paccayehi uppajjati manoviññāṇaṁ saddhiṁ sampayuttadhammehi. Tattha **mano**ti bhavaṅgacittaṁ. Taṁ niruddhampi, āvajjanacittassa paccayo bhavituṁ asamatthaṁ mandathāmagatameva[2] pavattamānampi sambhinnaṁ nāma hoti, āvajjanassa pana paccayo bhavituṁ samatthaṁ asambhinnaṁ nāma. **Āpāthagatattā dhammānan**ti dhammārammaṇe āpāthagate. **Vatthusannissitan**ti hadayavatthusannissayaṁ laddhāva uppajjati, na tena vinā. Ayampi pañho

---

1. Ghānabile (Syā, Ka)

2. Mandataragatameva (Sī)

pañcavokārabhavaṁ sandhāya kathito. **Manasikārahetukan**ti kiriyamanoviññāṇadhātuyā bhavaṅge āvaṭṭiteyeva uppajjatīti attho. Ayaṁ tāva "upanissayamatthaso"ti ettha upanissayavaṇṇanā.

Atthato pana cakkhu dassanatthaṁ, sotaṁ savanatthaṁ, ghānaṁ ghāyanatthaṁ, jīvhā sayanatthā, kāyo phusanattho, mano vijānanattho. Tattha dassanaṁ attho assa, tañhi tena nipphādetabbanti **dassanatthaṁ.** Sesesupi eseva nayo. Ettāvatā **Tipiṭakacūḷanāgattheravāde soḷasakamaggo** niṭṭhito saddhiṁ dvādasakamaggena ceva ahetukaṭṭhakena cāti.

Idāni **moravāpīvāsimahādattattheravāde dvādasakamaggakathā** hoti. Tattha sāketapañha-ussadakittanahetukittanāni pākatikāneva. Ayaṁ pana thero asaṅkhārikasasaṅkhārikesu dosaṁ disvā "asaṅkhārikaṁ asaṅkhārikameva vipākaṁ deti, no sasaṅkhārikaṁ. Sasaṅkhārikampi sasaṅkhārikameva, no asaṅkhārikan"ti āha. Javanena cesa cittaniyāmaṁ na katheti, ārammaṇena pana vedanāniyāmaṁ katheti. Tenassa vipākuddhāre dvādasakamaggo nāma jāto, dasakamaggopi ahetukaṭṭhakampi ettheva paviṭṭhaṁ.

Tatrāyaṁ nayo—somanassasahagatatihetuka-asaṅkhārikacittena hi kamme āyūhite tādiseneva vipākacittena gahitapaṭisandhikassa vuḍḍhippattassa cakkhudvāre iṭṭhārammaṇe āpāthagate heṭṭhā vuttanayeneva tayo moghavārā honti. Tassa kusalato cattāri somanassasahagatāni, akusalato cattāri, kiriyato pañcāti imesaṁ terasannaṁ cittānaṁ aññatarena javitapariyosāne tadārammaṇaṁ patiṭṭhahamānaṁ somanassasahagata-asaṅkhārikatihetukacittampi duhetukacittampi patiṭṭhāti. Evamassa cakkhudvāre cakkhuviññāṇādīni tīṇi, tadārammaṇāni dveti pañca gaṇanūpagacittāni honti.

Ārammaṇena pana vedanaṁ parivattetvā kusalato catunnaṁ, akusalato catunnaṁ, kiriyato catunnanti dvādasannaṁ upekkhāsahagatacittānaṁ aññatarena javitāvasāne upekkhāsahagatatihetuka-asaṅkhārikavipākampi duhetuka-asaṅkhārikavipākampi tadārammaṇaṁ hutvā uppajjati. Evamassa cakkhudvāre upekkhāsahagatasantīraṇaṁ, imāni dve tadārammaṇānīti tīṇi

gaṇanūpagacittāni honti. Tāni purimehi pañcahi saddhiṁ aṭṭha sotadvārādīsupi aṭṭha aṭṭhāti ekāya cetanāya kamme āyūhite samacattālīsa cittāni uppajjanti. Aggahitaggahaṇena pana cakkhudvāre aṭṭha, sotaviññāṇādīni cattārīti dvādasa honti. Tattha mūlabhavaṅgatā, āgantukabhavaṅgatā, ambopamaniyāmakathā ca vuttanayeneva veditabbā.

Somanassa sahagata tihetuka sasaṅkhārika kusalacittena kamme āyūhitepi upekkhā sahagata tihetuka asaṅkhārika sasaṅkhārikehi kamme āyūhitepi eseva nayo. Tattha yantopamāpi[1] ettha pākatikā eva. Ettāvatā **"tihetukakammena tihetukapaṭisandhi hotī"**ti vāro kathito, tihetukakammena duhetukapaṭisandhi hotīti vāro pana paṭicchanno hutvā gato.

Idāni duhetukakammena duhetukapaṭisandhikathā hoti. Somanassasahagataduhetuka-asaṅkhārikacittena hi kamme āyūhite tādiseneva vipākacittena gahitapaṭisandhikassa vuḍḍhippattassa cakkhudvāre iṭṭhārammaṇe āpāthagate heṭṭhā vuttanayeneva tayo moghavārā honti, duhetukassa pana **javanakiriyā** natthi. Tasmā kusalato cattāri somanassasahagatāni, akusalato cattārīti imesaṁ aṭṭhannaṁ aññatarena javitapariyosāne duhetukameva somanassasahagata-asaṅkhārikaṁ tadārammaṇaṁ hoti. Evamassa cakkuviññāṇādīni tīṇi, idañca tadārammaṇanti cattāri gaṇanūpagacittāni honti. Iṭṭhamajjhattārammaṇe pana kusalato upekkhāsahagatānaṁ catunnaṁ, akusalato catunnanti aṭṭhannaṁ aññatarena javitapariyosāne duhetukameva upekkhāsahagataṁ asaṅkhārikaṁ tadārammaṇaṁ hoti. Evamassa upekkhāsahagatasantīraṇaṁ, idañca tadārammaṇanti dve gaṇanūpagacittāni honti. Tāni purimehi catūhi saddhiṁ cha, sotadvārādīsupi cha chāti ekāya cetanāya kamme āyūhite samatiṁsa cittāni uppajjanti. Aggahitaggahaṇena pana cakkhudvāre cha, sotaviññāṇādīni cattārīti dasa honti. Ambopamaniyāmakathā pākatikā eva. Yantopamā idha na labbhatīti vuttaṁ.

---

1. Hatthayantopamāpi (Sī)

Somanassasahagataduhetukasasaṅkhārikakusalacittena kamme āyūhitepi upekkhā sahagata duhetuka asaṅkhārika sasaṅkhārikehi kamme āyūhitepi eseva nayo. Ettāvatā **"duhetukakammena duhetukapaṭisandhi hotī"**ti vāro kathito.

"Ahetukapaṭisandhi hotī"ti vāro pana evaṁ veditabbo. Kusalato catūhi ñāṇavippayuttehi kamme āyuhite kusalavipākāhetukamanoviññāṇadhātuyā upekkhāsahagatāya paṭisandhiyā gahitāya kammasadisā paṭisandhīti na vattabbā. Ito paṭṭhāya heṭṭhā vuttanayeneva kathetvā iṭṭhepi iṭṭhamajjhatepi cittappavatti[1] veditabbā. Imassa hi therassa vāde piṇḍajavanaṁ javati, sesā "idaṁ pana javanaṁ kusalatthāya vā akusalatthāya vā ko niyāmetī"ti-ādikathā[2] sabbā heṭṭhā vuttanayeneva veditabbāti. Ettāvatā Moravāpīvāsimahādattattheravāde dvādasakamaggo niṭṭhito saddhiṁ dasakamaggena ceva ahetukaṭṭhakena ca.

Idāni **Mahādhammarakkhitattheravāde dasakamaggakathā** hoti. Tattha sāketapañha-ussadakittanāni pākatikāneva, hetukittane pana ayaṁ viseso. Tihetukakammaṁ tihetukavipākampi duhetukavipākampi ahetukavipākampi deti. Duhetukakammaṁ tihetukameva na deti, itaraṁ deti. Tihetukakammena paṭisandhi tihetukāva hoti, duhetukāhetukā na hoti. Duhetukakammena duhetukāhetukā hoti, tihetukā na hoti. Asaṅkhārikakammaṁ vipākaṁ asaṅkhārikameva deti no sasaṅkhārikaṁ. Sasaṅkhārikampi sasaṅkhārikameva deti, no asaṅkhārikaṁ. Ārammaṇena vedanā parivattetabbā, javanaṁ piṇḍajavanameva javati. Ādito paṭṭhāya cittāni kathetabbāni.

Tatrāyaṁ kathā—eko paṭhamakusalacittena kammaṁ āyūhati, paṭhamavipākacitteneva paṭisandhiṁ gaṇhāti, ayaṁ kammasadisā paṭisandhi. Tassa vuḍḍhippattassa cakkhudvāre iṭṭhārammaṇe āpāthagate vuttanayeneva tayo moghavārā honti. Athassa heṭṭhā vuttānaṁ[3] terasannaṁ somanassasahagatajavanānaṁ aññatarena javitapariyosāne paṭhamavipākacittameva

1. Cittuppatti (Sī, Syā) 2. Heṭṭhā 317 piṭṭhe. 3. Vuttanayena (Ka)

tadārammaṇaṁ hoti. Taṁ mūlabhavaṅgaṁ, tadārammaṇanti dve nāmāni labhati. Evamassa cakkhuviññāṇādīni tīṇi, idañca tadārammaṇanti cattāri gaṇanūpagacittāni honti. Iṭṭhamajjhattārammaṇe heṭṭhā vuttānaṁyeva dvādasannaṁ upekkhāsahagatajavanānaṁ aññatarena javitapariyosāne upekkhāsahagataṁ tihetukaṁ asaṅkhārikacittaṁ tadārammaṇatāya pavattati, taṁ āgantukabhavaṅgaṁ, tadārammaṇanti dve nāmāni labhati. Evamassa upekkhāsahagatasantīraṇaṁ, idañca tadārammaṇanti dve gaṇanūpagacittāni, tāni purimehi catūhi saddhiṁ cha honti. Evaṁ ekāya cetanāya kamme āyūhite pañcasu dvāresu samatiṁsa cittāni uppajjanti. Aggahitaggahaṇena pana cakkhudvāre cha, sotaviññāṇādīni cattārīti dasa honti. Ambopamaniyāmakathā pākatikāyeva.

Dutiyatatiyacatutthakusalacittehi kamme āyūhitepi ettakāneva vipākacittāni honti. Catūhi upekkhāsahagatacittehi āyūhitepi eseva nayo. Idha pana paṭhamaṁ iṭṭhamajjhattārammaṇaṁ dassetabbaṁ, pacchā iṭṭhārammaṇena vedanā parivattetabbā. Ambopamaniyāmakathā pākatikā eva, yantopamā na labbhati. "Kusalato pana catunnaṁ ñāṇavippayuttānaṁ aññatarena kamme āyūhite"ti ito paṭṭhāya sabbaṁ vitthāretvā ahetukaṭṭhakaṁ kathetabbaṁ[1]. Ettāvatā Mahādhammarakkhitattheravāde dasakamaggo niṭṭhito hoti saddhiṁ ahetukaṭṭhakenāti.

Imesaṁ pana tiṇṇaṁ therānaṁ katarassa vādo gahetabboti? Na kassaci ekaṁsena[2], sabbesaṁ pana vādesu yuttaṁ gahetabbaṁ. Paṭhamavādasmiñhi sasaṅkhārāsaṅkhāravidhānaṁ paccayabhedato adhippetaṁ. Tenettha asaṅkhārikakusalassa dubbalapaccayehi uppannaṁ sasaṅkhārikavipākaṁ, sasaṅkhārikakusalassa balavapaccayehi uppannaṁ asaṅkhārikavipākañca gahetvā labbhamānānipi kiriyajavanāni pahāya kusalajavanena tadārammaṇaṁ, ārammaṇena ca vedanaṁ niyāmetvā sekkhaputhujjanavasena soḷasakamaggo kathito. Yaṁ panettha akusalajavanāvasāne ahetukavipākameva tadārammaṇaṁ dassitaṁ, taṁ itaresu na dassitameva. Tasmā taṁ tattha, tesu vuttaṁ sahetukavipākañca etthāpi sabbamidaṁ labbhateva. Tatrāyaṁ nayo—yadā hi kusalajavanānaṁ antarantarā akusalaṁ javati, tadā kusalāvasāne āciṇṇasadisameva

1. Gahetabbaṁ (Ka)
2. Ekantena (Syā, Ka)

Akusalāvasāne sahetukaṁ tadārammaṇaṁ yuttaṁ. Yadā nirantaraṁ akusalameva, tadā ahetukaṁ. Evaṁ tāva paṭhamavāde yuttaṁ gahetabbaṁ.

Dutiyavāde pana kusalato sasaṅkhārāsaṅkhāravidhānaṁ adhippetaṁ, tenettha asaṅkhārikakusalassa asaṅkhārikameva vipākaṁ sasaṅkhārikakusalassa ca sasaṅkhārikameva gahetvā javanena tadārammaṇaniyāmaṁ akatvā sabbesampi sekkhāsekkhaputhujjanānaṁ uppattiraho piṇḍajavanavaseneva dvādasakamaggo kathito. Tihetukajavanāvasāne panettha tihetukaṁ tadārammaṇaṁ yuttaṁ, duhetukajavanāvasāne duhetukaṁ, ahetukajavanāvasāne ahetukaṁ, bhājetvā pana na vuttaṁ. Evaṁ dutiyavāde yuttaṁ gahetabbaṁ.

Tatiyavādepi kusalatova asaṅkhārasasaṅkhāravidhānaṁ adhippetaṁ, "tihetukakammaṁ tihetukavipākampi duhetukavipākampi ahetukavipākampi detī"ti pana vacanato asaṅkhārikatihetukapaṭisandhikassa asaṅkhārikaduhetukenapi tadārammaṇena bhavitabbaṁ. Taṁ adassetvā hetusadisameva tadārammaṇaṁ dassitaṁ, taṁ purimāya hetukittanaladdhiyā na yujjati. Kevalaṁ dasakamaggavibhāvanatthameva vuttaṁ, itarampi pana labbhateva. Evaṁ tatiyavādepi yuttaṁ gahetabbaṁ. Ayañca sabbāpi paṭisandhijanakasseva kammassa vipākaṁ sandhāya tadārammaṇakathā. "Sahetukaṁ bhavaṅgaṁ ahetukassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo"ti[1] vacanato pana nānākammena ahetukapaṭisandhikassāpi sahetukavipākaṁ tadārammaṇaṁ uppajjati, tassa uppattividhānaṁ Mahāpakaraṇe āvi bhavissatīti.

Kāmāvacarakusalavipākakathā niṭṭhitā.

Rūpāvacarārūpāvacaravipākakathā

499. Idāni rūpāvacarādivipākaṁ[2] dessetuṁ puna **"katame dhammā abyākatā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha yasmā kāmāvacaravipākaṁ attano kusalena sadisampi hoti asadisampi, tasmā na taṁ kusalānugatikaṁ katvā bhājitaṁ. Rūpāvacarārūpāvacaravipākaṁ pana yathā hatthi-assapabbatādī-naṁ chāyā hatthi-ādisadisāva honti, tathā attano kusalasadisameva hotīti kusalānugatikaṁ katvā bhājitaṁ. Kāmāvacarakammañca yadā

---

1. Abhi 10. 42 Paṭṭhāne tatiyabhāgapotthake. 2. Rūpāvacarārūpavacaravipākaṁ (Ka)

kadāci vipākaṁ deti, rūpāvacarārūpāvacaraṁ pana anantarāyena dutiyasmiṁyeva attabhāve vipākaṁ detītipi kusalānugatikameva katvā bhājitaṁ. Sesaṁ kusale vuttanayeneva veditabbaṁ. Ayaṁ pana viseso, paṭipadādibhedo ca hīnapaṇītamajjhimabhāvo ca etesu jhānāgamanato veditabbo. Chandādīnaṁ pana aññataraṁ dhuraṁ katvā anuppādanīyattā niradhipatikāneva etānīti.

Rūpāvacarārūpāvacaravipākakathā niṭṭhitā.

Lokuttaravipākakathā

505. Lokuttaravipākampi kusalasadisattā kusalānugatikameva katvā bhājitaṁ. Yasmā pana tebhūmakakusalaṁ cutipaṭisandhivasena vaṭṭaṁ ācināti vaḍḍheti, tasmā tattha "katattā upacitattā"ti vuttaṁ. Lokuttaraṁ pana tena ācitampi apacināti, sayampi cutipaṭisandhivasena na ācināti. Tenettha "katattā upacitattā"ti avatvā **"katattā bhāvitattā"**ti vuttaṁ.

Suññatanti-ādīsu "maggo tāva āgamanato, saguṇato, ārammaṇatoti tīhi kāraṇehi nāmaṁ labhatī"ti[1] idaṁ heṭṭhā kusalādhikāre vitthāritaṁ. "Tattha suttantikapariyāyena saguṇatopi ārammaṇatopi nāmaṁ labhati. Pariyāyadesanā hesā, abhidhammakathā pana nippariyāyadesanā. Tasmā idha saguṇato vā ārammaṇato vā nāmaṁ na labhati, āgamanatova labhati. Āgamanameva hi dhuraṁ, taṁ duvidhaṁ hoti vipassanāgamanaṁ, maggāgamananti. Tattha maggassa āgataṭṭhāne vipassanāgamanaṁ dhuraṁ, phalassa āgataṭṭhāne maggāgamanaṁ dhuran"ti[1] idampi heṭṭhā vuttameva.

Tesu idaṁ phalassa āgataṭṭhānaṁ, tasmā idha maggāgamanaṁ dhuranti veditabbaṁ. So panesa maggo āgamanato "suññatan"ti nāmaṁ labhitvā saguṇato ca ārammaṇato ca "animitto appaṇihito"tipi vuccati, tasmā sayaṁ āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano phalassa tīṇi nāmāni deti. Kathaṁ? Ayañhi suddhāgamanavaseneva laddhanāmo suññatamaggo sayaṁ āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano phalassa nāmaṁ dadamāno "suññatan"ti

---

1. Heṭṭhā 266 piṭṭhe.

nāmaṁ akāsi. Suññata-animittamaggo sayaṁ āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano phalassa nāmaṁ dadamāno "animittan"ti nāmaṁ akāsi. Suññata-appaṇihitamaggo sayaṁ āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano phalassa nāmaṁ dadamāno "appaṇihitan"ti nāmaṁ akāsi. Imāni pana tīṇi nāmāni maggānantare phalacittasmiṁyeva iminā nayena labbhanti, no aparabhāge vaḷañjanakaphalasamāpattiyā. Aparabhāge pana aniccatādīhi tīhi vipassanāhi vipassituṁ sakkoti, athassa vuṭṭhitavuṭṭhitavipassanāvasena[1] animitta-appaṇihitasuññatasaṅkhātāni tīṇi phalāni uppajjanti, tesaṁ tāneva saṅkhārārammaṇāni aniccānupassanādīni ñāṇāni anulomañāṇāni nāma honti.

Yo cāyaṁ suññatamagge vutto, appaṇihita-aggepi eseva nayo. Ayampi hi suddhāgamanavasena laddhanāmo apaṇihitamaggo sayaṁ āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano phalassa nāmaṁ dadamāno "appaṇihitan"ti nāmaṁ akāsi. Appaṇihita-animittamaggo sayaṁ āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano phalassa nāmaṁ dadamāno "animittan"ti nāmaṁ akāsi. Appaṇihitasuññatamaggo sayaṁ āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano phalassa nāmaṁ dadamāno "animittan"ti nāmaṁ akāsi. Appaṇihitasuññatamaggo sayaṁ āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano phalassa nāmaṁ dadamāno "suññatan"ti nāmaṁ akāsi. Imānipi tīṇi nāmāni maggānantare phalacittasmiṁyeva iminā nayena labbhanti, na aparabhāge vaḷañjanakaphalasamāpattiyāti. Evaṁ imasmiṁ vipākaniddese kusalacittehi tiguṇāni vipākacittāni veditabbāni.

Yathā pana tebhūmakakusalāni attano vipākaṁ adhipatiṁ labhāpetuṁ na sakkonti, na evaṁ lokuttarakusalāni. Kasmā? Tebhūmakakusalānañhi añño āyūhanakālo, añño vipaccanakālo, tena tāni attano vipākaṁ adhipatiṁ labhāpetuṁ na sakkonti. Lokuttarāni pana tāya saddhāya tasmiṁ vīriye tāya satiyā tasmiṁ samādhimhi tāya paññāya avūpasantāya apaṇṇakaṁ aviraddhaṁ[2] maggānantarameva vipākaṁ paṭilabhanti, tena attano vipākaṁ adhipatiṁ labhāpetuṁ sakkonti.

Yathā hi parittakassa aggino gataṭṭhāne aggismiṁ nibbutamatteyeva uṇhākāro nibbāyitvā kiñci na hoti, mahantaṁ pana ādittaṁ aggikkhandhaṁ

---

1. Vuṭṭhitavipassanāvasena (Ka)
2. Aviruddhaṁ (Sī, Syā)

nibbāpetvā gomayaparibhaṇḍe katepi uṇhākāro avūpasantova hoti, evameva tebhūmakakusale añño kammakkhaṇo, añño vipākakkhaṇo, paritta-aggiṭṭhāne uṇhabhāvanibbutakālo viya hoti. Tasmā taṁ attano vipākaṁ adhipatiṁ labhāpetuṁ na sakkoti, lokuttare pana tāya saddhāya -pa- tāya paññāya avūpasantāya maggānantarameva phalaṁ uppajjati. Tasmā taṁ attano vipākaṁ adhipatiṁ labhāpetīti veditabbaṁ. Tenāhu porāṇā "vipāke adhipati natthi ṭhapetvā lokuttaran"ti.

553. Catutthaphalaniddese **aññātāvindriyan**ti aññātāvino catūsu saccesu niṭṭhitañāṇakiccassa indriyaṁ, aññātāvīnaṁ vā catūsu saccesu niṭṭhitakiccānaṁ cattāri saccāni ñatvā paṭivijjhitvā ṭhitānaṁ dhammānaṁ abbhantare indaṭṭhasādhanena indriyaṁ.

555. Niddesavārepissa **aññātāvīnan**ti ājānitvā ṭhitānaṁ. **Dammānan**ti sampayuttadhammānaṁ abbhantare. **Aññā**ti ājānanā. **Paññāpajānanā**ti-ādīni vuttatthāneva. **Maggaṅgaṁ maggapariyāpannan**ti phalamaggassa aṅgaṁ, phalamagge ca pariyāpannanti attho.

Apicettha idaṁ pakiṇṇakaṁ—ekaṁ indriyaṁ ekaṁ ṭhānaṁ gacchati, ekaṁ cha ṭhānāni gacchati, ekaṁ ekaṁ ṭhānaṁ gacchati. Ekañhi anaññātaññassāmītindriyaṁ ekaṁ ṭhānaṁ gacchati sotāpattimaggaṁ. Ekaṁ aññindriyaṁ heṭṭhā tīṇi phalāni, upari tayo maggeti cha ṭhānāni gacchati. Ekaṁ aññātāvindriyaṁ ekaṁ ṭhānaṁ gacchati arahattaphalaṁ. Sabbesupi maggaphalesu atthato aṭṭha aṭṭha indriyānīti catusaṭṭhi lokuttarindriyāni kathitāni. Pāḷito pana nava nava katvā dvāsattati honti. Magge "maggaṅgan"ti vuttaṁ, phalepi maggaṅgaṁ. Magge "bojjhaṅgo"ti vutto, phalepi bojjhaṅgo. Maggakkhaṇe "ārati viratī"ti vuttā, phalakkhaṇepi "ārati viratī"ti. Tattha maggo maggabhāveneva maggo, phalaṁ pana maggaṁ upādāya maggo nāma, "phalaṅgaṁ phalapariyāpannan"ti vattumpi vaṭṭati. Magge bojjhanakassa aṅgoti **sambojjhaṅgo,** phale Buddhassa aṅgoti **sambojjhaṅgo.** Magge āramaṇaviramaṇavaseneva **ārati virati,** phale pana ārativirativasenāti.

Lokuttaravipākakathā niṭṭhitā.

Akusalavipākakathā

556. Ito parāni akusalavipākāni pañca cakkhusotaghānajivhākāyaviññāṇāni, ekā manodhātu, ekā manoviññāṇadhātūti imāni satta cittāni Pāḷito ca atthato ca heṭṭhā vuttehi tādiseheva kusalavipākacittehi sadisāni.

Kevalañhi tāni kusalakammapaccayāni, imāni akusalakammapaccayāni. Tāni ca iṭṭha-iṭṭhamajjhattesu ārammaṇesu vattanti, imāni aniṭṭha-aniṭṭhamajjhattesu. Tattha ca sukhasahagataṁ kāyaviññāṇaṁ, idha dukkhasahagataṁ. Tattha ca upekkhāsahagatā manoviññāṇadhātu manussesu jaccandhādīnaṁ paṭisandhiṁ ādiṁ katvā pañcasu ṭhānesu vipaccati, idha pana ekādasavidhenāpi akusalacittena kamme āyūhite kammakammanimittagatinimittesu aññataraṁ ārammaṇaṁ katvā catūsu apāyesu paṭisandhi hutvā vipaccati. Dutiyavārato paṭṭhāya yāvatāyukaṁ bhavaṅgaṁ hutvā, aniṭṭha-aniṭṭhamajjhattārammaṇāya pañcaviññāṇavīthiyā santīraṇaṁ hutvā, balavārammaṇe chasu dvāresu tadārammaṇaṁ hutvā, maraṇakāle cuti hutvāti evaṁ pañcasu eva ṭhānesu vipaccatīti.

Akusalavipākakathā niṭṭhitā.

Kiriyābyākatavaṇṇanā

Manodhātucitta

566. Idāni kiriyābyākataṁ bhājetvā dassetuṁ puna **"katame dhammā abyākatā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha **kiriyā**ti karaṇamattaṁ. Sabbesuyeva hi kiriyacittesu yaṁ javanabhāvaṁ appattaṁ, taṁ vātapupphaṁ viya, yaṁ javanabhāvappattaṁ, taṁ chinnamūlakarukkhapupphaṁ viya aphalaṁ hoti, taṁtaṁkiccasādhanavasena pavattattā pana karaṇamattameva hoti. Tasmā "kiriyā"ti vuttaṁ. **Neva kusalā nākusalā**ti-ādīsu kusalamūlasaṅkhātassa kusalahetuno abhāvā **neva kusalā,** akusalamūlasaṅkhātassa akusalahetuno abhāvā **neva akusalā,** yonisomanasikāra

ayonisomanasikārasaṅkhātānampi kusalākusalapaccayānaṁ abhāvā **neva kusalā nākusalā.** Kusalākusalasaṅkhātassa janakahetuno abhāvā **na ca kammavipākā.**

Idhāpi cittassekaggatāniddese pavattiṭṭhitimattameva labbhati. Dve pañcaviññāṇāni, tisso manodhātuyo, tisso manoviññāṇadhātuyo, vicikicchāsahagatanti imesu sattarasasu cittesu dubbalattā "saṇṭhiti avaṭṭhiti"ādīni na labbhanti. Sesaṁ sabbaṁ vipākamanodhātuniddese vuttanayeneva veditabbaṁ aññatra uppattiṭṭhānā. Tañhi cittaṁ pañcaviññāṇānantaraṁ uppajjati, idaṁ pana pañcadvāre vaḷañjanakappavattikāle[1] sabbesaṁ pure uppajjati. Kathaṁ? Cakkhudvāre tāva iṭṭha-iṭṭhamajjhatta-aniṭṭha-aniṭṭhamajjhattesu rūpārammaṇesu yena kenaci pasāde ghaṭṭite taṁ ārammaṇaṁ gahetvā āvajjanavasena purecārikaṁ hutvā bhavaṅgaṁ āvaṭṭayamānaṁ uppajjati. Sotadvārādīsupi eseva nayoti.

Kiriyamanodhātucittaṁ niṭṭhitaṁ.

Kiriyamanoviññāṇadhātucittāni

568. **Manoviññāṇadhātu uppannā hoti -pa- somanassasahagatā**ti idaṁ cittaṁ aññesaṁ asādhāraṇaṁ khīṇāsavasseva pāṭipuggalikaṁ chasu dvāresu labbhati. Cakkhudvāre hi padhānasāruppaṁ ṭhānaṁ disvā khīṇāsavo iminā cittena somanassito hoti, sotadvāre bhaṇḍabhājanīyaṭṭhānaṁ patvā mahāsaddaṁ katvā luddhaluddhesu gaṇhantesu "evarūpā nāma me loluppataṇhā pahīnā"ti iminā cittena somanassito hoti, ghānadvāre gandhehi vā pupphehi vā cetiyaṁ pūjento iminā cittena somanassito hoti, jivhādvāre rasasampannaṁ piṇḍapātaṁ laddhā bhājetvā paribhuñjanto "sāraṇīyadhammo vata me pūrito"ti iminā cittena somanassito hoti, kāyadvāre ābhisamācārikavattaṁ karonto "kāyadvāre me vattaṁ pūritan"ti iminā cittena somanassito hoti. Evaṁ tāva pañcadvāre labbhati.

---

1. Vaḷañjanappavattikāle (Sī, Ka)

Manodvāre pana atītānāgatamārabbha uppajjati. Jotipālamāṇava[1]magghadevarāja[2]kaṇhatāpasādi[3]kālasmiñhi kataṁ kāraṇaṁ āvajjetvā Tathāgato sitaṁ pātvākāsi. Taṁ pana pubbenivāsañāṇasabbaññutaññāṇānaṁ kiccaṁ, tesaṁ pana dvinnaṁ ñāṇānaṁ ciṇṇapariyante idaṁ cittaṁ hāsayamānaṁ uppajjati. "Anāgate tantissaro mudiṅgassaro Paccekabuddho bhavissatī"ti sitaṁ pātvākāsi. Tampi anāgataṁsañāṇasabbaññutaññāṇaṁ kiccaṁ, tesaṁ pana dvinnaṁ ñāṇānaṁ ciṇṇapariyante idaṁ cittaṁ hāsayamānaṁ uppajjati.

Niddesavāre panassa sesa-ahetukacittehi balavataratāya cittekaggatā samādhibalaṁ pāpetvā ṭhapitā, vīriyampi vīriyabalaṁ pāpetvā. Uddesavāre pana "samādhibalaṁ hoti, vīriyabalaṁ hotī"ti anāgatattā paripuṇṇena balaṭṭhenetaṁ dvayaṁ balaṁ nāma na hoti. Yasmā pana neva kusalaṁ nākusalaṁ, tasmā 'balan'ti vatvāna ṭhapitaṁ[4]. Yasmā ca na nippariyāyena balaṁ, tasmā saṅgahavārepi "dve balāni hontī"ti na vuttaṁ. Sesaṁ sabbaṁ somanassasahagatāhetukamanoviññāṇadhātuniddese vuttanayeneva veditabbaṁ.

574. **Upekkhāsahagatā**ti idaṁ cittaṁ tīsu bhavesu sabbesaṁ sacittakasattānaṁ sādhāraṇaṁ, na kassaci sacittakassa nuppajjati nāma. Uppajjamānaṁ pana pañcadvāre voṭṭhabbanaṁ hoti, manodvāre āvajjanaṁ. Cha asādhāraṇañāṇānipi iminā gahitārammaṇameva gaṇhanti. **Mahāgajaṁ** nāmetaṁ cittaṁ. Imassa anārammaṇaṁ nāma natthi. "Asabbaññutaññāṇaṁ sabbaññutaññāṇagatikaṁ nāma kataman"ti vutte "idan"ti vattabbaṁ. Sesamettha purimacitte vuttanayeneva veditabbaṁ. Kevalañhi tattha sappītikattā navaṅgiko saṅkhārakkhandho vibhatto, idha nippītikattā aṭṭhaṅgiko.

---

1. Ma 2. 236 piṭṭhe. 2. Ma 2. 262 piṭṭhe. 3. Khu 5. 202 Jātake.
4. Vatvā ṭhapitaṁ, (Sī) ayaṁ panettha adhippāyo—"imassa cittassa niddese 'samādhibalaṁ vīriyabalan'ti evaṁ 'balan'ti vatvā ettakeneva niṭṭhāpitaṁ, na tadanantaraṁ kusalākusalacittesu viya 'sammāsamādhi micchāsamādhī'ti ca 'sammāvāyāmo micchāvāyāmo'ti ca vuttan"ti. Tasmā "vatvā na ṭhapitan"ti pāṭho sabbathāpi ayuttoyeva.

Idāni yāni kusalato aṭṭha mahācittāneva khīṇāsavassa uppajjanatāya kiriyāni jātāni, tasmā tāni kusalaniddese vuttanayeneva veditabbāni.

Idha ṭhatvā hasanakacittāni samodhānetabbāni, kati panetāni hontīti? Vuccate, terasa. Puthujjanā hi kusalato catūhi somanassasahagatehi, akusalato catūhīti aṭṭhahi cittehi hasanti. Sekkhā kusalato catūhi somanassasahagatehi, akusalato dvīhi diṭṭhigatavippayuttehi somanassasahagatehīti chahi cittehi hasanti. Khīṇāsavā kiriyato pañcahi somanassasahagatehi hasantīti.

Rūpāvacarārūpāvacarakiriya

577. Rūpāvacarārūpāvacarakiriyaniddesesu **diṭṭhadhammasukhavihāran**ti diṭṭhadhamme imasmiṁyeva attabhāve sukhavihāramattaṁ. Tattha khīṇāsavassa puthujjanakāle nibbattitā samāpatti yāva na naṁ samāpajjati, tāva kusalāva. Samāpannakāle kiriyā hoti, khīṇāsavakāle panassa nibbattitā samāpatti kiriyāva hoti. Sesaṁ sabbaṁ taṁsadisattā kusalaniddese vuttanayeneva veditabbanti.

Aṭṭhasāliniyā Dhammasaṅgaha-aṭṭhakathāya

Cittuppādakaṇḍakathā niṭṭhitā.

Abyākatapadaṁ pana neva tāva niṭṭhitanti.

Cittuppādakaṇḍavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Rūpakaṇḍa

Uddesavaṇṇanā

Idāni rūpakaṇḍaṁ bhājetvā dassetuṁ puna **“katame dhammā abyākatā”**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha kiñcāpi heṭṭhā Cittuppādakaṇḍe vipākābyākatañceva kiriyābyākatañca nissesaṁ katvā bhājitaṁ, rūpābyākatanibbānābyākatāni pana akathitāni. Tāni kathetuṁ catubbidhampi abyākataṁ samodhānetvā dassento **“kusalākusalānaṁ dhammānaṁ vipākā”**ti-ādimāha. Tattha **kusalākusalānan**ti catubhūmakakusalānañceva akusalānañca. Evaṁ tāva vipākābyākataṁ kusalavipākākusalavipākavasena dvīhi padehi pariyādiyitvā dassitaṁ. Yasmā pana taṁ sabbampi kāmāvacaraṁ vā hoti rūpāvacarādīsu vā aññataraṁ, tasmā **“kāmāvacarā”**ti-ādinā nayena tadeva vipākābyākataṁ bhūmantaravasena pariyādiyitvā dassitaṁ. Yasmā pana taṁ vedanākkhandhopi hoti -pa- viññāṇakkhandhopi, tasmā puna sampayuttacatukkhandhavasena pariyādiyitvā dassitaṁ.

Evaṁ vipākābyākataṁ kusalākusalavasena, bhūmantaravasena, sampayuttakkhandhavasenāti tīhi nayehi pariyādāya dassetvā puna kiriyābyākataṁ dassento **“ye ca dhammā kiriyā”**ti-ādimāha. Tattha “kāmāvacarā rūpāvacarā arūpāvacarā, vedanākkhandho -pa- viññāṇakkhandho”ti vattabbaṁ bhaveyya, heṭṭhā pana gahitamevāti nayaṁ dassetvā nissajjitaṁ. Idāni avibhattaṁ dassento **“sabbañca rūpaṁ asaṅkhatā ca dhātū”**ti āha. Tattha **sabbañca rūpan**ti padena pañcavīsati rūpāni channavutirūpakoṭṭhāsā nippadesato gahitāti veditabbā. **Asaṅkhatā ca dhātū**ti padena nibbānaṁ nippadesato gahitanti. Ettāvatā **abyākatā dhammā**ti padaṁ niṭṭhitaṁ hoti.

584. **Tattha katamaṁ sabbaṁ rūpan**ti idaṁ kasmā gahitaṁ? Heṭṭhā rūpābyākataṁ saṅkhepena kathitaṁ, idāni taṁ ekaka duka tika catukka -pa- ekādasakavasena vitthārato bhājetvā dassetuṁ idaṁ gahitaṁ. Tassattho—yaṁ vuttaṁ “sabbañca rūpaṁ, asaṅkhatā ca dhātū”ti, tasmiṁ padadvaye katamaṁ sabbaṁ rūpaṁ nāma. Idāni taṁ dassento **“cattāro ca**

mahābhūtā"ti-ādimāha. Tattha **cattāro**ti gaṇanaparicchedo, tena tesaṁ ūnādhikabhāvaṁ nivāreti. **Ca**-saddo sampiṇḍanattho, tena "na kevalaṁ cattāro mahābhūtāva rūpaṁ, aññampi atthī"ti upādārūpaṁ sampiṇḍeti.

Mahābhūtāti ettha mahantapātubhāvādīhi kāraṇehi mahābhūtatā veditabbā. Etāni hi mahantapātubhāvato, mahābhūtasāmaññato, mahāparihārato, mahāvikārato, mahantabhūtattā cāti imehi kāraṇehi "mahābhūtānī"ti vuccanti. Tattha **mahantapātubhāvato**ti etāni hi anupādinnakasantānepi upādinnakasantānepi mahantāni pātubhūtāni, tesaṁ anupādinnakasantāne evaṁ mahantapātubhāvatā veditabbā. Ekañhi cakkavāḷaṁ āyāmato ca vitthārato ca yojanānaṁ dvādasa satasahassāni tīṇi sahassāni cattāri satāni[1] paññāsañca yojanāni. Parikkhepato—

* Sabbaṁ satasahassāni, chattiṁsa parimaṇḍalaṁ.
Dasa ceva sahassāni, aḍḍhuḍḍhāni satāni ca.

Tattha—

Duve satasahassāni, cattāri nahutāni ca.
Ettakaṁ bahalattena, saṅkhātāyaṁ vasundharā.

Tassāyeva sandhārakaṁ—

Cattāri satasahassāni, aṭṭheva nahutāni ca.
Ettakaṁ bahalattena, jalaṁ vāte patiṭṭhitaṁ.

Tassāpi sandhārako—

Navasatasahassāni, māluto nabhamuggato.
Saṭṭhi ceva sahassāni, esā lokassa saṇṭhiti.

Evaṁ saṇṭhite cettha yojanānaṁ—

Caturāsītisahassāni, ajjhogāḷho mahaṇṇave.
Accuggato tāvadeva, Sinerupabbatuttamo.

---

1. Catuttiṁsa satāni (Sī, Syā)

* Vi-Ṭṭha 1. 91; Visuddhi 1. 199 piṭṭhesu.

Tato upaḍḍhupaḍḍhena, pamāṇena yathākkamaṁ.
Ajjhogāḷhuggatā dibbā, nānāratanacittitā.

Yugandharo Īsadharo, Karavīko Sudassano.
Nemindharo Vinatako, Assakaṇṇo girī brahā.

Ete satta mahāselā, Sinerussa samantato.
Mahārājānamāvāsā, devayakkhanisevitā.

Yojanānaṁ satānucco, Himavā pañca pabbato.
Yojanānaṁ sahassāni, tīṇi āyatavitthato.
Caturāsītisahassehi, kūṭehi paṭimaṇḍito.

Tipañcayojanakkhandha-parikkhepā nagavhayā.
Paññāsayojanakkhandha-sākhāyāmā samantato.

Satayojanavitthiṇṇā, tāvadeva ca uggatā.
Jambū yassānubhāvena, Jambudīpo pakāsito.

Yañcetaṁ Jambuyā pamāṇaṁ, tadeva asurānaṁ cittapāṭaliyā, garuḷānaṁ simbalirukkhassa, Aparagoyāne kadambarukkhassa, Uttarakurumhi[1] kapparukkhassa, Pubbavidehe sirīsassa, Tāvatiṁsesu pāricchattakassāti. Tenāhu porāṇā—

"Pāṭalī simbalī jambū, devānaṁ pāricchattako.
Kadambo kapparukkho ca, sirīsena bhavati sattaman"ti.

"Dve-asītisahassāni, ajjhogāḷho mahaṇṇave.
Accuggato tāvadeva, cakkavāḷasiluccayo.
Parikkhipitvā taṁ sabbaṁ, lokadhātumayaṁ ṭhito"ti.

Upādinnakasantānepi macchakacchapadevadānavādisarīravasena mahantāneva pātubhūtāni. Vuttañhetaṁ Bhagavatā "santi bhikkhave mahāsamudde[2] yojanasatikāpi attabhāvā"ti-ādi.

1. Uṭṭharakurūsu (Sī, Syā, Ka)
2. Vasanti mahāsamudde (Aṁ 3. 45 piṭṭhe), santi mahāsamudde (Vi 4. 141 piṭṭhesu)

Mahābhūtasāmaññatoti etāni hi yathā māyākāro amaṇiṁyeva udakaṁ maṇiṁ katvā dasseti, asuvaṇṇaṁyeva leḍḍuṁ suvaṇṇaṁ katvā dasseti, yathā ca sayaṁ neva yakkho na pakkhī samāno yakkhabhāvampi pakkhibhāvampi dasseti, evameva sayaṁ anīlāneva hutvā nīlaṁ upādārūpaṁ dassenti. Apītāni, alohitāni, anodātāneva hutvā odātaṁ upādārūpaṁ dassentīti māyākāramahābhūtasāmaññato mahābhūtāni. Yathā ca yakkhādīni mahābhūtāni yaṁ gaṇhanti, neva tesaṁ tassa anto, na bahiṭṭhānaṁ upalabbhati, na ca taṁ nissāya na tiṭṭhanti, evameva etānipi neva aññamaññassa anto na bahi ṭhitāni hutvā upalabbhanti, na ca aññamaññaṁ nissāya na tiṭṭhantīti acinteyyaṭṭhānatāya yakkhādimahābhūtasāmaññatopi **mahābhūtāni.**

Yathā ca yakkhinīsaṅkhātāni mahābhūtāni manāpehi vaṇṇasaṇṭhānavikkhepehi attano bhayānakabhāvaṁ paṭicchādetvā satte vañcenti, evameva etānipi itthipurisasarīrādīsu mānāpena chavivaṇṇena manāpena aṅgapaccaṅgasaṇṭhānena manāpena ca hatthapādaṅgulibhamukavikkhepena attano kakkhaḷatādibhedaṁ sarasalakkhaṇaṁ paṭicchādetvā bālajanaṁ vañcenti, attano sabhāvaṁ daṭṭhuṁ na denti. Iti vañcakaṭṭhena yakkhinīmahābhūtasāmaññatopi **mahābhūtāni.**

Mahāparihāratoti mahantehi paccayehi pariharitabbato. Etāni hi divase divase upanetabbattā mahantehi ghāsacchādanādīhi bhūtāni pavattānīti **mahābhūtāni,** mahāparihārāni vā bhūtāni **mahābhūtāni.**

Mahāvikāratoti bhūtānaṁ mahāvikārato. Etāni hi upādiṇṇānipi anupādiṇṇānipi mahāvikārāni honti. Tattha anupādiṇṇānaṁ kappavuṭṭhāne vikāramahattaṁ pākaṭaṁ hoti, upādiṇṇānaṁ dhātukkhobhakāle. Tathā hi—

Bhūmito vuṭṭhitā yāva, brahmalokā vidhāvati.
Acci accimato loke, dayhamānamhi tejasā.

Koṭisatasahassekaṁ, cakkavāḷaṁ vilīyati.
Kupitena yadā loko, salilena vinassati.

Koṭisatasahassekaṁ, cakkavāḷaṁ vikīrati.
Vāyodhātuppakopena, yadā loko vinassati.

* Patthaddho bhavatī kāyo, daṭṭho kaṭṭhamukhena vā.
Pathavīdhātuppakopena, hoti kaṭṭhamukheva so.

* Pūtiyo bhavatī kāyo, daṭṭho pūtimukhena vā.
Āpodhātuppakopena, hoti pūtimukheva so.

* Santatto bhavatī kāyo, daṭṭho aggimukhena vā.
Tejodhātuppakopena, hoti aggimukheva so.

* Sañchinno bhavatī kāyo, daṭṭho satthamukhena vā.
Vāyodhātuppakopena, hoti satthamukheva so.

Iti mahāvikārāni bhūtānīti mahābhūtāni.

Mahantabhūtattā cāti etāni hi mahantāni mahatā vāyāmena pariggahetabbattā bhūtāni vijjamānattāti mahantabhūtattā ca mahābhūtāni. Evaṁ mahantapātubhāvādīhi kāraṇehi **mahābhūtāni.**

Catunnañca mahābhūtānaṁ upādāya rūpanti upayogatthe sāmivacanaṁ, cattāri mahābhūtāni upādāya nissāya amuñcitvā pavattarūpanti attho. **Idaṁ vuccati sabbaṁ rūpan**ti idaṁ cattāri mahābhūtāni padapaṭipāṭiyā niddiṭṭhāni tevīsati upādārūpānīti sattavīsatippabhedaṁ sabbaṁ rūpaṁ nāma.

Ekavidharūpasaṅgaha

Idāni taṁ vitthārato dassetuṁ ekavidhādīhi ekādasahi saṅgahehi mātikaṁ ṭhapento **"sabbaṁ rūpaṁ na hetū"**ti-ādimāha.

Tattha **sabbaṁ rūpan**ti idaṁ padaṁ "sabbaṁ rūpaṁ na hetu, sabbaṁ rūpaṁ ahetukan"ti evaṁ sabbapadehi saddhiṁ yojetabbaṁ. Sabbāneva cetāni "na hetū"ti-ādīni tecattālīsa padāni uddiṭṭhāni. Tesu paṭipāṭiyā[1] cattālīsa padāni mātikato gahetvā ṭhapitāni, avasāne tīṇi mātikāmuttakānīti evaṁ tāva paṭhame saṅgahe Pāḷivavatthānameva veditabbaṁ. Tathā dutiyasaṅgahādīsu.

---

* Saṁ-Ṭṭha 3. 58 piṭṭhepi.

1. Padapaṭipāṭiyā (Ka)

Duvidharūpasaṅgaha

Tatrāyaṁ nayo—dutiyasaṅgahe tāva sataṁ cattāro ca dukā. Tattha **"atthi rūpaṁ upādā, atthi rūpaṁ no-upādā"**ti-ādayo ādimhi cuddasa dukā aññamaññasambandhābhāvato pakiṇṇakadukā nāma. Tato **"atthi rūpaṁ cakkhusamphassassa vatthū"**ti-ādayo pañcavīsati dukā vatthu-avatthu-upaparikkhaṇavasena[1] pavattattā vatthudukā nāma. Tato **"atthi rūpaṁ cakkhusamphassassa ārammaṇan"**ti-ādayo pañcavīsati ārammaṇānārammaṇa-upaparikkhaṇavasena pavattattā ārammaṇadukā nāma. Tato **"atthi rūpaṁ cakkhāyatanan"**ti-ādayo dasa āyatanānāyatana-upaparikkhaṇavasena pavattattā āyatanadukā nāma. Tato **"atthi rūpaṁ cakkudhātū"**ti-ādayo dasa dhātu-adhātu-upaparikkhaṇavasena pavattattā dhātudukā nāma. Tato "a**tthi rūpaṁ cakkhundriyan"**ti-ādayo aṭṭha indriyānindriya-upaparikkhaṇavasena pavattattā indriyadukā nāma. Tato **"atthi rūpaṁ kāyaviññattī"**ti-ādayo dvādasa sukhumāsukhumarūpa-upaparikkhaṇavasena pavattattā sukhumarūpadukā nāmāti. Idaṁ dutiyasaṅgahe Pāḷivavatthānaṁ.

Tividharūpasaṅgaha

585. Tatiyasaṅgahe sataṁ tīṇi ca tikāni. Tattha dutiyasaṅgahe vuttesu cuddasasu pakiṇṇakadukesu ekaṁ ajjhattikadukaṁ sesehi terasahi yojetvā **"yaṁ taṁ rūpaṁ ajjhattikaṁ taṁ upādā, yaṁ taṁ rūpaṁ bāhiraṁ taṁ atthi upādā, atthi no-upādā"**ti-ādinā nayena ṭhapitā terasa pakiṇṇakatikā nāma. Tato tameva dukaṁ sesadukehi saddhiṁ yojetvā **"yaṁ taṁ rūpaṁ bāhiraṁ taṁ cakkhusamphassassa na vatthu, yaṁ taṁ rūpaṁ ajjhattikaṁ taṁ atthi cakkhusamphassassa vatthu, atthi cakkusamphassassa na vatthū"**ti-ādinā nayena sesatikā ṭhapitā. Tesaṁ nāmañca gaṇanā ca tesaṁyeva vatthudukādīnaṁ vasena veditabbāti. Idaṁ tatiyasaṅgahe Pāḷivavatthānaṁ.

Catubbidhādirūpasaṅgaha

586. Catutthasaṅgahe dvāvīsati catukkā. Tattha sabbapacchimo "atthi rūpaṁ upādā, atthi rūpaṁ no-upādā"ti evaṁ idha mātikaṁ anāmasitvā

1. ...upaparikkhanavasena (Syā, Ka)

ṭhapito, itare pana āmasitvā ṭhapitā. Kathaṁ? Ye tāva idha duvidhasaṅgahe pakiṇṇakesu ādito tayo dukā, tesu ekekaṁ gahetvā **"yaṁ taṁ rūpaṁ upādā taṁ atthi upādinnaṁ, atthi anupādinnan"**ti-ādinā nayena pañcahi pañcahi dukehi saddhiṁ yojetvā dukattayamūlakā ādimhi pañcadasa catukkā ṭhapitā.

Idāni yo yaṁ catukko sanidassanaduko, so yasmā "yaṁ taṁ rūpaṁ sanidassanaṁ taṁ atthi sappaṭighaṁ, atthi appaṭighan"ti-ādinā nayena parehi vā, "atthi upādā atthi no-upādā"ti-ādinā nayena purimehi vā dukehi saddhiṁ atthobhāvato, kamābhāvato, visesābhāvato ca yogaṁ na gacchati. Sanidassanañhi appaṭighaṁ nāma no-upādā vā natthīti atthābhāvato yogaṁ na gacchati. Upādinnaṁ pana anupādinnañca atthi, taṁ kamābhāvā yogaṁ na gacchati. Sabbadukā hi pacchimapacchimeheva saddhiṁ yojitā, ayamettha kamo. Purimehi pana saddhiṁ kamābhāvoti. Sati atthe kamābhāvo akāraṇaṁ, tasmā upādinnapadādīhi saddhiṁ yojetabboti ce. Na, vissesābhāvā. Upādinnapadādīni hi iminā saddhiṁ yojitāni, tattha "upādinnaṁ vā sanidassanaṁ, sanidassanaṁ vā upādinnan"ti vutte viseso natthīti visesābhāvāpi yogaṁ na gacchati. Tasmā taṁ catutthadukaṁ anāmasitvā tato parehi "atthi rūpaṁ sappaṭighan"ti-ādīhi tīhi dukehi saddhiṁ **"yaṁ taṁ rūpaṁ sappaṭighaṁ taṁ atthi indriyaṁ, atthi na indriyaṁ. Yaṁ taṁ rūpaṁ appaṭighaṁ taṁ atthi indriyaṁ, atthi na indriyan"**ti-ādinā nayena yujjamāne dve dve duke yojetvā cha catukkā ṭhapitā.

Yathā cāyaṁ catutthaduko yogaṁ na gacchati, tathā tena saddhiṁ ādidukopi. Kasmā? Anupādārūpassa ekantena anidassanattā. So hi "yaṁ taṁ rūpaṁ no-upādā taṁ atthi sanidassanaṁ, atthi anidassanan"ti evaṁ catutthena dukena saddhiṁ yojiyamāno yogaṁ na gacchati, tasmā taṁ atikkamitvā pañcamena saha yojito. Evaṁ yo yena saddhiṁ yogaṁ gacchati, yo ca na gacchati, so veditabboti. Idaṁ catutthasaṅgahe Pāḷivavatthānaṁ. Ito pare pana pañcavidhasaṅgahādayo satta saṅgahā asammissā eva. Evaṁ sakalāyapi mātikāya Pāḷivavatthānaṁ veditabbaṁ.

Rūpavibhatti-ekakaniddesavaṇṇanā

594. Idāni tassā atthaṁ bhājetvā dassetuṁ **"sabbaṁ rūpaṁ na hetumevā"**ti-ādi āraddhaṁ. Kasmā panettha "katamaṁ taṁ sabbaṁ rūpaṁ na hetū"ti pucchā na katāti. Bhedābhāvato. Yathā hi dukādīsu upādārūpampi atthi no-upādārūpampi, evamidha[1] hetu, na hetūtipi sahetukamahetukantipi[1] bhedo natthi, tasmā pucchaṁ akatvāva vibhattaṁ. Tattha **sabban**ti sakalaṁ niravasesaṁ. **Rūpan**ti ayamassa sītādīhi rūppanabhāvadīpano samaññalakkhaṇaniddeso. **Na hetumevā**ti sādhāraṇahetupaṭikkhepaniddeso.

Tattha hetuhetu paccayahetu uttamahetu sādhāraṇahetūti catubbidho hetu. Tesu "tayo kusalahetū, tayo akusalahetū, tayo abyākatahetū"ti[2] ayaṁ **hetuhetu** nāma. "Cattāro kho bhikkhu mahābhūtā hetu cattāro mahābhūtā paccayo rūpakkhandhassa paññāpanāyā"ti[3] ayaṁ **paccayahetu** nāma. Kusalākusalaṁ attano vipākaṭṭhāne[4] uttamaṁ, iṭṭhārammaṇaṁ kusalavipākaṭṭhāne uttammaṁ, aniṭṭhārammaṇaṁ akusalavipākaṭṭhāneti ayaṁ **uttamahetu** nāma. Yathāha "atītānāgatapaccuppannānaṁ kammasamādānānaṁ ṭhānaso hetuso vipākaṁ yathābhūtaṁ pajānātī"ti[5]. "Eseva hetu esa paccayo saṅkhārānaṁ, yadidaṁ avijjāti avijjā saṅkhārānaṁ sādhāraṇahetu hutvā paccayaṭṭhaṁ pharatī"ti ayaṁ **sādhāraṇahetu** nāma. Yathā hi pathavīraso āporaso ca madhurassāpi amadhurassāpi paccayo, evaṁ avijjā kusalasaṅkhārānampi akusalasaṅkhārānampi sādhāraṇapaccayo hoti. Imasmiṁ panatthe hetuhetu adhippeto. Iti "hetū dhammā na hetū dhammā"ti[6] mātikāya āgataṁ hetubhāvaṁ rūpassa niyametvā paṭikkhipanto **"na hetumevā"**ti āha. Iminā nayena sabbapadesu paṭikkhepaniddeso, appaṭikkhepaniddeso ca veditabbo. Vacanattho pana sabbapadānaṁ mātikāvaṇṇanāyaṁ vuttoyeva.

Sappaccayamevāti ettha pana kammasamuṭṭhānaṁ kammapaccayameva hoti, āhārasamuṭṭhānādīni āhārādipaccayānevāti evaṁ rūpasseva vuttacatupaccaya-

---

1-1. Nahetupi sahetu pīti (Sī, Syā)
2. Abhi 1. 214 piṭṭhe.
3. Ma 3. 67; Saṁ 2. 83 piṭṭhesu.
4. Attano vipākadāne (Sī), attano attano vipākadāne (Ma-Ṭṭha 3 Mahāpuṇṇamasuttavaṇṇanāyaṁ)
5. Ma 1. 99; Abhi 2. 351; Khu 9. 356 piṭṭhesu.
6. Abhi 1. 4 piṭṭhe.

vasena attho veditabbo. **Rūpamevā**ti "rūpino dhammā arūpino dhammā"ti* mātikāya vuttaṁ arūpībhāvaṁ[1] paṭikkhipati. **Uppannaṁ chahi viññāṇehī**ti paccuppannarūpameva cakkhuviññāṇādīhi chahi veditabbaṁ. Niyāmo pana cakkhuviññāṇādīni sandhāya gahito. Na hi tāni atītānāgataṁ vijānanti, manoviññāṇaṁ pana atītampi anāgatampi vijānāti. Taṁ imasmiṁ pañcaviññāṇasote patitattā[2] sotapatitameva hutvā gataṁ. Hutvā abhāvaṭṭhena pana **aniccameva.** Jarāya abhibhavitabbadhammakattā **jarābhibhūtameva.** Yasmā vā rūpakāye jārā pākaṭā hoti, tasmāpi "jarābhibhūtamevā"ti vuttaṁ.

Evaṁ ekavidhena rūpasaṅgahoti ettha **vidhā**saddo mānasaṇṭhānakoṭṭhāsesu dissati. "Seyyohamasmīti vidhā, sadisohamasmīti vidhā"ti-ādīsu[3] hi māno vidhā nāma. "Kathaṁvidhaṁ sīlavantaṁ vadanti, kathaṁvidhaṁ paññavantaṁ vadantī"ti-ādīsu[4] saṇṭhānaṁ. **Kathaṁvidhan**ti hi padassa kathaṁsaṇṭhānanti attho. "Ekavidhena ñāṇavatthu, duvidhena ñāṇavatthū"ti-ādīsu[5] koṭṭhāso vidhā nāma. Idhāpi koṭṭhāsova adhippeto.

Saṅgahasaddopi sajātisañjātikitiyāgaṇanavasena catubbidho. Tattha "sabbe khattiyā āgacchantu, sabbe brāhmaṇā, sabbe vessā, sabbe suddā āgacchantu", "yā cāvuso Visākha sammāvācā, yo ca sammākammanto, yo ca sammā-ājīvo, ime dhammā sīlakkhandhe saṅgahitā"ti[6] ayaṁ **sajātisaṅgaho** nāma. "Ekajātikā āgacchantū"ti vuttaṭṭhāne viya hi idha sabbe jātiyā ekasaṅgahaṁ gatā. "Sabbe kosalakā āgacchantu, sabbe māgadhakā, sabbe bhārūkacchakā āgacchantu", "yo cāvuso Visākha sammāvāyāmo, yā ca sammāsati, yo ca sammāsamādhi, ime dhammā samādhikkhandhe saṅgahitā"ti[6] ayaṁ **sañjātisaṅgaho** nāma. "Ekaṭṭhāne jātā saṁvuddhā[7] āgacchantū"ti vuttaṭṭhāne viya hi idha sabbe sañjātiṭṭhānena[8] nivutthokāsena ekasaṅgahaṁ gatā. "Sabbe hatthārohā āgacchantu, sabbe assārohā, sabbe rathikā āgacchantu", "yā cāvuso Visākha sammādiṭṭhi, yo ca sammāsaṅkappo, ime dhammā paññākkhandhe saṅgahitā"ti[6] ayaṁ **kiriyāsaṅgaho** nāma.

---

1. Arūpabhāvaṁ (Sī)
2. Patitvā (Syā, Ka)
3. Abhi 2. 381 piṭṭhe.
4. Saṁ 1. 51 piṭṭhe.
5. Abhi 2. 323-4 piṭṭhādīsu.
6. Ma 1. 375 piṭṭhe.
7. Saṁvaḍḍhā (Sī)
* Abhi 1. 5piṭṭhe.
8. Sañjataṭṭhānena (Sī)

sabbeva hete attano kiriyākaraṇena ekasaṅgahaṁ gatā. "Cakkhāyatanaṁ katamakkhandhagaṇanaṁ[1] gacchati? Cakkhāyatanaṁ rūpakkhandhagaṇanaṁ gacchati. Hañci cakkhāyatanaṁ rūpakkhandhagaṇanaṁ gacchati, tena vata re vattabbe 'cakkhāyatanaṁ rūpakkhandhena saṅgahitan'ti"[2] ayaṁ **gaṇanasaṅgaho** nāma, ayamidha adhippeto, ekakoṭṭhāsena rūpagaṇanāti ayañhettha attho. Esa nayo sabbattha.

Dukaniddesavaṇṇanā

Upādābhājanīyakathā

595. Idāni duvidhasaṅgahādīsu "atthi rūpaṁ upādā, atthi rūpaṁ no-upādā'ti evaṁ bhedasabbhāvato pucchāpubbaṅgamaṁ padabhājanaṁ dassento **"katamaṁ taṁ rūpaṁ upādā"**ti-ādimāha. Tattha upādiyatīti **upādā,** mahābhūtāni gahetvā amuñcitvā tāni nissāya pavattatīti attho. Idāni taṁ pabhedato[3] dassento **"cakkhāyatanan"**ti-ādimāha.

596. Evaṁ tevīsatividhaṁ upādārūpaṁ saṅkhepato uddisitvā puna tadeva vitthārato niddisanto **"katamaṁ taṁ rūpaṁ cakkhāyatanan"**ti-ādimāha. Tattha duvidhaṁ cakkhu maṁsacakkhu, paññācakkhu ca. Etesu Buddhacakkhu samantacakkhu ñāṇacakkhu dibbacakkhu dhammacakkhūti pañcavidhaṁ paññācakkhu. Tattha "addasaṁ kho ahaṁ bhikkhave Buddhacakkhunā lokaṁ volokento satte apparajakkhe -pa- duviññāpaye"ti[4] idaṁ **Buddhacakkhu** nāma. "Samantacakkhu vuccati sabbaññutaññāṇan"ti[5] idaṁ **samantacakkhu** nāma. "Cakkhuṁ udapādi, ñāṇaṁ udapādī"ti[6] idaṁ **ñāṇacakkhu** nāma. "Addasaṁ kho ahaṁ bhikkhave dibbena cakkhunā visuddhenā"ti[7] idaṁ **dibbacakkhu** nāma. "Tasmiṁ yevāsane virajaṁ vītamalaṁ dhammacakkhuṁ udapādī"ti[8] idaṁ heṭṭhimamaggattayasaṅkhātaṁ ñāṇaṁ **dhammacakkhu** nāma.

Maṁsacakkhupi pasādacakkhu sasambhāracakkhūti duvidhaṁ hoti. Tattha yoyaṁ akkhikūpake patiṭṭhito heṭṭhā akkhikūpakaṭṭhikena upari bhamukaṭṭhikena ubhato akkhikūṭehi anto matthaluṅgena bahiddhā akkhilomehi

---

1. Katamaṁ khandhagaṇanaṁ (sabbattha)
2. Abhi 4. 251 piṭṭhe.
3. Pabhedaṁ (Ka)
4. Ma 1. 225 piṭṭhe.
5. Khu 8. 178 piṭṭhe.
6. Saṁ 3. 369; Vi 3. 15 piṭṭhe.
7. Ma 1. 227 piṭṭhe.
8. Ma 2. 346 piṭṭhādīsu.

paricchinno maṁsapiṇḍo, saṅkhepato "catasso dhātuyo vaṇṇo gandho raso ojā sambhavo saṇṭhānaṁ jīvitaṁ bhāvo kāyapasādo cakkhupasādo"ti cuddasasambhāro, vitthārato "catasso dhātuyo taṁsannissitavaṇṇagandharasa-ojāsaṇṭhānasambhavā chāti imāni dasa catusamuṭṭhānānikattā cattālīsaṁ honti, jīvitaṁ bhāvo kāyapasādo cakkhupasādoti cattāri ekantakammasamuṭṭhānānevā"ti imesaṁ catucattālīsāya rūpānaṁ vasena catucattālīsasambhāro, yaṁ loko "setaṁ cakkhuṁ, puthulaṁ, visaṭaṁ vitthiṇṇaṁ cakkhun"ti sañjānanto na cakkhuṁ sañjānāti, vatthuṁ cakkhuto sañjānāti, so maṁsapiṇḍo akkhikūpe patiṭṭhito nhārusuttakena matthaluṅge ābaddho[1], yattha setampi atthi kaṇhampi lohitakampi pathavīpi āpopi tejopi vāyopi, yaṁ semhussadattā setaṁ, pittussadattā kaṇhaṁ, ruhirussadattā lohitakaṁ, pathavussadattā patthiṇṇaṁ hoti, āpussadattā paggharati, tejussadattā paridayhati, vāyussadattā sambhamati. Idaṁ **sasambhāracakkhu** nāma.

Yo panettha sito ettha paṭibaddho catunnaṁ mahābhūtānaṁ upādāya pasādo, idaṁ **pasādacakkhu** nāma. Tadetaṁ tassa sasambhāracakkhuno setamaṇḍalaparikkhitassa kaṇhamaṇḍalassa majjhe abhimukhe ṭhitānaṁ sarīrasaṇṭhānuppattidesabhūte diṭṭhamaṇḍale sattasu picupaṭalesu āsittatelaṁ picupaṭalāni viya sattakkhipaṭalāni byāpetvā dhāraṇanhāpanamaṇḍanabījanakiccāhi catūhi dhātīhi khattiyakumāro viya sandhāraṇa-ābandhanaparipācanasamudīraṇakiccāhi catūhi dhātūhi katūpakāraṁ utucittāhārehi upatthambhiyamānaṁ āyunā anupāliyamānaṁ vaṇṇagandharasādīhi parivutaṁ pamāṇato ūkāsiramattaṁ cakkhuviññāṇādīnaṁ yathārahaṁ vatthudvārabhāvaṁ sādhayamānaṁ tiṭṭhati. Vuttampi cetaṁ Dhammasenāpatinā—

"Yena cakkhuppasādena, rūpāni manupassati.
Parittaṁ sukhumaṁ etaṁ[2], ūkāsirasamūpaman"ti.

Cakkhu ca taṁ āyatanañcāti **cakkhāyatanaṁ. Yaṁ cakkhu catunnaṁ mahābhūtānaṁ upādāya pasādo**ti idhāpi upayogattheyeva sāmivacanaṁ, cattāri

1. Nhārusuttakena bandho, matthaluṅgena ābandho (Ka)
2. Cetaṁ (Sī) Visuddhi 2. 76 piṭṭhe.

mahābhūtāni upādiyitvā pavattappasādoti attho. Iminā pasādacakkhumeva gaṇhāti, sesacakkuṁ paṭikkhipati. Yaṁ pana indriyagocarasutte "ekaṁ mahābhūtaṁ upādāya pasādo pathavīdhātuyā, tīhi mahābhūtehi saṅgahito āpodhātuyā ca tejodhātuyā ca vāyodhātuyā ca", Catuparivattasutte[1] "dvinnaṁ mahābhūtānaṁ upādāya pasādo pathavīdhātuyā ca āpodhātuyā ca, dvīhi mahābhūtehi saṅgahito tejodhātuyā ca vāyodhātuyā cā"ti vuttaṁ, taṁ pariyāyena vuttaṁ. Ayañhi suttantikakathā nāma pariyāyadesanā. Yo ca catunnaṁ mahābhutānaṁ upādāya pasādo, so tesu ekekassāpi dvinnaṁ dvinnampi pasādoyevāti iminā pariyāyena attha desanā āgatā. Abhidhammo pana nippariyāyadesanā nāma, tasmā idha "catunnaṁ mahābhūtānaṁ upādāya pasādo"ti vuttaṁ.

"Ayaṁ me attā"ti bālajanena pariggahitattā attabhāvo vuccati sarīrampi khandhapañcakampi, tasmiṁ pariyāpanno tannissitoti **attabhāvapariyāpanno.** Cakkhuviññāṇena passituṁ na sakkāti **anidassano.** Paṭighaṭṭanānighaṁso ettha jāyatīti s**appaṭigho.**

Yenāti-ādīsu ayaṁ saṅkhepattho—**yena** karaṇabhūtena **cakkhunā** ayaṁ satto idaṁ vuttappakāraṁ **rūpaṁ** atīte **passi vā,** vattamāne **passati vā,** anāgate **passissati vā.** Sacassa aparibhinnaṁ cakkhu bhaveyya, athānena āpāthagataṁ rūpaṁ **passe vā,** atītaṁ vā rūpaṁ atītena cakkhunā passi, paccuppannaṁ paccuppannena passati, anāgataṁ anāgatena passissati. "Sace taṁ rūpaṁ cakkhussa āpāthaṁ āgaccheyya, cakkhunā taṁ rūpaṁ passeyyā"ti idamettha parikappavacanaṁ. Dassanapariṇāyakaṭṭhena **cakkhumpetaṁ.** Sañjātisamosaraṇaṭṭhena **cakkhāyatanampetaṁ.** Suññatasabhāvanissattaṭṭhena **cakkhudhātupesā.** Dassanalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti **cakkhundriyampetaṁ.** Lujjanapalujjanaṭṭhena **lokopeso.** Vaḷañjanaṭṭhena **dvārāpesā.** Apūraṇīyaṭṭhena **samuddopeso.** Parisuddhaṭṭhena **paṇḍarampetaṁ.** Phassādīnaṁ abhijāyanaṭṭhena **khettampetaṁ.** Tesaṁyeva patiṭṭhānaṭṭhena **vatthumpetaṁ.** Samavisamaṁ dassentaṁ attabhāvaṁ netīti **nettampetaṁ.** Tenevaṭṭhena

1. Idaṁ nāmaṁ Ma 3. 112 piṭṭhe atthi, ayaṁ pana Pāḷi tattha na dissati. Vi-Ṭṭha 3. 8 piṭṭhe pana saṅgītimanārūḷhaṁ catuparivaṭṭasuttaṁ nāma āgataṁ, taṁ vā siyā.

nayanampetaṁ. Sakkāyapariyāpannaṭṭhena **orimaṁ tīrampetaṁ.** Bahusādhāraṇaṭṭhena, assāmikaṭṭhena ca **suñño gāmopeso**ti.

Ettāvatā "passi vā"ti-ādīhi catūhi padehi "cakkhumpetan"ti-ādīni cuddasa nāmāni yojetvā cakkhāyatanassa cattāro vavatthāpananayā vuttāti veditabbā. Kathaṁ? Ettha hi yena cakkhunā anidassanena sappaṭighena rūpaṁ sanidassanaṁ sappaṭighaṁ passi vā cakkhumpetaṁ -pa- suñño gāmopeso, idaṁ taṁ rūpaṁ cakkhāyatananti ayameko nayo. Evaṁ sesopi veditabbā.

597. Idāni yasmā vijjuniccharaṇādikālesu anoloketukāmassāpi rūpaṁ cakkhupasādaṁ ghaṭṭeti, tasmā taṁ ākāraṁ dassetuṁ dutiyo niddesavāro āraddho. Tattha **yamhi cakkhumhī**ti yamhi adhikaraṇabhūte cakkhumhi. **Rūpan**ti paccattavacanametaṁ. Tattha **paṭihaññi vā**ti atītattho. **Paṭihaññati vā**ti paccuppannattho. **Paṭihaññissati vā**ti anāgatattho. **Paṭihaññe vā**ti vikappanattho. Atītañhi rūpaṁ atīte cakkhusmiṁ paṭihaññi nāma, paccuppannaṁ paccuppanne paṭihaññati nāma, anāgataṁ anāgate paṭihaññissati nāma. "Sace taṁ rūpaṁ cakkhussa apāthaṁ āgaccheyya, cakkhumhi paṭihaññeyya taṁ rūpan"ti ayamettha parikappo[1]. Atthato pana pasādaṁ ghaṭṭayamānameva rūpaṁ paṭihaññati nāma. Idhāpi purimanayeneva cattāro vavatthāpananayā veditabbā.

598. Idāni yasmā attano icchāya oloketukāmassa rūpe cakkhuṁ upasaṁharato cakku rūpasmiṁ paṭihaññati, tasmā taṁ ākāraṁ dassetuṁ tatiyo niddesavāro āraddho. So atthato pākaṭoyeva. Ettha pana cakkhu ārammaṇaṁ sampaṭicchamānameva rūpamhi paṭihaññati nāma, idhāpi purimanayeneva cattāro vavatthāpananayā veditabbā.

599. Ito paraṁ phassapañcamakānaṁ uppattidassanavasena pañca, tesaṁyeva ārammaṇapaṭibaddha-uppattidassanavasena pañcāti dasa vārā dassitā. Tattha **cakkhuṁ nissāyā**ti cakkhuṁ nissāya paccayaṁ katvā. **Rūpaṁ ārabbhā**ti rūpārammaṇaṁ āgamma sandhāya paṭicca. Iminā cakkhupasādavatthukānaṁ phassādīnaṁ

1. Vikappanattho (Syā)

purejātapaccayena cakkhudvārajavanavīthipariyāpannānaṁ ārammaṇādhipati-ārammaṇūpanissayapaccayehi rūpassa paccayabhāvo dassito, itaresu pañcasu vāresu rūpaṁ ārammaṇamassāti **rūpārammaṇo**ti evaṁ ārammaṇapaccayamatteneva paccayabhāvo dassito. Yathā pana purimesu tīsu, evaṁ imesupi dasasu vāresu cattāro cattāro vavatthāpananayā veditabbā. Evaṁ "katamaṁ taṁ rūpaṁ cakkhāyatanan"ti pucchāya uddhaṭaṁ cakkhuṁ "idaṁ tan"ti nānappakārato dassetuṁ purimā tayo, ime dasāti terasa niddesavārā dassitā. Ekekasmiñcettha catunnaṁ catunnaṁ vavatthāpananayānaṁ āgatattā dvipaññāsāya nayehi paṭimaṇḍetvāva dassitāti veditabbā.

600. Ito paresu sotāyatanādiniddesesupi eseva nayo. Visesamattaṁ panettha evaṁ veditabbaṁ. Suṇātīti **sotaṁ,** taṁ sasambhārasotabilassa anto tanutambalomācite aṅgulivedhakasaṇṭhāne[1] padese vuttappakārāhi dhātūhi katūpakāraṁ utucittāhārehi upatthambhiyamānaṁ āyunā anupāliyamānaṁ vaṇṇādīhi parivutaṁ sotaviññāṇādīnaṁ yathārahaṁ vatthudvārabhāvaṁ sādhayamānaṁ tiṭṭhati.

Ghāyatīti **ghānaṁ,** taṁ sasambhāraghānabilassa anto ajappadasaṇṭhāne padese yathāvuttappakāra-upakārupatthambhanānupālanaparivāraṁ hutvā ghānaviññāṇādīnaṁ yathārahaṁ vatthudvārabhāvaṁ sādhayamānaṁ tiṭṭhati.

Sāyanaṭṭhena **jivhā,** sā sasambhārajivhāmajjhassa upari uppaladalaggasaṇṭhāne padese yathāvuttappakāra-upakārupatthambhanānupālanaparivārā hutvā jivhāviññāṇādīnaṁ yathārahaṁ vatthudvārabhāvaṁ sādhayamānā tiṭṭhati.

Yavatā pana imasmiṁ **kāye** upādinnakarūpaṁ nāma atthi, sabbattha kāyāyatanaṁ kappāsapaṭale sneho viya yathāvuttappakāra-upakārupatthambhanānupālanaparivārammeva hutvā kāyaviññāṇādīnaṁ yathārahaṁ vatthudvārabhāvaṁ sādhayamānaṁ tiṭṭhati. Ayamettha viseso. Seso Pāḷippabhedo ca attho ca cakkhuniddese vittanayeneva veditabbo. Kevalañhi idha cakkhupadassa ṭhāne sotapadādīni, rūpapadassa ṭhāne saddapadādīni, "passī"ti-ādīnaṁ ṭhāne "suṇī"ti-ādipadāni ca āgatāni.

1. Aṅguliveṭhakasaṇṭhāne (Sī), Visuddhi 2. 76 piṭṭhe passitabbaṁ.

"Nettampetaṁ nayanampetan"ti imassa ca padadvayassa abhāvā dvādasa dvādasa nāmāni honti. Sesaṁ sabbattha vuttasadisameva.

Tattha siyā "yadi yāvatā imasmiṁ kāye upādinnakarūpaṁ nāma atthi, sabbattha kāyāyatanaṁ kappāsapaṭale sneho viya, evaṁ sante lakkhaṇasammissatā āpajjatī"ti. Nāpajjati. Kasmā? Aññassa aññattha abhāvato. Yadi evaṁ na sabbattha kāyāyatananti, neva paramatthato sabbattha. Vinibbhujitvā panassa nānākaraṇaṁ paññāpetuṁ na sakkā, tasmā evaṁ vuttaṁ. Yathā hi rūparasādayo vilikācuṇṇāni viya vivecetuṁ asakkuṇeyyatāya aññamaññabyāpinoti vuccanti, na ca paramatthato rūpe raso atthi, yadi siyā, rūpaggahaṇeneva rasaggahaṇaṁ gaccheyya, evaṁ kāyāyatanampi paramatthato neva sabbattha atthi, na ca sabbattha natthi, vivecetuṁ asakkuṇeyyatāyāti, evamettha na lakkhaṇasammissatā āpajjatīti veditabbā.

Apica lakkhaṇādivavatthāpanatopetesaṁ asammissatā veditabbā. Etesu hi rūpābhighātārahabhūtappasādalakkhaṇaṁ, daṭṭhukāmatānidānakammasamuṭṭhānabhūtappasādalakkhaṇaṁ vā **cakkhu,** rūpesu āviñchanarasaṁ, cakkhuviññāṇassa ādhārabhāvapaccupaṭṭhānaṁ, daṭṭhukāmatānidānakammajabhūtapadaṭṭhānaṁ.

Saddābhighātārahabhūtappasādalakkhaṇaṁ, sotukāmatānidānakammasamuṭṭhānabhūtappasādalakkhaṇaṁ vā **sotaṁ,** saddesu āviñchanarasaṁ, sotaviññāṇassa ādhārabhāvapaccupaṭṭhānaṁ, sotukāmatānidānakammajabhūtapadaṭṭhānaṁ.

Gandhābhighātarahabhūtappasādalakkhaṇaṁ, ghāyitukāmatānidānakammasamuṭṭhānabhūtappasādalakkhaṇaṁ vā **ghānaṁ,** gandhesu āviñchanarasaṁ, ghānaviññāṇassa ādhārabhāvapaccupaṭṭhānaṁ, ghāyitukāmatānidānakammajabhūtapadaṭṭhānaṁ.

Rasābhighātārahabhūtappasādalakkhaṇā, sāyitukāmatānidānakammasamuṭṭhānabhūtappasādalakkhaṇā vā **jivhā,** rasesu āviñchanarasā, jivhāviññāṇassa ādhārabhāvapaccupaṭṭhānā, sāyitukāmatānidānakammajabhūtapadaṭṭhānā.

* Phoṭṭhabbābhighātārahabhūtappasādalakkhaṇo, phusitukāmatānidānakammasamuṭṭhānabhūtappasādalakkhaṇo vā **kāyo,** phoṭṭhabbesu āviñchanaraso, kāyaviññāṇassa ādhārabhāvapaccupaṭṭhāno, phusitukāmatānidānakammajabhūtapadaṭṭhāno.

* Keci pana[1] "tejādhikānaṁ bhūtānaṁ pasādo cakkhu, vāyupathavī-āpādhikānaṁ bhūtānaṁ pasādā sotaghānajivhā, kāyo sabbesan"ti vadanti. Apare "tejādhikānaṁ pasādo cakkhu, vivaravāyu-āpapathavādikānaṁ pasādā sotaghānajivhākāyo"ti vadanti. Te vattabbā "suttaṁ āharathā"ti. Addhā suttameva na dakkhissanti. Keci panettha "tejādīnaṁ guṇehi rūpādīhi anuggayhabhāvato"ti[2] kāraṇaṁ vadanti. Te ca vattabbā "ko panevamāha rūpādayo tejādīnaṁ guṇā"ti. Avinibbhogesu hi rūpesu[3] "ayaṁ imassa guṇo, ayaṁ imassa guṇo"ti na labbhā vattuṁ. Athāpi vadeyyuṁ "yathā tesu tesu sambhāresu tassa tassa bhūtassa adhikatāya pathavī-ādīnaṁ sandhāraṇādīni kiccāni icchatha, evaṁ tejādi-adhikesu sambhāresu rūpādīnaṁ adhikabhāvadassanato icchitabbametaṁ rūpādayo tesaṁ guṇā"ti. Te vattabbā "iccheyyāma, yadi āpādhikassa āsavassa gandhato pathavī-adhike kappāse gandho adhikataro siyā, tejādhikassa ca uṇhodakassa vaṇṇatopi sītūdakassa vaṇṇo parihāyetha". Yasmā panetaṁ ubhayampi natthi, tasmā pahāyethetaṁ etesaṁ nissayabhūtānaṁ visesakappanaṁ, "yathā avisesepi ekakalāpe bhūtānaṁ rūparasādayo aññamaññaṁ visadisā honti, evaṁ cakkhupasādādayo avijjamānepi aññasmiṁ visesakāraṇe"ti gahetabbametaṁ.

Kiṁ pana taṁ, yaṁ aññamaññassa asādhāraṇaṁ? Kammameva nesaṁ visesakāraṇaṁ, tasmā kammavisesato etesaṁ viseso, na bhūtavisesato. Bhūtavisese hi sati pasādova nuppajjati. Samānānañhi pasādo, na visamānānanti porāṇā. Evaṁ kammavisesato visesavantesu ca etesu cakkhusotāni **asampattavisayaggāhakāni,** attano nissayaṁ anallīnanissaye eva visaye viññāṇahetuttā.

---

* Visuddhi 2. 74 piṭṭhepi.

1. Keci panettha (Sī)

2. Anuggayabhāvatoti (Sī), anugayhabhāvatoti (Syā, Ka)

3. Bhūtesu (Sī, Syā)

ghānajivhākāyā **sampattavisayaggāhakā**, nissayavasena ceva, sayañca attano nissayaṁ allīneyeva visaye viññāṇahetuttā.

Aṭṭhakathāyaṁ pana "āpāthagatattāva ārammaṇaṁ sampattaṁ nāma. Candamaṇḍalasūriyamaṇḍalānañhi dvācattālīsayojanasahassamatthake ṭhitānaṁ vaṇṇo cakkhupasādaṁ ghaṭṭeti. So dūre ṭhatvā paññāyamānopi sampattoyeva nāma, taṁgocarattā[1] cakkhu sampattagocarameva nāma. Dūre rukkhaṁ chindantānampi rajakānañca vatthaṁ dhovantānaṁ dūratova kāyavikāro paññāyati, saddo pana dhātuparamparāya āgantvā sotaṁ ghaṭṭetvā saṇikaṁ vavatthānaṁ gacchatī"ti vuttaṁ.

Tattha kiñcāpi āpāthagatattā ārammaṇaṁ sampattanti vuttaṁ, candamaṇḍalādivaṇṇo pana cakkhuṁ asampatto dūre ṭhitova paññāyati. Saddopi sace saṇikaṁ āgaccheyya, dūre uppanno cirena suyyeyya[2], paramparaghaṭṭanāya ca āgantvā sotaṁ ghaṭṭento asukadisāya nāmāti na paññāyeyya. Tasmā asampattagocarāneva tāni.

Ahi-ādisamānāni cetāni. Yathā hi **ahi** nāma bahi sittasammaṭṭhaṭṭhāne nābhiramati, saṅkāraṭṭhānatiṇapaṇṇagahanavammikāniyeva **cakkhu**petaṁ visamajjhāsayaṁ maṭṭhesu suvaṇṇabhitti-ādīsu nābhiramati, oloketumpi na icchati, rūpacittapupphalatādicittesuyeva pana abhiramati, tādisesu hi ṭhānesu cakkhumhi appahonte mukhampi vivaritvā oloketukāmā honti.

Susumāropi bahi nikkhanto gahetabbaṁ na passati, akkhīni nimmīletvāva carati. Yadā pana byāmasatamattaṁ udakaṁ ogāhitvā bilaṁ pavisitvā nipanno hoti, tadā tassa cittaṁ ekaggaṁ hoti sukhaṁ supati, evameva **sota**mpetaṁ bilajjhāsayaṁ ākāsasannissitaṁ kaṇṇacchiddakūpakeyeva ajjhāsayaṁ karoti, kaṇṇacchiddākāsoyeva tassa saddasavane paccayo hoti. Ajaṭākāsopi vaṭṭatiyeva. Antoleṇasmiñhi sajjhāye kariyamāne na leṇacchadanaṁ bhinditvā saddo bahi nikkhamati, dvāravātapānacchiddehi pana nikkhamitvā dhātuparamparāyeva ghaṭṭento gantvā sotapasādaṁ ghaṭṭeti.

---

1. Taggocarattā (Ka)   2. Sūyeyya (Sī)

atha tasmiṁ kāle "asuko nāma[1] sajjhāyatī"ti leṇapiṭṭhe nisinnā jānanti.

Evaṁ sante sampattagocaratā hoti, kiṁ panetaṁ sampattagocaranti? Āma sampattagocaraṁ. Yadi evaṁ dūre bherī-ādīsu vajjamānesu "dūre saddo"ti jānanaṁ na bhaveyyāti? No na bhavati, sotapasādasmiñhi ghaṭṭite "dure saddo, āsanne saddo, paratīte, orimatīre"ti tathā tathā jānanākāro hoti, dhammatā esāti, kiṁ etāya dhammatāya, yato yato chiddaṁ, tato tato savanaṁ hoti, candimasūriyādīnaṁ dassanaṁ viyāti asampattagocaramevetaṁ.

Pakkhīpi rukkhe vā bhūmiyaṁ na ramati. Yadā pana ekaṁ vā dve vā leḍḍupāte atikkamma ajaṭākāsaṁ pakkhando hoti, tadā ekaggacittataṁ āpajjati, evameva **ghānam**pi ākāsajjhāsayaṁ vātūpanissayagandhagocaraṁ. Tathā hi gāvo navavuṭṭhe deve bhūmiyaṁ ghāyitvā ghāyitvā ākāsābhimukhā hutvā vātaṁ ākaḍḍhanti. Aṅgulīhi gandhapiṇḍaṁ gahetvāpi ca upasiṅghanakāle vātaṁ anākaḍḍhanto neva tassa gandhaṁ jānāti.

Kukkuropi bahi vicaranto khemaṭṭhānaṁ na passati, leḍḍupahārādīhi upadduto hoti, antogāmaṁ pavisitvā uddhanaṭṭhāne chārikaṁ byūhitvā nipannassa pana phāsukaṁ hoti, evameva **jivhā**pi gāmajjhāsayā āposannissitarasārammaṇā. Tathā hi tiyāmarattiṁ samaṇadhammaṁ katvāpi pātova pattacīvaramādāya gāmo pavisitabbo hoti. Sukkhakhādanīyassa ca na sakkā kheḷena atemitassa rasaṁ jānituṁ.

Siṅgālopi bahi caranto ratiṁ na vindati, āmakasusāne manussamaṁsaṁ khāditvā nipannasseva panassa phāsukaṁ hoti, evameva **kāyo**pi upādinnakajjhāsayo pathavīnissitaphoṭṭhabbārammaṇo. Tathā hi aññaṁ upādinnakaṁ alabhamānā sattā attanova hatthatale sīsaṁ katvā nipajjanti. Ajjhattikabāhirā cassa pathavī ārammaṇaggahaṇe paccayo hoti. Susanthatassapi[2] hi sayanassa, hatthe ṭhapitānampi[3] vā phalānaṁ na sakkā anisīdantena vā anippīḷentena vā thaddhamudubhāvo jānitunti

1. Asukaṁ nāma (Sī)
2. Su-atthatassāpi (Sī), susaṇṭhitassapi (Syā)
3. Ṭhitānampi (Sī, Syā)

ajjhattikabāhirāpathavī etassa kāyapasādassa phoṭṭhabbajānane paccayo hoti. Evaṁ lakkhaṇādivavatthānatopetesaṁ asammissatā veditabbā. Aññeyeva hi cakkhupasādassa lakkhaṇarasapaccupaṭṭhānapadaṭṭhānagocarajjhāsayanissayā, aññe sotapasādādīnanti asammissāneva cakkhāyatanādīni.

Apica nesaṁ asammissatāya ayaṁ upamāpi veditabbā. Yathā hi pañcavaṇṇānaṁ dhajānaṁ ussāpitānaṁ kiñcāpi chāyā ekābaddhā viya hoti, tassa tassa pana aññamaññaṁ asammissāva. Yathā ca pañcavaṇṇena kappāsena vaṭṭiṁ katvā dīpe jālite kiñcāpi jālā ekābaddhā viya hoti, tassa tassa pana aṁsuno pāṭiyekkā pāṭiyekkā jālā asammissā eva, evameva kiñcāpi imāni pañcāyatanāni ekasmiṁ attabhāve samosaṭāni, aññamaññaṁ pana asammissāneva. Na kevalañca imāneva pañca, sosarūpānipi asammissāneva. Imasmiñhi sarīre heṭṭhimakāyo majjhimakāyo uparimakāyoti tayo koṭṭhāsā. Tattha nābhito paṭṭhāya heṭṭhā heṭṭhimakāyo nāma. Tasmiṁ kāyadasakaṁ bhāvadasakaṁ āhārasamuṭṭhānāni aṭṭha utusamuṭṭhānāni aṭṭha cittasamuṭṭhānāni aṭṭhāti catucattālīsa rūpāni. Nābhito uddhaṁ yāva galavāṭakā majjhimakāyo nāma. Tattha ca kāyadasakaṁ bhāvadasakaṁ vatthudasakaṁ āhārasamuṭṭhānādīni tīṇi aṭṭhakānīti catupaññāsa rūpāni. Galavāṭakato uddhaṁ uparimakāyo nāma. Tattha cakkhudasakaṁ sotadasakaṁ ghānadasakaṁ jivhādasakaṁ kāyadasakaṁ bhāvadasakaṁ āhārasamuṭṭhānādīni tīṇi aṭṭhakānīti caturāsīti rūpāni.

Tattha cakkhupasādassa paccayāni cattāri mahābhūtāni vaṇṇo gandho raso ojā jīvitindriyaṁ cakkhupasādoti idaṁ ekantato avinibhuttānaṁ dasannaṁ nipphannarūpānaṁ vasena cakkhudasakaṁ nāma. Iminā nayena sesānipi veditabbāni. Tesu heṭṭhimakāye rūpaṁ majjhimakāya-uparimakāyarūpehi saddhiṁ asammissaṁ, sesakāyadvayepi rūpaṁ itarehi saddhiṁ asammissameva. Yathā hi sāyanhasamaye pabbatacchāyā ca rukkhaccāyā ca kiñcāpi ekābaddhā viya honti, aññamaññaṁ pana asammissāva. Evaṁ imesupi kāyesu catucattālīsa catūpaññāsa caturāsīti rūpāni ca kiñcāpi ekābaddhāni viya honti, aññamaññaṁ pana asammissānevāti.

616. Rūpāyatananiddese vaṇṇova **vaṇṇanibhā,** nibhātīti vā **nibhā,** cakkhuviññāṇassa pākaṭā hotīti attho, vaṇṇova nibhā **vaṇṇanibhā.** Saddhiṁ nidassanena **sanidassanaṁ,** cakkhuviññāṇena passitabbanti attho. Saddhiṁ paṭighena **sappaṭighaṁ,** paṭighaṭṭananighaṁsajanakanti attho. Nīlādīsu umāpupphasamānaṁ **nīlaṁ.** Kaṇikārapupphasamānaṁ **pītakaṁ.** Bandhujīvakapupphasamānaṁ **lohitakaṁ.** Osadhitārakasamānaṁ **odātaṁ.** Jhāmaṅgārasamānaṁ **kāḷakaṁ.** Mandarattaṁ sinduvārakaravīra[1] makuḷasamānaṁ **mañjiṭṭhakaṁ.** "Harittaca hemavaṇṇa, kāmaṁ sumukha pakkamā"ti[2] ettha pana kiñcāpi **"harī"**ti suvaṇṇaṁ vuttaṁ, parato panassa jātarūpaggahaṇena gahitattā idha sāmaṁ **hari** nāma. Imāni satta vutthuṁ anāmasitvā sabhāveneva dassitāni.

Harivaṇṇanti haritasaddalavaṇṇaṁ. **Ambaṅkuravaṇṇan**ti ambaṅkurena samānavaṇṇaṁ. Imāni dve vatthuṁ āmasitvā dassitāni. **Dīghādīni** dvādasa vohārato dassitāni. So ca nesaṁ vohāro upanidhāyasiddho ceva sannivesasiddho ca. Dīghādīni hi aññamaññaṁ upanidhāyasiddhāni, vaṭṭādīni sannivesavisesena. Tattha rassaṁ upanidhāya tato uccataraṁ **dīghaṁ,** taṁ upanidhāya tato nīcataraṁ **rassaṁ.** Thūlaṁ upanidhāya tato khuddakataraṁ **aṇuṁ,** taṁ upanidhāya tato mahantataraṁ **thūlaṁ.** Cakkasaṇṭhānaṁ **vaṭṭaṁ.** Kukkuṭaṇḍasaṇṭhānaṁ **parimaṇḍalaṁ.** Catūhi aṁsehi yuttaṁ **caturaṁsaṁ**[3] **chaḷaṁsā**dīsupi eseva nayo. **Ninnan**ti onataṁ. **Thalan**ti unnattaṁ.

Tattha yasmā dīghādīni phusitvā sakkā jānituṁ, nīlādīni panevaṁ na sakkā, tasmā na nippariyāyena dīghaṁ rūpāyatanaṁ, tathā rassādīni. Taṁ taṁ nissāya pana tathā tathā ṭhitaṁ "dīghaṁ rassan"ti tena tena vohārena rūpāyatanamevettha bhāsitanti veditabbaṁ. **Chāyā ātapo**ti idaṁ aññamaññaparicchinnaṁ. Tathā **āloko andhakāro ca. Abbhā mahikā**ti-ādīni cattāri vatthunāva dassitāni. Tattha **abbhā**ti valāhako. **Mahikā**ti himaṁ. Imehi catūhi abbhādīnaṁ vaṇṇā dassitā. **Candamaṇḍalassa vaṇṇanibhā**ti-ādīhi tesaṁ tesaṁ pabhāvaṇṇā dassitā.

Tattha candamaṇḍalādīnaṁ vatthūnaṁ evaṁ viseso veditabbo, maṇimayaṁ rajatapaṭicchannaṁ ekūnapaññāsayojanāyāmavitthāraṁ candassa devaputtassa

---

1. ...kaṇavīra (Sī) 2. Khu 5. 326 Vīsatinipātajātake. 3. Caturassaṁ (Sī, Ka)

vimānaṁ **candamaṇḍalaṁ** nāma. Sovaṇṇamayaṁ phalikapaṭicchannaṁ samapaṇṇāsayojanāyāmavitthāraṁ sūriyassa devaputtassa vimānaṁ **sūriyamaṇḍalaṁ** nāma. Sattaratanamayāni sattaṭṭhadasadvādasayojanāyāmavitthārāni tesaṁ tesaṁ devaputtānaṁ vimānāni **tārakarūpāni** nāma.

Tattha heṭṭhā cando, sūriyo upari, ubhinnamantaraṁ yojanaṁ hoti. Candassa heṭṭhimantato sūriyassa uparimanto yojanasataṁ hoti. Dvīsu passesu nakkhattatārakā gacchanti. Etesu pana tīsu cando dandhagamano, sūriyo sīghagamano, nakkhattatārakā sabbasīghagamanā. Kālena candimasūriyānaṁ purato honti, kālena pacchā.

Ādāsamaṇḍalanti kaṁsamayaṁ. **Maṇī**ti ṭhapetvā veḷuriyaṁ seso jotirasādi-anekappabhedo. **Saṅkho**ti sāmuddiko. **Muttā** sāmuddikāpi sesāpi. **Veḷuriyo**ti veḷuvaṇṇamaṇi. **Jātarūpaṁ** vuccati Satthuvaṇṇo. Satthā hi suvaṇṇavaṇṇo, suvaṇṇampi Satthuvaṇṇaṁ. **Rajataṁ** vuccati "kahāpaṇo lohamāsako dārumāsako jatumāsako ye vohāraṁ gacchantī"ti[1] vuttaṁ, taṁ sabbampi idha gahitaṁ.

"Yaṁ vā panaññampī"ti iminā Pāḷi-āgataṁ ṭhapetvā sesaṁ taṭṭikapilotikakaṇṇikavaṇṇādibhedaṁ rūpaṁ gahitaṁ, tañhi sabbaṁ yevāpanakesu paviṭṭhaṁ.

Evametaṁ nīlādinā bhedena bhinnampi rūpaṁ sabbaṁ lakkhaṇādīhi abhinnameva. Sabbañhetaṁ * cakkupaṭihananalakkhaṇaṁ **rūpaṁ,** cakkhuviññāṇassa visayabhāvarasaṁ, tasseva gocarapaccupaṭṭhānaṁ, catumahābhūtapadaṭṭhānaṁ. Yathā cetaṁ, tathā sabbānipi upādārūpāni. Yattha pana viseso atthi, tattha vakkhāma, sesamettha cakkhāyatananiddese vuttanayeneva veditabbaṁ. Kevalañhi tattha cakkhupubbaṅgamo niddeso, idha rūpapubbaṅgamo. Tattha "cakkhumpetan"ti-ādīni cuddasa nāmāni, idha "rūpampetan"ti-ādīni tīṇi, sesaṁ tādisameva. Yathā hi catūhi catūhi nayehi paṭimaṇḍetvā cakkhuṁ vavatthāpetuṁ terasa vārā vuttā, idhāpi te tatheva vuttāti.

620. Saddāyatananiddese **bherisaddo**ti mahābherīpahaṭabherīnaṁ saddo. **Mudiṅgasaṅkhapaṇavasaddāpi** mudiṅgādipaccaya saddā. Gītasaṅkhāto saddo

1. Vi 10. 345 piṭṭhe. * Visuddhi 2. 76 piṭṭhepi.

gītasaddo. Vuttāvasesānaṁ vīṇādīnaṁ tantibaddhānaṁ saddo **vāditasaddo.** **Sammasaddo**ti kaṁsatālakaṭṭhatālasaddo. **Pāṇisaddo**ti pāṇippahārasaddo. **Sattānaṁ nigghosasaddo**ti bahūnaṁ sannipatitānaṁ apaññāyamānapadabyañjananigghosasaddo. **Dhātūnaṁ sannighātasaddo**ti rukkhānaṁ aññamaññanighaṁsanaghaṇṭikākoṭanādisaddo. Vātassa vāyato saddo **vātasaddo.** Udakassa sandamānassa vā paṭihatassa vā saddo **udakasaddo.** Manussānaṁ sallāpādisaddo **manussasaddo.** Taṁ ṭhapetvā seso sabbopi **amanussasaddo.** Iminā padadvayena sabbopi saddo pariyādinno. Evaṁ santepi vaṁsaphālanapilotikaphālanādīsu pavatto Pāḷiyaṁ anāgatasaddo yevāpanakaṭṭhānaṁ paviṭṭhoti veditabbo.

Evamayaṁ bherīsaddādinā bhedena bhinnopi saddo lakkhaṇādīhi abhinnoyeva. Sabbopi hesa * sotapaṭihananalakkhaṇo **saddo,** sotaviññāṇassa visayabhāvaraso, tasseva gocarapaccupaṭṭhāno. Sesaṁ cakkhāyatananiddese vuttanayeneva veditabbaṁ. Idhāpi hi catūhi catūhi nayehi paṭimaṇḍitā terasa vārā vuttā. Tesaṁ attho sakkā vuttanayeneva jānitunti na vitthārito.

624. Gandhāyatananiddese **mūlagandho**ti yaṁkiñci mūlaṁ paṭicca nibbatto gandho. **Sāragandhā**dīsupi eseva nayo. Asiddhadusiddhānaṁ ḍākādīnaṁ gandho **āmakagandho.** Macchasakalikāpūtimaṁsasaṁkiliṭṭhasappi-ādīnaṁ gandho **vissagandho.** **Sugandho**ti iṭṭhagandho. **Duggandho**ti aniṭṭhagandho. Iminā padadvayena sabbopi gandho pariyādinno. Evaṁ santepi kaṇṇakagandha[1]pilotikagandhādayo Pāḷiyaṁ anāgatā sabbepi gandhā yevāpanakaṭṭhānaṁ paviṭṭhāti veditabbā.

Evamayaṁ mūlagandhādinā bhedena bhinnopi gandho lakkhaṇādīhi abhinnoyeva. Sabbopi hesa * ghānapaṭihananalakkhaṇo **gandho,** ghānaviññāṇassa visayabhāvaraso, tasseva gocarappaccupaṭṭhāno. Sesaṁ cakkhāyatananiddese vuttanayeneva veditabbaṁ. Idhāpi hi tatheva dvipaññāsanayapaṭimaṇḍitā terasa vārā vuttā. Te atthato pākaṭāyeva.

---

* Visuddhi 2. 77 piṭṭhe.

1. Kaṇṇikagandha (Syā, Ka)

628. Rasāyatananiddese **mūlaraso**ti yaṁkiñci mūlaṁ paṭicca nibbattaraso. **Khandharasā**dīsupi eseva nayo. **Ambilan**ti takkambilādi. **Madhuran**ti ekantato gosappi-ādi. Madhu pana kasāvayuttaṁ ciranikkhittaṁ kasāvaṁ hoti, phāṇitaṁ khāriyuttaṁ ciranikkhittaṁ khāriyaṁ hoti, sappi pana ciranikkhittaṁ vaṇṇagandhe jahantampi rasaṁ na jahatīti tadeva ekantamadhuraṁ. **Tittakan**ti nimbapaṇṇādi. **Kaṭukan**ti siṅgiveramaricādi. **Loṇikan**ti sāmuddikaloṇādi. **Khārikan**ti vātiṅgaṇakaḷīrādi. **Lambilan**ti[1] badarāmalakakapiṭṭhasālavādi[2]. **Kasāvan**ti haritakādi. Ime sabbepi rasā vatthuvasena vuttā. Taṁtaṁvatthuto panettha rasova ambilādīhi nāmehi vuttoti veditabbo. **Sādū**ti iṭṭharaso. **Asādū**ti aniṭṭharaso. Iminā padadvayena sabbopi raso pariyādinno. Evaṁ santepi leḍḍurasabhittirasapilotikarasādayo Pāḷiyaṁ anāgatā sabbepi rasā yevāpanakaṭṭhānaṁ paviṭṭhāti veditabbā.

Evamayaṁ mūlarasādinā bhedena bhinnopi raso lakkhaṇādīhi abhinnoyeva. Sabbopi hesa * jivhāpaṭihananalakkhaṇo **raso,** jivhāviññāṇasa visayabhāvaraso, tasseva gocarapaccupaṭṭhāno. Sesaṁ cakkhāyatananiddese vuttanayeneva veditabbaṁ. Idhāpi hi tatheva dvipaññāsanayapaṭimaṇḍitā terasa vārā vuttā.

632. Itthindriyaniddese **yan**ti karaṇavacanaṁ, yena kāraṇena itthiyā itthiliṅgādīni hontīti ayamettha attho. Tattha **liṅgan**ti saṇṭhānaṁ. Itthiyā hi hatthapādagīvā-urādīnaṁ saṇṭhānaṁ na purisassa viya hoti. Itthīnañhi heṭṭhimakāyo visado hoti, uparimakāyo avisado. Hatthapādā khuddakā, mukhaṁ khuddakaṁ. **Nimittan**ti sañjānanaṁ. Itthīnañhi uramaṁsaṁ avisadaṁ hoti, mukhaṁ nimmassudāṭhikaṁ, kesabandhavatthaggahaṇampi na purisānaṁ viya hoti. **Kuttan**ti kiriyā. Itthiyo hi daharakāle suppakamusalakehi kīḷanti, cittadhītalikāya kīḷanti, mattikavākena[3] suttakaṁ nāma kantanti. **Ākappo**ti gamanādi-ākāro. Itthiyo hi gacchamānā avisadā gacchanti, tiṭṭhamānā, nipajjamānā, nisīdamānā, khādamānā, bhuñjamānā avisadā bhuñjanti. Purisampi hi avisadaṁ disvā

---

1. Lapilakanti (Sī)
2. Badarasāḷavakapiṭṭhasāḷavādi (Ka)
3. Mattikavākkena (Ka)
* Visuddhi 2. 77 piṭṭhepi.

"mātugāmo viya gacchati, tiṭṭhati, nipajjati, nisīdati, khādati, bhuñjatī"ti vadanti.

Itthattaṁ itthibhāvoti ubhayampi ekatthaṁ, itthisabhāvoti attho. Ayaṁ kammajo paṭisandhisamuṭṭhito.[1] Itthiliṅgādīni pana itthindriyaṁ paṭicca pavatte samuṭṭhitāni[1]. Yathā hi bīje sati bījaṁ paṭicca bījapaccayā rukkho vaḍḍhitvā sākhāviṭapasampanno hutvā ākāsaṁ pūretvā tiṭṭhati, evameva itthibhāvasaṅkhāte itthindriye sati itthiliṅgādīni honti. Bījaṁ viya hi itthindriyaṁ, bījaṁ paṭicca vaḍḍhitvā ākāsaṁ pūretvā ṭhitarukkho viya itthindriyaṁ paṭicca itthiliṅgādīni pavatte samuṭṭhahanti. Tattha itthindriyaṁ na cakkhuviññeyaṁ, manoviññeyyameva. Itthiliṅgādīni cakkhuviññeyyānipi manoviññeyyānipi.

Idaṁ taṁ rūpaṁ itthindriyanti idaṁ taṁ rūpaṁ yathā cakkhundriyādīni purisassāpi honti, na evaṁ. Niyamato pana itthiyā eva indriyaṁ **itthindriyaṁ.**

633. **Purisindriyepi** eseva nayo. **Purisaliṅgā**dīni pana itthiliṅgādīnaṁ paṭipakkhato veditabbāni. Purisassa hi hatthapādagīvā-urādīnaṁ saṇṭhānaṁ na itthiyā viya hoti, purisānañhi uparimakāyo visado hoti, heṭṭhimakāyo avisado. Hatthapādā mahantā, mukhaṁ mahantaṁ, uramaṁsaṁ visadaṁ, massudāṭhikā uppajjanti, kesabandhanavatthaggahaṇaṁ na itthīnaṁ viya hoti, daharakāle ratanaṅgalādīhi kīḷanti, vālikapāḷiṁ katvā vāpiṁ nāma khananti, vamanādīni visadāni honti, itthimpi gamanādīni visadāni kurumānaṁ disvā "puriso viya gacchatī"ti-ādīni vadanti. Sesaṁ itthindriye vuttasadisameva.

Tattha * itthibhāvalakkhaṇaṁ **itthindriyaṁ,** "itthī"ti pakāsanarasaṁ, itthiliṅganimittakuttākappānaṁ kāraṇabhāvapaccupaṭṭhānaṁ. Purisabhāvalakkhaṇaṁ **purisindriyaṁ,** "puriso"ti pakāsanarasaṁ, purisaliṅganimittakuttākappānaṁ kāraṇabhāvapaccupaṭṭhānaṁ. Ubhayampetaṁ paṭhamakappikānaṁ pavatte samuṭṭhāti, aparabhāge paṭisandhiyaṁ. Paṭisandhisamuṭṭhitampi[2] pavatte calati parivattati.

1-1. Itthiliṅgādi pana na itthindriyaṁ, itthindriyaṁ paṭicca pavatte samuṭṭhitaṁ (Sī)

2. Paṭisandhisamuṭṭhitampi pavatte samuṭṭhitañca (Ka)   * Visuddhi 2. 77 piṭṭhepi.

Yathāha—

> "Tena kho pana samayena aññatarassa bhikkhuno itthiliṅgaṁ pātubhūtaṁ hoti. Tena kho pana samayena aññatarissā bhikkhuniyā purisaliṅgaṁ pātubhūtaṁ hotī"ti[1].

Imesu pana dvīsu purisaliṅgaṁ uttamaṁ, itthiliṅgaṁ hīnaṁ, tasmā purisaliṅgaṁ balava-akusalena antaradhāyati, itthiliṅgaṁ dubbalakusalena patiṭṭhāti. Itthiliṅgaṁ pana antaradhāyantaṁ dubbala-akusalena antaradhāyati, purisaligaṁ balavakusalena patiṭṭhāti. Evaṁ ubhayampi akusalena antaradhāyati, kusalena patiṭṭhātīti veditabbaṁ.

Ubhatobyañjanakassa pana kiṁ ekaṁ indriyaṁ, udāhu dveti. Ekaṁ. Tañca kho itthi-ubhatobyañjanakassa itthindriyaṁ, purisa-ubhatobyañjanakassa purisindriyaṁ. Evaṁ sante dutiyabyañjanassa abhāvo āpajjati, indriyañhi byañjanakāraṇaṁ vuttaṁ, tañcassa natthīti. Na tassa indriyaṁ byañjanakāraṇaṁ. Kasmā? Sadā abhāvato. Itthi-ubhatobyañjanakassa hi yadā itthiyā rāgacittaṁ uppajjati, tadāva purisabyañjanaṁ pākaṭaṁ hoti, itthibyañjanaṁ paṭicchannaṁ guḷhaṁ hoti. Tathā itarassa itaraṁ.

Yadi ca tesaṁ indriyaṁ dutiyabyañjanakāraṇaṁ bhaveyya, sadāpi byañjanadvayaṁ tiṭṭheyya, na pana tiṭṭhati. Tasmā veditabbametaṁ na tassa taṁ byañjanakāraṇaṁ. Kammasahāyaṁ pana rāgacittamevettha kāraṇaṁ. Yasmā cassa ekameva indriyaṁ hoti, tasmā itthi-ubhatobyañjanako sayampi gabbhaṁ gaṇhāti, parampi gaṇhāpeti. Purisa-ubhatobyañjanako paraṁ gabbhaṁ gaṇhāpeti, sayaṁ pana na gaṇhātīti.

634. Jīvitindriyaniddese yaṁ vattabbaṁ, taṁ heṭṭhā arūpajīvitindriye vuttameva. Kevalañhi tattha "yo tesaṁ arūpīnaṁ dhammānan"ti vuttaṁ, idha rūpajīvitindriyattā **"yo tesaṁ rūpīnaṁ dhammānan"**ti, ayameva viseso. Lakkhaṇādīni panassa evaṁ veditabbāni. * Sahajātarūpānupālanalakkhaṇaṁ **jīvitindriyaṁ,** tesaṁ pavattanarasaṁ, tesaṁ yeva ṭhapanapaccupaṭṭhānaṁ, yāpayitabbabhūtapadaṭṭhānanti.

---

1. Vi 1. 43 piṭṭhe.

* Visuddhi 2. 77 piṭṭhe.

635. Kāyaviññattiniddese **kāyaviññattī**ti ettha tāva kāyena attano bhāvaṁ viññāpentānaṁ tiracchānehipi purisānaṁ, purisehi vā tiracchānānampi kāyagahaṇānusārena gahitāya etāya bhāvo viññāyatīti **viññatti.** Sayaṁ kāyagahaṇānusārena viññāyatītipi viññatti. "Kāyena saṁvaro sādhū"ti-ādūsu[1] āgato copanasaṅkhāto kāyova viññatti **kāyaviññatti.** Kāyavipphandanena adhippāyaviññāpanahetuttā, sayañca tathā viññeyyattā kāyena viññattītipi **kāyaviññatti.**

Kusalacittassa vāti-ādīsu aṭṭhahi kāmāvacarehi, abhiññācittena cāti navahi kusalacittehi **kusalacittassa vā,** dvādasahipi akusalacittehi **akusalacittassa vā,** aṭṭhahi mahākiriyehi dvīhi ahetukakiriyehi abhiññāppattena ekena rūpāvacarakiriyenāti ekādasahi kiriyacittehi **abyākatacittassa vā.** Ito aññāni hi cittāni viññattiṁ na janenti, sekkhāsekkhaputhujjanānaṁ pana ettakeheva cittehi viññatti hotīti etesaṁ kusalādīnaṁ vasena tīhi padehi hetuto dassitā.

Idāni chahi padehi phalato dassetuṁ **"abhikkamantassa vā"**ti-ādi vuttaṁ. Abhikkamādayo hi viññattivasena pavattattā viññattiphalaṁ nāma. Tattha **abhikkamantassā**ti purato kāyaṁ abhiharantassa. **Paṭikkamantassā**ti pacchato paccāharantassa. **Ālokentassā**ti ujukaṁ pekkhantassa. **Vilokentassā**ti ito cito ca pekkhantassa. **Samiñjentassā**ti sandhayo[2] saṅkocentassa. **Pasārentassā**ti sandhayo paṭipaṇāmentassa.

Idāni chahi padehi sabhāvato dassetuṁ **"kāyassa thambhanā"**ti-ādi vuttaṁ, tattha **kāyassā**ti sarīrassa. Kāyaṁ thambhetvā thaddhaṁ karotīti **thambhanā.** Tameva upasaggena vaḍḍhetvā **santhambhanā**ti āha. Balavatarā vā thambhanā **santhambhanā. Santhambhitattan**ti santhambhitabhāvo. Viññāpanavasena **viññatti. Viññāpanā**ti viññāpanākāro. Viññāpitabhāvo **viññāpitattaṁ.** Sesamettha yaṁ vattabbaṁ, taṁ heṭṭhā dvārakathāyaṁ[3] vuttameva, tathā vacīviññattiyaṁ.

---

1. Khu 1. 65 Dhammapade. 2. Sandhiyo (Syā) 3. Heṭṭhā 124 piṭṭhādīsu.

636. **"Vacīviññattī"**tipadassa pana niddesapadānañca attho tattha na vutto, so evaṁ veditabbo. Vācāya attano bhāvaṁ viññāpentānaṁ tiracchānehipi purisānaṁ, purisehi vā tiracchānānampi vacīgahaṇānusārena gahitāya etāya bhāvo viññāyatīti **viññatti.** Sayañca vacīgahaṇānusārena viññāyatītipi **viññatti.** "Sādhu vācāya saṁvaro"ti-ādīsu[1] āgatā copanasaṅkhātā vacī eva viññatti **vacīviññatti.** Vacīghosena adhippāyaviññāpanahetuttā, sayañca tathāviññeyyattā vācāya viññattītipi **vacīviññatti. Vācā girā**ti-ādīsu vuccatīti **vācā.** Girīyatīti **girā. Byappatho**ti vākyabhedo. Vākyañca taṁ patho ca atthaṁ ñātukāmānaṁ, ñāpetukāmānañcātipi **byappatho.** Udīrīyatīti **udīraṇaṁ.** Ghussatīti **ghoso.** Karīyatīti **kammaṁ,** ghosova kammaṁ **ghosakammaṁ**, nānappakārehi kato ghosoti attho. Vaciyā bhedo **vacībhedo.** So pana na bhaṅgo, pabhedagatā vācā evāti ñāpanatthaṁ **vācā vacībhedo**ti vuttaṁ. Imehi sabbehipi padehi saddavācāva dassitā. Idāni tāya vācāya saddhiṁ yojetvā heṭṭhā vuttatthānaṁ viññatti-ādīnaṁ padānaṁ vasena tīhākārehi sabhāvato taṁ dassetuṁ **"yā tāya vācāya viññattī"**ti-ādi vuttaṁ, taṁ heṭṭhā vuttanayattā uttānatthameva.

Idāni viññattisamuṭṭhāpakacittesu asammohatthaṁ dvattiṁsa, chabbīsa, ekūnavīsati, soḷasa pacchimānīti idaṁ pakiṇṇakaṁ veditabbaṁ. **Dvattiṁsa** cittāni hi rūpaṁ samuṭṭhāpenti, iriyāpathampi upatthambhenti, duvidhampi viññattiṁ janenti. **Chabbīsati** viññattimeva na janenti, itaradvayaṁ karonti. **Ekūnavīsati** rūpameva samuṭṭhāpenti, itaradvayaṁ na karonti. **Soḷasa** imesu tīsu ekampi na karonti.

Tattha **dvattiṁsā**ti heṭṭhā vuttāneva kāmāvacarato aṭṭha kusalāni, dvādasa akusalāni, kiriyato dasa cittāni, sekkhaputhujjanānaṁ abhiññācittaṁ, khīṇāsavānaṁ abhiññācittanti. **Chabbīsā**ti rūpāvacarato pañca kusalāni, pañca kiriyāni, arūpāvacarato cattāri kusalāni, cattāri kiriyāni, cattāri maggacittāni, cattāri phalacittānīti. **Ekūnavīsatī**ti kāmāvacarakusalavipākato ekādasa, akusalavipākato

1. Khu 1. 65 Dhammapade.

dve, kiriyato kiriyamanodhātu, rūpāvacarato pañca vipākacittānīti. **Soḷasā**ti dve pañcaviññāṇāni, sabbasattānaṁ paṭisandhicittaṁ, khīṇāsavānaṁ cuticittaṁ, arūpe cattāri vipākacittānīti imāni soḷasa rūpiriyāpathaviññattīsu ekampi na karonti. Aññānipi bahūni arūpe uppannāni anokāsagatattā rūpaṁ na samuṭṭhāpenti. Na tāneva, kāyavacīviññattiyopi[1].

637. Ākāsadhātuniddese na kassati na nikassati, kasituṁ[2] vā chindituṁ vā bhindituṁ vā na sakkāti **ākāso.** Ākāsova **ākāsagataṁ** kheḷagatādi viya, ākāsoti vā gatanti **ākāsagataṁ.** Na haññatīti **aghaṁ.** Aghaṭṭanīyanti attho. Aghameva **aghagataṁ.** Chiddaṭṭhena **vivaro.** Vivarova **vivaragataṁ.** **Asamphuṭṭhaṁ catūhi mahābhūtehī**ti etehi asamphuṭṭhaṁ nijjaṭākāsaṁva[3] kathitaṁ. Lakkhaṇādito pana * rūpaparicchedalakkhaṇā **ākāsadhātu,** rūpapariyantappakāsanarasā, rūpamariyādapaccupaṭṭhānā, asamphuṭṭhabhāvachiddavivarabhāvapaccupaṭṭhānā vā, paricchinnarūpapadaṭṭhānā, yāya paricchinnesu rūpesu "idamito uddhaṁ, adho, tiriyan"ti ca hoti.

638. Ito pare**rūpassa lahutādīnaṁ** niddesā "cittassa lahutā"dīsu vuttanayeneva veditabbā. Lakkhaṇādito panettha * adandhatālakkhaṇā **rūpassa lahutā, R**ūpānaṁ garubhāvavinodanarasā, lahuparivattitāpaccupaṭṭhānā, lahurūpapadaṭṭhānā. Athaddhatālakkhaṇā **rūpassa mudutā,** rūpānaṁ thaddhabhāvavinodanarasā, sabbakiriyāsu avirodhitāpaccupaṭṭhānā, mudurūpapadaṭṭhānā. Sarīrakiriyānukūlakammaññabhāvalakkhaṇā **rūpassa kammaññatā,** akammaññatāvinodanarasā, adubbalabhāvapaccupaṭṭhānā, kammaññarūpapadaṭṭhānā.

Etā pana tisso na aññamaññaṁ vijahanti. Evaṁ santepi yo arogino viya rūpānaṁ lahubhāvo adandhatālahuparivattippakāro rūpadandhattakaradhātukkhobhapaṭipakkhapaccayasamuṭṭhāno, so rūpavikāro **rūpassa luhutā.** Yo suparimadditacammasseva rūpānaṁ mudubhāvo sabbakiriyāvisesesu sarasavattanabhāvo vasavattanabhāvamaddavappakāro

---

1. Yāni pana kāyaviññattiṁ samuṭṭhāpenti, tāneva vacīviññattimpīti (Sī, Syā, Ka), na tāni rūpameva, kāyavacīviññattiyopīti (?)
2. Kassituṁ (Sī)
* Visuddhi 2. 78 piṭṭhepi.
3. Nijjaṭākāsaṁ (Sī)

rūpathaddhattakaradhātukkhobhapaṭipakkhapaccayasamuṭṭhāno, so rūpavikāro **rūpassa mudutā.** Yo pana sudhantasuvaṇṇasseva rūpānaṁ kammaññabhāvo sarīrakiriyānukūlabhāvappakāro sarīrakiriyānaṁ ananukūlakara[1] dhātukkhobhapaṭipakkhapaccayasamuṭṭhāno, so rūpavikāro **rūpassa kammaññatā**ti evametāsaṁ viseso veditabbo.

Etā pana tissopi kammaṁ kātuṁ na sakkoti, āhārādayova karonti. Tathā hi yogino "ajja amhehi bhojanasappāyaṁ laddhaṁ, kāyo no lahu mudu kammañño"ti vadanti. "Ajja utusappāyaṁ laddhaṁ. Ajja amhākaṁ cittaṁ ekaggaṁ, kāyo no lahu mudu kammañño"ti vadantīti.

641. Upacayasantatiniddesesu **āyatanānan**ti aḍḍhekādasannaṁ rūpāyatanānaṁ. **Ācayo**ti nibbatti. **So rūpassa upacayo**ti yo āyatanānaṁ ācayo punappunaṁ nibbattamānānaṁ, sova rūpassa upacayo nāma hoti, vaḍḍhīti attho. **Yo rūpassa upacayo, sā rūpassa santatī**ti yā evaṁ upacitānaṁ rūpānaṁ vaḍḍhi, tato uttaritaraṁ pavattikāle sā rūpassa santati nāma hoti, pavattīti attho. "Naditīre khatakūpasmiñhi udakuggamanakālo viya ācayo nibbatti, paripuṇṇakālo viya upacayo vaḍḍhi, ajjhottharitvā gamanakālo viya santati pavattī"ti * veditabbā.

Evaṁ kiṁ kathitaṁ hotīti? Āyatanena hi ācayo kathito, ācayena āyatanaṁ kathitaṁ. Ācayova kathito, āyatanameva kathitaṁ. Evampi kiṁ kathitaṁ hotīti? catusantatirūpānaṁ ācayo upacayo nibbatti vaḍḍhi kathitā. Atthato hi ubhayampetaṁ jātirūpasseva adhivacanaṁ. Ākāranānattena, pana veneyyavasena ca "upacayo santatī"ti uddesadesanaṁ katvā yasmā ettha atthato nānattaṁ natthi, tasmā niddese "yo āyatanānaṁ ācayo, so rūpassa upacayo. Yo rūpassa upacayo, sā rūpassa santatī"ti vuttaṁ.

Yasmā ca ubhayampetaṁ jātirūpasseva adhivacanaṁ, tasmā ettha * ācayalakkhaṇo **rūpassa upacayo.** Pubbantato rūpānaṁ ummujjāpanaraso,

* Visuddhi 2. 79 piṭṭhepi.

1. Ananukūlabhāvakara(Sī)

niyyātanapaccupaṭṭhāno, paripuṇṇabhāvapaccupaṭṭhāno vā, upacitarūpapadaṭṭhāno. Pavattilakkhaṇā **rūpassa santati,** anuppabandharasā, anupacchedapaccupaṭṭhānā, anuppabandharūpapadaṭṭhānāti veditabbā.

643. Jaratāniddese jīraṇakavasena **jarā.** Ayamettha sabhāvaniddeso. Jīraṇākāro **jīraṇatā. "Khaṇḍiccan"**ti-ādayo tayo kālātikkame kiccaniddesā, pacchimā dve pakatiniddesā. Ayañhi "**jarā**"ti iminā padena sabhāvato dīpitā, tenassāyaṁ sabhāvaniddeso. "**Jīraṇatā**"ti iminā ākārato, tenassāyaṁ ākāraniddeso. "**Khaṇḍiccan**"ti iminā kālātikkame[1] dantanakhānaṁ khaṇḍitabhāvakaraṇakiccato, "**pāliccan**"ti iminā kesalomānaṁ palitabhāvakaraṇakiccato, "**valittacatā**"ti iminā maṁsaṁ milāpetvā tace valibhāvakaraṇakiccato dīpitā, tenassā ime "**khaṇḍiccan**"ti-ādayo tayo kālātikkame kiccaniddesā. Tehi imesaṁ vikārānaṁ dassanavasena pākaṭībhūtā[2] pākaṭajarā dassitā. Yatheva hi udakassa vā aggino vā tiṇarukkhādīnaṁ saṁbhaggapalibhaggatāya vā jhāmatāya vā gatamaggo pākaṭo hoti, na ca so gatamaggo tāneva udakādīni, evameva jarāya dantādīsu khaṇḍiccādivasena gatamaggo pākaṭo, cakkhuṁ ummīletvāpi gayhati, na ca khaṇḍiccādīneva jarā. Na hi jarā cakkhuviññeyyā hoti.

"**Āyuno saṁhāni indriyānaṁ paripāko**"ti imehi pana padehi kālātikkameyeva abhibyattāya āyukkhayacakkhādi-indriyaparipākasaññitāya pakatiyā dīpitā, tenassime pacchimā dve pakatiniddesāti veditabbā. Tattha yasmā jaraṁ pattassa āyu hāyati, tasmā jarā "**āyuno saṁhānī**"ti phalūpacārena vuttā. Yasmā ca daharakāle suppasannāni sukhumampi attano visayaṁ sukheneva gaṇhanasamatthāni cakkhādīni indriyāni jaraṁ pattassa paripakkāni āluḷitāni avisadāni oḷārikampi attano visayaṁ gahetuṁ asamatthāni honti, tasmā "**indriyānaṁ paripāko**"tipi phalūpacāreneva vuttā.

Sā panāyaṁ evaṁ niddiṭṭhā sabbāpi jarā pākaṭā, paṭicchannāti duvidhā hoti. Tattha dantādīsu khaṇḍabhāvādidassanato rūpadhammesu jarā **pākaṭajarā**

1. Kālātikkamena (Syā, Ka) 2. Pākaṭabhūtā (Sī)

nāma, arūpadhammesu pana jarā tādisassa vikārassa adassanato **paṭicchannajarā** nāma. Puna avīci, savīcīti evampi duvidhā hoti. Tattha maṇikanakarajatapāvāḷacandimasūriyādīnaṁ viya, mandadasakādīsu pāṇīnaṁ viya ca pupphaphalapallavādīsu ca apāṇīnaṁ viya antarantarā vaṇṇavisesādīnaṁ duviññeyyattā jārā **avīcijarā** nāma, nirantarajarāti attho. Tato aññesu pana yathāvuttesu antarantarā vaṇṇavisesādīnaṁ suviññeyyattā jarā **savīcijarā** nāmāti veditabbā.

Lakkhaṇāditopi * rūpaparipākalakkhaṇā **rūpassa jaratā,** upanayanarasā, sabhāvānapagamepi navabhāvāpagamapaccupaṭṭhānā, vīhipurāṇabhāvo viya, paripaccamānarūpapadaṭṭhānāti veditabbā.

644. Aniccatāniddese khayagamanavasena **khayo.** Vayagamanavasena **vayo.** Bhijjanavasena **bhedo.** Atha vā yasmā taṁ patvā rūpaṁ khīyati, veti, bhijjati ca, tasmā khīyati etasminti **khayo,** veti etasminti **vayo,** bhijjati etasminti **bhedo.** Upasaggavasena padaṁ vaḍḍhetvā bhedova **paribhedo.** Hutvā abhāvaṭṭhena na niccanti **aniccaṁ,** tassa bhāvo **aniccatā.** Antaradhāyati etthāti **antaradhānaṁ.** Maraṇañhi patvā rūpaṁ antaradhāyati, adassanaṁ gacchati. Na kevalañca rūpameva, sabbepi pañcakkhandhā. Tasmā pañcannampi khandhānaṁ aniccatāya idameva lakkhaṇanti veditabbaṁ. Lakkhaṇādito pana * paribhedalakkhaṇā **rūpassa aniccatā,** saṁsīdanarasā, khayavayapaccupaṭṭhānā, paribhijjamānarūpapadaṭṭhānāti veditabbā.

Heṭṭhā jāti gahitā jarā gahitā, imasmiṁ ṭhāne maraṇaṁ gahitaṁ. Ime tayo dhammā imesaṁ sattānaṁ ukkhittāsikapaccāmittasadisā. Yathā hi purisassa tayo paccāmittā otāraṁ[1] gavesamānā vicareyyuṁ. Tesu eko evaṁ vadeyya "etaṁ nīharitvā aṭavipavesanaṁ mayhaṁ bhāro hotū"ti, dutiyo "aṭavigatakāle pothetvā pathaviyaṁ pātanaṁ mayhaṁ bhāro"ti, tatiyo "pathavigatakālato[2] paṭṭhāya asinā sīsacchedanaṁ mayhaṁ bhāro"ti, evarūpā ime jāti ādayo. Nīharitvā aṭavipavesanapaccāmittasadisā hettha jāti, tasmiṁ tasmiṁ thāne nibbattāpanato. Aṭavigataṁ pothetvā pathaviyaṁ pātanapaccāmittasadisā

1. Okāsaṁ (Ka) * Visuddhi 2. 80 piṭṭhepi. 2. Pathavīpatitakālato (Ka)

jarā, nibbattakkhandhānaṁ dubbalaparādhīnamañcaparāyaṇabhāvakaraṇato. Pathavigatassa asinā sīsacchedakapaccāmittasadisaṁ maraṇaṁ, jarāppattānaṁ khandhānaṁ jīvitakkhayapāpanatoti.

645. Kabaḷīkārāhāraniddese kabaḷaṁ karīyatīti **kabaḷīkāro**[1]**,** āharīyatīti **āhāro,** kabaḷaṁ katvā ajjhoharīyatīti attho. Rūpaṁ vā āharatītipi **āhāro.** Evaṁ vatthuvasena nāmaṁ uddharitvā puna vatthuvasenevetaṁ pabhedato dassetuṁ **"odano kummāso"**ti-ādi vuttaṁ. Odanādīni hi phāṇitapariyantāni dvādasa idhādhippetassa āhārassa vatthūni. Pāḷiyaṁ anāgatāni mūlaphalādīni yevāpanakaṁ paviṭṭhāni.

Idāni tāni mūlaphalādīni kattabbato dassetuṁ **"yamhi yamhi janapade"**ti-ādimāha. Tattha mukhena asitabbaṁ bhuñjitabbanti **mukhāsiyaṁ.** Dantehi vikhāditabbanti[2] **dantavikhādanaṁ.** Galena ajjhoharitabbanti **galajjhoharaṇīyaṁ.** Idāni taṁ kiccavasena dassetuṁ **"kucchivitthambhanan"**ti āha. Tañhi mūlaphalādi odanakummāsādi vā ajjhohaṭaṁ kucchiṁ vitthambheti, idamassa kiccaṁ. **Yāya ojāya sattā yāpentī**ti heṭṭhā sabbapadehi savatthukaṁ āhāraṁ dassetvā idāni nibbaṭṭita-ojameva[3] dassetuṁ idaṁ vuttaṁ.

Kiṁ panettha vatthussa kiccaṁ, kiṁ ojāya? Parissayaharaṇapālanāni. Vatthu hi parissayaṁ harati, pāletuṁ na sakkoti. Ojā pāleti, parissayaṁ harituṁ na sakkoti. Dvepi ekato hutvā pāletumpi sakkonti parissayampi harituṁ. Ko panesa parissayo nāma? Kammajatejo. Antokucchiyañhi odanādivatthusmiṁ asati kammajatejo uṭṭhahitvā udarapaṭalaṁ gaṇhāti, "chātomhi, āhāraṁ me dethā"ti vadāpeti. Bhuttakāle udarapaṭalaṁ muñcitvā vatthuṁ gaṇhāti, atha satto ekaggo hoti.

Yathā hi chāyārakkhaso chāyaṁ paviṭṭhaṁ gahetvā devasaṅkhalikāya bandhitvā attano bhavane modanto chātakāle āgantvā sīse ḍaṁsati, so ḍaṭṭhattā viravati, taṁ viravaṁ sutvā "dukkhappatto ettha atthī"ti tato tato manussā āgacchanti, so āgatāgate gahetvā

1. Kabaḷiṁ kāro (Syā) 2. Vikhāyitabbanti (Ka) 3. Nibbattita-ojameva (sabbattha)

khāditvā bhavane modati, evaṁsampadamidaṁ veditabbaṁ. Chāyārakkhaso viya hi kammajatejo, devasaṅkhalikāya bandhitvā ṭhapitasatto viya udarapaṭalaṁ, puna āgatamanussā viya odanādivatthu, otaritvā sīse ḍaṁsanaṁ viya kammajatejassa vatthuto muttassa udarapaṭalaggahaṇaṁ, ḍaṭṭhassa viravanakālo viya "āhāraṁ dethā"ti vacanakālo. Tāya saññāya āgatāgate gahetvā khāditvā bhavane modanakālo viya kammajatejena udarapaṭalaṁ muñcitvā vatthusmiṁ gahite ekaggacittatā.

Tattha oḷārike vatthusmiṁ ojā mandā hoti, sukhume balavatī. Kudrūsakabhattādīni hi bhuñjitvā muhutteneva chāto hoti, sappi-ādīni pivitvā ṭhitassa divasampi bhattaṁ na ruccati. Ettha ca upādāyupādāya oḷārikasukhumatā veditabbā. Kumbhīlānañhi[1] āhāraṁ upādāya morānaṁ āhāro sukhumo. Kumbhīlā kira pāsāṇe gilanti, te ca nesaṁ kucchippattā vilīyanti. Morā sappavicchikādipāṇe khādanti. Morānaṁ pana āhāraṁ upādāya taracchānaṁ āhāro sukhumo. Te kira tivassachaḍḍitāni visāṇāni ceva aṭṭhīni ca khādanti, tāni ca nesaṁ kheḷena temitamattāneva kandamūlaṁ viya mudukāni honti. Taracchānampi āhāramupādāya hatthīnaṁ āhāro sukhumo, te hi nānārukkhasākhādayo khādanti. Hatthīnaṁ āhārato gavayagokaṇṇamigādīnaṁ āhāro sukhumo, te kira nissārāni nānārukkhapaṇṇādīni khādanti. Tesampi āhārato gunnaṁ āhāro sukhumo, te allasukkhatiṇāni khādanti. Tesampi āhārato sasānaṁ āhāro sukhumo. Sasānaṁ āhārato sakuṇānaṁ āhāro sukhumo. Sakuṇānaṁ āhārato paccantavāsīnaṁ[2] āhāro sukhumo. Paccantavāsīnaṁ āhārato gāmabhojakānaṁ āhāro sukhumo. Gāmabhojakānaṁ āhārato rājarājamahāmattānaṁ āhāro sukhumo. Tesampi āhārato cakkavattino āhāro sukhumo. Cakkavattino āhārato bhummadevānaṁ āhāro sukhumo. Bhummadevānaṁ āhārato Cātumahārājikānaṁ[3] āhāro sukhumo. Evaṁ yāva

1. Kumbhilānañhi (Syā, Ka)
2. Paccantagāmavāsīnaṁ (Ka)
3. Cātummahārājikānaṁ (Sī, Syā)

Paranimmitavasavattīnaṁ āhāro vitthāretabbo. Tesaṁ panāhāro sukhumotveva niṭṭhaṁ patto.

Lakkhaṇāditopi * ojālakkhaṇo **kabaḷīkāro āhāro,** rūpāharaṇaraso, upatthambhanapaccupaṭṭhāno, kabaḷaṁ katvā āharitabbavatthupadaṭṭhānoti veditabbo.

646. No-upādāniddese yathā upādārūpaṁ upādiyateva, na aññena upādīyati, evametaṁ na upādiyatevāti **no-upādā.**

647. Phusitabbanti **phoṭṭhabbaṁ,** phusitvā jānitabbanti attho. Phoṭṭhabbañca taṁ āyatanañcāti **phoṭṭhabbāyatanaṁ.** Āpo ca taṁ nissattasuññatasabhāvaṭṭhena dhātu cāti **āpodhātu.** Idāni yasmā tīṇi rūpāni phusitvā jānitabbāni, tasmā tāni bājetvā dassetuṁ **"katamaṁ taṁ rūpaṁ phoṭṭhabbāyatanaṁ? Pathavīdhātū"**ti-ādimāha. Tattha+ kakkhaḷattalakkhaṇā **pathavīdhātu,** patiṭṭhānarasā, sampaṭicchanapaccupaṭṭhānā. **Tejodhātu** uṇhattalakkhaṇā, paripācanarasā, maddavānuppadānapaccupaṭṭhānā. **Vāyodhātu** vitthambhanalakkhaṇā, samudīraṇarasā, abhinīhārapaccupaṭṭhānā. Purimā pana **āpodhātu** paggharaṇalakkhaṇā, brūhanarasā, saṅgahapaccupaṭṭhānā. Ekekā cettha sesattayapadaṭṭhānāti veditabbā.

Kakkhaḷanti thaddhaṁ. **Mudukan**ti athaddhaṁ. **Saṇhan**ti maṭṭhaṁ. **Pharusan**ti kharaṁ. **Sukhasamphassan**ti sukhavedanāpaccayaṁ iṭṭhaphoṭṭhabbaṁ. **Dukkhasamphassan**ti dukkhavedanāpaccayaṁ aniṭṭhaphoṭṭhabbaṁ. **Garukan**ti bhāriyaṁ. **Lahukan**ti abhāriyaṁ, sallahukanti attho. Ettha ca "kakkhaḷaṁ mudukaṁ saṇhaṁ pharusaṁ garukaṁ lahukan"ti padehi pathavīdhātu eva bhājitā. "Yadāyaṁ kāyo āyusahagato ca hoti usmāsahagato ca viññāṇasahagato ca, tadā lahutaro ca hoti mudutaro ca kammaññataro cā"ti[1] suttepi lahumudubhūtaṁ pathavīdhātumeva sandhāya vuttaṁ.

"Sukhasamphassaṁ dukkhasamphassan"ti padadvayena pana tīṇipi mahābhūtāni bhājitāni. Pathavīdhātu hi sukhasamphassāpi atthi dukkhasamphassāpi. Tathā tejodhātuvāyodhātuyo. Tattha sukhasamphassā pathavīdhātu

---

* Visuddhi 2. 80 piṭṭhepi. 1. Dī 2. 267 piṭṭhe. + Visuddhi 1. 362 piṭṭhepi.

mudutaluṇahatthe dahare pāde sambāhante assādetvā assādetvā "sambāha tāta sambāha tātā"ti vadāpanākāraṁ karoti. Sukhasamphassā tejodhātu sītasamaye aṅgārakapallaṁ āharitvā gattaṁ sedente assādetvā assādetvā "sedehi tāta, sedehi tātā"ti vadāpanākāraṁ karoti. Sukhasamphassā vāyodhātu uṇhasamaye vattasampanne dahare bījanena bījante assādetvā assādetvā "bīja tāta, bīja tātā"ti vadāpanākāraṁ karoti. Thaddhahatthe pana dahare pāde sambāhante aṭṭhīnaṁ bhijjanakālo viya hoti, sopi "apehī"ti vattabbattaṁ āpajjati. Uṇhasamaye aṅgārakapalle ābhate "apanehi nan"ti vattabbaṁ hoti, sītasamaye bījanena bījante "apehi, mā bījā"ti vattabbaṁ hoti, evametāsaṁ sukhasamphassatā, dukkhasamphassatā ca veditabbā.

"Yaṁ phoṭṭhabbaṁ anidassanaṁ sappaṭighan"ti-ādinā nayena vuttā pana catūhi catūhi nayehi paṭimaṇḍitā terasa vārā heṭṭhā rūpāyatanādīsu vuttanayeneva veditabbā.

Kiṁ panetāni tīṇi mahābhūtāni ekappahāreneva āpāthaṁ āgacchanti, udāhu noti? Āgacchanti. Evaṁ āgatāni kāyapasādaṁ ghaṭṭenti na ghaṭṭentīti? Ghaṭṭenti. Ekappahāreneva tāni ārammaṇaṁ katvā kāyaviññāṇaṁ uppajjati nuppajjatīti? Nuppajjati, ābhujitavasena vā hi ussadavasena vā ārammaṇakaraṇaṁ hoti.

Tattha ābhujitavasena tāva pattasmiñhi odanena pūretvā ābhate ekaṁ sitthaṁ gahetvā "thaddhaṁ vā mudukaṁ vā"ti vīmaṁsanto kiñcāpi tattha tejopi atthi vāyopi atthi, pathavīdhātumeva pana ābhujati[1]. Uṇhodake hatthaṁ otāretvā vīmaṁsanto kiñcāpi tattha pathavīpi atthi vāyopi atthi, tejodhātumeva pana ābhujati. Uṇhasamaye vātapānaṁ vivaritvā vātena sarīraṁ paharāpento ṭhito mandamande vāte paharante kiñcāpi tattha pathavīpi atthi tejopi atthi, vāyodhātumeva pana ābhujati. Evaṁ **ābhujitavasena** ārammaṇaṁ karoti nāma.

1. Ābhuñjati (Sī)

Yo pana upakkhalati[1] vā sīsena vā rukkhaṁ paharati, bhuñjanto vā sakkharaṁ ḍaṁsati, so kiñcāpi tattha tejopi atthi vāyopi atthi, ussadavasena pana pathavīdhātumeva ārammaṇaṁ karoti. Aggiṁ akkamantopi kiñcāpi tattha pathavīpi atthi vāyopi atthi, ussadavasena pana tejodhātumeva ārammaṇaṁ karoti. Balavavāte[2] kaṇṇasakkhaliṁ paharitvā badhirabhāvaṁ karonte[3] kiñcāpi tattha pathavīpi atthi tejopi atthi, ussadavasena pana vāyodhātumeva ārammaṇaṁ karoti.

Yaṁkiñci dhātuṁ ārammaṇaṁ karontassa kāyaviññāṇampi ekappahārena nuppajjati, sūcikalāpena viddhassa ekappahārena kāyo ghaṭṭīyati, yasmiṁ yasmiṁ pana ṭhāne kāyapasādo ussanno hoti, tattha tattha kāyaviññāṇaṁ uppajjati. Yattha yatthāpi[4] paṭighaṭṭananighaṁso balavā hoti, tattha tattha pathamaṁ uppajjati. Kukkuṭapattena vaṇe dhoviyamāne aṁsu-aṁsu kāyapasādaṁ ghaṭṭeti. Yattha yattha pana pasādo ussanno hoti, tattha tattheva kāyaviññāṇaṁ uppajjati. Evaṁ **ussadavasena** ārammaṇaṁ karoti, **ussadavaseneva** ca kāyaviññāṇaṁ uppajjati nāma.

Kathaṁ pana cittassa ārammaṇato saṅkanti hotīti? Dvīhākārehi hoti ajjhāsayato vā visayādhimattato vā. Vihārapūjādīsu hi "tāni tāni cetiyāni ceva paṭimāyo ca vandissāmi, potthakammacittakammāni ca olokessāmī"ti ajjhāsayena gato ekaṁ vanditvā vā passitvā vā itarassa vandanatthāya vā dassanatthāya vā manaṁ katvā vanditumpi passitumpi gacchatiyeva. Evaṁ **ajjhāsayato** saṅkamati nāma.

Kelāsakūṭapaṭibhāgaṁ pana Mahācetiyaṁ olokento ṭhitopi aparabhāge sabbatūriyesu paggahitesu rūpārammaṇaṁ vissajjetvā saddārammaṇaṁ saṅkamati, manuññagandhesu pupphesu vā gandhesu vā ābhatesu saddārammaṇaṁ vissajjetvā gandhārammaṇaṁ saṅkamati. Evaṁ **visayādhimattato** saṅkamati nāma.

651. Āpodhātuniddese **āpo**ti sabhāvaniddeso. Āpova **āpogataṁ.** Sinehavasena s**ineho.** Sinehova **sinehagataṁ.**

---

1. Pakkhalati (Sī)
2. Balavavāto (Ka)
3. Karonto viya hoti. (Ka), karonte viya (Syā)
4. Yattha yattha hi (Ka)

bandhanattaṁ rūpassāti pathavīdhātu-ādikassa bhūtarūpassa bandhanabhāvo. Ayopiṇḍi-ādīni hi āpodhātu ābandhitvā baddhāni[1] karoti, tāya ābaddhattā tāni baddhāni nāma honti, pāsāṇapabbatatālaṭṭhihatthidantagosiṅgādīsupi eseva nayo. Sabbāni hetāni āpodhātu eva ābandhitvā baddhāni karoti, āpodhātuyā ābaddhattāva baddhāni honti.

Kiṁ pana pathavīdhātu sesadhātūnaṁ patiṭṭhā hoti, na hotīti? Hoti. Phusitvā hoti, udāhu aphusitvā, āpodhātu vā sesā ābandhamānā phusitvā ābandhati, udāhu aphusitvāti? Pathavīdhātu tāva āpodhātuyā aphusitvāva patiṭṭhā hoti, tejodhātuyā ca vāyodhātuyā ca phusitvā. Āpodhātu pana pathavīdhātumpi tejovāyodātuyopi aphusitvāva ābandhati. Yadi phusitvā ābandheyya, phoṭṭhabbāyatanaṁ nāma bhaveyya.

Tejodhātuvāyodhātūnampi sesadhātūsu sakasakakiccakaraṇe eseva nayo. Tejodhātu hi pathavīdhātuṁ phusitvā jhāpeti, sā pana na uṇhā hutvā jhāyati. Yadi uṇhā hutvā jhāyeyya, uṇhattalakkhaṇā nāma bhaveyya. Āpodhātuṁ pana aphusitvāva tāpeti, sāpi tapamānā[2] na uṇhā hutvā tapati[3]. Yadi uṇhā hutvā tapeyya[4], uṇhattalakkhaṇā nāma bhaveyya. Vāyodhātuṁ pana phusitvāva tāpeti, sāpi tapamānā na uṇhā hutvā tapati. Yadi uṇhā hutvā tapeyya, uṇhattalakkhaṇā nāma bhaveyya. Vāyodhātu pathavīdhātuṁ phusitvā vitthambheti. Tathā tejodhātuṁ, āpodhātuṁ pana aphusitvāva vitthambheti.

Ucchurasaṁ pacitvā phāṇitapiṇḍe kariyamāne āpodhātu thaddhā hoti na hotīti? Na hoti. Sā hi paggharaṇalakkhaṇā, pathavīdhātu kakkhaḷalakkhaṇā, omattaṁ pana āpo adhimattapathavīgatikaṁ jātaṁ. Sā hi rasākārena ṭhitabhāvaṁ vijahati, lakkhaṇaṁ na vijahati. Phāṇitapiṇḍe vilīyamānepi pathavīdhātu na vilīyati. Kakkhaḷalakkhaṇā hi pathavīdhātu, paggharaṇalakkhaṇā āpodhātu, omattā pana pathavī adhimatta-āpagatikā hoti, sā piṇḍākārena ṭhitabhāvaṁ vijahati, lakkhaṇaṁ na vijahati.

---

1. Thaddhāni (Sī)
2. Tappamānā (Sī, Syā)
3. Tappati (Sī, Syā)
4. Tappeyya (Sī, Syā, Ka)

catunnaṁ hi mahābhūtānaṁ bhāvaññathattameva hoti, lakkhaṇaññathattaṁ nāma natthi. Tassa abhāvo Aṭṭhānaparikappasuttena dīpito. Vuttañhetaṁ—

> "Siyā Ānanda[1] catunnaṁ mahābhūtānaṁ aññathattaṁ pathavīdhātuyā -pa- vāyodhātuyā, na tveva Buddhe aveccappasādena samannāgatassa ariyasāvakassa siyā aññathattan"ti[2].

Ayañhettha attho—Ānanda kakkhaḷattalakkhaṇā pathavīdhātu parivattitvā paggharaṇalakkhaṇā āpodhātu nāma bhaveyya, ariyasāvakassa pana aññatthattaṁ nāma natthīti. Evamettha aṭṭhānaparikappo āgato.

652. Ito paresu upādinnarūpādiniddesesu upādinnapadādīnaṁ attho mātikākathāyaṁ vuttanayeneva veditabbo. Cakkhāyatanādīni heṭṭhā vitthāritāneva, tattha tattha pana visesamattameva vakkhāma.

Upādinnaniddese tāva cakkhāyatanādīni ekanta-upādinnattā vuttāni. Yasmā pana rūpāyatanādīni upādinnānipi atthi anupādinnānipi, tasmā tāni "yaṁ vā panā"ti saṅkhepato dassetvā puna **"kammassa katattā rūpāyatanan"**ti-ādinā nayena vitthāritāni. Iminā upāyena sabbayevāpanakesu attho veditabbo.

Kasmā pana "kammassa katattā"ti ca "na kammassa katattā"ti ca ubhinnampi niddese jaratā ca aniccatā ca na gahitā, anupādinnādīnaṁyeva niddesesu gahitāti? "Na kammassa katattā"ti ettha tāva kammato aññapaccayasamuṭṭhānaṁ saṅgahitaṁ, "kammassa katattā"ti ettha kammasamuṭṭhānameva, imāni ca dve rūpāni neva kammato, na aññasmā rūpajanakapaccayā uppajjanti, tasmā na gahitāni. Sā ca nesaṁ anuppatti parato[3] āvibhavissati. Anupādinnanti-ādīsu pana kevalaṁ anupādinnādiggahaṇena kammādisamuṭṭhānatā paṭikkhittā, na-aññapaccayasamuṭṭhānatā anuññātā. Tasmā tattha gahitānīti veditabbāni.

666. **Cittasamuṭṭhāna**niddese "kāyaviññatti vacīviññattī"ti idaṁ dvayaṁ yasmā ekantacittasamuṭṭhānāni bhūtāni upādāya paññāyati, tasmā vuttaṁ.

---

1. Siyā kho panānanda (sabbattha) 2. Aṁ 1. 223 piṭṭhe. 3. Upari 376 piṭṭhe.

paramatthato pana tassa nissayabhūtāni bhūtāneva cittasamuṭṭhānāni, taṁnissitattā, yathā aniccassa rūpassa jārāmaraṇaṁ aniccaṁ nāma hoti, evamidampi cittasamuṭṭhānaṁ nāma jātaṁ.

668. **Cittasahabhu**niddesepi eseva nayo. Yāva cittaṁ, tāva paññāyanato idameva dvayaṁ vuttaṁ, na panetaṁ cittena saha bhūtāni viya, cetanādayo viya ca uppajjati.

670. Cittānuparivattitāyapi eseva nayo. Yāva cittaṁ, tāva paññāyanato eva hetaṁ dvayaṁ "c**ittānuparivattī**"ti vuttaṁ.

674. **Oḷārikan**ti vatthārammaṇabhūtattā saṁghaṭṭanavasena[1] gahetabbato thūlaṁ. Vuttavipallāsato **sukhumaṁ** veditabbaṁ.

676. **Dūre**ti ghaṭṭanavasena aggahetabbattā dubbiññeyyabhāvena samīpe ṭhitampi dūre. Itaraṁ pana ghaṭṭanavesena gahetabbattā suviññeyyabhāvena dūre ṭhitampi **santike.** Cakkhāyatanādiniddesā heṭṭhā vuttanayeneva vitthārato veditabbā. Idaṁ tāva duvidhena rūpasaṅgahe visesamattaṁ. Tividhasaṅgaho uttānatthova.

Catukkaniddesavaṇṇanā

966. Catubbidhasaṅgahāvasāne diṭṭhādīnaṁ pacchimapadassa bhedābhāvena ādito paṭṭhāya pucchaṁ akatvāva **"rūpāyatanaṁ diṭṭhaṁ saddāyatanaṁ sutan**"ti-ādi vuttaṁ. Tattha **rūpāyatanaṁ** cakkhunā oloketvā dakkhituṁ sakkāti **diṭṭhaṁ** nāma jātaṁ. **Saddāyatanaṁ** sotena sutvā jānituṁ sakkāti **sutaṁ** nāma jātaṁ, gandhāyatanādittayaṁ ghānajivhākāyehi patvā gahetabbato munitvā jānitabbaṭṭhena **mutaṁ** nāma jātaṁ, phusitvā viññāṇuppattikāraṇato **mutaṁ** nāmātipi vuttaṁ. Sabbameva pana rūpaṁ manoviññāṇena jānitabbanti **manasā viññātaṁ** nāma jātaṁ.

---

1. Pasādaghaṭṭanavasena (Sī)

Pañcakaniddesavaṇṇanā

967. Pañcavidhasaṅgahaniddese **kakkhaḷan**ti thaddhaṁ. Kharameva **kharagataṁ,** pharusanti attho. Itare dvepi sabhāvaniddesā[1] eva. **Ajjhattan**ti niyakajjhattaṁ. **Bahiddhā**ti bāhiraṁ. **Upādinnun**ti na kammasamuṭṭhānameva, avisesena pana sarīraṭṭhakassetaṁ[2] gahaṇaṁ. Sarīraṭṭhakañhi upādinnaṁ vā hotu anupādinnaṁ vā, ādinnagahitaparāmaṭṭhavasena sabbaṁ upādinnameva nāma.

969. **Tejogatan**ti sabbatejesu gataṁ uṇhattalakkhaṇaṁ, tejo-eva vā tejobhāvaṁ gatanti **tejogataṁ. Usmā**ti usmākāro. **Usmāgatan**ti usmābhāvaṁ gataṁ, usmākārassevetaṁ nāmaṁ. **Usuman**ti balava-usmā. Usumameva usumabhāvaṁ gatanti **usumagataṁ.**

970. Vāyanakavasena **vāyo.** Vāyova vāyobhāvaṁ gatattā **vāyogataṁ. Thambhitattan**ti uppalanālatacādīnaṁ viya vātapuṇṇānaṁ thambhitabhāvo rūpassa.

Chakkādiniddesavaṇṇanā

972-4. Chabbidhādisaṅgahānaṁ tiṇṇaṁ osānapadassa bhedābhāvato ādito paṭṭhāya apucchitvāva niddeso katto. Tattha cakkhuviññāṇena jānituṁ sakkāti **cakkhuviññeyyaṁ** -pa-. Manoviññāṇena jānituṁ sakkāti **manoviññeyyaṁ.** Tividhāya manodhātuyā jānituṁ sakkāti **manodhātuviññeyyaṁ. Sabbaṁ rūpan**ti ettha yasmā ekaṁ rūpampi manoviññāṇadhātuyā ajānitabbaṁ nāma natthi, tasmā "sabbaṁ rūpan"ti vuttaṁ. **Sammāsambuddhena hi abhidhammaṁ patvā nayaṁ kātuṁ yuttaṭṭhāne nayo akato nāma natthi.** Idañca ekarūpassāpi manoviññāṇadhātuyā ajānitabbassa[3] abhāvena nayaṁ kātuṁ yuttaṭṭhānaṁ nāma, tasmā nayaṁ karonto "sabbaṁ rūpan"ti āha.

974. **Sukhasamphasso**ti sukhavedanāpaṭilābhapaccayo. **Dukkhamphasso**ti dukkhavedanāpaṭilābhapaccayo. Idhāpi phoṭṭhabbārammaṇassa sukhadukkhassa sabbhāvato ayaṁ nayo dinno.

---

1. Bhāvaniddesā (Sī, Ka) 2. Sarīraṭṭhakasseva (Syā, Ka) 3. Avijānitabbassa (Sī)

Navakādiniddesavaṇṇanā

975. Navake pana indriyarūpassa nāma atthitāya nayo dinno, tasseva sappaṭigha-appaṭighatāya dasake nayo dinno. Ekādasake aḍḍhekādasa āyatanāni vibhattāni, tesaṁ niddesavārā heṭṭhā vuttanayena vitthārato veditabbā. Sesaṁ sabbattha uttānatthameva.

Pakiṇṇakakathā

Imesu pana rūpesu asammohatthaṁ samodhānaṁ samuṭṭhānaṁ, parinipphannañca saṅkhatanti idaṁ pakiṇṇakaṁ veditabbaṁ.

Tattha **samodhānan**ti sabbameva hidaṁ rūpaṁ samodhānato cakkhāyatanaṁ -pa- kabaḷīkāro āhāro, phoṭṭhabbāyatanaṁ, āpodhātūti pañcavīsatisaṅkhyaṁ hoti. Taṁ vatthurūpena saddhiṁ chabbīsatisaṅkhyaṁ veditabbaṁ, ito aññaṁ rūpaṁ nāma natthi. Keci pana "middharūpaṁ nāma atthī"ti vadanti[1], te "addhā Munīsi sambuddho, natthi nīvaraṇā tavā"ti-ādīni[2] vatvā "middharūpaṁ nāma natthī"ti paṭisedhetabbā. Apare "balarūpena saddhiṁ sattavīsati, sambhavarūpena saddhiṁ aṭṭhavīsati, jātirūpena saddhiṁ ekūnatiṁsati, rogarūpena saddhiṁ samatiṁsati rūpānī"ti vadanti. Tepi tesaṁ visuṁ abhāvaṁ dassetvā paṭikkhipitabbā. Vāyodhātuyā hi gahitāya balarūpaṁ gahitameva, aññaṁ balarūpaṁ nāma natthi. Āpodhātuyā sambhavarūpaṁ, upacayasantatīhi jātirūpaṁ, jaratā-aniccatāhi gahitāhi rogarūpaṁ gahitameva, aññaṁ rogarūpaṁ nāma natthi, yopi kaṇṇarogādi ābādho, so visamapaccayasamuṭṭhitadhātumattameva, na añño tattha rogo nāma atthīti samodhānato chabbīsatimeva rūpāni.

Samuṭṭhānanti kati rūpāni katisamuṭṭhānāni? Dasa ekasamuṭṭhānāni, ekaṁ dvisamuṭṭhānaṁ, tīṇi tisamuṭṭhānāni, nava catusamuṭṭhānāni, dve na kenaci samuṭṭhahanti.

Tattha cakkhupasādo -pa- jīvitindriyanti imāni aṭṭha ekantaṁ kammatova samuṭṭhahanti. Kāyaviññattivacīviññattidvayaṁ ekantena cittato samuṭṭhātīti

---

1. Khu 10. 272 Peṭakopadese 20 pantiyaṁ imassa vādassa leso dissati
2. Khu 1. 362 piṭṭhe.

dasa ekasamuṭṭhānāni nāma. Saddoututo ca cittato ca samuṭṭhātīti **eko dvisamuṭṭhāno** nāma. Tattha aviññāṇakasaddo ututo samuṭṭhāti, saviññāṇakasaddo cittato. Lahutādittayaṁ pana utucittāhārehi samuṭṭhātīti **tīṇi tisamuṭṭhānāni** nāma. Avasesāni nava rūpāni tehi kammena cāti catūhi samuṭṭhahantīti **nava catusamuṭṭhānāni** nāma. Jaratā aniccatā pana etesu[1] ekatopi na samuṭṭhahantīti **dve na kenaci samuṭṭhahanti** nāma. Kasmā? Ajāyanato, na hi etāni jāyanti. Kasmā? Jātassa pākabhedattā, uppannañhi rūpaṁ jīrati bhijjatīti avassaṁ panetaṁ sampaṭicchitabbaṁ. Na hi uppannaṁ rūpaṁ arūpaṁ vā akkhayaṁ nāma dissati. Yāva pana na bhijjati, tāvassa paripākoti siddhametaṁ jātassa pākabhedattāti. Yadi ca tāni jāyeyyuṁ, tesampi pākabhedā bhaveyyuṁ. Na ca pāko paccati, bhedo vā bhijjatīti[2] jātassa pākabhedattā netaṁ dvayaṁ jāyati.

Tattha siyā—yathā "kammassa katattā"ti-ādiniddesesu "rūpassa upacayo, rūpassa santatī"ti vacanena jāti jāyatīti sampaṭicchitaṁ hoti, evaṁ pākopi paccatu, bhedopi bhijjatūti. Na tattha jāti jāyatīti sampaṭicchitaṁ, ye pana dhammā kammādīhi nibbattanti, tesaṁ abhinibbattibhāvato jātiyā tappaccayabhāvavohāro anumato, na pana paramatthato jāti jāyati, jāyamānassa hi abhinibbattimattaṁ jātīti.

Tattha siyā—yatheva jāti yesaṁ dhammānaṁ abhinibbatti, tappaccayabhāvavohāraṁ, abhinibbattivohārañca labhati, tathā pākabhedāpi yesaṁ dhammānaṁ pākabhedā tappaccayabhāvavohāraṁ, abhinibbattivohārañca labhantu, evaṁ idampi dvayaṁ kammādisamuṭṭhānamevāti vattabbaṁ bhavissatīti? Na pākabhedā taṁ vohāraṁ labhanti. Kasmā? Janakapaccayānubhāvakkhaṇe abhāvato. janakapaccayānañhi uppādetabbadhammassa uppādakkhaṇeyeva ānubhāvo, na tato uttari. Tehi abhinibbattitadhammakkhaṇasmiñca jāti paññāyamānā tappaccayabhāvavohāraṁ, abhinibbattivohārañca labhati tasmiṁ khaṇe sabbhāvato. Na itaradvayaṁ tasmiṁ khaṇe abhāvatoti netaṁ jāyatīti vattabbaṁ. "Jarāmaraṇaṁ bhikkhave aniccaṁ saṅkhataṁ paṭiccasamuppannan"ti[3]

---

1. Etesaṁ (Sī, Syā) 2. Bhedopi na ca bhijjatīti (Ka) 3. Saṁ 1. 264 piṭṭhe.

āgatattā idampi dvayaṁ jāyatīti ce? Na, pariyāyadesitattā. Tattha hi paṭiccasamuppannānaṁ dhammānaṁ jarāmaraṇattā pariyāyena taṁ paṭiccasamuppannanti vuttaṁ.

Yadi evaṁ tayampetaṁ ajātattā sasavisāṇaṁ viya natthi, nibbānaṁ viya vā niccanti ce? Na, nissayapaṭibaddhavuttito. Pathavī-ādīnañhi nissayānaṁ bhāve jāti-ādittayaṁ paññāyati, tasmā na natthi. Tesañca abhāve na paññāyati, tasmā na niccaṁ. Etampi ca abhinivesaṁ paṭisedhetuṁ eva idaṁ vuttaṁ "jarāmaraṇaṁ bhikkhave aniccaṁ saṅkhataṁ paṭiccasamuppannan"ti[1]. Evamādīhi nayehi tāni dve rūpāni na kehici samuṭṭhahantīti veditabbaṁ.

Apica **samuṭṭhānan**ti ettha ayamaññopi attho, tassāyaṁ mātikā—kammajaṁ, kammapaccayaṁ, kammapaccaya-utusamuṭṭhānaṁ, āhārasamuṭṭhānaṁ, āhārapaccayaṁ, āharapaccaya-utusamuṭṭhānaṁ, utusamuṭṭhānaṁ, utupaccayaṁ, utupaccaya-utusamuṭṭhānaṁ, cittasamuṭṭhānaṁ, cittapaccayaṁ, cittapaccaya-utusamuṭṭhānanti.

Tattha cakkhupasādādi aṭṭhavidhaṁ rūpaṁ saddhiṁ hadayavatthunā **kammajaṁ** nāma. Kesamassu hatthidantā assavālā camaravālāti[2] evamādi **kammapaccayaṁ** nāma. Cakkaratanaṁ devatānaṁ uyyānavimānādīnīti evamādi **kammapaccaya-utusamuṭṭhānaṁ** nāma.

Āhārato samuṭṭhitaṁ suddhaṭṭhakaṁ **āhārasamuṭṭhānaṁ** nāma. Kabaḷīkāro āhāro dvinnampi rūpasantatīnaṁ paccayo hoti āhārasamuṭṭhānassa ca upādinnassa ca. Āhārasamuṭṭhānassa janako hutvā paccayo hoti, kammajassa anupālako hutvāti idaṁ āhārānupālitaṁ kammajarūpaṁ **āhārapaccayaṁ** nāma. Visabhāgāhāraṁ sevitvā ātape gacchantassa[3] tilakakāḷakuṭṭhādīni uppajjanti, idaṁ **āhārapaccaya-utusamuṭṭhānaṁ** nāma.

Ututo samuṭṭhitaṁ suddhaṭṭhakaṁ **utusamuṭṭhānaṁ** nāma. Tasmiṁ utu aññaṁ aṭṭhakaṁ samuṭṭhāpeti, idaṁ **utupaccayaṁ** nāma. Tasmimpi utu aññaṁ aṭṭhakaṁ samuṭṭhāpeti, idaṁ **utupaccaya-utusamuṭṭhānaṁ** nāma. Evaṁ tissoyeva santatiyo ghaṭṭetuṁ sakkoti, na tato paraṁ. Imamatthaṁ anupādinnakenāpi dīpetuṁ vaṭṭati. Utusamuṭṭhāno nāma valāhako. Utupaccayā

---

1. Saṁ 1. 264 piṭṭhe. 2. Cāmarivālāti (Ka) 3. Vasantassa (Ka)

nāma vuṭṭhidhārā. Deve pana vuṭṭhe bījāni virūhanti, pathavī gandhaṁ muñcati, pabbatā nīlā khāyanti, samuddo vaḍḍhati, etaṁ **utupaccaya-utusamuṭṭānaṁ** nāma.

Cittato samuṭṭhitaṁ suddhaṭṭhakaṁ **cittasamuṭṭhānaṁ** nāma. "Pacchājātā cittacetasikā dhammā purejātassa imassa kāyassa pacchājātapaccayena paccayo"ti[1] idaṁ cittapaccayaṁ nāma. "Ākāse antalikkhe hatthimpi dassenti, assampi dassenti, rathampi dassenti, vividhampi senābyūhaṁ dassentī"ti[2] idaṁ **cittapaccaya-utusamuṭṭhānaṁ** nāma.

Parinipphannanti pannarassa rūpāni parinipphannāni nāma, dasa aparinipphannāni nāma. Yadi aparinipphannā, asaṅkhatā nāma bhaveyyuṁ, tesaṁyeva pana rūpānaṁ kāyavikāro kāyaviññatti nāma, vacīvikāro vacīviññatti nāma. Chiddaṁ vivaraṁ ākāsadhātu nāma, lahubhāvo lahutā nama, mudubhāvo mudutā nāma, kammaññabhāvo kammaññatā nāma, nibbatti upacayo nāma, pavatti santati nāma, jīraṇākāro jaratā nāma, hutvā abhāvākāro aniccatā nāmāti sabbaṁ parinipphannaṁ saṅkhatameva hotīti.

Aṭṭhasāliniyā Dhammasaṅgaha-aṭṭhakathāya

Rūpakaṇḍavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

1. Abhi 8. 7 piṭṭhe Paṭṭhāne.
2. Khu 9. 391 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

3. Nikkhepakaṇḍa

Tikanikkhepakathā

985. Ettāvatā kusalattiko sabbesaṁ kusalādidhammānaṁ padabhājananayena vitthārito hoti. Yasmā pana yvāyaṁ kusalattikassa vibhajananayo vutto, sesatikadukānampi eseva vibhajananayo hoti. Yathā hi ettha, evaṁ "katame dhammā sukhāya vedanāya sampayuttā, yasmiṁ samaye kāmāvacaraṁ kusalaṁ cittaṁ uppannaṁ hoti somanassasahagataṁ ñāṇasampayuttaṁ rūpārammaṇaṁ vā -pa-. Ye vā pana tasmiṁ samaye aññepi atthi paṭiccasamuppannā arūpino dhammā ṭhapetvā vedanākkhandhaṁ, ime dhammā sukhāya vedanāya sampayuttā"ti-ādinā anukkamena sabbatikadukesu sakkā paṇḍitehi vibhajananayaṁ sallakkhetuṁ. Tasmā taṁ vitthāradesanaṁ nikkhipitvā aññena nātisaṅkhepanātivitthāranayena sabbatikadukadhammavibhāgaṁ dassetuṁ **"katame dhammā kusalā"**ti Nikkhepakaṇḍaṁ āraddhaṁ. Cittuppādakaṇḍañhi vitthāradesanā, Aṭṭhakathākaṇḍaṁ saṅkhepadesanā, idaṁ pana Nikkhepakaṇḍaṁ Cittuppādakaṇḍaṁ upādāya saṅkhepo, Aṭṭhakathākaṇḍaṁ upādāya vitthāroti saṅkhittavitthāradhātukaṁ[1] hoti. Tayidaṁ vitthāradesanaṁ nikkhipitvā desitattāpi heṭṭhā vuttakāraṇavasenāpi Nikkhepakaṇḍaṁ nāmāti veditabbaṁ. Vuttañhetaṁ—

"Mūlato khandhato cāpi, dvārato cāpi bhūmito.
Atthato dhammato cāpi, nāmato cāpi liṅgato.
Nikkhipitvā desitattā, 'nikkhepo'ti pavuccatī"ti[2].

Idañhi "tīṇi kusalamūlānī"ti-ādinā nayena **mūlato** nikkhipitvā desitaṁ, "taṁsampayutto vedanākkhandho"ti **khandhato,** "taṁsamuṭṭhānaṁ kāyakamman'ti **dvārato,** kāyadvārappavattañhi kammaṁ kāyakammanti vuccati. "Sukhabhūmiyaṁ kāmāvacare"ti **bhūmito** nikkhipitvā desitaṁ. Tattha tattha pana **atthadhammanāmaliṅgānaṁ** vasena desitattā atthādīhi[3] nikkhipitvā desitaṁ nāmāti veditabbaṁ.

---

1. Nātisaṅkhittavittāradhātukaṁ (Syā, Ka)
2. Heṭṭhā 7 piṭṭhe.
3. Atthādīni (Sī, Syā, Ka)

Tattha kusalapadaniddese tāva **tīṇī**ti gaṇanaparicchedo, kusalāni ca tāni mūlāni ca, kusalānaṁ vā dhammānaṁ hetupaccayapabhavajanakasamuṭṭhānanibbattakaṭṭhena mūlānīti **kusalamūlāni.** Evaṁ atthavasena dassetvā idāni nāmavasena dassetuṁ **"alobho adoso amoho"**ti āha. Ettāvatā yasmā mūlena muttaṁ kusalaṁ nāma natthi, tasmā catubhūmakakusalaṁ tīhi mūlehi pariyādiyitvā dassesi Dhammarājā. **Taṁsampayutto**ti tehi alobhādīhi sampayutto, tattha alobhena sampayuttasaṅkhārakkhandhagaṇanaṁyeva[1] gacchanti. Sesadvayavasena sampayogepi eseva nayo. Iti catubhūmakakusalaṁ puna taṁsampayuttakacatukkhandhavasena pariyādiyitvā dassesi Dhammarājā. **Taṁsamuṭṭhānan**ti tehi alobhādīhi samuṭṭhitaṁ. Imināpi nayena tadeva catubhūmakakusalaṁ tiṇṇaṁ kammadvārānaṁ vasena pariyādiyitvā dassesi Dhammarājā. Evaṁ tāva kusalaṁ tīsu ṭhānesu pariyādiyitvā dassitaṁ.

986. Akusalepi eseva nayo. Dvādasannañhi akusalacittānaṁ ekampi mūlena muttaṁ nāma natthīti mūlena pariyādiyitvā dassesi Dhammarājā. Taṁsampayuttacatukkhandhato ca uddhaṁ akusalaṁ nāma natthīti tāneva dvādasa akusalacittāni catukkhandhavasena pariyādiyitvā dassesi Dhammarājā. Kāyakammādivasena pana nesaṁ pavattisabbhāvato kammadvāravasena pariyādiyitvā dassesi Dhammarājā. Yaṁ panettha **"tadekaṭṭhā ca kilesā"**ti-ādi vuttaṁ, tattha ekasmiṁ citte, puggale vā ṭhitanti **ekaṭṭhaṁ.** Tattha ekasmiṁ citte ṭhitaṁ sahajekaṭṭhaṁ nāma hoti, ekasmiṁ puggale ṭhitaṁ pahānekaṭṭhaṁ nāma. Tena lobhādinā, aññena vā tattha tattha niddiṭṭhena saha ekasmiṁ ṭhitanti **tadekaṭṭhaṁ.** Tattha "katame dhammā saṁkiliṭṭhasaṁkilesikā? Tīṇi akusalamūlāni lobho doso moho tadekaṭṭhā ca kilesā"ti saṁkiliṭṭhattike, "katame dhammā hīnā? Tīṇi akusalamūlāni lobho doso moho tadekaṭṭhā ca kilesā"ti hīnattike, "katame dhammā akusalā? Tīṇi akusalamūlāni lobho doso moho tadekaṭṭhā ca kilesā"ti

1. Saṅkhārakkhandhagahaṇaṁyeva (Sī, Syā)

imasmiṁ kusalattike, "katame dhammā saṁkiliṭṭhā? Tīṇi akusalamūlāni lobho doso moho tadekaṭṭhā ca kilesā"ti kilesagocchake, "katame dhammā saraṇā? Tīṇi akusalamūlāni lobho doso moho tadekaṭṭhā ca kilesā"ti saraṇaduketi imesu ettakesu ṭhānesu **sahajekaṭṭhaṁ** āgataṁ.

Dassanena pahātabbattike pana "imāni tīṇi saṁyojanāni tadekaṭṭhā ca kilesā"ti, dassanenapahātabbahetukattikepi "imāni tīṇi saṁyojanāni tadekaṭṭhā ca kilesā"ti, puna tattheva "tīṇi saṁyojanāni sakkāyadiṭṭhi vicikicchā sīlabbataparāmāso, ime dhammā dassanenapahātabbā. Tadekaṭṭho lobho doso moho, ime dhammā dassanenapahātabbahetū. Tadekaṭṭhā ca kilesā taṁsampayutto vedanākkhandho -pa- viññāṇakkhandho taṁsamuṭṭhānaṁ kāyakammaṁ vacīkammaṁ manokammaṁ, ime dhammā dassanenapahātabbahetukā"ti, Sammappadhānavibhaṅge "tattha katame anuppannā pāpakā akusalā dhammā? Tīṇi akusalamūlāni lobho doso moho, tadekaṭṭhā ca kilesā"ti[1] imesu pana ettakesu ṭhānesu **pahānekaṭṭhaṁ** āgatanti veditabbaṁ.

987. Abyākatapadaniddeso uttānatthoyevāti. Imasmiṁ tike tīṇi lakkhanāni, tisso paññattiyo, kasiṇugghāṭimākāsaṁ, ajaṭākāsaṁ, ākiñcaññāyatanassa ārammaṇaṁ, nirodhasamāpatti ca na labbhatīti vuttaṁ.

988. **Vedanāttika**niddese **sukhabhūmiyan**ti ettha yathā tambabhūmi kaṇhabhūmīti tambakaṇhabhūmiyova vuccanti, evaṁ sukhampi sukhabhūmi nāma. Yathā ucchubhūmi sālibhūmīti ucchusālīnaṁ uppajjanaṭṭhānāni vuccanti, evaṁ sukhassa uppajjanaṭṭhānaṁ cittampi sukhabhūmi nāma, taṁ idha adhippetaṁ. Yasmā pana sā kāmāvacare vā hoti rūpāvacarādīsu vā, tasmāssā taṁ pabhedaṁ dassetuṁ **"kāmāvacare"**ti-ādi vuttaṁ. **Sukhavedanaṁ ṭhapetvā**ti yā sā sukhabhūmiyaṁ sukhavedanā, taṁ ṭhapetvā. **Taṁsampayutto**ti tāya[2] ṭhapitāya sukhavedanāya sampayutto. Sesapadadvayepi imināva nayena attho veditabboti.

---

1. Abhi 2. 216 piṭṭhe.
2. Tāyeva (Sī)

Imasmiṁ tike tisso vedanā sabbaṁ rūpaṁ nibbānanti idampi na labbhati. Ayañhi tiko kusalattike ca alabbhamānehi, imehi ca tīhi koṭṭhāsehi muttako nāma. Ito paresu pana tikadukesu Pāḷito ca atthato ca yaṁ vattabbaṁ siyā, taṁ sabbaṁ padānukkamena mātikākathāyañceva kusalādīnaṁ niddese ca vuttameva. Yaṁ pana yattha visesamattaṁ, tadeva vakkhāma.

991. Tattha **vipākattike** tāva kiñcāpi arūpadhammā rūpadhammāpi kammasamuṭṭhānā atthi, anārammaṇattā pana te kammasarikkhakā na hontīti sārammaṇā arūpadhammāva kammasarikkhakattā "vipākā"ti vuttā bījasarikkhakaṁ phalaṁ viya. Sālibījasmiñhi vapite aṅkurapattādīsu nikkhantesupi "sāliphalan"ti na vuccati, yadā pana sālisīsaṁ pakkaṁ hoti pariṇataṁ, tadā bījasarikkhako sāli eva "sāliphalan"ti vuccati, aṅkurapattādīni pana bījajātāni bījato nibbattānīti vuccanti. Evameva rūpampi "kammajan"ti vā "upādinnan"ti vā vattuṁ vaṭṭati.

994. **Upādinnattike** kiñcāpi khīṇāsavassa khandhā "amhākaṁ Mātulatthero, amhākaṁ Cūḷapitutthero"ti vadantānaṁ paresaṁ upādānassa paccayā honti, maggaphalanibbānāni pana aggahitāni aparāmaṭṭhāni anupādinnāneva. Tāni hi yathā divasaṁ santatto[1] ayoguḷo makkhikānaṁ abhinisīdanassa paccayo na hoti, evameva tejussadattā taṇhāmānadiṭṭhivasena gahaṇassa paccayā na honti. Tena vuttaṁ "ime dhammā anupādinna-anupādāniyā"ti.

998. Asaṁkiliṭṭha-asaṁkilesikesupi eseva nayo.

1000. **Vitakkattike** vitakkasahajātena vicārena saddhiṁ kusalattike alabbhamānāva na labbhanti.

1003. **Pītisahagatattike** pīti-ādayo attanā sahajātadhammānaṁ pītisahagatādibhāvaṁ datvā sayaṁ piṭṭhivaṭṭakā jātā. Imasmiñhi tike dve

1. Divasasantatto (Sī)

domanassasahagatacittuppādā dukkhasahagataṁ kāyaviññāṇaṁ upekkhāvedanā rūpaṁ nibbānanti idampi na labbhati. Ayañhi tiko kusalattike ca alabbhamānehi, imehi ca pañcahi koṭṭhāsehi muttako nāma.

1006. **Dassanenapahātabbattike saññojanānī**ti bandhanāni. **Sakkāyadiṭṭhī**ti vijjamānaṭṭhena sati khandhapañcakasaṅkhāte kāye, sayaṁ vā satī tasmiṁ kāye diṭṭhīti **sakkāyadiṭṭhi.** Sīlena sujjhituṁ sakkā, vatena sujjhituṁ sakkā, sīlavatehi sujjhituṁ sakkāti gahitasamādānaṁ pana **sīlabbataparāmāso** nāma.

1007. **Idhā**ti desāpadese nipāto. Svāyaṁ katthaci lokaṁ upādāya vuccati. Yathāha "idha Tathāgato loke uppajjatī"ti[1]. Katthaci sāsanaṁ. Yathāha "idheva bhikkhave samaṇo, idha dutiyo samaṇo"ti[2]. Katthaci okāsaṁ. Yathāha—

"Idheva tiṭṭhamānassa, devabhūtassa me sato.
Punarāyu ca me laddho, evaṁ jānāhi mārisā"ti[3].

Katthaci padapūraṇamattameva. Yathāha "idhāhaṁ bhikkhave bhuttāvī assaṁ pavārito"ti[4]. Idha pana lokaṁ upādāya vuttoti veditabbā.

Assutavā puthujjanoti ettha pana āgamādhigamābhāvā ñeyyo assutavā iti. Yassa hi khandhadhātu-āyatanapaccayākārasatipaṭṭhānādīsu uggahaparipucchāvinicchayarahitattā diṭṭhipaṭisedhako n'eva āgamo, paṭipattiyā adhigantabbassa anadhigatattā n'eva adhigamo atthi, so āgamādhigamābhāvā ñeyyo assutavā iti. Sv'āyaṁ—

* Puthūnaṁ jananādīhi, kāraṇehi puthujjano.
Puthujjanantogadhattā, puthuvāyaṁ jano iti.

So hi puthūnaṁ nānappakārānaṁ kilesādīnaṁ jananādīhi kāraṇehi **puthujjano.** Yathāha—puthu[5] kilese janentīti puthujjanā, puthu avihatasakkāyadiṭṭhikāti puthujjanā, puthu Satthārānaṁ mukhullokikāti[6]

---

1. Di 1. 58 piṭṭhādīsu.
2. Ma 1. 92; Aṁ 1. 560 piṭṭhesu.
3. Dī 2. 227 piṭṭhe.
4. Ma 1. 16 piṭṭhe.

* Dī-Ṭṭha 1. 59; Ma-Ṭṭha 1. 21; Saṁ-Ṭṭha 1. 245; Aṁ-Ṭṭha 1. 46; Paṭisaṁ-Ṭṭha 2. 50; Cūḷaniddesa-Ṭṭha 69; Netti-Ṭṭha 157 piṭṭhesu.

5. Puthū (Syā)
6. Mukhamullokikāti (Ka)

puthujjanā, puthu sabbagatīhi avuṭṭhitāti puthujjanā, puthu nānābhisaṅkhāre abhisaṅkharontīti puthujjanā, puthu nānā-oghehi vuyhantīti puthujjanā, puthu nānāsantāpehi santappantīti puthujjanā, puthu nānāpariḷāhehi pariḍayhantīti puthujjanā, puthu pañcasu kāmaguṇesu rattā giddhā gadhitā mucchitā ajjhosannā[1] laggā laggitā[2] palibuddhāti puthujjanā, puthu pañcahi nīvaraṇehi āvutā nivutā ovutā[3] pihitā paṭicchannā paṭikujjitāti puthujjanā"ti[4]. Puthūnaṁ vā gaṇanapathamatītānaṁ ariyadhammaparammukhānaṁ nīcadhammasamācārānaṁ janānaṁ antogadhattāpi puthujjanā, puthu vā ayaṁ, visuṁyeva saṅkhyaṁgato, visaṁsaṭṭho sīlasutādiguṇayuttehi ariyehi janotipi puthujjano. Evametehi "assutavā puthujjano"ti dvīhi padehi ye te—

"Duve puthujjanā vuttā, Buddhenādiccabandhunā.
Andho puthujjano eko, kalyāṇeko puthujjano"ti.

Dve puthujjanā vuttā, tesu andhaputhujjano vutto hotīti veditabbo.

Ariyānaṁ adassāvīti-ādīsu **ariyā**ti[5] ārakattā kilesehi, anaye na iriyanato, aye iriyanato, sadevakena lokena ca araṇīyato Buddhā ca Paccekabuddhā ca Buddhasāvakā ca vuccanti, Buddhā eva vā idha ariyā. Yathāha "sadevake bhikkhave loke -pa- Tathāgato ariyoti vuccatī"ti[6].

Sappurisāti ettha pana Paccekabuddhā, Tathāgatasāvakā ca "sappurisā"ti veditabbā. Te hi lokuttaraguṇayogena sobhanā purisāti **sappurisā.** Sabbeva vā ete dvedhāpi vuttā. Buddhāpi hi ariyā ca sappurisā ca Paccekabuddhā Buddhasāvakāpi. Yathāha—

"Yo ve kataññū katavedi dhīro,
Kalyāṇamitto daḷhabhatti ca hoti.
Dukhitassa sakkacca karoti kiccaṁ,
Tathāvidhaṁ sappurisaṁ vadantī"ti[7].

---

1. Ajjhopannā (Sī), ajjhāpannā (Syā)
2. Lagitā (Sī)
3. Ophuṭā (Syā)
4. Khu 7. 192 piṭṭhe.
5. Ariyā nāma (Ka)
6. Saṁ 3. 381 piṭṭhe.
7. Khu 6. 10 Jātake.

"Kalyāṇamitto daḷhabhatti ca hotī"ti ettāvatā hi Buddhasāvako vutto, **kataññutādīhi** Paccekabuddhā Buddhāti. Idāni yo tesaṁ ariyānaṁ adassanasīlo, na ca dassane sādhukārī, so **ariyānaṁ adassāvī**ti veditabbo. So cakkhunā adassāvī, ñāṇena adassāvīti duvidho, tesu ñāṇena adassāvī idha adhippeto. Maṁsacakkhunā, hi dibbacakkhunā vā ariyā diṭṭhāpi adiṭṭhāva honti, tesaṁ cakkhūnaṁ vaṇṇamattaggahaṇato, na ariyabhāvagocarato. Soṇasiṅgālādayopi cakkhunā ariye passanti, na ca te ariyānaṁ dassāvino.

Tatridaṁ vatthu—Cittalapabbatavāsino kira khīṇāsavattherassa upaṭṭhāko vuḍḍhapabbajito ekadivasaṁ therena saddhiṁ piṇḍāya caritvā therassa pattacīvaraṁ gahetvā piṭṭhito āgacchanto theraṁ pucchi "ariyā nāma bhante kīdisā"ti. Thero āha "idhekacco mahallako ariyānaṁ pattacīvaraṁ gahetvā vattapaṭipattiṁ[1] katvā saha carantopi neva ariye jānāti, evaṁdujjānāvuso ariyā"ti. Evaṁ vuttepi so neva aññāsi. Tasmā na cakkhunā dassanaṁ dassanaṁ, ñāṇadassanameva dassanaṁ. Yathāha "kiṁ te Vakkali iminā pūtikāyena diṭṭhena, yo kho Vakkali dhammaṁ passati, so maṁ passatī"ti[2]. Tasmā cakkhunā passantopi ñāṇena ariyehi diṭṭhaṁ aniccādilakkhaṇaṁ apassanto, ariyādhigatañca dhammaṁ anadhigacchanto ariyakaradhammānaṁ, ariyabhāvassa ca adiṭṭhattā "ariyānaṁ adassāvī"ti veditabbo.

Ariyadhammassa akovidoti satipaṭṭhānādibhede ariyadhamme akusalo. **Ariyadhamme avinīto**ti ettha pana—

Duvidho vinayo nāma, ekamekettha pañcadhā.
Abhāvato tassa ayaṁ, "avinīto"ti vuccati.

Ayañhi saṁvaravinayo pahānavinayoti duvidho vinayo. Ettha ca duvidhepi vinaye ekameko vinayo pañcadhā bhijjati. **Saṁvaravinayo**pi hi sīlasaṁvaro satisaṁvaro ñāṇasaṁvaro khantisaṁvaro vīriyasaṁvaroti pañcavidho. **Pahānavinayo**pi tadaṅgapahānaṁ vikkhambhanapahānaṁ samucchedapahānaṁ paṭippassaddhipahānaṁ nissaraṇapahānanti pañcavidho.

---

1. Vattapaṭivattaṁ (Sī, Syā)   2. Saṁ 2. 98 piṭṭhe.

Tattha "iminā pātimokkhasaṁvarena upeto hoti samupeto"ti[1] ayaṁ **sīlasaṁvaro.** "Rakkhati cakkhundriyaṁ, cakkhundriye saṁvaraṁ āpajjatī"ti[2] ayaṁ **satisaṁvaro.**

"Yāni sotāni lokasmiṁ, (Ajitāti Bhagavā)
Sati tesaṁ nivāraṇaṁ.
Sotānaṁ saṁvaraṁ brūmi,
Paññāyete pidhīyare"ti[3]—

Ayaṁ **ñāṇasaṁvaro** nāma. "Khamo hoti sītassa uṇhassā"ti[4] ayaṁ **khantisaṁvaro.** "Uppannaṁ kāmavitakkaṁ nādhivāsetī"ti[5] ayaṁ **vīriyasaṁvaro.**
Sabbopi cāyaṁ saṁvaro yathāsakaṁ saṁvaritabbānaṁ, vinetabbānañca kāyaduccaritādīnaṁ saṁvaraṇato "saṁvaro", vinayanato "vinayo"ti vuccati. Evaṁ tāva saṁvaravinayo pañcadhā bhijjatīti veditabbo.

Tathā yaṁ nāmarūpaparicchedādīsu vipassanāñāṇesu paṭipakkhabhāvato dīpālokeneva tamassa, tena tena vipassanāñāṇena tassa tassa anatthassa pahānaṁ. Seyyathidaṁ—nāmarūpavavatthānena sakkāyadiṭṭhiyā, paccayapariggahena ahetuvisamahetudiṭṭhīnaṁ, tasseva aparabhāgena kaṅkhāvitaraṇena kathaṁkathibhāvassa, kalāpasammasanena "ahaṁ, mamā"ti gāhassa, maggāmaggavavatthānena amagge maggasaññāya, udayadassanena ucchedadiṭṭhiyā, vayadassanena sassatadiṭṭhiyā, bhayadassanena sabhaye abhayasaññāya, ādīnavadassanena assādasaññāya, nibbidānupassanāya abhiratisaññāya, muñcitukamyatāñāṇena amuñcitukāmatāya, upekkhāñāṇena anupekkhāya, anulomena dhammaṭṭhitiyaṁ, nibbāne ca paṭilomabhāvassa, gotrabhunā saṅkhāranimittaggāhassa pahānaṁ. Etaṁ **tadaṅgapahānaṁ** nāma.

Yaṁ pana upacārappanābhedena samādhinā pavattibhāvanivāraṇato ghaṭappahāreneva udakapiṭṭhe sevālassa tesaṁ tesaṁ nīvaraṇādidhammānaṁ pahānaṁ, etaṁ **vikkhambhanapahānaṁ** nāma. Yaṁ catunnaṁ ariyamaggānaṁ bhāvitattā

---

1. Abhi 2. 255 piṭṭhe. 2. Dī 1. 66; Ma 1. 238; Saṁ 2. 384; Aṁ 1. 111 piṭṭhādīsu.
3. Khu 1. 434 piṭṭhe. 4. Ma 1. 14; Aṁ 2. 433; Aṁ 3. 341 piṭṭhesu.
5. Ma 1. 14; Aṁ 2. 432; Aṁ 3. 342 piṭṭhesu.

taṁtaṁmaggavato attano attano[1] santāne "diṭṭhigatānaṁ pahānāyā"ti-ādinā[2] nayena vuttassa samudayapakkhikassa kilesagaṇassa accantaṁ appavattibhāvena pahānaṁ idaṁ **samucchedapahānaṁ** nāma. Yaṁ pana phalakkhaṇe paṭippassaddhattaṁ kilesānaṁ, etaṁ **paṭippassaddhipahānaṁ** nāma. Yaṁ sabbasaṅkhatanissaṭattā pahīnasabbasaṅkhataṁ nibbānaṁ, etaṁ **nissaraṇapahānaṁ** nāma. Sabbampi cetaṁ pahānaṁ yasmā cāgaṭṭhena pahānaṁ, vinayanaṭṭhena vinayo. Tasmā "pahānavinayo"ti vuccati. Taṁtaṁpahānavato vā tassa tassa vinayassa sambhavatopetaṁ "pahānavinayo"ti vuccati. Evaṁ pahānavinayopi pañcadhā bhijjatīti veditabbo.

Evamayaṁ saṅkhepato duvidho, bhedato ca dasavidho vinayo bhinnasaṁvarattā, pahātabbassa ca appahīnattā yasmā etassa assutavato puthujjanassa natthi, tasmā abhāvato tassa ayaṁ avinīto"ti vuccatīti. Esa nayo **sappurisānaṁ adassāvī sappurisadhammassa akovido sappurisadhamme avinīto**ti etthāpi. Ninnānākaraṇañhetaṁ atthato. Yathāha "yeva te ariyā, teva te sappurisā. Yeva te sappurisā, teva te ariyā. Yo eva so ariyānaṁ dhammo, so eva so sappurisānaṁ dhammo. Yo eva so sappurisānaṁ dhammo, so eva so ariyānaṁ dhammo. Yeva te ariyavinayā, teva te sappurisavinayā. Yeva te sappurisavinayā, teva te ariyavinayā. Ariyeti vā sappuriseti vā, ariyadhammeti vā sappurisadhammeti vā, ariyavinayeti vā sappurisavinayeti vā esese eke ekaṭṭhe same samabhāge tajjāte taññevā"ti.

Rūpaṁ attato samanupassatīti idhekacco rūpaṁ attato samanupassati, "yaṁ rūpaṁ, so ahaṁ. Yo ahaṁ, taṁ rūpan"ti rūpañca attānañca advayaṁ samanupassati. Seyyathāpi nāma telappadīpassa jhāyato "yā acci, so vaṇṇo. Yo vaṇṇo, sā accī"ti acciñca vaṇṇañca advayaṁ samanupassati. Evameva idhekacco rūpaṁ attato samanupassatīti evaṁ rūpaṁ "attā"ti diṭṭhipassanāya passati. **Rūpavantaṁ vā attānan**ti arūpaṁ "attā"ti gahetvā chāyāvantaṁ rukkhaṁ viya taṁ rūpavantaṁ samanupassati. **Attani vā rūpan**ti arūpameva "attā"ti gahetvā pupphamhi gandhaṁ viya attani rūpaṁ samanupassati.

---

1. Attano (Sī, Syā, Ka)
2. Abhi 1. 72 piṭṭhe.

rūpasmiṁ vā attānanti arūpameva "attā"ti gahetvā karaṇḍake maṇiṁ viya attānaṁ rūpasmiṁ samanupassati. Vedanādīsupi eseva nayo.

Tattha "rūpaṁ attato samanupassatī"ti suddharūpameva "attā"ti kathitaṁ. "Rūpavantaṁ vā attānaṁ, attani vā rūpaṁ, rūpasmiṁ vā attānaṁ. Vedanaṁ attato samanupassati. Saññaṁ. Saṅkhāre. Viññāṇaṁ attato samanupassatī"ti imesu sattasu ṭhānesu arūpaṁ "attā"ti kathitaṁ. "Vedanāvantaṁ vā attānaṁ, attani vā vedanaṁ, vedanāya vā attānan"ti evaṁ catūsu khandhesu tiṇṇaṁ tiṇṇaṁ vasena dvādasasu ṭhānesu rūpārūpamissako attā kathito. Tattha "rūpaṁ attato samanupassati. Vedanaṁ. Saññaṁ. Saṅkhāre. Viññāṇaṁ attato samanupassatī"ti imesu pañcasu thānesu ucchedadiṭṭhi kathitā, avasesesu sassatadiṭṭhi. Evamettha pannarassa bhavadiṭṭhiyo, pañca vibhavadiṭṭhiyo honti. Tā sabbāpi maggāvaraṇā, na saggāvaraṇā, paṭhamamaggavajjhāti veditabbā.

1008. **Satthari kaṅkhātī**ti Satthu sarīre vā guṇe vā ubhayattha vā kaṅkhati. sarīre kaṅkhamāno "dvattiṁsavaralakkhaṇapaṭimaṇḍitaṁ nāma sarīraṁ atthi nu kho natthī"ti kaṅkhati. Guṇe kaṅkhamāno "atītānāgatapaccuppannajānanasamatthaṁ sabbaññutaññāṇaṁ atthi nu kho natthī"ti kaṅkhati. Ubhayattha kaṅkhamāno "asīti anubyañjana byāmappabhā nurañjitāya sarīranipphattiyā[1] samannāgato sabbañeyyajānanasamatthaṁ sabbaññutaññāṇaṁ paṭivijjhitā ṭhito lokatārako Buddho nāma atthi nu kho natthī"ti kaṅkhati. Ayañhissa attabhāve guṇe vā kaṅkhanato ubhayattha kaṅkhati nāma. **Vicikicchatī**ti ārammaṇaṁ nicchetuṁ asakkonto kicchati kilamati. **Nādhimuccatī**ti tattheva adhimokkhaṁ na labhati. **Na sampasīdatī**ti cittaṁ anāvilaṁ katvā pasīdituṁ na sakkoti, guṇesu nappasīdati.

Dhamme kaṅkhatīti-ādīsu pana "kilese pajahantā cattāro ariyamaggā, paṭippassaddhakilesāni cattāri sāmaññaphalāni, maggaphalānaṁ ārammaṇapaccayabhūtaṁ amataṁ mahānibbānaṁ nāma atthi nu kho natthī"ti kaṅkhantopi "ayaṁ dhammo niyyāniko nu kho aniyyāniko"ti kaṅkhantopi **dhamme**

1. Sarīranibbattiyā (Ka)

kaṅkhati nāma. "Cattāro maggaṭṭhakā, cattāro phalaṭṭhakāti idaṁ saṁgharatanaṁ atthi nu kho natthī"ti kaṅkhantopi "ayaṁ saṁgho suppaṭipanno nu kho duppaṭipanno"ti kaṅkhantopi "etasmiṁ saṁgharatane dinnassa vipākaphalaṁ atthi nu kho natthī"ti kaṅkhantopi saṁgh**e kaṅkhati** nāma. "Tisso pana sikkhā atthi nu kho natthī"ti kaṅkhantopi "tisso sikkhā sikkhitapaccayena ānisaṁso atthi nu kho natthī"ti kaṅkhantopi **sikkhāya kaṅkhati** nāma.

Pubbanto vuccati atītāni khandhadhātāyatanāni, aparanto anāgatāni. Tattha atītesu khandhādīsu "atītāni nu kho na nu kho"ti kaṅkhanto **pubbante kaṅkhati** nāma. Anāgatesu "anāgatāni nu kho na nu kho"ti kaṅkhanto **aparante kaṅkhati** nāma. Ubhayattha kaṅkhanto **pubbantāparante kaṅkhati** nāma. "Dvādasapadikaṁ paccayavaṭṭaṁ atthi nu kho natthī"ti kaṅkhanto **idappaccayatāpaṭiccasamuppannesu dhammesu kaṅkhati** nāma. Tatrāyaṁ vacanattho. Imesaṁ jarāmaraṇādīnaṁ paccayā **idappaccayā,** idappaccayānaṁ bhāvo **idappaccayatā,** idappaccayā eva vā **idappaccayatā,** jāti-ādīnametaṁ adhivacanaṁ. Jāti-ādīsu taṁ taṁ paṭicca āgamma samuppannāti **paṭiccasamuppannā.** Idaṁ vuttaṁ hoti idappaccayatāya ca paṭiccasamuppannesu ca dhammesu kaṅkhatīti.

1009. **Sīlenā**ti gosīlādinā. **Vatenā**ti govatādināva. **Sīlabbatenā**ti tadubhayena. **Suddhī**ti kilesasuddhi, paramatthasuddhibhūtaṁ vā nibbānameva. **Tadekaṭṭhā**ti idha pahānekaṭṭhaṁ dhuraṁ. Imissā ca Pāḷiyā diṭṭhikileso vicikicchākilesoti dveyeva āgatā. Lobho doso moho māno thinaṁ uddhaccaṁ ahirikaṁ anottappanti ime pana aṭṭha anāgatā, āharitvā pana dīpetabbā. Ettha hi diṭṭhivicikicchāsu pahīyamānāsu apāyagamanīyo lobho doso moho mano thinaṁ uddhaccaṁ ahirikaṁ anottappanti sabbepime pahānekaṭṭhā hutvā pahīyanti, sahajekaṭṭhaṁ pana āharitvā dīpetabbaṁ. Sotāpattimaggena hi cattāri diṭṭhisahagatāni, vicikicchāsahagatañcāti pañca cittāni pahīyanti. Tattha dvīsu asaṅkhārikadiṭṭhicittesu pahīyantesu tehi sahajāto lobho moho uddhaccaṁ ahirikaṁ anottappanti ime kilesā sahajekaṭṭhavasena pahīyanti, sesadiṭṭhikileso ca vicikicchākileso ca pahānekaṭṭhavasena pahīyanti. Diṭṭhigatasampayuttasasaṅkhārikacittesupi pahīyantesu tehi sahajāto lobho

moho thinaṁ uddhaccaṁ ahirikaṁ anottappanti ime kilesā sahajekaṭṭhavasena pahīyanti, sesadiṭṭhikileso ca vicikicchākileso ca pahānekaṭṭhavasena pahīyanti. Evaṁ pahānekaṭṭhasmiṁyeva sahajekaṭṭhaṁ labbhatīti idaṁ sahajekaṭṭhaṁ āharitvā dipayiṁsu.

Taṁsampayuttoti tehi tadekaṭṭhehi aṭṭhahi kilesehi sampayutto, vinibbhogaṁ vā katvā tena lobhena tena dosenāti evaṁ ekekena sampayuttatā dīpetabbā. Tattha lobhe gahite "moho māno thinaṁ uddhaccaṁ ahirikaṁ anottappan"ti ayaṁ saṅkhārakkhandhe[1] kilesagaṇo lobhasampayutto nāma. Dose gahite "moho thinaṁ uddhaccaṁ ahirikaṁ anottappan"ti ayaṁ kilesagaṇo dosasampayutto nāma. Mohe gahite "lobho doso māno thinaṁ uddhaccaṁ ahirikaṁ anottappan"ti ayaṁ kilesagaṇo mohasampayutto nāma. Māne gahite tena sahuppanno "lobho moho thinaṁ uddhaccaṁ ahirikaṁ anotappan"ti ayaṁ kilesagaṇo mohasampayutto nāma. Māne gahite tena sahuppanno "lobho moho thinaṁ uddhaccaṁ ahirikaṁ anottappan"ti ayaṁ kilesagaṇo mānasampayutto nāma. Iminā upāyena tena thinena, tena uddhaccena, tena ahirikena, tena anottappena sampayutto taṁsampayuttoti yojanā kātabbā. **Taṁsamuṭṭhānan**ti te lobhena -pa- tena anottappena samuṭṭhitanti attho.

Ime dhammā dassanena pahātabbāti ettha **dassanaṁ** nāma sotāpattimaggo, tena pahātabbāti attho. Kasmā pana sotāpattimaggo dassanaṁ nāma jātoti? Paṭhamaṁ nibbānadassanato. Nanu gotrabhu paṭhamataraṁ passatīti? No na passati, disvāpi kattabbakiccaṁ pana na karoti, saṁyojanānaṁ appahānato. Tasmā passatīti na vattabbo. Yattha katthaci rājānaṁ disvāpi paṇṇākāraṁ datvā kiccanipphattiyā adiṭṭhattā "ajjāpi rājānaṁ na passāmī"ti vadanto cettha jānapadapuriso nidassanaṁ.

1011. **Avaseso lobho**ti dassanena pahīnāvaseso lobho. Dosamohesupi eseva nayo. Dassanena hi apāyagamanīyāva pahīnā, tehi pana aññe dassetuṁ idaṁ vuttaṁ. **Tadekaṭṭhā**ti tehi Pāḷiyaṁ āgatehi tīhi kilesehi sampayogatopi pahānatopi ekaṭṭhā pañca kilesā. **Nevadassanena na bhāvanāyā**ti idaṁ saṁyojanādīnaṁ

1. Saṅkharakkhando (Syā, Ka)

viya tehi maggehi appahātabbataṁ sandhāya vuttaṁ. Yaṁ pana "sotāpattimaggañāṇena abhisaṅkhāraviññāṇassa nirodhena satta bhave ṭhapetvā anamatagge saṁsāravaṭṭe ye uppajjeyyuṁ nāmañca rūpañca, etthete nirujjhantī"ti-ādinā[1] nayena kusalādīnampi pahānaṁ anuññātaṁ, taṁ tesaṁ maggānaṁ abhāvitattā ye uppajjeyyuṁ, te upanissayapaccayānaṁ kilesānaṁ pahīnattā pahīnāti imaṁ pariyāyaṁ sandhāya vuttanti veditabbaṁ.

1013. **Dassanena pahātabbahetukattike** "ime dhammā dassanena pahātabbahetukā"ti niṭṭhapetvā puna **"tīṇi saṁyojanānī"**ti-ādi pahātabbe dassetvā tadekaṭṭhabhāvena hetū ceva sahetuke ca dassetuṁ vuttaṁ. Tattha kiñcāpi dassanena pahātabbesu hetūsu lobhasahagato moho lobhena sahetuko hoti, dosasahagato moho Sdosena, lobhadosā ca mohenāti pahātabbahetukapadepete saṅgahaṁ gacchanti, vicikicchāsahagato pana moho aññassa sampayuttahetuno abhāvena hetuyeva, na sahetukoti tassa pahānaṁ dassetuṁ puna "ime dhammā dassanena pahātabbahetū"ti vuttaṁ.

1018. Dutiyapade uddhaccasahagatassa mohassa pahānaṁ dassetuṁ **"ime dhammā bhāvanāya pahātabbahetū"**ti vuttaṁ, so hi attanā sampayuttadhamme sahetuke katvā piṭṭhivaṭṭako jāto. Vicikicchāsahagato viya aññassa sampayuttahetuno abhāvā pahātabbahetukapadaṁ na bhajati. Tatiyapade **avasesā akusalā**ti puna akusalaggahaṇaṁ vicikicchuddhaccasahagatānaṁ mohānaṁ saṅgahatthaṁ kataṁ. Te hi sampayuttahetuno abhāvā pahātabbahetukā nāma na honti.

1029. Parittārammaṇattike **ārabbhā**ti ārammaṇaṁ katvā. Sayañhi parittā vā hontu mahaggatā vā, parittadhamme ārammaṇaṁ katvā uppannā **parittārammaṇā.** Mahaggate ārammaṇaṁ katvā uppannā **mahaggatārammaṇā.** Appamāṇe ārammaṇaṁ katvā uppannā **appamāṇārammaṇā.** Te pana parittāpi honti mahaggatāpi appamāṇāpi

1. Khu 8. 33 piṭṭhe.

1035. Micchattattike **ānantarikānī**ti anantarāyena phaladāyakāni, mātughātakakammādīnametaṁ adhivacanaṁ. Tesu hi ekasmimpi kamme kate taṁ paṭibāhitvā aññaṁ kammaṁ attano vipākassa okāsaṁ kātuṁ na sakkoti. Sineruppamāṇepi hi suvaṇṇathūpe katvā, cakkavāḷamattaṁ vā ratanamayapākāraṁ vihāraṁ kāretvā taṁ pūretvā nisinnassa Buddhappamukhassa saṁghassa yāvajīvaṁ cattāro paccaye dadatopi taṁ kammaṁ etesaṁ kammānaṁ vipākaṁ paṭibāhetuṁ na sakkoti eva. **Yā ca micchādiṭṭhi niyatā**ti ahetukavāda-akiriyavādanatthikavādesu aññatarā. Taññhi gahetvā ṭhitaṁ puggalaṁ Buddhasatampi Buddhasahassampi bodhetuṁ na sakkoti.

1038. Maggārammaṇattike **ariyamaggaṁ ārabbhā**ti lokuttaramaggaṁ ārammaṇaṁ katvā, te pana parittāpi honti mahaggatāpi.

1039. Maggahetukaniddese paṭhamanayena paccayaṭṭhena hetunā maggasampayuttānaṁ khandhānaṁ sahetukabhāvo dassito. Dutiyanayena maggabhūtena sammādiṭṭhisaṅkhātena hetunā sesamaggaṅgānaṁ[1] sahetukabhāvo dassito. Tatiyanayena magge uppannahetūhi sammādiṭṭhiyā sahetukabhāvo dassitoti veditabbo.

1040. **Adhipatiṁ karitvā**ti ārammaṇādhipatiṁ katvā. Te ca kho parittadhammāva honti. Ariyasāvakānaññhi attano maggaṁ garuṁ katvā paccavekkhaṇakāle ārammaṇādhipati labbhati. Cetopariyañāṇena pana ariyasāvako parassa maggaṁ paccavekkhamāno garuṁ karontopi attanā[2] paṭividdhamaggaṁ[3] viya garuṁ na karoti. Yamakapāṭihāriyaṁ karontaṁ Tathāgataṁ disvā tassa maggaṁ garuṁ karoti na karotīti? Karoti, na pana attano maggaṁ viya. Arahā na kiñci dhammaṁ garuṁ karoti ṭhapetvā maggaṁ phalaṁ nibbānanti etthāpi ayamevattho. **Vīmaṁsādhipateyyan**ti idaṁ sahajātādhipatiṁ dassetuṁ vuttaṁ. Chandaññhi jeṭṭhakaṁ katvā maggaṁ bhāventassa chando adhipati nāma hoti, na maggo. Sesadhammāpi chandādhipatino nāma honti, na maggādhipatino. Cittepi eseva nayo. Vīmaṁsaṁ pana jeṭṭhakaṁ katvā maggaṁ bhāventassa vīmaṁsādhipati ceva hoti maggo cāti, sesadhammā maggādhipatino nāma honti. Vīriyepi eseva nayo.

---

1. Sesamaggānaṁ (Ka)   2. Attano (Ka)   3. Paṭiladdhamaggaṁ (Ka)

1041. Uppannattikaniddese **jātā**ti nibbattā, paṭiladdhattabhāvā. **Bhūtā**ti-ādīni tesaṁyeva vevacanāni. Jātā eva hi bhāvappattiyā[1] bhūtā. Paccayasaṁyoge jātattā **sañjātā.** Nibbattilakkhaṇappattattā **nibbattā.** Upasaggena pana padaṁ vaḍḍhetvā **abhinibbattā**ti vuttā. **Pakaṭībhūtā**ti pātubhūtā. Pubbantato uddhaṁ pannāti **uppannā.** Upasaggena padaṁ vaḍḍhetvā **samuppannā**ti vuttā. Nibbattaṭṭheneva uddhaṁ ṭhitāti **uṭṭhitā.** Paccayasaṁyoge uṭṭhitāti **samuṭṭhitā.** Puna **uppannā**tivacane kāraṇaṁ heṭṭhā vuttanayeneva veditabbaṁ. **Uppannaṁsena saṅgahitā**ti uppannakoṭṭhāsena gaṇanaṁ gatā. **Rūpaṁ vedanā saññā saṅkhārā viññāṇan**ti idaṁ tesaṁ sabhāvadassanaṁ. Dutiyapadaniddeso vuttapaṭisedhanayena veditabbo. Tatiyapadaniddeso uttānatthoyeva.

Ayaṁ pana tiko dvinnaṁ addhānaṁ vasena pūretvā dassito. Laddhokāsassa hi kammassa vipāko duvidho khaṇappatto ca appatto ca. Tattha khaṇappatto uppanno nāma, appatto cittānantare vā uppajjatu kappasatasahassātikkame vā, dhuvapaccayaṭṭhena natthi nāma na hoti, uppādino dhammā nāma jāto[2]. Yathā hi "tiṭṭhateva sāyaṁ Poṭṭhapāda arūpī attā saññāmayo, atha imassa purisassa aññā ca saññā uppajjanti, aññā ca saññā nirujjhantī"ti[3] ettha āruppe kāmāvacarasaññāpavattikāle kiñcāpi mūlabhavaṅgasaññā niruddhā, kāmāvacarasaññāya pana niruddhakāle avassaṁ sā uppajjissatīti arūpasaṅkhāto attā natthīti saṅkhyaṁ agantvā tiṭṭhateva nāmāti jāto, evameva laddhokāsassa kammassa vipāko duvidho -pa- dhuvapaccayaṭṭhena natthi nāma na hoti, uppādino dhammā nāma jāto.

Yadi pana āyūhitaṁ kusalākusalakammaṁ sabbaṁ vipākaṁ dadeyya, aññassa okāso na bhaveyya. Taṁ pana duvidhaṁ hoti dhuvavipākaṁ, adhuvavipākañca. Tattha pañca ānantariyakammāni, aṭṭha samāpattiyo, cattāro ariyamaggāti etaṁ **dhuvavipākaṁ** nāma, taṁ pana khaṇappattampi atthi appattampi. Tattha khaṇappattaṁ uppannaṁ nāma, appattaṁ anuppannaṁ nāma, tassa vipāko cittānantare vā uppajjatu kappasahassātikkame vā, dhuvapaccayaṭṭhena anuppannaṁ nāma na hoti, uppādino dhammā nāma jātaṁ. Metteyyabodhisattassa maggo anuppanno nāma, phalaṁ uppādino dhammāyeva nāma jātaṁ.

---

1. Bhāvuppattiyā (Sī, Syā) 2. Jātā (Ka) 3. Dī 1. 173 piṭṭhe.

1044. Atītattikaniddese **atītā**ti khaṇattayaṁ atikkantā. **Niruddhā**ti nirodhappattā. **Vigatā**ti vibhavaṁ gatā, vigacchitā vā. **Vipariṇatā**ti pakativijahanena vipariṇāmaṁ gatā. Nirodhasaṅkhātaṁ atthaṁ gatāti **atthaṅgatā. Abbhatthaṅgatā**ti upasaggena padaṁ vaḍḍhitaṁ. **Uppajjitvā vigatā**ti nibbattitvā vigacchitā. Puna atītavacane kāraṇaṁ heṭṭhā vuttameva. Parato anāgatādīsupi eseva nayo. **Atītaṁsena saṅgahitā**ti atītakoṭṭhāsena gaṇanaṁ gatā. Katame teti? Rūpaṁ vedanā saññā saṅkhārā viññāṇaṁ. Parato anāgatādīsupi eseva nayo.

1047. Atītārammaṇattikaniddese **atīte dhamme ārabbhā**ti-ādīsu parittamahaggatāva dhammā veditabbā. Te hi atītādīni ārabbha uppajjanti.

1050. Ajjhattattikaniddese **tesaṁ tesan**tipadadvayena sabbasatte pariyādiyati. **Ajjhattaṁ paccattan**ti ubhayaṁ niyakajjhattādhivacanaṁ. **Niyatā**ti[1] attani[2] jātā. **Pāṭipuggalikā**ti pāṭiyekkassa pāṭiyekkassa puggalassa santakā. **Upādinnā**ti sarīraṭṭhakā. Te hi kammanibbattā vā hontu mā vā, ādinnagahitaparāmaṭṭhavasena pana idha "upādinnā"ti vuttā.

1051. **Parasattānan**ti attānaṁ ṭhapetvā avasesasattānaṁ. **Parapuggalānan**ti tasseva vevacanaṁ. Sesaṁ heṭṭhā vuttasadisameva. **Tadubhayan**ti taṁ ubhayaṁ.

1053. Ajjhattārammaṇattikassa paṭhamapade parittamahaggatā dhammā veditabbā. Dutiye appamāṇāpi. Tatiye parittamahaggatāva. Appamāṇā pana kālena bahiddhā, kālena ajjhattaṁ ārammaṇaṁ na karonti. Sanidassanattikaniddeso uttānoyevāti.

Dukanikkhepakathā

1062. Dukesu adosaniddese mettāyanavanena **metti.** Mettākāro **mettāyanā.** Mettāya ayitassa mettāsamaṅgino cittassa

---

1. Niyakāti (Sī) 2. Attano (Syā, Ka)

bhāvo **mettāyitattaṁ.** Anudayatīti **anuddā,** rakkhatīti attho. Anuddākāro **anuddāyanā.** Anuddāyitassa bhāvo **anuddāyitattaṁ.** Hitassa esanavasena **hitesitā.** Anukampanavasena **anukampā.** Sabbehipi imehi padehi upacārappanāppattā mettāva vuttā. Sesapadehi lokiyalokuttaro adoso kathito.

1063. Amohaniddese **dukkhe ñāṇan**ti dukkhasacce paññā. **Dukkhasamudaye**ti-ādīsupi eseva nayo. Ettha ca dukkhe ñāṇaṁ savanasammasanapaṭivedhapaccavekkhaṇāsu vattati, tathā dukkhasamudaye. Nirodhe pana savanapaṭivedhapaccavekkhaṇāsu eva, tathā paṭipadāya. **Pubbante**ti atītakoṭṭhāse. **Aparante**ti anāgatakoṭṭhāse. **Pubbantāparante**ti tadubhaye. **Idappaccayatāpaṭiccasamuppannesu dhammesu ñāṇan**ti ayaṁ paccayo, idaṁ paccayuppannaṁ, imaṁ paṭicca idaṁ nibbattanti evaṁ paccayesu ca paccayuppannadhammesu ca ñāṇaṁ.

1065. Lobhaniddesepi heṭṭhā anāgatānaṁ padānaṁ ayamattho, rañjanavasena **rāgo.** Balavarañjanaṭṭhena **sārāgo.** Visayesu sattānaṁ anunayanato[1] **anunayo.** Anurujjhatīti **anurodho,** kāmetīti attho. Yattha katthaci bhave sattā etāya nandanti, sayaṁ vā nandatīti **nandī.** Nandī ca sā rañjanaṭṭhena rāgo cāti **nandīrāgo**[2]. Tattha ekasmiṁ ārammaṇe sakiṁ uppannā taṇhā nandī, punappunaṁ uppajjamānā nandīrāgoti vuccati. **Cittassa sārāgo**ti yo heṭṭhā balavarañjanaṭṭhena "sārāgo"ti vutto, so na sattassa, cittasseva sārāgoti attho.

Icchanti etāya ārammaṇānīti **icchā.** Bahalakilesabhāvena mucchanti etāya pāṇinoti **mucchā.** Gilitvā pariniṭṭhapetvā gahaṇavasena **ajjhosānaṁ.** Iminā sattā gijjhanti gedhaṁ āpajjantīti **gedho.** Bahalaṭṭhena vā gedho. "Gedhaṁ vā pavanasaṇḍan"ti[3] hi bahalaṭṭheneva vuttaṁ. Anantarapadaṁ upasaggavasena vaḍḍhitaṁ. Sabbatobhāgena vā gedhoti **paligedho.** Sañjanti etenāti **saṅgo,** lagganaṭṭhena vā saṅgo. Osīdanaṭṭhena **paṅko.** Ākaḍḍhanavasena **ejā,** "ejā imaṁ purisaṁ parikaḍḍhati tassa tasseva bhavassa abhinibbattiyā"ti hi vuttaṁ. Vañcanaṭṭhena **māyā.** Vaṭṭasmiṁ sattānaṁ

---

1. Anu anu nayanato (Ka) 2. Nandirāgo (Sī) 3. Gedhaṁ vā pana vanasaṇḍaṁ (Sī)

jananaṭṭhena **janikā,** "taṇhā janeti purisaṁ, cittamassa vidhāvatī"ti[1] hi vuttaṁ. Vaṭṭasmiṁ satte dukkhena saṁyojayamānā janetīti **sañjananī.** Ghaṭanaṭṭhena[2] **sibbinī,** ayañhi vaṭṭasmiṁ satte cutipaṭisandhivasena sibbati ghaṭeti[3], tunnakāro viya pilotikāya pilotikaṁ, tasmā ghaṭanaṭṭhena "sibbinī"ti vuttā. Anekappakāraṁ visayajālaṁ, taṇhāvipphanditanivesasaṅkhātaṁ vā jālamassā atthīti **jālinī.**

Ākaḍḍhanaṭṭhena sīghasotā saritā viyāti **saritā,** allaṭṭhena vā **saritā,** vuttañhetaṁ "saritāni sinehitāni, ca, somanassāni bhavanti jantuno"ti[4], allāni ceva siniddhāni cāti ayañhettha attho. Visatāti **visattikā,** visaṭāti visattikā, visālāti visattikā, visakkatīti visattikā, visaṁvādikāti visattikā, visaṁharatīti visattikā, visamūlāti visattikā, visaphalāti visattikā, visaparibhogāti visattikā, visatā vā pana sā taṇhā rūpe sadde gandhe rase phoṭṭhabbe dhamme kule gaṇe vitthatāti[5] visattikā[5]. Anayabyasanapāpanaṭṭhena kummānubbandhasuttakaṁ[7] viyāti **suttaṁ.** Vuttañhetaṁ "suttakanti kho bhikkhave nandīrāgassetaṁ adhivacanan"ti[8]. Rūpādīsu vitthataṭṭhena **visaṭā.** Tassa tassa paṭilābhatthāya satte āyūhāpetīti **āyūhinī.** Ukkaṇṭhituṁ appadānato sahāyaṭṭhena **dutiyā.** Ayañhi sattānaṁ vaṭṭasmiṁ ukkaṇṭhituṁ na deti, gatagataṭṭhāne piyasahāyo viya abhiramāpeti. Tena vuttaṁ—

"Taṇhādutiyo puriso, dīghamaddhāna saṁsaraṁ.
Itthabhāvaññathābhāvaṁ, saṁsāraṁ nātivattatī"ti[9].

Paṇidhānakavasena **paṇidhi. Bhavanettī**ti bhavarajju, etāya hi sattā rajjuyā gīvāya baddhā goṇā viya icchiticchitaṭṭhānaṁ niyyanti. Taṁ taṁ ārammaṇaṁ vanati bhajati allīyatīti **vanaṁ.** Vanati yācatīti vā vanaṁ. **Vanatho**ti byañjanena padaṁ vaḍḍhitaṁ. Anatthadukkhānaṁvā samuṭṭhāpanaṭṭhena gahanaṭṭhena ca

---

1. Saṁ 1. 34 piṭṭhe. 2. Ghaṭṭanaṭṭhena (Syā, Ka) 3. Ghaṭṭeti (Syā, Ka)
4. Khu 1. 62 piṭṭhe. 5. Visatā vitthatāti (Sī, Syā, Ka) 6. Khu 7. 7 piṭṭhe.
7. Kumbhānubandhasuttakaṁ (Sī), kammānubandhaṁ suttakaṁ (Syā)
8. Saṁ 1. 425 piṭṭhe. 9. Aṁ 1. 316; Khu 1. 201; Khu 7. 362; Khu 8. 211 piṭṭhesu.

vanaṁ viyāti **vanaṁ,** balavataṇhāyetaṁ nāmaṁ. Gahanataraṭṭhena pana tato balavatarā **vanatho** nāma. Tena vuttaṁ—

"Vanaṁ chindatha mā rukkhaṁ, vanato jāyate bhayaṁ.
Chetvā vanañca vanathañca, nibbanā hotha bhikkhavo"ti[1].

Santhavanavasena **santhavo,** saṁsaggoti attho. So duvidho taṇhāsanthavo, mittasanthavo ca. Tesu idha taṇhāsanthavo adhippeto. Sinehavasena **sineho.** Ālayakaraṇavasena apekkhatīti **apekkhā.** Vuttampi cetaṁ "imāni te deva caturāsītinagarasahassāni kusāvatīrājadhānīpamukhāni, ettha deva chandaṁ janehi, jīvite apekkhaṁ karohī"ti[2], ālayaṁ karohīti ayañhettha attho. Pāṭiyekke pāṭiyekke ārammaṇe bandhatīti **paṭibandhu,** ñātakaṭṭhena vā pāṭiyekko bandhūtipi **paṭibandhu.** Niccasannissitaṭṭhena hi sattānaṁ taṇhāsamo bandhu nāma natthi.

Ārammaṇānaṁ asanato **āsā,** ajjhottharaṇato ceva tittiṁ anupagantvāva paribhuñjanato cāti attho. Āsisanavasena **āsisanā**[3]. Āsisitassa bhāvo **āsisitattaṁ.** Idāni tassā pavattiṭṭhānaṁ dassetuṁ **"rūpāsā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha āsisanavasena āsāti āsāya atthaṁ gahetvā rūpe āsā **rūpāsā**ti evaṁ navapi padāni veditabbāni. Ettha ca purimāni pañca pañcakāmaguṇavasena vuttāni, parikkhāralobhavasena chaṭṭhaṁ, taṁ visesato pabbajitānaṁ. Tato parāni tīṇi atittiyavatthuvasena gahaṭṭhānaṁ. Na hi tesaṁ dhanaputtajīvitehi aññaṁ piyataraṁ atthi. "Etaṁ mayhaṁ, etaṁ mayhan"ti[4] vā "asukena me idaṁ dinnaṁ, idaṁ dinnan"ti vā evaṁ satte jappāpetīti **jappā.** Parato dve padāni upasaggena vaḍḍhitāni. Tato paraṁ aññenākārena vibhajituṁ āraddhattā puna **"jappā"**ti vuttaṁ. Jappanākāro **jappanā.** Jappitassa bhāvo **jappitattaṁ.** Punappunaṁ visaye lumpati[5] ākaḍḍhatīti lolupo. Lolupassa bhāvo **loluppaṁ.** Loluppākāro **loluppāyanā.** Loluppasamaṅgino bhāvo **loluppāyitattaṁ.**

---

1. Khu 1. 54 piṭṭhe.
2. Dī 2. 155 piṭṭhe.
3. Āsiṁsanā (Sī, Syā)
4. "Idaṁ mayhaṁ, etaṁ mayhan"ti (Sī)
5. Lupati (Syā), luppati (Ka)

Pucchañjikatāti[1] yāya taṇhāya lābhaṭṭhānesu puccham cālayamanā sunakhā viya kampamānā vicaranti, taṁ tassā kampanataṇhāya nāmaṁ. Sādhu[2] manāpamanāpe visaye kāmetīti **sādhukāmo,** tassa bhāvo **sādhukamyatā.** "Mātā mātucchā"ti-ādike ayuttaṭṭhāne rāgoti **adhammarāgo.** Yuttaṭṭhānepi balavā hutvā uppannalobho **visamalobho.** "Rāgo visaman"ti-ādivacanato[3] vā yuttaṭṭhāne vā ayuttaṭṭhāne vā uppanno chandarāgo adhammaṭṭhena **adhammarāgo,** visamaṭṭhena **visamalobho**ti veditabbo.

Ārammaṇānaṁ nikāmanavasena **nikanti.** Nikāmanākāro **nikāmanā.** Patthanāvasena **patthanā.** Pihāyanavasena **pihanā.** Suṭṭhu patthanā **sampatthanā.** Pañcasu kāmaguṇesu taṇhā **kāmataṇhā.** Rūpārūpabhave taṇhā **bhavataṇhā.** Ucchedasaṅkhāte vibhave taṇhā **vibhavataṇhā.** Suddhe rūpabhavasmiṁyeva taṇhā **rūpataṇhā.** Arūpabhave taṇhā **arūpataṇhā.** Ucchedadiṭṭhisahagato rāgo diṭṭhirāgo, nirodhe taṇhā **nirodhataṇhā.** Rūpe taṇhā **rūpataṇhā.** Sadde taṇhā **saddataṇhā.** Gandhataṇhādīsupi eseva nayo. Oghādayo vuttatthāva.

Kusaladhamme āvaratīti **āvaraṇaṁ.** Chādanavasena **chādanaṁ.** Satte vaṭṭasmiṁ bandhatīti **bandhanaṁ.** Cittaṁ upagantvā kilissati saṁkiliṭṭhaṁ[4] karotīti **upakkileso.** Thāmagataṭṭhena anusetīti[5] **anusayo.** Uppajjamānā cittaṁ pariyuṭṭhātīti **pariyuṭṭhānaṁ,** uppajjituṁ appadānena kusalacāraṁ[5] gaṇhātīti attho. "Corā magge pariyuṭṭhiṁsu", "dhuttā magge pariyuṭṭhiṁsū"ti-ādīsu[7] hi maggaṁ gaṇhiṁsūti attho, evamidhāpi gahaṇaṭṭhena pariyuṭṭhānaṁ veditabbaṁ. Paliveṭhanaṭṭhena latā viyāti **latā,** "latā ubbhijja tiṭṭhatī"ti[8] āgataṭṭhānepi ayaṁ taṇhā "latā"ti vuttā. Vividhāni vatthūni icchatīti **vevicchaṁ.** Vaṭṭadukkhassa mūlanti **dukkhamūlaṁ.** Tasseva dukkhassa nidānanti **dukkhanidānaṁ.** Taṁ dukkhaṁ ito pabhavatīti **dukkhappabhavo.** Bandhanaṭṭhena pāso viyāti **pāso,** mārassa pāso **mārapāso.** Duruggilanaṭṭhena baḷisaṁ vāyāti **baḷisaṁ.** Mārassa

1. Pucchakatā (Sī), puñcikatā (Syā)
2. Sādhū (?)
3. Abhi 2. 382 piṭṭhe.
4. Kiliṭṭhaṁ (Sī)
5. Anu anu setīti (Ka)
6. Kusalācāraṁ (Sī, Syā)
7. Vi 4. 471 piṭṭhe.
8. Khu 1. 62 piṭṭhe.

baḷisaṁ **mārabaḷisaṁ.** Taṇhābhibhūtā mārassa visayaṁ nātikkamanti, tesaṁ upari māro vasaṁ vattetīti iminā pariyāyena mārassa visayoti **māravisayo.** Sandanaṭṭhena taṇhāva nadī **taṇhānadī.** Ajjhottharaṇaṭṭhena taṇhāva jālaṁ **taṇhājālaṁ.** Yathā sunakhā gaddulabaddhā yadicchakaṁ nīyanti, evaṁ taṇhābaddhā sattāpīti daḷhabandhanaṭṭhena gaddulaṁ viyāti gaddulaṁ, taṇhāva gaddulaṁ **taṇhāgaddulaṁ.** Duppūraṇaṭṭhena taṇhāva samuddo **taṇhāsamuddo.**

1066. Dosaniddese **anatthaṁ me acarī**ti avuḍḍhiṁ me akāsi, iminā upāyena sabbapadesu attho veditabbo. **Aṭṭhāne vā pana āghāto**ti akāraṇe kopo. Ekacco hi "devo ativassatī"ti kuppati, "na vassatī"ti kuppati, "sūriyo tappatī"ti kuppati, "na tappatī"ti kuppati, vāte vāyantepi kuppati, avāyantepi kuppati, sammajjituṁ asakkonto bodhipaṇṇānaṁ kuppati, cīvaraṁ pārupituṁ asakkonto vātassa kuppati, upakkhalitvā khāṇukassa kuppati. Idaṁ sandhāya vuttaṁ "aṭṭhāne vā pana āghāto jāyatī"ti. Tattha heṭṭhā navasu ṭhānesu satte ārabbha uppannattā kammapathabhedo hoti. Aṭṭhānāghāto pana saṅkhāresu uppanno kammapathabhedaṁ na karoti. Cittaṁ āghātento uppannoti **cittassa āghāto.** Tato balavataro **paṭighāto.** Paṭihaññanavasena **paṭighaṁ.** Paṭivirujjhatīti **paṭivirodho.** Kuppanavasena **kopo. Pakopo sampakopo**ti upasaggena padaṁ vaḍḍhitaṁ. Dussanavasena **doso. Padoso sampadoso**ti upasaggena padaṁ vaḍḍhitaṁ. **Cittassa byāpattī**ti cittassa vipannatā viparivattanākāro. Manaṁ padūsayamāno uppajjatīti **manopadoso.** Kujjhanavasena **kodho.** Kujjhanākāro **kujjhanā.** Kujjhitassa bhāvo **kujjhitattaṁ.**

Idāni akusalaniddese vuttanayaṁ dassetuṁ **"doso dussanā"**ti-ādi vuttaṁ. Tasmā yo evarūpo "cittassa āghāto -pa- kujjhitattan"ti ca idha vutto, "doso dussanā"ti-ādinā nayena heṭṭhā vutto, ayaṁ vuccati dosoti evamettha yojanā kātabbā. Evañhi sati punaruttidoso[1] paṭisedhito hoti. Mohaniddeso amohaniddese

---

1. Punaruttadoso (Sī)

vuttapaṭipakkhanayena veditabbo. Sabbākārena panesa **Vibhaṅgaṭṭhakathāyaṁ**[1] āvi bhavissati.

1079. **Tehi dhammehi ye dhammā sahetukā**ti tehi hetudhammehi ye aññe hetudhammā vā nahetudhammā vā, te sahetukā. Ahetukapadepi eseva nayo. Ettha ca hetu hetuyeva ca hoti, tiṇṇaṁ vā dvinnaṁ vā ekato uppattiyaṁ sahetuko ca. Vicikicchuddhaccasahagato pana moho hetu ahetuko. Hetusampayuttadukaniddesepi eseva nayo.

1091. Saṅkhatadukaniddese purimaduke vuttaṁ asaṅkhatadhātuṁ sandhāya **"yo eva so dhammo"**ti ekavacananiddeso kato. Purimaduke pana bahuvacanavasena pucchāya uddhaṭattā "ime dhammā appaccayā"ti pucchānusandhinayena bahuvacanaṁ kataṁ. **Ime dhammā sanidassanā**ti-ādīsupi eseva nayo.

1101. Kenaciviññeyyadukaniddese **cakkhuviññeyyā**ti cakkhuviññāṇena vijānitabbā. Sesapadesupi eseva nayo. Ettha ca **kenaci viññeyyā**ti cakkhuviññāṇādīsu kenaci ekena cakkhuviññāṇena vā sotaviññāṇena vā vijānitabbā. **Kenaci na viññeyyā**ti teneva cakkhuviññāṇena vā sotaviññāṇena vā na vijānitabbā. Evaṁ sante dvinnampi padānaṁ atthanānattato duko hotīti heṭṭhā vuttattā ye te dhammā cakkhuviññeyyā, na te dhammā sotaviññeyyāti ayaṁ duko na hoti. Rūpaṁ pana cakkhuviññeyyaṁ, saddo na cakkhuviññeyyoti imamatthaṁ gahetvā ye te dhammā cakkhuviññeyyā, na te dhammā sotaviññeyyā. Ye vā pana te dhammā sotaviññeyyā, na te dhammā cakkhuviññeyyāti ayameko dukoti veditabbo. Evaṁ ekeka-indriyamūlake cattāro cattāro katvā vīsati dukā vibhattāti veditabbā.

Kiṁ pana manoviññāṇena kenaci viññeyyā kenaci na viññeyyā natthi, tenettha dukā na vuttāti? No natthi, vavatthānābhāvato pana na vuttā. Na hi yathā cakkhuviññāṇena aviññeyyā evāti vavatthānaṁ atthi, evaṁ manoviññāṇenāpīti vavatthānabhāvato ettha dukā na vuttā.

---

1. Abhi-Ṭṭha 2. 78 piṭṭhādīsu.

manoviññāṇena pana kenaci viññeyyā ceva aviññeyyā cāti ayamattho atthi, tasmā so avuttopi yathālābhavasena veditabbā. Manoviññāṇanti hi saṅkyaṁ gatehi kāmāvacaradhammehi kāmāvacaradhammā eva tāva kehici viññeyyā kehici aviññeyyā. Tehiyeva rūpāvacarādidhammāpi kehici viññeyyā kehici aviññeyyā. Rūpāvacarehipi kāmāvacarā kehici viññeyyā kehici aviññeyyā. Teheva rūpāvacarādayopi kehici viññeyyā kehici aviññeyyā. Arūpāvacarehi pana kāmāvacarā, rūpāvacarā, apariyāpannā ca neva viññeyyā, arūpāvacarā pana kehici viññeyyā kehici aviññeyyā. Tepi ca kecideva viññeyyā keci aviññeyyā. Apariyāpannehi kāmāvacarādayo neva viññeyyā. Apariyāpannā pana nibbānena aviññeyyattā kehici viññeyyā kehici aviññeyyā. Tepi ca maggaphalānaṁ aviññeyyattā[1] kecideva viññeyyā keci aviññeyyāti.

1102. Āsavaniddese pañcakāmaguṇiko rāgā **kāmāsavo** nāma. Rūpārūpabhavesu chandarāgo jhānanikanti sassatadiṭṭhisahajāto rāgo bhavavasena patthanā **bhavāsavo** nāma. Dvāsaṭṭhi diṭṭhiyo **diṭṭhāsavo** nāma. Aṭṭhasu ṭhānesu aññāṇaṁ **avijjāsavo** nāma. Tattha tattha āgatesu pana āsavesu asammohatthaṁ ekavidhādibhedo veditabbo. Atthato hete cirapārivāsiyaṭṭhena āsavāti evaṁ ekavidhāva honti. Vinaye pana "diṭṭhadhammikānaṁ āsavānaṁ saṁvarāya samparāyikānaṁ āsavānaṁ paṭighātāyā"ti[2] duvidhena āgatā. Suttante **saḷāyatane** tāva "tayome āvuso āsavā kāmāsavo bhavāsavo avijjāsavo"ti[3] tividhena āgatā, **nibbedhikapariyāye** "atthi bhikkhave āsavā nirayagamanīyā, atthi āsavā tiracchānayonigamanīyā, atthi āsavā pettivisayagamanīyā, atthi āsavā manussalokagamanīyā, atthi āsavā devalokagamanīyā"ti[4] pañcavidhena āgatā, Chakkanipāte **Āhuneyyasutte** "atthi āsavā saṁvarā pahātabbā, atthi āsavā paṭisevanā pahātabbā, atthi āsavā adhivāsanā pahātabbā, atthi āsavā parivajjanā pahātabbā, atthi

---

1. Viññeyyattā (Sī, Ka)
2. Vi 1. 24 piṭṭhādīsu.
3. Saṁ 2. 450-1 piṭṭhesu.
4. Aṁ 2. 362 piṭṭhe.

āsavā vinodanā pahātabbā, atthi āsavā bhāvanā pahātabbā"ti[1] chabbidhena āgatā, **sabbāsavapariyāye**[2] dassanapahātabbehi saddhiṁ sattavidhena āgatā. Idha panete kāmāsavādibhedato catubbidhena āgatā. Tatrāyaṁ vacanattho, pañcakāmaguṇasaṅkhāte kāme āsavo **kāmāsavo.** Rūpārūpasaṅkhāte kammato ca upapattito ca duvidhepi bhave āsavo **bhavāsavo.** Diṭṭhi eva āsavo **diṭṭhāsavo.** Avijjāva āsavo **avijjāsavo.**

1103. **Kāmesū**ti pañcasu kāmaguṇesu. **Kāmacchando**ti kāmasaṅkhāto chando, na kattukamyatāchando, na dhammacchando. Kāmanavasena, rajjanavasena ca kāmoyeva rāgo **kāmarāgo.** Kāmanavasena, nandanavasena ca kāmova nandīti **kāmanandī.** Evaṁ sabbattha kāmatthaṁ viditvā taṇhāyanaṭṭhena **kāmataṇhā,** sinehanaṭṭhena **kāmasineho,** pariḍayhanaṭṭhena **kāmapariḷāho,** mucchanaṭṭhena **kāmamucchā,** gilitvā pariniṭṭhāpanaṭṭhena **kāmajjhosānan**ti veditabbaṁ. **Ayaṁ vuccatī**ti ayaṁ aṭṭhahi padehi vibhatto kāmāsavo nāma vuccati.

1104. **Bhavesu bhavachando**ti rūpārūpabhavesu bhavapatthanāvaseneva pavatto chando **bhavachando.** Sesapadānipi imināva nayena veditabbāni.

1105. **Sassato lokoti vā**ti-ādīhi dasahākārehi diṭṭhippabhedova vutto. Tattha **sassato loko**ti ettha khandhapañcakaṁ "loko"ti gahetvā "ayaṁ loko nicco dhuvo sabbakāliko"ti gaṇhantassa "sassatan"ti gahaṇākārappavattā diṭṭhi. **Asassato**ti tameva lokaṁ "ucchijjati vinassatī"ti gaṇhantassa ucchedagahaṇākārappavattā diṭṭhi. **Antavā**ti parittakasiṇalābhino suppamatte vā sarāvamatte vā kasiṇe samāpannassa antosamāpattiyaṁ pavattitarūpārūpadhamme "loko"ti ca kasiṇaparicchedantena ca "antavā"ti gaṇhantassa **"antavā loko"**ti gahaṇākārappavattā diṭṭhi, sā sassatadiṭṭhipi hoti ucchedadiṭṭhipi. Vipulakasiṇalābhino pana tasmiṁ kasiṇe samāpannassa antosamāpattiyaṁ pavattitarūpārūpadhamme "loko"ti ca

1. Aṁ 2. 340 piṭṭhe, Pāḷi pana visadisā. 2. Ma 1. 9 piṭṭhe.

kasiṇaparicchedantena ca "ananto"ti gaṇhantassa **"anantavā loko"**ti gahaṇākārappavattā diṭṭhi, sā sassatadiṭṭhipi hoti ucchedadiṭṭhipi.

Taṁ jīvaṁ taṁ sarīranti bhedanadhammassa sarīrasseva "jīvan"ti gahitattā sarīre ucchijjamāne "jīvampi ucchijjatī"ti ucchedagahaṇākārappavattā diṭṭhi. Dutiyapade sarīrato aññassa jīvassa gahitattā sarīre ucchijjamānepi "jīvaṁ na ucchijjatī"ti sassatagahaṇākārappavattā diṭṭhi. **Hoti Tathāgato paraṁ maraṇā**ti-ādīsu satto Tathāgato nāma, "so paraṁ maraṇā hotī"ti gaṇhato paṭhamā sassatadiṭṭhi. "Na hotī"ti gaṇhato dutiyā ucchedadiṭṭhi. "Hoti ca na ca hotī"ti gaṇhato tatiyā ekaccasassatadiṭṭhi. "Neva hoti na nahotī"ti gaṇhato catutthā amarāvikkhepadiṭṭhi. **Ime dhammā āsavā**ti ime kāmāsavañca bhavāsavañca rāgavasena ekato katvā saṅkhepato tayo, vitthārato cattāro dhammā āsavā nāma.

Yo pana brahmānaṁ vimānakapparukkha-ābharaṇesu chandarāgo uppajjati, so kāmāsavo hoti na hotīti? Na hoti. Kasmā? Pañcakāmaguṇikassa rāgassa idheva pahīnattā. Hetugocchakaṁ pana patvā lobho hetu nāma hoti, ganthagocchakaṁ patvā abhijjhākāyagantho nāma, kilesagocchakaṁ patvā lobho kileso nāma hoti. Diṭṭhisahajāto pana rāgo kāmāsavo hoti na hotīti? Na hoti, diṭṭhirāgo nāma hoti. Vuttañhetaṁ "diṭṭhirāgaratte purisapuggale dinnadānaṁ na mahapphalaṁ hoti na mahānisaṁsan"ti[1].

Ime pana āsave kilesapaṭipāṭiyāpi āharituṁ vaṭṭati maggapaṭipāṭiyāpi. Kilesapaṭipāṭiyā kāmāsavo anāgāmimaggena pahīyati, bhavāsavo arahattamaggena, diṭṭhāsavo sotāpattimaggena, avijjāsavo arahattamaggena. Maggapaṭipāṭiyā sotāpattimaggena diṭṭhāsavo pahīyati, anāgāmimaggena kāmāsavo, arahattamaggena bhavāsavo, avijjāsavo cāti.

1121. Saṁyojanesu mānaniddese **"seyyohamasmī"ti māno**ti uttamaṭṭhena "ahaṁ seyyo"ti evaṁ uppannamāno. **"Sadisohamasmī"ti**

---

1. Khu 9. 136 Paṭisambhidāyaṁ.

mānoti samasamaṭṭhena "ahaṁ sadiso"ti evaṁ uppannamāno. **"Hīnohamasmī"ti māno**ti lāmakaṭṭhena "ahaṁ hīno"ti evaṁ uppannamāno. Evaṁ seyyamāno sadisamāno hīnamānoti ime tayo mānā tiṇṇaṁ janānaṁ uppajjanti. Seyyassāpi hi "ahaṁ seyyo, sadiso, hīno"ti tayo mānā uppajjanti sadisassāpi hīnassāpi. Tattha seyyassa seyyamānova yāthāvamāno, itare dve ayāthāvamānā. Sadisassa sadisamānova -pa-. Hīnassa hīnamānova yāthāvamāno, itare dve ayāthāvamānā. Iminā kiṁ kathitaṁ? Ekassa tayo mānā uppajjantīti kathitaṁ. **Khuddakavatthuke** pana paṭhamakamānabhājanīye eko māno tiṇṇaṁ janānaṁ uppajjatīti kathito.

Mānakaraṇavasena **māno. Maññanā maññitattan**ti ākārabhāvaniddesā. Ussitaṭṭhena **unnati.** Yassuppajjati, taṁ puggalaṁ unnāmeti ukkhipitvā ṭhapetīti **unnāmo.** Samussitaṭṭhena **dhajo.** Ukkhipanaṭṭhena cittaṁ sampaggaṇhātīti **sampaggāho.** Ketu vuccati bahūsu dhajesu accuggatadhajo, mānopi punappunaṁ uppajjamāno aparāpare upādāya accuggataṭṭhena ketu viyāti **ketu,** ketuṁ icchatīti **ketukamyaṁ,** tassa bhāvo **ketukamyatā.** Sā pana cittassa, na attano. Tena vuttaṁ "ketukamyatā cittassā"ti. Mānasampayuttañhi cittaṁ ketuṁ icchati, tassa ca bhāvo ketukamyatā, ketusaṅkhāto mānoti.

1126. Issāniddese **yā paralābhasakkāragarukāramānanavandanapūjanāsu issā**ti yā etesu paresaṁ lābhādīsu "kiṁ iminā imesan"ti parasampattikhiyyanalakkhaṇā issā. Tattha **lābho**ti cīvarādīnaṁ catunnaṁ paccayānaṁ paṭilābho. Issukī hi puggalo parassa taṁ lābhaṁ khiyyati, "kiṁ imassa iminā"ti na icchati. **Sakkāro**ti tesaṁyeva paccayānaṁ sukatānaṁ sundarānaṁ paṭilābho. **Garukāro**ti garukiriyā bhāriyakaraṇaṁ. **Mānan**ti manena piyakaraṇaṁ. **Vandanan**ti pañcapatiṭṭhitena vandanaṁ. **Pūjanā**ti gandhamālādīhi pūjanā. Issāyanavasena **issā.** Issākāro **issāyanā.** Issāyitabhāvo **issāyitattaṁ.** **Usūyā**dīni issādivevacanāni[2].

---

1. Abhi 2. 366 piṭṭhe.

2. Issāvevacanāni (Ka)

Imissā pana issāya khiyyanalakkhaṇaṁ āgārikenāpi anāgārikenāpi dīpetabbaṁ. Āgāriko hi ekacco kasivaṇijjādīsu aññatarena ājīvena attano purisakāraṁ nissāya bhaddakaṁ yānaṁ vā vāhanaṁ vā ratanaṁ vā labhati. Aparo tassa alābhatthiko tena lābhena na tussati, "kadā nu kho esa imāya sampattiyā parihāyitvā kapaṇo hutvā carissatī"ti cintetvā ekena kāraṇena tasmiṁ tāya sampattiyā parihīne attamano hoti. Anāgārikopi eko issāmanako aññaṁ attano sutapariyatti-ādīni nissāya uppannalābhādisampattiṁ disvā "kadā nu kho eso imehi lābhādīhi parihāyissatī"ti cintetvā yadā taṁ ekena kāraṇena parihīnaṁ passati, tadā attamano hoti. Evaṁ parasampattikhiyyanalakkhaṇā issāti veditabbā.

1127. Macchariyaniddese vatthuto macchariyadassanatthaṁ **pañca macchariyāni āvāsamacchariyan**ti-ādi vuttaṁ. Tattha āvāse macchariyaṁ **āvāsamacchariyaṁ.** Sesapadesupi eseva nayo.

Āvāso nāma sakalārāmopi pariveṇampi ekovarakopi rattiṭṭhānadivāṭṭhānādīnipi. Tesu vasantā sukhaṁ vasanti, paccaye labhanti. Eko bhikkhu vattasampannasseva pesalassa bhikkhuno tattha āgamanaṁ na icchati, "āgatopi khippaṁ gacchatū"ti cinteti, idaṁ **āvāsamacchariyaṁ** nāma. Bhaṇḍanakārakādīnaṁ pana tattha vāsaṁ anicchato āvāsamacchariyaṁ nāma na hoti.

Kulanti upaṭṭhākakulampi ñātikulampi. Tattha aññassa upasaṅkamanaṁ anicchato kulamacchariyaṁ hoti. Pāpapuggalassa pana upasaṅkamanaṁ anicchantopi maccharī nāma[1] na hoti. So hi tesaṁ pasādabhedāya paṭipajjati. Pasādaṁ rakkhituṁ samatthasseva pana bhikkhuno tattha upasaṅkamanaṁ anicchanto maccharī nāma hoti.

Lābhoti catupaccayalābhova. Taṁ aññasmiṁ sīlavanteyeva labhante "mā labhatū"ti cintentassa lābhamacchariyaṁ hoti. Yo pana saddhādeyyaṁ vinipāteti, aparibhogadupparibhogādivasena vināseti, pūtibhāvaṁ gacchantampi aññassa na deti, taṁ disvā "sace imaṁ esa na

1. Anicchatopi macchariyaṁ nāma (Sī, Ka)

labheyya, añño sīlavā labheyya, paribhogaṁ gaccheyyā"ti cintentassa macchariyaṁ nāma natthi.

Vaṇṇo nāma sarīravaṇṇopi guṇavaṇṇopi. Tattha sarīravaṇṇe maccharipuggalo "paro pāsādiko rūpavā"ti vutte taṁ na kathetukāmo hoti. Guṇavaṇṇamaccharī sīlena dhutaṅgena paṭipadāya ācārena vaṇṇaṁ na kathetukāmo hoti.

Dhammoti pariyattidhammo ca paṭivedhadhammo ca. Tattha ariyasāvakā paṭivedhadhammaṁ na maccharāyanti, attanā paṭividdhadhamme sadevakassa lokassa paṭivedhaṁ icchanti. "Taṁ pana paṭivedhaṁ pare jānantū"ti icchanti. Tanti dhammeyeva pana dhammamacchariyaṁ nāma hoti. Tena samannāgato puggalo yaṁ gūḷhaṁ ganthaṁ vā kathāmaggaṁ vā jānāti, taṁ aññaṁ na jānāpetukāmo hoti. Yo pana puggalaṁ upaparikkhitvā dhammānuggahena, dhammaṁ vā upaparikkhitvā puggalānuggahena na deti, ayaṁ dhammamaccharī nāma na hoti.

Tattha ekacco puggalo lolo hoti, kālena samaṇo hoti, kālena brāhmaṇo kālena Nigaṇṭho. Yo hi bhikkhu "ayaṁ puggalo paveṇi-āgataṁ tantiṁ saṇhaṁ sukhumaṁ dhammantaraṁ bhinditvā āluḷissatīn"ti na deti, ayaṁ **puggalaṁ upaparikkhitvā dhammānuggahena na deti** nāma. Yo pana "ayaṁ dhammo saṇho sukhumo, sacāyaṁ puggalo gaṇhissati, aññaṁ byākaritvā attānaṁ āvikatvā nassissatī"ti na deti, ayaṁ **dhammaṁ upaparikkhitvā puggalānuggahena na deti** nāma. Yo pana "sacāyaṁ imaṁ dhammaṁ gaṇhissati, amhākaṁ samayaṁ bhindituṁ samattho bhavissatī"ti na deti, ayaṁ dhammamaccharī nāma hoti.

Imesu pañcasu macchariyesu āvāsamacchariyena tāva yakkho vā peto vā hutvā tasseva āvāsassa saṅkāraṁ sīsena ukkhipitvā vicarati. Kulamacchariyena tasmiṁ kule aññesaṁ dānamānanādīni karonte disvā "bhinnaṁ vatidaṁ kulaṁ mamā"ti cintayato lohitampi mukhato uggacchati, kucchivirecanampi hoti, antānipi khaṇḍākhaṇḍāni hutvā nikkhamanti. Lābhamacchariyena saṁghassa vā gaṇassa vā santake lābhe maccharāyitvā puggalikaparibhogaṁ viya paribhuñjitvā yakkho vā peto vā mahā-ajagaro vā hutvā nibbattati. Sarīravaṇṇaguṇavaṇṇamaccharena, pariyattidhammamacchariyena ca

attanova vaṇṇaṁ vaṇṇeti, paresaṁ vaṇṇe "kiṁ vaṇṇo eso"ti taṁ taṁ dosaṁ vadanto pariyattidhammañca kassaci kiñci adento dubbaṇṇo ceva eḷamūgo ca hoti.

Apica āvāsamacchariyena lohagehe paccati, kulamacchariyena appalābho hoti, lābhamacchariyena gūthaniraye nibbattati, vaṇṇamacchariyena bhave bhave nibbattassa vaṇṇo nāma na hoti, dhammamacchariyena kukkuḷaniraye nibbattatīti.

Maccharāyanavasena **maccheraṁ.** Maccharāyanākāro **maccharāyanā.** Maccharena ayitassa maccherasamaṅgino bhāvo **maccharāyitattaṁ.** Mayhameva hontu, mā aññassāti sabbāpi attano sampattiyo byāpetuṁ na icchatīti **viviccho.** Vivicchassa bhāvo **vevicchaṁ,** mudumacchariyassetaṁ nāmaṁ. Kadariyo vuccati anādaro, tassa bhāvo **kadariyaṁ,** thaddhamacchariyassetaṁ nāmaṁ. Tena hi samannāgato puggalo parampi paresaṁ dadamānaṁ nivāreti. Vuttampi cetaṁ—

Kadariyo pāpasaṅkappo, micchādiṭṭhi anādaro.
Dadamānaṁ nivāreti, yācamānāna bhojananti[1].

Yācake disvā kaṭukabhāvena cittaṁ añcati saṅkocetīti **kaṭukañcuko,** tassa bhāvo **kaṭukañcukatā.** Aparo nayo, **kaṭukañcukatā** vuccati kaṭacchuggāho, samatittikapuṇṇāya hi ukkhaliyā bhattaṁ gaṇhanto sabbatobhāgena saṅkuṭitena[2] aggakaṭacchunā[3] gaṇhāti pūretvā gahetuṁ na sakkoti, evaṁ maccharipuggalassa cittaṁ saṅkucati, tasmiṁ saṅkucite kāyopi tatheva saṅkucati patikuṭati patinivattati na sampasāriyatīti maccheraṁ "kaṭukañcukatā"ti vuttaṁ.

Aggahitattaṁ cittassāti paresaṁ upakārakaraṇe dānādinā ākārena yathā na sampasāriyati, evaṁ āvaritvā gahitabhāvo cittassa. Yasmā pana maccharipuggalo attano santakaṁ paresaṁ adātukāmo hoti, parasantakaṁ gaṇhitukāmo. Tasmā "idaṁ acchariyaṁ mayhameva hotu mā aññassā"ti pavattivasenassa attasampattinigūhanalakkhaṇatā,

---

1. Saṁ 1. 96 piṭṭhe. 2. Saṅkucitena (Sī) 3. Aggaggakaṭacchunā (Sī)

attasampattiggahaṇalakkhaṇatā vā veditabbā. Sesaṁ imasmiṁ gocchake uttānatthameva.

Imāni pana saṁyojanāni kilesapaṭipāṭiyāpi āharituṁ vaṭṭati maggapaṭipāṭiyāpi. Kilesapaṭipāṭiyā kāmarāgapaṭighasaṁyojanāni anāgāmimaggena pahīyanti, mānasaṁyojanaṁ arahattamaggena, diṭṭhivicikicchāsīlabbataparāmāsā a-otāpattimaggena. Bhavarāgasaṁyojanaṁ arahattamaggena. Issāmacchariyāni sotāpattimaggena, avijjā arahattamaggena. Maggapaṭipāṭiyā diṭṭhivicikicchāsīlabbataparāmāsa-issāmacchariyāni sotāpattimaggena pahīyanti, kāmarāgapaṭighā anāgāmimaggena, mānabhavarāga-avijjā arahattamaggenāti.

1140. Ganthagocchake nāmakāyaṁ gantheti cutipaṭisandhivasena vaṭṭasmiṁ ghaṭetīti **kāyagantho.** Sabbaññubhāsitampi paṭikkhipitvā "sassato loko, idameva saccaṁ, moghamaññan"ti iminā ākārena abhinivisatīti **idaṁsaccābhiniveso.** Yasmā pana abhijjhākāmarāgānaṁ viseso atthi, tasmā abhijjhākāyaganthassa padabhājane "yo kāmesu kāmacchando kāmarāgo"ti avatvā **"yo rāgo sārāgo"**ti-ādi vuttaṁ. Iminā yaṁ heṭṭhā vuttaṁ "brahmānaṁ vimānādīsu chandarāgo kāmāsavo na hoti, ganthagocchakaṁ patvā abhijjhākāyagantho hotī"ti[1], taṁ suvuttanti veditabbaṁ. Parato kilesagocchakepi eseva nayo. **Ṭhapetvā sīlabbataparāmāsan**ti idaṁ yasmā sīlabbataparāmāso "idameva saccan"ti-ādinā ākārena nābhinivisati, "sīlena suddhī"ti-ādinā eva pana abhinivisati, tasmā micchādiṭṭhibhūtampi taṁ paṭikkhipanto "ṭhapetvā"ti āha.

1162. Nīvaraṇagocchakassa thinamiddhaniddese **cittassa akallatā**ti cittassa gilānabhāvo. Gilāno hi akallakoti vuccati. Vinayepi vuttaṁ "nāhaṁ bhante akallako"ti[2]. **Akammaññatā**ti cittagelaññasaṅkhātova akammaññatākāro. **Olīyanā**ti olīyanākāro. Iriyāpathikacittañhi iriyāpathaṁ sandhāretuṁ asakkontaṁ rukkhe vagguli viya, khīle laggitaphāṇitavārako viya ca olīyati, tassa taṁ

1. Heṭṭhā 403 piṭṭhe. 2. Vi 1. 78 piṭṭhe

ākāraṁ sandhāya "olīyanā"ti vuttaṁ. Dutiyapadaṁ upasaggavasena vaḍḍhitaṁ. **Līnan**ti avipphārikatāya patikuṭitaṁ. Itare dve ākārabhāvaniddesā. **Thinan**ti sappipiṇḍo viya avipphārikatāya ghanabhāvena ṭhitaṁ. **Thiyanā**ti ākāraniddeso. Thiyitabhāvo **thiyitattaṁ,** avipphāravaseneva thaddhatāti attho.

1163. **Kāyassā**ti khandhattayasaṅkhātassa nāmakāyassa. **Akallatā akammaññatā**ti heṭṭhā vuttanayameva. Megho viya ākāsaṁ kāyaṁ onayhatīti **onāho.** Sabbatobhāgena onāho **pariyonāho.** Abbhantare samorundhatīti **antosamorodho.** Yathā hi nagare rundhitvā gahite manussā bahi nikkhamituṁ na labhanti, evampi middhena samoruddhā dhammā vipphāravasena nikkhamituṁ na labhanti. Tasmā "antosamorodho"ti vuttaṁ. Medhatīti **middhaṁ.** Akammaññabhāvena vihiṁsatīti attho. Supanti tenāti **soppaṁ.** Akkhidalādīnaṁ pacalabhāvaṁ karotīti **pacalāyikā. Supanā supitattan**ti ākārabhāvaniddesā. Yaṁ pana tesaṁ purato soppapadaṁ, tassa punavacane kāraṇaṁ vuttameva. **Idaṁ vuccati thinamiddhanīvaraṇan**ti idaṁ thinañca middhañca ekato katvā āvaraṇaṭṭhena thinamiddhanīvaraṇanti vuccati. Yaṁ yebhuyyena sekkhaputhujjanānaṁ niddāya pubbabhāga-aparabhāgesu uppajjati, taṁ arahattamaggena samucchijjati. Khīṇāsavānaṁ pana karajakāyassa dubbalabhāvena bhavaṅgotaraṇaṁ hoti, tasmiṁ asammisse vattamāne te supanti. Sā nesaṁ niddā nāma hoti. Tenāha Bhagavā "abhijānāmi kho panāhaṁ aggivessana gimhānaṁ pacchime māse catugguṇaṁ saṅghāṭiṁ paññapetvā dakkhiṇena passena sato sampajāno niddaṁ okkamitā"ti[1]. Evarūpo panāyaṁ karajakāyassa dubbalabhāvo na maggavajjho, upādinnakepi anupādinnakepi labbhati. Upādinnake labbhamāno yadā khīṇāsavo dīghamaggaṁ gato hoti, aññataraṁ vā pana kammaṁ katvā kilanto, evarūpe kāle labbhati. Anupādinnake labbhamāno paṇṇapupphesu labbhati. Ekaccānañhi rukkhānaṁ paṇṇāni sūriyātapena pasāriyanti, rattiṁ patikuṭanti. Padumapupphādīni sūriyātapena pupphanti, rattiṁ puna patikuṭanti. Idaṁ pana middhaṁ akusalattā khīṇāsavānaṁ na hotīti.

---

1. Ma 1. 316 piṭṭhe

Tattha siyā—“na middhaṁ akusalaṁ. Kasmā? Rūpattā. Rūpañhi abyākataṁ, Idañca rūpaṁ. Tenevettha ‘kāyassa akallatā akammaññātā’ti kāyaggahaṇaṁ katan”ti. Yadi “kāyassā”ti vuttamattenevetaṁ rūpaṁ, kāyapassaddhādayopi dhammā rūpameva bhaveyyuṁ. “Sukhañca kāyena paṭisaṁvedeti[1]. Kāyena ceva paramasaccaṁ[2] sacchikarotī”ti[3] sukhapaṭisaṁvedanaparamatthasaccasacchikāraṇānipi rūpakāyeneva siyuṁ. Tasmā na vattabbametaṁ “rūpaṁ middhan”ti. Nāmakāyo hettha kāyo nāma. Yadi nāmakāyo, atha kasmā “soppaṁ pacalāyikā”ti vuttaṁ. Na hi nāmakāyo supati, na ca pacalāyatīti? Liṅgādīni viya indriyassa tassa phalattā. Yathā hi “itthiliṅgaṁ itthinimittaṁ itthikuttaṁ itthākappo”ti imāni liṅgādīni itthindriyassa phalattā vuttāni, evaṁ imassāpi nāmakāyagelaññasaṅkhātassa middhassa phalattā soppādīni vuttāni. Middhe hi sati tāni hontīti phalūpacārena middhaṁ arūpampi samānaṁ “soppaṁ pacalāyikā supanā supitattan”ti vuttaṁ.

Akkhidalādīnaṁ pacalabhāvaṁ karotīti **pacalāyikā**ti vacanatthenāpi cāyamattho sādhitoyevāti na rūpaṁ middhaṁ. Onāhādīhipi cassa arūpabhāvo dīpitoyeva. Na hi rūpaṁ nāmakāyassa onāho pariyonāho antosamorodho hotīti. Nanu ca imināva kāraṇenetaṁ rūpaṁ. Na hi arūpaṁ kassaci onāho, na pariyonāho, na antosamorodho hotīti? Yadi evaṁ āvaraṇampi na bhaveyya. Tasmā yathā kāmacchandādayo arūpadhammā āvaraṇaṭṭhena nīvaraṇā, evaṁ imassāpi onāhanādi-atthena onāhāditā veditabbā. Apica “pañca nīvaraṇe pahāya cetaso upakkilese paññāya dubbalīkaraṇe”ti[4] vacanatopetaṁ arūpaṁ. Na hi rūpaṁ cittupakkileso, na paññāya dubbalīkaraṇaṁ hotīti.

Kasmā na hoti. Nanu vuttaṁ—

> “Santi bhikkhave eke samaṇabrāhmaṇā suraṁ pivanti merayaṁ. Surāmerayapānā appaṭiviratā. Ayaṁ bhikkhave paṭhamo samaṇabrāhmaṇānaṁ upakkileso”ti[5].

---

1. Abhi 1. 45; Dī 1. 71 piṭṭhādīsu.
2. Paramatthasaccaṁ (sabbattha)
3. Ma 2. 145; Aṁ 1. 430 piṭṭhesu.
4. Dī 2. 71; Saṁ 3. 95 piṭṭhādīsu.
5. Aṁ 1. 363 piṭṭhe.

Aparampi vuttaṁ "cha khome gahapatiputta ādīnavā surāmerayamajjapamādaṭṭhānānuyoge sandiṭṭhikā dhanajāni, kalahappavaḍḍhanī, rogānaṁ āyatanaṁ, akittisañjananī, kopīnanidaṁsanī, paññāyadubbalīkaraṇītveva chaṭṭhaṁ padaṁ bhavatī"ti[1]. Paccakkhatopi cetaṁ siddhameva, yathā majje udaragate cittaṁ sikilissati, paññā dubbalā hoti. Tasmā majjaṁ viya middhampi cettasaṁkileso ceva paññāya dubbalīkaraṇañca siyāti? Na, paccayaniddesato. Yadi hi majjhaṁ saṁkileso bhaveyya, "so ime pañca nīvaraṇe pahāya cetaso upakkilese"ti[2] vā, "evameva kho bhikkhave pañcime cittassa upakkilesā, yehi upakkilesehi upakkiliṭṭhaṁ cittaṁ na ceva mudu hoti, na ca kammaniyaṁ, na ca pabhassaraṁ pabhaṅgu ca, na ca sammā samādhiyati āsavānaṁ khayāya. Katame pañca? Kāmacchando bhikkhave cittassa upakkileso"ti[3] vā, "katame ca bhikkhave cittassa upakkilesā? Abhijjhā visamalobho cittassa upakkileso"ti[4] vā evamādīsu upakkilesaniddesesu niddesaṁ āgaccheyya. Yasmā pana tasmiṁ pīte upakkilesā uppajjanti, ye cittasaṁkilesā ceva paññāya ca dubbalīkaraṇā honti, tasmā taṁ tesaṁ paccayattā paccayaniddesato evaṁ vuttaṁ. Middhaṁ pana sayameva cittassa saṁkileso ceva paññāya dubbalīkaraṇañcāti arūpameva middhaṁ.

Kiñca bhiyyo—sampayogavacanato. "Thinamiddhanīvaraṇaṁ avijjānīvaraṇena nīvaraṇañceva nīvaraṇasampayuttañcā"ti[5] hi vuttaṁ. Tasmā sampayogavacanato nayidaṁ rūpaṁ. Na hi rūpaṁ sampayuttasaṅkhyaṁ labhatīti. Athāpi siyā "yathālābhavasenetaṁ vuttaṁ. Yathā hi 'sippisambukampi sakkharakathalampi macchagumbampi carantampi tiṭṭhantampī'ti[6] evaṁ ekato katvā yathālābhavasena vuttaṁ, sakkharakathalañhi tiṭṭhati yeva na carati, itaradvayaṁ tiṭṭhatipi caratipi. Evamidhāpi middhaṁ nīvaraṇameva, na sampayuttaṁ. Thinaṁ nivaraṇampi sampayuttampīti sabbaṁ ekato katvā yathālābhavasena nīvaraṇañceva nīvaraṇasampayuttañcāti vutthaṁ. Middhaṁ pana yathāsakkharakathalaṁ tiṭṭhateva, na carati. Evaṁ nīvaraṇameva, na sampayuttaṁ. Tasmā rūpameva middhan"ti. Na, rūpabhāvāsiddhito. Sakkharakathalañhi na caratīti vināpi suttena siddhaṁ. Tasmā tattha yathālābhavasenattho

1. Dī 3. 148 piṭṭhe. 2. Ma 1. 234 piṭṭhādīsu. 3. Saṁ 3. 82 piṭṭhe.
4. Ma 1. 43 piṭṭhe. 5. Abhi 1. 235 piṭṭhe. 6. Dī 1. 79; Ma 1. 347 piṭṭhādīsu.

hotu, middhaṁ pana rūpanti asiddhametaṁ. Na sakkā tassa iminā suttena rūpabhāvo sādhetunti middhassa rūpabhāvāsiddhito na idaṁ yathālābhavesana vuttanti arūpameva middhaṁ.

Kiñca bhiyyo—"cattattā"ti-ādivacanato. Vibhaṅgasmiñhi "vigatathinamiddhoti tassa thinamiddhassa cattattā vantattā muttattā pahīnattā paṭinissaṭṭhattā. Tena vuccati vigatathinamiddho"ti[1]ca "idaṁ cittaṁ imamhā thinamiddhā sodheti visodheti parisodheti moceti vimoceti parimoceti. Tena vuccati thinamiddhā cittaṁ parisodheti cā"ti[2] evaṁ "cattattā"ti-ādi vuttaṁ, na ca rūpaṁ evaṁ vuccati. Tasmāpi arūpameva middhanti. Na, cittajassāsambhavavacanato. Tividhañhi middhaṁ cittajaṁ, utujaṁ, āhārajañca. Tasmā yaṁ tattha cittajaṁ, tassa Vibhaṅge jhānacittehi asambhavo vutto. Na arūpabhāvo sādhitoti rūpameva middhanti. Na, rūpabhāvāsiddhitova. Middhassa hi rūpabhāve siddhe sakkā etaṁ laddhaṁ. Tattha cittajassāsambho vutto, so eva ca na sijjhatīti arūpameva middhaṁ.

Kiñca bhiyyo—pahānavacanato. Bhagavatā hi "cha bhikkhave dhamme pahāya bhabbo paṭhamajjhānaṁ upasampajja viharituṁ. Katame cha? Kāmacchandaṁ, byāpādaṁ, thinamiddhaṁ, uddhaccaṁ, kukkuccaṁ, vicikicchaṁ. Kāmesu kho panassa ādīnavo sammapaññāya sudiṭṭho hotī"ti[3] ca "ime pañca nīvaraṇe pahāya balavatiyā paññāya attatthaṁ vā paratthaṁ vā ñassatī"ti[4] ca ādīsu middhassāpi pahānaṁ vuttaṁ, na ca rūpaṁ pahātabbaṁ. Yathāha "rūpakkhandho abhiññeyyo pariññeyyo na pahātabbā na bhāvetabbo na sacchikātabbo"ti[5]. Imassāpi pahānavacanato arūpameva middhanti? Na rūpassāpi pahānavacanato. "Rūpaṁ bhikkhave na tumhākaṁ taṁ pajahathā"ti[6] ettha hi rūpassāpi pahānaṁ vuttameva. Tasmā akāraṇametanti? Na, aññathā vuttattā. . Tasmiñhi sutte "yo bhikkhave rūppe chandarāgavinayo, taṁ tattha pahānan"ti[7] evaṁ chandarāgappahānavasena rūpassa pahānaṁ vuttaṁ, na yathā cha dhamme pahāya pañca nīvaraṇe pahāyāti, evaṁ pahātabbameva vuttanti aññathā vuttattā na rūpaṁ middhaṁ. Tasmā yānetāni "so ime pañca nīvaraṇe pahāya

1. Abhi 2. 263 piṭṭhe.
2. Abhi 2. 264 piṭṭhe.
3. Aṁ 2. 373 piṭṭhe.
4. Aṁ 2. 57 piṭṭhe.
5. Abhi 2. 441 piṭṭhe.
6. Ma 1. 194; Saṁ 2. 28 piṭṭhesu.
7. Saṁ 2. 23 piṭṭhe Chandarāgasuttapāḷi siyā.

cetaso upakkilese"ti-ādīni * suttāni vuttāni, etehi ceva aññehi ca suttehi arūpameva middhanti veditabbaṁ. Tathā hi—

"Pañcime bhikkhave āvaraṇā nīvaraṇā cetaso ajjhāruhā paññāya dubbalīkaraṇā. Katame pañca? Kāmacchando bhikkhave āvaraṇo nīvaraṇo -pa- thinamiddhaṁ bhikkhave āvaraṇaṁ nīvaraṇaṁ cetaso ajjhāruhaṁ paññāya dubbalīkaraṇan"ti[1] ca, "thinamiddhanīvaraṇaṁ bhikkhave andhakaraṇaṁ acakkhukaraṇaṁ aññāṇakaraṇaṁ paññānirodhikaṁ vighātapakkhikaṁ anibbānasaṁvattanikan"ti[2] ca, "evameva kho brāhmaṇa yasmiṁ samaye thinamiddhapariyuṭṭhitena cetasā viharati thinamiddhaparetenā"ti[3] ca,"ayoniso bhikkhave manasikaroto anuppanno ceva kāmacchando uppajjati -pa-. Anuppannañceva thinamiddhaṁ uppajjatī"ti[4] ca, "kevalohāyaṁ bhikkhave akusalarāsi yadidaṁ pañca nīvāraṇā"ti[5] ca—

Evamādīni ca anekāni etassa arūpabhāvajotakāneva suttāni vuttāni. Yasmā cetaṁ arūpaṁ, tasmā āruppepi uppajjati. Vuttañhetaṁ Mahāpakaraṇe **Paṭṭhāne** "nīvaraṇaṁ dhammaṁ paṭicca nīvaraṇo dhammo uppajjati na purijātapaccayā"ti etassa Vibhaṅge "āruppe kāmacchandanīvaraṇaṁ paṭicca thinamiddhaṁ uddhaccaṁ avijjānīvaraṇan"ti[6] sabbaṁ vitthāretabbaṁ. Tasmā sanniṭṭhānamettha gantabbaṁ "arūpameva middhan"ti.

1166. Kukkuccaniddese **akappiye kappiyasaññitā**ti-ādīni mūlato kukkuccadassanatthaṁ vuttāni. Evaṁsaññitāya hi kate vītikkame niṭṭhite vatthujjhācāre puna sañjātasatinopi "duṭṭhu mayā katan"ti evaṁ anutappamānassa pacchānutāpavasenetaṁ uppajjati. Tena taṁ mūlato dassetuṁ "akappiye kappiyasaññitā"ti-ādi vuttaṁ. Tattha akappiyabhojanaṁ kappiyasaññī hutvā paribhuñjati, akappiyamaṁsaṁ kappiyamaṁsasaññī hutvā acchamaṁsaṁ "sūkaramaṁsan"ti, dīpimaṁsaṁ vā "migamaṁsan"ti khādati. Kāle vītivatte kālasaññāya, pavāretvā appavāritasaññāya, pattasmiṁ raje patite paṭiggahitasaññāya bhuñjati. Evaṁ akappiye kappiyasaññāya

---

* Ma 1. 239 piṭṭhe. 1. Saṁ 3. 85piṭṭhe. 2. Saṁ 3. 86 piṭṭhe.
3. Saṁ 3. 107 piṭṭhe. 4. Saṁ 3. 83 piṭṭhe.
5. Saṁ 3. 127 piṭṭhe. 6. Abhi 10. 300 piṭṭhe.

vītikkamaṁ karoti nāma. Sūkaramaṁsaṁ pana acchamaṁsasaññāya khādamāno, kāle ca vikālasaññāya bhuñjamāno kappiye akappiyasaññitāya vītikkamaṁ karoti nāma. Anavajjaṁ pana kiñcideva vajjasaññitāya, vajjañca anavajjasaññitāya karonto anavajje vajjasaññāya, vajje ca anavajjasaññāya vītikkamaṁ karoti nāma. Yasmā panetaṁ "akataṁ vata me kalyānaṁ, akataṁ kusalaṁ, akataṁ bhīruttāṇaṁ, kataṁ pāpaṁ, kataṁ luddaṁ, kataṁ kibbisan"ti evaṁ anavajje vajjasaññitāyapi kate vitikkame uppajjati. Tasmāssa aññampi vatthuṁ anujānanto **"yaṁ evarūpan"**ti-ādimāha.

Tattha kukkuccapadaṁ vuttatthameva. Kukkuccāyanākāro **kukkuccāyanā.** Kukkuccena ayitassa bhāvo **kukkuccāyitattaṁ. Cetaso vippaṭisāro**ti ettha katākatassa sāvajjānavajjassa vā abhimukhagamanaṁ vippaṭisāro nāma. Yasmā pana so kataṁ vā pāpaṁ akataṁ na karoti, akataṁ vā kalyāṇaṁ kataṁ na karoti, tasmā virūpo, kucchito vā paṭisāroti **vippaṭisāro.** So pana cetaso, na sattassāti ñāpanatthaṁ "cetaso vippaṭisāro"ti vuttaṁ. Ayamassa sabhāvaniddeso. Uppajjamānaṁ pana kukkuccaṁ āraggamiva kaṁsapattaṁ manaṁ vilikhamānameva uppajjati, tasmā **"manovilekho"**ti vuttaṁ. Ayamassa kiccaniddeso. Yaṁ pana vinaye "atha kho āyasmā Sāriputtto Bhagavatā paṭikkhittaṁ anuvasitvā anuvasitvā āvasathapiṇḍaṁ paribhuñjitunti kukkuccāyanto na paṭiggahesī"ti[1] kukkuccaṁ āgataṁ, na taṁ nīvaraṇaṁ. Na hi arahato "duṭṭhu mayā idaṁ katan"ti evaṁ anutāpo atthi. Nivaraṇapatirūpakaṁ panetaṁ "kappati na kappatī"ti vīmaṁsanasaṅkhātaṁ vinayakukkuccaṁ nāma.

1176. **"Katame dhammā nīvaraṇā ceva nīvaraṇasampayuttā cā"**ti padassa niddese yasmā thinamiddhaṁ aññamaññaṁ na vijahati, tasmā **"thinamiddhanīvaraṇaṁ avijjānīvaraṇena nīvaraṇañceva nīvaraṇasampayuttāñcā"**ti abhinditvā vuttaṁ. Yasmā pana uddhacce satipi kukkuccassa abhāvā kukkuccena vināpi uddhaccaṁ uppajjati, tasmā taṁ bhinditvā vuttaṁ. Yañca yena sampayogaṁ na gacchati, taṁ na yojitanti veditabbaṁ.

---

1. Vi 2. 96 piṭṭhe.

Ime pana nīvaraṇe kilesapaṭipāṭiyāpi āharituṁ vaṭṭati maggapaṭipāṭiyāpi. Kilesapaṭipāṭiyā kāmacchandabyāpādā anāgāmimaggena pahīyanti. Thinamiddhuddhaccāni arahattamaggena, kukkuccavicikicchā sotāpattimaggena, avijjā arahattamaggena. Maggapaṭipāṭiyā sotāpattimaggena kukkuccavicikicchā pahīyanti, anāgāmimaggena kāmacchandabyāpādā, arahattamaggena thinamiddhuddhaccāvijjāti.

1182. Parāmāsagocchake **te dhamme ṭhapetvā**ti pucchāsabhāgena bahuvacanaṁ kataṁ.

1219. Upādānaniddese vatthusaṅkhātaṁ kāmaṁ upādiyatīti **kāmupādānaṁ,** kāmo ca so upādānañcātipi **kāmupādānaṁ, upādānan**ti daḷhaggahaṇaṁ, daḷhattho hi ettha upasaddo upāyāsa-upakaṭṭhādīsu viya. Tathā diṭṭhi ca sā upādānañcāti **duṭṭhupādānaṁ,** diṭṭhiṁ upādiyatīti vā **diṭṭhupādānaṁ.** "Sassato attā ca loko cā"ti-ādīsu[1] hi purimadiṭṭhiṁ uttaradiṭṭhi upādiyahi. Tathā sīlabbataṁ upādiyatīti **sīlabbatupādānaṁ.** Sīlabbatañca taṁ upādānañcātipi **sīlabbatupādānaṁ,** gosīlagovatādīni hi "evaṁ suddhī"ti abhinivesato sayameva upādānāni. Tathā vadanti etenāti **vādo,** upādiyanti etenāti **upādānaṁ,** kiṁ vadanti, upādiyanti vā? Attānaṁ. attano vādupādānaṁ **attavādupādānaṁ,** attavādamattameva vā attāti upādiyanti etenāti **attavādupādānaṁ.**

1220. **Yo kāmesu kāmacchando**ti etthāpi vatthukāmāva anavasesato kāmāti adhippetā. Tasmā vatthukāmesu kāmacchando idha kāmupādānanti anāgāminopi taṁ siddhaṁ hoti. Pañcakāmaguṇavatthuko panassa kāmarāgova natthīti.

1221. Diṭṭhupādānaniddese **natthi dinnan**ti "dinnaṁ nāma atthi, sakkā kassaci kiñci dātun"ti jānāti, dinnassa pana phalaṁ vipāko natthīti gaṇhāti. **Natthi yiṭṭhan**ti yiṭṭhaṁ vuccati mahāyāgo, "taṁ yajituṁ sakkā"ti jānāti, yiṭṭhassa pana phalaṁ vipāko natthīti gaṇhāti. **Natthi hutan**ti āhunapāhunamaṅgalakiriyā, "taṁ kātuṁ sakkā"ti jānāti, tassa pana phalaṁ vipāko

1. Dī 1. 12 piṭṭhādīsu.

natthīti gaṇhāti. **Natthi sukatadukkaṭānan**ti ettha dasa kusalakammapathā sukatakammāni nāma, dasa akusalakammapathā dukkaṭakammāni nāma. Tesaṁ atthibhāvaṁ jānāti, phalaṁ vipāko pana natthīti gaṇhāti. **Natthi ayaṁ loko**ti paraloke ṭhito imaṁ lokaṁ "natthī"ti gaṇhāti. **Natthi paraloko**ti idha loke ṭhito paralokaṁ "natthī"ti gaṇhāti. **Natthi mātā natthi pitā**ti mātāpitūnaṁ atthibhāvaṁ jānāti, tesu katapaccayena koci phalaṁ vipāko natthīti gaṇhāti. **Natthi sattā opapātikā**ti "cavanaka-upapajjanakā sattā natthī"ti gaṇhāti. **Sammagatā**[1]**sammā paṭipannā**ti "anulomapaṭipadaṁ paṭipannā dhammikasamaṇabrāhmaṇā lokasmiṁ natthī"ti gaṇhāti. **Ye imañca lokaṁ, parañca lokaṁ sayaṁ abhiññā sacchikatvā pavedentī**ti imañca lokaṁ, parañca lokaṁ attanāva abhivisiṭṭhena ñāṇena ñatvā pavedanasamattho sabbaññū Buddho nāma natthīti gaṇhāti.

Imāni pana upādānāni kilesapaṭipāṭiyāpi āharituṁ vaṭṭati maggapaṭipāṭiyāpi. Kilesapaṭipāṭiyā kāmupādānaṁ catūhi maggehi pahīyati, sesāni tīṇi sotāpattimaggena. Maggapaṭipāṭiyā sotāpattimaggena diṭṭhupādānādīni pahīyanti, catūhi maggehi kāmupādānanti.

1235. Kilesagocchake kilesā eva **kilesavatthūni.** Vasanti vā ettha akhīṇāsavā sattā lobhādīsu patiṭṭhitattāti **vatthūni.** Kilesā ca te tappatiṭṭhānaṁ sattānaṁ vatthūni cāti **kilesavatthūni.** Yasmā cettha anantarapaccayādibhāvena uppajjamanā kilesāpi vasanti eva nāma, tasmā kilesānaṁ vatthūnītipi **kilesavatthūni.**

1236. **Tattha katamo lobho, yo rāgo sārāgo**ti ayaṁ pana lobho hetugocchake ganthagocchake imasmiṁ kilesagocchaketi tīsu ṭhānesu atirekapadasatena niddiṭṭho, āsavasaṁyojana-oghayoganīvaraṇa-upādānagocchakesu aṭṭhahi aṭṭhahi padehi niddiṭṭho. Svāyaṁ atirekapadasatena niddiṭṭhaṭṭhānepi aṭṭhahi aṭṭhahi padehi niddiṭṭhaṭṭhānepi nippadesatova gahitoti veditabbo. Tesu hetuganthanīvaraṇa-upādānakilesagocchakesu catumaggavajjhā taṇhā

---

1. Samaggatā (Ka)

ekeneva koṭṭhāsena ṭhitā. Āsavasaṁyojana-oghayogesu catumaggavajjhāpi dve koṭṭhāsā hutvā ṭhitā, kathaṁ? Āsavesu kāmāsavo bhavāsavoti, saṁyojanesu kāmarāgasaṁyojanaṁ bhavarāgasaṁyojananti, oghesu kāmogho bhavoghoti, yogesu kāmayogo bhavayogoti.

Imāni pana kilesavatthūni kilesapaṭipāṭiyāpi āharituṁ vaṭṭati maggapaṭipāṭiyāpi. Kilesapaṭipāṭiyā lobho catūhi maggehi pahīyati. Doso anāgāmimaggena, mohamānā arahattamaggena, diṭṭhivicikicchā sotāpattimaggena, thinādīni arahattamaggena. Maggapaṭipāṭiyā sotāpattimaggena diṭṭhivicikicchā pahīyanti, anāgāmimaggena doso, arahattamaggena sesā sattāti.

1287. Kāmāvacaraniddese **heṭṭhato**ti heṭṭhābhāgena. **Avīcinirayan**ti aggijālānaṁ vā sattānaṁ vā dukkhavedanāya vā vīci antaraṁ chiddaṁ ettha natthīti **Avīci,** sukhasaṅkhāto ayo ettha natthīti **nirayo,** nirati-atthenapi nirassādatthenapi **nirayo. Pariyantaṁ karitvā**ti taṁ Avīcisaṅkhātaṁ nirayaṁ antaṁ katvā. **Uparito**ti uparibhāgena. **Paranimmitavasavattideve**ti paranimmitesu kāmesu vasaṁ vattanato evaṁladdhavohāre deve. **Anto karitvā**ti anto pakkhipitvā. **Yaṁ etasmiṁ antare**ti ye etasmiṁ okāse. **Etthāvacarā**ti iminā yasmā etasmiṁ antare aññepi caranti kadāci katthaci sambhavato, tasmā tesaṁ asaṅgaṇhanatthaṁ "avacarā"ti vuttaṁ. Tena ye etasmiṁ antare ogāḷhā hutvā caranti sabbattha, sadā ca sambhavato, adhobhāge caranti Avīcinirayassa heṭṭhā bhūtupādāyapavattibhāvena, tesaṁ saṅgaho kato hoti. Te hi avagāḷhāva caranti adhobhāgeva carantīti **avacarā. Ettha pariyāpannā**ti iminā pana yasmā ete etthāvacarā aññatthāpi avacaranti[1], na pana tattha pariyāpannā honti. Tasmā tesaṁ aññatthāpi avacarantānaṁ[2] pariggaho kato hoti. Idāni te ettha pariyāpannadhamme rāsisuññatapaccayabhāvato ceva sabhāvato ca dassento **"khandhā"**ti-ādimāha.

---

1. Caranti (?) 2. Carantānaṁ (?)

1289. Rūpāvacaraniddese **brahmalokan**ti paṭhamajjhānabhūmisaṅkhātaṁ brahmaṭṭhānaṁ. Sesamettha kāmāvacaraniddese vuttanayeneva veditabbaṁ. **Samāpannassa vā**ti-ādīsu paṭhamapadena kusalajjhānaṁ vuttaṁ, dutiyena vipākajjhānaṁ vuttaṁ, tatiyena kiriyajjhānaṁ vuttanti veditabbaṁ.

1291. Arūpāvacaraniddese **ākāsānañcāyatanūpage**ti ākāsānañcāyatanasaṅkhātaṁ bhavaṁ upagate. Dutiyapadepi eseva nayo. Sesaṁ heṭṭhā vuttanayeneva veditabbaṁ.

1301. Saraṇadukaniddese yvāyaṁ tīsu akusalamūlesu moho, so lobhasampayutto ca[1] lobhena **saraṇo,** dosasampayutto ca dosena **saraṇo.** Vicikicchuddhaccasampayutto pana moho diṭṭhisampayuttena ceva rūparāga-arūparāgasaṅkhātena ca rāgaraṇena pahānekaṭṭhabhāvato **saraṇo,** sarajoti veditabbo.

Suttantikadukanikkhepakathā

1303. Suttantikadukesu mātikākathāyaṁ atthato vivecitattā, yāni ca nesaṁ niddesapadāni, tesampi heṭṭhā vuttanayeneva suviññeyyattā yebhuyyena uttānatthāni eva. Idaṁ panettha visesamattaṁ—**Vijjūpamaduke** tāva cakkhumā kira puriso meghandhakāre rattiṁ maggaṁ paṭipajji, tassa andhakāratāya maggo na paññāyi, vijju niccharitvā andhakāraṁ viddhaṁsesi, athassa andhakāravigamā maggo pākaṭo ahosi. So dutiyampi gamanaṁ abhinīhari, dutiyampi andhakāro otthari, maggo na paññāyi, vijju niccharitvā taṁ viddhaṁsesi, vigate andhakāre maggo pākaṭo ahosi. Tatiyampi gamanaṁ abhinīhari, andakāro otthari, maggo na paññāyi, vijju niccharitvā taṁ viddhaṁsesi, vigate andhakāre maggo pākaṭo ahosi. Tatiyampi gamanaṁ abhinīhari, andhakāro otthari, maggo na paññāyi, vijju niccharitvā andhakāraṁ viddhaṁsesi.

Tattha cakkhumato purisassa andhakāre maggapaṭipajjanaṁ viya ariyasāvakassa sotāpattimaggatthāya vipassanārambho, andhakāre maggassa apaññāyanakālo viya saccacchādakatamaṁ, vijjuyā niccharitvā andhakārassa viddhaṁsitakālo viya sotāpattimaggobhāsena uppajjitvā

1. Lobhasampayuttova (Sī)

saccacchādakatamassa vinoditakālo, vigate andhakāre maggassa pākaṭakālo viya sotāpattimaggassa catunnaṁ saccānaṁ pākaṭakālo, maggassa pākaṭaṁ pana maggasamaṅgipuggalassa pākaṭameva. Dutiyagamanābhinīhāro viya sakadāgāmimaggatthāya vipassanārambho, andhakāre maggassa apaññāyanakālo viya saccacchādakatamaṁ, dutiyaṁ vijjuyā niccharitvā andhakārassa viddhaṁsitakālo viya sakadāgāmimaggobhāsena uppajjitvā saccacchādakatamassa vinoditakālo, vigate andhakāre maggassa pākaṭakālo viya sakadāgāmimaggassa catunnaṁ saccānaṁ pākaṭakālo, maggassa pākaṭaṁ pana maggasamaṅgipuggalassa pākaṭameva. Tatiyagamanābhinīhāro viya anāgāmimaggatthāya vipassanārambho, andhakāre maggassa apaññāyanakālo viya saccacchādakatamaṁ, tatiyaṁ vijjuyā niccharitvā andhakārassa viddhaṁsitakālo viya anāgāmimaggobhāsena uppajjitvā saccacchādakatamassa vinoditakālo, vigate andhakāre maggassa pākaṭakālo viya anāgāmimaggassa catunnaṁ saccānaṁ pākaṭakālo, maggassa pākaṭaṁ pana maggasamaṅgipuggalassa pākaṭameva.

Vajirassa pana pāsāṇo vā maṇi vā abhejjo nāma natthi. Yattha patati, taṁ vinividdhameva hoti. Vajiraṁ khepentaṁ asesetvā khepeti, vajirena gatamaggo nāma puna pākatiko na hoti. Evameva arahattamaggassa avajjhakileso nāma natthi, sabbakilese vinivijjhati, vajiraṁ viya arahattamaggopi kilese khepento asesetvā khepeti. Vajirena gatamaggassa puna pākatikattābhāvo viya arahattamaggena pahīnakilesānaṁ puna paccudāvattanaṁ nāma natthīti.

1307. **Bāladuka**niddese bālesu ahirikānottappāni pākaṭāni, mūlāni ca sesānaṁ bāladhammānaṁ. Ahiriko, hi anottappī ca na kiñci akusalaṁ na karoti nāmāti etāni dve paṭhamaṁyeva visuṁ vuttāni. Sukkapakkhepi ayameva nayo, tathā kaṇhaduke.

1311. **Tapanīyaduka**niddese katattā ca akatattā ca tapanaṁ veditabbaṁ. kāyaduccaritādīni hi katattā tapanti, kāyasucaritādīni akatattā. Tathā hi puggalo "kataṁ me kāyaduccaritan"ti tappati, "akataṁ me kāyasucaritan"ti tappati. "Kataṁ me vacīduccaritan"ti tappati -pa- "akataṁ

me manosucaritan”ti tappati[1]. Atapanīyepi eseva nayo. Kalyāṇakārī hi puggalo “kataṁ me kāyasucaritan”ti na tappati, “akataṁ me kāyaduccaritan”ti na tappati -pa- “akataṁ me manoduccaritan”ti na tappatīti[1].

1313. **Adhivacanaduka**niddese **yā tesaṁ tesaṁ dhammānan**ti sabbadhammaggahaṇaṁ. Saṅkhāyatīti **saṅkhā,** saṁkathīyatīti attho. Kinti saṁkathīyati? “Ahan”ti “maman”ti “paro”ti “parassā”ti “satto”ti “bhāvo”ti “poso”ti “puggalo”ti “naro”ti “māṇavo”ti “tisso”ti “datto”ti “mañco pīṭhaṁ bhisi bimbohanaṁ vihāro pariveṇaṁ dvāraṁ vātapānan”ti, evaṁ anekehi ākārehi saṁkathīyatīti **saṅkhā.** Samaññāyatīti **samaññā.** Kinti samaññāyati? “Ahan”ti -pa- “vātapānan”ti samaññāyatīti samaññā. Paññāpīyatīti **paññatti.** Voharīyatīti **vohāro.** Kinti voharīyati? “Ahan”ti -pa- “vātapānan”ti voharīyatīti vohāro.

Nāmanti catubbidhaṁ nāmaṁ sāmaññanāmaṁ guṇanāmaṁ kittimanāmaṁ opapātikanāmanti. Tattha paṭhamakappikesu mahājanena sammannitvā ṭhapitattā “mahāsammato”ti rañño nāmaṁ **sāmaññanāmaṁ** nāma. Yaṁ sandhāya vuttaṁ “mahājanasammatoti kho Vāseṭṭha ‘mahāsammato’tveva paṭhamaṁ akkharaṁ upanibbattan”ti[2] “dhammakathiko paṁsukūliko vinayadharo Tepiṭako saddho pasanno”ti evarūpaṁ guṇato āgatanāmaṁ **guṇanāmaṁ** nāma. “Bhagavā Arahaṁ Sammāsambuddho”ti-ādīnipi Tathāgatassa anekāni nāmasatāni guṇanāmāneva. Tena vuttaṁ—

“Asaṅkhyeyyāni nāmāni, saguṇena Mahesino.
Guṇena nāmamuddheyyaṁ, api nāmasahassato”ti.

Yaṁ pana jātassa kumārakassa nāmaggahaṇadivase dakkhiṇeyyānaṁ sakkāraṁ katvā samīpe ṭhitā ñātakā kappetvā pakappetvā “ayaṁ asukonāmā”ti nāmaṁ karonti, idaṁ **kittimanāmaṁ** nāma. Yā pana purimapaññatti pacchimapaññattiyaṁ patati, purimavohāro pacchimavohāre patati. Seyyathidaṁ? Purimakappepi cando candoyeva nāma, etarahipi candova. Atīte sūriyo, samuddo, pathavī, pabbato pabbatoyeva nāma.

---

1. Aṁ 1. 51 piṭṭhe taṁnissayapāḷi. 2. Dī 3. 77 piṭṭhe.

etarahipi pabbatoyevāti. Idaṁ **opapātikanāmaṁ** nāma. Idaṁ catubbidhampi nāmaṁ ettha nāmameva[1] hoti.

Nāmakammanti nāmakaraṇaṁ. **Nāmadheyyanti** nāmaṭṭhapanaṁ. **Niruttīti** nāmanirutti. **Byañjananti** nāmabyañjanaṁ. Yasmā panetaṁ atthaṁ byañjeti, tasmā evaṁ vuttaṁ. **Abhilāpoti** nāmābhilāpova. **Sabbeva dhammā adhivacanapathāti** adhivacanassa nopathadhammo nāma natthi. Ekadhammo sabbadhammesu nipatati, sabbadhammā ekadhammasmiṁ nipatanti. Kathaṁ? Ayañhi nāmapaññatti ekadhammo, so sabbesu catubhūmakadhammesu nipatati. Sattopi saṅkhāropi nāmato muttako nāma natthi.

Aṭavipabbatādīsu[2] rukkhopi jānapadānaṁ bhāro. Te hi "ayaṁ kiṁ rukkho nāmā"ti puṭṭhā "khadiro palāso"ti attanā jānanakanāmaṁ kathenti. Yassa nāmaṁ na jānanti, tampi "anāmako nāmā"ti vadanti, tampi tassa nāmadheyyameva hutvā tiṭṭhati. Samudde macchekacchapādīsupi eseva nayo. Itare dve dukā iminā samānatthā eva.

1216. **Nāmarūpaduke** nāmakaraṇaṭṭhena ca namanaṭṭhena ca nāmanaṭṭhena ca **nāmaṁ.** Tattha cattāro khandhā tāva **nāmakaraṇaṭṭhena** nāmaṁ. Yathā hi mahājanasammatattā Mahāsammatassa "mahāsammato"ti nāmaṁ ahosi, yathā vā mātāpitaro "ayaṁ tisso nāma hotu, phusso nāma hotū"ti evaṁ puttassa kittimanāmaṁ karonti, yathā vā "dhammakathiko vinayadharo"ti guṇato nāmaṁ āgacchati, na evaṁ vedanādīnaṁ. Vedanādayo hi mahāpathavī-ādayo viya attano nāmaṁ karontāva uppajjanti, tesu uppannesu tesaṁ nāmaṁ uppannameva hoti. Na hi vedanaṁ uppannaṁ "tvaṁ vedanā nāma hohī"ti koci bhaṇati, na ca tassā nāmaggahaṇakiccaṁ atthi. Yathā pathaviyā uppannāya "tvaṁ pathavī nāma hohī"ti nāmaggahaṇakiccaṁ natthi. Cakkavāḷasinerucandimasūriyanakkhattesu uppannesu "tvaṁ cakkavāḷaṁ nāma hoti, tvaṁ nakkhattaṁ nāma hohī"ti nāmaggahaṇakiccaṁ natthi, nāmaṁ uppannameva hoti, opapātikapaññattiyaṁ nipatati. Evaṁ vedanāya uppannāya "tvaṁ vedanā nāma hohī"ti nāmaggahaṇakiccaṁ natthi,

---

1. Ekanāmameva (Ka) 2. Pathavīpabbatādīsu (Sī)

tāya uppannāya "vedanā"ti nāmaṁ uppannameva hoti, opapātikapaññattiyaṁ nipatati. Saññādīsupi eseva nayo. Atītepi hi vedanā vedanāyeva. Saññā. Saṅkhārā. Viññāṇaṁ viññāṇameva. Anāgatepi paccuppannepi. Nibbānaṁ pana sadāpi nibbānamevāti nāmakaraṇaṭṭhena nāmaṁ.

Namanaṭṭhenāpi cettha cattāro khandhā nāmaṁ. Te hi ārammaṇābhimukhā namanti. **Nāmanaṭṭhena** sabbampi nāmaṁ, cattāro hi khandhā ārammaṇe aññamaññaṁ nāmenti, nibbānaṁ ārammaṇādhipatipaccayatāya attani anavajjadhamme nāmeti.

1318. Avijjābhavataṇhā vaṭṭamūlasamudācāradassanatthaṁ gahitā.

1320. **Bhavissati attā ca loko cā**ti khandhapañcakaṁ "attā ca loko cā"ti gahetvā "taṁ bhavissatī"ti gahaṇākārena niviṭṭhā sassatadiṭṭhi. Dutiyā **"na bhavissatī"**ti ākārena niviṭṭhā ucchedadiṭṭhi.

1326. **Pubbantaṁ ārabbhā**ti atītakoṭṭhāsaṁ ārammaṇaṁ karitvā, iminā Brahmajāle āgatā aṭṭhārasa pubbantānudiṭṭhiyo gahitā. **Aparantaṁ ārabbhā**ti anāgatakoṭṭhāsaṁ ārammaṇaṁ karitvā, iminā tattheva āgatā catucattālīsa aparantānudiṭṭhiyo gahitā.

1332. Dovacassatāniddese **sahadhammike vuccamāne**ti sahadhammikaṁ nāma yaṁ Bhagavatā paññattaṁ sikkhāpadaṁ, tasmiṁ vatthuṁ dassetvā āpattiṁ āropetvā "idaṁ nāma tvaṁ āpattiṁ āpanno, iṅgha desehi vuṭṭhāhi paṭikarohī"ti vuccamāne. **Dovacassāyan**ti-ādīsu evaṁ codiyamānassa paṭicodanāya vā appadakkhiṇagāhitāya vā dubbacassa kammaṁ dovacassāyaṁ. Tadeva "dovacassan"tipi vuccati. Tassa bhāvo **dovacassiyaṁ.** Itaraṁ tasseva vevacanaṁ. **Vippaṭikūlagāhitā**ti vilomagāhitā. Vilomagahaṇasaṅkhātena vipaccanīkena sātaṁ assāti **vipaccanīkasāto,** paṭāṇikagahaṇaṁ gahetvā ekapadeneva taṁ nissaddamakāsinti sukhaṁ paṭilabhantassetaṁ adhivacanaṁ, tassa bhāvo **vipaccanīkasātatā.** Ovādaṁ anādiyanavasena anādarassa bhāvo **anādariyaṁ.** Itaraṁ tasseva vevacanaṁ. Anādiyanākāro vā **anādaratā.** Garuvāsaṁ avasanavasena uppanno agāravabhāvo **agāravatā.** Sajeṭṭhakavāsaṁ avasanavasena uppanno appaṭissavabhāvo **appaṭissavatā. Ayaṁ vuccatī**ti

ayaṁ evarūpā dovacassatā nāma vuccati, atthato panesā tenākārena pavattā cattāro khandhā, saṅkhārakkhandhoyeva vāti. **Pāpamittatā**dīsupi eseva nayo. Dovacassatāpāpamittatādayo hi visuṁ cetasikadhammā nāma natthi.

1333. Natthi etesaṁ saddhāti **assaddhā,** Buddhādīni vatthūni na saddahantīti attho. **Dussīlā**ti sīlassa dunnāmaṁ[1] natthi, nissīlāti attho. **Appassutā**ti sutarahitā. Pañca macchariyāni etesaṁ atthīti **maccharino. Duppaññā**ti nippaññā. Sevanakavasena **sevanā.** Balavasevanā **nisevanā.** Sabbatobhāgena sevanā **saṁsevanā.** Upasaggavasena vā padaṁ vaḍḍhitaṁ, tīhipi sevanāva kathitā. **Bhajanā**ti upasaṅkamanā. **Sambhajanā**ti sabbatobhāgena bhajanā. Upasaggavasena vā padaṁ vaḍḍhitaṁ. **Bhattī**ti daḷhabhatti. **Sambhattī**ti sabbatobhāgena bhatti. Upasaggavasena vā padaṁ vaḍḍhitaṁ, dvīhipi daḷhabhatti eva kathitā. **Taṁsampavaṅkatā**ti tesu puggalesu kāyena ceva cittena ca sampavaṅkabhāvo, tanninnatā tappoṇatā tappabbhāratāti attho.

1334. Sovacassatādukaniddesopi vuttapaṭipakkhanayena veditabbo.

1336. **Pañcapi āpattikkhandhā**ti mātikāniddesena pārājikaṁ saṁghādisesaṁ pācittiyaṁ pāṭidesanīyaṁ dukkaṭanti imā pañca āpattiyo. **Sattapi āpattikkhandhā**ti vinayaniddesena pārājikaṁ saṁghādisesaṁ thullaccayaṁ pācittiyaṁ pāṭidesanīyaṁ dukkaṭaṁ dubbhāsitanti imā satta āpattiyo. Tattha saha vatthunā tāsaṁ āpattīnaṁ paricchedajānanakapaññā **āpattikusalatā** nāma. Saha kammavācāya āpattivuṭṭhānaparicchedajānanakapaññā pana **āpatti vuṭṭhānakusalatā** nāma.

1338. Samāpajjitabbato samāpatti, saha parikammena appanāparicchedajānanakapaññā pana **samāpattikusalatā** nāma. Cande vā sūriye vā nakkhatte vā ettakaṁ ṭhānaṁ gate vuṭṭhahissāmīti avirajjhitvā tasmiṁyeva samaye vuṭṭhānakapaññāya atthitāya **samāpattivuṭṭhānakusalatā** nāma.

---

1. Duṭṭhu nāmaṁ (Syā)

1340. Aṭṭhārasannaṁ dhātūnaṁ uggahamanasikārasavana-dhāraṇaparicchedajānanakapaññā **dhātukusalatā** nāma. Tāsaṁyeva uggahamanasikārajānanakapaññā **manasikārakusalatā** nāma.

1342. Dvādasannaṁ āyatanānaṁ uggahamanasikārasavana-dhāraṇaparicchedajānanapaññā **āyatanakusalatā** nāma. Tīsupi vā etāsu kusalatāsu uggaho manasikāro savanaṁ sammasanaṁ paṭivedho paccavekkhaṇāti sabbaṁ vaṭṭati. Tattha savana-uggahapaccavekkhaṇā lokiyā, paṭivedho lokuttaro, sammasanamanasikārā lokiyalokuttaramissakā. "Avijjāpaccayā saṅkhārā"ti-ādīni[1] Paṭiccasamuppādavibhaṅge āvi bhavissanti. Iminā pana paccayena idaṁ hotīti jānanakapaññā **paṭiccasamuppādakusalatā** nāma.

1344. Ṭhānāṭṭhānakusalatādukaniddese **hetū paccayā**ti ubhayampetaṁ aññamaññavevacanaṁ. Cakkhupasādo hi rūpaṁ ārammaṇaṁ katvā uppajjanakassa cakkhuviññāṇassa hetu ceva paccayo ca. Tathā sotapasādādayo sotaviññāṇādīnaṁ, ambabījādīni ca ambaphalādīnaṁ. Dutiyanaye **ye ye dhammā**ti visabhāgapaccayadhammānaṁ nidassanaṁ. **Yesaṁ yesan**ti visabhāgapaccayasamuppannadhammanidassanaṁ. **Na hetū na paccayā**ti cakkhupasādo saddaṁ ārammaṇaṁ katvā uppajjanakassa sotaviññāṇassa na hetu na paccayo. Tathā sotapasādādayo avasesaviññāṇādīnaṁ. Ambādayo ca tālādīnaṁ uppattiyāti evamattho veditabbo.

1346. Ajjavamaddavaniddese **nīcacittatā**ti padamattameva viseso. Tassattho mānābhāvena nīcaṁ cittaṁ assāti nīcacitto, nīcacittassa bhāvo nīcacittatā. Sesaṁ cittujukatācittamudutānaṁ padabhājanīye āgatameva.

1348. Khantiniddese khamanakavasena **khanti.** Khamanākāro **khamanatā.** Adhivāsenti etāya, attano upari āropetvā vāsenti na paṭibāhanti na paccanīkatāya tiṭṭhantīti **adhivāsanatā.** Acaṇḍikassa bhāvo **acaṇḍikkaṁ.** **Anasuropo**ti asuropo vuccati na sammāropitattā duruttavacanaṁ, tappaṭipakkhato anasuropo, suruttavācāti attho. Evamettha

1. Abhi-Ṭṭha 2. 124 piṭṭhe.

phalūpacārena kāraṇaṁ niddiṭṭhaṁ. **Attamanatā cittassā**ti somanassavasena cittassa sakamanatā, attano cittasabhāvoyeva, na byāpannacittatāti attho.

1349. Soraccaniddese **kāyiko avītikkamo**ti tividhaṁ kāyasucaritaṁ. **Vācasiko avītikkamo**ti catubbidhaṁ vacīsucaritaṁ. "Kāyikavācasiko"ti iminā kāyavacīdvārasamuṭṭhitaṁ ājīvaṭṭhamakasīlaṁ pariyā diyati. **Idaṁ vuccati soraccan**ti idaṁ pāpato suṭṭhu orattā soraccaṁ nāma vuccati. **Sabbopi sīlasaṁvaro**ti idaṁ yasmā na kevalaṁ kāyavācāheva anācāraṁ ācarati, manasāpi ācarati eva. Tasmā mānasikasīlaṁ pariyādāya dassetuṁ vuttaṁ.

1350. Sākhalyaniddese **aṇḍakā**ti yathā sadose rukkhe aṇḍakāni uṭṭhahanti, evaṁ sadosatāya khuṁsanavambhanadivacanehi aṇḍakā jātā. **Kakkasā**ti pūtikā, sā[1] yathā nāma pūtirukkho kakkaso hoti paggharitacuṇṇo, evaṁ kakkasā hoti, sotaṁ ghaṁsayamānā viya pavisati. Tena vuttaṁ "kakkasā"ti. **Parakaṭukā**ti paresaṁ kaṭukā amanāpā dosajananī. **Parābhisajjanī**ti kuṭilakaṇṭakasākhā viya cammesu vijjhitvā paresaṁ abhisajjanī, gantukāmānampi gantuṁ adatvā lagganakārī. **Kodhasomantā**ti kodhassa āsannā. **Asamādhisaṁvattanikā**ti appanāsamādhissa vā upacārasamādhissa vā asaṁvattanikā. Iti sabbānevetāni sadosavācāya vevacanāni. **Tathārūpiṁ vācaṁ pahāyā**ti idaṁ pharusavācaṁ appajahitvā ṭhitassa antarantare pavattāpi saṇhavācā asaṇhavācā eva nāmāti dīpanatthaṁ vuttaṁ.

Nelāti elaṁ vuccati doso, nāssā elanti nelā, niddosāti attho, "nelaṅgo setapacchādo"ti[2] ettha vuttanelaṁ viya. **Kaṇṇasukhā**ti byañjanamadhuratāya kaṇṇānaṁ sukhā, sūcivijjhanaṁ viya kaṇṇasūlaṁ na janeti. Atthamadhuratāya sarīre kopaṁ ajanetvā pemaṁ janetīti **pemanīyā.** Hadayaṁ gacchati appaṭihaññamānā sukhena cittaṁ pavisatīti **hadayaṅgamā.** Guṇaparipuṇṇatāya pure bhavāti **porī,** pure saṁvaḍḍhanārī viya sukumārātipi **porī,** purassa esātipi **porī,** nagaravāsīnaṁ kathāti attho. Nagaravāsino

---

1. Pūtikakkasā (Syā, Ka) 2. Khu 1. 174; Saṁ 2. 482; Khu 10. 202 piṭṭhesu.

hi yuttakathā honti, pitimatthaṁ "pitā"ti bhātimattaṁ "bhātā"ti vadanti, evarūpī kathā bahuno janassa kantā hotīti **buhujanakantā.** Kantabhāveneva bahuno janassa manāpā cittavuḍḍhikarāti **bahujanamanāpā. Yā tatthā**ti yā tasmiṁ puggale. **Saṇhavācatā**ti maṭṭhavācatā. **Sakhilavācatā**ti muduvācatā. **Apharusavācatā**ti akakkhaḷavācatā.

1351. Paṭisanthāraniddese[1] **āmisapaṭisanthāro**ti āmisa-alābhena attanā saha paresaṁ chiddaṁ yathā pihitaṁ hoti paṭicchannaṁ, evaṁ āmisena paṭisantharaṇaṁ. **Dhammapaṭisanthāro**ti dhammassa appaṭilābhena attanā saha paresaṁ chiddaṁ yathā pihitaṁ hoti paṭicchannaṁ, evaṁ dhammena paṭisantharaṇaṁ. **Paṭisanthārako hotī**ti dveyeva hi lokasannivāsassa chiddāni, tesaṁ paṭisanthārako hoti. Āmisapaṭisanthārena vā dhammapaṭisanthārena vāti iminā duvidhena paṭisanthārena paṭisanthārako hoti, paṭisantharati nirantaraṁ karoti.

Tatrāyaṁ ādito paṭṭhāya kathā, paṭisanthārakena hi bhikkhunā āgantukaṁ āgacchantaṁ disvāva paccuggantvā pattacīvaraṁ gahetabbaṁ, āsanaṁ dātabbaṁ, tālavaṇṭena vījitabbaṁ, pādā dhovitvā makkhetabbā, sappiphāṇite sati bhesajjaṁ dātabbaṁ, pānīyena pucchitabbo, āvāso paṭijaggitabbo. Evaṁ ekadesena āmisapaṭisanthāro kato nāma hoti.

Sāyaṁ pana navakatarepi attano upaṭṭhānaṁ anāgateyeva tassa santikaṁ gantvā nisīditvā avisaye apucchitvā tassa visaye pañho pucchitabbo, "tumhe katarabhāṇakā"ti apucchitvā "tumhākaṁ ācariyupajjhāyā kataraṁ ganthaṁ vaḷañjentī"ti pucchitvā pahonakaṭṭhāne pañho puccitabbo. Sace kathetuṁ sakkoti, iccetaṁ kusalaṁ. No ce sakkoti, sayaṁ kathetvā dātabbaṁ. Evaṁ ekadesena dhammapaṭisanthāro kato nāma hoti.

Sace attano santike vasati, taṁ ādāya nibbaddhaṁ piṇḍāya caritabbaṁ. Sace gantukāmo hoti, punadivase gamanasabhāgena taṁ ādāya ekasmiṁ gāme piṇḍāya caritvā uyyojetabbo. Sace aññasmiṁ disābhāge bhikkhū nimantitā honti, taṁ bhikkhuṁ icchamānaṁ ādāya gantabbaṁ,

---

1. Paṭisandhāraniddese (Ka)

“na mayhaṁ esā disā sabhāgā”ti gantuṁ anicchante sesabhikkhū pesetvā taṁ ādāya piṇḍāya caritabbaṁ, attanā laddhāmisaṁ tassa dātabbaṁ. Evaṁ āmisapaṭisanthāro kato nāma hoti.

Āmisapaṭisanthārakena pana attanā laddhaṁ kassa dātabbanti? Āgantukassa tāva dātabbaṁ. Sace gilāno vā avassiko vā atthi, tesampi dātabbaṁ, ācariyupajjhāyānaṁ dātabbaṁ, bhaṇḍagāhakassa dātabbaṁ, sāraṇīyadhammapūrakena pana sattavārampi sahassavārampi āgatāgatānaṁ[1] therāsanato paṭṭhāya dātabbaṁ, paṭisanthārakena pana yena yena na laddhaṁ, tassa tassa dātabbaṁ. Bahigāmaṁ nikkhamitvā jiṇṇakaṁ[2] vā anāthaṁ bhikkhuṁ vā bhikkhuniṁ vā disvā tesampi dātabbaṁ.

Tatridaṁ vatthu—corehi kira guttasālagāme pahate taṅkhaṇaññeva ekā nirodhato vuṭṭhitā khīṇāsavattherī daharabhikkhuniyā bhaṇḍakaṁ gāhāpetvā mahājanena saddhiṁ maggaṁ paṭipajjitvā ṭhitamajjhanhike[3] Nakulanagaragāmadvāraṁ patvā rukkhamūle nisīdi, tasmiṁ samaye Kāḷavallimaṇḍapavāsī Mahānāgatthero Nakulanagaragāme piṇḍāya caritvā nikkhanto theriṁ disvā bhattena āpucchi. Sā “patto me natthī”ti āha. Thero “imināva bhuñjathā”ti saha pattena adāsi. Therī bhattakiccaṁ katvā pattaṁ dhovitvā therassa datvā āha “ajja tāva bhikkhācārena kilamissatha, ito paṭṭhāya pana vo bhikkhācāraparittāso nāma na bhavissati tātā”ti. Tato paṭṭhāya therassa ūnakahāpaṇagghanako piṇḍapāto nāma na uppannapubbo. Ayaṁ **āmisapaṭisanthāro** nāma.

Imaṁ paṭisanthāraṁ katvā bhikkhunā saṅgahapakkhe ṭhatvā tassa bhikkhuno kammaṭṭhānaṁ kathetabbaṁ, dhammo vācetabbo, kukkuccaṁ vinodetabbaṁ, uppannaṁ kiccaṁ karaṇīyaṁ kātabbaṁ, abbhānavuṭṭhānamānattaparivāsā dātabbā, pabbajjāraho pabbājetabbo, upasampadāraho upasampādetabbo. Bhikkhuniyāpi attano santike upasampadaṁ ākaṅkhamānāya kammavācaṁ kātuṁ vaṭṭati. Ayaṁ **dhammapaṭisanthāro** nāma.

---

1. Ābhatābhataṁ (Ka), ābhatābhatena (Sī)
2. Jiṇṇaṁ (Ka)
3. Ṭhitamajjhantike (Sī, Syā)

Imehi dvīhi paṭisanthārehi paṭisanthārako bhikkhu anuppannaṁ lābhaṁ uppādeti, uppannaṁ thāvaraṁ karoti, sabhayaṭṭhāne[1] attano jīvitaṁ rakkhati, Coranāgaraññno pattaggahaṇahattheneva aggaṁ gahetvā patteneva bhattaṁ ākiranto thero viya. Aladdhalābhuppādane pana ito palāyitvā paratīraṁ gatena Mahānāgaraññā ekassa therassa santike saṅgahaṁ labhitvā puna āgantvā rajje patiṭṭhitena setambaṅgaṇe[2] yāvajīvaṁ pavattitaṁ mahābhesajjadānavatthu kathetabbaṁ. Uppannalābhathāvarakaraṇe Dīghabhāṇaka-abhayattherassa hatthato paṭisanthāraṁ labhitvā Cetiyapabbate corehi bhaṇḍakassa aviluttabhāve * vatthu kathetabbaṁ.

1352. Indriyesu aguttadvāratāniddese **cakkhunā rūpaṁ disvā**ti kāraṇavasena "cakkhū"ti laddhavohārena rūpadassanasamatthena cakkhuviññāṇena rūpaṁ disvā. Porāṇā panāhu "cakkhu rūpaṁ na passati, acittakattā. Cittaṁ na passati, acakkhukattā. Dvārārammaṇasaṅghaṭṭanena pana pasādavatthukena cittena passati, idisī panesā 'dhanunā vijjatī'ti-ādīsu viya sasambhārakathā nāma hoti. Tasmā cakkhuviññāṇena rūpaṁ disvāti ayamevettha attho"ti. **Nimittaggāhī**ti itthipurisanimittaṁ vā subhanimittādikaṁ vā kilesavatthubhūtaṁ nimittaṁ chandarāgavasena gaṇhāti, diṭṭhamatteyeva na saṇṭhāti. **Anubyañjanaggāhī**ti kilesānaṁ anubyañjanato pākaṭabhāva[3]karaṇato "anubyañjanan"ti laddhavohāraṁ hatthapādasitahasitakathita-ālokitavilokitādibhedaṁ ākāraṁ gaṇhāti.

Yatvādhikaraṇamenanti-ādimhi yaṁkāraṇā yassa cakkhundriyāsaṁvarassa hetu etaṁ puggalaṁ satikavāṭena cakkhundriyaṁ **asaṁvutaṁ** apihitacakkhudvāraṁ hutvā viharantaṁ ete abhijjhādayo dhammā **anvāssaveyyuṁ** anubandheyyuṁ[4] ajjhotthareyyuṁ. **Tassa saṁvarāya na paṭipajjatī**ti tassa cakkhundriyassa satikavāṭena pidahanatthāya na paṭipajjati, evaṁbhūtoyeva ca "na rakkhati cakkhundriyaṁ, na cakkhundriye saṁvaraṁ āpajjatī"ti vuccati.

Tattha kiñcāpi cakkhundriye saṁvaro vā asaṁvaro vā natthi, na hi cakkhupasādaṁ nissāya sati vā muṭṭhassaccaṁ vā uppajjati. Apica yadā

---

1. Sāsaṅkaṭṭhāne (Ka)
2. Senambaṅgaṇe (Sī)
* Vi-Ṭṭha 2. 68 piṭṭhe vitthāro.
3. Pākaṭībhāva (Ka)
4. Anuppabandheyyuṁ (Sī)

rūpārammaṇaṁ cakkhussa āpāthamāgacchati, tadā bhavaṅge dvikkhattuṁ uppajjitvā niruddhe kiriyamanodhātu āvajjanakiccaṁ sādhayamānā uppajjitvā nirujjhati, tato cakkhuviññāṇaṁ dassanakiccaṁ, tato vipākamanodhātu sampaṭicchanakiccaṁ, tato vipākāhetukamanoviññāṇadhātu santīraṇakiccaṁ, tato kiriyāhetukamanoviññāṇadhātu voṭṭhabbanakiccaṁ sādhayamānā uppajjitvā nirujjhati, tadanantaraṁ javanaṁ javati. Tatrāpi neva bhavaṅgasamaye, na āvajjanādīnaṁ aññatarasamaye saṁvaro vā asaṁvaro vā atthi, javanakkhaṇe pana dussīlyaṁ vā muṭṭhassaccaṁ vā aññāṇaṁ vā akkhanti vā kosajjaṁ vā uppajjati, asaṁvaro hoti.

Evaṁ honto pana so cakkhundriye asaṁvaroti vuccati. Kasmā? Yasmā tasmiṁ asaṁvare sati dvārampi aguttaṁ hoti bhavaṅgampi āvajjanādīnipi vīthicittāni. Yathā kiṁ? Yathā nagare catūsu dvāresu asaṁvutesu kiñcāpi antogharadvārakoṭṭhakagabbhādayo susaṁvutā, tathāpi antonagare sabbaṁ bhaṇḍaṁ arakkhitaṁ agopitameva hoti. Nagaradvārena hi pavisitvā corā yadicchakaṁ kareyyuṁ, evameva javane dussīlyādīsu uppannesu tasmiṁ asaṁvare sati dvārampi aguttaṁ hoti, bhavaṅgampi āvajjanādīnipi vīthicittānīti.

Sotena saddaṁ sutvāti-ādīsupi eseva nayo. **Yā imesan**ti evaṁ saṁvaraṁ anāpajjantassa imesaṁ channaṁ indriyānaṁ yā agutti yā agopanā yo anārakkho yo asaṁvaro, athakanaṁ apidahananti attho.

1353. Bhojane amattaññutāniddese **idhekacco**ti imasmiṁ sattaloke ekacco. **Appaṭisaṅkhā**ti paṭisaṅkhānapaññāya ajānitvā anupadhāretvā. **Ayoniso**ti anupāyena. **Āhāran**ti asitapītādi-ajjhoharaṇīyaṁ. **Āhāretī**ti paribhuñjati ajjhoharati. **Davāyā**ti-ādi anupāyadassanatthaṁ vuttaṁ. Anupāyena hi āhārento davatthāya, madatthāya, maṇḍanatthāya, vibhūsanatthāya vā āhāreti, no idamatthitaṁ paṭicca. **Yā tattha asantuṭṭhitā**ti yā tasmiṁ ayoniso āhāraparibhoge asantussanā asantuṭṭhibhāvo. **Amattaññutā**ti amattaññubhāvo, pamāṇasaṅkhātāya mattāya ajānanaṁ. **Ayaṁ vuccatī**ti ayaṁ apaccavekkhitaparibhogavasena pavattā bhojane amattaññutā nāma vuccati.

1354. Indriyesu guttadvāratāniddese **cakkhunā**ti-ādi vuttanayeneva veditabbaṁ. **Na nimittaggāhī hotī**ti chandarāgavasena vuttappakāraṁ nimittaṁ na gaṇhāti. Evaṁ sesapadānipi vuttapaṭipakkhanayeneva veditabbāni. Yathā ca heṭṭhā "javane dussīlyādīsu uppannesu tasmiṁ asaṁvare sati dvārampi aguttaṁ hoti, bhavaṅgampi āvajjanādīnipi vīthicittānī"ti vuttaṁ, evamidha tasmiṁ sīlādīsu uppannesu dvārampi guttaṁ hoti, bhavaṅgampi āvajjanādīnipi vīthicittāni. Yathā kiṁ? Yathā nagaradvāresu susaṁvutesu kiñcāpi antogharādayo asaṁvutā honti, tathāpi antonagare sabbaṁ bhaṇḍaṁ surakkhitaṁ sugopitameva hoti, nagaradvāresu pihitesu corānaṁ paveso natthi, evameva javane sīlādīsu uppannesu dvārampi guttaṁ hoti, bhavaṅgampi āvajjanādīnipi vīthicittāni. Tasmā javanakkhaṇe uppajjamānopi cakkhundriye saṁvaroti vutto. **Sotena saddaṁ sutvā**ti-ādisupi eseva nayo.

1355. Bhojane mattaññutāniddese **paṭisaṅkhā yoniso āhāraṁ āhāretī**ti paṭisaṅkhānapaññāye jānitvā upāyena āhāraṁ paribhuñjati. Idāni taṁ upāyaṁ dassetuṁ **"neva davāyā"**ti-ādi vuttaṁ.

Tattha * **neva davāyā**ti davatthāya na āhāreti. Tatha naṭalaṅghakādayo davatthāya āhārenti nāma. Yañhi bhojanaṁ bhuttassa naccagītakabya[1] silokasaṅkhāto davo atirekatarena paṭibhāti, taṁ bhojanaṁ adhammena visamena pariyesitvā te āhārenti. Ayaṁ pana bhikkhu evaṁ na āhāreti.

Na madāyāti mānamadapurisamadānaṁ vaḍḍhanatthāya na āhāreti. Tattha rājarājamahāmattā madatthāya āhārenti nāma. Te hi attano mānamadapurisamadānaṁ vaḍḍhanatthāya piṇḍarasabhojanādīni paṇītabhojanāni bhuñjanti. Ayaṁ pana bhikkhu evaṁ na āhāreti.

Na maṇḍanāyāti sarīramaṇḍanatthāya na āhāreti. Tattha rūpūpajīviniyo mātugāmā, antepurikādayo ca sappiphāṇitaṁ nāma pivanti. Te hi siniddhaṁ muduṁ mandaṁ bhojanaṁ āhārenti "evaṁ no aṅgalaṭṭhi[3]

---

* Visuddhi 1. 30 piṭṭhepi.

1. ...kabba (Sī), ...kābya (Syā)

2. Maddhaṁ (Sī, Syā)

3. Aṅgasandhi (Syā), aṅgulaṭṭhi (Sī, Ka)

susaṇṭhitā bhavissati, sarīre chavivaṇṇo pasanno bhavissatī”ti. Ayaṁ pana bhikkhu evaṁ na āhāreti.

Na vibhūsanāyāti sarīre maṁsavibhūsanatthāya na āhāreti. Tattha nibbuddhamallamuṭṭhikamallādayo[1] susiniddhehi macchamaṁsādīhi sarīramaṁsaṁ pīṇenti “evaṁ no maṁsaṁ ussadaṁ bhavissati pahārasahanatthāyā”ti. Ayaṁ pana bhikkhu evaṁ sarīre maṁsavibhūsanatthāya na āhāreti.

Yāvadevāti āhārāharaṇe payojanassa paricchedaniyamadassanaṁ. **Imassa kāyassa ṭhitiyā**ti imassa catumahābhūtikakarajakāyassa ṭhapanatthāya āhāreti, idamassa āhārāharaṇe payojananti attho. **Yāpanāyā**ti jīvitindriyayāpanatthāya āhāreti. **Vihiṁsūparatiyā**ti vihiṁsā nāma abhuttapaccayā uppajjanakā khudā[2] tassā uparatiyā vūpasamanatthāya āhāreti. **Brahmacariyānuggahāyā**ti brahmacariyaṁ nāma tisso sikkhā sakalaṁ sāsanaṁ tassa anuggaṇhanatthāya āhāreti.

Itīti upāyanidassanaṁ, iminā upāyenāti attho. **Purāṇañca vedanaṁ paṭihaṅkhāmī**ti purāṇavedanā nāma abhuttappaccayā uppajjanakavedanā, taṁ paṭihanissāmīti[3] āhāreti. **Navañca vedanaṁ na uppādessāmī**ti navavedanā nāma atibhuttappaccayena uppajjanakavedanā, taṁ na uppādessāmīti āhāreti. Atha vā navavedanā nāma bhuttappaccayā na-uppajjanakavedanā[4], tassā anuppannāya anuppajjanatthameva āhāreti. **Yātrā ca me bhavissatī**ti yāpanā ca me bhavissati. **Anavajjatā cā**ti ettha atthi sāvajjaṁ, atthi anavajjaṁ. Tattha adhammikapariyesanā adhammikapaṭiggahaṇaṁ adhammena paribhogoti idaṁ **sāvajjaṁ** nāma. Dhammena pariyesitvā dhammena paṭiggahetvā paccavekkhitvā paribhuñjanaṁ **anavajjaṁ** nāma. Ekacco anavajjeyeva[5] sāvajjaṁ karoti, “laddhaṁ me”ti katvā pamāṇātikkantaṁ bhuñjati, taṁ jārāpetuṁ asakkonto uddhaṁvirecana-adhovirecanādīhi kilamati, sakalavīhāre bhikkhū tassa sarīrapaṭijagganabhesajjapariyesanādīsu ussukkaṁ āpajjanti, “kiṁ idan”ti vutte

---

1. Nibbuddhamallamuṭṭhikamallaceṭakādayo (Sī, Syā)
2. Khuddā (Syā, Ka)
3. Paṭivinodessāmīti (Ka)
4. Bhuttappaccayena uppajjanakavedanā (sabbattha), Ṭīkā pana oloketabbā.
5. Anavajjaṁyeva (Sī, Ka)

"asukassa nāma udaraṁ uddhumātan"ti-ādīni vadanti, "esa niccakālampi evaṁpakatikoyeva, attano kucchipamāṇaṁ nāma na jānātī"ti nindanti garahanti. Ayaṁ anavajjeyeva sāvajjaṁ karoti nāma. Evaṁ akatvā "anavajjatā ca bhavissatī"ti āhāreti.

Phāsuvihāro cāti etthāpi atthi phāsuvihāro, atthi na phāsuvihāro. Tattha * āharahatthako alaṁsāṭako tatthavaṭṭako kākamāsako bhuttavamitakoti imesaṁ pañcannaṁ brāhmaṇānaṁ bhojanaṁ na phāsuvihāro nāma. Etesu hi **āharahatthako** nāma bahuṁ bhuñjitvā attano dhammatāya uṭṭhātuṁ asakkonto "āhara hatthan"ti vadati. **Alaṁsāṭako** nāma accuddhumātakucchitāya uṭṭhitopi sāṭakaṁ nivāsetuṁ na sakkoti. **Tatthavaṭṭako** nāma uṭṭhātuṁ asakkonto tattheva parivaṭṭati. **Kākamāsako** nāma yathā kākehi āmasituṁ sakkā hoti, evaṁ yāva mukhadvārā āhāreti. **Bhuttavamitako** nāma mukhena sandhāretuṁ asakkonto tattheva vamati. Evaṁ akatvā "phāsuvihāro ca me bhavissatī"ti āhāreti. **Phāsuvihāro** nāma catūhi pañcahi ālopehi ūnūdaratā. Ettakañhi bhuñjitvā pānīyaṁ pivato cattāro iriyāpathā sukhena pavattanti. Tasmā Dhammasenāpati evamāha—

"Cattāro pañca ālope, abhutvā udakaṁ pive.
Alaṁ phāsuvihārāya, pahitattassa bhikkhuno"ti[1].

Imasmiṁ pana ṭhāne aṅgāni samodhānetabbāni. "Neva davāyā"ti hi ekaṁ aṅgaṁ, "na madāyā"ti ekaṁ, "na maṇḍanāyā"ti ekaṁ, "na vibhūsanāyā"ti ekaṁ, "yāvadeva imassa kāyassa ṭhitiyā yāpanāyā"ti ekaṁ, "vihiṁsūparatiyā brahmacariyānuggahāyā"ti ekaṁ, "iti purāṇañca vedanaṁ paṭihaṅkhāmi, navañca vedanaṁ na uppādessāmī"ti ekaṁ, "yatrā ca me bhavissatī"ti ekaṁ aṅgaṁ, "anavajjatā ca phāsuvihāro cā"ti ayamettha bhojanānisaṁso. Mahāsīvatthero panāha "heṭṭhā cattāri aṅgāni paṭikkhepo nāma, upari pana aṭṭhaṅgāni samodhānetabbānī"ti. Tattha "yāvadeva imassa kāyassa ṭhitiyā"ti ekaṁ aṅgaṁ, "yāpanāyā"ti ekaṁ, "vihiṁsūparatiyā"ti ekaṁ, "brahmacariyānuggahāyā"ti ekaṁ, "iti purāṇañca vedanaṁ paṭihaṅkhāmī"ti ekaṁ,

* Visuddhi 1. 31 piṭṭhepi.

1. Khu 2. 343 Theragāthāyaṁ.

"navañca vedanaṁ na uppādessāmī"ti ekaṁ, "yātrā ca me bhavissatī"ti ekaṁ, "anavajjatā cā"ti ekaṁ, phāsuvihāro pana bhojanānisaṁsoti. Evaṁ aṭṭhaṅgasamannāgataṁ āhāraṁ āhārento bhojane mattaññū nāma hoti. **Ayaṁ vuccatī**ti ayaṁ pariyesanapaṭiggahaṇaparibhogesu yuttappamāṇajānanavasena pavatto paccavekkhitaparibhogo bhojane mattaññutā nāma vuccati.

1356. Muṭṭhassaccaniddese **asatī**ti sativirahitā cattāro khandhā. **Ananussati appaṭissatī**ti upasaggavasena padaṁ vaḍḍhitaṁ. **Asaraṇatā**ti asaraṇākāro. **Adhāraṇatā**ti dhāretuṁ asamatthatā. Tāya hi samannāgato puggalo ādhānappatto[1] nidhānakkhamo na hoti. Udake alābukaṭāhaṁ viya ārammaṇe pilavatīti **pilāpanatā. Sammusanatā**ti[2] naṭṭhamuṭṭhassatitā, tāya hi samannāgato puggalo nikkhittabhatto viya kāko, nikkhittamaṁso viya ca siṅgālo hoti.

1361. Bhāvanābalaniddese **kusalānaṁ dhammānan**ti bodhipakkhiyadhammānaṁ**āsevanā**ti-ādisevanā. **Bhāvanā**ti vaḍḍhanā. **Bahulīkamman**ti punappunaṁ karaṇaṁ.

1368. Sīlavipattiniddeso sīlasampadāniddesapaṭipakkhato veditabbo. Diṭṭhivipattiniddeso ca diṭṭhisampadāniddesapaṭipakkhato, diṭṭhisampadāniddeso ca diṭṭhupādānaniddesapaṭipakkhato. Sīlavisuddhiniddeso kiñcāpi sīlasampadāniddesena samāno, tattha pana visuddhisampāpakaṁ pātimokkhasaṁvarasīlaṁ kathitaṁ, idha visuddhippattaṁ sīlaṁ. Sati ca sampajaññañca, paṭisaṅkhānabalañca bhāvanābalañca, samatho ca vipassanā ca, samathanimittañca paggāhanimittañca, paggāho ca avikkhepo ca, sīlasampadā ca diṭṭhisampadā cāti imehi pana chahi dukehi catubhūmakāpi lokiyalokuttaradhammāva kathitā.

1373. Diṭṭhivusuddhiniddese **kammassakataññāṇan**ti "idaṁ kammaṁ sakaṁ, idaṁ no sakan"ti jānanapaññā. Tattha attanā vā kataṁ hotu parena vā, sabbampi akusalakammaṁ no sakaṁ. Kasmā? Atthabhañjanato, anatthajananato ca. Kusalakammaṁ pana anatthabhañjanato, atthajananato ca sakaṁ nāma. Tattha

---

1. Ādhāraṇappatto (Sī), ādhārappatto (Syā)   2. Pamussanatāti (Syā, Ka)

yathā nāma sadhano sabhogo puriso addhānamaggaṁ paṭipajjitvā antarāmagge gāmanigamādīsu nakkhatte saṁghuṭṭhe "ahaṁ āgantuko, kaṁ nu kho nissāya nakkhattaṁ kīḷeyyan"ti acintetvā yathā yathā icchati, tena tena nīhārena nakkhattaṁ kīḷanto sukhena kantāraṁ atikkamati. Evameva imasmiṁ kammassakataññāṇe ṭhatvā ime sattā bahuṁ vaṭṭagāmikammaṁ āyūhitvā sukhena sukhaṁ anubhavantā arahattaṁ pattā gaṇanapathaṁ vītivattā. **Saccānulomikañāṇan**ti catunnaṁ saccānaṁ anulomaṁ vipassanāñāṇaṁ. **Maggasamaṅgissa ñāṇaṁ phalasamaṅgissa ñāṇan**ti maggañāṇaphalañāṇāniyeva.

1374. **"Diṭṭhivisuddhi kho panā"**tipadassa niddese **"yā paññā pajānanā"**ti-ādīhi padehi heṭṭhā vuttāni kammassakataññāṇādīneva cattāri ñāṇāni vibhattāni.

1375. **"Yathādiṭṭhissa ca padhānan"**tipadassa niddese **"yo cetasiko vīriyārambho"**ti-ādīhi padehi niddiṭṭhaṁ vīriyaṁ paññāgatikameva. Paññāya hi[1] lokiyaṭṭhāne lokiyaṁ, lokuttaraṭṭhāne lokuttaranti veditabbaṁ.

1376. Saṁvegadukaniddese **jātibhayan**ti jātiṁ bhayato disvā ṭhitañāṇaṁ. Jarāmaraṇabhayādīsupi eseva nayo.

1377. **Anuppannānaṁ pāpakānan**ti-ādīhi jāti-ādīni bhayato disvā jātijarābyādhimaraṇehi muccitukāmassa upāyapadhānaṁ kathitaṁ. Padabhājanīyassa panattho **Vibhaṅgaṭṭhakathāyaṁ**[2] āvi bhavissati.

1378. **Asantuṭṭhitā ca kusalesu dhammesū**tipadaniddese **bhiyyokamyatā**ti visesakāmatā. Idhekacco hi āditova pakkhikabhattaṁ vā salākabhattaṁ vā uposathikaṁ vā pāṭipadikaṁ vā deti, so tena asantuṭṭho hutvā puna dhurabhattaṁ saṁghabhattaṁ vassāvāsikaṁ deti, āvāsaṁ kāreti, cattāropi paccaye deti, tatrāpi asantuṭṭho hutvā saraṇāni gaṇhāti, pañca sīlāni samādiyati, tatrāpi asantuṭṭho hutvā pabbajati, pabbajitvā ekaṁ nikāyaṁ dve nikāyeti Tepiṭakaṁ Buddhavacanaṁ gaṇhāti, aṭṭha samāpattiyo bhāveti, vipassanaṁ vaḍḍhetvā arahattaṁ

1. Paññāya (Sī, Syā)
2. Abhi-Ṭṭha 2. 262 piṭṭhādīsu.

gaṇhāti, arahattappattito paṭṭhāya mahāsantuṭṭho nāma hoti. Evaṁ yāva arahattā visesakāmatā bhiyyokamyatā nāma.

1379. **"Appaṭivānitā ca padhānasmin"**tipadassa niddese yasmā pantasenāsanesu adhikusalānaṁ dhammānaṁ bhāvanāya ukkaṇṭhamāno padhānaṁ paṭivāseti nāma, anukkaṇṭhamāno no paṭivāseti nāma. Tasmā taṁ nayaṁ dassetuṁ **"yā kusalānaṁ dhammānan"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **sakkaccakiriyatā**ti kusalānaṁ karane sakkaccakāritā. **Sātaccakiriyatā**ti satatameva karaṇaṁ. **Aṭṭhitakiriyatā**ti khaṇḍaṁ akatvā aṭṭhapetvā karaṇaṁ. **Anolīnavuttitā**ti alīnajīvitā[1], alīnapavattitā vā. **Anikkhittachandatā**ti kusalacchandassa anikkhipanaṁ. **Anikkhittadhuratā**ti kusalakaraṇe vīriyadhurassa anikkhipanaṁ.

1380. **Pubbenivāsānussatiñāṇaṁ vijjā**ti ettha **pubbenivāso**ti pubbe nivutthakkhandhā ca khandhapaṭibaddhañca. Pubbenivāsassa anussati pubbenivāsānussati, tāya sampayuttaṁ ñāṇaṁ **pubbenivāsānussatiñāṇaṁ.** Tayidaṁ pubbe nivutthakkhandhapaṭicchādakaṁ tamaṁ vijjhatīti **vijjā.** Taṁ tamaṁ vijjhitvā te khandhe vidite pākaṭe karotīti viditakaraṇaṭṭhenāpi **vijjā.**

Cutūpapāte ñāṇanti cutiyañca upapāte ca ñāṇaṁ. Idampi sattānaṁ cutipaṭisandhicchādakaṁ tamaṁ vijjhatīti **vijjā,** taṁ tamaṁ vijjhitvā sattānaṁ cutipaṭisandhiyo viditā pākaṭā karotīti viditakaraṇaṭṭhenāpi **vijjā.** **Āsavānaṁ khaye ñāṇan**ti sabbakilesānaṁ khayasamaye ñāṇaṁ. Tayidaṁ catusaccacchādakatamaṁ vijjhatīti **vijjā,** taṁ tamaṁ vijjhitvā cattāri saccāni viditāni pākaṭāni karotīti viditakaraṇaṭṭhenāpi **vijjā.**

1381. **Cittassa ca adhimutti nibbānañcā**ti ettha ārammaṇe adhimuccanaṭṭhena, paccanīkadhammehi ca suṭṭhu muttaṭṭhena aṭṭha samāpattiyo cittassa **adhimutti** nāma. Itaraṁ pana natthi ettha taṇhāsaṅkhātaṁ vānaṁ, niggataṁ vā tasmā vānāti **nibbānaṁ.** Tattha aṭṭha samāpattiyo sayaṁ vikkhambhitakilesehi vimuttattā vimuttīti vuttā, nibbānaṁ pana sabbakilesehi accantaṁ vimuttattā vimuttīti.

1. Alīnajīvitatā (Sī)

1382. **Maggasamaṅgissa ñāṇan**ti cattāri maggañāṇāni. **Phalasamaṅgissa ñāṇan**ti cattāri phalañāṇāni. Tattha paṭhamamaggañāṇaṁ pañca kilese khepentaṁ nirodhentaṁ vūpasamentaṁ paṭippassambentaṁ uppajjatīti khaye ñāṇaṁ nāma jātaṁ. Dutiyamaggañāṇaṁ cattāro kilese, tathā tatiyamaggañāṇaṁ. Catutthamaggañāṇaṁ pana aṭṭha kilese khepentaṁ nirodhentaṁ vūpasamentaṁ paṭippassambhentaṁ uppajjatīti **khaye ñāṇaṁ** nāma jātaṁ. Taṁ taṁ maggaphalañāṇaṁ pana tesaṁ tesaṁ kilesānaṁ khīṇante niruddhante vūpasamante paṭippassambhante anuppādante appavattante uppannanti **anuppāde ñāṇaṁ** nāma jātanti.

Aṭṭhasāliniyā Dhammasaṅgaha-aṭṭhakathāya

Nikkhepakaṇḍavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Aṭṭhakathākaṇḍa

Tika-atthuddhāravaṇṇanā

1384. Idāni Nikkhepakaṇḍānantaraṁ ṭhapitassa Aṭṭhakathākaṇḍassa vaṇṇanākkamo anuppatto. Kasmā panetaṁ Aṭṭhakathākaṇḍaṁ nāma jātanti? Tepiṭakassa Buddhavacanassa atthaṁ uddharitvā ṭhapitattā. Tīsupi hi piṭakesu dhammantaraṁ āgataṁ Aṭṭhakathākaṇḍeneva paricchinditvā[1] vinicchitaṁ suvinicchitaṁ nāma hoti. Sakale Abhidhammapiṭake nayamaggaṁ Mahāpakaraṇe pañhuddhāraṁ gaṇanacāraṁ asallakkhentenāpi Aṭṭhakathākaṇḍatoyeva samānetuṁ vaṭṭati.

Kuto pabhavaṁ pana etanti? Sāriputttattherappabhavaṁ. Sāriputttatthero hi ekassa attano saddhivihārikassa Nikkhepakaṇḍe atthuddhāraṁ sallakkhetuṁ assakkontassa Aṭṭhakathākaṇḍaṁ kathetvā adāsi, idaṁ pana Mahā-aṭṭhakathāyaṁ paṭikkhipitvā idaṁ vuttaṁ—abhidhammo nāma na sāvakavisayo na sāvakagocaro, Buddhavisayo esa Buddhagocaro, Dhammasenāpati pana saddhivihārikena pucchito taṁ ādāya Satthu santikaṁ gantvā Sammāsambuddhassa kathesi. Sammāsambuddho tassa bhikkhuno Aṭṭhakathākaṇḍaṁ kathetvā adāsi. Kathaṁ? Bhagavā hi "katame dhammā kusalā"ti pucchi. "Kusalā dhammā nāma katame"ti sallakkhesīti attho, athassa tuṇhībhūtassa nanu yaṁ mayā "katame dhammā kusalā, yasmiṁ samaye kāmāvacaraṁ kusalaṁ cittaṁ uppannaṁ hotī"ti-ādinā nayena bhūmibhedato kusalaṁ dassitaṁ, sabbampi taṁ "catūsu bhumīsu kusalaṁ, ime dhammā kusalā"ti iminā nayena kaṇṇikaṁ kaṇṇikaṁ ghaṭaṁ ghaṭaṁ gocchakaṁ gocchakaṁ katvā atthuddhāravasena kusalādidhamme dassento kathetvā adāsi.

Tattha **catūsū**ti kāmāvacararūpāvacararūpāvacara-apariyāpannāsu. **Kusalan**ti phassādibhedaṁ kusalaṁ. **Ime dhammā kusalā**ti ime sabbepi tāsu tāsu bhūmīsu vuttā phassādayo dhammā kusalā nāma.

1385. Akusalānaṁ pana bhūmivasena bhedābhāvato **"dvādasa akusalacittuppādā"**ti āha. Tattha uppajjatīti **uppādo,** cittameva

---

1. Paricchijja (Sī)

uppādo **cittuppādo,** desanāsīsameva cetaṁ, yathā pana "rājā āgato"ti vutte amaccādīnampi āgamanaṁ vuttameva hoti, evaṁ "cittuppādā"ti vutte tehi sampayuttadhammāpi vuttāva hontīti sabbattha cittuppādaggahaṇena sasampayuttadhammaṁ cittaṁ gahitanti veditabbaṁ. Ito paraṁ **"catūsu bhūmīsu vipāko"**ti-ādīnaṁ sabbesampi tikadukabhājanīyapadānaṁ attho vedanāttikādīsu ca sukhādīnaṁ navattabbatā heṭṭhā vuttanayeneva Pāḷiyatthaṁ vīmaṁsitvā veditabbā, visesamattameva pana vakkhāma.

1420. Tattha parittārammaṇattike tāva **sabbo kāmāvacarassa vipāko**ti ettha dvipañcaviññāṇāni cakkkhupasādādayo nissāya niyameneva iṭṭhāniṭṭhādibhede rūpasaddagandharasaphoṭṭhabbadhamme ārabbha pavattantīti parittārammaṇāni. Kusalākusalavipākā pana dve manodhātuyo hadayavatthuṁ nissāya cakkhuviññāṇādīnaṁ anantarā niyamato rūpādīneva ārabbha pavattantīti parittārammaṇā. Kusalavipākāhetukamanoviññāṇadhātu somanassasahagatā pañcadvāre santīraṇavasena, chasu dvāresu tadārammaṇavasenāti niyamato rūpādīni cha parittārammaṇāneva ārabbha pavattatīti parittārammaṇā. Kusalākusalavipākāhetukamanoviññāṇadhātudvayaṁ pañcadvāre santīraṇavasena, chasu dvāresu tadārammaṇavasena niyamato rūpādīni cha parittārammaṇāneva ārabbha pavattati. Paṭisandhivasena pavattamānampi parittaṁ kammaṁ, kammanimittaṁ, gatinimittaṁ vā ārammaṇaṁ karoti. Pavattiyaṁ bhavaṅgavasena, pariyosāne cutivasena pavattamānampi tadeva ārammaṇaṁ karotīti parittārammaṇaṁ. Aṭṭha pana sahetukavipākacittuppādā ettha vuttanayeneva tadārammaṇavasena, paṭisandhibhavaṅgacutivasena ca parittadhammeyeva ārabbha pavattanti. Kiriyamanodhātu pañcadvāre rūpādīni ārabbha pavattati, somanassasahagatāhetukakiriyamanoviññāṇadhātu chasu dvāresu paccuppanne, manodvāre atītānāgatepi paritte rūpādidhammeyeva ārabbha khīṇāsavānaṁ pahaṭṭhākāraṁ kurumānā pavattatīti parittārammaṇā. Evamime pañcavīsati cittuppādā ekanteneva **parittārammaṇā**ti veditabbā.

1421. Viññāṇañcāyatana nevasaññānāsaññāyatanadhammā attano attano heṭṭhimaṁ samāpattiṁ ārabbha pavattanato **mahaggatārammaṇā** eva. Maggaphaladhammā nibbānārammaṇattā **appamāṇārammaṇā.**

Kusalato cattāro, kiriyato cattāroti aṭṭha ñāṇavippayuttacittuppādā sekkhaputhujjanakhīṇāsavānaṁ asakkaccadānapaccavekkhaṇadhammasavanādīsu kāmāvacaradhamme ārabbha pavattikāle parittārammaṇā, atipaguṇānaṁ paṭhamajjhānādīnaṁ paccavekkhaṇakāle mahaggatārammaṇā, kasiṇanimittādipaññattipaccavekkhaṇakāle navattabbārammaṇā. Akusalato cattāro diṭṭhigatasampayuttacittuppādā pañcapaṇṇāsāya kāmāvacaradhammānaṁ "satto satto"ti parāmasana-assādanābhinandanakāle parittārammaṇā, tenevākārena sattavīsati mahaggatadhamme ārabbha pavattikāle mahagatārammaṇā, paṇṇattidhamme ārabbha pavattanakāle siyā navattabbārammaṇā. Diṭṭhivippayuttānaṁ teyeva dhamme ārabbha kevalaṁ assādanābhinandanavasena pavattiyaṁ, paṭighasampayuttānaṁ domanassavasena, vicikicchāsampayuttacittuppādassa aniṭṭhaṅgatavasena[1], uddhaccasahagatassa vikkhepavasena avūpasamavasena ca pavattiyaṁ parittamahaggatanavattabbārammaṇatā veditabbā. Etesu pana ekadhammopi appamāṇe ārabbha pavattituṁ na sakkoti. Tasmā na appamāṇārammaṇā.

Kusalato cattāro, kiriyato cattāroti aṭṭha ñāṇasampayuttacittuppādā sekkhaputhujjanakhīṇāsavānaṁ sakkaccadānapaccavekkhaṇadhammasavanādīsu yathāvuttappakāre dhamme ārabbha pavattikāle parittamahaggatanavattabbārammaṇā honti, gotrabhukāle, lokuttaradhamme paccavekkhaṇakāle ca nesaṁ **appamāṇārammaṇatā** veditabbā.

Yaṁ panetaṁ rūpāvacaracatutthajjhānaṁ, taṁ sabbatthapādakacatutthaṁ ākāsakasiṇacatutthaṁ ālokakasiṇacatutthaṁ brāhmavihāracatutthaṁ ānāpānacatutthaṁ iddhividhacatutthaṁ dibbasotacatutthaṁ cetopariyañāṇacatutthaṁ yathākammupagañāṇacatutthaṁ dibbacakkhuñāṇacatutthaṁ pubbenivāsañāṇacatutthaṁ anāgataṁsañāṇacatutthanti kusalatopi kiriyatopi dvādasavidhaṁ hoti.

Tattha **sabbatthapādakacatutthaṁ** nāma aṭṭhasu kasiṇesu catutthajjhānaṁ, tañhi vipassanāyapi pādakaṁ hoti, abhiññānampi nirodhassāpi vaṭṭassāpi pādakaṁ hotiyevāti sabbatthapādakanti vuttaṁ. **Ākāsakasiṇa-ālokakasiṇacatutthāni** pana vipassanāyapi abhiññānampi vaṭṭassāpi

1. Aniṭṭhagatavasena (Syā, Ka)

pādakāni honti, nirodhapādakāneva na honti. **Brahmavihāra-ānāpānacatutthāni** vipassanāya ceva vaṭṭassa ca pādakāni honti, abhiññānaṁ pana nirodhassa ca pādakāni na honti. Tattha dasavidhampi kasiṇajjhānaṁ kasiṇapaṇṇattiṁ ārabbha pavattattā, brahmavihāracatutthaṁ sattapaṇṇattiṁ ārabbha pavattattā, ānāpānacatutthaṁ nimittaṁ ārabbha pavattattā parittādivasena navattabbadhammārammaṇato navattabbārammaṇaṁ nāma hoti.

Iddhividhacatutthaṁ parittamahaggatārammaṇaṁ hoti, kathaṁ? Tañhi yadā kāyaṁ cittasannissitaṁ katvā adissamānena kāyena gantukāmo cittavasena kāyaṁ pariṇāmeti, mahaggatacitte samodahati samoropeti, tadā upayogaladdhaṁ ārammaṇaṁ hotīti katvā rūpakāyārammaṇato parittārammaṇaṁ hoti. Yadā cittaṁ kāyasannissitaṁ katvā dissamānena kāyana gantukāmo kāyavasena cittaṁ pariṇāmeti, pādakajjhānacittaṁ rūpakāye samodahati samāropeti, tadā upayogaladdhaṁ ārammaṇaṁ hotīti katvā mahaggatacittārammaṇato mahaggatārammaṇaṁ hoti.

Dibbasotacatutthaṁ saddaṁ ārabbha pavattattā ekantaparittārammaṇameva. **Cetopariyañāṇacatutthaṁ** parittamahaggata-appamāṇārammaṇaṁ hoti. Kathaṁ? Tañhi paresaṁ kāmāvacaracittajānanakāle parittārammaṇaṁ hoti, rūpāvacarārūpāvacaracittajānanakāle mahaggatārammaṇaṁ, maggaphalajānanakāle appamāṇārammaṇaṁ hoti. Ettha ca puthujjano sotāpannassa cittaṁ na jānāti, sotāpanno vā sakadāgāmissāti evaṁ yāva arahato netabbaṁ, arahā pana sabbesaṁ cittaṁ jānāti, aññopi ca uparimo heṭṭhimassāti ayaṁ viseso veditabbo. **Yathākammupagañāṇacatutthaṁ** kāmāvacarakammajānanakāle parittārammaṇaṁ hoti, rūpāvacarārūpāvacarakammajānanakāle mahaggatārammaṇaṁ.

Dibbacakkhuñāṇacatutthaṁ rūpārammaṇattā ekantaparittārammaṇameva. **Pubbenivāsañāṇacatutthaṁ** parittamahaggata-appamāṇanavattabbārammaṇaṁ hoti. Kathaṁ? Tañhi kāmāvacarakkhandhānussaraṇakāle parittārammaṇaṁ hoti, rūpāvacarārūpāvacarakkhandhānussaraṇakāle mahaggatārammaṇaṁ, atīte attanā vā parehi vā bhāvitamaggaṁ, sacchikataphalañca anussaraṇakāle appamāṇārammaṇaṁ, "atīte Buddhā maggaṁ bhāvayiṁsu, phalaṁ sacchākaṁsu, nibbānadhātuyā

parinibbāyiṁsū”ti chinnavaṭumakānussaraṇavasena maggaphalanibbānapaccavekkhaṇatopi appamāṇārammaṇaṁ, “atīte Vipassī nāma Bhagavā ahosi, tassa Bandhumatī nāma nagaraṁ ahosi, Bandhumā nāma rājā pitā, Bandhumatī nāma mātā”ti-ādinā nayena nāmagottapathavīnimittādi-anussaraṇakāle navattabbārammaṇaṁ hoti.

Anāgataṁsañāṇacatutthepi eseva nayo. Tañhi “ayaṁ anāgate kāmāvacare nibbattissatī”ti jānanakāle parittārammaṇaṁ hoti. “Rūpāvacare vā arūpāvacare vā nibbattissatī”ti jānanakāle mahaggatārammaṇaṁ. “Maggaṁ bhāvessati, phalaṁ sacchikarissati, nibbānadhātuyā parinibbāyissatī”ti jānanakāle appamāṇārammaṇaṁ. “Anāgate Metteyyo nāma Bhagavā uppajjissati, Subrahmā nāmassa brāhmaṇo pitā bhavissati, Brahmavatī nāma Brāhmaṇī mātā bhavissatī”ti-ādinā nayena nāmagottajānanakāle navattabbārammaṇaṁ hoti.

Arūpāvacaracatutthaṁ pana āsavānaṁ khayacatutthañca Pāḷiyaṁ āgataṭṭhāneyeva kathessāmi[1]. Kiriyāhetukamanoviññāṇadhātu upekkhāsahagatā sabbesampi etesaṁ kusalākusalakiriyacittānaṁ purecārikā, tassā tesu vuttanayeneva ārammaṇabhedo veditabbo. Pañcadvāre pana voṭṭhabbanavasena pavattiyaṁ ekantaparittārammaṇāva hoti. Rūpāvacaratikacatukkajjhānādīni parittādibhāvena navattabbadhammaṁ ārabbha pavattito navattabbārammaṇāni. Ettha hi rūpāvacarāni pathavīkasiṇādīsu pavattanti. Ākāsānañcāyatanaṁ ugghāṭimākāse, ākiñcaññāyatanaṁ viññāṇāpagameti.

1429. Maggārammaṇattike ādimhi vuttā aṭṭha ñāṇasampayuttacittuppādā sekkhāsekkhānaṁ attanā paṭividdhamaggānaṁ paccavekkhaṇakāle maggārammaṇā, maggena pana asahajātattā na maggahetukā, attanā paṭividdhamaggaṁ garuṁ katvā paccavekkhaṇakāle ārammaṇādhipativasena maggādhipatino, aññadhammārammaṇakāle na vattabbā “maggārammaṇā”tipi “maggādhipatino”tipi. Cattāro ariyamaggā maggasaṅkhātassa, maggasampayuttassa vā hetuno atthitāya ekantato maggahetukāva, vīriyaṁ pana vīmaṁsaṁ vā jeṭṭhakaṁ katvā

1. Kathīyati (Sī, Syā)

maggabhāvanākāle sahajātādhipatinā siyā maggādhipatino, chandacittānaṁ aññatarajeṭṭhakakāle siyā na vattabbā "maggādhipatino"ti.

Dvādasavidhe rūpāvacaracatutthajjhāne sabbatthapādakacatutthādīni nava jhānāni neva maggārammaṇāni, na maggahetukāni, na maggādhipatīni. Cetopariyañāṇapubbenivāsañāṇa-anāgataṁsañāṇacatutthāni pana ariyānaṁ maggahetukāni, maggaṁ garuṁ katvā appavattito na maggādhipatīni. Kasmā panetāni na maggaṁ garuṁ karontīti? Attano mahaggatatāya. Yathā hi rājānaṁ sabbo loko garuṁ karoti, mātāpitaro pana na karonti. Na hi te rājānaṁ disvā āsanā vuṭṭhahanti, na añjalikammādīni karonti, daharakāle voharitanayeneva voharanti. Evametānipi attano mahaggatatāya na maggaṁ garuṁ karonti.

Kiriyāhetukamanoviññāṇadhātupi ariyānaṁ maggapaccavekkhaṇakāle paccavekkhaṇapurecārikattā maggārammaṇā hoti, maggena asahajātattā pana na maggahetukā, maggaṁ garuṁ katvā appavattito na maggādhipati. Kasmā garuṁ na karotīti? Attano ahetukatāya hīnatāya jaḷatāya. Yathā hi rājānaṁ sabbo loko garuṁ karoti, attano parijanā pana khujjavāmanakaceṭakādayo attano aññāṇatāya paṇḍitamanussā viya nātigaruṁ karonti, evameva idampi cittaṁ attano ahetukatāya hīnatāya jaḷatāya maggaṁ garuṁ na karoti.

Ñāṇavippayuttakusalādīni ñāṇābhāvena ceva lokiyadhammārammaṇatāya ca maggārammaṇādibhāvaṁ na labhanti, navattabbārammaṇāneva hontīti veditabbānīti.

1432. Atītārammaṇattike viññāṇañcāyatananevasaññānāsaññāyatanadhammā heṭṭhā atītasamāpattiṁ ārabbha pavattito ekantena **atītārammaṇāva.**

1433. **Niyogā anāgatārammaṇā natthī**ti niyamena pāṭiyekkaṁ cittaṁ anāgatārammaṇaṁ nāma natthi. Nanu ca anāgataṁsañāṇaṁ ekantena anāgatārammaṇaṁ, cetopariyañāṇampi anāgataṁ ārabbha pavattatīti.

no na pavattati, pāṭiyekkaṁ pana etaṁ ekaṁ cittaṁ nāma natthi, rūpāvacaracatutthajjhānena saṅgahitattā aññehi mahaggatacittehi missakaṁ hoti. Tena vuttaṁ "niyogā anāgatārammaṇā natthī"ti.

1434. Dvipañcaviññāṇāni, tisso manodhātuyo ca paccuppannesu rūpādīsu pavattito **paccuppannārammaṇā** nāma. **Dasa cittuppādā**ti ettha aṭṭha tāva sahetukā devamanussānaṁ paṭisandhiggahaṇakāle kammaṁ vā kammanimittaṁ vā ārabbha pavattiyaṁ atītārammaṇā, bhavaṅgacutikālesupi eseva nayo. Gatinimittaṁ pana ārabbha paṭisandhiggahaṇakāle, tato paraṁ bhavaṅgakāle ca paccuppannārammaṇā, tathā pañcadvāre tadārammaṇavasena pavattiyaṁ. Manodvāre pana atītānāgatapaccuppannārammaṇānaṁ javanānaṁ ārammaṇaṁ gahetvā pavattito atītānāgatapaccuppannārammaṇā, kusalavipākāhetuka-upekkhāsahagatamanoviññāṇadhātuyampi eseva nayo. Kevalañhi sā manussesu jaccandhādīnaṁ paṭisandhi hoti, pañcadvāre ca santīraṇavasenāpi paccuppannārammaṇā hotīti ayamettha viseso. Somanassasahagatā pana pañcadvāre santīraṇavasena, tadārammaṇavasena ca paccuppannārammaṇā hoti, manodvāre tadārammaṇavasena sahetukavipākā viya atītānāgatapaccuppannārammaṇāti veditabbā.

Akusalavipākāhetukamanoviññāṇadhātu pana kusalavipākāya upekkhāsahagatāhetukāya samānagatikā eva. Kevalañhi sā āpāyikānaṁ paṭisandhibhavaṅgacutivasena pavattatīti ayamettha viseso. Kiriyāhetukamanoviññāṇadhātu somanassasahagatā khīṇāsavānaṁ pañcadvāre pahaṭṭhākāraṁ kurumānā paccuppannārammaṇā hoti, manodvāre atītādibhede dhamme ārabbha hasituppādavasena pavattiyaṁ atītānāgatapaccuppannārammaṇā hoti.

Kāmāvacarakusalanti-ādīsu kusalato tāva cattāro ñāṇasampayuttacittuppādā sekkhaputhujjanānaṁ atītādibhedāni khandhadhātu-āyatanāni sammasantānaṁ paccavekkhantānaṁ atītānāgatapaccuppannārammaṇā honti, paṇṇattinibbānapaccavekkhaṇe navattabbārammaṇā. Ñāṇavippayuttesupi eseva

nayo. Kevalañhi tehi[1] maggaphalanibbānapaccavekkhaṇā natthi. Ayamevettha viseso.

Akusalato cattāro diṭṭhisampayuttacittuppādā atītādibhedānaṁ khandhadhātu-āyatanānaṁ assādanābhinandanaparāmāsakāle atītādi-ārammaṇā honti, paṇṇattiṁ ārabbha assādentassa abhinandantassa "satto satto"ti parāmasitvā gaṇhantassa navattabbārammaṇā honti. Diṭṭhivippayuttesupi eseva nayo. Kevalañhi tehi parāmāsaggahaṇaṁ natthi. Dve paṭighasampayuttacittuppādā atītādibhede dhamme ārabbha domanassitānaṁ atītādi-ārammaṇā, paṇṇattiṁ ārabbha domanassitānaṁ navattabbārammaṇā. Vicikicchuddhaccasampayuttā tesu eva dhammesu aniṭṭhaṅgatabhāvena ceva uddhatabhāvena ca pavattiyaṁ atītānāgatapaccuppannanavattabbārammaṇā. Kiriyato aṭṭha sahetukacittuppādā kusalacittuppādagatikā eva. Kiriyāhetukamanoviññāṇadhātu upekkhāsahagatā pañcadvāre voṭṭhabbanavasena pavattiyaṁ paccuppannārammaṇāva, manodvāre atītānāgatapaccuppannārammaṇānañceva paṇṇattinibbānārammaṇānañca javanānaṁ purecārikakāle atītānāgatapaccuppannanavattabbārammaṇā.

Yathāvuttappabhede rūpāvacarajjhāne sabbatthapādakacatutthaṁ, ākāsakasiṇacatutthaṁ, ālokakasiṇacatutthaṁ, brahmavihāracatutthaṁ, ānāpānacatutthanti imāni pañca navattabbārammaṇāneva. Iddhividhacatutthaṁ kāyavasena cittaṁ pariṇāmentassa atītapādakajjhānacittaṁ ārabbha pavattanato atītārammaṇaṁ, mahādhātunidhāne Mahākassapattherādīnaṁ viya anāgataṁ adhiṭṭhahantānaṁ anāgatārammaṇaṁ hoti. * **Mahākassapatthero** kira mahādhātunidhānaṁ karonto "anāgate aṭṭhārasavassādhikāni dve vassasatāni ime gandhā mā sussiṁsu, pupphāni mā milāyiṁsu, dīpā mā nibbāyiṁsū"ti adhiṭṭhahi, sabbaṁ tatheva ahosi. **Assaguttatthero** vattaniyasenāsane Bhikkhusaṁghaṁ sukkhabhattaṁ bhuñjamānaṁ disvā "udakasoṇḍi divase divase purebhattaṁ dadhirasā hotū"ti adhiṭṭhahi, purebhattaṁ gahitaṁ dadhirasaṁ hoti, pacchābhatte pākatikameva. Kāyaṁ pana cittasannissitaṁ katvā adissamānena kāyena gamanakāle aññassa vā

1. Tesaṁ (Sī, Ka)

* Visuddhi 2. 60 piṭṭhepi.

pāṭihāriyassa karaṇakāle kāyaṁ ārabbha pavattattā paccuppannārammaṇaṁ hoti.

Dibbasotacatutthaṁ vijjamānasaddameva ārabbha pavattito paccuppannārammaṇaṁ hoti. Cetopariyañāṇacatutthaṁ atīte sattadivasabbhantare anāgate sattadivasabbhantare paresaṁ cittaṁ jānantassa atītārammaṇaṁ anāgatārammaṇañca hoti, sattadivasātikkame pana taṁ jānituṁ na sakkoti. Atītānāgataṁsañāṇānañhi esa visayo, na etassa. Paccuppannajānanakāle pana paccuppannārammaṇaṁ hoti.

Paccuppannañca nāmetaṁ tividhaṁ khaṇapaccuppannaṁ, santati-paccuppannaṁ, addhāpaccuppannañca. Tattha uppādaṭṭhitibhaṅgappattaṁ **khaṇapaccuppannaṁ.** Ekadvisantativārapariyāpannaṁ **santatipaccuppannaṁ.** Tattha andhakāre nisīditvā ālokaṭṭhānaṁ gatassa na tāva ārammaṇaṁ pākaṭaṁ hoti, yāva pana taṁ pākaṭaṁ hoti, etthantare ekadvisantativārā veditabbā. Ālokaṭṭhāne vicaritvā ovarakaṁ paviṭṭhassāpi na tāva sahasā rūpaṁ pākaṭaṁ hoti, yāva taṁ pākaṭaṁ hoti, etthantare ekadvisantativārā veditabbā. Dūre ṭhatvā pana rajakānaṁ hatthavikāraṁ, ghaṇḍi[1] bherī-ādi-ākoṭanavikārañca disvāpi na tāva saddaṁ suṇāti, yāva pana taṁ suṇāti, etasmimpi antare ekadvisantativārā veditabbā. Evaṁ tāva **Majjhimabhāṇakā. Saṁyuttabhāṇakā** pana rūpasantati arūpasantatīti dve santatiyo vatvā "udakaṁ akkamitvā gatassa yāva tīre akkanta-udakalekhā na vippasīdati, addhānato āgatassa yāva kāye usumabhāvo na vūpasammati, ātapā āgantvā gabbhaṁ paviṭṭhassa yāva andhakārabhāvo na vigacchati, antogabbhe kammaṭṭhānaṁ manasikaritvā divā vātapānaṁ vivaritvā olokentassa yāva akkhīnaṁ phandanabhāvo na vūpasammati. Ayaṁ rūpasantati nāma. Dve tayo javanavārā arūpasantati nāmā"ti vatvā "tadubhayampi santatipaccuppannaṁ nāmā"ti vadanti.

Ekabhavaparicchinnaṁ pana **addhāpaccuppannaṁ** nāma, yaṁ sandhāya **Bhaddekarattasutte** "yo cāvuso mano, ye ca dhammā, ubhayametaṁ paccuppannaṁ, tasmiṁ ce paccuppanne chandarāgapaṭibaddhaṁ hoti viññāṇaṁ, chandarāgapaṭibaddhattā viññāṇassa tadabhinandati, tadabhinandanto paccuppannesu dhammesu saṁhīratī"ti[2] vuttaṁ. Santatipaccuppannañcettha Aṭṭhakathāsu āgataṁ, addhāpaccuppannaṁ sutte.

---

1. Gaṇḍi (Sī, Syā)   2. Ma 3. 237 piṭṭhe.

Tattha keci "khaṇapaccuppannaṁ cittaṁ cetopariyañāṇassa ārammaṇaṁ hotī"ti vadanti. Kiṁ kāraṇā? Yasmā iddhimassa ca parassa ca ekakkhaṇe cittaṁ uppajjatīti. Idañca nesaṁ opammaṁ, yathā ākāse khitte pupphamuṭṭhimhi avassaṁ ekaṁ pupphaṁ ekassa vaṇṭaṁ paṭivijjhati, vaṇṭena vaṇṭaṁ paṭivijjhati, evaṁ "parassa cittaṁ jānissāmī"ti rāsivasena mahājanassa citte āvajjite avassaṁ ekassa cittaṁ ekena cittena uppādakkhaṇe vā ṭhitikkhaṇe vā bhaṅgakkhaṇe vā paṭivijjhatīti. Taṁ pana vassasatampi vassasahassampi āvajjanto yena cittena āvajjeti, yena ca jānāti, tesaṁ dvinnaṁ sahaṭṭhānābhāvato āvajjanajavanānañca aniṭṭhe ṭhāne nānārammaṇabhāvappattidosato ayuttanti Aṭṭhakathāsu paṭikkhittaṁ. Santatipaccuppannaṁ pana addhāpaccuppannañca ārammaṇaṁ hotīti veditabbaṁ.

Tattha yaṁ vattamānajavanavīthito atītānāgatavasena dvitijavanavīthiparimāṇakāle parassa cittaṁ, taṁ sabbampi santatipaccuppannaṁ nāma. Addhāpaccuppannaṁ pana javanavārena dīpetabbanti yaṁ Aṭṭhakathāyaṁ vuttaṁ, taṁ suvuttaṁ. Tatrāyaṁ dīpanā, iddhimā parassa cittaṁ jānitukāmo āvajjeti, āvajjanaṁ khaṇapaccuppannaṁ ārammaṇaṁ katvā teneva saha nirujjhati, tato cattāri pañca javanāni, yesaṁ pacchimaṁ iddhicittaṁ, sesāni kāmāvacarāni. Tesaṁ sabbesampi tadeva niruddhaṁ cittamārammaṇaṁ hoti, na ca tāni nānārammaṇāni honti, addhāpaccuppannavasena paccuppannārammaṇattā ekārammaṇāni, ekārammaṇattepi ca iddhicittameva parassa cittaṁ pajānāti, na itarāni. Yathā cakkhudvāre cakkhuviññāṇameva rūpaṁ passati, na itarānīti. Iti idaṁ santatipaccuppannassa ceva addhāpaccuppannassa ca vasena paccuppannārammaṇaṁ hoti. Yasmā vā santatipaccuppannampi addhāpaccuppanneyeva patati, tasmā addhāpaccuppannavasenetaṁ paccuppannārammaṇanti veditabbaṁ.

Pubbenivāsañāṇacatutthaṁ nāmagottānussaraṇe, nibbānanimittapaccavekkhaṇe ca navattabbārammaṇaṁ, sesakāle atītārammaṇameva. Yathākammupagañāṇacatutthampi atītārammaṇameva. Tattha kiñcāpi pubbenivāsacetopariyañāṇānipi atītārammaṇāni honti, atha kho tesaṁ pubbenivāsañāṇassa atītakkhandhā khandhapaṭibaddhañca kiñci anārammaṇaṁ nāma natthi. Tañhi atītakkhandhakhandhapaṭibaddhesu dhammesu Sabbaññutaññāṇasamagatikaṁ hoti. Cetopariyañāṇassa ca sattadivasabbhantarātītaṁ cittameva ārammaṇaṁ. Tañhi

aññaṁ khandhaṁ vā khandhapaṭibaddhaṁ vā na jānāti, maggasampayuttacittārammaṇattā pana pariyāyato maggārammaṇanti vuttaṁ. Yathākammupagañāṇassa ca atītacetanāmattamevārammaṇanti ayaṁ viseso veditabbo. Ayamettha Aṭṭhakathānayo. Yasmā pana "kusalā khandhā iddhividhañāṇassa cetopariyañāṇassa pubbenivāsānussatiñāṇassa yathākammupagañāṇassa anāgataṁsañāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo"ti[1] **Paṭṭhāne** vuttaṁ, tasmā cattāropi khandhā cetopariyañāṇayathākammupagañāṇānaṁ ārammaṇaṁ honti. Tatrāpi yathākammupagañāṇassa kusalākusalā evāti.

Dibbacakkhuñāṇacatutthaṁ vijjamānavaṇṇārammaṇattā paccuppannārammaṇameva. Anāgataṁsañāṇacatutthaṁ anāgatārammaṇameva. Tañhi anāgatakkhandhakhandhapaṭibaddhesu dhammesu pubbenivāsañāṇaṁ viya sabbaññutaññāṇasamagatikaṁ hoti. Tattha kiñcāpi cetopariyañāṇampi anāgatārammaṇaṁ hoti, taṁ pana sattadivasabbhantare uppajjanakacittameva ārammaṇaṁ karoti. Idaṁ anāgate kappasatasahasse uppajjanakacittampi khandhepi khandhapaṭibaddhampi. Rūpāvacaratikacatukkajjhānādīni atītānāgatapaccuppannesu ekadhammampi ārabbha appavattito ekantanavattabbārammaṇānevāti veditabbāni.

1435. Ajjhattattike **anindriyabaddharūpañca nibbānañca bahiddhā**ti idaṁ yathā indriyabaddhaṁ parapuggalasantāne bahiddhāti vuccamānampi tassa attano santānapariyāpannattā niyakajjhattaṁ hoti, evaṁ na kenaci[2] pariyāyena ajjhattaṁ hotīti niyakajjhattapariyāyassa abhāvena bahiddhāti vuttaṁ, na niyakajjhattamattassa asambhavato.

1436-7. Niyakajjhattamattassa pana asambhavamattaṁ sandhāya ajjhattārammaṇattike bahiddhārammaṇatā vuttā. Ajjhattadhammāpagamamattatova ākiñcaññāyatanārammaṇassa ajjhattabhāvampi bahiddhābhāvampi ajjhattabahiddhābhāvampi ananujānitvā **"ākiñcaññāyatanaṁ na vattabbaṁ ajjhattārammaṇantipī"**ti-ādi vuttaṁ.

Tattha na kevalaṁ tadeva navattabbārammaṇaṁ, tassa pana āvajjanampi upacāracittānipi tassārammaṇassa paccavekkhaṇacittānipi tasseva assādanādivasena pavattāni akusalacittānipi navattabbārammaṇānevāti.

---

1. Abhi 8. 133piṭṭhe.
2. Yena kenaci (Ka)

tāni pana tasmiṁ vutte vuttāneva hontīti visuṁ na vuttāni. Kathaṁ vuttāneva hontīti. Etañhi ākiñcaññāyatanaṁ yañca tassa purecārikaṁ āvajjana-upacārādivasena pavattaṁ tena saha ekārammaṇaṁ bhaveyya, taṁ sabbaṁ atītārammaṇattike "kāmāvacarakusalaṁ akusalaṁ kiriyato nava cittuppādā rūpāvacaraṁ catutthaṁ jhānan"ti evaṁ vuttānaṁ etesaṁ cittuppādānaṁ "siyā na vattabbā atītārammaṇātipī"ti-ādinā nayena navattabbārammaṇabhāvassa anuññātattā ākiñcaññāyatanassa ca "ākiñcaññāyatanaṁ cattāro maggā apariyāpannā, cattāri ca sāmaññaphalāni, ime dhammā na vattabbā atītārammaṇātipī"ti evaṁ ekantena navattabbārammaṇattavacanato navattabbārammaṇanti vuttaṁ. Idāni taṁ ajjhattārammaṇattike ekampi vuccamānaṁ yasmā heṭṭhā tena saha ekārammaṇabhāvampi sandhāya kāmāvacarakusalādīnaṁ navattabbārammaṇatā vuttā, tasmā idhāpi tesaṁ navattabbārammaṇabhāvaṁ dīpeti. Ko hi tena saha ekārammaṇānaṁ navattabbārammaṇabhāve antarāyoti evaṁ tasmiṁ vutte vuttāneva hontīti veditabbāni. Sesamettha ajjhattārammaṇattike Pāḷito uttānameva.

Ārammaṇavibhāge pana viññāṇañcāyatanaṁ nevasaññānāsaññāyatananti imesaṁ tāva kusalavipākakiriyavasena channaṁ cittuppādānaṁ attano santānasambandhaṁ heṭṭhimasamāpattiṁ ārabbha pavattito ajjhattārammaṇatā veditabbā. Ettha ca kiriya-ākāsānañcāyatanaṁ kiriyaviññāṇañcāyatanasseva ārammaṇaṁ hoti, na itarassa. Kasmā? Ākāsānañcāyatanakiriyasamaṅgino kusalassa vā vipākassa vā viññāṇañcāyatanassa abhāvato. Kusalaṁ pana kusalavipākakiriyānaṁ tiṇṇampi ārammaṇaṁ hoti. Kasmā? Ākāsānañcāyatanakusalaṁ nibbattetvā ṭhitassa tato uddhaṁ tividhassapi viññāṇañcāyatanassa uppattisambhavato. Vipākaṁ pana na kassaci ārammaṇaṁ hoti. Kasmā? Vipākato vuṭṭhahitvā cittassa abhinīhārāsambhavato. Nevasaññānāsaññāyatanassa ārammaṇakaraṇepi eseva nayo. Rūpāvacarattikacatukkajjhānādīnaṁ sabbesampi niyakajjhattato bahiddhābhāvena bahiddhābhūtāni pathavīkasiṇādīni ārabbha pavattito bahiddhārammaṇatā veditabbā.

Sabbeva kāmāvacarā kusalākusalābyākatā dhammā rūpāvacaraṁ catutthaṁ jhānanti ettha kusalato tāva cattāro ñāṇasampayuttacittuppādā

attano khandhādīni paccavekkhantassa ajjhattārammaṇā, paresaṁ khandhādipaccavekkhaṇe paṇṇattinibbānapaccavekkhaṇe ca bahiddhārammaṇā, tadubhayavasena ajjhattabahiddhārammaṇā. Ñāṇavippayuttesupi eseva nayo. Kevalañhi tesaṁ nibbānapaccavekkhaṇaṁ natthi. Akusalato cattāro diṭṭhisampayuttacittuppādā attano khandhādīnaṁ assādanābhinandanaparāmāsagahaṇakāle ajjhattārammaṇā, parassa khandhādīsu ceva anindriyabaddharūpakasiṇādīsu ca tatheva pavattikāle bahiddhārammaṇā, tadubhayavasena ajjhattabahiddhārammaṇā. Diṭṭhivippayuttesupi eseva nayo. Kevalañi tesaṁ parāmāsagahaṇaṁ natthi. Dvepi paṭighasampayuttā attano khandhādīsu domanassitassa ajjhattārammaṇā, parassa khandhādīsu ceva anindriyabaddharūpapaṇṇattīsu ca bahiddhārammaṇā, tadubhayavasena ajjhattabahiddhārammaṇā. Vicikicchuddhaccasampayuttānampi vuttapakāresu dhammesu vicikicchanaphandanabhāvavasena[1] pavattiyaṁ ajjhattādi-ārammaṇatā veditabbā.

Dvepañcaviññāṇāni, tisso ca manodhātuyoti ime terasa cittuppādā attano rūpādīni ārabbha pavattiyaṁ ajjhattārammaṇā, parassa rūpādīsu pavattā bahiddhārammaṇā, tadubhayavasena ajjhattabahiddhārammaṇā. Somanassasahagata-ahetukavipākamanoviññāṇadhātu pañcadvāre santīraṇatadārammaṇavasena attano pañca rūpādidhamme, manodvāre tadārammaṇavaseneva aññepi ajjhattike kāmāvacaradhamme ārabbha pavattiyaṁ ajjhattārammaṇā, paresaṁ dhammesu pavattamānā bahiddhārammaṇā, ubhayavasena ajjhattabahiddhārammaṇā. Upekkhāsahagatavipākāhetukamanoviññāṇadhātudvayepi eseva nayo. Kevalaṁ panetā sugatiyaṁ, duggatiyañca paṭisandhibhavaṅgacutivasenāpi ajjhattādibhedesu kammādīsu pavattanti.

Aṭṭha mahāvipākacittānipi tāsaṁyeva dvinnaṁ samānagatikāni. Kevalaṁ panetāni santīraṇavasena na pavattanti. Paṭisandhibhavaṅgacutivaseneva etāni sugatiyaṁyeva pavattanti. Somanassasahagatāhetukakiriyā pañcadvāre attano rūpādīni ārabbha pahaṭṭhākārakaraṇavasena pavattiyaṁ ajjhattārammaṇā, parassa rūpādīsu pavattā bahiddhārammaṇā, manodvāre Tathāgatassa * Jotipālamāṇava Magghadevarāja kaṇhatāpasādikālesu attanā katakiriyaṁ paccavekkhantassa hasituppādavasena pavattā

1. Vicikicchanabhantabhāvavasena (Ka)

* Heṭṭhā 333 piṭṭhepi.

ajjhattārammaṇā, mallikāya deviyā santatimahāmattassa sumanamālākārassāti evamādīnaṁ kiriyākaraṇaṁ ārabbha pavattikāle bahiddhārammaṇā, ubhayavasena ajjhattabahiddhārammaṇā. Upekkhāsahagatakiriyāhetukamanoviññāṇadhātu pañcadvāre voṭṭhabbanavasena, manodvāre ca āvajjanavasena pavattiyaṁ ajjhattādi-ārammaṇā. Aṭṭha mahākiriyā kusalacittagatikā eva. Kevalañhi tā khīṇāsavānaṁ uppajjanti, kusalāni sekkhaputhujjanānanti ettakamevettha nānākaraṇaṁ.

Vuttappakāre rūpāvacaracatutthajjhāne sabbatthapādakacatutthādīni pañca jhānāni imasmiṁ tike okāsaṁ labhanti. Etāni hi kasiṇapaṇṇattinimittārammaṇattā bahiddhārammaṇāni.

Iddhividhacatutthaṁ kāyavasena cittaṁ, cittavasena vā kāyaṁ pariṇāmanakāle attano, kumārakavaṇṇādinimmānakāle ca sakāyacittānaṁ ārammaṇakaraṇato ajjhattārammaṇaṁ, bahiddhā hatthi-assādidassanakāle bahiddhārammaṇaṁ, kālena ajjhattaṁ kālena bahiddhā pavattiyaṁ ajjhattabahiddhārammaṇaṁ.

Dibbasotacatutthaṁ attano kucchisaddasavanakāle ajjhattārammaṇaṁ, paresaṁ saddasavanakāle bahiddhārammaṇaṁ, ubhayavasena ajjhattabahiddhārammaṇaṁ. Cetopariyañāṇacatutthaṁ paresaṁ cittārammaṇato bahiddhārammaṇameva, attano cittajānane pana tena payojanaṁ natthi. Pubbenivāsacatutthaṁ attano khandhānussaraṇakāle ajjhattārammaṇaṁ, parassa khandhe, anindriyabaddharūpaṁ, tisso ca paṇṇattiyo anussaraṇato bahiddhārammaṇaṁ, ubhayavasena ajjhattabahiddhārammaṇaṁ.

Dibbacakkhucatutthaṁ attano kucchigatādirūpadassanakāle ajjhattārammaṇaṁ, avasesarūpadasanakāle bahiddhārammaṇaṁ, ubhayavasena ajjhattabahiddhārammaṇaṁ. Anāgataṁsañāṇacatutthaṁ attano anāgatakkhandhānussaraṇakāle ajjhattārammaṇaṁ, parassa anāgatakkhandhānaṁ vā anindriyabaddhassa vā rūpassa anussaraṇakāle bahiddhārammaṇaṁ, ubhayavasena ajjhattabahiddhārammaṇaṁ. Ākiñcaññāyatanassa navattabbārammaṇatāya kāraṇaṁ heṭṭhā vuttameva.

Duka-atthuddhāravaṇṇanā

1441. Hetugocchakaniddese **"tayo kusalahetū"**ti-ādinā nayena hetū dassetvā puna teyeva uppattiṭṭhānato dassetuṁ **"catūsu bhūmīsu kusalesu uppajjantī"**ti-ādi vuttaṁ. Iminā upāyena sesagocchakesupi desanānayo veditabbo.

1473. **Yattha dve tayo āsavā ekato uppajjantī**ti ettha tividhena āsavānaṁ ekato uppatti veditabbā, tattha catūsu diṭṭhivippayuttesu avijjāsavena, diṭṭhisampayuttesu diṭṭhāsava-avijjāsavehi saddhinti kāmāsavo duvidhena ekato uppajjati. Bhavāsavo catūsu diṭṭhivippayuttesu avijjāsavena saddhinti ekadhāva ekato uppajjati.

1485. Yathā cettha, evaṁ "yattha dve tīṇi saṁyojanāni ekato uppajjantī"ti etthāpi saṁyojanānaṁ uppatti ekato dasadhā bhave. Tattha kāmarāgo catudhā ekato uppajjati. Paṭigho tidhā, māno ekadhā, tathā vicikicchā ceva bhavarāgo ca. Kathaṁ? Kāmarāgo tāva mānasaṁyojana-avijjāsaṁyojanehi ceva diṭṭhisaṁyojana-avijjāsaṁyojanehi ca sīlabbataparāmāsa-avijjāsaṁyojanehi ca avijjāsaṁyojanamatteneva ca saddhinti evaṁ catudhā ekato uppajjati. Paṭigho pana issāsaṁyojana-avijjāsaṁyojanehi ceva macchariyasaṁyojana-avijjāsaṁyojanehi ca avijjāsaṁyojanamatteneva ca saddhinti evaṁ tidhā ekato uppajjati. Māno bhavarāgāvijjāsaṁyojanehi saddhiṁ ekadhāva ekato uppajjati. Tathā vicikicchā. Sā hi avijjāsaṁyojanena saddhiṁ ekadhā uppajjati. Bhavarāgepi eseva nayoti. Evamettha dve tīṇi saṁyojanāni ekato uppajjanti.

1511. Yaṁ panetaṁ nīvaraṇagocchake "yattha dve tīṇi nīvaraṇāni ekato uppajjantī"ti vuttaṁ, tatthāpi aṭṭhadhā nīvaraṇānaṁ ekato uppatti veditabbā. Etesu hi kāmacchando duvidhā ekato uppajjati, byāpādo catudhā, uddhaccaṁ ekadhā, tathā vicikicchā. Kathaṁ? Kāmacchando tāva asaṅkhārikacittesu uddhaccanīvaraṇa-avijjānīvaraṇehi, sasaṅkhārikesu thinamiddha-uddhacca-avijjānīvaraṇehi saddhiṁ duvidhā ekato uppajjati. Yaṁ panetaṁ "dve tīṇī"ti vuttaṁ, taṁ heṭṭhimaparicchedavasena vuttaṁ. Tasmā catunnampi ekato

uppajjatīti vacanaṁ yujjati eva. Byāpādo pana asaṅkhārikacitte uddhacca-avijjānīvaraṇehi, sasaṅkhārike thinamiddha-uddhacca-avijjānīvaraṇehi, asaṅkhārikeyeva uddhaccakukkucca-avijjānīvaraṇehi, sasaṅkhārikeyeva thinamiddha-uddhaccakukkucca-avijjānīvaraṇehi saddhinti catudhā ekato uppajjati. Uddhaccaṁ pana avijjānīvaraṇamattena saddhiṁ ekadhāva ekato uppajjati. Vicikicchā-uddhacca-avijjānīvaraṇehi saddhiṁ ekadhāva ekato uppajjati.

1577. Yampidaṁ kilesagocchake "yattha dve tayo kilesā ekato uppajjantī"ti vuttaṁ, tattha dve kilesā aññehi, tayo vā kilesā aññehi kilesehi saddhiṁ uppajjantīti evamattho veditabbo. Kasmā? Dvinnaṁ tiṇṇaṁyeva vā ekato uppattiyā asambhavato.

Tattha dasadhā kilesānaṁ ekato uppatti hoti. Ettha hi lobho chadhā ekato uppajjati. Paṭigho dvidhā. Tathā mohoti veditabbo. Kathaṁ? Lobho tāva asaṅkhārike diṭṭhivippayutte moha-uddhacca-ahirikānottappehi, sasaṅkhārike mohathina-uddhacca-ahirikānottappehi, asaṅkhārikeyeva mohamānuddhaccāhirikānottappehi, sasaṅkhārikeyeva mohamānathina-uddhacca-ahirikānottappehi, diṭṭhisampayutte pana asaṅkhārike moha-uddhaccadiṭṭhi-ahirikānottappehi, sasaṅkhārike mohadiṭṭhithina-uddhacca-ahirikānottappehi saddhinti chadhā ekato uppajjati.

Paṭigho pana asaṅkhārike moha-uddhacca-ahirikānottappehi, sasaṅkhārike mohathina-uddhacca-ahirikānottappehi saddhinti evaṁ dvidhā ekato uppajjati. Moho pana vicikicchāsampayutte vicikicchuddhacca-ahirikānottappehi, uddhaccasampayutte uddhacca-ahirikānottappehi saddhinti evaṁ dvidhā ekato uppajjati. Sesaṁ sabbattha uttānatthamevāti.

Aṭṭhasāliniyā Dhammasaṅgaha-aṭṭhakathāya

Aṭṭhakathākaṇḍavaṇṇanā niṭṭhitā

Nigamanakathā

Ettāvatā ca—

Cittaṁ rūpañca nikkhepaṁ, atthuddhāraṁ manoramaṁ.
Yaṁ Lokanātho bhājento, desesi Dhammasaṅgaṇiṁ.

Abhidhammassa saṅgayha, dhamme anavasesato.
Ṭhitāya tassā āraddhā, yā mayā atthavaṇṇanā.

Anākulānamatthānaṁ, sambhavā Aṭṭhasālinī.
Iti nāmena sā esā, sanniṭṭhānamupāgatā.

Ekūnacattālīsāya, Pāḷiyā bhāṇavārato.
Ciraṭṭhitatthaṁ dhammassa, niṭṭhāpentena taṁ mayā.

Yaṁ pattaṁ kusalaṁ tassa, ānubhāvena pāṇino.
Sabbe saddhammarājassa[1], ñatvā dhammaṁ sukhāvahaṁ.

Pāpuṇantu visuddhāya, sukhāya paṭipattiyā.
Asokamanupāyāsaṁ, nibbānasukhamuttamaṁ.

Ciraṁ tiṭṭhatu saddhammo, dhamme hontu sagāravā.
Sabbepi sattā kālena, sammā devo pavassatu.

Yathā rakkhiṁsu porāṇā, surājāno tathevimaṁ.
Rājā rakkhatu dhammena, attanova pajaṁ pajanti.

Paramavisuddhasaddhābuddhivīriyapaṭimaṇḍitena sīlācārajjavamaddavādiguṇasamudayasamuditena sakasamayasamayantaragahanajjhogāhaṇasamatthena paññāveyyattiyasamannāgatena tipiṭakapariyattippabhede sāṭṭhakathe Satthusāsane appaṭihatañāṇappabhāvena mahāveyyākaraṇena karaṇasampattijanitasukhaviniggatamadhurodāra[2] vacanalāvaṇṇayuttena yuttamuttavādinā vādīvarena mahākavinā pabhinnapaṭisambhidāparivāre[3] chaḷabhiññādippabhedaguṇapaṭimaṇḍite uttarimanussadhamme suppatiṭṭhitabuddhīnaṁ theravaṁsappadīpānaṁ therānaṁ Mahāvihāravāsīnaṁ vaṁsālaṅkārabhūtena vipulavisuddhabuddhinā **“Buddhaghoso”**ti

---

1. Sabbepi Dhammarājassa (Syā, Ka) 2. ...madhuroḷāra (Syā) 3. ...parivāra (Sī)

garūhi gahitanāmadheyyena therena katā ayaṁ Aṭṭhasālinī nāma Dhammasaṅgahaṭṭhakathā—

Tāva tiṭṭhatu lokasmiṁ, lokanittharaṇesinaṁ.
Dassentī kulaputtānaṁ, nayaṁ paññāvisuddhiyā.

Yāva "Buddho"ti nāmampi, suddhacittassa tādino.
Lokamhi Lokajeṭṭhassa, pavattati Mahesinoti.

Aṭṭhasālinī nāma

Dhammasaṅgaha-aṭṭhakathā niṭṭhitā.

Aṭṭhasālinī-aṭṭhakathāya

Saṁvaṇṇitapadānaṁ anukkamaṇikā

Aṭṭhasālinī-aṭṭhakathāya

Lakkhitabbapadānaṁ anukkamaṇikā

Aṭṭhasālinī-aṭṭhakathāya

Nāmānaṁ anukkamaṇikā

Aṭṭhasālinī-aṭṭhakathāya

Nānāpāṭhā

Paṭhamo mūlapāṭho, Sī = Sīhaḷapotthakaṁ, Syā = Syāmapotthakaṁ, Kaṁ = Kambojapotthakaṁ, I = Iṅgalisapotthakaṁ, Ka = kesuci Marammapotthakesu dissamānapāṭho, Ka-Sī = kesuci Sīhaḷapotthakesu dissamānapāṭho, Ṭṭha = Aṭṭhakathā.

Aṭṭhasālinī-aṭṭhakathāya

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[A]	
Akālusiya = Akālussiya (Syā, Ka)	163
Akitti = Akatti (Ka)	72
Akkamittha = Akkamittho (Sī)	43
Aṅkusaka = Aṅkusa (Sī)	40
Agamissa = Āgamissati (Ka)	174
Aggakaṭacchunā = Aggaggakaṭacchunā (Sī)	407
Aṅgalaṭṭhi = Aṅgasandhi (Syā), Aṅgulaṭṭhi (Sī, Ka)	430
Aṅgulivedhakasaṇṭhāne = Aṅguliveṭhakasaṇṭhāne (Sī)	348
Aṅgotipi = Aṅgoti (Syā)	262
Ajānitabbassa = Avijānitabbassa (Sī)	374
Ajeḷakā kukkuṭasūkarā soṇasiṅgālā = Ajeḷaka kukkuṭasūkarasoṇa-siṅgālā (Ka)	174
Ajjhayanakamme = Ajjhenakamme (Ka)	155
Ajjhosannā = Ajjhopannā (Sī), Ajjhāpannā (Syā)	384
Aññamaññaṁ paghaṭṭitā = Aññamaññūpaghaṭṭitā (Sī)	53
Aññamaññaṁ vā = Aññamaññassa vā (Sī)	197
Aññāsikoṇḍañña... = Aññākoṇḍañña... (Sī) Aññātakoṇḍañña... (Ka)	77
Aṭṭhamukhā vādayutti = Aṭṭhamukhavādayutti (Syā, Ka)	4
Aṭavīpabbatādīsu = Pathavīpabbatādīsu (Sī)	421

Nānāpāṭhā Piṭṭhaṅkā

[A]

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[A]	
Anussāhasaṁhananatā = Anussāhanatā (Sī, Syā)	297
Anusetīti = Anu anu setīti (Ka)	398
Anuḷā = Aruṇā (Syā)	71
Anovaṭṭhena = Anovuṭṭhena (Syā, Ka)	47
Apakkamitvā = Apasakketvā (Vi-Ṭṭha 1. 112 piṭṭhe)	208
Apadhāritaṁ = Apavāritaṁ (Sī) Avadhāritaṁ (Syā)	242
Apanītampi = Apanītaṁ taṁ (sabbattha)	219
Apanudeti = Apanudati (Ka)	165
Aparihānato = Aparihānito (Sī)	172
Aparihāpentā = Aparihāpetvā (Sī) Aparihāpento (Syā, Ka)	213
Appasamārambhatā = Appasambhāratā (Ka)	41
Apphoṭenti = Apphoṭhenti (Sī)	45
Apica = Api (?)	253
Apiḷandhapubbaṁ = Apiladdhapubbaṁ (Sī)	263
Abyāpajje = Abyāpajjhe (Sī)	118
Abyāpajjo = Abyāpajjho (Sī, Syā)	194
Abyābajjhā = Abyāpajjā (Sī)	137
Abhiññābalapāpuṇinti = Abhiññābalamapāpuṇinti (Sī)	36
Abhivandisuṁ = Abhivādayuṁ (Sī)	53
Abhisamayā, asaṅkhiyā = Abhisamayo, asaṅkhiyo (Sī, Syā)	55
Amatappakāsano = Amatappakāsako (Sī)	19
Ambariya = Ambatissa (Ka)	146
Amoho lakkhaṇādīhi = Amohalakkhaṇādi hi (Sī)	171
Ayameva = Ayameva kira (Sī)	30
Ayyakapayyakānaṁ = Ayyakapeyyakānaṁ (Sī) Ayyaka-ayyikānaṁ (Syā)	33
Aratitandivijambhikādīsu = Aratitandīvijambhitādīsu (Ka)	297
Arūpībhāvaṁ = Arūpabhāvaṁ (Sī)	343
Alīnajīvitā = Alīnajīvitatā (Sī)	435

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[A]	
Avacarantānaṁ = Carantānaṁ (?)	417
Avacaranti = Caranti (?)	417
Aviññeyyattā = Viññeyyattā (Sī, Ka)	401
Avinibhuttānaṁ = Avinābhūtānaṁ (Syā)	167
Aviraddhaṁ = Aviruddhaṁ (Sī, Syā)	329
Asaṅkhyeyyāni = Asaṅkheyyāni (Sī)	13
Asaññaṁ = Asaññiṁ (Syā)	72
Asattivighāto = Sattivighāto (Sī)	297
Asamānaṁ = Asamānatāya (Sī) Asamānattā (Syā)	232
Asīghappavatti = Asīghappavattinī (Sī)	227
Asuko nāma = Asukaṁ nāma (Sī)	352
Ahirikaṁ anottappaṁ = Ahirikabalaṁ anottappabalaṁ (Sī)	293
Aho vatāyaṁ = Aho vatassāyaṁ (Ka)	133
[Ā]	
Ākāsanabhagatā marū = Ākāsena gatā marū (Syā, Ka)	43
Āgacchantaṁ = Agacchantaṁ (Syā, Ka)	134
Āgatāgatānaṁ = Ābhatābhataṁ (Ka) Ābhatābhatena (Sī)	427
Āthabbaṇiddhi = Athabbaṇiddhi (Sī) Āthabbaniddhi (Syā, Ka)	134
Ādinnāya = Dinnāya (Sī, Syā)	314
Ādhānappatto = Ādhāraṇappatto (Sī) Ādhārappatto (Syā)	433
Ānāpānajjhānaṁ hi = Ānāpānajjhānañca (Syā, Ka)	245
Āneti nāma = Āyati nāma (Ka)	301
Āpāthamāgate = Āpāthagate (Sī)	315
Āyuppamāṇanti = Āyuparimāṇanti (Sī)	76
Āyupariyosāne = Āyūhapariyosāne (Syā, Ka)	61-75
Ārocento = Ārocente (Ka)	29
Āvajjentassa = Āvajjantassa (Ka)	202
Āvañchitvā = Āvijjhitvā (Sī, Syā)	277
Āvaṭṭite = Āvajjite (Sī)	317
Āsisanā = Āsiṁsanā (Sī, Syā)	397

Nānāpāṭhā Piṭṭhaṅkā

[I]

[U]

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[U]	
Uppilāvino = Ubbillāvino (Sī) Ubbilāvino (Syā)	307
Upādinnā = Upādiṇṇā (Sī)	84
Ubbegāya pītiyā = Ubbegāpītiyā (Ka)	159
Ubbegaṁ pītiṁ = Ubbegāpītiṁ (Syā, Ka)	159
Ummīletvā = Ummilitvā (Ka)	311
Uruveḷā = Uruvelā (Syā)	71
Ussannabyādhidukkhassa = Upasantabyādhidukkhassa (Sī, Ka)	244
[Ū]	
Ūkāmaṅgula = Ūkāmaṅkuṇa (Sī)	41
[E]	
Ekameva = Ettakameva (Ka)	303
Ekā vijjā vijjā = Ekā vijjā (Ka)	93
Ekissā = Ekissāya (Ka)	40
Ekaṁsena = Ekantena (Syā, Ka)	326
Etadānuttariyaṁ = Etadanuttariyaṁ (Sī)	81
Ettakā = Ettikā (Sī)	133
Etassa = Ekassa (Sī)	149
Ettha nāmameva = Ekanāmameva (Ka)	421
Ettha siyā = Tattha siyā (Syā, Ka)	240
Etāni vā = Tāni vā pana (Sī) Tāni vā (Syā) Tāni (?)	101
Etaṁ mayhaṁ etaṁ mayhanti = Idaṁ mayhaṁ etaṁ mayhanti (Sī)	397
Evampettha = Evamettha (Syā, Ka)	106
Evameva = Evamevaṁ (Sī)	183
Evameva Bhagavā = Evametassā (Ka)	222
Evaṁ na kenaci = Yena kenaci (Ka)	447
[O]	
Oghataraṇādīni = Oghataraṇasuttādīni (Sī)	26
Ottappatīti = Ottapatīti (Sī)	168

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[O]	
Ottappanā = Ottapanā (Sī)	94
Otāraṁ = Okāsaṁ (Ka)	365
Ovutā = Ophutā (Syā)	384
[Ka]	
Kaṇḍambarukkhamūle = Gaṇḍambarukkhamūle (Sī, Syā)	13
Kaṇṇakagandha = Kaṇṇikagandha (Syā, Ka)	356
Katamakkhandhagaṇanaṁ = Katamaṁ khandhagaṇanaṁ (sabbattha)	344
Kathetabbaṁ = Gahetabbaṁ (Ka)	326
Kathessāmi = Kathīyati (Sī, Syā)	441
Kabaḷīkāro = Kabaliṁkāro (Syā)	366
Kamaladale = Kamalatale (Ka)	170
Kammakkhayāya = Kammaṁ kammakkhayāya (sabbattha)	131
Kammāni = Kammāni yāni (sabbattha)	131
Kammunā = Kammanā (Sī)	108
Kamena = Kammena (Syā, Ka)	106
Karitvā = Khipitvā (Syā, Ka)	161
Karoti = Katheti (Ka)	120
Karonte = Karonto viya hoti. (Ka) Karonte viya (Syā)	370
Karosīti = Karontīti (Sī)	4
Kasituṁ = Kassituṁ (Sī)	362
Kākavaliya = Kālavaliya (Syā) Kāḷavalliya (Ka)	206
Kāyakammaṁ = Vacīkammaṁ (Sī, Syā)	132
Kāraṇassa = Kāraṇasseva (Sī)	152
Kālakañjikā = Kālakañjakā (Sī) Kālakañcikā (Ka)	72
Kālātikkame = Kālātikkamena (Syā, Ka)	364
Kālo deva = Kāloyaṁ te (Sī)	75
Kāḷakacchakādigandho = Kāḷagacchakādigandho (Ka)	123
Kiñca bhiyyo = Kiñci bhiyyo (Syā)	215

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[Ka]	
Kimassā āvajjananti = Kimassā āvajjananti. Bhavaṅgāvajjananti. (Sī)	318
Kiliṭṭho hi = Kiliṭṭhe ca (Sī) Kiliṭṭho ca (Ka)	39
Kilesakālusiyassa = Kilesakālussiyassa (Syā, Ka)	215
Kuṭṭā = Kuḍḍā (Sī)	48
Kummānubandhasuttakaṁ = Kumbhānubandhasuttakaṁ (Sī) Kammānubandhaṁ suttakaṁ (Syā)	396
Kumārayuvathera = Kumārayuvavuḍḍha (Ka)	218
Kumīnaṁ = Kuminaṁ (Sī, Syā)	122
Kumbhīlānañhi = Kumbhilānañhi (Syā, Ka)	367
Kulumbassa = Kulumpassa (Ka)	133
Kulumbasuttaṁ nāma = Kulumpasuttaṁ nāma (Ka)	133
Kusalacāraṁ = Kusalācāraṁ (Sī, Syā)	398
Kuhinti = Kahanti (Sī)	265
Koṭisatabhikkhū = Koṭisatasahassabhikkhū (Buddhavaṁse)	67
Koṇe koṇe = Koṇesu koṇesu (Ka)	60
Kolambe = Koḷumbe (Syā, Ka)	61
Koliyakena ca = Goḷiyakena ca (Ka)	318
Kaṇḍakaṁ = Kanthakaṁ (Sī) Kaṇṭhikaṁ (Syā)	76
[Kha]	
Khārikājaṁ = Khāribhāraṁ (Sī)	40
Khīyamāno = Khiyamāno (Ka)	167
Khudā = Khuddā (Syā, Ka)	431
Khuddikāpīti = Khuddakāpīti (Syā, Ka)	158
[Ga]	
Gacchantassa = Vasantassa (Ka)	377
Gaṇanacāropi = Gaṇanavāropi (Sī, Syā)	18
Gaṇanacāraṁ = Gaṇanavāraṁ (Sī) Gaṇanaṁ (Syā)	7, 18

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[Ga]	
Gaṇanānupubbatā = Gaṇanānupubbatāya (Sī, Syā)	211
Gandhānubaddhacetaso = Gandhānubandhacetaso (Syā, Ka)	158
Gaṇanapatho = Gaṇanā nāma (Ka)	310
Gambhīrañāṇehi = Gambhīraññāṇena (Sī)	2
Gavapānaṁ nāma = Gavapānaṁ nāma dānaṁ (Sī)	61
Gahakāraṁ = Gahakārakaṁ (Sī)	18
Gahetabbanimitta = Gahetabbanimitte (Sī)	231
Gāmaṇḍalā = Gomaṇḍalā (Sī) Gāmamaṇḍalā (Syā)	75
Gāmillo = Gāmilako (Syā) Gāmilo (Ka)	318
Guṇe = Guṇehi (Sī, Syā)	36
Gūthamakkhanajigucchāya = Gūthamakkhitassa jigucchāya (Syā)	170
Gedhaṁ vā pavanasaṇḍanti = Gedhaṁ vā pana vanasaṇḍaṁ (Sī)	395
[Gha]	
Ghaṭanaṭṭhena = Ghaṭṭanaṭṭhena (Syā, Ka)	396
Ghaṭeti = Ghaṭṭeti (Syā, Ka)	396
Ghaṇṭābhighāto = Ghaṇḍābhighāto (Syā, Ka)	158
Ghaṇḍi = Gaṇḍi (Sī, Syā)	445
Gharāvāsaṁ palibodhato disvā = Gharāvāsapalibodhato ādinavaṁ disvā (Ka) Gharāvāsapalibodhaṁ disvā (Syā)	40
Ghātiyāmahaṁ = Ghātissāmahaṁ (Sī, Syā) Jhāpaye mama (Jātaka-Ṭṭha 1. 17 piṭṭhe) Jhāpiyāmahaṁ (Maṇidīpa)	43
Ghānabilaṁ = Ghānabile (Syā, Ka)	322
[Ca]	
Cakkana-upāsakassa = Jaggana-upāsakassa (Ka)	146
Cakkavattī = Cakkavatti (Syā, Ka)	56
Cattāro cattāro = Cattāri cattāri (bahūsu)	180
Cattāri satāni = Catuttiṁsasatāni (Sī, Syā)	336
Caturaṁsaṁ = Caturassaṁ (Sī, Ka)	354

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[Ca]	
Camaravālāti = Cāmarivālāti (Ka)	377
Caritvā = Paccaritvā (Ka)	134
Calatā ravati = Calatī ravatī (Sī, Syā, Buddhavaṁse ca)	52
Calayati = Velāyati (Ka)	264
Cātumahārājikānaṁ = Cātummahārājikānaṁ (Sī, Syā)	367
Cittacittaṅgavasena = Cittaṅgavasena (Ka)	180
Cittappavatti = Cittuppatti (Sī, Syā)	325
Cittavicittaṭṭhena = Cittaṭṭhena (Ka)	206
Cūḷakattā "Cūḷantaradukā"ti = Cullakattā "Cullantaradukā"ti (Sī)	79
Cetanāniddesepi = ...niddesopi (Syā)	184
Cetayanaṭṭhena = Sañcetanaṭṭhena (Sī, Syā)	198
Celukkhepādīni khipantesu = Celādīni ukkhipantesu (Syā)	145
[Cha]	
Chettuṁ = Chetuṁ (Syā, Ka)	275
[Ja]	
Jāto = Jātā (Ka)	393
Jigucchitā = Kucchitā (Sī, Syā)	290
Jiṇṇakaṁ = Jiṇṇaṁ (Ka)	427
Jeṭṭhikā = Jeṭṭhakā (Syā, Ka)	110
[Ṭha]	
Ṭhapitānampi = Ṭhitānampi (Sī, Syā)	352
Ṭhāne = Ṭhāne pana (Sī, Ka)	179
Ṭhitamajjhanhike = Ṭhitamajjhantike (Sī, Syā)	427

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[Ta]	
Tajjāmanoviññāṇadhātusamphassajāti = ...samphassajā (Sī, Syā)	186
Taṇhādiṭṭhīhi = Taṇhādīhi (Sī, Syā)	84
Tatuddhaṁ = Taduddhaṁ (Sī)	52
Tattha = Tattha abhidhammoti (Sī, Syā)	3
Tatthassa = Tattha (?)	221
Tadārammaṇā = Tadārammaṇaṁ (Sī)	305
Tantiyā tanti-atthassa = Pāḷiyā pāḷi-atthassa (Ka)	23
Tantiyā = Pāḷiyā (Ka)	23
Tapati = Tappati (Sī, Syā)	371
Tapamānā = Tappamānā (Sī, Syā)	371
Tapentīti = Tapantīti (Syā)	94
Tapeyya = Tappeyya (Sī, Syā, Ka)	371
Tamantarahitaṁ = Samantarahitaṁ (Sī, Syā)	56
Tayome bhikkhave samādhī = Tayo samādhī (Dī 3. 184)	224
Tasmiṁ = Sahasā (sabbattha)	162
Tasmiṁyevārammaṇe = Tadārammaṇe (Ka)	305
Tāpasapabbajjaṁ pabbajitānaṁ hi = Tāpasapabbajitānaṁ hi (Ka)	39
Tikasannipātasaṅkhātassa = Tiṇṇaṁ sannipātasaṅkhātassa (Ka)	152
Tiṇapaṇṇakasaṭaṁ = Tiṇapaṇṇasaṭaṁ (Sī)	125
Tiṇhena = Tikkhena (Ka)	74
Tivikkamo = Tidivakkamo (Syā) Divikkamo (Ka)	30
Tidhāpi vaṭṭati = Tividhopi vaṭṭati (Sī) Tividhāpi vaṭṭanti (Ka)	185
Tumhādise hi = Tumhādisehi (Ka) Tumhādiso hi (?)	29
Taṁgocarattā = Taggocarattā (Ka)	351
[Tha]	
‘Than’ti = ‘Ṭhan’ti (Sī) ‘Dhan’ti (Ka)	311
Thambhābaddhā = Thambhe-baddhā (Sī) Thambhabaddhā (Ka)	151
Thambhitattaṁ = Chambhitattaṁ (Ka)	301

Nānāpāṭhā Piṭṭhaṅkā

[Tha]

Thinaṁ = Thīnaṁ (Sī, Syā) 292
Thutappasattho = Thutippasattho (Sī, Syā) 54
Thusakoṭṭhake = Thusakoṭṭhāse (Ka) 218

[Da]

Dakajā = Jalajā (Sī, Syā) 46
Dasasahassādhivāsino = Dasasahassivāsino (Syā, Ka) 46
Dasasahassimahābrahmaparivārena = Dasasahassa-
mahābrahmaparivārena (Syā) 77
Dasasahassilokamhi = Sāhassikamhi lokamhi (Sī, Syā)
Sāhassiyamhi lokamhi (Buddhavaṁse) 46
Daḷhadhammadhanuggahassa = Daḷhathāmadhanuggahassa (Syā, Ka) 205
Dvāsīti = Dvāsītiṁ (Sī) 27
Diṭṭhijukammaṁ = Diṭṭhujukammaṁ (Syā) Diṭṭhijukataṁ (Ka) 203
Divasaṁ santatto = Divasasantatto (Sī) 382
Dvinavutikappamatthake = Dvinavutikappe (Sī) 68
Dukkhapaṭipadadandhābhiñño = Dukkhāpaṭipadā dandhābhiñño (Sī)
Dukkhāpaṭipado dandhābhiññoti (Syā)
Dukkhāpaṭipadā dandhābhiññā (Ka) 260
Dukkhogāhā = Dukkhogāḷhā (Syā, Ka) 23
Dunnāmaṁ = Duṭṭhu nāmaṁ (Syā) 423
Dummejjhaṁ = Dummijjhaṁ (Saddanīti) Dummajjaṁ (?) 296
Devatuyyāna = Devuyyāna (Ka) 15
Devalo = Devilo (Ka) 345 piṭṭhe Buddhavaṁse passitabbaṁ. 65
Desanāvilāsappatto = Desanā vilāsappattā (Syā, Ka) 224

[Dha]

Dhanavatī = Candavatī (Sī) 71
Dhammasenāpati Sāriputtatthero = Dhammasenāpatimhi
Sāriputtatthere (Ka) 29

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[Dha]	
Dhammasaṅgaṇīpi = Dhammasaṅgaṇiyāpi (Syā)	79
Dhamitvā = Pharitvā (Syā, Ka)	160
Dhammiko = Dhammako (Sī)	36
Dhammena = Dhamme (Sī, Ka)	296
Dhāriyanti = Dhariyanti (Syā)	81
Dhutaṅgadharassa = Dhutavādassa (Syā) Dhutaṅgadhārissa (Ka)	169
[Na]	
Naccagītakabya = Naccagītakabba (Sī) Niccagītakābya (Syā)	430
Naccentā = Naccantā (Syā, Ka)	288
Na tathā = Tathā (Sī)	156
Na tāneva, kāyavacīviññattiyopi = Yāni pana kāyaviññattiṁ samuṭṭhāpenti, tāneva vacīviññattimpīti (Sī, Syā, Ka) Na tāni rūpameva, kāyavacīviññattiyopīti (?)	362
Na taṁ mamassāti = Taṁ mamassāti (Sī, Ka)	137
Nandīrāgo = Nandirāgo (Sī)	395
Navutikoṭiyo = Sattatikoṭiyo (Sī, Syā)	67
Navutikoṭimabodhayi = Satasahassaṁ abodhayi (Ka)	55
Na vokkamati = Na okkamati (Sī)	51
Nālapattādīni = Nāḷipattādīni (Ka)	160
Niccasammūḷhaṁ = Niccasammuḷhā (Syā) Niccaṁ sammuḷhaṁ (Ka)	172
Nijjaṭākāsaṁva = Nijjaṭākāsaṁ (Sī)	362
Nipajjanaṁ viya = Nipajjanakālo viya (Sī)	319
Nippadesatova = Nippadesato (Sī, Syā)	3
Nibbaṭṭita-ojameva = Nibbattita-ojameva (sabbattha)	366
Nibaddhāneva = Nibandhāneva (Ka)	304
Nibbuddhamallamuṭṭhikamallādayo = Nibbuddhamallamuṭṭhika-mallaceṭakādayo (Sī, Syā)	431
Niyatāti = Niyakāti (Sī)	394
Niyameti = Niyāmeti (Sī)	272

Nānāpāṭhā Piṭṭhaṅkā

[Na]

Nirayaggiṁ = Nerayaggiṁ (Syā, Ka) 316

Nirupabhogabhāvo = Nipparibhogabhāvo (Syā) 39

Nivāsaṭhānaṭṭhena = Nivāsanaṭṭhena (Ka) 185

Nissajjantopi = Nissajantopi (Sī) 142

Nīlādīni suvaṇṇāni, aparisuddhāni ca dubbaṇṇānīti = Nīlādīni aparisuddhāni ca suvaṇṇadubbaṇṇānīti (Ka) 234

Nūna = Nanu (Ka) 216

Nūnimassa = Nanvimassa (Ka) 208

Nekkhamagavesako = Nekkhammaṁ gavesanto (Sī) 40

Nekkhammapāramitaṁ = Nekkhammapārimiṁ (Sī) 49

No patiṭṭhaṁ = No patiṭṭhitaṁ (Ka) 205

Nhatvā ca pivitvā ca = Nahātvā ca pītvā ca (Sī) 161

Nhānakālo = Nahānakālo (Sī, Syā) 101

Nhārusuttakena matthaluṅge ābaddho = Nhārusuttakena bandho, matthaluṅgena ābandho (Ka) 345

[Pa]

Pakkhandi = Pakkhantā (Syā) Nikkhantā (Sī) 313

Paṅkasevālapaṇakaṁ vigaccheyya, kaddamo ca = Paṅkasevālapaṇaka-kaddamo ca (sabbattha) 162

Paccantavāsīnaṁ = Paccantagāmavāsīnaṁ (Ka) 367

Pañca-ucchunāḷiyantopamaṁ = Pañcanāḷiyantopamaṁ (Sī) 314

Paññavāti = Paññāti (sabbattha) 166

Paññāya hi = Paññāya (Sī, Syā) 434

Pañhakammaṁ = Pañhākammaṁ (Ka) 32

Paṭighaṁ tayā = Paṭighaṁ dayaṁ (Sī) 50

Paṭicchāpetvā = Paṭicchādetvā (Ka) 315

Paṭiparivattitvā = Parivattitvā (Ka) 24

Paṭipāṭiyā = Padapaṭipāṭiyā (Ka) 339

Paṭipādetvā = Paṭicchādetvā (Syā, Ka) 225

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[Pa]	
Paṭividdhamaggaṁ = Paṭiladdhamaggaṁ (Ka)	392
Paṭivīsaṁ = Paṭiviṁsaṁ (Sī)	180
Paṭisantharaṇaṁ paṭisanthāro = Paṭisandharaṇaṁ paṭisandhāro (Ka)	95
Paṭisanthāraniddese = Paṭisandhāraniddese (Ka)	426
Paṭisiddhato = Paṭisaddhito (Syā)	302
Paṭihanissāmīti = Paṭivinodessāmīti (Ka)	431
Paṭuppannaṁ = Paccuppannaṁ (Syā) Panuppannaṁ (Sī)	103
Paṇṇacchadanā = Paṇṇacchannā (Ka)	37
Paṇītatamā = Paṇītatarā (Syā, Ka)	255
Patiṭṭhahanato patiṭṭhāho = Patiggahaṇato patiggāho (?)	295
Patitattā = Patitvā (Syā, Ka)	343
Pattiyāyatīti = Patiyāyatīti (Syā)	189
Pathavigatakālato = Pathavīpatitakālato (Ka)	365
Padānaṁ = Nayānaṁ (Sī, Syā)	280
Padīpobhāso = Padīpo (Vi-Ṭṭha 1. 112 piṭṭhe)	208
Padīpaṁ = Telappadīpaṁ (sabbattha)	166
Panthamakkaṭako = Nipannamakkaṭako (Ka)	318
Panatthassa vibhāvanatthaṁ = Panatthassāvibhāvanatthaṁ (Syā)	279
Panassa paravisaṁvādaka = Parassa paraṁ visaṁvādakā (Sī) Parassa paravisaṁvādaka (Syā)	141
Pabhedato = Pabhedaṁ (Ka)	344
Pabbajitvā = Pasīditvā pabbajitvā (Sī)	71
Paramasaccaṁ = Paramatthasaccaṁ (sabbattha)	410
Paramasukhumaṁ appanāppattaṁ = Paramasukhumappattaṁ (?)	252
Paramatthapāramī nāma = Paramatthapāramitā nāma (Sī, Syā)	72
Parassaharaṇaṁ = Parasaṁharaṇaṁ (Dī-Ṭṭha 1. 70 piṭṭhe)	140
Parikappo = Vikappanattho (Syā)	347
Paricchinditvā = Paricchijja (Sī)	437
Parinetīti = Pariṇāmetīti (Ka)	192
Pariyattibbhājanatthato = Pariyattibhājanatthato (Sī, Syā)	21

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[Pa]	
Puthu = Puthū (Syā)	383
Punaruttidoso = Punaruttadoso (Sī)	399
Pupphibhānaṁ kusumānaṁ = Pupphanakusumānaṁ (Sī)	57
Pupphito = Phullito (Buddhavaṁse)	56
Purimā bhikkhave -pa- anamataggova = Tasmā purimā bhikkhave -pa- anamataggova (?)	11
Puḷavā = Puḷuvā (Ka)	243
Puḷave = Puḷavehi (Syā) Puḷuvehi (Ka)	243
Pūtikā, sā = Pūtikakkasā (Syā, Ka)	425
Pūrenti = Pūrentā (Ka)	72
Pūrehi = Pūraya (Buddhavaṁse)	54
Plavamānaṁ = Uppilavamānaṁ (Sī)	313
[Pha - Ba]	
Phaladānenāti = Phaladānaniyamenāti (Ka)	87
Phāṇitapācakena = Phāṇitapākeneva (Ka)	315
Bajjhantu vā = Vajjhantu vā (Sī, Syā)	136
Badarāmalakakapiṭṭhasālavādi = Badarasāḷavakapiṭṭhasāḷavādi (Ka)	357
Baddhāni = Thaddhāni (Sī)	371
Baddhaṁ = Bandhaṁ (Syā)	35
Balavavāte = Balavavāto (Ka)	370
Bahiddhā ca = Bahiddhā ceva (Sī)	271
Bāhirabhūtā = Bahibhūtā (Sī, Syā)	88
Bidalamañcakapasse = Biralamañcakapasse (Ka)	40
Bimbijālotipi = Bimbajālotipi (Ka)	67
Buddhakarā dhammā = Buddhakārakadhammā (Sī, Syā)	71
Buddhabījaṁ kira = Buddhabījaṅkuro (Sī, Syā)	45
Buddhasubodhatāya = Buddhasubodhitāya (Sī, Syā)	281
Buddhotivacanaṁ = Buddhoti nāmaṁ (Ka)	42
Byāthitamānasā = Byaṭṭhitamānasā (Syā) Byadhitamānasā (Ka)	53
Byāpārappahānena = Byāpādappahānena (Sī)	237

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[Bha]	
Bhasmā viya = Bhasmaṁ viya (Sī, Ka)	292
Bhassetheva = Bhasseteva (Ka)	205
Bhāvappattiyā = Bhāvuppattiyā (Sī, Syā)	393
Bhātha = Bhetha (Buddhavaṁse) Bhāyatha (Syā)	53
Bhuttappaccayā na-uppajjanakavedanā = Bhuttappaccayena uppajjanakavedanā (sabbattha)	431
Bhūtapīṭhakaparibhaṇḍādīni = Bhūtapiṇḍikaparibhaṇḍādīni (Sī)	136
Bhūmaṭṭhā = Bhummaṭṭhā (Sī, Syā)	46
Bhūmantaraparicchedo = Bhummantaraparicchedo (Sī, Syā)	4
Bhedo vā bhijjatīti = Bhedopi na ca bhijjatīti (Ka)	376
Bherī = Bheri (Sī)	157
Bhojano = Bhojī (Sī)	41
[Ma]	
Makulaṁ = Makuṭa (Syā)	58
Maggaṅgavibhaṅge = Maggavibhaṅge (Sī, Syā)	283
Maggaṅgavibhaṅgo = Maggavibhaṅgo (Sī, Syā)	7
Majjhe = Bhattamajjhe (Ka)	271
Mañjiṭṭha = Mañjeṭṭha (Sī)	14
Mattikavākena = Mattikavākkena (Ka)	357
Madhurodāra = Madhuroḷāra (Syā)	453
Mandathāmagatameva = Mandataragatameva (Sī)	322
Mandaṁ = Maddhaṁ (Sī, Syā)	430
Manasmiṁ = Manasi (Ka)	177
Manasā = Parassa (Sī)	133
Manussattabuddhuppāda-saddhammaṭṭhiti-ādikaṁ = Manussattabuddhuppādasammādiṭṭhi-ādikaṁ (Sī) Manussattabuddhuppādasaddhamma-savanasammādiṭṭhi-ādikaṁ (Syā)	102
Mahāgatigamiya = Mahāgatimbaya (Sī)	12
Mahānīparukkho = Mahānimbarukkho (Syā, Ka)	65

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[Ma]	
Mahāpathavīkampanāni = Mahāpathavīkampanādikāraṇāni (Ka)	75
Mahāmuni = Tadā Muni (Sī, Syā)	55
Mahāveḷurukkho = Mahāveṇurukkho (Sī)	66
Mahāsamārambhena = Mahāsambhārena (Ka)	40
Mā te bhavantvantarāyā = Mā te bhavatvantarāyo (Sī, Syā)	53
Mānusehi ca = Mānussakehi ca (Syā, Ka)	43
Mānussakā = Mānusakā (Sī)	46
Mā vokkamasi = Mā okkami hi (Sī) Mā vokkama hi (Buddhavaṁse)	51
Māluvalatāya = Māluvālatāya (Sī)	312
Migavaṁ vā = Migavadhaṁ vā (Syā, Ka)	265
Mukhullokikāti = Mukhamullokikāti (Ka)	383
Muñcanacetanaṁ = Muñcacetanaṁ (Ka)	203
Muḷālakalāpaṁ = Mūlakalāpaṁ (Syā, Ka)	58
Mūlādīhi = Mūlādīni (Sī, Ka)	7
Medinī = Medanī (Ka)	52
[Ya]	
Yattha yatthāpi = Yattha yattha hi (Ka)	370
Yathā = Seyyathāpi (sabbattha)	161
Yantopamāpi = Hatthayantopamāpi (Sī)	324
Yamhi kāle = Yadā vasi (Sī, Syā)	55
Yassa = Kāyassa (sabbattha)	219
Yāthāvasabhāvaṁ = Yathāsabhāvaṁ (Sī)	171
Yvāhaṁ = Yamahaṁ (Sī)	146
Yuganaddhavasena = Yuganandhavasena (Sī, Ka)	175
Yevāpanake = Yaṁ yaṁ vā pana, taṁ (Sī) Yaṁvāpanake (Ka-Sī)	150
Yobbanassa = Yobbaññassa (Sī)	172
[Ra]	
Rajatāyatananti = Ratanāyatananti (Sī, Syā)	185
Rajanīyaṁ = Rajjanīyaṁ (Ka)	117

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[Ra]	
Rattaṅkurarukkho = Rattakuravakarukkho (Sī)	
Rattaṅkururavakarukkho (Syā)	67
Ratikaraṇaṭṭhena = Ratikāraṇaṭṭhena (Syā)	192
Ravanakasakuṇānañca = Ravanasakuṇādīnañca (Sī)	57
Ruhirena = Rudhirena (Sī, Syā)	321
Rūpāvacarādivipākaṁ = Rūpāvacarārūpāvacaravipākaṁ (Ka)	327
Rūpārammaṇesupi ca = Rūpārammaṇepi ca (Sī)	149
Rūpesu = Bhūtesu (Sī, Syā)	350
[La]	
Lakkhaṇa = Salakkhaṇa (Sī)	20
Laggitā = Lagitā (Sī)	384
Lambilanti = Lapilakanti (Sī)	357
Lahuṁ = Lahukaṁ (Ka)	39
Lumpati = Lupati (Syā) Luppati (Ka)	397
Lokatthacariyāyo = Lokatthacariyāya (Sī)	72
Lokadhātuyā = Lokadhātuyo (Syā, Ka)	15
Lokuttaramaggo = Lokuttaramagge (Sī, Syā)	270
Lobhasampayutto ca = Lobhasampayuttova (Sī)	418
[Va]	
Vattakālakagāme = Vattagālakagāme (Ka)	159
Vattati = Vattanti (sabbattha)	32
Vattate = Vattati (Ka)	108
Vattappaṭipatti = Vattapaṭivatta (Sī, Syā)	202
Vattapaṭipattiṁ = Vattapaṭivattaṁ (Sī, Syā)	385
Vattāvattasampattiyā = Vattasampattiyā (Sī, Syā)	71
Vatthārammaṇasaṅkhāta = Vatthārammaṇasaṅkhāto (Sī, Syā)	152
Vanakukkuṭamorādīnaṁ = Vanamorādīnaṁ (Sī)	160
Vaḷañjanakappavattikāle = Vaḷañcanappavattikāle (Sī, Ka)	332
Vātavuṭṭhiṁ viya = Vātavuṭṭhi viya (bahūsu)	225
Vādena = Vārena (Ka)	130

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[Sa]	
Sīghappavatti = Sīghappavattinī (Sī)	227
Suṭṭhitoti = Suṭṭhitanti (Sī, Syā)	256
Suttanti = Suttaṁ suttanti (Sī, Syā)	20
Sutvā = Sutvāva (Sī)	160
Suddhika-appaṇihitāya = Suddhika-appaṇihite (Sī, Ka)	269
Suyyeyya = Sūyeyya (Sī)	351
Suvaṇṇapaṭa = Suvaṇṇapaṭṭa (Ka)	57
Suvaṇṇapādukañca = Suvaṇṇapaṭṭakañca (Sī) Suvaṇṇapaṭākañca (Syā, Ka)	70
Suvaṇṇarasadhārābhisiñcamānā = Suvaṇṇadhāranisiñcamānā (Ka) Suvaṇṇarasadhārāhi siñcamānā (Sī)	14
Susanthatassapi = Su-atthatassāpi (Sī) Susaṇṭhitassapi (Syā)	352
Susumārādayo = Suṁsumārādayo (Sī, Syā)	295
Sūriyuggamanaṁ = Sūriyassuggamanaṁ (Sī)	48
Sūriye = Suriye (Sī, Syā)	15
Sūlehipi vijjhiyanto koṭṭiyantopi sattihi = Sūlehi vijjhiyantepi, koṭṭayantepi sattihi (Sī)	73
Setambaṅgaṇe = Senambaṅgaṇe (Sī)	428
Senānigame = Senānīnigame (Sī)	77
Sesamaggaṅgānaṁ = Sesamaggānaṁ (Ka)	392
Sottiyena = Sotthiyena (sabbattha)	77
Saṁkiliṭṭhaṁ = Kiliṭṭhaṁ (Sī)	398
Saṁghaṭṭanavasena = Pasādaghaṭṭanavasena (Sī)	373
Saṁmusanatāti = Pamussanatāti (Syā, Ka)	433
Saṁyojanasambandhanena = Saṁyojanasaṁvaḍḍhanena (Sī)	91
Saṁvijjanaṁ = Saṁvejanaṁ (Syā, Ka)	96
Saṁsayapakkhando = Saṁsayapakkhanto (Sī, Syā)	98
Saṁsādenti = Saṁsārenti (Ka)	29

Aṭṭhasālinī-aṭṭhakathāya

Gāthāsūci